

मनिरूपम्, कार्तिके राधादामोदार्चनमहिमवर्णनम्, तत्प्रसङ्गेन शंकराख्यवृषलस्य तत्पत्न्याः कलि-
प्रियायाश्चरित्रनिरूपणम् ... ..
कार्तिकमासप्रत्यविधिनिरूपणं नानाविधितयमनिरूपणं च
तुलसीदात्र्योर्महिमनिरूपणम्, तुलस्यामुदकेतवनप्रस-
ङ्गेन कस्यचिद्ब्राह्मणस्योद्धारः ... ..
विष्णुपञ्चकाख्यकार्तिकान्त्यदिनपञ्चमहिमवर्णनम्, त-
द्विहितविधिनियमनिरूपणम्, विष्णुपञ्चकप्रभावा-

हृङ्काराख्यचौदशराम, कार्तिकमाहात्म्य-

समाप्तिः २३

२० मृतशौनकसंवादे नानाविधाननिरूपणं तत्फलनिरूपणं च २४

२१ सनत्कुमारनारदसंवादे हरिनाममहिमवर्णनं नामापराध-
निरूपणं च, पुराणश्रवणफलनिरूपणम् ... २५

२२ मृतशौनकसंवादे प्रतिज्ञापालनपुण्यफलवर्णनं प्रतिज्ञास-
ण्डनदोषवर्णनं च, तत्प्रसङ्गेन सुन्दराभिधचरितनि-
रूपणम्, एतत्खण्डश्रवणफलम् ... २६

अथ चतुर्थं पातालखण्डम् ।

सूतशौनकसंवादः, वात्स्यायनस्य शेषं प्रति रामचरित-
निवेदनप्रश्नः, रामाश्वमेधचरित्रप्रारम्भः,
रावणवधानन्तरं रामस्यायोध्यायां लङ्कातः पराव-
र्तनम्, भरतस्य तरणिं प्रति रामपरावर्तनविपत्तिका
प्रार्थना, सतीतेन रामेण भरतावासनन्दिप्राप्तदर्शनम्
स्यागमनवृत्तनिवेदनाय राघवप्रेषितस्य हनुमतो भरत-
सकाशमागमनम्, श्रीरामभरतसमागमः, पुष्पका-
रुडस्य लभरतस्य रामस्यायोध्यायामागमनम् ...
रघुनाथस्यायोध्यायां प्रवेशनम्, मातुर्दर्शनम्, रामागम-
परितुष्टपौरकृतमहोत्साहवर्णनं पौराणानां सेवादध
रामवियुक्तायाः कौसल्यायाः विलापवर्णनम्, पुरीप्रवे-
शानन्तरं मातृणां दर्शनम्, राममातृणां संवादः,
सुमुहूर्ते रघुनाथराज्याभिषेकः ... ..
देवकृत्तरामस्तुतिनिरूपणम्, रामेण देवेभ्यो वरप्रदानम्,
रामराज्यस्थितिवर्णनम्, रामेण सीतायास्त्वागः,
रामसंसादं बुम्भजन्मनः समागमः ... ..
रामकृतोऽगस्त्यं प्रति कुशलप्रश्नः, श्रीरामवृष्टेनाग-
स्तिना तं प्रति रावणबुम्भकर्षविभीषणानां जन्मकथ-
नम्, कुबेरजन्म, पुष्पकारुड धनदं हृदया रावण-
मातुः रावणादीनां निर्गर्हणम्, मातृसमीपे रावणा-
दिप्रतिज्ञातनिरूपणम्, ...
रावणादीनामुपप्रतपःपरितुष्टस्य मद्राणो वरप्रदानम्,
मद्रालोके रावणाकान्तत्रियुधगमनम्, तैः सह मद्राणः
कैलासगमनम्, विबुधसप्तसहितयोर्मद्राशिवयोर्विबु-
ण्डगमनं विष्णुस्तुतिः, स एव तं विष्णुरवतीर्णो
इति रामे प्रति बुम्भजन्मनो निरूपणम्... ..
रावणादिप्रदत्तनमज्जितमद्राहृदादोषमतिपरिहृष्टं रामं
प्रचगस्तिनाऽश्वमेधपरिणायं प्रेरणम्, रामेणा-
गस्त्यं प्रति हयमेधविधिनिरूपणप्रश्नः ... ..
रामे प्रयत्नात्पत्न्याऽश्वमेधपरिणायश्रमसंनिवृत्त्यर्थम्, अ-

गस्तिना रामाश्वशालावलोकनसंक्षेपयोग्याश्वपरी-
क्षणं च, हयमेधार्थमाकारितस्यापिबृन्दस्याऽऽगमः,
समागतानुपीनप्रति वर्णाश्रमधर्मनिरूपणविषये प्रश्नः,
कविभी रामं प्रति वर्णाश्रमधर्मनिरूपणम् ...

१ सप्तसिंघस्य रामस्य यज्ञमण्डपागमनम्, रामेण यज्ञदी-
क्षाप्रहणम्, दिग्विजयार्थं ससैन्यस्य यज्ञीयहयस्य
समीकरणम्, स्वर्णपत्नीसहितस्य रामस्य वसिष्ठा-

२ विभिः सह कुण्डमण्डपादिकरणम्, अश्वमस्तकस्यो-
परि स्वसुद्राक्षितहाटकपत्रबन्धनम्, हयराक्षणाथं
रामस्य शत्रुघ्नं प्रति गमनायाऽऽज्ञा, प्रयाणसमये

३ शत्रुघ्नं प्रति रामस्योपदेशः १

शत्रुघ्नसमागमं हयराक्षार्थं पुष्पकादीनां प्रेषणं हनुमन्तं
प्रति मार्गे शत्रुघ्नसंवादे रामस्योपदेशश्च, शत्रुघ्नेन

४ प्रयाणाय मानाज्ञाप्रहणम्, रामं प्रति जानकीप्रा-
तुल्यस्मिन्निधेदिनोदपरसभाषणम्, प्रयाणसमये शत्रु-

५ प्रस्य शुभशकुनदर्शनम्, प्रयाणसमये भायानुदे
पुष्पकस्याऽऽगमनम्, पुष्पकस्य भायीं प्रति सद्र-

५ तर्तनोपदेशः, पुरातनपरिवारहयनिर्गमः १

पुष्पकलप्यास्तं प्रत्युपदेशः, पुष्पकस्य शत्रुघ्नकटका-

६ गमनम्, सैन्यस्य सहयस्य शत्रुघ्नस्यादिष्टप्रा-
पुर्णमागमनम्, आदिष्टप्राप्त्यवर्णनम्, कामाक्षा-

६ चरितनिवेदनप्रसङ्गेन सुमद्राक्षश्चरित्रनिवेद-
नम्, सुमद्रतपश्चावर्णनम्, सुमद्रतपीडनार्थं हा-

७ केण वामं प्रति प्रेषणम्, वामस्येन्द्रं प्रति यवोक्तिः,
वामस्य रम्भया सह सुमद्रतपीडनगमनम्, अस्मा-

७ रागुमदयोः संभाषणम्, ... १२

रम्भाकामयोर्वैलङ्घनं, सुमद्रस्य कामाक्षादर्शनं
स्तुतिः, कामाक्षारत्नानम्, सुमद्रानुग्रहमागमः,
शत्रुघ्नसंवादे शत्रुघ्नपुर्णवर्णनं, सुमद्रं रामानुजाय

सर्वस्वसमर्पणम् १३
 सुमदशत्रुघ्नसंवादः, सुमदचरित्रसमाप्तिः, सहयस्य
 शत्रुघ्नस्य च्यवनाश्रमागमनम्, च्यवनमुक्-
 न्याचरितनिरूपणम्, ... १४
 च्यवनेन स्वप्रियाप्रियपूरणाय विमाननिर्माणम्, विमा-
 नवर्णनम्, सुकन्यासहितस्य च्यवनस्य तपोभोगव-
 र्णनम्, ... १५
 शर्यातिमुकन्यासंवादः, शर्यातियज्ञारम्भः, यज्ञे च्यव-
 नेनाश्विनीकुमाराभ्यां भागदानम्, च्यवनेन वज्र-
 प्रहारिणो मयवतो भुजस्तम्भनम्, शर्यातियज्ञसं-
 माप्तिः, हयस्य च्यवनाश्रमागमनम्, हयावलोका-
 नानन्तरं च्यवनाश्रमगमनमुनिवृन्दकृतरामप्रशस्तावर्ण-
 नम्, शत्रुघ्नेन हनूमद्वारा रामदर्शनार्थं यज्ञमण्डपे
 च्यवनमुनिप्रणमम्... .. १६
 अश्वस्य वाजीपुरागमनम्, वाजीपुराधिपेन
 विमलराज्ञा शत्रुघ्नाय सर्वस्वार्पणम्, नीलपर्वतागम-
 नम्, शत्रुघ्नस्य सुमतिमन्त्रेण प्रति कोऽय गिरि-
 रिति प्रश्नः, नीलगिरिमाहात्म्यनिरूपणम्, सुम-
 तिना शत्रुघ्ने प्रति नीलपर्वतमादिमवर्णनप्रसङ्गादित्-
 त्प्रवीराज्ञश्चरितनिरूपणम्, ... १७
 रत्नप्रवीर प्रति केनापि विप्रेण नीलगिरिमाहात्म्यनि-
 रूपणम्, नीलगिरिवासपुण्याचतुर्भुजत्वप्राप्तिकार-
 णनिरूपणम् १८
 नीलगिरियात्राविधिनिरूपणम्, नीलगिरियात्रायां स-
 पीरस्य रत्नप्रवीरस्य गमनम् १९
 विप्ररत्नप्रवीरयोः संवादे गण्डकीमाहात्म्यवर्णनं शालि-
 ग्रामशिलामाहात्म्यनिरूपणं च, पुलकसाख्यशरच-
 रितनिरूपणम् २०
 रत्नप्रवीरेण नीलगिर्यवलोकागमनम्, रत्नप्रवीरकृत पुरुषोत्तम-
 स्तात्रम्, केनापि संन्यासिना रत्नप्रवीरं प्रति श्वो
 भविष्यति पुरुषोत्तमदर्शनमिति निरूपणम्... .. २१
 रत्नप्रवीरेण पुरुषोत्तमावलोकने पूजनं च, रत्नप्रवीरकृता
 पुरुषोत्तमस्तुतिः, रत्नप्रवीराय चतुर्भुजत्वप्राप्तिर्वैकु-
 ण्ठप्राप्तिश्च, नीलगिरिमाहात्म्यश्रवणपठनफलनिरू-
 पणम्, नीलपर्वतनिकटे हयगमनम् २२
 हयस्य सुबाहुराक्षश्चक्राङ्कनगरागमनम्, सु-
 बाहुपुत्रेण दमनाख्येन हयावलोकनं प्रतिपन्नं च,
 प्रतापागम्यदमनयोर्युद्धवर्णनम्, दमनेन प्रतापा-
 न्यवधः २३
 दमनपुष्कलयोर्युद्धनिरूपणम्, पुष्कलविजयः... .. २४
 रणे ससैन्यस्य सुबाहोर्युद्धायाऽऽगमनम्, सुबाहुमेनाप-
 तिना कौबन्धूहरणम् २५

निधियुक्तैर्युद्धवर्णनं तपोमदायुद्धवर्णनं च, सुके-
 तोषधः २६
 चित्राङ्गपुष्कलयोर्युद्धवर्णनम्, चित्राङ्गवधः २७
 चित्राङ्गवधादशः पुत्रशोकवर्णनम्, सुबाहुहनूमद्युद्धव-
 र्णनम्, सुहृत्तस्य सुबाहुराज्ञः स्वर्गं रामदर्शनम्,
 शत्रुघ्नविजयः, सुबाहुशत्रुघ्नसमागमः ... २८—२९
 सहयस्य शत्रुघ्नस्य तेजःपुत्रागमनम्, क्रतुम्भरा-
 ख्यभूपाख्याननिरूपणम्, जनकोपाख्यान-
 निरूपणं तेन नरकस्थप्राणिमोचनवर्णनं च ... ३०
 जनकस्य नरकदर्शनकारणनिरूपणम्, जाबालिना क्रतु-
 म्भराय गोपुजाविधिनिवेदनम्, क्रतुम्भरतुर्पण-
 योः समागमः, रामनामस्मरणपूजाय रात्रौ धेन्वा
 वरप्रदानम् ३१
 सत्यवदाख्याननिरूपणम्, शत्रुघ्नसत्यवत्स-
 मागमः ३२
 रावणमुहुरा विगुन्मालिनाऽऽपहरणम्, विगुन्मालीयु-
 द्धवर्णनम्, विगुन्मालिनो वधनिरूपणम् ... ३३—३४
 हयस्याऽऽरण्यकपैराश्रमागमनम्, आरण्यकपैराख्यान-
 निरूपणम्... .. ३५
 लोमशेनाऽऽरण्यकाय त्रिषिवाक्षरकमेण रामचरित्र-
 निरूपणम्... .. ३६
 आरण्यकमुनेः सायुज्यमुक्तिप्राप्तिकथानिरूपणम् ... ३७
 गर्मादाहरदेऽश्वनिमन्त्रनम्, यमुनाहरे शत्रुघ्नाय मोहनाक्र-
 विद्याप्राप्तिः, यमुनाहरे वाहप्राप्तिः ३८
 वाहस्य देवपुराख्यवीरमणिनगरं प्रत्यागमनम्, वीरमणि-
 पुत्रेण हयप्रहणम्, शिववीरमणिर्वाद्... .. ३९
 शत्रुघ्नाय सुमतिना वीरमणिचरितनिरूपणम्, सैन्यह-
 यस्य युद्धोपक्रमः... .. ४०
 शक्रमाङ्गदपुष्कलयोर्युद्धवर्णनम्, पुष्कलविजयः... ४१—४२
 वीरभद्रपुष्कलयुद्धम्, पुष्कलवधः, वीरभद्रशत्रुघ्नयुद्धम्,
 शत्रुघ्नपराजयः ४३
 हनूमच्छिवयोर्युद्धनिरूपणम्, शिवेन हनूमन्तं प्रति
 वरदानम्, हनूमता श्रोणाचलानयनम्, भार्गे हनूमदे-
 वयुद्धम्, मृतसर्गाविन्योषधीलाभस्तस्या रत्नेन सर्वेषां
 जीवनं च, शत्रुघ्नस्य शिवात्पराजयः, शत्रुघ्नकृत-
 शोकः, रणे श्रीरामागमनम् ४४
 श्रीरामशिरसमागमः, श्रीरायदर्शनाख्येयामानन्ददर्शनं
 हयप्रस्थानं च ... .. ४५—४६
 हयस्य हेमकूटं प्रति गमनम्, तत्र हयगात्रस्तम्भः,
 शत्रुघ्नश्रीनरसमागमः, शीनङ्गमुनिना हयस्तम्भ-
 कारणनिवेदनम् ४७
 शत्रुघ्नं प्रति शीनकेन मुनिना विविधकर्मविपाकः कथनम्
 हयस्य रत्नमनान्तर्हितः ४८

सुरथेन हयप्रहणम्, सुरथराज्यस्थितिवर्णनम्, सुर-
थचरित्रनिवेदनम्... ४९
शत्रुघ्नेन सुरथं प्रति दूतप्रेषणविचारः, अहोदय्य प्रेषणम्
सुरथाहदसवादः... ५०
चम्पकपुष्कलयोर्द्वन्द्ववर्णनम्, पुष्कलयन्वनम्, चम्पकह-
नूमयुद्धम्, चम्पकपराजयः, पुष्कलमोचनम्... ५१
सुरथहनुमत्संवादः, हनुमत्सुरथयोस्तुमुल्लुङ्घनिरूपणम्,
सुरथेन हनुमन्तं प्रति श्रीरामाक्षेण वन्दनम्, सुरथ-
पुष्कलयुद्धम्, सुरथशत्रुमुल्लुङ्घनं शत्रुघ्नपराजयश्च
सुरथविजयः... ५२
सुग्रीवसुरथयोस्तुमुल्लुङ्घनिरूपणम्, रामाक्षेण सुग्रीवव-
न्दनम्, सुरथेन रामपक्षीयाणां सर्वेषां वन्दनं कृतम्
नगरे नयनम्, वन्दनतः स्वमुक्त्वा हनुमत्कृतारम-
स्तवः, श्रीरघुनाथगमनम्, सुरथरामसमागमः, सर्वेषां
मोचनम्, वाल्मीकिराश्रमं प्रति हयगमनम्
लवनेनाश्वचरनम्, हयराक्षकभुजकृतनम्... ५३
शेषप्रश्नाद्वात्स्यायनेन सीतात्यागचरितनिरूपणम्, राम-
सीतासंवादे दोहद्वन्द्वनम्, रात्रौ रामकीर्तिश्रवणार्थं
नगरे चारगमनम्... ५४
रामाय चरि रजन्कुशानिवेदनम्, रामस्य भावि-
सीतानियोगजनितमूर्च्छावर्णनम्, रामभरतसंवादः
सीतायां रामविद्योगमात्सर्याकारणनिरूपणम्, रजक-
पूर्वजन्मचरितनिरूपणम्... ५५
भरतायाऽऽज्ञानरणानन्तरं शत्रुघ्नाय सीतात्यागार्थमाज्ञा-
करणम्, शत्रुघ्नरामसंवादः, लक्ष्मणाय सीतात्यागार्थ-
माज्ञाकरणम्, दौहदपूर्वसंमिषेण सीताया वनगमनम्,
वने जागृक्या शत्रुघ्नदर्शनम्... ५६
सीतालक्ष्मणसंवादः, लक्ष्मणेन वने त्यागः सीताया,
सीताशोकनिरूपणम्, सीतायां वारमीकिराश्रमं प्रति
गमनम्, वाल्मीकिना सीतायाः सान्त्वनम्, कुशल-
व्यञ्जननिरूपणम्... ५७
शत्रुघ्नसोपनिवः, बाल्यजिदत्तस्य सत्यं च मुद्वर्ण-
नम्, कायजित्सेनागिर्वो भरणनिरूपणम्... ५८
स्वपुष्कलयोर्द्वन्द्ववर्णनम्, हनुमत्सुरथोः संग्रामः, गूढ-
तस्य हनुमत्तो एष पतनम्... ५९
शत्रुघ्नसुरथयोस्तुमुल्लुङ्घनमवर्णनम्, लवमूर्च्छनम्... ६०
स्वपतन्मालीनारोहणः, कुशस्य वनदाध्याम्यगमनम्,
शत्रुघ्नसुरथयोः संग्रामः, शत्रुघ्नगूढतारहासनिरु-
पणम्... ६१
कुशस्य हनुमत्पूजायां सह गेष्ममननं तथोपवर्तनं
च, कुशलाभ्यां सीतया युद्धवृत्तनिवेदनं पञ्चक-
पिप्रसन्नं च, सीताशत्रुघ्नसंगमनिर्णयनम्,
संगमसङ्काशान्तरां शत्रुघ्नसुरथो हनुमत्तः... ६२
हृदेन सह शत्रुघ्नरामाभ्यां वेषाणां पारदर्शनम्, हनुम-

सुमञ्जिना रामाय हयनिर्गमनात्परावर्तनपर्यन्तं संज्ञा-
तस्य वृत्तस्य निरूपणम्... ६५
रामवाल्मीकिसंवादः, सीतानयनाय लक्ष्मणप्रेषणम्,
सीतालक्ष्मणसंवादः, सीतादेशालवकुशयोर्लक्ष्मणेन
सहायोध्यायामागमनम्, वाल्मीकान्नया कुशलवाञ्छां
रामचरित्रज्ञानम्, स्वपुत्रज्ञानाभ्यामेतौ तपोः स्वाङ्गा-
रोपणम्, रामायणनिर्माणकारणनिरूपणप्रसङ्गाद्वा-
ल्मीकीपूर्वचरितनिवेदनम्, रामेण सीतास्मरणम्... ६६
सीतानयनाय वने पुनर्लक्ष्मणगमनम्, लक्ष्मणेन सह
सीतागमनम्, रामसीतासमागमो यज्ञारम्भश्च, रामा-
श्वमेधयज्ञवर्णनम्... ६७
रामावभृथज्ञानवर्णनम्, रामाश्वमेधसमाप्तिः, रामा-
श्वमेधचरितपठनश्रवणफलनिरूपणम्... ६८
श्रीकृष्णचरितारम्भः, वृन्दावनादिषोडशदत्त-
कश्रीकृष्णकीर्तिश्रवणनिरूपणम्, वृन्दावनादि-
श्रीकृष्णकीर्तिश्रवणवर्णनम्, श्रीकृष्णसीन्दूर्यवर्ण-
नम्, वृन्दावनमाहात्म्यवर्णनम्... ६९
श्रीकृष्णपार्षदगणनिरूपणम्, शृष्टीणां गोपीत्वप्राप्ति-
कारणनिरूपणम्, ऋषीणां जन्मान्तरीयपुण्यवर्णनम्,
राधाभावात्पुण्यनिरूपणम्, राधाकृष्णनिरुद्धस्यानिक-
गोपीवर्णनम्, गोपिरक्षणमध्यस्थपद्मश्रीकृष्ण-
स्वहृदयवर्णनम्... ७०
वृन्दावनमयुरादिषोडशमहिमवर्णनम्, वैष्णवक्षोत्पत्तिवध-
नम्, गोपानामुपवृत्तिकथनम्... ७१
प्रधानश्रीकृष्णवत्सलानां वर्णनम्... ७२
मथुरावृन्दावनमहिमवर्णनम्... ७३
अर्जुनस्य राधालोकरुर्दानं स्त्रीत्वप्राप्तिश्च... ७४
नारदस्य राधालोकरुर्दानं स्त्रीत्वप्राप्तिश्च... ७५
संक्षेपतः कृष्णचरितवर्णनम् (अन्तावधायोऽज्ञाप्राप्त-
द्विरोऽस्त्यखलकनननारा येरुल्लज्जितः)... ७६
श्रीकृष्णतीर्थानां वर्णनम्, श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनम्... ७७
शालग्राममूर्तिवर्णनम्, वैष्णवाणां तिलस्त्रिपिण्डनिरु-
पणम्, वैष्णवानां विधिधनियमनिरूपणम्... ७८
कलिंगतारुन्दरीनामगौडमनिरूपणम्, हरिपूजाविधि-
निरूपणम्... ७९
श्रीकृष्णमन्त्रोपाधिधानम्, मन्त्रप्रत्यक्षधर्मनिरूपणम्... ८०
विस्तृतं मन्त्रदीक्षाविधिकथनम्... ८१
श्रीकृष्णस्य वृन्दावने द्वौ दर्शनार्थयोर्निरूपणम्, तत्राय-
नं प्राप्तोपपत्त्यादिर्द्वौ शरीरान्तरा गतामागूह-
नानामात्राणां तदविवक्षितवार्त्तादर्शनं च, वृन्दा-
वनमाहात्म्यसमाप्तिः श्रीकृष्णचरित-
समाप्तिश्च... ८२

वैशाखमाहात्म्यारम्भः,

वैष्णवधर्मकथनम्,

विष्णुध्यानविधेयम् ८४

अम्बरोपनारदसंवादे—भक्तिरक्षणनिरूपणम्, माधव-
मासमाहिमवर्णनम् ८५

माधवमासव्रतविधिरूपणम्, वैशाखस्नानमाहात्म्यव-
र्णनम् ८६-८७

पापप्रशमनाख्यस्तोत्रमाहिमवर्णनम्, तत्प्रसङ्गेन मुनिश-
र्माख्यमुनिचरितनिरूपणम्, पापप्रणाशनस्तोत्रवि-
रूपणम् ८८

वैशाखमासे विविधव्रतनियमनिरूपणम् ८९

विष्णुपूजाविधिकथनम् ९०

माधवमासे माधवपूजाजनितपुण्यमाहिमवैभवनिरूपणम्,
तत्प्रसङ्गेन ब्राह्मणयमसंवाद ९१

ब्राह्मणयमसंवादे नारकिणां पापनिरूपण स्वर्गिणां पुण्य-
निरूपण च, तीर्थस्नानपुण्यवर्णनं वैष्णवानां विवि-
धनियमवर्णनं च ९२-९३

ब्राह्मणयमसंवादे वैशाखमासे विविधनियमव्रतनिरूप-
णम्, माधवमासस्नानपुण्यमाहिमवर्णनप्रसङ्गेन धन-
धर्माख्यविप्रचरितनिरूपणम् ९४

महोदधिराक्षध्वजकथनम्, महोदधरक्षयपतसंवादे वैशा-
खस्नानपुण्यवर्णनं विविधनियमकथनं च ... ९५-९६

महोदधरयमद्वैतसंवादे विविधपापपुण्यकथनम् ९७

महोदधरदत्तपुण्येन नारकिणां मुक्तिः ९८

विष्णुध्याननिरूपणम्, वैशाखमाहात्म्यसमाप्तिः ... ९९

अध्वमेधयज्ञात्प्राग्जातरामचरितनिरूपणम-

श्रमः, ब्राह्मणहर्षिण शिवस्य राममन्दिरागमनम्,

श्रीरामेण विभीषणबन्धनघाताश्रयणम्, पीराणिकलक्ष-

णनिरूपणम्, अष्टादशपुराणनिवेदनम्, पुराणश्रोतृव-

क्तृनियमकथनम्, पुराणप्रचणविधिनिरूपणं च, पु-

राणवसरे शकुनदर्शनम्, रामेण विभीषणमीचनम्,

विप्रावृक्षजनितपञ्चदशसंयमम् १००

श्रीरामस्य पुष्पकेण धारङ्गनगरं प्रति गमनम्, रामस्य
वैकुण्ठं प्रति गमनम्, तत्र नारायणदर्शनं नारायण-

रामसंवादध, रामलक्ष्मीसंवाद, ततो रामस्य गीत-

मीतटे भरद्वाजाश्रमागमनम्, धाद्रदिने धाद्रतर्तु-

भोक्तृनिर्गमा, धाद्रकालान्तर्णय, धाद्रवलिहस्ता-

पनपूजनाविधिनियमकथनं माहिमकथनं च, भस्मम-

हिसंवर्णनम्, भस्ममाहात्म्यकथनप्रसङ्गेन धनजया-

ख्याविप्रचरितनिरूपणम्, भस्मस्नानमाहिमवर्णनम्... १०१

भस्ममाहिमप्रसङ्गात्तस्यचिच्छुनो भुक्तिरथनम्, शुन प-

र्वजन्मचरितनिरूपणम्, सहगमनकर्तृश्रीमाहात्म्यव-

र्णनप्रसङ्गेनाख्ययाचरितवर्णनम् १०२

ज्यायुर्प्रेतमन्त्रमाहिमकथनं सोपारपानम् १०३

भस्मोत्पातिसंयमम्, भस्मनिर्माणविधिकथनम्, भस्मा-

दानधारणपुण्यकथनम् १०४

शिवलिङ्गार्चनमाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेनैश्वर्याख्याविप्रचरि-

त्रनिरूपणम्, शिवलिङ्गार्चननियमकथनम्... .. १०५

अभिमुखाख्यशिवगणकथनकथनम्, अभिमुखावीरभद्रयो-

संवादे काराङ्गिकाख्यराज्ञः कस्याधिदेवस्यायाथ चरि-

रनिरूपणम् १०६

हरनाममाहात्म्यवर्णनप्रसङ्गेन विधृताख्यराज्ञश्चरितनि-

रूपणम् १०७

महेशानाममाहिमवर्णनप्रसङ्गेन देवरातसुतायाः कलायाध-

रित्रकथनम्, गौरीकृतसोमवारभस्मनिरूपणम्, शिव-

नाममाहात्म्यसमाप्ति १०८

पुराणध्वणमाहिमकथनं पीराणिकपूजाविधिकथनं च... १०९

गीतमकृतशिवपूजावर्णनम्, गीतमगृहे धाणाविशित्रभ-

क्षाना समागम, गीतममन्दिरे ब्रह्मविष्णुशिवविदे-

वानां समागम, तत्र विष्णुशिवकृतजलक्रीडावर्ण-

नम्, गीतममन्दिरे सर्वेषां देवानां भोजनम्, हनु-

मतः शिवमक्तिवर्णनम्, हनुमकृतशिवलिङ्गपूजा-

विधाननिरूपणम्, चतुर्गुरुधर्मनिरूपणम्, कलियुगे

दानमाहिमवर्णनं हरिकीर्तनमाहिमवर्णनं पुराणध्वण-

महिमविवरणं च, पुराणध्वणपठनाधिकारिनिरूप-

णम्, तत्प्रसङ्गेन गीतमाख्याविप्रचरितवर्णनम्, पुरा-

णध्वणपठनकर्तृलक्षणानि, पुराणवाचनक्रमनिरूपण

विधिनिरूपणं च, पीराणिकसत्कारविवरणम्, भारत-

ध्वणविधिकथनं माहात्म्यकथनं च, पुराणसंख्या-

कथनं महापुराणोपपुराणनामकथनं च, ... ११०-१११

श्रीरामजन्मवत्संवादे पुराकर्षीयरामाणयनकथनम् ... ११२

प्रागाजितधनसंपादितदेवपूजादिधर्मपुण्यमाहिमकथन-

प्रसङ्गेन मङ्गलसूनाशकथनं चरित्रनिरूपणम्, श्री-

रामकृतसंन्यासासिद्धादिविधिनिरूपणम्, धाद्रा-

वसरे कस्याचिदतिथेरागमनम्, अतिथिना श्रीराम-

संताडनम्, अन्यायाजितद्रव्येणेश्वरपूजाकर्तृकि-

त्स्विधर्जनितदुःखनिरूपणप्रसङ्गेन कस्याचिद्रूपकाख्य-

राक्षसस्य चरित्रनिरूपणम्, रामधनुसवादे उपहृ-

तद्रव्यपूजानियमकथनम्, तत्प्रसङ्गेन चैत्रितानिप्रा-

ह्मणचरित्रनिरूपणम्, उपहृतपण्डितारणनिरूपणप्र-

सङ्गेन कस्याचिन्मन्दारस्य चरित्रकथनम्, पाता-

लराणध्वणफलम्, शिवराधवसंवादाश्रयणफलम्, पु-

राणवत्पुस्तकनिरूपणम् ११३

॥ श्रीः ॥

महामुनिश्रीव्यासप्रणीतं पद्मपुराणम् ।

तत्र तृतीयं ब्रह्मखण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कलौ समागते सूत प्राणिनां केन कर्मणा । उद्धारो वै भवेत्तस्मात्कथयस्व ममाग्रतः ॥ १

सूत उवाच—

साधु साधु मुनिश्रेष्ठ पुण्यात्मनां वरो भवान् । सर्वेषां च जनानां च शुभवाञ्छो निरन्तरम् ॥ २

एतद्व्यासः पुरा विप्रः सर्वज्ञः सर्वपूजितः । पृष्टो जैमिनिना तं स यदाह शृणु वैष्णव ॥ ३

दण्डवत्प्रणिपत्यासौ व्यासं सर्वार्थपारगम् । गुरुं सत्यवतीसूनुं पमच्छ मुनिपुङ्गवः ॥ ४

जैमिनिरुवाच—

कलौ नृणां भवेत्केन मोक्षो वै कथयस्व मे । अल्पेनापि च पुण्येन मर्त्याश्चाल्पायुषो यतः ॥ ५

व्यास उवाच—

साधुसद्गद्गवेद्विम शास्त्राणां श्रवणं प्रभो । हरिभक्तिर्भवेत्तस्मात्ततो ज्ञानं ततो गतिः ॥ ६

न रोचते कथा भूमौ पापिष्ठाय जनाय वै । वैष्णवी स तु विज्ञेयः पापिष्ठमवरो द्विजः ॥ ७

श्रीकृष्णस्य कथां श्रुत्वाऽऽनन्दी भवति वैष्णवः । असेत्यां तां तु यो द्रूयाञ्छेयः स पापिनां गुरुः

यस्मिन्यस्मिन्स्थले विप्र कृष्णस्य वर्तते कथा । तस्मात्तस्माज्जगन्नाथो याति त्यक्त्वा न कर्हिचित्

कृष्णस्य यः कथारम्भे कुर्याद्विप्रं नराधमः । नरकान्निष्कृतिर्नास्ति मन्वन्तरशतावधि ॥ १०

ये पुराणकथां श्रुत्वा निन्दन्त्युपहसन्ति वै । तेषां करस्था नरका बहुक्लेशकराः सदा ॥ ११

जन्मान्तरार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । श्रीकृष्णचरितं यो वै श्रोतुमिच्छां करोत्यपि ॥ १२

भवत्या यो वै नरः कुर्याच्छ्रीकृष्णचरितं तथा । न जाने श्रवणे तस्य का गतिर्वा भविष्यति ॥ १३

ब्रह्महत्यादिकं पापं परस्त्रीहरणं तथा । सुरापानं तथा स्तेयं सर्वं नश्यति पापिनः ॥ १४

पापं कृत्वा तु यो मर्त्यः पश्चात्पापं निवर्तयेत् । तस्य पापं व्रजेन्नाशमग्निना तूलराशिवत् ॥ १५

श्रीकृष्णचरितं विप्र तिष्ठेद् पुस्तकं गृहे । तस्य गृहसमीपं हि नाऽऽयान्ति यमकिंकराः ॥ १६

जैमिनिरुवाच—

वदन्ति वैष्णवान्कांश्च वाञ्छा दूहि गुरो मम । इदानीं तान्समाज्ञातुं तेषां माहात्म्यमुत्तमम् ॥ १७

व्यास उवाच—

यो नरो मस्तके भवत्या वैष्णवाद्भ्रिजलं द्विज । करोति सैचनं पापी तीर्थस्नानेन तस्य किम् ॥ १८

१ श. पुण्यहाणव । २ ज. "सद्गतां तु ३ श. "पं पुराणं नास्वेत्तया । ४ ज. पुस्तके । ५ स. ज. श. सेतनं ।

साधुसङ्गं तु यः कुर्यात्क्षणं वाऽर्धक्षणं द्विज । तस्य नश्यन्ति पापानि ब्रह्महत्यामुखानि च ॥ १९
यत्र यत्र कुले चैव एको भवति वैष्णवः । कुलं तस्य यदा पार्ष्ण्युक्तं तन्मोक्षगामि वै ॥ २०
हिंसादम्भकामक्रोधैर्वर्जिताश्चैव ये नराः । लोभमोहपरित्यक्ता ज्ञेयास्ते वैष्णवा द्विज ॥ २१
पितृभक्ता दयायुक्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ अमत्सरा वैष्णवा ये विज्ञेयाः सत्यभाषिणः ॥ २२
विभ्रमभक्तिरता ये च परस्त्रीषु नपुंसकाः । [एकादशीव्रतरता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः] ॥ २३
[गायन्ति हरिनामानि तुलसीमाल्यधारकाः] । हर्यङ्घ्रिसलिलैः सिक्ता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ २४
श्रोत्रयोर्मस्तके चेपां तुलस्याः पर्णमुत्तमम् । कर्हिचिदृश्यते विभ्र विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ २५
पाखण्डसङ्गरहिता विभद्रेपविर्जिताः । सिञ्चेयुस्तुलसीं ये च ज्ञातव्या वैष्णवा नराः ॥ २६
भूजयन्ति हरिं ये च तुलसीं चार्चयन्ति ये । कन्यादानरता ये च ये वै ह्यतिथिपूजकाः ॥ २७
शृण्वन्ति विष्णुचरितं विज्ञेया वैष्णवा नराः । यस्य गृहे सुप्रतिष्ठेच्छालग्रामशिलाऽपि च ॥ २८
मार्जयन्ति हरेः स्थानं पितृयज्ञमवर्तकाः । जने दीने दयायुक्ता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ २९
परस्वं ब्राह्मणद्रव्यं पश्यन्ति विपवच ये । हरिनैवेद्यमश्नन्ति विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥ ३०
वेदशास्त्रानुरक्ता ये तुलसीवनपालकाः । राधाष्टमीव्रतरता विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ ३१
श्रीकृष्णपुरतो ये च दीपं यच्छन्ति श्रद्धया । परनिन्दानं कुर्वन्ति विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥ ३२

सूत उवाच—

पृष्ठो जैमिनिना व्यास इत्युक्तः स यथाक्रमम् । मयेदं कथ्यते ब्रह्मन्यत्सङ्गादुरुश्रुतम् ॥ ३३
अध्यायं श्रद्धया युक्ता ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । सर्वपापविनिमुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पादो ब्रह्मसंहिता व्यासजैमिनिसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९८३४

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि चान्यधर्म्यं पुरातनम् । व्यासजैमिनिसंवादं श्रोतृणां पापनाशनम् ॥ १

जैमिनिसंवाच—

कर्मणा हि गुरो केन मन्दिरं जगतीपते । याति तत्कथयस्वाद्य नरः पापी च मे प्रभो ॥ २

व्यास उवाच—

श्रीकृष्णमन्दिरे यो वै लेपनं कुरुते नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ३

यश्चांमुलेपनं कुर्यात्सङ्ग्या शृणु जैमिने । तस्य पुण्यमहं वक्ष्यामि मन्दिरे जगतीपते ॥ ४

तत्र यावन्ति पश्यन्ति रजांसि च द्विजोत्तम । तावत्कल्पसहस्राणि स वसेद्विष्णुमन्दिरे ॥ ५

पुराऽऽसीदण्डको नाम्ना चौरौ लोकभयमदः । ब्रह्मस्वहारी मित्रघ्नो युगे द्वापरसंशके ॥ ६

असत्यभाषी क्रूरश्च परस्त्रीगमने रतः । गोमांसाशी मुरापथ पाखण्डजनसङ्गमाक् ॥ ७

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो ज. द. पुस्तकस्थः । † एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः च. ज. द. पुस्तकस्थः ।

१ द. 'लस्याथ दक्षिण' । क. १. २ ज. द. 'यानुले' । ३ द. द. 'यानि न प' ।

दृष्टिच्छेदी द्विजातीनां न्यासापहारकस्तथा । शरणागतहन्ता च वेद्याविभ्रमलोलुपः ॥ ८
 [*एकदा स द्विजश्रेष्ठ कस्यचिद्विष्णुमन्दिरम् । जगाम हरणार्थाय विष्णोर्द्रव्यं स मृदधीः ॥ ९
 अथ द्वारि प्रविश्यासावहृद्विकर्दमसंयुतम्] । प्रोज्झयामास वै निम्ने भूमौ देवगृहस्य च ॥ १०
 तेनैव कर्मणा भूमिनिम्नरिक्ता बभूव ह । लोहस्य च शलाकाभ्यामुद्राद्यै ररं मुदा ॥ ११
 प्रविवेश हरेर्गेहं वितानवरशोभितम् । रत्नकाञ्चनदीपालिपरिध्वस्तमहत्तमम् ॥ १२
 नानापुष्पसुगन्धाढ्यं नानापत्रसमाकुलम् । सुवासितस्य तैलस्य गन्धेन परिपूरितम् ॥ १३
 अनेन हारकेणाय पर्यङ्के सुमतोहरे । शायितो राधया सार्धं दृष्टः पीताम्बरोऽच्युतः ॥ १४
 प्रणम्य राधिकानाथं निष्पापः सोऽभवत्तदा । नेप्याम्यथ न नेप्यामि अनेन किं भवेन्मम ॥ १५
 सेवां कर्तुमशक्तोऽहं यतश्चोरोऽस्मि सर्वदा । द्रव्येण कार्यमस्तीति तत्तेजुं कृतवान्मनः ॥ १६
 पातयित्वांशुकं भूमौ कौशेयं कमलापतेः । ववन् वस्तुजातं च पाणौ कृत्वा स कम्पितः ॥ १७
 विष्णोर्मायापतेश्चाथ तानि सर्वाणि जैमिने । कृत्वा शब्दं सुयोरं च पतितान्यथ भूतले ॥ १८
 परित्यज्य सुनिद्रां च धावन्त इति किमहो । आगता बहुशो लोकाश्चोरो द्रव्यं जवेन च ॥ १९
 त्यक्त्वा धनं च चौरोऽपि त्रस्तः किञ्चिज्जगाम ह । दंशितः कालसर्पेण मृतोऽसौ गतकिट्विपः २०
 यमाज्ञया तस्य दूताः पाशमुद्हरपाणयः । आगतास्तं समानेतुं दंष्ट्रिणश्चर्मवाससः ॥ २१
 ववन्धुश्चर्मपाशेन निन्दुर्दुर्गमवर्त्मना । दृष्ट्वा तं जमनः कुब्धः पप्रच्छ सचिवं प्रति ॥ २२

यम उवाच—

अनेन किं कृतं कर्म पापं वा पुण्यमेव वा । समूलं वद हे भ्रात्र चित्रगुप्त ममाग्रतः ॥ २३

चित्रगुप्त उवाच—

सृष्टानि यानि पापानि विधात्रा पृथिवीतले । कृतान्यनेन मृदेन सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ २४
 किंत्वाकर्णय लोकेश सुकृतं चास्य वर्तते । मन्येऽहं यमुनाभ्रातः सर्वपापविलोपि तत् ॥ २५

धर्मराज उवाच—

किं पुण्यं वर्ततेऽमात्य वद सौरं ममान्तिके । श्रुत्वैवं तद्विधास्यामि यत्र योग्यो भवेदसौ ॥ २६
 यमस्य वचनं श्रुत्वा सभयश्चित्रगुप्तकः । कृत्वा हस्ताञ्जलिं भाह चाऽऽत्मनः स्वामिने द्विज ॥ २७

चित्रगुप्त उवाच—

हरणार्थं हरेर्द्रव्यं गतोऽसौ पापिनां वरः । प्रोज्झितः कर्दमो राजन्यादयोर्द्वारतो हरेः ॥ २८
 बभूव लिप्ता सा भूमिर्विलच्छिद्रविवाजिता । तेन पुण्यप्रभावेन निर्गतं पातकं महत् ॥
 वैकुण्ठं प्रति योग्योऽसौ निर्गतस्तव दण्डतः ॥ २९

व्यास उवाच—

श्रुत्वा स वचनं तस्य पीठं कनकनिर्मितम् । ददौ तस्मै चोपविष्टस्तत्र पूज्यो यमेन सः ॥
 ननाम शिरसा तं वै प्रोवाच विनयान्वितः ॥ ३०

यम उवाच—

पवित्रं मन्दिरं मेऽयं पादयोस्तादृि रेणुभिः । कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि न संशयः

* एतादृशान्तर्गतः पाठः च. ज. द. पुस्तकस्य ।

१ क. च. कृतिच्छेदी । २ द. "य स रहो मु" । द. "य सोऽरं मु" । ३ ज. "ज्य तु नि" । ४ द. "न. यन चापि । ५ स. सर्व । ६ स. समानो चित्र" ।

इदानीं गच्छ भोः साधो हरेर्मन्दिरमुत्तमम् । नानाभोगसमायुक्तं जन्ममृत्युनिवारणम् ॥ ३२

व्यास उवाच—

इत्युक्त्वा धर्मराजोऽसौ स्यन्दने स्वर्णनिर्मिते । राजहंसयुते दिव्ये तमारोप्य गतैनसम् ॥ ३३
समस्तसुखदं स्थानं प्रेपयामास चक्रिणः । एवं प्रविष्टो वैकुण्ठे तत्र तस्यौ सुखं चिरम् ॥ ३४
लेपनं ये प्रकुर्वन्ति भक्त्या तु हरिमन्दिरे । तेषां किं वा भविष्यति न जानेऽहं द्विजोत्तम ॥ ३५
य इदं शृणुयान्नक्त्या पठेद्यो वा समाहितः । कोटिजन्मार्जितं पापं नश्यते न च संशयः ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे हरिमन्दिरलेपनमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२८७०

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कार्तिकस्य च माहात्म्यं ब्रूहि स्मृत ममाग्रतः । तद्व्रतस्य फलं किं वा दोषः किं तदकुर्वतः ॥ १

स्मृत उवाच—

पुरैकदा मुनिश्रेष्ठ व्यासं सत्यवतीसुतम् । जैमिनिः पृष्टवानेतदारम्भे कथितं मुनिः ॥ २

व्यास उवाच—

तिलतैलं मैथुनं यः शुभदे कार्तिके त्यजेत् । बहुजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो याति हरेर्यहम् ॥ ३
मत्स्यं च मैथुनं यो वै कार्तिके न परित्यजेत् । प्रतिजन्मनि समूढः शूकरश्च भवेद्बुधम् ॥ ४
कार्तिके तुलसीपत्रैः पूजयेद्देव जनार्दनम् । पत्रे पत्रेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ५
कार्तिके मुनिपुष्पैर्यः पूजयेन्मधुसूदनम् । देवानां दुर्लभं मोक्षं प्राप्नोति कृपया हरेः ॥ ६
कार्तिके मुनिशाकं वै योऽश्नाति च नरोत्तमः । संवत्सरकृतं पापं शार्कैर्नैकैर्नश्यति ॥ ७
फलं तस्य नरोऽश्नाति चोर्जे यो वै हरिप्रिये । प्रदाय तु हरेर्ब्रह्मन्द्वाजिनं कोटिजन्मजम् ॥ ८
सुरसं सर्पिषा युक्तं दद्याद्यो हरयेऽपि च । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः स गच्छेद्हरिमन्दिरम् ॥ ९
कार्तिके यो नरो दद्यादेकपत्रं हरावपि । अन्ते विष्णुपदं गच्छेत्सर्वपापविवर्जितः ॥ १०
प्रातःस्नानं नरो यो वै कार्तिके श्रीहरिप्रिये । करोति सर्वतीर्थेषु यः स्नात्वा तत्फलं लभेत् ॥ ११
कार्तिके यो नरो दद्यात्प्रदीपं नभसि द्विजः । विमहत्यादिभिः पापैर्मुक्तो गच्छेद्दरेर्यहम् ॥ १२
मुहूर्तमपि यो दद्यात्कार्तिके प्रीतये हरेः । दीपं नभसि विषेन्द्र तस्मिंस्तुष्टुः सदा हरिः ॥ १३
यो दद्याच्च गृहे दीपं कृष्णस्य सष्टतं द्विज । कार्तिके चाश्वमेधस्य फलं स्याद्द्वै दिने दिने ॥ १४
प्रदीपस्य च माहात्म्यं विशेषमुच्यते मया । निशामय द्विजश्रेष्ठ सेतिहासं समाहितः ॥ १५
पूर्वं त्रेतायुगे विप्रो वैकुण्ठो नामतः शुचिः । यस्य सङ्गप्रभावेन मुक्तो भवति पातकी ॥ १६
एकदा कार्तिके सोऽपि प्रदीपं पुरतो हरेः । दत्त्वा गृहं गतो विप्रो घृतपूर्णं द्विजर्षभ ॥ १७
सर्पिस्तत्त्वादितुं चाऽऽसुरागतोऽपि प्रदीपतः । यावत्त्वादितुमारभे वोधितोऽसौ प्रदीपकः ॥ १८
मृषकोऽग्निभयात्तत्र वेगेनापि पलायितः ॥ १८
आप्तोऽथ सकलं पापं विनष्टं कृपया हरेः । सर्पेण दंशितश्चाऽऽसुरः प्राणत्यागं चकार ह ॥ १९

ततो यमाङ्गया दूताः पाशमुद्हरपाणयः । आगतास्तं समानेतुं बन्धुधर्मरञ्जुभिः ॥ २०
 यावन्नेतुं मनश्चक्रुः शङ्खचक्रगदाधराः । आगता गृह्णारूढा विष्णुदूताश्चतुर्भुजाः ॥ २१
 विमानं गगने चैव राजहंसयुतं शुभम् । निर्मितं कनकैः शुद्धैः कामगं कृपया हरेः ॥ २२
 पाशं छित्त्वा ततो दूताः प्रोचुस्ते यमकिङ्करान् । विष्णुभक्तोऽप्यसौ मूढा व्यर्थं तु बन्धनं कृतम् ॥
 गच्छध्वं श्रमनप्रेष्या यदि वाञ्छाऽस्ति जीवितुम् । श्रुत्वा प्रकम्पितास्ते वै पृच्छन्ति विनयान्विताः
 केन पुण्यप्रभावेन युष्माभिर्नीयते पुरम् । असौ विष्णोर्महापापी यूयं तद्रक्तुमर्हथ ॥ २५

विष्णुदूता ऊचुः—

पुरतो वासुदेवस्य प्रदीपबोधनं कृतम् । तेनैव कर्मणा दूता नयामो विष्णुमन्दिरम् ॥ २६
 अनिच्छयाऽपि यः कुर्याद्विष्णोर्दीपस्य बोधनम् । कोटिजन्मार्जितं पापं त्यक्त्वा याति हरेर्गृहम् ॥
 भक्त्या प्रदीपं यो दद्यात्कार्तिके तु हरेर्दिने । तस्य पुण्यं समाख्यातुं न शक्तो हरिणा विना ॥ २८
 द्यूतपूर्णप्रदीपं यो भक्त्या दद्याद्धरेर्गृहे । अश्वमेधसहस्रेण तस्य किंवा प्रयोजनम् ॥ २९
 अश्वमेधप्रकर्ता यः स्वर्गं याति हरेर्दिने । कार्तिके दीपदाता च स गच्छेद्वरिमन्दिरम् ॥ ३०

व्यास उवाच—

इति श्रुत्वा ततो दूता गतास्ते वै यथाऽऽगताः । विष्णुदूता रथे कृत्वा गतास्तं विष्णुमन्दिरम् ॥
 विष्णुसान्निध्य एवास्य मन्वन्तरस्ततं गतम् । ततो मर्त्ये राजकन्या बभूव कृपया हरेः ॥ ३२
 पुत्रपौत्रसमायुक्ता चिरं भोगं चकार सा । इतः पुनर्गता सा तु गोलोकं हरिसेवया ॥ ३३

सूत उवाच—

भक्त्या शृणोति यो मर्त्यो दीपमाहात्म्यमुत्तमम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
 इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे दीपदानमाहात्म्यं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—९९०४

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

जयन्त्याः सूत माहात्म्यं कदा सा क्रियते जैनः । कथयस्व मम त्वं वै पोतः संसारसागरे ॥ १

सूत उवाच—

शृणु विम भवक्ष्यामि यत्पृष्टो मुनिसत्तम । पुरा ब्रह्मा नारदेन पृष्ट एतत्सुरालये ॥ २

नारद उवाच—

जयन्त्याश्चैव माहात्म्यं कथयस्व पितामह । यच्छ्रुत्वाऽहं गमिष्यामि तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३

ब्रह्मोवाच—

शृणुष्ववहितो विम तवाग्रे कथयाम्यहम् । जयन्त्या उपवासेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ४

स्मरणात्कीर्तनात्पापं सप्तजन्मार्जितं मुने । जयन्ती ददते चैव किं पुनः सोपवासकृद् ॥ ५

जन्माष्टमी च नवमी चैत्रे मासि सिता शुभा । कृष्णा चतुर्दशी कुम्भे मेघे शुक्ला चतुर्दशी ॥ ६

दुर्गाष्टम्याश्विने शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महापुण्या च शुभदा जयन्त्यः पद्मकीर्तिमाः ॥ ७

कृष्णजन्माष्टमी पूर्वा प्रसिद्धा पापनाशिनी । ऋतुकोटिसमा ह्येषा तीर्थानामयुतैः सर्मा ॥ ८
 कर्ता गवां सहस्रं तु यो ददाति दिने दिने । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ ९
 हेमभारसहस्रं तु कुरुक्षेत्रे रविग्रहे । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १०
 कृष्णाजिनसहस्राणि तिलधेनुशताति च । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ ११
 ससागराभिर्मा पृथ्वीं दत्त्वा यल्लभते फलम् । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १२
 कन्याकोटिसहस्राणां दाने भवति यत्फलम् । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १३
 वापीकूपतडागादि कर्तव्यं देवतालये । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १४
 मातापित्रोर्गुरुणां च भक्तियुक्तं करोति यः । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १५
 आपदाहरणार्थाय तीर्थसेवा कृतात्मनाम् । सत्यव्रतानां यत्पुण्यं जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १६
 गङ्गायां नर्मदायां यत्पुण्ये सारस्वते जले । स्नात्वा पुण्यवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥ १७
 यत्पुण्यं श्राद्धकर्तृणां पितृणामिन्दुसंक्षये । तत्फलं समवामोति जयन्त्यां समुपोषणे ॥

नारद उवाच—

केन केन कृता पूर्वं कथयस्व पितामह ॥ १८

ब्रह्मोवाच—

कार्तवीर्येण कर्णेन कुमारेण च धीमता । सगरेण दिलीपेन काकुत्स्थेन कृता पुरा ॥ १९
 गौतमेन च गौर्ग्येण जामदग्न्येन धीमता । वाल्मीकिना कृता पूर्वं द्रौपदेयेन साधुना ॥ २०
 ददाति वाञ्छितान्कामान्भाद्रपदे(क)स्य सिताऽष्टमी । [*प्राजापत्यर्षसंयुक्ता विश्वेर्षेण मताऽष्टमी]
 वर्षे वर्षे प्रकर्तव्या प्रीत्यर्थे चक्रपाणिनः । कोटिजन्मार्जितं पापं मुहूर्तेन विलीयते ॥ २२
 रात्रौ जागरणं कृत्वा निष्ठापूर्वं जितेन्द्रियः । गन्धपुष्पादिनैवेद्यैः पूजनीयः पृथक्पृथक् ॥ २३
 एवं यः कुरुते विप्र जयन्तीसमुपोषणम् । कोटिजन्मार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतः कृतम् ॥
 प्रसादाद्देवकीसुनोर्यामार्धेन विलीयते ॥ २४
 जयन्तीतिथिसंप्राप्ते भुञ्जते ये नराधमाः । त्रैलोक्यसंभवं पापं भुञ्जते ते न संशयः ॥ २५
 सागराद्यानि पुण्यानि मुक्तिस्थानानि सर्वशः । गृहे तिष्ठन्ति सर्वाङ्गे जयन्तीव्रतकारिणः ॥ २६
 तस्य सर्वाणि तीर्थानि देहे तिष्ठन्ति देवताः । करोति यो नरो भक्त्या जयन्तीं कृष्णवल्लभाम् ॥
 न वेदेन पुराणेन मया दृष्टं महामुने । तत्समं नाधिकं वाऽपि कृष्णराधाष्टमीव्रतम् ॥
 न करोति नरो भक्त्या स भवेत्कूरुरासंसः ॥ २८
 यो नरोऽश्नाति मुडात्मा जयन्तीवासरे द्विज । महानरकमश्नाति यथा च हरिवासरे ॥ २९
 अतीतमागतं यस्तु(त्तु) कुलमेकोत्तरं शतम् । पतेत्तु नरके धोरे जयन्त्यां भोजनेन वै ॥ ३०
 जयन्तीं शुभवारे च रोहिण्या सहिता यदा । भवेच्च मुनिशार्दूल किं कृतव्रतं(त्यं व्रत)तकोटिभिः ॥
 कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ युगे । कृता सम्यग्विधानेन जयन्ती पापनाशिनी ॥ ३२
 जागरे पश्चनाभस्य पुराणं पाठयेच्च यः । आजन्मोपाजितं पापं दहते कूलराशिवत् ॥ ३३
 यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणं हरिवासरे । कोटिजन्मार्जितं तस्य पापं नश्यति तत्सणात् ॥ ३४

* एतद्विशान्तर्गतः पाठः ग. ज. द. पुलक्यः ।

वासरे पद्मनाभस्य पूजयेद्वाचकं मुने । कुलकोटिं समुद्रृत्य विष्णुलोकं स पूज्यते ॥ ३५
जयन्त्यामुपवासे च यो नरोऽत्र पराङ्मुखः । सर्वधर्मविनिर्मुक्तो यात्यसौ नरकं ध्रुवम् ॥ ३६
गन्धपुष्पैश्च धूपैश्च घृतपूर्णप्रदीपकैः । पूजयेद्भक्तिभावैश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ३७
विधिनाऽनेन यो विप्रः जयन्तीं प्रकरोति च । नरो वै तारयेद्भक्त्या पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ३८
न दौर्भाग्यं न वैधव्यं न भवेत्कलहो गृहे । संतर्तेन विरोधं च न पश्यति धनस्यम् ॥ ३९
यान्यांश्चिकीर्षते कामाञ्जयन्तीसमुपोपकः । तांस्तान्प्राप्नोति सकलान्विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ४०
विष्णुभक्तिपरा नित्यं जयन्तीव्रतमानसाः । ते धन्यास्ते कुलीनास्त ईश्वरास्ते च पण्डिताः ॥ ४१
यानि कानि च तीर्थानि व्रतानि नियमानि च । जयन्तीवासरस्यैव कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
भाद्रे वै चोभये पक्षे यः करोति सभार्यकः । राधाकृष्णाष्टमीं वत्स प्राप्नोति हरिसंनिधिम् ॥ ४३
व्रतं च पुण्यकारं च यः करोति सदा हरेः । स याति विष्णोर्वैकुण्ठं जयन्तीसमुपोपकः ॥ ४४
आचारहीनं कुलभ्रष्टं कीर्तिहीनं कुयोनिजम् । नाशयत्याशु पापं च जयन्ती हरिवल्लभा ॥ ४५
मेरुतुल्यानि पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । स निर्दहति सर्वाणि जयत्यां समुपोपकः ॥ ४६
[*पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं जयन्त्यां समुपोपकः] ॥ ४७
जयन्तीकरणे चित्तं येषां भवति तत्परम् । यमोऽपि शङ्कते नित्यं ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ४८

सूत उवाच—

कथयित्वा नारदं तु ययौ स च यथाऽऽगतः । मयाऽपि कथितं ब्रह्मन्यत्पृष्टोऽहं त्वया मुने ॥ ४९
माहात्म्यं च जयन्त्या ये शृण्वन्ति भक्तिभावतः । तेऽपि यान्ति परं धाम विमुक्ताः सर्वपातकैः ५०
पुराणवाचकं ब्रह्मञ्जयन्तीव्रतिनं तथा । ये पश्यन्ति नराः पापास्ते यान्ति परमं पदम् ॥ ५१

इति धीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मलण्डे ब्रह्मनारदसंवादे जयन्तीव्रतमाहात्म्यं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यकाः—९९५५

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व महामाज्ञ पुत्रहीनो जनो भवेत् । कर्मणा केन वै सूत पुत्रो भवति केन च ॥ १

सूत उवाच—

एतत्पृष्टः पुरा ब्रह्मा नारदेन महात्मना । स यदाह तदा तं च शृणुष्व मुनिपुङ्गव ॥ २

नारद उवाच—

पितामह महामाज्ञ सर्वतत्त्वार्थपारग । अपुत्रो वै भवेन्मर्त्यः कर्मणा केन पद्यज ॥ ३

वन्द्या स्त्री वा भवेत्केन वृजिनेन ममाग्रतः । कथय शृण्वतो वै मे सर्वप्राणिहिते रत ॥ ४

हुहिता जायते केन कर्मणा वा नपुंसकः । मृतवत्सो भवेत्केन मृतवत्साऽतिदुःखिता ॥ ५

केन पुण्येन भो ब्रह्मनुनः पुत्रो भवेद्दद ॥ ६

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः य ज. ट. पुस्तकस्थः ।

ब्रह्मोवाच—

कथयामि समासेन सावधानेन तच्छृणु । वृत्तान्तं पृच्छसि त्वं वै शृण्वतां विस्मयप्रदम् ॥ ६
 पूर्वजन्मनि [* यो मर्त्यो वर्तनं ब्राह्मणस्य च । हरेद्वा हारयेदत्र पुत्रहीनो भवेत्किल ॥ ७
 इह जन्मनि] यो मर्त्यः पुराणश्रवणं हि च । भूमिं ससस्यां दानं च दद्याद्वा श्रवणान्वितः ॥ ८
 धेनुं बहुगुणां हैमीं बहुदुग्धां सदक्षिणाम् । सुवर्णप्रतिमां चैव तस्य पुत्रो भवेद्भुवम् ॥ ९
 पूर्वजन्मनि या नारी परबालकघातनम् । करोति कपटेनैव बालहीना भवेद्भुवम् ॥ १०
 सौवर्णप्रतिमादानं या नारी श्रद्धयाऽन्विता । कुर्यात्पानं ब्राह्मणस्य भक्त्या वै चरणोदकम् ॥ ११
 पुराणश्रवणे चैव दद्याद्वा बहुदक्षिणाम् । बह्वपत्या जीववत्सा भवेत्सास्त्यत्र संशयः ॥ १२
 जले निमग्नं बालं यो दृष्ट्वा या न समुद्धरेत् । इह जन्मन्यपुत्रो वै साऽपुत्री च भवेद्भुवम् ॥ १३
 वृषभं चैव कृष्माण्डं ससुवर्णं सवस्त्रकम् । दद्याद्दानं ब्राह्मणस्य कुर्याद्बालव्रतं तथा ॥ १४
 गौरीं कन्यां तथा कुर्यात्पुराणश्रवणं हि यः । पुत्रो वै जायते तस्य सर्वपातकनाशनम् ॥ १५
 पूर्वजन्मनि यो मर्त्यो निराशं चातिथिं द्विज । कुर्यात्कोपेन दण्डं च पुत्रहीनो भवेद्भुवम् ॥ १६
 ब्राह्मणं चातिथिं चैव कुर्याद्भक्त्या प्रपूजनम् । अन्नदानं जलं चैव तथा देवालये शुभम् ॥ १७
 पूर्वजन्मनि या नारी भ्रूणहत्यां च यो नरः । कुर्यात्सा मृतवत्सा च मृतवत्सो भवेद्भुवम् ॥ १८
 या नारी स्वामिसहिता कुर्याच्च हरिवासरम् । सुपुत्रा भर्तृसुभगा भवेत्सा प्रतिजन्मनि ॥ १९
 यो नरो भोदमं कुर्याच्छूद्रः कुर्याद्विमोहितः । ब्राह्मणीहरणं वाऽपि कर्मणा स नपुंसकः ॥ २०
 इदं तु वृजिनं कुर्यात्पश्चात्पुण्यं करोति यः । इह पुण्यप्रभावेन दुहिता जायते द्विज ॥ २१
 आसीन्नैत्रातुगे राजा श्रीधरो नामतो द्विज । अपुत्रो धनवांस्तस्य जाया हेमप्रभावती ॥ २२
 ध्यासं सकलशास्त्रज्ञं सर्वलोकहितैषिणम् । आगतं चैव पमच्छ चापुत्रोऽहं कथं वद ॥ २३
 उवाच नृपतेः श्रुत्वा वचनं विनयान्वितम् । राज्ञा दत्ते च पीठे च निर्मिते कनकादिभिः ॥ २४
 राजा राज्ञी तस्य पादौ धौतं कृत्वा तु हर्षितौ । पीत्वा पादोदकं द्वौ च सर्वपातकनाशनम् ॥ २५

व्यास उवाच—

राजश्शृणुष्व यत्पृष्टमपुत्रो येन कर्मणा । तवेयं राज्ञी चापुत्री चैकपत्नीव्रतस्तथा ॥ २६
 पूर्वजन्मनि चन्द्रस्त्वं नाम्ना वरतनुः स्मृतः । भार्या तवापि शुभ्राङ्गी नाम्ना वै शंकरी स्मृता २७
 एकदा पथि यातौ च नीचपुत्रं जलेऽपि ज । मग्नं दृष्ट्वा हेलया च गतौ च (स) पञ्चतां गतः २८
 बहुपुण्यप्रभावेन राज्ञी राजा च तौ युवाम् । तेन कर्मविपाकेन युवयोर्न भवेत्सुतः ॥ २९

राजोवाच—

इदानीं केन पुण्येन सुतो वै जायते प्रभो । अपुत्रस्य मनुष्याणां जीवनं हि निरर्थकम् ॥ ३०

व्यास उवाच—

सवस्त्रं चैव कृष्माण्डं वृषभं ससुवर्णकम् । देहि दानं ब्राह्मणस्य कुरु बालव्रतं तथा ॥ ३१
 गौरीं कन्यां तथा देहि पुराणश्रवणं कुरु । पुत्रो वै जायते तत्र सर्वपातकनाशनम् ॥ ३२

ब्रह्मोवाच—

इति श्रुत्वा ततो राजा व्यासोक्तं दानमुत्तमम् । पुराणश्रवणं चैव चकार गतकिल्बिषः ॥ ३३

* एर्वाचिदातर्गतः पाठः च. ज. पुस्तकस्य ।

ततः पुत्रो वर्षमध्ये बभूव सर्वपूजितः । अभूद्राजा सार्वभौमः सुन्दरः कुलनायकः ॥ ३४

सूत उवाच—

य इदं शृणुयाद्भक्त्या करोति दानमुत्तमम् । अपुत्रा लभते पुत्रं संसेपात्कथितं मया ॥ ३५

भक्त्या श्रुत्वा तु या नारी कुर्याद्ब्राह्मणपूजनम् । सुपुत्रा सा भवेन्नित्यं शास्त्रोक्तविधिना द्विज ॥ ३६

सुवर्णं रजतं वस्त्रं पुष्पमाल्यं च चन्दनम् । यो दद्यात्पुस्तके भक्त्या सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ३७

पूर्वजन्मनि यो मृदो ब्रह्मबालकधातकः । तस्य क्रूरो भवेत्पुत्रः सप्तजन्मान्तरैर्द्विज ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये ब्रह्मखण्डे ब्रह्मनारदसंवादे कर्मविपाककथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९९९३

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

केन पुण्येन भोः सूत बैकुण्ठं समवाप्यते । तद्ददस्व शृण्वतो मे पोतो हि भवसागरे ॥ १

सूत उवाच—

साधु साधु मुनिश्रेष्ठ सर्वमङ्गलकारक । कथयामि समासेन शृण्वतां पापनाशनम् ॥ २

विष्णवे ब्राह्मणायैव मृदा वैश्वं विनिर्मितम् । यो वै दद्याद्द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं निश्चामय ॥ ३

विष्णुलोके च स विप्रः सर्वपापविवर्जितः । सौधवासी भवेन्नित्यं विष्णुलोके प्रपूज्यते ॥ ४

विष्णवे सौधगेहं यो दद्याद्ब्रह्मणाय च । इरेनिकेतनं प्राप्य स्वर्गवासी भवेद्भुवम् ॥ ५

अन्ते विष्णुपुरं गत्वा युक्तः कोटिकुलैर्द्विज । स्वर्णसौधे गृहे स्थित्वा कुर्याद्भोगं यथासुखम् ॥ ६

ब्राह्मणस्थापने पुण्यं यद्द्वै भवति भो मुने । संख्यां कर्तुमशक्तस्तद्दे(स्य वे)धाः सर्वकारकः ॥ ७

गण्यन्ते रेणवश्चैव गण्यन्ते दृष्टिबिन्दवः । न गण्यते विधात्राऽपि ब्रह्मसंस्थापने फलम् ॥ ८

नारदेन पुरा ब्रह्मा पृष्टः संसारसंभवः । वेधास्तं कथयामास तच्छृणुष्व महामुने ॥ ९

पुराऽऽसीद्वापरे ब्रह्मन्वारनारी सुशोभना । सुकेशी हरिणीनेत्रा सुमध्या चारुहासिनी ॥ १०

नाम्ना सा चञ्चलापाङ्गी ययौ देशान्तरं कदा । सर्वपापसमायुक्ता नरकेऽपातयत्तया ॥ ११

सङ्गेन सा धनाकाङ्क्षी जनान्देवालयं गता । तत्र ह्यङ्गं सोपविष्टा ताम्बूलभक्षणं कृतम् ॥ १२

शेषं चूर्णं सौधभिर्चौ ददौ निम्ने कुतूहलात् । ततो गता जारकाङ्क्षी धनार्थं नगरं प्रति ॥ १३

जारेण केनचित्सार्थं संकेतः सहसा कृतः । संकेतं तु गता वैश्या वनं रात्रौ विमोहिता ॥ १४

संकेतं नाऽऽगतो वैश्यो व्यशङ्कित् विलोकिता । कथं कान्तो नाऽऽगतो मे सर्पव्याघ्रैश्च भक्षितः ॥ १५

संकेतनं कथं हित्वा गतः किं कामविह्वलः । अन्यया ज्ञातया सार्धमभिलापी भवेत्किमु ॥ १६

परामृश्येति हृद्यन्तः कोटपालभयाद्द्विज । नगरं नाऽऽगता सा हि रुद्धे लोकपथे तमैः ॥ १७

एतस्मिन्नन्तरे व्याघ्रः कामरूपी बलात्सुधी । प्रेषितः कालदेवेनाग्नसदागत्य तां द्विज ॥ १८

ततस्तु यमुनाभ्रातुर्वृतास्ते भीमवर्ष्मिणः । [* आगता गिरिकूटाङ्गा नेतुं तां पापकर्मणा ॥ १९

वक्रपादा वक्रमुखा उन्नासा बृहदंष्ट्रिणः] । चर्मरज्जुं मुद्रांश्च गृहीत्वा पांशुलां द्विज ॥ २०

वन्धयामासुरुन्मत्ता गणिकां चर्मरज्जुभिः । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणो वनमालिनः ॥ २१

ब्रह्मोवाच—

कथयामि समासेन सावधानेन तच्छृणु । वृत्तान्तं पृच्छसि त्वं वै शृण्वतां विस्मयप्रदम् ॥ ६
 पूर्वजन्मनि [अथो मर्त्यो वर्तनं ब्राह्मणस्य च । हरेद्रा हारयेदत्र पुत्रहीनो भवेत्किल ॥ ७
 इह जन्मनि] यो मर्त्यः पुराणश्रवणं हि च । भूमिं सप्तस्यां दानं च दद्याद् वै श्रवणान्वितः ॥ ८
 धेनुं बहुगुणां ह्रीं बहुदुग्धां सदक्षिणाम् । सुवर्णप्रतिपां चैव तस्य पुत्रो भवेद्भुवम् ॥ ९
 पूर्वजन्मनि या नारी परवालकघातनम् । करोति कपटेनैव बालहीना भवेद्भुवम् ॥ १०
 सौवर्णप्रतिमादानं या नारी श्रद्धयाऽन्विता । कुर्यात्पानं ब्राह्मणस्य भक्त्या वै चरणोदकम् ॥ ११
 पुराणश्रवणे चैव दद्याद् बहुदक्षिणाम् । बहुपत्या जीववत्सा भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १२
 जले निमग्नं बालं यो दृष्ट्वा या न समुद्धरेत् । इह जन्मन्यपुत्रो वै साऽपुत्री च भवेद्भुवम् ॥ १३
 वृषभं चैव कूष्माण्डं ससुवर्णं सवस्त्रकम् । दद्यादानं ब्राह्मणस्य कुर्याद्बालव्रतं तथा ॥ १४
 गौरीं कन्यां तथा कुर्यात्पुराणश्रवणं हि यः । पुत्रो वै जायते तस्य सर्वपातकनाशनम् ॥ १५
 पूर्वजन्मनि यो मर्त्यो निराशं चातिथिं द्विज । कुर्यात्कोपेन दण्डं च पुत्रहीनो भवेद्भुवम् ॥ १६
 ब्राह्मणं चातिथिं चैव कुर्याद्भक्त्या प्रपूजनम् । अन्नदानं जलं चैव तथा देवालये शुभम् ॥ १७
 पूर्वजन्मनि या नारी भ्रूणहत्यां च यो नरः । कुर्यात्सा मृतवत्सा च मृतवत्सो भवेद्भुवम् ॥ १८
 या नारी स्वामिसहिता कुर्याच्च हरिचासरम् । सुपुत्रा भर्तृसुभगा भवेत्सा प्रतिजन्मनि ॥ १९
 यो नरो गौदमं कुर्याच्छूद्रः कुर्याद्दिमोहितः । ब्राह्मणीहरणं वाऽपि कर्मणा स नपुंसकः ॥ २०
 इदं तु वृजिनं कुर्यात्पश्चात्पुण्यं करोति यः । इह पुण्यप्रभावेन दुहिता जायते द्विज ॥ २१
 आसीन्नेतायुगे राजा श्रीधरो नामतो द्विज । अपुत्रो धनवांस्तस्य जाया हेमप्रभावती ॥ २२
 व्यासं सकलशास्त्रज्ञं सर्वलोकहितैषिणम् । आगतं चैव पप्रच्छ चापुत्रोऽहं कथं वद ॥ २३
 उवाच वृषतेः श्रुत्वा वचनं विनयान्वितम् । राज्ञा दत्ते च पीठे च निर्मिते कनकादिभिः ॥ २४
 राजा राज्ञी तस्य पादौ धौतं कृत्वा तु हर्षितौ । पीत्वा पादोदकं द्वौ च सर्वपातकनाशनम् ॥ २५

व्यास उवाच—

राजश्शृणुष्व यत्पृष्टमपुत्रो येन कर्मणा । तवेयं राज्ञी चापुत्री चैकपत्नीव्रतस्तथा ॥ २६
 पूर्वजन्मनि चन्द्रस्त्वं नाम्ना वरतनुः स्मृतः । भार्या तवापि शुभ्राङ्गी नाम्ना वै शंकरी स्मृता ॥ २७
 एकदा पथि यातौ च नीचपुत्रं जलेऽपि च । मग्नं दृष्ट्वा हेलया च गतौ च (स) पञ्चतां गतः ॥ २८
 बहुपुण्यप्रभावेन राज्ञी राजा च तौ युवाम् । तेन कर्मविपाकेन युवयोर्न भवेत्सुतः ॥ २९

राजोवाच—

इदानीं केन पुण्येन सुतो वै जायते प्रभो । अपुत्रस्य मनुष्याणां जीवनं हि निरर्थकम् ॥ ३०

व्यास उवाच—

सवस्त्रं चैव कूष्माण्डं वृषभं ससुवर्णकम् । देहि दानं ब्राह्मणस्य कुरु बालव्रतं तथा ॥ ३१
 गौरीं कन्यां तथा देहि पुराणश्रवणं कुरु । पुत्रो वै जायते तत्र सर्वपातकनाशनम् ॥ ३२

ब्रह्मोवाच—

इति श्रुत्वा ततो राजा व्यासोक्तं दानमुत्तमम् । पुराणश्रवणं चैव चकार गतकिल्बिषः ॥ ३३

* एतच्चिदागतैः पाठः च. ज. पुस्तकस्य. ।

ततः पुत्रो वर्षमध्ये बभूव सर्वपूजितः । अश्वदाजा सार्वभौमः सुन्दरः कुलनायकः ॥

३४

सूत उवाच—

य इदं शृणुयाद्भक्त्या करोति दानमुत्तमम् । अपुत्रा लभते पुत्रं संक्षेपात्कथितं मया ॥

३५

भक्त्या श्रुत्वा तु या नारी कुर्याद्ब्राह्मणपूजनम् । सुपुत्रा सा भवेन्नित्यं शास्त्रोक्तविधिना द्विज ॥

३६

सुवर्णं रजतं वस्त्रं पुष्पमाल्यं च चन्दनम् । यो दद्यात्पुस्तके भक्त्या सर्वपापप्रणाशनम् ॥

३७

पूर्वजन्मनि यो भूदो ब्रह्मचालकघातकः । तस्य क्रूरो भवेत्पुत्रः सप्तजन्मान्तरैर्द्विज ॥

३८

इति श्रीमहापुराणे पादो ब्रह्मखण्डे ब्रह्मनारदसंवादे कर्मविपाककथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—९९९३

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

केन पुण्येन भोः सूत वैकुण्ठं समवाप्यते । तद्दस्व शृण्वतो मे पातो हि भवसागरे ॥

१

सूत उवाच—

साधु साधु मुनिश्रेष्ठ सर्वमङ्गलकारक । कथयामि समासेन शृण्वतां पापनाशनम् ॥

२

विष्णवे ब्राह्मणायैव मृदा वेश्म विनिर्मितम् । यो वै दद्याद्द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं निश्चामय ॥

३

विष्णुलोके च स विमः सर्वपापविवर्जितः । सौधवासी भवेन्नित्यं विष्णुलोके प्रपूज्यते ॥

४

विष्णवे सौधगेहं यो दद्याद् ब्राह्मणाय च । हरेर्निकेतनं प्राप्य स्वर्गवासी भवेद्भुवम् ॥

५

अन्ते विष्णुपुरं गत्वा युक्तः कोटिकुलैर्द्विज । स्वर्णसौधे गृहे स्थित्वा कुर्याद्भोगं यथासुखम् ॥

६

ब्राह्मणस्थापने पुण्यं यद्वै भवति भो मुने । संख्यां कर्तुमशक्तस्तद्दे(स्य वै)धाः सर्वकारकः ॥

७

गण्यन्ते रेणवश्चैव गण्यन्ते वृष्टिबिन्दवः । न गण्यते विधात्राऽपि ब्रह्मसंस्थापने फलम् ॥

८

नारदेन पुरा ब्रह्मा पृष्टः संसारसंभवः । वेधास्तं कथयामास तच्छृणुष्व महामुने ॥

९

पुराऽऽसीद्वापरे ब्रह्मन्वारनारी सुशोभना । मुकेशी हरिणीनेत्रा सुमध्या चारुहासिनी ॥

१०

नाम्ना सा चञ्चलाप्राङ्गी ययौ देशान्तरं कदा । सर्वपापसमायुक्ता नरकेऽपातयत्तथा ॥

११

सङ्गेन सा धनाकाङ्क्षी जनान्देवालयं गता । तत्र क्षणं सोपविष्टा ताम्बूलभक्षणं कृतम् ॥

१२

शेषं चूर्णं सौधभित्तौ ददौ निम्ने कुतूहलात् । ततो गता जारकाङ्क्षी धनार्थं नगरं प्रति ॥

१३

जारेण केनचित्सार्थं संकेतः सहसा कृतः । संकेतं तु गता वेश्या वनं रात्रौ विमोहिता ॥

१४

संकेतं नाऽऽगतो वैश्यो व्यशङ्किष्ट विलोकिता । कथं कान्तो नाऽऽगतो मे सर्पव्याघ्रैश्च भक्षितः ॥

१५

संकेतनं कथं हित्वा गतः किं कामविह्वलः । अन्यया ज्ञातया सार्धमभिलापी भवेत्किमु ॥

१६

परामृश्येति हृद्यन्तः कोटपालभयाद्द्विज । नगरं नाऽऽगता सा हि रुद्धे लोकपथे तपैः ॥

१७

एतस्मिन्नन्तरे व्याघ्रः कामरूपी बलात्सुधी । प्रेषितः कालदेवेनाग्रसदागत्य तां द्विज ॥

१८

ततस्तु यमुनाभ्रातुर्दूतास्ते भीमवर्ष्मिणः । [*आगता गिरिकूटाङ्गा नेतुं तां पापकर्मणा ॥

१९

वक्रपादा वक्रमुखा उन्नासा वृहद्वृष्टिः । चर्मरज्जुं मुहुरांश्च गृहीत्वा पांशुलां द्विज ॥

२०

वन्धयामासुरुन्मत्ता गणिकां चर्मरज्जुभिः । शृङ्खलचक्रगदापञ्चधारिणी वनमालिनः ॥

२१

प्रेषिता देवदेवेन तद्भक्तवत्सलेन च । कृष्णजीमूतसंकाशाः स्फुरद्ददनपङ्कजाः ॥ २२
श्रेणीधराश्चारुनासा दिव्यकुण्डलमूषिताः । ददृशुः पथि गच्छन्तो विष्णोर्दृता महात्मनः ॥ २३
विष्णुदृता ऊचुः—

के यूयं विकृताकारा लक्ष्यध्वे कर्बुरा इव । इमां विष्णोः प्रियतमां नीत्वा क व्रजयोत्तमाम् ॥ २४
इदं वचनमाकर्ण्य तेषां ते तु द्रुतं ययुः । अथ ते क्रोधसंपन्ना विष्णोर्दृता महाबलाः ॥ २५
जघ्नुस्ते संदेशहरान्यमस्य जगतः प्रभोः । चक्रादिशस्त्रसंघैश्च सूर्यकोटिसमप्रभैः ॥ २६
कृतान्तस्य भटाः सर्वे रुदन्तस्ते पलायिताः । यमं प्रोचुः सुभीताश्च वृत्तान्तं सकलं द्विज ॥ २७
यमोऽपि तत्कर्थां श्रुत्वा चित्रगुप्तमुवाच ह ॥ २८

धर्मराज उवाच—

केन पुण्येन भो मन्त्रिन्वेद्या विमुक्तिमागता । एतन्मे पृच्छतः सर्वे कथयस्व यथार्थतः ॥ २९

चित्रगुप्त उवाच—

तया पापान्यर्जितानि जन्मतः सुबहून्पि । किं त्वाकर्ण्य लोकेश यदस्याः पुण्यमस्ति तत् ॥ ३०
गणिकैकदा धर्मराज सर्वालंकारभूषिता । कांचित्पुरीं जगामाऽऽशु जारकाङ्क्षी धनार्थिनी ॥ ३१
तत्र देवालये तस्मिन्स्थिता ताम्बूलभक्षणम् । कृत्वा तच्छेषचूर्णं तु ददौ भित्तौ तु कौतुकात् ॥ ३२
तेन पुण्यप्रभावेन गणिका गतपातका । वैकुण्ठं प्रति सा याति निर्गता तव दण्डतः ॥ ३३

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा ततो ब्रूता यमोऽपि वचनं द्विज । व्यापारे चान्यतश्चितं ददुः सा गणिकाऽपि च ॥ ३४
आरूढा स्यन्दने दिव्ये राजहंसयुते तथा । विष्णुलोकं ययौ सा च वेष्टिता विष्णुकिङ्करैः ॥ ३५
श्रीविष्णोराज्ञया साऽथ कुलकोटियुताऽपि च । तस्यां सौधगृहे विप्र नानाभोगं चकार ह ॥ ३६
भवत्या यो वै हरेर्गेहे दद्याच्चूर्णं प्रयत्नतः । पुण्यं किं वा भवेत्तस्य न जाने द्विजपुत्रव ॥ ३७
भवत्याऽध्यायं पठेद्यो वै शृणोति सादरं स च । सर्वपापविनिर्मुक्तो यात्यसौ हरिमन्दिरम् ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मसंहिता सूतशीनवसंवादे मन्दिरचूर्णलेपदानमाहात्म्यं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००३१

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

शानक उवाच—

कथयस्व महामात्र सर्वशास्त्रविदां वर । राधाजन्माष्टमीं तात कथयस्व ममाग्रतः ॥
राधायाश्चाष्टमीं सूत तस्या माहात्म्यमुत्तमम् ॥

सूत उवाच—

ब्रह्माणं नारदोऽपृच्छत्पुरा चैतन्महामते । तच्छृणुष्व समासेन पृष्टवान्स इति द्विज ॥ २

नारद उवाच—

पितामह महामात्र सर्वशास्त्रविदां वर । राधाजन्माष्टमीं तात कथयस्व ममाग्रतः ॥ ३
तस्याः पुण्यफलं किं वा कृतं केन पुरा विभो । अकुर्वतां जनानां हि किन्विषं किं भवेद्विज ॥ ४
केनैव तु विधानेन कर्तव्यं तद्वत् कदा । कस्माज्जाता च सा राधा तन्मे कथय मूलतः ॥ ५

ब्रह्मोवाच—

राधाजन्माष्टमीं वत्स शृणुष्व सुसमाहितः । कथयामि समासेन समग्रं हरिणा विना ॥
 कथितुं तत्फलं पुण्यं न शक्नोत्यपि नारद ॥ ६
 कोटिजन्माजितं पापं ब्रह्महत्यादिकं महत् । कुर्वन्ति ये सकृद्भक्त्या तेषां नश्यति तत्क्षणात् ॥७
 एकादश्याः सहस्रेण यत्फलं लभते नरः । राधाजन्माष्टमीपुण्यं तस्माच्छतगुणाधिकम् ॥ ८
 मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा यत्फलमाप्यते । सकृद्राधाष्टमीं कृत्वा तस्माच्छतगुणाधिकम् ॥ ९
 कन्यादानसहस्रेण यत्पुण्यं प्राप्यते जनैः । वृषभानुसुताष्टम्या तत्फलं प्राप्यते जनैः ॥ १०
 गङ्गादिषु च तीर्थेषु स्नात्वा तु यत्फलं लभेत् । कृष्णप्राणाभियाष्टम्या फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११
 एतद्व्रतं तु यः पापी हेलया श्रद्धयाऽपि वा । करोति विष्णुसदनं गच्छेत्कोटिकुलान्वितः ॥ १२
 पुरा कृतयुगे वत्स वारनारी सुशोभना । सुमध्या हरिणीनेत्रा शुभाङ्गी चारुहासिनी ॥ १३
 मुकेशी चारुकर्णी च नाम्ना लीलावती स्मृता । तया बहूनि पापानि कृतानि मुहूर्तानि च ॥ १४
 एकदा सा धनाकाङ्क्षी निःश्रुत्य पुरतः स्थिता । गताऽन्यनगरं तत्र ददर्श च जनान्वहून् ॥ १५
 राधाष्टमीव्रतपरान्सुन्दरे देवतालये । गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्नानाविधैः फलैः ॥ १६
 भक्तिभावैः पूजयतो राधाया मूर्तिमुत्तमाम् । केचिद्वायन्ति नृत्यन्ति पठन्ति स्तवमुत्तमम् ॥ १७
 तालवेणुमृदङ्गांश्च वादयन्ति च के मुदा । तांस्तांस्तथाविधान्दृष्ट्वा कौतूहलसमन्विता ॥
 जगाम तत्समीपं सा पद्मच्छ विनयान्विता ॥ १८
 [* भो भोः पुण्यात्मानो यूयं किं कुर्वन्तो मुदाऽन्विताः । कथयध्वं पुण्यवन्तो मां चैव विनयान्विताम्]
 तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा परकार्यहिते रताः । आरेभिरे तत्प्रवक्तुं वृण्णवा व्रततत्पराः ॥ २०

राधाव्रतिन ऊचुः—

भाद्रे मासि सिताष्टम्यां जाता श्रीराधिका यतः । अष्टमी साऽद्य संम्राप्ता तां कुर्या(र्या)म प्रयत्नतः
 गोघातजनितं पापं स्तेयजं ब्रह्मघातजम् । परस्त्रीहरणाच्चैव तथा च गुरुत्ल्पजम् ॥ २२
 विश्वासघातजं चैव स्त्रीहत्याजनितं तथ । एतानि नाश्रुत्याशु कृत्वा या चाष्टमीं कृण्वाम् ॥ २३
 तेषां च वचनं श्रुत्वा सर्वपातकनाशनम् । करिष्याम्यहमित्येवं परामुदय पुनः पुनः ॥ २४
 तत्रैव व्रतिभिः सार्धं कृत्वा व्रतमनुत्तमम् । देवात्सा पञ्चतां याता सर्पघातेन निर्मला ॥ २५
 ततो यमाज्ञया दूताः पाशमुद्वरपाणयः । आगतास्तां समानेतुं वर्यन्धुरतिकृच्छ्रतः ॥ २६
 यदा नेतुं मनश्चमुर्यमस्य सदनं प्रति । तदाऽऽगता विष्णुदूताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ २७
 हिरण्यं विमानं च राजहंसयुतं शुभम् । छेदनं चक्रधाराभिः पाशं(श्रे) कृत्वा त्वरान्विताः ॥ २८
 रथे चाऽऽरोपयामासुस्तां नारीं गतकिल्बिषाम् । निन्युर्विष्णुपुरं ते च गोलोकाल्ख्यं मनोहरम् ॥
 कृष्णेन राधया तत्र स्थिता व्रतप्रसादतः । राधाष्टमीव्रतं तात यो न कुर्याच्च मुदधीः ॥ ३०
 नरकाभिष्कृतिर्नास्ति कोटिकल्पशतरपि । स्त्रियश्च या न कुर्वन्ति व्रतमेतच्छुभमदम् ॥ ३१
 राधाविष्णोः प्रीतिकरं सर्वपापप्रणाशनम् । अन्ते यमपुरं गत्वा पतन्ति नरके चिरम् ॥
 कदाचिज्जन्म चाऽऽसाद्य पृथिव्यां विषया ध्रुवम् ॥ ३२
 एकदा पृथिवी वत्स दुष्टसंयथ तांदिता । गौर्भूत्वा च भृशं दीनाऽत्राऽऽप्यया मा ममान्तिकम् ॥

* एतदिदानीतर्गः पाठः अ. द. पुनरुक्तः ।

निवेदयामास दुःखं रुदन्ती च पुनः पुनः । तद्वाक्यं च समीकर्ण्य गतोऽहं विष्णुसंनिधिम् ॥ ३४
 कृष्णे निवेदितं चाऽऽशु पृथिव्या दुःखसंचयः । तेनोक्तं गच्छ भो ब्रह्मन्देवैः सार्धं च भूतलम् ३५
 अहं तत्रापि गच्छामि पश्चान्मम गणैः सह । तच्छ्रुत्वा सहितो देवैः रागतः पृथिवीतलम् ॥ ३६
 [ततः कृष्णः समाहूय राधां प्राणगरीयसीम् । उवाच वचनं देवि गच्छेऽहं पृथिवीतलम् ३७
 पृथिवीभारनाशाय गच्छ त्वं मर्त्यमण्डलम्] । इति श्रुत्वाऽपि सा राधाऽप्यागता पृथिवीं ततः
 भाद्रे मासि सिते पक्षे अष्टमीसंज्ञके त्रिथौ । वृषभानोर्यैश्चभूमौ जाता सा राधिका दिवा ॥ ३९
 यज्ञार्थं शोधनं चकुर्यदा सा दिव्यरूपिणी । राजाऽऽनन्दयना भूत्वा तां प्राप्य निजमन्दिरम् ॥
 दत्तवान्महिषीं नीत्वा सा च तां पर्यपालयत् । इति ते कथितं वत्स त्वया पृष्ठं च यद्वचः ॥
 गोपनीयं गोपनीयं गोपनीयं प्रयत्नतः ॥

४१.

सूत उवाच—

य इदं शृणुयाद्भक्त्या चतुर्वर्गफलप्रदम् । सर्वपापविनिर्मुक्तश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मसङ्घे ब्रह्मनारदसंवादे श्रीराधाष्टमीमाहात्म्यं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००७३

अथाष्टमोऽध्यायः ।

शौनके उवाच—

समुद्रमथनं सूत पुरा कस्मात्कृतं गुरो । हृदये कौतुकं जातं श्रोतुं मे वद चामरैः ॥ १

सूत उवाच—

ब्रह्मन्वच्चिं समासेन सिन्धोर्यथनकारणम् । दुर्वाससेन्द्रसंवादमितिहासं शृणुष्व तत् ॥ २

महातया महातेजा दुर्वासो ईश्वरशंभुः । ब्रह्मर्षिः प्रययौ स्वर्गमिन्द्रं द्रष्टुं स चैकदा ॥ ३

तस्मिन्ददर्श काले तं गजार्कं शचीपतिम् । दृष्ट्वा स्रनं पारिजातां ददौ तस्मै महामुनिः ॥ ४

गृहीत्वा तां स्रनं चेन्द्रो विन्वस्य गजमूर्धनि । देवराट्प्रययौ ब्रह्मन्ससैन्यो नन्दनं प्रति ॥ ५

हस्ती चाऽऽदाय तां मालां छित्त्वा तु धरणीतले । विलेपे च महाकुदस्तमित्पाह महामुनिः ॥ ६

त्रैलोक्यैकश्रिया युक्तो यस्माच्चमवमन्यसे । तव त्रैलोक्यश्रीर्नष्टा भवत्येव न संशयः ॥ ७

ततः शक्रो जगामाऽऽशु शप्तथ स्वपुरं पुनः । ददर्श जगतां माता चान्तर्धानं गता स्वयम् ॥ ८

नष्टमन्तर्यानवत्यां तदा तस्यां जगत्रयम् । क्षुत्पिपासान्विताः सर्वे चुक्रुधुर्वै निरन्तरम् ॥ ९

न ववर्षुर्बिरवाहाः शुष्काश्चैव जलाशयाः । सर्वे ते शाखिनः शुष्काः फलपुष्पविवर्जिताः ॥ १०

क्षुत्पिपासादिताः सर्वे ब्रह्मणः संनिर्वि ययुः । तं सर्वं कथयामासुः दुःखशोकं पितामहम् ॥ ११

देवानां वचनं श्रुत्वा धाता देवगणैः सह । भृग्वादिमुनिभिश्चैव प्रययौ क्षीरसागरम् ॥ १२

विष्णुं समर्चयामास क्षीराब्धेरुचरे तटे । मन्त्रमष्टाक्षरं वे[द]श्चा जयन्त्यायज्ञगत्यतिम् ॥ १३

ततः प्रसन्नो भगवान्सर्वेषां च दिव्यकामासु । वैनतेयं समारुह्य चाऽऽगतः सदयः प्रभुः ॥ १४

पीतवस्त्रं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् । दृष्ट्वा तं जगतापीशं पुण्डरीकनिषेप्तणम् ॥] १५

* एतद्विद्वान्तर्गतं पाठः च. इ. पुस्तकस्थः । + एतद्विद्वान्तर्गतं पाठः क. रा. च. ज. झ. इ. पुस्तकस्थः ।

१ ज. हस्ते । २ ज. सुरैः । ३ ज. सत्वरम् ।

विष्णुं भवोदधेः पोतं वनमालाविभूषितम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कमानन्दाश्रुपरिछुताः ॥
नुष्टुबुर्जयशब्देन नमश्चक्रुर्निरन्तरम् ॥

१६

श्रीभगवानुवाच—

[*वरं वृणीध्वं भो देवाः कस्माच्चूयं समागताः । वरदोऽस्मि तद्ददत वो ददामि च नान्यथा १७
देवा ऊचुः—

कृपालो ब्रह्मशापेन संपदीनं जगन्नयम् । क्षुत्पिपासार्दितं नाथ सदेवासुरमानुषम् ॥
रक्ष सर्वान्पिच्छोक्तान्याताः स्म शरणं तव ॥

१८

श्रीभगवानुवाच—]

इन्दिरा ब्रह्मशापेन चान्तर्धानं गता शुभा । यस्याः कटाक्षमात्रेण जगद्दैर्घ्यसंयुतम् ॥ १९
तदा यूयं सुराः सर्वे चोत्पाद्य स्वर्णपर्वतम् । मन्दरं धर्यरं कृत्वा सर्पराजेन वेष्टितम् ॥ २०
कुरुध्वं मन्यवं देवाः सदैत्याः क्षीरसागरम्(रं) । तस्मादुत्पत्स्यते लक्ष्मीर्जगन्माता च भोः सुराः
तया हृष्टा महाभागा भविष्यथ न संशयः । धारयाम्यहमेवाद्रिं कूर्मरूपेण सर्वतः ॥ २२
इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुरन्तर्धानं जगाम सः । जग्मुः सुरासुराः सर्वे समुद्रमथनं द्विज ॥ २३

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये ब्रह्मखण्डे समुद्रमथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१००९६

अथ नवमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

ततोऽमरगणास्ते तु सगन्धर्वाः सदानवाः । उत्पाद्य मन्दरं शैलं चिक्षिपुः पयसां निधौ ॥ १
ततः सनातनः श्रीमान्दयालुर्जगदीश्वरः । आधारयद्विरेर्भूतं कूर्मरूपेण पृथगतः ॥ २
अनन्तं तत्र संवेष्ट्य ममन्युर्दुग्धसागरम् । एकादश्यां मध्यमाने चोद्भूतं प्रथमं द्विज ॥ ३
कालकूटविषं ते तु दृष्ट्वा सर्वे प्रदुःखुः । ततस्तान्विदुस्तान्दृष्ट्वा शंकरश्चोक्तवानिदम् ॥ ४
भो भोर्मरगणा यूयं विषं कुरुत मे करे । वारयिष्याम्यहं तूर्णं कालकूटं महाविषम् ॥ ५
इत्युक्त्वा पार्वतीनाथो ध्यायन्नारायणं हृदि । महामन्त्रं समुच्चार्य विषमादञ्जयंकरम् ॥ ६
महामन्त्रप्रभावेण विषं जीर्णं गतं महत् । अच्युतानन्तगोविन्द इति नामप्रयं हरेः ॥ ७
यो जपेत्प्रयतो भक्त्या प्रणवाद्यं नमोन्तिकम् । विषभोगाग्निजं तस्य नास्ति मृत्योर्भयं तथा ॥
ततो हृष्टा मुदा देवा ममन्युः क्षीरसागरम् ॥ ८
ततोऽलक्ष्मीः समुत्पन्ना कालास्या रक्तलोचना । रुक्मिणिलकेशा च जरन्ती विश्रती तनुम् ॥ ९
सा च ज्येष्ठाऽब्रवीद्देवान्किं कर्तव्यं मयेति वै । देवास्तथाऽब्रुवंस्तां च देवीं दुःखस्य भाजनम् ॥
येषां नृणां गृहे देवि कलहः संभवर्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वस ज्येष्ठे शुभान्विता ॥ ११
निपुरं वचनं ये च वदन्ति येऽनृतं नराः । संध्यायां ये हि चाश्रान्ति दुःखदा तिष्ठ तद्गृहे ॥ १२

* एतद्विज्ञान्तर्गतः पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः । * मथिराः ।

कपालकेशभस्मास्थितुपाङ्गाराणि यत्र तु । स्थानं ज्येष्ठे तत्र तव भविष्यति न संशयः ॥ १३
 अकृत्वा पादयोर्धौतं ये चाश्रन्ति नराधमाः । तद्गृहे सर्वदा तिष्ठ [दुःखदारिद्र्यदायिनी ॥ १४
 वालुकालवणाङ्गारैः कुर्वन्ति दन्तधावनम् । तेषां गृहे सदा तिष्ठ] दुःखदा कलिना सह ॥ १५
 छत्राकं श्रीफलं शिष्टं ये खादन्ति नराधमाः । गेहे तेषां तव स्थानं ज्येष्ठे कलुषदायिनि ॥ १६
 तिलपिष्टमलाबुं ये गृह्णन् पोतिकादलम् । कलम्बुकं पलाण्डुं ये चाश्रन्ति पापबुद्धयः ॥
 तेषां गृहे तव स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ १७
 गुरुदेवातिथीनां च यज्ञदानविवर्जितम् । यत्र वेदध्वनिर्नास्ति तत्र तिष्ठ सदा शुभे ॥ १८
 [दंपत्योः कलहो यत्र पितृदेवार्चनं न वै । दुरोदररता यत्र तत्र तिष्ठ सदा शुभे] ॥ १९
 परदाररता यत्र परद्रव्यापहारिणः । विप्रसज्जनवृद्धानां यत्र पूजा न विद्यते ॥
 तत्र स्थाने सदा तिष्ठ पापदारिद्र्यदायिनी ॥ २०
 इत्यादिश्य सुरा ज्येष्ठां सर्वे तां कौलवल्लभाम् । क्षीराब्धिमथनं चक्रुः पुनस्ते सुसमाहिताः ॥ २१

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये ब्रह्मखण्डे समुद्रमथनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०११७

अथ दशमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

पैरावतस्ततो जज्ञे तथैवोच्चैःश्रवा हयः । धन्वन्तरिः पारिजातः सुरभिश्चाप्सरौदयः ॥ १
 ततः प्रमातसमये द्वादश्यामुदिते रवौ । उत्पन्ना श्रीर्महालक्ष्मीः सर्वलक्षणशोभिता ॥ २
 ददृशुस्तां महादेवीं मातरं धर्मदेवताः । प्रहृष्ट(ष्टाः)सर्वजन्तूनां श्रीकृष्णहृदयालयाम् ॥ ३
 लक्ष्मीभ्राता शीतरश्मिर्जातश्च सुधया ततः । उत्पन्ना सा हरेर्जाया तुलसी लोकपावनी ॥ ४
 तं शैलं पूर्ववत्स्थाप्य परिपूर्णमनोरथाः । समेत्य मातरं स्तुत्वा जेषुः श्रीमूक्तमुत्तमम् ॥ ५
 ततः प्रसन्ना सा देवी सर्वान्देवानुवाच ह । वरे वृणीध्वे भद्रे वो वरदाऽहं सुरोत्तमाः ॥ ६

देवा ऊचुः—

प्रसीद कमले देवि सर्वमातर्हरिप्रिये । त्वया विना जगच्छून्यं कुरु प्राणप्ररक्षणम् ॥ ७
 इत्युक्ता सा महालक्ष्मीः प्राह नारायणप्रिया । इदानीं सर्वजन्तूनां प्राणरक्षां करोम्यहम् ॥ ८
 ततो नारायणः श्रीमाञ्जश्रचक्रगदाधरः । आविर्भव सहसा दयालुर्जगदीश्वरः ॥ ९
 ततस्ते तुष्टुर्देवाः प्रणम्य जगतां पतिम् । कृताञ्जलिपुटाः प्रोचुर्हर्षगन्धर्वापिणः ॥ १०
 गृह्णाण मातरं विष्णो महर्षिं बह्मभां तव । संसाररक्षणार्थाय लक्ष्मीमनपगामिनीम् ॥
 यावत्प्रतिज्ञां नो चक्रे तावत्माहेन्द्रिा हरिम् ॥ ११

लक्ष्मीरुवाच—

अविवाय कथं ज्येष्ठामलक्ष्मीं मधुमूदन । तस्याः कनिष्ठां मां नाय विवाहं कर्तुमिच्छसि ॥
 ज्येष्ठायां च स्थितायां वै कनिष्ठा परिणीयते ॥ १२

* एतद्विशदन्तर्गतः पाठः, य. ज. इ. पुस्तकस्थः । † एतद्विशदन्तर्गतः पाठः, य. ज. पुस्तकस्थः ।

१ य. ज. इ. कलिनासह । २ ज. "वैमल्लभाम् । ३ ।

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा ततो विष्णुर्ददौ चोद्दालकाय च । वेदवाक्यानुरूपेण ह्यलक्ष्मीं निर्जरैः सह ॥ १३
 ततो नारायणः श्रीमाह्लक्ष्मीमङ्गीचकार ह । ततः सुरगणाः सर्वे नमश्चक्रुः पुनः पुनः ॥ १४
 अथ ते चासुरान्सर्वाञ्जघ्नुः सर्वे बलाधिकान् । सर्वे ते क्रन्दमानाश्च गताश्चैव दिशो दश ॥ १५
 सुधां तत्खादितुं चकुर्देवाः पङ्क्तिं यथाक्रमम् । श्रीविष्णोराज्ञया सर्वे चोचुश्चैव परस्परम् ॥ १६
 त्वं च देहि त्वं च देहि त्वं च देहीति चाब्रुवन् । न शक्तोऽस्मि न शक्तोऽस्मि न शक्तोऽस्मीति चाब्रुवन्
 ततो विष्णुः समुत्तस्थौ स्त्रीरूपं च दधार ह । चकार स्वर्णपात्रे च पीयूषपरिवेषणम् ॥ १८
 पीयूषभक्षणं राहुर्थावत्कुर्याद्विजोत्तम । चन्द्रसूर्यौ चोक्तवन्तौ राक्षसोऽसौ छलागतः ॥ १९
 ततः क्रुद्धो जगन्नाथो जघान स्वर्णपात्रतः । शिरस्तस्य पपातोर्व्यां केतुर्नाम्ना बभूव ह ॥ २०
 राहुकेतु ततस्तूर्णं गतौ तौ भयविह्वलौ । इदानीं तद्दिने प्राप्ते चन्द्रसूर्यौ स युध्यति ॥
 कुर्याद्वासं सैहिकेयस्तत्क्षणं दुर्लभं भवेत् ॥ २१
 सर्वं गङ्गासमं तोयं वेदव्याससमा द्विजाः । स्नानं वायसतीर्थे यो गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥ २२
 दानमक्षय्यपुण्यं स्यात्कोटिजन्मार्जितं तथा । पापं नश्येत्समूलं च किं पुनः क्रतुकोटिभिः ॥ २३
 विद्यार्थी लभते विद्यां पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं मन्त्रसिद्धिर्मेवेदध्रुवम् ॥
 इति ते कथितं विप्र समुद्रमथनं तु तत् ॥ २४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे समुद्रमथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०१४१

अथैकादशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

इदानीं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व यथार्थतः । हरिस्वरूपिणा साक्षाद्देव्यासेन शासित ॥ १
 निरहंकार हे सूत लोकानुग्रहकारक । केन स्यात्सुभगा नारी पापिनी च सुदुर्भगा ॥ २
 पतिप्रियाऽङ्ग केन स्याद्द्रुपिता चक्षुषोः सुधा । केन वा जायते लक्ष्मीस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३

सूत उवाच—

यदि पुण्यमिदं विप्र वृत्तं परमदुर्लभम् । शृणुष्व भोः समासेन कथयामि विधानतः ॥ ४
 आसीद्भद्रश्रवा राजा युगे द्वापरसंज्ञके । सौराष्ट्रदेशवासी च वेदवेदाङ्गपरगः ॥ ५
 भार्या तस्य च संजाता नाम्ना सुरतिचन्द्रिका । तस्यां बभूवुः श्रीराज्ञः सप्त पुत्रा मनोरमाः ॥ ६
 ततोऽपि जाता दुहिता सुन्दरी सत्यवादिनी । श्यामबाला च विम्रेन्द्र नाम्ना प्रीतिकरी पितुः ॥ ७
 अथैकदा श्यामबाला सुवर्णसिकतासु च । गूढैर्मनोहरै रत्नैः सखीभिः क्रीडितुं मुदा ॥
 जगाम नीपवृक्षस्य तलं परमदुर्लभम् ॥ ८
 एतस्मिन्नन्तरे विप्र लक्ष्मीः संसारवारिणी । लोकानां नीतिदा साऽथ समायाता स्वयं पुरः ॥ ९
 धृत्वा च ब्राह्मणीरूपं पलिताङ्गी च भूमुख । अखिलानां च लोकानां शास्त्रं राज्ञः सत्यं विना ॥ १०
 केषां क्षुद्रतराणां हि गृहं गच्छामि सांप्रतम् । इति संचिन्त्य मनसा गता राजनिकेतनम् ॥ ११
 सुवर्णभित्तिभिर्गुक्तं पताकाभिरलंकृतम् । सिंहद्वारमभिक्रम्य ग्राह दौवारिकीं ततः ॥ १२

द्वारं जहिहि भो द्वारनियुक्ते शुभलक्षणे । यामि वेगेन पश्यामि राक्षीं सुरतिचन्द्रिकाम् ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या रत्नदण्डकरा च सा । कोकिलावाक्यवन्मुक्तं परमं हर्षमाययौ ॥ १४

द्वारनियुक्तोवाच—

किं नाम वहसे वृद्धे कः पतिस्तावकः पुनः । आगताऽसि कथं किं ते कार्ये राक्ष्याश्च दर्शने ॥
कस्मात्किं श्रुहि विप्रे त्वं श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ १५

वृद्धोवाच—

शृणु पोष्ये महाराजपत्न्या दण्डकरे यदा । श्रोतुं कौतूहलं तेऽस्ति मदागमनकारणम् ॥ १६
प्रसिद्धा कमला नाम्ना चाहं प्राणेश्वरो मम । भुवनेश इति ख्यातो नाम्ना द्वारवती पुरी ॥ १७
तस्यां वै वर्तते पोष्ये मम प्राणेश्वरस्तथा । आगताऽहं रत्नवेत्रकरे शृणु सकौतुकम् ॥ १८
ममाऽऽगमनकार्यं हि वच्मीदानी तवाग्रतः । पुराऽऽसीद्वैश्यकुलजा राक्षी तव च दुःखिनी ॥ १९
एकस्मिन्दिवसे पोष्ये पतिना कलहः कृतः । तया नार्या च दुःखिन्या ततो वै भर्तृपीडिता ॥ २०
वहिर्भूय दुर्गतं गेहादुदन्ती च पुनः पुनः । तस्याश्च रोदनं श्रुत्वा चाऽऽगताऽहं समीपतः ॥ २१
प्रपच्छ सर्ववृत्तान्तं कथितो वै यथार्थतः । तया ततो व्रतवरप्रपदेशं ददाम्यहम् ॥ २२
ममोपदेशतः सा वै चक्रे व्रतवरं भुंदा । तस्य प्रसादाद्भो द्वाःस्थे संजाता सुखिता च सा ॥ २३
कदाचिद्वैश्यकुलजा पत्या मृत्योर्विशं गता । समानेतुं ततस्तौ तु विहिताखिलघातकौ ॥ २४
किंकरान्प्रेषयामास चण्डाद्यान्धर्मराट्प्रभुः । यमाज्ञया समायाता यमदूता भयंकराः ॥ २५
वद्ध्वा तौ चर्मपाशेन लोहमुद्वरपाणयः । उद्यमं चकिरे गन्तुं यमस्य शरणं प्रति ॥ २६
अग्रान्तरे च लक्ष्म्यास्तु दूता विष्णुपरौयणाः । समानेतुं समायाताः जङ्घचक्रगदाधराः ॥ २७
दृष्ट्वा तथाविधांस्तांश्च यमदूताः पलायिताः । लक्ष्मीदूता महात्मानः स्वप्रकाशादयस्तथा ॥ २८
पाशं छित्त्वा समारोप्य राजहंसयुते रथे । जग्मुर्लक्ष्मीपुरं सर्वे सहसा कीर्तिवर्त्मना ॥ २९
यावद्द्वारं व्रतवरं वैश्या कृतवती च सा । तावत्कल्पसहस्राणि तस्थतुः कमलापुरे ॥ ३०
पुण्यशेषस्य भोगार्थं जातौ राजान्वयेऽधुना । व्रतं च विस्मृतौ द्वाःस्थे राजसंपत्तिगर्वितौ ॥
तस्माच्च तव तस्यापि चोपदेशार्थमागता ॥ ३१

द्वाःस्थोवाच—

केनैव तु विधानेन वृद्धे व्रतवरं कृतम् ॥ ३२
कस्मिन्मासे व्रतं श्रेष्ठं देवता का च पूज्यते । एतन्मे पृच्छतो(?)मातर्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३३

कमलोवाच—

कार्तिके च व्यतिक्रान्ते मार्गशीर्षे समागते । तस्मिन्मासे च भोः पोष्ये वासरे गुरुसंज्ञके ॥ ३४
ततः पूर्वाह्नसमये सकलव्रतिभिर्वृता । नारायणेन सहितां लक्ष्मीं संपूजयेत्ततः ॥ ३५
मिष्टैः पायसयुक्तैश्च भुक्तैश्च खण्डमिश्रितैः । लक्ष्मीं संतोषयेत्येष्ये ततः संभार्ययेदिदम् ॥ ३६
त्रैलोक्यपूजिते देवि कमले विष्णुवल्लभे । यथा त्वमचला कृष्णे तथा भव मयि स्थिता ॥ ३७
ईश्वरि कमले देवि शरणं च भवानये । नानोपहारद्रव्यैश्च लक्ष्मीमाश्लेष्य तोषयेद् ॥ ३८
शास्त्रैश्च पूजयेद्देवीं महोत्सवसमन्विताम् । ततो नैवेद्यशेषांश्च दत्त्वा ब्राह्मणसत्तमम् ॥ ३९

आत्मानं स्वपतिं पुत्रान्पोष्येऽन्यानपि सेवकान् । द्वितीये तु गुरोर्वारे विशेषं शृणु सुन्दरि ॥ ४०
 चित्रधूलीप्रशस्तैश्च भ्रातृगोधूमनिर्मितैः । तोषणं कमलादेव्याः कुर्याद्वै भक्तिभावतः ॥ ४१
 तृतीये खण्डसंयुक्तं दध्योदननिवेदनम् । श्यामाकशालिकासारैश्चतुर्थे पूजयेन्मुदा ॥ ४२
 लक्ष्मीदेवीं प्रयत्नेन रत्नदण्डकरे ततः । लक्ष्मीदेवीप्रीतये तु ब्राह्मणान्पूजयेद्धनैः ॥ ४३
 वस्त्रालंकारभोज्यैश्च फलैर्नानाविधैस्तथा ॥

पोष्योवाच—

अत्रैव तिष्ठ भो वृद्धे राज्ञीं सुरतिचन्द्रिकाम् । विज्ञाप्य त्वां नयिष्यामि मा क्रोधं कुरु सत्तमे ४४
 इत्युक्त्वा सा तु चार्वङ्गी गता राज्ञीसमीपतः । शिरस्यञ्जलिमाधाय पोष्या ब्रह्मन्समूलतः ॥ ४५
 आरभ्य साङ्गपर्यन्तं यदूचे कमलालया । तत्सर्वं कथयामास राज्ञीं सुरतिचन्द्रिकाम् ॥ ४६
 द्वारपालीवचः श्रुत्वा राज्ञी सुरतिचन्द्रिका । जगाम ब्राह्मणीपार्श्वं सगर्वा ग्राह्य सुन्दरी ॥ ४७

राश्र्युवाच—

वृद्धे ब्राह्मणि किं वृत्तं चोपदेशार्थमागता । कथयस्व चिरं मह्यं भयं त्यक्त्वा यथासुखम् ॥ ४८

ब्राह्मण्युवाच—

तवानीतिमहं दृष्ट्वा गन्तुमिच्छामि चञ्चला । कथयिष्यामि किं दुष्टे व्रतं परमदुर्लभम् ॥ ४९
 इन्दिरावासरे चाद्य चाण्डाले न करोषि यत् । तद्दृष्टं मयि का(म किं)दुष्टे त(त्त्व)दृष्टे गर्वितेऽधुना
 तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणीवाक्यं क्रोधसंरक्तलोचना । जरन्तीं ब्राह्मणीं चैव प्रहारं च-चकार सा ॥ ५१
 ततः सा कमला वृद्धा क्रन्दमाना पलायिता । क्रीडमाना ततः श्यामा ब्राह्मणीक्रन्दनध्वनिम् ॥
 आगताऽस्याः समीपं तु श्रुत्वा चाला तपोधना ॥ ५२

श्यामवालो वाच—

वृद्धे व्यथेदृशी केन दत्ता तुभ्यं वदस्व मे । तस्या वचनमाकर्ण्य शोकगद्गदया गिरा ॥
 कमलाकथितं सर्वं वृत्तान्तं द्विजसत्तम ॥ ५३
 श्यामवाला ततः श्रुत्वा व्रतं परमदुर्लभम् । शास्त्रोक्तविधिना चक्रे सश्रद्धं च सुभक्तितः ॥ ५४
 त्रिवारे परिपूर्णं तु तुर्यवारे समागते । विवाहकर्म संसिद्धं द्विज लक्ष्मीप्रसादतः ॥ ५५
 श्रीसिद्धेश्वरदेवस्य वृत्तेर्भूपतेजसः । मालाधरो नाम सुतो गृहीत्वा तां गृहं गतः ॥ ५६
 अथ तस्यां गतायां तु ब्रह्मञ्जृणुष्व कौतुकम् । राज्ञीगृहे च सर्वाणि स्थितानि च बहूनि च ५७
 द्रव्याणि केन नीतानि न ज्ञातान्यपि भूसुर । निर्वित्ता बुद्धिहीना सा चान्नवस्त्रविवर्जिता ॥ ५८
 उपविष्टा च केनापि गन्तुं च बुद्धितुष्टैश्च । मेपयामास भर्तारं किञ्चित्प्रार्थनहेतवे ॥ ५९
 तस्य मालाधरस्यापि ग्रामे च सरसीतटे । कालेन कियता विप्र मैवेशं च चकार सः ॥ ६०
 तस्माज्जलं समानेतुं तस्या दास्यः समागताः । तं दृष्ट्वा दुःखिनां श्रेष्ठं प्रपच्छुः सानुकम्पिताः ६१

दास्य ऊचुः—

कस्त्वं कुतः समायातो मांसरक्तविवर्जितः । रूक्षाङ्गो रूक्केशश्च तत्सर्वं कथयस्व नः ॥ ६२

दरिद्र उवाच—

श्यामवालापिता चाहं सौराष्ट्रनगरागतः । कथयध्वं च भो दास्यः श्यामवालासमीपतः ॥ ६३

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कौतूहलसमन्विताः । परस्परमुखाः सर्वा जहसुः स्वपुरं गताः ॥ ६४
 श्यामवाला च कथितं सर्वं वृत्तं च भो द्विज । श्रुत्वा तद्वचनं तासां प्रेपयामास सेवकान् ॥ ६५
 पुष्पतैलं द्विव्यवस्त्रं चन्दनं पर्णवीटिकाम् । घोटकं च तथा दत्त्वा पितरं प्रति सुन्दरी ॥ ६६
 गत्वाऽथ सर्वे ते भृत्याः कृत्वाऽऽशु वेशमुत्तमम् । श्यामवालागृहं निन्युर्देवराजगृहोपमम् ॥ ६७
 श्यामवाला ततश्चैव पितरं दुःखिनां वरम् । शाल्यन्नं सघृतं चैव भोजयामास यत्नतः ॥ ६८
 तुर्येषु समतीतेषु दिवसेषु तपोधन । प्रेपयामास तं दत्त्वा गुप्तपात्रस्थितं धनम् ॥ ६९
 ततः प्रविश्य स्वगृहे धनं पात्रान्तरस्थितम् । ददर्शाङ्गारानिचयं रुरोद भृशदुःखितः ॥ ७०
 द्रुहितुः सदनं यातुं निससार गृहागतः । तत्रैव सरसीकुले प्रविवेश च दुःखिनी ॥ ७१
 तथैनां च समानीतां यथाऽस्याः प्राणवल्लभा । तथैव पूजयामास मातुलेहात्पतिव्रता ॥ ७२
 एतस्मिन्समये विप्र लक्ष्मीवासरमुत्तमम् । श्यामवाला कारयितुं मनश्चक्रे च मातरम् ॥ ७३
 तस्या माता दरिद्राणि भुक्त्वा चैकान्तिकेऽपि च । [*शावकानां तु चोच्छिष्टं लक्ष्मीकोपसमन्विता
 इन्दिरायास्तृतीयानि (?) वासराणि गत्वा(ता)न्यपि] । चतुर्थवासरे तां तत्कारयामास सा दृढम् ॥
 आगता नगरं सा वै राक्षी सुरतिचन्द्रिका । दृष्ट्वा गृहं तथा दिव्यामिन्दिरायाः प्रसादतः ॥ ७६
 श्यामवाला च विप्रेन्द्र कदाचित्समये पुनः । मातुर्गृहं गता चाथ ऐश्वर्यस्य दिदृक्षया ॥ ७७
 श्यामवालां ततो दूरादृष्ट्वा संकुपिता च सा । न पश्यामि मुखं तस्या इत्युक्त्वाऽलक्षिता स्थिता ॥ ७८
 गत्वा गृहान्तरालं च गृहीत्वा सैन्धवं च सा । आगता स्वगृहं किञ्चित्पूर्वं लक्ष्मीसमाश्रितम् ॥ ७९
 [†राजा स्वामी च पप्रच्छ तां सार्ध्वीं पतिदेवताम् । किमानीतं त्वया कान्ते कथयस्व ममाग्रतः॥] ८०

कान्तोवाच—

राज्यसारं समानीतं दर्शयिष्यामि भोजने । इत्युक्त्वा सा तदा पाकं कृत्वा च लवणं विना ८१
 अन्नादिकं ततो दत्त्वा मालाधराय भूभुजे । ततो मालाधरो राजा व्यञ्जनं लवणं विना ॥ ८२
 भुक्त्वा वैगुण्यतां प्राप्तो राजसारं ददौ च सा । तदा हृष्टमना राजा भोजनं कृतवान्निज ॥
 प्रशशंस च तां नारीं धन्या धन्या इति भुवन् ॥ ८३
 एतद्व्रतं च या नारी न करोति महादरात् । जन्मजन्मनि सा नारी दरिद्रा दुर्भगा भवेत् ८४
 इदं या गृणुयाद्भक्त्या पठेद्यो वा समाहितः । सर्वपापैर्ध्वनिर्मुक्तो लक्ष्मीलोकं लभेच्च सा ॥ ८५
 इमां व्रतकथां या तु न श्रुत्वा कुरुते व्रतम् । तस्या व्रतफलं चैव नश्यत्येव न संशयः ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे पादो ब्रह्मखण्डे मृतशौनकसंवाद एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०२२७

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

केन पुण्येन भोः मृत चान्येन गतपातकः । नरो याति हरेः स्थानं तद्दस्वानुकम्पया ॥ १

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः, च. इ. पुस्तकस्थः । † एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ इ. म. "न दिव्यपादि" । २ ज. "व" । ददर्श च तथा इत्य' । ३ इ. "न" । श्यामवर्चं च' ।

सूत उवाच—

ब्राह्मणस्य धनैः प्राणान्प्राणैर्वाऽपि द्विजोत्तम । रक्षां करोति यो मर्त्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३
पुरा राजा दीननाथो द्वापरसंज्ञके युगे । आसीदपुत्रो बलवान्वैष्णवः स तु याजकः ॥ ४
एकदा गालवं राजा पप्रच्छ विनयान्वितः । केन पुण्येन जायेत पुत्रो वै कर्णार्णव ॥ ४
वदस्व मुनिशार्दूल करिष्यामि तवाऽऽज्ञया । येषां नृणां नास्ति सुतो जीवनं हि निरर्थकम् ॥ ५

गालव उवाच—

राजञ्छृणुष्वभावहितो यत्पृष्टोऽस्मि तवाग्रतः । कथयामि समासेन पुत्रस्योद्भवकारणम् ॥ ६
क्रतुं च नरमेधारुख्यं कुरुष्व राजसत्तम । तदा ते संततिः स्याद्देव सर्वलक्षणसंयुता ॥ ७

राजोवाच—

नरमेधं महायज्ञं यज्ञानां प्रवरं द्विज । कीदृशं नरमानीय करिष्यामि शुरो वद ॥ ८

गालव उवाच—

सुन्दराङ्गः सुवदनः समस्तशस्त्रविद्धवेत् । सत्कुले यदि जातः स तदा यज्ञाय कल्पते ॥ ९
अङ्गहीनः कृष्णवर्णो मूर्खो योग्यो भवेन्न हि । इत्युक्ते गालवे विम स राजा मनुजेश्वरः ॥ १०
प्रेषयामास दूतांश्च कथयित्वा मुनेर्वचः । द्रविणं बहु दत्त्वा च गालवप्रमुखान्द्रिजान् ॥ ११
यज्ञार्थं वरयामास समस्तशस्त्रपारगान् । ततो राजाज्ञया दूता देशं देशं मुदा गताः ॥ १२
ग्रामे ग्रामे द्विजश्रेष्ठ पत्तनेऽपि समाहिताः । कुत्रापि न प्राप्तवन्तो गता जनपदं ततः ॥ १३
नाम्ना दशपुरं विम प्रेकीर्णं गुणिभिर्द्विजैः । यत्र नारीः सुकेशीश्च मृगशावकचक्षुषः ॥ १४
दृष्ट्वा मुब्रन्ति पुरुषाश्चन्द्रमुख्यश्च ता यतः । तस्मिन्पुरे मनोरम्ये कृष्णदेव इति द्विजः ॥ १५
आसीत्पुत्रैस्त्रिभिः सार्धं भार्यया च सुशीलया । वैष्णवः प्रियवादी च विष्णुपूजारतः सदा ॥ १६
साग्निकः पितृभक्तश्च वैष्णवानां प्रियकरः । प्रार्थनां चकुरथ ते राज्ञो दूता द्विजोत्तमम् ॥ १७
पुत्रं देहीति देहीति वद ब्राह्मणसत्तम । नास्ति राज्ञो द्विजश्रेष्ठ पुत्रः संतापनाशनः ॥ १८
तदर्थं नरमेधारुख्ये यज्ञे भव सदीक्षितः । नेष्यामि तव पुत्रं वै बलिं दातुं महाक्रता ॥ १९
सुवर्णानां चतुर्लक्षं ब्रह्मन्नप्य समाहितः । सुखेन यदि दातव्यो नो पुत्रः पुत्रलालसात् ॥ २०
तदा वलेन नेष्यामो राजाज्ञाकारिणो वयम् । दूतानां वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणां शोकविह्वला ॥ २१
अभूतां विगतमाणाविव संशयमानसा । किं धनेन सुवर्णेन जीवनेनापि सन्नता ॥
भोवाचेदं वचः [॥सोऽपि ब्राह्मणो राजपूरुषान् ॥ २२

ब्राह्मण उवाच—

यदि दूताः समानेतुं पुत्रं शोकतमोपहम् । आगता निश्चितं यूयं शृणुध्वं वचनं मम ॥ २३
स्थित्वा पृथिव्यां को भ्रष्टा राजाज्ञां कर्तुमिच्छति । पुत्रं हित्वा किंतु यूयं वृद्धं मां नयथ द्विजम्
इति तस्य वचः] श्रुत्वा दूताः क्रोधसमन्विताः । बलात्कारेण तद्देहे सुवर्णानि च तत्पुत्रम् ॥ २५
यदा नेतुं मनश्चक्षुस्तं पुत्रं किल ते कुषा । वद्धाञ्जलिपुटो भूत्वा रुद्रम्योवाच स द्विजः ॥ २६
पुत्राणां ज्येष्ठपुत्रं मे हित्वाऽन्यं पुत्रमुत्तमम् । नयतेति वचो वक्तुं वक्त्रे नाऽऽयाति दे जनाः ॥ २७

द्विजस्य वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणीं रुदतीं तदा । प्रोचुर्दूताः कनीयासं पुत्रं देहीति सत्तम ॥ २८
 तेषामिति वचः श्रुत्वा ब्राह्मणी भूमितस्तदा । पपात वात्सया सार्धं रम्भेव भृशदुःखिनी ॥ २९
 मुद्वरं सा समादाय मौलौ चाताडयद्रलात् । कनिष्ठं मत्सुतं दूता नापि दास्यामि सर्वथा ॥ ३०
 एतस्मिन्समये विप्र विप्रस्य मध्यमः सुतः । प्रोवाच विनयाविष्टः प्रणम्य पितरौ रुदन् ॥ ३१
 माता यदि विप्रं दद्यात्पित्रा विक्रीयते सुतः । राजा हरति सर्वस्वं कस्तत्र पालको भवेत् ॥ ३२
 इत्युक्त्वा तत्सुतो मूर्धा प्रणम्य पितरौ सह । दूतैर्जगाम त्वरितैः राज्ञोऽस्य दीक्षितस्य च ॥ ३३
 अथ तौ ब्राह्मणौ पुत्रविच्छेदकृष्णानसौ । रुदित्वा च रुदित्वा च अन्धभावं प्रजग्मतुः ॥ ३४
 अथ ते पथ्यगच्छन्त विप्रवामित्रमुनेः किल । आश्रमं शिष्ययुक्तं च सेवितं मृगशावकैः ॥ ३५
 स मुनी राजपुरुषान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सादरम् । के यूयं हो कुत्र गता यथा का वृत्तिरुच्यताम् ॥ ३६
 राजदूता ऊचुः—

शृणुष्ववहितो विप्र राज्ञः पुत्रो न जायते । तदर्थं नरमेधारुणे यज्ञे राजा मुदीक्षितः ॥ ३७
 नयामस्तत्र बल्यर्थमिमं ब्राह्मणपुत्रकम् । इति तेषां वचः श्रुत्वा स विप्रः सदयोऽभवत् ॥ ३८
 प्राणा भ्रमपि गच्छन्तु सुखी भवतु बालकः । बालकार्ये द्विजार्थे च स्वाम्यर्थे ये जना इह ॥ ३९
 त्यजन्ति तृणवत्प्राणांस्तेषां लोकाः सनातनाः । विमृश्येति मुनिः स्वान्ते स प्रोवाच द्विजर्षभः ॥ ४०
 यज्ञे बलिं समादातुमिमं ब्राह्मणमुत्तमम् । हित्वा यां नयथायाऽऽशु ह्ययं बालक उत्तमः ॥ ४१
 संसारे जन्म संप्राप्य न लब्धं सुखमत्र च ॥ ४२
 अनेन बालकेनापि मरिष्यति कथं त्वयम् । आगतेऽस्मिन्गृहादूताः पितरावस्य दुःखितौ ॥ ४३
 हतभाग्यौ गतौ नूनं यमस्यैव गृहं प्रति । एवं तस्य वचः श्रुत्वा दूताः प्रोचुरथ द्विजम् ॥ ४४
 भूपालस्य विनाऽऽज्ञां वै दीननाथस्य भूरुर । नेतुं त्वां पलितं प्राज्ञं नेष्यामो हि कथं वयम् ॥ ४५
 एवमुक्त्वा च ते दूता जग्मू राज्ञः पुरीं तदा । मुनिः स दूतसंचैश्च गतवान्यज्ञमन्दिरम् ॥ ४६
 राजानं कथयामासुर्दूता विप्रस्य चोष्टितम् । तच्छ्रुत्वा शङ्कितमनाः प्रोवाचेदं वचः स तम् ॥ ४७
 मुने यद्यपि मे यज्ञे कृते पुत्रो भविष्यति । बलिं विनाऽपि भो ब्रह्मस्तदा विम सुतं नय ॥ ४८
 मुनिरुवाच—

यज्ञे त्वयि (या) कृते राजन्महापुत्रो भविष्यति । अत्र ते संशयो मा भूदमोघमपि दर्शनम् ॥ ४९
 इति तस्य वचः श्रुत्वा राजाऽत्यन्तसहर्षकः । चक्रे पूर्णाहुतिं यज्ञे समस्तैर्मुनिभिः सह ॥ ५०
 अयातः स मुनिः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य सुतं च तम् । गृहं दशपुरं नाम नगरं गतवांस्तदा ॥ ५१
 भवनं तस्य गत्वा च उक्तवान्वचनं मुनिः । गृहे त्वं तिष्ठसे विप्र तिष्ठामि मृतवन्मुने ॥ ५२
 राजा बलेन मे पुत्रं नीतवान्किं करोम्यहम् । पुत्रे गते च भो विप्र दंपत्योरावयोः पुनः ॥ ५३
 गतानि चान्धर्भावं वै क्रन्दनैर्लोचनान्यपि । अयासौ मुनिशार्दूलः पुत्रं पश्य नयेति च ॥ ५४
 उक्तवांस्तौ य(त)दा विप्र ब्राह्मणा जातहर्षकौ । पुत्रायाऽऽकारणं कृत्वा गतावेतौ बहिः क्षणात् ॥ ५५
 मुनेर्वचनसिद्धित्वात्तत्क्षणं लोचनं तयोः । आलोकं तु गतं तूर्णं पुत्रस्य दर्शनादपि ॥ ५६
 पुत्रस्य मुखपत्रं तौ लोचनैरलसिन्निर्भः । पत्त्वा मुनिं चिरं तं च नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ ५७
 प्रोचतुर्वचनं विप्र ब्राह्मणा भियवादिनां । अहो मुने जीवदानमावयोस्तु कृतं किल ॥ ५८

तयोरेवं वचः श्रुत्वा स मुनिः करुणार्णवः । दत्त्वाऽऽश्लिषं च तौ विप्र जगाम निजमाश्रमम् ॥ ५९
 मुनिः करगतं चैव कृत्वा विष्णोः परं पदम् । तपस्तेषु महाभागो दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ ६०
 किञ्चित्काले गते विप्र तस्य राज्ञोऽभवत्सुतः । सुन्दरो राजयोग्यश्च इन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ ६१
 पुत्रोत्सवे सोऽपि विप्र राजा दत्त्वा धनानि वै । बुभुजे देववद्भूम्यां विशोको जातकौतुकः ॥ ६२
 विमान्पालयते यस्तु प्राणान्दत्त्वा धनान्यपि । स याति विष्णुं भवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६३
 पठन्ति ये च भक्त्या च शृण्वन्ति विप्रतः कथाम् । अर्धं वा श्लोकमेकं ते गच्छन्ति विष्णुमन्दिरम्
 इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे ब्राह्मणप्रतिपालनफलवचन नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०२९१

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कृष्णजन्माष्टमी सूत तस्या माहात्म्यमुत्तमम् । कथयस्व महाप्राज्ञ चोद्धरस्व महार्णवात् ॥ १

सूत उवाच—

कृष्णजन्माष्टमी ब्रह्मन्भक्त्या करोति यो नरः । अन्ते विष्णुपुरं याति कुलकोटियुतो द्विज ॥ २
 अष्टमी बुधवारे च सोमे चैव द्विजोत्तम । रोहिणीरुक्षसंयुक्ता कुलकोटिविमुक्तिदा ॥ ३
 महापातकसंयुक्तः करोति व्रतमुत्तमम् । सर्वपापविनिर्मुक्तश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ४
 कृष्णजन्माष्टमी ब्रह्मन्न करोति नराधमः । इह दुःखमवाप्नोति स प्रेत्य नरकं व्रजेत् ॥ ५
 न करोति च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । वर्षे वर्षे तु सा मूढा नरकं याति दारुणम् ॥ ६
 जन्माष्टमीदिने यो वै नरोऽश्नाति विमृष्टधीः । महानरकमश्नाति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ७
 दिलीपेन पुरा पृष्टो वसिष्ठो मुनिसत्तमः । तच्छृणुष्व महाप्राज्ञ सर्वपातकनाशनम् ॥ ८

दिलीप उवाच—

भाद्रे मासेऽसिताष्टम्यां यस्यां जातो जनार्दनः । तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥ ९
 कथं वा भगवाज्जातः शङ्खचक्रगदाधरः । देवकीजठरे विष्णुः किं कर्तुं केन हेतुना ॥ १०

वसिष्ठ उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्दनः । पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवन्ते कथयाम्यहम् ॥ ११
 पुरा वसुंधरा ह्यासीत्कंसादिनृपपीडिता । स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥ १२
 क्रन्दन्ती क्रन्दन्ती सा तु ययौ घृणितलोचना । यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥ १३
 कंसेन ताडिता नाथ इति तस्मै निवेदितुम् । बाष्पवारीणि वर्षन्ती विवर्णा साऽवमानिता ॥ १४
 क्रन्दन्ती तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः । उमया सहितः सर्वदेवहृन्दैरनुवृतः ॥ १५
 आजगाम महादेवो विधातृभवनं रुपा । गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनहेतवे ॥ १६
 उपायः सृज्यतां ब्रह्मन्भवता विष्णुना सह । ऐश्वर्यं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राह कृतात्मभूः ॥ १७
 क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तोऽस्ति भुजगोपरि । हंसपृष्ठं समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥ १८

तत्र गत्वा च तं धाता देवदृष्टैर्हरादिभिः । संयुक्तः प्रास्त्ववीद्वाग्मी कोमलं वाग्निदां वरः ॥ १९
 नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने । जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥ २०
 इति तेभ्यः स्तुतिं श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्दनः । देवान्निष्ठुस्त्वान्सर्वान्भवद्भिरागतं कैथम् ॥ २१

ब्रह्मोवाच—

शृणु देव जगन्नाथ यस्मादस्माकमागतम् । कथयामि सुरश्रेष्ठ तदहं लोकभावन ॥ २२
 शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसो राजा दुरासदः । वसुधा ताडिता तेन करघातेन पीडिता ॥ २३
 वरं दत्त्वा पुराऽप्यग्रे मायया तु प्रवञ्चितः । भागिनेयं विना शंभो मरणं भविता न मे ॥ २४
 तस्माद्रच्छ स्वयं देव कंसं हन्तुं दुरासदम् । देवकीजठरे जन्म लब्ध्वा गत्वा च गोकुलम् ॥ २५
 ब्रह्मणा मेरितो देवः प्रत्युवाच च शूलिनम् । पार्वतीं देहि देवेश अर्द्धं स्थित्वा गमिष्यति ॥ २६
 उभया रक्षया सार्धं शङ्खचक्रगदाधरः । उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कमलासनः ॥ २७
 देवकीजठरे जन्म लेभे तत्र गदाधरः । यशोदाकुक्षिमध्यास्ते शर्वाणी मृगलोचना ॥ २८
 नवमासांश्च विश्रम्य कुक्षौ नवदिनान्तकान् । भाद्रे मास्यसिते पक्षे चाष्टमीसंज्ञका तिथिः ॥ २९
 रोहिणीतारकायुक्ता रजनी धनयोपिता । तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्वसुदेवजः ॥ ३०
 वैराटी नन्दपत्नी च यशोदाऽजीजनत्सुताम् । पुत्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ॥ ३१
 तदा हर्षितुमारंभे दृष्ट्वा आनकदुन्दुभिः । कंसासुरभयत्रस्ता प्रोवाच देवकी तदा ॥ ३२
 वैराटीं गच्छ भो नाथ सुतं प्रत्यर्पितुं किल । पुत्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥ ३३
 तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽपि दुःखितः । अङ्गे कुमारमादाय वैराट्यभिमुखं ययौ ॥ ३४
 यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्तिनी । आसीद्धोरा महादीर्घा गम्भीरोदकपूरभाक् ॥ ३५
 एवं दृष्ट्वा तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् । वसुदेवोऽपि दुःखार्तो विललापातिचिन्तया ॥ ३६
 किं करोमि क्व गच्छामि विधिनाऽपि हि वञ्चितः । कथमत्र गमिष्यामि वैराटीं नन्दमन्दिरम् ॥ ३७
 हरिणा तत्र तानन्दं मायया वञ्चितः पिता । क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥ ३८
 तेन दृष्ट्वा पुनः साऽपि क्षणाज्जानुबहाऽभवत् । [ऋतां दृष्ट्वा हृष्ट उचस्थौ प्रस्थानमकरोद्यथा ॥
 मायां कृत्वा जगन्नाथः पितुरङ्गाज्जलेऽपतत्] ॥ ३९
 तं पुत्रं पतितं दृष्ट्वा हाहा कृत्वा सुदुःखितः । महापापं पुनः कर्तुं विधिना तेन वञ्चितः ॥ ४०
 आहि मां जगतां नाथ सुतं रक्ष सुरोत्तम । जनकक्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया मुहुः ॥ ४१
 जलश्रीढां समाचर्य पितुः क्रोडमगात्पुनः । यथा तेन यदुश्रेष्ठो जगाम नन्दमन्दिरम् ॥ ४२
 सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् । निजगारं ततः प्राप्य पत्न्यै प्रत्यर्पिता सुता ॥ ४३
 देवकी च प्रसूतेति वार्ता श्रुत्वा सुरारिणा । आनेतुं प्रस्थिता दूताः सुतं दुहितरं तदा ॥ ४४
 आगत्य कंसदूतास्ते सुतां नेतुं प्रचक्रमुः । बलादेनां समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ॥ ४५
 कंसदूतैर्गृहीत्वा सा अर्पिता तु सुरारिणे(रये) । स घृत्वा तां महाराजः समयोऽभ्युदुरासदः ॥ ४६
 शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् । कंसो हसति तां दृष्ट्वा विष्टत्स्फुरितलोचनाम् ॥ ४७
 आदिदेशासुरश्रेष्ठो जहि नीत्वा शिलोपरि । आज्ञां लब्ध्वाऽसुरास्ते वै निष्पेष्टुं तां प्रवर्तिताः ॥
 विष्णुच्छीघ्रतरा गौरी जगाम सहसाऽम्बरम् ॥ ४८

गौर्युवाच—

शृणु राजन्मवस्थाभि यत्राऽऽस्ते शत्रुरुत्तमः । नन्दस्य निलये गुप्तस्तव हन्ताऽसुरोत्तम ॥ ४९

वसिष्ठ उवाच—

एवमुक्त्वा तु सा देवी जगाम निजमन्दिरम् । [*श्रुत्वा वाक्यं ततो देव्याः कंसो राजा मुदुःखितः भगिनीं पूतनामाह गच्छ त्वं नन्दमन्दिरम्] ॥ ५०

छन्नना तत्सुतं हत्वाऽऽगच्छ ते वाञ्छितं बहु । दास्यामि शत्रुं हन्तुं मे व्रज शीघ्रतरं शुभे ॥ ५१

आज्ञां प्राप्य राक्षसी सा गोकुलाम्भुखं गता । मायया सुन्दरीरूपा प्रविष्टा तत्र गोकुले ॥ ५२

पयोधरे गरं सा तु धृत्वा हन्तुमुपागता । पशुपानां गृहद्वारि प्रविष्टाऽलक्षितेति च ॥ ५३

[*गत्वाऽन्तरुपाप्य शिशुं स्तनं दत्त्वाऽऽप सद्गतिम् । ततस्तु शकटं क्षिप्त्वा तृणावर्तादिमर्दनम्]

कालीयमर्दनं कृत्वा गतो मधुपुरीं ततः । गत्वा कंसो हतः क्रूरः कंसमल्लानजीजयत् ॥ ५५

एतत्ते कथितं राजन्विष्णोर्जन्मदिनव्रतम् । श्रुत्वा पापानि नश्यन्ति कुर्यात्किं वा भविष्यति ५६

य इदं कुरुते मर्त्यो या च नारी हरेर्व्रतम् । ऐश्वर्यमतुलं प्राप्य जन्मन्यत्र यथेप्सितम् ॥ ५७

पूर्वविद्धा न कर्तव्या तृतीया पश्चिरे(कै)व च । अष्टम्येकादशी भूता धर्मकामार्थवाञ्छभिः ॥ ५८

वर्जयित्वा प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमीम् । विना ऋक्षं प्रकर्तव्या नवमीसंयुताऽष्टमी ॥ ५९

उदये चाष्टमी किञ्चित्सकला नवमी यदि । मुहूर्तरोहिणीयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत् ॥ ६०

अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदि । सोमेनैव भवेद्राजर्किक कृतेर्व्रतकोटिभिः ॥ ६१

नवम्यामुदयार्तिकचित्तोमे साऽपि धुधेऽपि च । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न लभ्यते ॥ ६२

विना ऋक्षं न कर्तव्या नवमीसंयुतां न हि । [*कार्या विद्धाऽपि सप्तम्या रोहिणीसंयुताऽष्टमी ६३

कलाकाष्टामुहूर्तेऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव या ग्राह्या सप्तमीसंयुता न हि ॥ ६४

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥ ६५

पलवेधेन राजेन्द्र सप्तम्यामष्टमीं त्यजेत् । सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलशं यथा ॥ ६६

दिलीप उवाच—

केन चाऽऽदौ कृतं चेदं केन वा तत्प्रकाशितम् । किं पुण्यं किं फलं चैव कथयस्व महामुने ॥ ६७

वसिष्ठ उवाच—

चित्रसेनो महाराजा महापापपरो महान् । अगम्यागमनं कृत्वा स्वर्णस्तेयं द्विजस्य च ॥ ६८

सुरायां च सदा तृप्तो दृथामासे सदा रतः ॥ ६९

एवं पापसमायुक्तो नित्यं प्राणिवधे रतः । चाण्डालैः पतितैः सार्धमालापं सर्वदाऽकरोत् ॥ ७०

एतदे(कदै)वंविधो राजा मृगयायां मनो दधे । अरण्ये द्वीपिनं ज्ञात्वा वेष्टयित्वा च सर्वतः ॥ ७१

सावधानं भटान्सर्वान्वाक्यमेतदुवाच ह । [*अहमेव निहन्म्येनं योऽन्योऽस्मिन्महर्षिपति ॥ ७२

स बध्मो नात्र संदेहो व्याघ्रो राक्षः पथा ययौ । सलज्जोऽपि ततो राजा व्याघ्रं पथाज्जगाम ह ७३

अनेकश्रेष्ठदुःखेन व्याघ्रं हन्तुं समाहितः । क्षुत्पिपासाकुलकेशः संभ्यायां यमुनातटे ॥ ७४

* एतदिहान्तर्गतः पाठो अ. ड. पुस्तकस्थः । † एतदिहान्तर्गतः पाठो अ. पुस्तकस्थः ।

+ एतदिहान्तर्गतः पाठः च. अ. पुस्तकस्थः । * एतदिहान्तर्गतः पाठो अ. पुस्तकस्थः ।

अष्टमी रोहिणीयुक्ता तद्दिनं जन्मवासरम् । श्वःकन्या यमुनायां वै व्रतं चकुर्नराधिप ॥ ७४
 नानोपहारैर्द्रव्यैश्च धूपदीपैः सुशोभनैः । गन्धपुष्पं तथा द्रव्यं कङ्कुमादि मनोहरम् ॥ ७५
 अन्नं बहुगुणं दद्याद् भक्तं तन्मानसं कृतम् ॥ ७६

राजोवाच—

अन्नाभावान्ममाद्याऽऽशु प्राणा यास्यन्ति निश्चयः ॥ ७६

स्त्रिय ऊचुः—

जन्माष्टम्यां हरेरद्य न भोक्तव्यं त्वयाऽनघ । शृध्रमांसं खरं कार्कं गोमांसमन्नमेव च ॥ ७७
 भुक्तवान्नात्र संदेहो यो भुङ्क्ते कृष्णजन्मनि । किं किं छिद्रं न संजातं संसारे वसतां वृणाम् ॥ ७८
 येन देहे स्थिते प्राणे जयन्ती न कृता नृप । तन्नाकृतोपवासस्य शासनं यममन्दिरम् ॥ ७९
 यद्वत्तं पितरो नित्यं न गृह्णन्ति यथाविधि । पितरः पातिताः सर्वे जयन्त्यां भोजने कृते ॥ ८०
 इति श्रुत्वा ततो राजा व्रतं चक्रे नराधिप । किञ्चित्पुष्पं कियन्नन्धं वस्त्रं चाऽऽनीय हर्षितः ॥ ८१
 [*व्रतस्यास्य प्रभाषेण चित्रसेनो हरेर्युहम् । दिव्यं विमानमारुह्य गतवान्पिहभिः सह] ॥ ८२
 [+यत्फलं मधुरां गत्वा दद्याद् कृष्णमुखाम्बुजम् । तत्फलं प्राप्यते पुंसां कृष्णजन्माष्टमीव्रतात्] ॥ ८३
 यत्फलं द्वारकां गत्वा दष्टे विश्वेश्वरे हरौ । तत्फलं प्राप्यते दीनैः कृत्वा जन्माष्टमीव्रतम् ॥ ८४

इति श्रीमहापुराणे पाथे ब्रह्मखण्डे हरिजन्माष्टमीव्रतमाहात्म्यं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०३७५

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व महामाह ब्राह्मणस्य कृपार्णव । माहात्म्यं सर्ववर्णानां श्रेष्ठस्य कृपया च मे ॥ १

सूत उवाच—

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां गुरुरेव द्विजोत्तम । सर्वामिराश्रयो ज्ञेयः साक्षाच्चारायणः प्रभुः ॥ २
 कुर्यात्प्रणामं यो विमं(मे) हरिबुद्ध्या तु भूसुर । भक्त्या तस्य द्विजश्रेष्ठ वर्धते संपदादिकम् ॥ ३
 न नमोद्ब्राह्मणं दद्याद् हेलयाऽपि च गर्वितः । छेदनं तस्य शिरसः कर्तुमिच्छेत्सदा हरिः ॥ ४
 कृतापराधं विमं ये द्विपन्ति पापबुद्धयः । हरिद्विषो हि ते ज्ञेया निरयं यान्ति दारुणम् ॥ ५
 यः कर्तुं प्रार्थनां विमं पश्येत्क्रोधेन चाऽऽगतम् । कृतान्तश्चक्षुषोस्तस्य तप्तसूचीं ददाति वै ॥ ६
 कुर्वते भूसुरं मृदो भर्त्सनं यो नराधमः । यमदूता मुखे तस्य तप्तलोहं ददति च ॥ ७
 येषां निकेतने भुङ्क्ते क्षमासुरो वै तपोधनः । सुपर्वाणः(र्वभिः) स्वयं कृष्णो भुङ्क्ते तेषां निकेतने ८
 नश्यन्ति सर्वपापानि द्विजहत्यादिकानि च । कणमात्रं लिह्यस्तु विमाद्विसलिलं नरः ॥ ९
 यो नरध्वरणं धौतं कुर्यादस्तेन भक्तितः । द्विजातेर्वच्यं सत्यं ते स मुक्तः सर्वपातकैः ॥ १०
 पुत्रहीना च या नारी मृतवत्सा च याऽङ्गना । सपुत्रा जीववत्सा सा द्विजपादाद्विसेवनात् ११

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो ज. पुस्तकस्थः । + एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः, च. ज. द. पुस्तकस्थः ।

१ द. य. 'मृ'. स्वक*. २ अ. तपोधन । ३ द. य. 'भ' भवे(जि)तस्य नि' ।

ब्रह्माण्डे यानि तीर्थानि [ऋतानि तीर्थानि सागरे । उदधौ यानि तीर्थानि] तिष्ठन्ति द्विजपादयोः
 द्विजाङ्घ्रिसंलिलैर्युक्तं सेचनं यस्य मस्तकं । स स्नातः सर्वतीर्थेषु स मुक्तः सर्वपातकैः ॥ १३
 शृणु शौनक वक्ष्यामि माहात्म्यं पापनाशनम् । विप्रपादोदकस्याहमितिहासं तपोधन ॥ १४
 आसीत्पुरा द्विजश्रेष्ठ वैश्यवृत्तिपरायणः । शूद्रो भीमो द्वापरे च ब्रह्महत्यासहस्रकृत् ॥ १५
 निष्ठुरः सर्वदाऽतुष्टः स महावैश्यया पुनः । शूद्राचारपरिभ्रष्टो भीमोऽसौ गुरुतल्पगः ॥ १६
 प्रत्येकं वच्मि किं तस्य दस्योः संख्या न विद्यते । पापानां मुनिशार्दूल भीमस्य दुष्टचेतसः ॥ १७
 एकदा स गतः कश्चिद्ब्राह्मणस्य निवेशनम् । गत्वा तं तस्य गेहात्तु द्रव्यं नेतुं मनोदधे ॥ १८
 तत्रोवास ब्राह्मणस्य बहिर्द्वारसमीपतः । दैन्ययुक्तं वचः प्राह क्षमासुरं स तपोधनम् ॥ १९
 भोः स्वामिञ्शृणु मे वाक्यं दयालुरिव मन्यते(से) । भुधार्तोऽहं देहि चान्नं प्राणा यास्यन्ति मे द्रुतम् ॥

ब्राह्मण उवाच—

भुधार्ते शृणु मे कश्चिद्वाक्यं कर्तुं न विद्यते । पाकं मे तण्डुलान्नित्वं नीत्वा भुङ्क्ष्व यथासुखम् २१
 नास्ति मे जनको माता नास्ति सूरुः सहोदरः । नास्ति जाया मातृबन्धुर्मृताः सर्वे विहाय माम् ॥
 तिष्ठाम्येको गृहेऽकर्मा भाग्यहीनोऽतिथे हरिः । एको मे वसतश्चास्ति न जाने तद्विना किल ॥ २३

भीम उवाच—

मम कश्चिद्द्विजश्रेष्ठ नास्ति सेवां तवापि च । शूद्रोऽहं निलये जात्या कृत्वा स्थास्यामि ते सदा ॥

सूत उवाच—

इति तस्य वचः श्रुत्वा सानन्दः क्षमासुरस्तदा । पाकं विहाय तूर्णं स ददावन्नं तपोधन ॥ २५
 सोऽपि हर्षसमायुक्तस्तस्थौ तत्र द्विजालये । सेवां कुर्वन्नेहयुक्तां भूसुरस्य मनोहराम् ॥ २६
 अथ श्वो वा हरिष्यामि द्रव्यमस्य ममापि च । नेतुं यदा करिष्यामि नेष्यामि नात्र संशयः ॥ २७
 परामृश्य च हृद्यन्तः कृत्वा तस्य क्रियां वदेत् । पादधौतादिकं चासौ शिरसा गतपातकः ॥
 आचम्याङ्घ्रिजलं दध्रे छन्नना प्रत्यहं द्विज ॥ २८

एकदा हारकः कश्चिद्द्रव्यं नेतुं समागतः । उद्भाव्य रात्रावररं गतोऽसौ तद्वहान्तरम् ॥ २९
 दृष्ट्वा भीमः महारार्षं दण्डहस्तं समागतः । हारको मस्तकं तस्य च्छित्त्वा तूर्णं पलायितः ॥ ३०
 अथ तस्य भटा विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराः । समापातास्तथा नेतुं भीमं तं वीतकिल्बिषम् ॥ ३१
 स्पन्दनं चाऽगतं दिव्यं राजहंसयुतं द्विज । तत्राऽऽरूढो ययौ विष्णोर्भवनं दुर्लभं किल ॥ ३२
 माहात्म्यं भूमिदेवस्य मया ते तत्प्रकीर्तितम् । शृणुयाद्यो नरो भक्त्या तस्य पातकनाशनम् ॥ ३३

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मण्डे ब्राह्मणमाहात्म्यकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०४०८

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व महाभाग माहात्म्यं पापनाशनम् । एकादश्याः फलं किंवा किल्बिषं स्यादकुर्वतः ॥ १

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः, च. द. पुस्तकस्थः ।

सूत उवाच—

एकादश्यास्तु माहात्म्यं किमहं वच्मि सांप्रतम् । श्रुत्वा चैकादशीनाम् यमदूताश्च शङ्किताः ॥
 भवन्ति नात्र संदेहः सर्वप्राणिभयंकराः ॥ २
 व्रतानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठां चैकादशीं शुभाम् । उयोष्य जाययाद्विष्णोः कुर्याच्च मण्डनं महत् ॥ ३
 तुलसीदलैस्तु यो मर्त्यो हरिपूजां करोति वै । दलेनैकेन लभते कोटियज्ञफलं द्विज ॥ ४
 अगम्यागमने चैव यत्पापं समुदाहृतम् । तत्पापं याति विलयं चैकादश्यामुपोषणात् ॥ ५
 घृतपूर्णं मदीपं यो दद्याद्विष्णुदिने द्विज । अन्ते विष्णुपरं याति तमो हत्वा स्वतेजसा ॥ ६
 धन्या जनपदास्ते वै धन्यः स च महीपतिः । हरेर्दिने यस्य राज्ये चैकादश्यां महोत्सवः ॥ ७
 नारायणस्य शयने पार्श्वस्य परिवर्तने । विशेषेण प्रबोधिण्यां निराहारा भवन्ति ये ॥ ८
 मदन्तिकं नाऽऽनयध्वं प्राणिनः पुण्यभागिनः । अहर्निशं पितृपतिः समादिशति वृत्तकान् ॥ ९
 एकादशी जगन्नाथवल्लभा पुण्यवर्धिनी । विष्णुर्देहं दहत्येव तस्यामन्नस्य भक्षणे ॥ १०
 तेषां धिग्जीवनं पुंसां धियसौन्दर्यं (च) वर्तिताम् । येऽन्नमशनन्ति पापिष्ठाश्चैकादश्यां हि विद्विभुजः ॥ ११
 एकादश्यां द्विजश्रेष्ठ भुक्तिमाश्रित्य केवलम् । बहूनि विविधान्येव तिष्ठन्ति दुरितानि च ॥ १२
 अमावास्यां (!) यथा स्त्रीणां संगमे कलुषं महत् । एकादश्यां तथैवान्नभक्षणे वृजिनं भवेत् ॥ १३
 रोगिणश्च तथा खड्गकाससोदरकुण्डकाः । भवन्ति प्राणिनस्ते वै तस्यामन्नस्य भक्षणे ॥ १४
 ग्रामशूकरतां यान्ति दारिद्र्यं च प्रयान्ति वै । राजबद्धा द्विजश्रेष्ठ तस्यामन्नस्य भक्षणे ॥ १५
 संसारे यानि पापानि ताभि विप्र हरेर्दिने । भुक्तिमाश्रित्य तिष्ठन्ति जलभक्षणमाह्वया ॥ १६
 कुर्वतां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् । न निष्कृतिर्भवेदृणां भुङ्क्तां च हरेर्दिने ॥ १७
 [नरा यावन्ति चान्नानि भुङ्क्ते च हरेर्दिने] । [प्रत्यन्नं च ब्रह्महत्याकोटिजं वृजिनं भवेत् ॥
 पुनर्वच्मि पुनर्वच्मि धूयतां धूयतां नराः । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं हरेर्दिने] ॥ १९
 गङ्गादिषु च तीर्थेषु स्नात्वा यत्फलमाप्स्यते । चन्द्रसूर्योपरागे च चैकादश्यामुपोषणात् ॥ २०
 अर्चितवोत्पलमालाभिस्तस्पां च कमलापतिम् । विधिवत्पारणं कृत्वा न मातुर्गर्भभाजनम् ॥ २१
 एकादश्यां हरेर्गेहं करोति मण्डनं द्विज । परमां गतिमाप्साद्य तिष्ठेद्विष्णुनिकेतने ॥ २२
 एकादशीं समासाद्य निराहारा भवन्ति ये । तेषां विष्णुपुरे शश्वत्स्थानमेव न संशयः ॥ २३
 तुलसीभक्तिसंलीनं मनो येषां विराजते । तेषां विष्णुपुरे शश्वत्स्थानमेव न संशयः ॥ २४
 परद्रव्येष्वभिरुचिर्येषां चैव न विद्यते । संतुष्टमनसो येऽपि तेषां विष्णुपुरं ध्रुवम् ॥ २५
 दुर्भिक्षकालमासाद्य प्राणिभ्यो ये नरोत्तमाः । ददत्यर्थं हरेः सद्य तेषां चैव न संशयः ॥ २६
 गवां द्विजानां प्राणाय स्वामिनो योषितस्तथा । माणान्मुञ्चन्ति ये मर्त्यास्तेषां विष्णुपुरं ध्रुवम् ॥ २७
 प्राणिभिर्दशमीविद्धा न योषोष्या कदाचन । परिहार्यं द्विजश्रेष्ठ दुर्जनस्यान्निकं यथा ॥ २८
 अरुणोदयवेलायां दशमी संगता यदि । तमोषोष्या द्वादशी स्यान्नयोऽष्टदश्यां नु पारणम् ॥ २९
 दशमीनेपरांयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । वैष्णवेन न कर्तव्यं तस्मिन्सादृशीघ्नतम् ॥ ३०
 चतस्रो पटिकाः मानरुणोदय उच्यते । यतीनां ज्ञानकालोऽयं गङ्गाध्वजः महानः स्मृतः ॥ ३१

* एकादश्यामर्गः कालः, य. पुनर्वचस्य । + एकादश्यामर्गः कालः, य. अ. इ. पुनर्वचस्य । * एकादश्यामर्गः कालः, य. अ. इ. पुनर्वचस्य ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनी ॥ ३२
 स्वल्पां च दशमीविद्धां त्यजेदेकादशीं बुधः । सुराविन्दुमुसंपर्कादघृतकुम्भं त्यजेद्यथा ॥ ३३
 संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां पुनरेव सा । उत्तरा यतिभिः कार्या पूर्वामुपवसेद्वही ॥ ३४
 एकादशीकला यत्र द्वादशी परतो न चेत् । तत्र ऋतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणा ॥ ३५
 एकादशी विलुप्ता चेत्परतो द्वादशीयुता । उपोष्या द्वादशी पूर्णा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥ ३६
 संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥ ३७
 एकाशीव्रते येषां मनः संलीयते वृणाम् । तेषां स्वर्गो हि वासोऽप्य याति ते सदनं हरेः ॥ ३८
 एकादश्याः परं नास्ति परलोकस्य साधनम् । बहुपापसमायुक्तः करोति हरिवासरम् ॥
 [*सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति हरिमन्दिरम् ॥ ३९
 पतिसहिता या योपित्करोति हरिवासरम् ।] सुपुत्रा स्वामिसुभगा याति मेत्य हरेर्हृदम् ॥ ४०
 यो यच्छति हरेरग्रे प्रदीपं भक्तिभावतः । हरेर्दिने द्विजश्रेष्ठ पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ ४१
 याऽङ्गना भर्तृसहिता कुरुते जागरं हरेः । हरेर्निकेतने तिष्ठेच्चिरं पत्या सह द्विज ॥ ४२
 यत्किञ्चिद्धरये वस्तु भक्त्या यच्छति यो द्विज । हरेर्दिने तस्य पुण्यमक्षयं चैव सर्वदा ॥ ४३
 पुराऽऽसीद्वल्लभो नाम्ना नगरे काञ्चनाढये । धनेन पुष्कलेनापि राजते स धनेश्वरः ॥ ४४
 तस्य प्रिया महारूपा नाम्ना हेमप्रभा द्विज । गरीयान्मुखरस्तत्र बाधते च कलेर्गुणः ॥ ४५
 सा सदा कलहं कुर्यात्पत्या सह तपोधन । शश्वद्गुरुजनान्कामं भर्त्सनां नीचभाषया ॥ ४६
 पाकपात्रे सदाऽऽनीयाहृता सैकान्तिके मला । उच्छिष्टं गुरुजनेभ्यश्च दद्याद् द्वै प्रतिवासरम् ॥ ४७
 जारे सदा स्थितं चित्तमहं साध्वीति सा वदेत् । स्वाभिनः कलहैर्ब्रह्मन्मनोद्वेगकरा सदा ॥ ४८
 एकदा चाऽऽगतां दृष्ट्वा चकार भर्त्सनां च ताम् । भर्ता तस्याः महारं च सर्वपापयुतां द्विजः ४९
 सैव रोपसमायुक्ता गता शून्यगृहे तु वै । सुप्ताऽज्ञाता स्थिता कस्मिञ्जलान्नं न चखाद ह ॥ ५०
 दैवात्तत्र दिने विष्णोः पार्श्वस्य परिवर्तनम् । एकादशीव्रतं विप्र सर्वपापमणाशनम् ॥ ५१
 ततः प्रभाते रजनी द्वादशी श्रवणान्विता । आगता तत्र सा नारी रोपनिर्भरमानमा ॥ ५२
 निराहारकृताद्वै च निर्मला सा बभूव ह । रात्रौ च पञ्चतां याता जयन्तीवासरे द्विज ॥ ५३
 यमाज्ञया ततो द्यूता आगतास्तां तथाविधाम् । नेतुं भयंकरास्ते च पाशमुद्गरपाणयः ॥ ५४
 यद्वा नेतुं मनश्चक्षुः कृतान्तसदनं यदा । तदाऽऽगता विष्णुदूताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ ५५
 छित्त्वा पाशं ततो दिव्ये स्यन्दने तां गतनसम् । ते वै चाऽऽरोहयामासुर्निर्मलां भवनं हरेः ॥ ५६
 गता तैर्वेष्टिता साऽप्य दुर्लभं निर्जरैः शुभम् । विष्णोर्दिवसमाहात्म्यं कथितं ते द्विजर्षभ ॥ ५७
 अनिच्छयाऽपि यः कुर्यात्स याति हरिमन्दिरम् । एकादश्या दिने मत्वा दीपं दातुं हरेर्द्वे ॥
 [†गच्छेत्प्रतिपदं सोऽपि चाश्वमेधफलाधिकम् ॥ ५८
 शृण्वन्ति च पुराणादि पठन्ति च हरेर्दिने] । प्रत्यसरं लभन्ते ते कपिलादाननं फलम् ॥ ५९

इति धीमहापुराणे पाद्ये ब्रह्मगव्ये हरिवामरमहात्म्यं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयः—१०४६७

अथ षोडशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कर्मणा केन भोः सूत चैनसां संक्षयो भवेत् । श्रीहरेश्च कृपा भूयात्तद्वदस्वानुकम्पया ॥ १

सूत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि शृण्वतां पापनाशनम् । येन विष्णोः कृपा स्याद्वै वृजिनक्षयकारिणी ॥ २
 पौर्णमास्यां तु यो विप्र भक्तिभावसमन्वितः । कुर्यान्नानाविधानेन सपर्यां श्रीजगद्भिभोः ॥ ३
 कलुषं तस्य नश्येत् कोटिजन्माजितं मुने । तस्मिञ्श्रीरमणस्यास्य कृपां जाता भवेद्भुवम् ॥ ४
 द्वादश्यामन्नदानं यो भक्त्या कुर्याद्विजातये । तस्य नश्यन्ति पापानि तमांसीवारुणोदये ॥ ५
 यो नरः श्रीहरेः कुर्यात्स्नपनं पयसा द्विज । तत्प्रीतिः श्रीहरेः सद्यो द्वादश्यां शर्करादिभिः ॥ ६
 मद्यं विना तु यो विप्र दद्याच्छ्रीहरये किल । पापाणसदृशं पुण्यं [*दाता याति अधोगतिम् ॥ ७
 क्षमासुराय च मूर्खाय पापाणसदृशं तु यत् । दद्याद्दानं नरो यो वै] तस्य पुण्यं न विद्यते ॥ ८
 विद्याहीनो द्विजो मोहादानं शृङ्गाति मूढधीः । कालानलं यथा जीर्णं तेन स निरयं व्रजेत् ॥ ९
 यथा दारुणयो हस्ती मृगश्चित्रमयो यथा । विद्याहीनो द्विजो विप्र त्रयस्ते नामधारकाः ॥ १०
 यथाऽध्वनि स्थितं वारि पवनार्केण शुध्यति । भक्त्या तु पार्षदं दृष्ट्वा तस्य नश्यति कल्मषम् ॥
 यो नरश्चाऽऽश्विने मासि सधृतां पूर्णिमादिने । दद्याच्छ्रीहरये लाजां क्रीडार्थं तु वराटिकाम् ॥ १२
 भक्त्या याति हरेः स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितः । न दद्याद्यो नरो मोहात्तस्मिन्नुत्पिष्टो हरिः ॥ १३
 वराटिकां यावर्ती यो हरये पूर्णिमादिने । तावद्दिनं हरेः स्थानं चाऽऽश्विने स वसेद्भुवम् ॥ १४
 कर्षीरपुरे ह्यसीत्पुरा शूद्रोऽपि निर्दयः । कालद्विजो द्विजश्चेष्ट नाम्ना पापी भयंकरः ॥ १५
 [+ स्वकार्यनिरतः सोऽपि स्वामिकार्यप्रणाशकः । एकदा पञ्चतां यातो यमवृत्ता भयंकराः] ॥ १६
 आगतास्तं समानेतुं यमस्य तु निकेतनम् । बद्ध्वा निन्पुश्च तं दृष्ट्वा पृष्ट्वान्तस्त्रिचं यमः ॥ १७

यम उवाच—

अस्य किं विद्यतेऽस्मात्तय कर्माणि च शुभाशुभम् । कथयस्व समूलं तु चित्रगुप्त विचक्षण ॥ १८

चित्रगुप्त उवाच—

असौ पापी दुराचारः स्वामिकार्यप्रणाशकः । नास्ति पुण्यं चाणुमात्रं नरके परिपच्यताम् ॥ १९
 शतमन्वन्तरं राजन्नागयोनौ च निष्ठुरः । पापौणष्टहमासाद्य गूढश्चास्तु निरन्तरम् ॥ २०

सूत उवाच—

तावत्कालं ततो विप्र निरये स पपात ह ॥ ततोऽप्यश्मष्टहे नागयोनौ जातः सुदुःखितः ॥ २१
 एकदा चाऽऽश्विने मासि पौर्णमासीदिने द्विज । लाजा वराटिका नागो विलात्प्राप्तेपयद्बहिः ॥ २२
 पतिता सा हरेश्चैव पापमस्य स्वयं हरिः । तूर्णं तु नाशयामास दयालुर्दुःखनाशकः ॥ २३
 कदाचित्प्राप्तकालस्तु पञ्चत्वं स जगाम ह । यमवृत्ताः समानेतुमागता बहुशो द्विज ॥ २४
 बद्ध्वा नेतुं यदा चक्रुर्यमस्य सदनं प्रति । तदाऽऽगता विष्णुदूताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥ २५
 पाशं छित्त्वा रथे दिव्ये तमाशु गतकिल्बिषम् । तत्र चाऽऽरोपयामासुर्यमदूताः पलायिताः ॥ २६

* एतश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च ज. द. पुस्तकस्थः । + एतश्चिह्नान्तर्गतः पाठः, च ज. द. पुस्तकस्थः ।

ततो निकेतनं विष्णोर्नागस्तैर्वेष्टितो ययौ । तत्र तस्यौ हरेरग्रे पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ २७
भक्त्या यो हरये दद्याद्भ्राजानं च सधृतां द्विज । वराटिकां तस्य पुण्यं न जाने किं भवेद्भुवम् ॥
य इमं गृणुयाद्विप्र चाध्यायं पापनाशनम् । तस्य नश्यन्ति पापानि श्रीहरेः कृपयाऽपि च ॥ २९

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०४९५

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

विष्णुपादोदकस्यापि माहात्म्यं पापनाशनम् । कथयस्व महाप्राज्ञ समूलं मे कृपार्णव ॥ १

सूत उवाच—

समस्तपातकध्वंसि विष्णुपादोदकं शुभम् । कणमात्रं बहेद्यस्तु सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ २

विष्णुपादोदकं पापी यः पिवेत्तस्य कल्मषम् । शरीरस्य क्षयं याति कृतं ब्रह्मन्न संशयः ॥ ३

[*विष्णुपादोदकं ब्रह्मन्स्पर्शनात्पापनाशनम् । अकालमरणं नास्ति गङ्गाम्लानफलं लभेत् ॥] ४

तुलसीपर्णसंयुक्तं विष्णुपादोदकं द्विज । यो बहेच्छिरसा भक्त्या चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ ५

मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा यत्फलमाप्यते । हरिपादोदकं स्पृष्ट्वा प्राप्यते तत्फलं नरैः ॥ ६

धेनुकोटिसहस्राणि यत्फलं लभते नरैः । दत्त्वा पादोदकं स्पृष्ट्वा तत्फलं प्राप्यते ध्रुवम् ॥ ७

यज्ञकोटिसहस्राणि कृत्वा यत्फलमाप्यते । हरिपादोदकं स्पृष्ट्वा तस्मात्कोटिगुणं नरैः ॥ ८

कोटिकन्याप्रदानेन यत्फलं लभ्यते जनैः । विष्णुपादोदकं स्पृष्ट्वा फलं तस्माद्विजाधिकम् ॥ ९

दन्तिकोटिप्रदानेन सप्तकोटिप्रदानतः । यत्फलं लभते मर्त्यः स्पृष्ट्वा पादोदकं हरेः ॥ १०

दत्त्वा मर्त्यः सप्तद्वीपां सप्तस्थां यत्फलं लभेत् । विष्णुपादोदकं स्पृष्ट्वा तस्माद्विभाधिकं लभेत् ॥ ११

शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि संक्षेपादधिकं किमु । विष्णुपादोदकं स्पृष्ट्वा पापी याति हरेर्गृहम् ॥ १२

शौनक उवाच—

स्पृष्ट्वा पीत्वा पुरा केन प्राणिनाऽपि वै गृहम् । कथयस्व हरेः सूत मम त्वं चानुकम्पया ॥ १३

सूत उवाच—

पुरा त्रेतायुगे पापी नाम्ना विप्रः सुदर्शनः । जनार्दनदिने नित्यमशनीयात्स द्विजोत्तम ॥ १४

शास्त्रनिन्दाकरो नित्यं व्रतनिन्दाकरः सदा । असावन्यन्न जानाति केवलं स्वोदरं विना ॥ १५

एकदा प्राप्तकालस्तु निधनं प्राप्तवान्द्विज । यमदूताः समायाता बद्ध्वा नीतो यमालयम् ॥ १६

तं दृष्ट्वा यमुनाभ्राता पप्रच्छ सचिवं रुपा । भोऽप्यात्य चास्य यत्पुण्यं पापं वद समूलतः ॥ १७

असौ विप्रो महापापी क्रूरकर्मैव दृश्यते ॥ १७

चित्रगुप्त उवाच—

आकर्षणं चास्य पापं पुण्यं नास्त्यणुमात्रकम् । वासरेऽपि हरेर्नित्यमकरोद्भोजनं विभो ॥ १८

वासरे कमलाभर्तुश्चाशनीयाद्यो नराधमः । पुरीषं सोऽशनीयाद्राजन्निरयं याति दारुणम् ॥ १९

मन्यन्तरशतं देहि स्थानं तु निरयेऽप्यमुम् । ग्रामकोटस्य योर्ना हि ततो जन्म भविष्यति ॥ २०

सूत उवाच—

यमाज्ञया ततो विप्र तस्य दूतैर्भयंकरैः । पातितस्तु पुरीषे वै मन्वतरशताधिकम् ॥ २१
ततो मुक्तोऽभवच्चासौ पृथिव्यां ग्रामसूकरः । चिरं नरकमसौऽभूद्धरिवासरभोजनात् ॥ २२
ततो विप्र प्राप्तकालः पञ्चत्वं स जगाम ह । काकयोनौ पुनर्जन्म लेभेऽसौ विदुभुजः सदा ॥ २३
एकस्मिन्दिवसे विप्र श्रीहरेश्वरणोदकम् । द्वारदेशे स्थितं पीत्वा सर्वपापविवर्जितः ॥ २४
तस्मिन्नेव दिने काकः पतितः शबरस्य च । काले मृत्युदशां प्राप्तो व्याधेन वायसोऽपि च ॥ २५
आगते स्यन्दने दिव्ये राजहंसयुते शुभे । आरुह्य बलिभुग्विप्र ययौ स हरिमन्दिरम् ॥ २६
पादोदकस्य माहामर्ष्यं कथितं पापनाशनम् । यः शृणोति नरः पापी तस्य पापं विनश्यति ॥ २७

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे विष्णुवरणोदकमाहाम्य नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५२२

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

अगम्यागमनं सूत कुर्याद्यो वै विमोहितः । तस्य शुद्धिर्भवेत्केन कथयस्व समूलतः ॥ १

सूत उवाच—

अभिगच्छति चाण्डालीं श्वपार्कीं यो द्विजोत्तम । [* उपवासत्रयं कुर्यात्प्राजापत्यं चरेत्ततः ॥ २
सशिखं वपनं चैव दद्याद्गोद्वयमेव च । यथार्थदक्षिणां दत्त्वा शुद्धिं प्राप्नोति स द्विजः] ॥ ३
क्षत्रियो वाऽपि चाण्डालीं वैश्यो वा यदि गच्छति । प्राजापत्यं सकृच्छ्रं च दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ॥
अनुगच्छति शूद्रो हि श्वपार्कीं च तपोधन । चतुर्गोमिथुनं दद्यात्प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥ ५
मातरं यदि वा गच्छेद्भगिनीं स्वसुतामपि । वधूं च मोहितो गच्छेत्स्त्रीणि कृच्छ्रान्यथाऽऽचरेत् ॥ ६
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा दद्याद्गोमिथुनत्रयम् । सशिखं वपनं कृत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ ७
हृते ह्यग्नौ तथाऽप्यत्र शुष्यत्येवं तपोधन । पितृदारान्द्विजश्रेष्ठ मानुश्च भगिनीं तथा ॥ ८
गुरुपत्नीं मातुलानीं भ्रातृभार्यां स्वगोत्रजाम् । यदि गच्छति मोहेन प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ९
चान्द्रायणत्रयं ब्रह्मन्पञ्च गोमिथुनानि च । विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्याच्छुष्यते नात्र संशयः ॥ १०
[* गां च गच्छति यो मूढ उपवासत्रयं चरेत् । धेनुं दद्यात्तथा चाक्षं शुष्यत्येवं न संशयः] ॥ ११
वैश्यां खरीं शूकरां च वानरां महिषीं द्विज । आकण्ठतः समाक्षिप्य गोमपोदककर्दमे ॥
तत्र तिष्ठन्निराहारधिरात्रेणैव शुष्यति ॥ १२
सशिखं वपनं कृत्वा न्यहं चोपवसेत्पुनः । एकरात्रं जले स्थित्वा शुष्यत्येव न संशयः ॥ १३
ब्राह्मणीं तु यदा गच्छेद्यो नरः काममोहितः । प्राजापत्यत्रयं कुर्याच्चान्द्रायणत्रयं तथा ॥ १४
गोत्रयं तु तथा दद्याच्छुष्यते च तपोधन । ब्राह्मणी पञ्चगव्यं तु पभरात्रं पिबेद्द्विज ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुष्यत्यत्र न संशयः ॥ १५
पराङ्मनां यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सातपथं चरेत् । यथाऽग्नीत्या तथा योषित्स्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ १६

* एतन्निष्ठान्तर्गतः पाठो व पुस्तकस्थः । † एतन्निष्ठान्तर्गतः पाठः, च. ज. ड. गुरुप्रत्ययः ।

१ ज. 'तः' । २ कुं गम्यी क्षिप्रार्थं पु' । ३ च. दुः । ४ द. ब्राह्मणी । ५ ज. यथा गोम त' । ६ यदा मते त' ।

वर्णवाह्यां तथा नीचामनुगच्छेत्सकृन्नरः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं शुध्यत्येवं न संशयः ॥ १७
 अङ्गारसदृशी योपित्सर्पिःकुम्भसमः पुमान् । तस्याः परिसरे ब्रह्मन्स्थातव्यं न कदाचन ॥ १८
 जारेण जनयेद्गर्भं या च नारी कुलान्तका । त्याज्या सा सर्वथा ब्रह्मंस्तत्र दोषो न विद्यते १९
 या च नारी गृहाद्गच्छेत्त्यक्त्वा बन्धून्स्वकानपि । नष्टा सा च कुलभ्रष्टा न तस्याः संगमः पुनः
 या तु नारी यदा गच्छेन्मोहिता परपूरुषम् । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं पञ्चगव्यं पिवेत्तथा ॥
 गोद्वयं तु तदा दद्याच्छुध्यत्येवं न संशयः ॥ २१
 ब्राह्मणी वालिशा ब्रह्मन्मोहिता परपूरुषम् । यदा गच्छेत्तदा त्याज्या जनैर्दोषो न विद्यते २२
 यो गच्छेद्ब्राह्मणीं विप्र भूसुरः काममोहितः । गोतिलांश्च तथा दद्याच्छुध्यत्यत्र न संशयः ॥ २३
 इति श्रीमहापुराणे पाप्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकेयनसंवादेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५४५

अथैकोनविंशतितमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

[*अज्ञानात्मादय विष्मन् सुरां संपृश्य वै पुनः । यथा शुद्धिर्भवेत्तेषां कथयामि शृणु द्विज] ॥ १
 प्राजापत्यद्वयं कुर्यात्तीर्थाभिगमनं पुनः । वृषेकादशदानं च सशिल्पं वपनं ततः ॥ २
 गत्वा चतुष्पथं सर्वं प्राजापत्यव्रतं तथा । गोद्वयं तु ततो दद्यात्पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ ३
 ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु शुध्यत्यत्र न संशयः । चाण्डालान्नं जलं चैव ज्ञानतोऽपि विपत्तिषु ॥ ४
 यदि भुङ्क्ते नरः कश्चित्कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् । सशिल्पं वपनं कृत्वा पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥ ५
 एकद्वित्रिचतुर्गावो देया विमेष्वनुक्रमात् । वृषलान्नं सूतकान्नमभोज्यान्नं जलं च वै ॥ ६
 शुद्धोच्छिष्टं यदा भुङ्क्ते ज्ञानतो वा विपत्तिषु । प्राजापत्यद्वयं कुर्याच्चान्द्रायणव्रतं तथा ॥ ७
 गोद्वयं तु ततो दद्यात्पञ्चगव्यं पिवेद्द्विजः । [†कृत्वा ह्यग्नौ बहून्विप्रान्भोज्य शुद्धो भवेद्भुवम्] ॥ ८
 आबुनकुलमार्जारैरन्नं चेद्भक्षितं द्विजः । तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुध्यते च न संशयः ॥ ९
 पलाण्डुं लघुनं शिमुमलांशुं शुङ्गनं पलम् । भुङ्क्ते यो वै नरो ब्रह्मन्व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १०
 मधमांसमियं शूद्रं नीचकर्मनुवर्तनैः । तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ ११
 द्विजसेवानुरक्ता ये मधमांसविवाजिताः । दानस्वकर्मनिरतास्ते ज्ञेया वृषलोत्तमाः ॥ १२
 अज्ञानाद्भुङ्गते विप्र सूतके मृतके यदि । गायत्री(व्या) दशभिर्विप्रः सहस्रंश्च शुचिर्भवेत् ॥ १३
 सहस्रैः सत्रियर्थैव वैश्यः पञ्चसहस्रकैः । पञ्चगव्यैर्भवेच्छुद्धो वृषलोऽपि तपोधनः ॥ १४
 आज्यं तु तोयं नीचस्य भाण्डस्थं दधि यैः पिवेत् । अज्ञानतोऽपि यो वर्णः प्राजापत्यव्रतं चरेत्
 दानं बहुतरं दद्याच्छुद्धो ह्यग्नौ यथाविधि । शूद्राणां नोपवासोऽपि दानेनैव विशुध्यति ॥ १५
 सशिल्पं वपनं कुर्याद्दक्षिणांनोपवासतः । नीचैर्दण्डादिभिश्चैव तादृशो यो नरो द्विजः ॥ १६
 प्राजापत्यं व्रतं कुर्याच्चान्द्रायणव्रतं तु वा । सशिल्पं वपनं चैव पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ १७

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठश्च ज. द. सुस्तकस्यः । † एतद्विद्वान्तर्गतः पठः, च. ज. सुस्तकस्यः ।

१ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । २ च. ज. 'तदा' नो' । ३ च. ज. द. 'बहून्विप्रान्' । ४ च. 'ह्यग्नौ' । ५ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । ६ च. 'तदा' नो' । ७ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । ८ च. 'तदा' नो' । ९ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । १० च. ज. द. 'य एतेषां भ' । ११ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । १२ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । १३ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । १४ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । १५ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । १६ च. ज. द. 'य एतेषां भ' । १७ च. ज. द. 'य एतेषां भ' ।

गोद्वयं तु ततो दद्याद्भ्यग्नौ चाग्नादिकं हुतम् । मद्यपानं गृहे विप्र ज्ञानतोऽपि गृहच्छया ॥ १९
 यदि भुङ्क्षे नरः कश्चित्पात्यः सोऽपि कुलाभरः । गोबीजहन्ता यो विप्र छेदकश्च दलस्य च ॥
 स्वर्णस्तेयी भवेत्कृच्छ्रप्राजापत्यत्रयं चरेत् । सशित्वं वपनं कृत्वा पञ्चगव्यं तथा पिबेत् ॥ २१
 यथाविधि हुतं चाग्नौ दद्याद्धेनुत्रयं तथा । तस्य भुक्तं जलं चैव ग्राह्यं स्याद्वै तपोधन ॥ २२
 प्रातस्त्र्यहं तु चाश्रीयाद्भ्यहं सायमयाचितम् । त्र्यहं चैव तु नाश्रीयात्प्राजापत्यमिदं व्रतम् ॥ २३
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । दिनद्वयं पिबेद्विप्र चैकरात्रमुपोषितः ॥
 सर्वपापहरं कृच्छ्रं मुने सातपथं स्मृतम् ॥ २४
 ग्रासं त्र्यहं तु चैकैकं प्रातः सायमयाचितम् । अद्याद्भ्यहं चोपवसेदति कृच्छ्रमिदं स्मृतम् ॥ २५
 [*प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णं जलक्षीरं घृतं द्विज] । सकृत्स्नायी तप्तकृच्छ्रं स्मृतं पापहरं मुने ॥ २६
 अभोजनं द्वादशाहं कृच्छ्रोऽयं पापनाशनः । पराको नाम विज्ञेयः प्रसिद्धश्च तपोधन ॥ २७
 एकैकं वर्षयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत चान्द्रायणव्रतं स्मृतम् ॥ २८
 अश्रीयाच्चतुरः प्रातः पिण्डान्विप्र समाहितः । चतुरोऽस्तमिते चार्कं शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २९
 कृष्णान्डघातिनी नारी पञ्चगव्यं पिबेद्भ्यहम् । कृष्णान्डपञ्चकं दद्यात्समुवर्णं सवत्सकम् ॥
 तस्या वारि तथा भक्तं स्याद्वै ग्राह्यं तपोधन ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे पांचे ब्रह्मसंहिते सूतशौनकसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०५७५

अथ विंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

सुकृतं किं तथा प्राह(हुः) कृत्वा संसारसागरात् । तरिष्यन्ति कलौ सूत तमोन्धकूपमण्डुकाः ॥ १

सूत उवाच—

राधाकृष्णप्रिये चोर्जे प्रातः स्नानं समाचरेत् । राधादामोदरं भक्त्या कुर्यात्पूजां समाहिता ॥ २
 त्यक्त्वाऽऽमिपादिकं ब्रह्मन्पतितेवापरायणा । सा याति श्रीहरेः स्थानं गोलोकाख्यं सुदुर्लभम् ॥ ३
 राधादामोदराभ्यां या धूपदीपं तु कार्तिके । दद्यात्सा भवनं विष्णोर्याति वै त्यक्तपातका ॥ ४
 योपिथा कार्तिके विप्र दद्याद्वस्त्रं निकेतने । राधादामोदराभ्यां तु वसेत्सा श्रीहरेश्चिरम् ॥ ५
 राधादामोदराभ्यां या पुष्पं माल्यं सुवासितम् । कार्तिके मासि सा दद्याद्याति वैकुण्ठमन्दिरम् ॥ ६
 [+गन्धं या चापि नैवेद्यं दद्याद्वै शर्करादिकम् । राधादामोदराभ्यां सा गच्छेद्वै विष्णुमन्दिरम् ॥ ७
 यत्किञ्चिच्छति ब्रह्मन्कार्तिके च द्विजातये । राधादामोदरमीत्यै तस्याः पुण्याक्षयं भवेत् ॥ ८
 या नारी कार्तिके भक्त्या राधादामोदरं द्विज । प्रातः सपर्यां सा याति न कुर्यान्निरयं चिरम् ॥ ९
 कदाचिज्जन्मभूमौ सा विधवा प्रतिजन्मनि । भवेच्चाऽऽसाद्य पूर्वं वै चाप्रिया स्वामिनोऽपि च ॥ १०
 पुरा व्रतायुगे विप्र वृषलो नाम शंकरः । सौराष्ट्रदेशवासी च तस्य जाया कलिप्रिया ॥ ११
 जाराकाङ्क्षी सदा नाम्ना तृणवन्मन्यते पतिम् । असौ पतिर्न मे योग्यो मे स्वामी परपूरुषः ॥
 इति मत्वा सदा तस्मै चोच्छिष्टं तु ददाति वै । नीचसङ्गान्महामूढा मयमांसं चत्वाद् ह ॥ १३

स्वामिनो भर्त्सनां नित्यं कुर्यात्कामं तु निष्ठुरा । पादरज्जुर्भवेच्चासौ कस्माद्वै न मृतोऽपि च १४
मृते तस्मिन्नहं भोगं करिष्यामि यदृच्छया । विचार्येति हृदा मूढा जारणैकेन सा तदा ॥ १५
अन्यदेशं गमिष्यावः सङ्केतमकरोद्विज । सुप्तस्य स्वामिनो रात्रावसिना तु शिरो द्विज ॥ १६
छित्त्वा जारकृते साऽपि सङ्केतस्य स्थलं गता । आगतं जारपुरुषं द्वीपिना भक्षितं द्विज ॥ १७
दृष्ट्वा सा रोदनं कृत्वा श्लिथिता निपपात ह । चिरादाश्वस्य सा मूढा करुणं विललाप ह ॥ १८

कलिप्रियोवाच—

स्वकीयं स्वामिनं हत्वा चाऽऽगता परपूरुषम् । तं जारं स्वामिनं दैवाच्छार्दूलोऽभक्षयन्मम ॥

किं करोमि कं गच्छामि विधात्रां बञ्चिताऽस्म्यहम् ॥

१९

सूत उवाच—

ततः कलिप्रिया ब्रह्मन्नागता स्वगृहं प्रति । लपने स्वामिनो दृष्ट्वा मुखं च विललाप सा ॥ २०

कलिप्रियोवाच—

हा नाथ किं कृतं कर्म मया हन्तातिदारुणम् । कं लोकं वा गमिष्यामि वद स्वामिन्मनागिरम् ॥
भर्त्सनां तु यथाकामं कुर्यां चाहं सुनिन्दिता । किञ्चिन्न वदसि स्वामिन्नेनो यन्मे न विद्यते ॥ २२

सूत उवाच—

ननाम चरणे तस्य गताऽन्यनगरं प्रति । तत्र प्रविष्टा सा योपिदृष्ट्वा पुण्यजनान्वहून् ॥ २३

ऊर्जे स्नानपरान्मातर्नर्मदायां च वैष्णवान् । तत्र नद्यां स्त्रियश्चापि राधादामोदरं द्विज ॥ २४

सपर्यां च कृतां चैव शङ्कनादैर्महोत्सवैः । गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्नानाविधैः फलैः ॥ २५

मुखवासैर्भक्तियुक्ता दृष्ट्वा सा विनयान्विता । पमच्छ भूत यूयं मे किमेतत्क्रियते स्त्रियः ॥ २६

स्त्रिय उज्जुः—

सर्वमासोत्तमे चोर्जे राधादामोदरौ शुभौ । पूजयामो वयं मातः सर्वपापहरौ शुभौ ॥ २७

कोटिजन्मार्जितं पापं नष्टं प्राप्तं निकेतनम् । सपर्यामामिपं त्यक्त्वा कृत्वा सा च हरोदिने ॥ २८

निधनत्वं (न च) पौर्णमास्यां गता सा निर्मला द्विज । किंकराश्चाऽऽगतास्तूर्णं यमस्य निलयं प्रति

नेतुं तां क्रोधसंयुक्ता वचन्धुश्चर्मरज्जुभिः । तदाऽऽगता विष्णुदूता विमानं स्वर्णनिर्मितम् ॥ ३०

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणो वनमालिनः । निजधुश्चक्रधारारिभ्यर्मदूताः पलायिताः ॥ ३१

राजहंसयुते विप्र विमाने स्वर्णनिर्मिते । आरूढा सा गता तैस्तु वेष्टिता विष्णुमन्दिरम् ॥ ३२

तत्र तस्यां चिरं भोगं कृत्वा सा वै यथेप्सितम् । या कुर्यात्कार्तिके विप्र राधादामोदरार्चनम् ॥

याति पूजां त्यक्तपापा गोलोकाख्यं मनोहरम् ॥ ३३

य इदं शृणुयाद्भवत्या या च नारी समाहिता । कोटिजन्मार्जितं पापं तस्य तस्या विनश्यति ॥ ३४

इति धीमहापुराणे पद्मे प्रद्वत्तच्छे मृतशान्कर्मवादे राधादामोदरपूजनमाहात्म्यवचनं नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६०९

अथैकविंशतितमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्वाधुना सूत सर्वमासोत्तमस्य च ॥ कार्तिकस्य विधिं सम्पद्नियमान्वगुर्महमि ॥

१

सूत उवाच—

आश्विनस्य द्विजश्रेष्ठ पौर्णमास्यां समाहितः । कार्तिकस्य व्रतं कुर्याद्यावदुद्गोधिनी भवेत् ॥ २
 दिवा विम नरः कुर्यान्मलमूत्रमुदब्धमुखः । [॥ भवेन्मौनी च सर्वज्ञ रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥] ३
 पथ्यम्भसि च गोष्ठेणु श्मशाने वल्लिके द्विज । कुर्यादुत्सर्जनं नैव व्रती मूत्रपुरीषयोः ॥
 शुद्धां मृदं गृहीत्वाऽथ नामं प्रक्षालयेत्करम् ॥ ४
 अज्जिर्मृदाऽपि शुद्ध्यर्थं पूर्वं विंशतिसंख्यया । उभौ च दशसंख्याभिः पादौ चैव त्रिभिस्त्रिभिः ५
 मुखशुद्धिं ततः कुर्यात्संकल्पं स्नपनस्य च । हृदि दामोदरं ध्यात्वा इमं मन्त्रं ततो वदेत् ॥ ६
 कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं [राधायाः पापनाशनम् ॥ ७
 नमः पङ्कजनाभाय कृष्णाय जलशायिने । नमस्ते राधया सार्धं] गृहाणार्घ्यं [र्घ्यं] प्रसीद मे ॥ ८
 स्नानं कुर्यात्ततो विम तिलकं तु यथाविधि । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु किञ्चित्कर्म करोति यः ॥
 निष्फलं कर्म तत्सर्वं सत्यमेतन्मयोच्यते ॥ ९
 यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविना कृतम् । तदर्शनं न कर्तव्यं दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षयेत् ॥ १०
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा गुग्गुलु ललाटे यस्य दृश्यते । चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ ११
 अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु ये कुर्वन्ति नराधमाः । तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥ १२
 प्रातःकालोदितं कर्म समाप्य हरिचन्द्रभास्वम् । पूजयेद्भक्तितो विम तुलसीं पापनाशिनीम् ॥ १३
 पौराणीं तु कथां श्रुत्वा श्रीहरेः स्थिरमानसः । ततो विमं व्रती भक्त्या पूजयेत्तं यथाविधि ॥ १४
 परासनं परान्नं च परशय्यां पराङ्गनाम् । सर्वदा वर्जयेद्विम कार्तिके च विशेषतः ॥ १५
 सौवीरकं तथा मापानामिषं च तथा मधु । राजमापादिकं नित्यं वर्जयेत्कार्तिके व्रती ॥ १६
 जम्बीरसामिषं चूर्णमन्नं पर्युषितं द्विज । धान्ये मसूरिका प्रोक्ता गवां दुग्धमनामिषम् ॥ १७
 लवणं भूमिजं विम प्राण्येद्भूमामिषं खलु । द्विजक्रीता रसाः सर्वे जलं चाल्पसरःस्थितम् ॥ १८
 ब्रह्मचर्यं तुर्यकाले पत्रावल्यां च भोजनम् । कुर्याद्वै द्विजशार्दूल तैलाम्बुजं च वर्जयेत् ॥ १९
 झञ्झाकं नालिकं हिङ्गुं पलाण्डुं पूतिक्रादलम् । लशुनं मूलकं शिग्रुं तथैव तुम्बिकाफलम् ॥ २०
 कपित्थं चैव वृन्तार्कं कृष्माण्डं कांस्यभोजनम् । द्विपाचितं सूतकार्जं मत्स्यं शैल्यां रजस्वलाम् २१
 द्विस्त्रिधात्रं स्त्रियः सङ्गं वर्जयेद्वैष्णवव्रती । धात्रीफलं गृही विम रवौ तत्सर्वदा त्यजेत् ॥ २२
 कृष्माण्डे धनहानिः स्याद्बृहत्यां न स्मरेद्भरिम् । पटोले तु न वृद्धिः स्याद्भलहानिश्च मूलके २३
 कलङ्की जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बुके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्ध्वता ॥ २४
 तुम्बी गोमांसतुल्या स्याद्गोवधं (धः) स्यात्कालिन्दके । शिम्बी पापकरा प्रोक्ता पृतिका ब्रह्मघातिका ॥
 वृन्ताक्यां सुतनाशः स्याच्चिररोगी च मापके । मासे च बहुपापं स्याद्दर्जयेत्पतिपदादिषु ॥ २६
 यार्त्तिकचिद्दर्जयेद्वैष्णवं श्रीहरेः प्रीतये द्विज । तत्पुनर्भूसुरे दत्त्वा व्रतान्ते तस्य भोजनम् ॥ २७
 कार्तिकव्रतिनं विम यथोक्तकारिणं नरम् । यमदूताः पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥ २८
 श्रेष्ठं विष्णुव्रतं विम तत्तुल्या न शतं मत्स्यः । कृत्वा क्रतुं व्रजेत्स्वर्गं वैकुण्ठं कार्तिकव्रती ॥ २९
 यार्त्तिकचिदुष्कृतं विम मनोवाकायकर्मजम् । दृष्ट्वा तु विलयं याति कार्तिकव्रतिनं क्षणात् ॥ ३०
 कार्तिकव्रतिनः पुण्यं ब्रह्मा चैव चतुर्मुखः । न समयो भवेदुक्तं यथोक्तव्रतकारिणः ॥ ३१

* एतद्दिहान्तर्गतं पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः । + एतद्दिहान्तर्गतं पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ द. 'भृतेभ्यः' । २ अ. 'व्यर्धना' । ३ द. 'घृतहानि' । ४ द. 'पृतिका' । ५ द. 'माया' ।

यत्कृत्वा कलुषं सर्वं व्रजेद्विं दिशो दश । क गच्छामि क तिष्ठामि कार्तिकव्रतिनो भयात् ॥ १२
 पौर्णमास्यां यथाशक्ति चाभ्रवस्त्रादिकं द्विज । दद्याद्द्वै श्रीहरेः प्रीत्यै ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥ १३
 रात्रौ जागरणं कुर्यान्नृत्यगीतादिभिर्व्रती । य इदं शृणुयाद्भक्त्या तस्य पापं प्रणश्यति ॥ १४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतशौनकसंवादे कार्तिकमाहात्म्य एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६४३

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

माहात्म्यं ब्रूहि सर्वज्ञ शृण्वतां पापनाशनम् । सर्वप्राणिहितार्याय तुलस्या अनुकम्पया ॥ १

सूत उवाच—

तुलस्याः परिसरे यस्य काननं तिष्ठति द्विज । गृहस्य तीर्थरूपत्वान्नाऽऽयान्ति यमार्किकराः ॥ २

तुलस्याः काननं [विमं सर्वपापहरं शुभम् । रूपयन्ति नराः श्रेष्ठास्ते न पश्यन्ति भास्करिम् ॥ ३

रोपणं पालनं सेवां दर्शनं स्पर्शनं तु यः । कुर्यात्तस्य प्रनष्टं स्यात्सर्वपापं द्विजोत्तम ॥ ४

कोमलैस्तुलसीपत्रैरर्चयन्ति हरिं तु ये । कालस्य सदनं विमं ते न यान्ति महाशयाः ॥ ५

गङ्गायाः सरितः सर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । देवैस्तीर्थैः पुष्कराद्यैस्तिष्ठन्ति तुलसीदले ॥ ६

यो युक्तस्तुलसीपत्रैः पापी प्राणान्विमुञ्चति । विष्णोर्निकेतनं याति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ७

तुलसीमृत्तिकं लिप्तो युक्तः पापशतैरपि । विमुञ्चति नरः प्राणान्तं याति हरिमन्दिरम् ॥ ८

यो नरो धारयेद्विं तुलसीकाष्ठचन्दनम् । तस्याङ्गं न स्पृशेत्पापं स याति परमं पदम् ॥ ९

तुलसीकाष्ठमालां तु कण्ठस्थां वहते तु यः । अप्यशौचोऽप्यनाचारो भक्त्या याति हरेशृङ्गम् ॥ १०

धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसंभवा । दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥ ११

तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः । विष्णुच्छिष्टां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥ १२

यः पुनस्तुलसीमालां कण्ठे कृत्वा जनार्दनम् । पूजयेत्पुण्यमामोति प्रतिपुष्पं गवायुतम् ॥ १३

धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः । नरकान् निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥ १४

न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः । महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥ १५

स्पृशेच्च यानि(धावन्ति)लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् । तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवालये ॥ १६

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् । वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥ १७

तुलसीकाष्ठमालां तु भेतराजस्य दूतकाः । दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा दलम् ॥ १८

तुलस्या विपिने धात्र्याश्छायासु यो नरोत्तमः । पिण्डं ददाति पितरो मुक्तिं यान्ति द्विजोत्तम ॥ १९

पाणौ मूर्ध्नि गले चैव कर्णयोश्च मुखे द्विज । धात्रीफलं यस्तु धत्ते स विज्ञेयो हरिः स्वयम् ॥ २०

धात्रीपत्रैः फलैर्विमं श्रीहरिं चार्चयेद्विज । कोटिजन्मार्जितं पापं पूजया नश्यति सकृत् ॥ २१

यज्ञा देवाश्च मुनयस्तीर्थानि कार्तिके द्विज । धात्रीव्रतं समाश्रित्य तिष्ठन्ति कार्तिके सदा ॥ २२

धात्रीपत्रं कार्तिके च द्वादश्यां तुलसीदलम् । चिनोति यो नरो गच्छेन्निरयं यातनामयम् ॥ २३

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः, च ज. द. पुस्तकस्थः ।

धात्रीछायासु यो विम चात्रं भुनक्ति कार्तिके । अन्नसंसर्गजं पापमावर्षं तस्य नश्यति ॥ २४
तुलसीवनमध्ये च धात्रीमूले च कार्तिके । कुर्याद्धर्यर्चनं विम वैकुण्ठं याति स ध्रुवम् ॥ २५
तुलसीमूलदेशेऽपि स्थितं वारि द्विजोचम । गृह्णाति मस्तके भक्त्या पापी याति हरेर्गृहम् ॥ २६
तुलसीपत्रगलितं यस्तोयं शिरसा बहेत् । सर्वतीर्थेषु स स्नातश्चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ २७
पुरा कश्चिद्विजश्रेष्ठो द्वापरेऽभून्महामुने । स्नात्वैकदा तुलस्यै स वनं दत्त्वा गृहं गतः ॥ २८
आदित्यो वर्चसा नाम्ना मार्तण्ड इव पुण्यतः । तृपार्तो भैषकः कश्चिदागतो बहुकल्मषः ॥ २९
तुलस्या मूलतस्तोयं पीत्वा चासौ हताहसः । त्वरयाऽप्यागतो व्याधो नाम्नो यथासिमर्दनः ॥ ३०
उवाच भुक्तं चान्नं च भुक्त्वा भैषं गतः किमु । कृत्वा मे पाकभाण्डस्थं चाऽऽगतो हिंसकस्य ते ॥ ३१
विन्याध तं गतमाणं नेतुं वै शमनाज्ञया । आगताः किंकराः क्रुद्धाः पाशमुद्गरपाणयः ॥ ३२
वद्ध्वा नेतुं मनश्चक्रुरागता विष्णुकिंकराः । तदा छित्त्वा चर्मपाशं स्पन्दने तं मनोहरे ॥ ३३
तूर्णमारोहयामासुः पप्रच्छुर्विनयान्विताः । तेऽपि पुण्येन भोः सन्तः केन वै नीयतेऽप्यसौ ॥ ३४
ऊचुस्तेऽसौ पुरा राजा पुण्यं बहुतरं कृतम् । अकरोद्धरणं कांचित्सुन्दरीं चाङ्गनामयम् ॥ ३५
अनेन चाहसा राजा गतो वै शमनभयम् । तत्र क्लेशस्तु युष्माभिर्दत्तो वै शमनाज्ञया ॥ ३६
ताम्रमय्या स्त्रिया सार्धं क्रीडां मुप्त्वा चकार सः । तप्तायां लोहशय्यायां वैक्लव्यं कर्मणा नृप ॥ ३७
तप्तायोभीषणं तप्तं लोहस्तम्भं यमाज्ञया । ततः स्थितः समालिङ्ग्य भुक्त्वा दुःखं चिरं नृपः ॥ ३८
सिक्तः क्षाराम्बुधाराभिरन्यैश्च शमनालये । ततो नरकशेषे च पापयोनौ सहुर्गुहः ॥ ३९
जन्माऽऽसाद्य चिरं दुःखमनुभूतं स्वकर्मणा । तुलसीमूलकं(गं) वारि पीत्वा याति हरेर्गृहम् ॥ ४०
इदानीं तद्वचः श्रुत्वा गता दूता यथाऽऽगताः । तेन सार्धं विष्णुदूता गता वैकुण्ठमन्दिरम् ॥ ४१
माहात्म्यं कथितं ब्रह्मस्तुलस्याः पापनाशनम् । कुर्वन्ति सेवां ये भक्त्या न जाने किं भवेन्मुने ॥ ४२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे सूतश्रीनृकृतवादे तुलस्या माहात्म्यं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०६८५

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

कथयस्व मुने सूत माहात्म्यं कल्पसप्तयम् । शेषपञ्चदिनस्यापि कार्तिकस्यानुकम्पया ॥ १

सूत उवाच—

शृणु शौनक यत्पूर्वं माहात्म्यं पापनाशनम् । वक्ष्याम्यहं वै चोर्जस्य शेषपञ्चदिनस्य च ॥ २

त्रतानां मुनिशार्दूल प्रवरं विष्णुपञ्चकम् । तस्मिन्यः पूजयेद्भक्त्या श्रीहरीं राधया सह ॥ ३

गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्नानाविधैः फलैः । स याति विष्णुसदनं सर्वपापविवाजितः ॥ ४

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा यतिः । न भ्रामोति परं स्थानमकृत्वा विष्णुपञ्चकम् ॥ ५

सर्वपापहरं पुण्यं विख्यातं विष्णुपञ्चकम् । तत्र स्नानं तु यः कुर्यात्सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥ ६

श्रीहरेः पुरतो विम तुलस्याश्च समीपतः । प्रदीपं सपिपा पूर्णं दद्याद्यो भक्तिभावतः ॥ ७

नभसि श्रीहरेः प्रीत्य याति स विष्णुमन्दिरम् । पापी याति हरेर्धाम सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ८
 स्नापयेच्चाच्युतं भक्त्या मधुक्षीरघृतादिभिः । नो दद्यात्किं हरिः प्रीतस्तस्मै साधुजनाय वै ॥ ९
 नैवेद्यं देवदेवेशं(शे) पैरमाणं निवेदयेत् । तस्य पुण्यं प्रसंख्यातुं न शक्तो वै चतुर्मुखः ॥ १०
 अर्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां समाहितः । निष्पाप्य गोमयं सम्यञ्चाश्रवत्समुपासते ॥ ११
 गोमूत्रं मन्त्रवज्रयो द्वादश्यां प्राशयेद्ब्रवीति । क्षीरं तथा त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि ॥ १२
 संप्राप्य पापशुद्ध्यर्थं लब्धयित्वा चतुर्दिनम् । पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत्पूज्य केशवम् ॥ १३
 भोजयेद्वाह्मणान्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । ततो नक्तं समश्नीयात्पञ्चगव्यं सुमन्त्रितम् ॥ १४
 एवं कर्तुमशक्तो यः फलमूलं च भोजनम् । कुर्याद्विष्णुं वा विप्र यथोक्तविधिना हे वै ॥ १५
 श्रीहरेः पञ्चकं विप्र कुर्याद्यस्तुलसीदलैः । पूजयेत्तं स विज्ञेयः स्वयं नारायणः प्रभुः ॥ १६
 पुरा त्रेतायुगे शूद्रो दस्युवृत्तिपरायणः । नाम्ना दण्डकरो नित्यं धर्मनिन्दां करोति यः ॥ १७
 असत्यभापी मित्रघ्नो वेश्याविभ्रमलोलुपः । ब्रह्मस्वहारी क्रूरश्च परस्त्रीगमने रतः ॥ १८
 शरणागतहन्ता च पातण्डजनसङ्गभाक् । गोमांसाशी मुरापश्च परनिन्दाकरः सदा ॥
 विश्वासयाती ज्ञातीनां वृत्तिच्छेदी द्विजोत्तम ॥ १९
 दुष्टं सर्वे समालोक्य तादृशं तद्गृहं द्विज । आगता ज्ञातयः क्रुद्धास्तस्य पापपरायणम् ॥ २०

ज्ञातय ऊचुः—

रे रे मूढ बुराचार विनाशं प्रति नीयते । या प्रतिष्ठाऽर्जिता पूर्वैरस्माकं निर्मलेऽन्वये ॥ २१
 इति क्रुद्धा द्विजश्रेष्ठ अपकीर्तितभयादपि । पापिनां प्रवरं सर्वे तत्पुत्रस्तं कुलादरम् ॥ २२
 ततो गतो महारण्यं विनष्टाविलम्बैर्भवः । कुर्यात्स दस्युभिः सार्धं दस्युकर्म निरन्तरम् ॥ २३
 पथि प्रगच्छतां तेषां भयाद्दिम न स्वादितुम् । प्राप्तं किञ्चित्शु गतोस्ते गताश्चान्यस्थलं प्रति ॥ २४
 तत्र प्रविष्टास्ते सर्वे हृष्टा पुण्यजनान्बहून् । धात्रीमूले स्थितान्ब्रह्मन्वैष्णवान्द्विजसत्तमान् ॥ २५
 सर्वे ते दस्यवो विप्र गता दण्डकरोऽपि सः । तेषां परिसरं गत्वा प्रणामं वै चकार सः ॥ २६

दण्डकर उवाच—

छुपातोऽहं द्विजश्रेष्ठाः प्राणा यास्यन्ति मे ध्रुवम् । ददध्वं स्वादितुं किञ्चिदुष्माकं शरणागतः ॥
 आकर्ष्य वचनं तस्य प्रोचुस्ते धर्मतत्पराः । सर्वपापहरे त्वं च विख्याते विष्णुपञ्चके ॥ २८
 कथमहं स्वादितुं ते वाञ्छां त्वद्य हरेर्दिने । विशेषं ते ब्रूहि संज्ञा का ते भवति सांप्रतम् ॥ २९
 स उवाच मुदा विप्र नाम्ना दण्डकरोऽप्यहम् । सर्वपापसमायुक्तश्चोद्धारो मे कथं भवेत् ॥ ३०
 ऊचुस्ते वै प्रतं श्रेष्ठं कुरुष्व विष्णुपञ्चकम् । विमणापाङ्गया विप्र चकार विष्णुपञ्चकम् ॥ ३१
 स प्रेत्य च हरेः स्थानमारुह्य स्यन्दने बरे । आसाद्य श्रीहरे रूपं तस्यां जन्मविवर्जितः ॥ ३२
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या चाऽऽख्यानं पापनाशनम् । कोटिजन्माजितं पापं तस्य नश्यति तन्सणात्

इति धीमहापुण्ये पादो ब्रह्मगण्डे विष्णुपञ्चमाहात्म्यं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०७१८

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

विदुषां वर तत्त्वज्ञ कथयस्व महामते । इदानीं मम दानानां माहात्म्यं क्रमतो मुने ॥ १

सूत उवाच—

क्षितिदानं मुनिश्रेष्ठ दानानामुत्तमं मतम् । येन चैतत्कृतं दानं सर्वदानफलं मतम् ॥ २

क्षितिं सप्तस्थां यो दद्याद्ब्राह्मणाय द्विजोत्तम । विष्णुलोके सुखं भुङ्क्ते यावदिन्द्राश्वतुर्दश ॥ ३

पृथिव्यां जन्म चाऽऽसाद्य सार्वभौमस्ततो नृप । महीं सर्वां चिरं भुक्त्वा व्रजेद्वै श्रीहरेर्गृहम् ॥ ४

गोचर्मयात्रां भूमिं यः प्रयच्छति द्विजातये । स गच्छति हरेर्गेहं सर्वपापविवर्जितः ॥ ५

शतं गावो वृषश्चैको यत्र तिष्ठन्त्ययञ्जिताः । गोचर्मयात्रां तां भूमिं प्रवदन्ति महर्षयः ॥ ६

भूमिनेता भूमिदाता द्वौ चापि स्वर्गगामिनौ । ब्राह्मण भूमिर्द्विजैः प्राज्ञैस्त्यक्त्वा दानशतान्यपि ॥ ७

अज्ञानी भूसुरो यस्तु त्यजेद्भूमिं विमोहितः । प्रतिजन्मन्यसौ विप्रो भवेच्चात्यन्तदुःखभाक् ॥ ८

अन्यतो यः समासाद्य दद्याद्भूमिं द्विजातये । तस्मै विम जगन्नाथो ददाति परमं पदम् ॥ ९

स्वदत्तां परदत्तां च मेदिनीं यो हरेद्विज । युक्तः कोटिकुलैर्याति नरकं चातिदारुणम् ॥ १०

हरेद्यो वै महीं विम देवब्राह्मणयोरपि । न दृष्टा निष्कृतिस्तस्य कल्पकोटिशतैर्मुने ॥ ११

भूमिं योऽपरदत्तां च रक्षति क्षमापतिर्द्विज । पुण्यं कोटिगुणं स्याद्वै तस्य दानं (तु) जनादपि ॥ १२

सप्तद्वीपां महीं दत्त्वा यत्पुण्यं प्राप्यते द्विज । तत्पुण्यं प्राप्नुयान्मर्त्यो धेनुं यच्छन्निजातये ॥ १३

ददाति वृषभं यस्तु दरिद्राय कुटुम्बिने । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ १४

तिलप्रमाणं स्वर्गं यो ब्राह्मणाय प्रयच्छति । [* हरेर्निकेतनं याति युक्तः कोटिकुलैरपि ॥ १५

यो दद्याद्रजतं विम साधवे भूसुराय वै] । [+ प्राप्नोति चन्द्रलोकं च पिबेत्तन्नामृतं सदा ॥ १६

प्रवालं मौक्तिकं चैव हीरकं च मणिं तथा । यो ददाति द्विजश्रेष्ठ स्वर्गलोकं स गच्छति] ॥ १७

तुलापुरुषदानेन यत्पुण्यं लभते जनः । शालग्रामशिलां दत्त्वा तस्मात्कोटिगुणं लभेत् ॥ १८

सप्तद्वीपां क्षितिं दत्त्वा सञ्जैलवनकाननाम् । यत्पुण्यं लभते तद्वै शालग्रामशिलामदः ॥ १९

शालग्रामशिलां यो वै दद्याद्भूमिसुराय च । तेन विम प्रदत्तानि भुवनानि चतुर्दश ॥ २०

तुलापुरुषदानं यः करोति द्विजपुङ्गव । जनन्याश्चोदरे तस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ २१

[* सालंकारां द्विजश्रेष्ठ कन्यां यच्छति यो नरः । स गच्छेद्ब्रह्मसदनं पुनर्जन्म न विद्यते] ॥ २२

कन्याविक्रयिणो नास्ति नरकान्निष्कृतिः पुनः । कन्यादानकृतो नास्ति स्वर्गादागमनं पुनः ॥ २३

उपानहौ चाऽऽतपत्रं यो ददाति द्विजातये । प्रेत्य चेन्द्रपुरं गत्वा [+ चसेत्कल्पचतुष्टयम् ॥ २४

वस्त्रं यच्छति यो दिव्यं साधवे वै द्विजातये । स्वर्गे दिव्याम्बरधरधिरं तिष्ठेद्विजोत्तम ॥ २५

धेनुं पुरातनीं यच्छेद्दत्तं च जरितं द्विजः । नूनं रजोव (जस्व) र्ती कन्यां स गच्छेन्निरयं तथा ॥ २६

कन्याविक्रयिणो ब्रह्मज्ञ पश्येद्दहनं बुधः । दृष्ट्वा चाज्ञानतो वाऽपि कुर्यान्मार्तण्डदर्शनम् ॥ २७

फलदाता नरो गच्छेन्नदिवं च द्विजोत्तम । भुङ्क्ते कल्पसहस्राणि फलं तन्नामृतोपमम् ॥ २८

* एतद्विशान्तर्गतः पाठः, च. पुस्तकस्थः । + एतद्विशान्तर्गतः पाठः, च. ज. द. पुस्तकस्थः । * एतद्विशान्तर्गतः पाठः, च. ज. द. पुस्तकस्थः । + एतद्विशान्तर्गतः पाठः, च. ज. पुस्तकस्थः ।

१ ज. ममाग्र. । २ ज. श्री मर्तादा । ३ ज. बुध । ४ द. य. 'क्षेत्यस्यैव बु' । ५ द. 'क्षेत्यपत ।

शाकं यच्छति यो मर्त्यः शिवस्य भवनं द्विज । याति कल्पद्वयं भुङ्क्ते दुर्लभं पायसं सुरैः ॥ २९
 घृतदो दधिदश्चैव तद्गदो दुग्धदस्तथा । विष्णोर्निकेतनं गत्वा सुधापानं करोति सः ॥ ३०
 गन्धदः पुष्पदश्चैव मर्त्यो याति सुरालयम् । तिष्ठेद्युगसहस्राणि गन्धपुष्पविभूषितः ॥ ३१
 शय्यादानं दानसारं ब्राह्मणाय ददाति यः । स याति ब्रह्मसदनं पर्यङ्के शेर(प्य)ते चिरम् ॥ ३२
 पीठदाता दीपदाता सर्वदुष्कृतवर्जितः । स्वर्गे सिंहासने तिष्ठेज्ज्वलद्दीपावलीवृतः ॥ ३३
 ताम्बूलं यो नरो दद्याद्भूमिं भुङ्क्तेऽस्त्रिलां सुखम् । स्वर्गे देवाङ्गनाक्रोडे सुप्तस्ताम्बूलमत्ति वै ॥ ३४
 विद्यादानं दानवरं करोति यो नरोत्तमः । प्रेत्य स संनिधिं विष्णोस्तिष्ठेद्युगशतत्रयम् ॥ ३५
 प्राप्य ज्ञानं ततस्तत्र दुर्लभं वै द्विजर्षभ । दुर्लभं मोक्षमामोति श्रीहरेः कृपया द्विज ॥ ३६
 अनाथं दुःखिनं विभं पाठयेद्दे नरोत्तमः । श्रीहरेर्भवनं याति पुनर्जन्मविवर्जितः ॥ ३७
 यो नरः पुस्तकं दद्याद्भक्तिश्रद्धासमन्वितः । प्रतिवर्णं लभेत्पुण्यं कपिलाकोटिदानजम् ॥ ३८
 मधुदो गुहदश्चैव मर्त्यो यातीक्षुसागरम् । लवणं भद्रदद्याति वारुणं लोकमेव च ॥ ३९
 सर्वपापमेव दानानामन्नं वारिं द्विजोत्तम । तत्त्वज्ञैर्मुनिभिः सर्वैः प्रवरं वै प्रकीर्तितम् ॥ ४०
 अन्नं वारिं द्विजश्रेष्ठ येन दत्तं महीतले । तेन दत्तानि दानानि सर्वाणि च द्विजर्षभ ॥ ४१
 अन्नदो यो नरो विप्रं प्राणदश्च प्रकीर्तितः । तस्मात्समस्तदानानामन्नदो लभते फलम् ॥ ४२
 यथा चान्नं तथा वारिं द्वे तुल्ये च प्रकीर्तिते । वारिणा च विना चान्नं सिद्धं न स्याद्विज्ञोत्तम ॥ ४३
 क्षुधा तृषा द्विजव्याघ्र द्वे च तुल्ये प्रकीर्तिते । अतश्चान्नं च तोयं च श्रेष्ठं मोक्षं बुधैरपि ॥ ४४
 अन्नदानं क्षितौ ब्रह्मन्ये कुर्वन्ति नरोत्तमाः । सर्वपापविनिर्मुक्ता गच्छन्ति हरिमन्दिरम् ॥ ४५
 यावन्त्यन्नानि भो विप्र यच्छति क्षितिमण्डले । ब्रह्महत्यानि तावन्ति नश्यन्त्येव तपोधन ॥ ४६
 यच्छतां चान्नदानानि शरीराणि च पातकम् । गात्राणि गृह्णतां त्यक्त्वा सहसा यान्ति शौनक ॥ ४७
 अतः पापिपृजान्नानि न गृह्णन्ति मनीषिणः । गृह्णन्ति मोहाद्ये मूढा भवन्ति पापभागिनः ॥ ४८
 कुर्पोद्भूमिप्रमुदकं चैकं भो द्विजसत्तम । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो ब्रजेत्स हरिमन्दिरम् ॥ ४९
 प्रपत्नेन द्विजश्रेष्ठ कर्तव्यो धनसंचयः । संचितं च धनं ब्रह्मन्दानकर्मणि निक्षिपेत् ॥ ५०
 रक्षन्ति ये च कार्पण्याद्धनं ते चातिदुःखिनः । अन्ते सर्वधनं त्यक्त्वा निःस्वा गच्छन्ति भो भुने ॥ ५१
 मानवा ये सदा दानं दत्त्वा दत्त्वा दरिद्रति । दरिद्रास्ते न विज्ञेया नरलोके महेचराः ॥ ५२
 परलोके द्विजव्याघ्र साधुसंयमवर्जिते ॥ निर्दये बन्धुहीने च न दत्तं नोपतिष्ठते ॥ ५३
 स्थिते धने नरो यो वै नाशनाति न ददाति सः । दरिद्र इव विज्ञेयः प्रेत्य निश्वासमुत्सृजेत् ॥ ५४
 तपसोऽपि परं दानं प्रोक्तं च तत्त्वदर्शिभिः । अतो यत्नाद्विजश्रेष्ठ दानकर्म समाचरेत् ॥ ५५
 दाता दानं न दद्याद्दे समुत्सृज्य द्विजातये । स याति निरयं शोरं सर्वजन्तुभयावहम् ॥ ५६
 दानं दाता प्रतिग्राही न स्मरेच्च न याचते । निरये चोर्भयोर्वासो यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥ ५७
 ब्रह्महत्यादिपापानि यानि वै द्विजसत्तम । तानि दानेन हन्यन्ते तस्माद्दानं समाचरेत् ॥ ५८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मवर्षे सूतस्मृत्यनुसंधादे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०७७६

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

श्रीप्रदं विष्णुचरितं सर्वोपद्रवनाशनम् । सर्वपापक्षयकरं दुष्टग्रहनिवारणम् ॥ १
 विष्णुसंनिध्यदं चैव चतुर्वर्गफलप्रदम् । यः शृणोति नरो भक्त्या चान्ते याति हरेर्गृहम् ॥ २
 [* नामोच्चारणमाहात्म्यं श्रूयते महद्भुतम् । यदुच्चारणमात्रेण नरो यायात्परं पदम् ॥
 तद्ददस्वाधुना मृत विधानं नामकीर्तने ॥ ३

मृत उवाच—

शृणु शौनक वक्ष्यामि संवादं मोक्षसाधनम् । नारदः पृष्टवान्पूर्वं कुमारं तद्ददामि ते ॥ ४
 एकदा यमुनातीरे निविष्टं शान्तमानसम् । सनत्कुमारं पप्रच्छ नारदो रचिताञ्जलिः ॥ ५
 श्रुत्वा नानाविधान्धर्मान्धर्मव्यतिकरांस्तथा ॥ ६

श्रीनारद उवाच—

योऽसौ भगवता प्रोक्तो धर्मव्यतिकरो नृणाम् । कथं तस्य विनाशः स्यादुच्यतां भगवत्प्रिय ॥ ७
 श्रीसनत्कुमार उवाच—

शृणु नारद गोविन्दप्रिय गोविन्दधर्मवित् । यत्पृष्टं लोकनिर्मुक्तिकारणं तमसः परम् ॥ ८
 सर्वाचारविवर्जिताः शठधियो ब्राह्मणा जगद्वञ्चका
 दम्भाहंकृतिपानपैशुनपराः पापाश्च ये [निष्ठुराः ।
 ये चान्ये धनदारपुत्रनिरताः सर्वेऽप्यमास्तेऽपि हि
 श्रीगोविन्दपदारविन्दशरणाः शुद्धा भवन्ति दिग् ॥ ९

तमपि देवकरं करुणाकरस्थविरजद्रममुक्तिकरं परम् ॥

अतिचरन्त्यपराधपरा जना य इह तान्वपति ध्रुवनाम हि(?) ॥ १०

सर्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः । हररप्यपराधान्यः कुर्याद्विपदपांसनः ॥ ११

नामाश्रयः कदाचित्स्यात्तरत्येव स नामतः । नात्रो हि सर्वसुहृदोऽप्यपराधात्पतत्यधः ॥ १२

श्रीनारद उवाच—

के तेऽपराधा विम्रेन्द्र नात्रो भगवतः कृताः । त्रिनिघ्नन्ति नृणां कृत्यं माकृतं दानयन्ति च ॥ १३

श्रीसनत्कुमार उवाच—

सतां निन्दा नात्रः परममपराधं वितनुते

यतः कुर्याति यान्तं कथमु सहते तद्विगर्हम्(?) ॥

शिवस्य श्रीविष्णोर्ये इह गुणनामादि सकलं

धिया भिन्नं पश्येत्स गतु हरिनामादितकरः ॥ १४

गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं तथाऽर्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम् ।

नाम्ना(मा) वत्या(परा)धस्य (?) हि पापवृद्धि(द्धे)र्न विद्यते तस्य यमो हि शुद्धिः ॥ १५

धर्मव्रतत्यागपुनादिसर्वगुणभक्त्यासाम्यमपि प्रमादः ।

अधरधानो विमृशोऽप्यनृण्यश्रोपदेशः (?) शिवनामापराधः (?) ॥ १६

श्रुत्वाऽपि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितोऽधमः । अहंमादिपरमो नास्ति सोऽप्यपराधकृत् ॥ १७

एवं नारद शंकरेण कृपया मह्यं मुनीनां परं

प्रोक्तं नाम सुखावहं भगवतो वर्ज्यं सदा यत्नतः ॥

ये ज्ञात्वाऽपि न वर्जयन्ति सहसा नाम्नोऽपराधान्दश

क्रुद्धा मातरमप्यभोजनपराः स्विद्यन्ति ते बालवत् ॥

१८

अपराधविमुक्तो हि नाम्नि जप्तं सदाऽऽचर । नाम्नैव तव देवर्षे सर्वं सेत्स्यति नान्यतः ॥ १९

श्रीनारद उवाच—

सनत्कुमार मियसाहसानां विवेकवैराग्यविवर्जितानाम् ।

देहप्रियार्थोत्तमपरायणानां मुक्तापराधाः प्रभवन्ति नो (नः) कथम् ॥

२०

श्रीसनत्कुमार उवाच—

जाते नामापराधे तु प्रमादे तु (दासु) कथंचन । सदा संकीर्तयन्नाम तदेकशरणो भवेत् ॥ २१

नामापराधमुक्तानि (ना) नामान्येव हरन्त्यधम् । अविश्रान्तिप्रमुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत् ॥ २२

नामैकं यस्य चिह्नं स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं गतं वा

शुद्धं वाऽशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव सत्यम् ।

तच्चेद्देहद्रविणजनितालोभपातखण्डमध्ये

निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्र ॥

२३

इदं रहस्यं परमं पुरा नारद शंकरात् । श्रुतं सर्वाशुभहरमपराधनिवारकम् ॥

२४

विदुर्विष्ण्वभिधानं ये ह्यपराधपराः नराः । तेषामपि भवेन्मुक्तिः पठनादेव नारद ॥

२५

नाम्नो माहात्म्यमखिलं पुराणे परिगीयते । ततः पुराणमखिलं श्रोतुमर्हसि मानद ॥

२६

पुराणश्रवणे श्रद्धा यस्य स्याद्वातरन्वहम् । तस्य साक्षात्प्रसन्नः स्याच्छिवो विष्णुश्च सानुगः]

यत्स्नात्वा पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसंगमे । तत्फलं द्विगुणं तस्य श्रद्धया वै शृणोति यः ॥ २७

ये पठन्ति पुराणानि शृण्वन्ति च समाहिताः । प्रत्यक्षैर्लभन्त्येते कपिलादानजं फलम् ॥ २८

अपुत्रो लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । विद्यार्थी लभते विद्यां मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥ २९

ये शृण्वन्ति पुराणानि कोटिजन्मार्जितं खलु । पापजालं तु ते हित्वा गच्छन्ति हरिमन्दिरम् ॥ ३०

पुराणवाचकं विप्रं पूजयेद्भक्तिभावतः । गोमूहिरण्यवस्त्रैश्च गन्धपुष्पादिभिर्मुने ॥ ३१

कांस्यैर्विनिर्मितं पात्रं जलपात्रं मुदाऽन्वितः । कर्णकुण्डलकं चैव मुद्रिकां स्वर्णनिर्मिताम् ॥ ३२

आसनं तु तथा दद्यात्पुष्पं माल्यं तपोधन । वित्तशार्थं न कुर्वीत दानं हीनफलं यतः ॥ ३३

पुराणं वाचयेद्विप्रं सर्वकामार्थसिद्धये । सुवर्णं रजतं वस्त्रं पुष्पमाल्यं तु चन्दनम् ॥

दद्याद्यः पुस्तकं भक्त्या स गच्छेद्हरिमन्दिरम् ॥

३५

कुर्वन्ति विधिनाऽनेन संपूर्णं पुस्तकं च ये । तेषां नामानि लिम्पेत चित्रगुप्तोऽर्चनाद्विज ॥ ३६

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मतण्डे सूक्तोपनिषत्सु पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

श्रोतुमिच्छामि ते प्राज्ञ कथयस्व समूलकम् । प्रतिज्ञापालने पुण्यं स्रण्डने किंच किल्बिषम् ॥ १
अनृते शपथे किं वा सत्ये किंचिद्भवेन्मुने । दक्षिणं किं करं दत्त्वा कृपां कृत्वा कृपार्णव ॥ २

सूत उवाच—

शृणुष्व मुनिशार्दूल कथयामि समूलतः । वैष्णवानां त्वमग्नयोऽसि सर्वलोकाहिते रतः ॥ ३
धेनूनां तु शतं दत्त्वा यत्फलं लभते नरः । तस्मात्पुण्यं कोटिगुणं प्रतिज्ञापालने द्विज ॥ ४
प्रतिज्ञाखण्डनान्मुदो निरयं याति दारुणम् । शतमन्वन्तरं यावन्पच्यते नात्र संशयः ॥ ५
ततोऽत्र जन्म चाऽऽसाद्य निर्यनस्य निकेतने । अन्नवस्त्रैर्विहीनः स्यात्केशी चापि स्वकर्मणा ॥ ६
सत्येन शपथं कुर्याद्देवाग्निगुरुसंनिधौ । तावद्ब्रह्मति वै गात्रं विष्णोर्वै(र्वै)शो न लुप्यते ॥ ७
मिथ्यायां(तु) शपथे विप्र किमहं वच्मि सांप्रतम् । सत्ये चैवं भवेत्पापमनृते शपथे किमु ॥ ८
सत्येन श्रीहरेर्गात्रं स्पृष्ट्वा येत्यतिदारुणम् । शतमन्वन्तरं विप्र निरयं मिथ्यया किमु ॥ ९
निर्माल्यं श्रीहरेः स्पृष्ट्वा सत्येन मुनिपुङ्गव । गृहीत्वा पुरुषान्सप्त पच्यते निरये चिरम् ॥ १०
कदाचिज्जन्म संप्राप्य कुप्टी च प्रतिजन्मनि । सत्येनैवं भवेद्विप्र अनृते वै किमुच्यते ॥ ११
यो मर्त्यो दक्षिणं दत्त्वा करं तत्प्रतिपालयेत् । तस्य प्राप्तिर्भ(सो भ)वेत्कृष्णः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ १२
करं दत्त्वा तु यो मर्त्यो वचनस्य च पालनम् । यावन्न कुर्यात्पितरः प्राप्नुवन्ति च यातनाम् ॥ १३
स्वयं तु मुनिशार्दूल निरयं याति दारुणम् । उद्धारं कोटिकल्पान्ते मृतो याति न संशयः ॥ १४

शौनक उवाच—

कृष्णप्राप्तिः पुरा कस्य करस्य प्रतिपालनात् । दक्षिणस्य मुने ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि सादरात् ॥ १५

सूत उवाच—

पुरा किं(को)विपुरे शूद्रो नाम्नाऽऽसीद्दीरविक्रमः । बहाशी पृथुलाङ्गश्च बहुवक्ताऽतिसुन्दरः ॥ १६
धनवान्पुत्रवैन्सभ्यो विद्वान्सर्वजनप्रियः । विप्राणामतिधीनां च पूजकः सर्वदेव तु ॥ १७
पितृवक्तो द्विजश्रेष्ठ प्रतिज्ञापालकः सदा । वाचां गुरुजनानां च पालको हरिसेवकः ॥ १८
एकदा सुन्दरो गेहं श्वपचस्तस्य च्छन्नना । प्राप्तो धृत्वा ब्राह्मणस्य रूपं वै तरुणः सुधीः ॥ १९

ब्राह्मण उवाच—

शृणु मे वचनं धीर मम जाया मृता शुभा । किं करोमि कं गच्छामि कथयाद्यानुकम्पया ॥ २०
विवाहं यो जनः कुर्याद्ब्राह्मणस्य विशेषतः । किंच दानैः किंच तीर्थैः किं यज्ञैर्व्रतकोटिभिः ॥ २१
इति श्रुत्वा त्वसौ विप्रं चोक्तवान्वीरविक्रमः । शृणु मे वचनं ब्रह्मन्वालाऽसि मम कन्यका ॥ २२
यदीच्छा ते भवेद्विप्र दास्यामि विधिपूर्वकम् । नय मे दक्षिणं हस्तं दास्यामि चान्यथा न हि ॥ २३
तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा जग्राह दक्षिणं करम् । श्वपचो हर्षं युक्तो वै प्रोवाच वचनं त्विति ॥ २४

ब्राह्मण उवाच—

कृत्वाऽऽशु भक्षणं महं देहि कन्यां शुभान्विताम् । विलम्बे बहुविधं स्यादिति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥

वीरविक्रम उवाच—

तुभ्यं श्वः कन्यकां ब्रह्मन्दास्यामि नास्ति चान्यथा । दक्षिणं स्वकरं दत्त्वा न कुर्यात्पुरुषाधमः ॥

सूत उवाच—

ब्राह्मणं कृष्णशर्मणं चाऽऽहूयाकथयन्मुने । पुरोहितमिदं सर्वं श्रोवाच संविदं द्विज ॥ २७

कथं मियाय ते कन्यां शूद्राय दातुमिच्छसि । अज्ञातायाकुलीनाय न ददस्व विशेषतः ॥ २८

ऊचुस्तज्जातयः सर्वे जनकाद्यास्तपोधन । अस्माकं वचनं तात शृणुष्व वीरविक्रम ॥ २९

न ज्ञायते कुलं यस्य देशगोत्रधनं तथा । शीलं वयस्तस्य कन्या स्वजनैर्न च दीयते ॥ ३०

स उवाच द्विजश्रेष्ठ दत्तं मे दक्षिणं करम् । कदाचिदन्यथा कर्तुं न शक्नोमि च सर्वथा ॥ ३१

इत्युक्त्वा तान्स विप्राय कन्यां दातुं प्रचक्रमे । दृष्टेति ज्ञातयः सर्वे विस्मयमद्भुतं ययुः ॥ ३२

सत्यं तद्वचनं श्रुत्वा शङ्कचक्रगदाधरः । आविर्बभूव सहसा चाऽऽरुह्य गरुडं मुने ॥ ३३

श्रीभगवानुवाच—

धन्यं ते च कुलं धर्मो धन्यस्ते जननी पिता । धन्यं ते वचनं सत्यं धन्यं ते दक्षिणं करम् ॥ ३४

धन्यं कर्म च ते जन्म त्रैलोक्ये नैव विद्यते । एवं ते कर्मणा साधो चोद्धारं कुरुषे कुलम् ॥ ३५

सूत उवाच—

एवं ब्रुवति श्रीकृष्णे विमानं स्वर्णनिर्मितम् । आगतं हरिगणैर्युक्तं सर्वत्र गरुडध्वजम् ॥ ३६

सर्वं तस्य कुलं ब्रह्मन्संश्लेषपाकपुरोहितम् । रथे चाऽऽरोपयामास शङ्खपद्मधरः स्वयम् ॥ ३७

गृहीत्वा तान्हरिः सर्वान्गतो वैकुण्ठमन्दिरम् । तत्र तस्युत्थिरं ते च कृत्वा भोगं सुदुर्लभम् ॥ ३८

वचनं लङ्घयेद्यस्तु यस्तु वा दक्षिणं करम् । सकुलो निरयं याति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ३९

तस्याक्षं सलिलं ब्रह्मन्नग्राह्यं पितृदैवतैः । त्यक्त्वा धर्मो गृहं तस्य भीत्या याति द्विजोत्तम ॥ ४०

दत्त्वाऽऽशां यो जनः कुर्यान्नैराश्रयं चैव मूढधीः । स स्वकान्कोटिपुरुषान्गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ४१

वैचनं लङ्घयेद्यस्तु धर्मस्तेषां (स्तस्य) विलङ्घयति । नृपाश्रितस्करैर्विभ सत्यं सत्यं मुनिश्चितम् ४२

[*स्वर्गोत्तरमिमं सम्यक् श्रुत्वा स्वर्गोत्तरं व्रजेत् । जीवन्मुक्तस्त्विहामुत्र कृष्णारण्यं धाम चोत्तमम् ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे ब्रह्मखण्डे श्रुतज्ञानवत्सवादे पद्मविंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहामुनिव्यासमणीते महापुराणे पाद्मे तृतीयं स्वर्गखण्डापरनामधेयं ब्रह्मखण्डं समाप्तम् ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०८५५

अध्यायानामादितः समष्ट्यङ्काः—१५१

॥ श्रीः ॥

महामुनिश्रीव्यासप्रणीतं पद्मपुराणम् ।

तत्र चतुर्थं पातालखण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

[*नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्] ॥ १

ऋषय ऊचुः—

श्रुतं सर्वं महाभाग स्वर्गखण्डं मनोहरम् । त्वत्तोऽधुना वदाऽऽयुष्मञ्श्रीरामचरितं हि नः ॥ २

सूत उवाच—

अथैकदा धराधारं पृष्ट्वान्धुजगेश्वरम् । वात्स्यायनो मुनिवरः कथामेतां सुनिर्मलाम् ॥ ३

श्रीवात्स्यायन उवाच—

शेषाशेषकथास्त्वत्तो जगत्सर्गलयादिकाः । भूगोलश्च खगोलश्च ज्योतिश्चक्रविनिर्णयः ॥ ४

महत्तत्त्वादिसृष्टीनां पृथक्तत्त्वविनिर्णयः । नानाराजचरित्राणि कथितानि त्वयाऽनघ ॥ ५

सूर्यवंशभवानां च राश्यां चारित्रमद्भुतम् । तत्रानेकमहापापहरा रामकथा कृता ॥ ६

तस्य वीरस्य रामस्य हयमेषकथा श्रुता । संक्षेपतो मया त्वत्तस्तामिच्छामि सविस्तरम् ॥ ७

या श्रुता संस्मृता चोक्ता महापातकहारिणी । चिन्तितार्थप्रदात्री च भक्तचित्तमैसादिका ॥ ८

शेष उवाच—

धन्योऽसि द्विजवर्षस्त्वं यस्य ते मतिरीदृशी । रघुवीरपदद्वंद्वमकरन्दस्पृहावती ॥ ९

वदन्ति मुनयः सर्वे साधूनां संगमं वरम् । यस्मात्पापक्षयकरी रघुनाथकथा भवेत् ॥ १०

त्वया मेऽनुग्रहः सृष्टो यद्रामः स्मारितः पुनः । सुरासुरकिरीटौघमणिनीराजिताङ्घ्रिकः ॥ ११

रावणारिकथावार्धौ मशको मादृशः कियान् । यत्र ब्रह्मादयो देवा मोहिता न विदन्त्यपि ॥ १२

तथाऽपि भो मया तुभ्यं वक्तव्यं स्वीयशक्तितः । पक्षिणः स्वगतिप्रायं खे गच्छन्ति सुविस्तरे ॥ १३

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिसुविस्तरम् । येषां वै यादृशी बुद्धिस्ते वदन्त्येव तादृशम् ॥ १४

रघुनाथसतीकी(स्य सत्की)र्तिर्मद्बुद्धिं निर्मलीमसाम् । करिष्यतेऽग्निसंपर्कात्कनकं त्वमलं यथा ॥ १५

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा मुनिवरं ध्यानस्तिमितलोचनः । ज्ञानेनाऽऽलोकयांचक्रे कथां लोकोत्तरां शुभाम् ॥ १६

गद्गदस्वरसंयुक्तो महाहर्षाद्विताङ्गकः । कथयामास विशदां कथां दाशरथेः पुनः ॥ १७

* एतद्विशिष्टान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. रा. ग. छ. ज. ठ. ण. त. थ. द. ध. "च—ततः परं थ" । २ ण. शुभा । ३ क. "श्रुतोपिक्ता । ४ ग. छ. ठ. ड. त. थ. द. ध. "प्रतोपदा । ५" । ज. "प्रहर्षदा । ६" । ४ ग. छ. ड. "जो रोमह" ।

मन्तं च बलवन्तं समीरजम् । प्रस्फुरद्दशनध्याजचन्द्रकान्तिहतान्धकः ॥	२
हनुमंस्त्वद्-महिर्न भातुनोदिताम् । चिरंतनवियोगेन गद्गदीकृतविग्रहम् ॥	३
भ्रातरं वीरं समीरणतनुद्भव । मद्वियोगकृशां याष्टि वपुषो विभ्रतं हठात् ॥	४
परिषत्ते जटां घत्ते विरोरुहै । फलानां भक्षणमपि न कुर्याद्विरहात्ततः ॥	५
य मातेव लोष्टवत्काञ्चनं पुनः । प्रेजाः पुत्रानिवेक्षेद्यो बान्धवो मम धर्मवित् ॥	६
दुःखाग्निज्वालादग्धकलेवरम् । मदागमनसंदेशपयोवृष्ट्याऽऽशु सिञ्च तम् ॥	७
हितं रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् । सुग्रीवादिकपीन्द्रैश्च रक्षोभिः सविभीषणैः ॥	८
यै सुखात्पुष्पकासनसंस्थितम् । येन मे सोऽमुजः शीघ्रं सुखमेति मदागमात् ॥	९
ततो वाक्यं रघुवीरस्य धीमतः । जगाम भरतावासं नन्दिग्रामं निदेशकृत् ॥	१०
नन्दिग्रामं तं मन्त्रिवृद्धैः सुसंयुतम् । भरतं भ्रातृविरहाकिञ्च धीमान्ददर्श ह ॥	११
त्रिवृद्धाव्रामचन्द्रकथानकम् । तदीयपदपाथोजमकरन्दसुनिर्भरम् ॥	१२
भरतं धर्मं श्रुतिश्रुतं किल । विधात्रा सकलाशेन सत्त्वेनेव विनिर्मितम् ॥	१३
तः शीघ्रं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । स्वागतं चेति होवाच रामस्य कुशलं वद ॥	१४
स्तस्य भुजो दक्षिणतोऽस्फुरत् । हृदयाच्च गतः शोको हर्षासैः पूरिताननः ॥	१५
दृष्टं भूतं प्रत्युवाच कपीश्वरः । निकटे हि पुरः प्राप्तं विद्धि रामं सलक्ष्मणम् ॥	१६
देशामृतसिक्तकलेवरः । प्राप यद्द(यं ह)र्षपूरं हि (द्वि)सहस्राक्षो न वेदम्यहम् ॥	१७
तन्नास्ति यत्तुभ्यं दीयते मया । दासोऽस्मि जन्मपर्यन्तं रामसंदेशहारक ॥	१८
गृहीत्वाऽर्थं मन्त्रिवृद्धाः सुहर्षिताः । जग्मुस्ते रामवर्त्मानं हनुमद्वीशताड्यना ॥	१९
प्रापान्तं रामचन्द्रं मनोरमम् । पुष्पकासनमध्यस्थं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥	२०
भरतं पादचारेण संगतम् । जटावल्लकलकौपीनपरिधानसमन्वितम् ॥	२१
तत्त्वेषेण समवेपाञ्जदाधरान् । नित्यं तपःक्लिष्टतपा कृशरूपान्ददर्श ह ॥	२२
चन्तयामास दृष्ट्वा चैतादृशं नृपम् । अहो दशरथस्यायं राजराजस्य धीमतः ॥	२३
तेरायाति जटावल्लकलवेषधृक् । न दुःखं तादृशं मया वनमध्यगतस्य भोः ॥	२४
योगेन चैतस्य परिवर्तते । अहो पश्यत मे भ्राता प्राणात्प्रियतमः सुहृत् ॥	२५
निकटे प्राप्तं मन्त्रिवृद्धैः सुहर्षितैः । द्रष्टुं मां भरतोऽभ्येति वसिष्ठेन समन्वितः ॥	२६
वापेक्षेः पुष्पकात्रभसोऽङ्गणात् । विभीषणहनुमद्भ्यां लक्ष्मणेन कृतादरः ॥	२७
मया हुञ्जु विरहकिन्नामानसः । भ्रातर्भ्रातः पुनर्भ्रातर्भ्रातर्भ्रातर्वदन्मुहुः ॥	२८
यस्य शक्तं रामचन्द्रं स तैर्युतम् । हर्षाश्रूणि प्रमुञ्चंश्च दण्डवत्प्रणमनाम् ह ॥	२९
गी(स्य सत्का) दण्डवद्भुवि संस्थितम् । उत्थाप्य जगृहे दोर्भ्यां हर्षालोकसमन्वितः ॥	३०
उवाच— यं नोदतिष्ठदुदन्मुहुः । रामचन्द्रपदाम्भोजग्रहणैः सत्कचाहुष्ट ॥	३१

निर्वरं ध्यानस्ति
उक्तो महाहर्षाद्वित्

* ड. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु "विह्वलम्" इति पाठोऽस्ति ।

* एतद्विद्वान्तर्गतः २ क. ख. ग. ज. ड. ण. त. थ. द. ध. प्रजाः पुत्रानिवेक्षेद्यो । ड. प्रजाश्च पुत्रवक्षे-
षु ५. छ. ज. ड. त. थ. य. इतानतिः । ५ क. ख. ग. छ. ज. ड. ण. त. थ. द. ध. न्द
त. ग. छ. ज. ड. ण. त. थ. १७ क. घ. ड. च. छ. झ. ञ. ट. ड. ण. "पाशकः" ।

भरत उवाच—

दुराचारस्य दुष्टस्य पापिनो मे कृपां कुरु । रामचन्द्र महाबाहो कारुण्यात्करुणानिधे ॥ ३२
यस्ते विदेहजापाणिस्पर्शं क्रूरममन्यत । स एव चरणो राम वने वभ्राम मत्कृते ॥ ३३
इत्युक्त्वाऽश्रुमुखो दीनः परिरभ्य पुनः पुनः । प्राञ्जलिः पुरतस्तस्यौ हर्षविहलिताननः ॥ ३४
रघुनाथस्तमतुजं परिष्वज्य कृपानिधिः । प्रणम्य च महामन्त्रिमुख्यान्प्रच्छ सादरम् ॥ ३५
भरतेन समं भ्रात्रा पुष्पकासनमास्थितः । सीतां ददर्श भरतो भ्रातृपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ३६
अनसूयामिवात्रेः किं लोपायुद्रां घटोद्भवः । पतिव्रतां जनकजाममन्यत ननाम च ॥ ३७
मातः क्षमस्व यदयं मया कृतमबुद्धिना । त्वत्सदृश्यः पतिपराः सर्वेषां साधुकारिकाः ॥ ३८
जानक्यपि महाभागा देवरं वीक्ष्य सादरम् । आशीर्भिरभियुज्याथ पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ३९
विमानवरमाह्लास्ते सर्वे नभसोऽङ्गणे । क्षणादालोकयां चक्रे निकटे स्वपितुः पुरीम् ॥ ४०

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे शेषपातस्यायनसत्वादे रामराजधानीदर्शनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१०९३७

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

दृष्ट्वा रामो राजधानीं निजलोकनिवासिताम् । जहर्ष मतिमान्वीरश्चिराद्दर्शनलालसः ॥ १
भरतोऽपि स्वकं मित्रं सुमुखं नगरं प्रति । प्रेपयामास सचिवं नगरोत्सवसिद्धये ॥ २

भरत उवाच—

कुर्वन्तु लोकास्त्वरितं रघुनाथागमोत्सवम् । मन्दिरे मन्दिरे रम्यं कृतकौतुकचित्रकम् ॥ ३
विर्पाशुका राजमार्गाश्चन्दनद्रवसेचिताः । प्रसूनभरसंस्कृता हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ ४
विचित्रवर्णध्वजभाचित्रिताखिलस्त्राङ्गणाः । मेघागमे धनुरिव पश्यन्त्येव वलीमुखाः ॥ ५
प्रतिगेहं च लोकानां कारयन्त्वगुरुक्षणम् । यद्गमं वीक्ष्य शिखिनो नृत्यं कुर्वन्तु लीलया ॥ ६
हस्तिनो मम शैलाभानाधोरणसुयन्त्रिताम् । विचित्रयन्तु बहुशो गैरिकादिकधातुभिः ॥ ७
वाजिनश्च चित्रयन्तु शीलयन्तु मनोजवाः । यद्गमवीक्षणदेव गर्वं त्यजन्तु स्वर्हयाः ॥ ८
कन्याः सहस्रशो रम्याः सर्वाभरणभूषिताः । गनोपरि समारूढा मुक्ताभिर्विकिरन्तु च ॥ ९
ब्राह्मण्यः पात्रहस्ताश्च दूर्वाहारिद्रसंयुताः । सुवासिन्यो महाराजं रामं नीराजयन्तु ताः ॥ १०
कौशल्या पुत्रसंयोगसंदेशविधुरा सती । हर्षं प्राप्नोत सुकृशा तदीक्षणमुलालसा ॥ ११
इत्येवमादिरचनां पुरशोभाविधायिकाम् । प्रकुर्वन्तु जना दृष्ट्वा रामस्याऽऽगमनं प्रति ॥ १२

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा ततो वाक्यं सुमुखो मन्त्रविचमः । प्रययौ नगरं कर्तुं बहुकौतुकतोरणाय् ॥ १३
गत्वाऽथ नगरं तां वै मन्त्री तु सुमुखाभिधः । ख्यापयामास लोकानां रामागममहोत्सवम् ॥ १४
लोकाः श्रुत्वा पुरीं प्राप्तं रघुनाथं सुहर्षिताः । पूर्वं तदीयविरहाचक्ष्णभोगसुखादयः ॥ १५
ब्राह्मणा वेदसंपन्नाः पवित्रा दर्भपाणयः । पौतोत्तरीयवलिता जग्मुः श्रीरघुनाथकम् ॥ १६
सत्रिया ये शूरतमा धनुर्बाणधरा वराः । संग्रामे बहुशो वीराज्जेतारो ययुरप्यमुम् ॥ १७

वैश्या धनसमृद्धाश्च मुद्राशोभितपाणयः । शुभवस्त्रपरीधाना अभिजग्मुर्नरेश्वरम् ॥ १८
 शुद्रा द्विजेषु ये भक्ताः स्वीयाचारमुनिष्ठिताः । वेदाचाररता ये चै तेषु जग्मुः पुरीपतिम् ॥ १९
 ये ये वृत्तिकरा लोकाः स्वे स्वे कर्मण्यधिष्ठिताः । स्वकं वस्तु समादाय ययुः श्रीरामभूपतिम् ॥ २०
 इत्थं भूपतिसंदेशात्प्रमोदाध्रुवसंयुताः । नानाकौतुकसंयुक्ता आजग्मुर्मानवेश्वरम् ॥ २१
 रघुनाथोऽपि सकलैर्देवतैः स्वस्वयानगैः । परीतः प्रविवेशोच्चैः पुरीं रचितमोहनाम् ॥ २२
 पुर्वगाः पुर्वनैर्युक्ता आकाशपथचारिणः । स्वस्वशोभापरीताङ्गाश्चानुजग्मुः पुरोत्तमम् ॥ २३
 पुष्पकादवरुणाऽऽशु नरयानमुपारुहत् । सीतया सहितो रामः परिवारसमावृतः ॥ २४
 [* अयोध्यां प्रविवेशाथ कृतकौतुकतोरणाम् । हृष्टपुष्टजनाकीर्णामृतस्रवैः परिभूषिताम्] ॥ २५
 वीणापणवभेर्यादिवादित्रैराहतैर्धृशम् । शोभमानः स्तूपमानः सूतमागधवन्दिभिः ॥ २६
 जय राघव रामेति जय सूर्यकुलाङ्गद । जय दाशरथे देव जयताल्लोकनायक ॥ २७
 इति शृण्वञ्चुभा वाचः पौराणां हर्षिताङ्गिनाम् । रामदर्शनसंजातपुलकोद्देशोभिनाम् ॥ २८
 प्रविवेश वरं मार्गं रथ्याचत्वरभूषितम् । चन्दनोदकसंसिक्तं पुष्पपल्लवसंयुतम् ॥ २९
 तदा पौराङ्गनाः काश्चिद्ववाक्षवलभिथिताः । रघुनाथस्वरूपेक्षाज्ञातकामा अथामुवन् ॥ ३०

पौराङ्गना ऊचुः—

धन्या अभूवन्वत भिल्लकन्या वनेषु या राममुत्तारविन्दम् ।
 स्वलोचनेन्द्रीवरकैरथापिवन्स्वभाग्यसंजातमहोदया इमाः ॥ ३१
 धन्या मुखं पश्यत वीरधाम्नः श्रीरामदेवस्य पयोजनेत्रम् ।
 यद्दर्शनं धातुमुखाः सुरा अपि नाऽऽपुर्महाभाग्ययुता वयं त्वहो ॥ ३२
 एतन्मुखं पश्यत चारुहासं किरीटसंशोभिनिजोत्तमाङ्गम् ।
 वन्धूकथिंकारलसच्छविमदं दन्तच्छर्दं विश्रुतमुचनासम् ॥ ३३

इति गदितवतीस्ताः स्नेहभारेण रामा नलिनदलसदृशैर्नेत्रपार्तैः प्रसाद्य ।
 निखिलगुहरत्ननम्रेमभारं नृलोकं जननिगृहमियेपं प्रोषितोऽथो निवेष्टुम् ॥ ३४

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालरुण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रघुनाथस्य पुरप्रवेशनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१०९७?

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वात्स्यायन उवाच—

भुजगाधीश्वर गुरो घराभरधरक्षय । शृण्वेकं संशयं मयं कृपया कथयस्व तम् ॥ १
 रघुनाथस्य गमनं वनं प्रति यदा सभूत् । तदामभृति देहेन स्थिता शून्येन चेतसा ॥ २
 तद्दिमर्योगविधुरा कृशदेहाऽतिदुःखिता । सुमुखान्मयिणः श्रुत्वा रघुनाथं समागतम् ॥ ३

* एतद्दिशान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ज. झ. ट. ड. न. त. थ. द. ध. पुस्तकभरतः ।

१ क. घ. म. द. न. त. थ. पुरी प्रति । ये । २ द. 'मोदोन्मदमनुताः । ३ ग. घ. ट. झ. ड. द. द. 'कालं
 'रामपिच्छव' । ४ क. घ. ग. ज. म. ट. न. थ. द. थ. 'य प्रेरिताः' इति । ५ 'त. 'य प्रेरिताः' इति । ६ 'त. 'य प्रेरिताः' इति । ७ 'त. 'य प्रेरिताः' इति ।

कथं जहर्ष किमभूत्कीदृशं तत्र चिह्नितम् । रामचन्द्रस्य संदेशहर्तारं किमुवाच सा ॥ ४
एतं वै संशयं धीमन्पुनाथगुणोदयम् । यथावच्छृण्वते मह्यं कथयस्व प्रसादतः ॥ ५
शेष उवाच—

साधु पृष्टं महाभाग द्विजवर्यपुरस्कृत । तन्मे निगदतः साक्षाच्छृणुष्वैकमनाः किल ॥ ६
[*सा वै तद्ददनाम्भोजच्युतं रामागमामृतम् । पीत्वा पीत्वा बभूवाहो स्थगिताङ्गेन विह्वला] ७
किं मे स्वप्नो विमृदायाः किं वा भ्रमकरं वचः । मम वै मन्दभाग्यायाः कथं रामेक्षणं पुनः ॥ ८
बहुना तपसा कृत्वा प्राप्तोऽयं वै सुतः शिशुः । केनचिन्म पापेन विप्रयोगं गतः पुनः ॥ ९
सुमन्त्रिन्कुशली रामः सीतालक्ष्मणसंयुतः । कथं मां स्मरते वीरो वनेचारी मुहुःखिताम् ॥ १०
इति सा विललापोच्चै रघुनाथस्मृतिं गता । न विवेद निजं किञ्चित्परकीयं विमोहिता ॥ ११
सुमुखोऽपि तदा दृष्ट्वा दुःखितां मातरं भृशम् । [+वीजयामास वासोऽग्नैः संज्ञामाप च सा पुनः] ॥
उवाच जननीं सौम्यं वचो हर्षकरं मुहुः । रघुनाथागमस्मारहृष्टां तां स व्यधात्पुनः ॥ १३
मातर्विद्धि गृहं प्राप्तं रघुनाथं सलक्ष्मणम् । सीतया सहितं पश्य चाऽऽशीर्भिरभियुङ्क्ष्व च ॥ १४
इति तथ्यं वचः श्रुत्वा सुमुखेन प्रभाषितम् । यादृशं हर्षमापेदे तादृशं वेमि नो ह्यहम् ॥ १५
उत्थाय चाजिरे प्राप्ता रोमाञ्चिततनूहृहा । हर्षविह्वलिताङ्गयश्च मुञ्चन्ती राममैक्षत ॥ १६
तावत्स रामो राजेन्द्रो नरयानमधिष्ठितः । प्राप्तः स्वमातुर्भवनं कैकेय्याः सुनयः पुरः ॥ १७
कैकेय्यपि त्रपाभारनम्रा रामं पुरः स्थितम् । नोवाच किञ्चिन्महतीं चिन्तां प्राप्तवती मुहुः ॥ १८
सूर्यवंशध्वजो रामो मातरं वीक्ष्य लज्जिताम् । उवाच सान्त्वयंस्तां च वाक्यैर्विनयमिथितैः ॥ १९

श्रीराम उवाच—

मातर्मया वनं गत्वा सर्वमाचरितं तथा । अधुना करवै किं वा त्वदाज्ञातो जनन्यहो ॥ २०
मया न्यूनं कृतं नास्ति कथं मां नेक्षसे पुनः । आशीर्भिरभिनन्द्यैनं भरतं मां च वीक्षय ॥ २१
इति श्रुत्वाऽपि तद्वाक्यं सा नम्रवदनाऽनघ । शनैः शनैः प्रत्युवाच राम गच्छ स्वमालयम् ॥ २२
रामोऽप्याकर्ण्य वचनं जनन्याः पुरुषोत्तमः । नमस्कृत्य ययौ गेहं सुमित्रायाः कृपानिधिः ॥ २३
सुमित्रा पुत्रसहितं रामं दृष्ट्वा महामनाः । चिरं जीव चिरं जीव हाशीर्भिरिति चाभ्यधात् ॥ २४
मातुश्च रामभद्रोऽपि चरणीं प्रणिपत्य च । परिष्वज्य मुदा युक्तो जगाद वचनं पुनः ॥ २५
[*रत्नगर्भे मम भ्रात्रौ केनाऽपि न कृतं तथा । यथाऽयमकरोदीमान्मम दुःखापनोदनः] ॥ २६
रावणेन हृता सीता मया यत्प्राप्यते पुनः । मातस्तत्सर्वमाविद्धि लक्ष्मणस्य विचेष्टितम् ॥ २७
दत्तामाशिपमाश्रय शिरसाऽयं सुमित्रया । मातुर्निजाया भवनं मययौ विवृधैर्युतः ॥ २८
मातरं वीक्ष्य हृषितां निजदर्शनलालसां । स्वयात्तादवकृत्वाऽऽशु चरणावग्रहीद्वरिः ॥ २९
माता तदर्शनोत्कण्ठाविह्वलीकृतमानसा । परिष्वज्य परिष्वज्य रामं मुदमवाप सा ॥ ३०
शरीरे रोमहर्षोऽभूद्भद्रदा बागभूतदा । हर्षाश्रूणि तु सोष्णानि प्रवाहं प्रापुरापदम् ॥ ३१

* एतद्विह्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. य. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

+ एतद्विह्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

- एतद्विह्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ द. 'यं लिपि रघु' । २ य. मुहुःखिता । ३ क. ख. ग. छ. ज. ठ. ण. त. थ. ध. 'आ लक्ष्मणेन । ४ ग.
'रोच्छ्रमा' । ५ छ. ड. द. परां ।

जननीं वीक्ष्य विनयी ताटङ्गद्वयवर्जिताम् । कराकल्पपदाकल्परहितां विभ्रतीं तनुम् ॥ ३२
किञ्चित्स्वदर्शनादृष्टां कृशाङ्गीं तां स शोकभाक् । दुःखस्य समयो नायमिति मत्वा जगाद ताम् ॥ ३३
श्रीराम उवाच—

मातर्मया त्वच्चरणौ चिरकालं न सेवितौ । तत्समस्वापराधं वै भाग्यहीनस्य मामकम् ॥ ३४
ये पुत्रा मातापित्रोर्हि न शुश्रूपासमुत्सुकाः । ते मन्तव्या नरा मातः कीटका रेतसो भवाः ॥ ३५
किं कुर्वे जनकाज्ञातो गतो वै दण्डकं वनम् । तत्रापि त्वत्कृपापाद्वाहुः सं तीर्णोऽस्मि दुस्तरम् ॥ ३६
रावणेन हृता सीता लङ्कायां गमिता पुनः । त्वत्कृपातो मया लब्धा तं हत्वा राक्षसेश्वरम् ॥ ३७
सीतेयं त्वच्चरणयोः पतिता वै पतिव्रता । संभावयाऽऽशु चकितां त्वत्पादापितमानसाम् ॥ ३८
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं पादयोः पतितां क्षुपाम् । आशीर्भिरभियुज्यैनां वभापे तां पतिव्रताम् ॥ ३९
सीते स्वपतिना सार्धं चिरं विलस भामिनि । पुत्रौ प्रसूय च कुलं स्वकं पावय पावने ॥ ४०
त्वत्सदृश्यः पतिपराः पतिदुःखसुखानुगाः । भवन्ति दुःखभागिन्यो न हि सत्यं जगत्रये ॥ ४१
किं चित्रं यत्पुमांसस्तु वैरिकोटिभञ्जनाः । येषां गेहे सती भार्या स्वपतिभियवाञ्छिका ॥ ४२
विदेहपुत्रि स्वकुलं त्वया पावितमात्मना । रामपादाब्जयुगलमनुयान्त्या महात्मनः ॥ ४३
इत्युक्त्वा रघुनाथस्य भार्यामञ्चितलोचनाम् । तूर्णीं वभूव हृष्टा सा समुद्रततनूरुहा ॥ ४४
अयं भ्राताऽस्य भरतः पितृदत्तं निजं महत् । राज्यं निवेदयामास रामचन्द्राय धीमते ॥ ४५
मन्त्रिणस्ते महृष्टाङ्गा दैवज्ञानमन्त्रकोविदान् । आहूय मुहूर्तं पप्रच्छुः पदस्य परमेष्ठिनः ॥ ४६
शुभे मुहूर्ते सुदिने शुभनक्षत्रसंयुते । अभिषेकं मुदा राज्ञः कारयामासुरद्यताः ॥ ४७
सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं व्याघ्रचर्मणि सुन्दरे । लिखित्वोपरि राजेन्द्रो महाराजोऽधितस्थिवान् ॥ ४८
तद्दिनादेव साधूनां मनांसि प्रमुदं ययुः । दुष्टानां चेतसो ग्लानिरभवत्परितापिनाम् ॥ ४९
स्त्रियस्तु पतिभक्त्या च पतिव्रतपरायणाः । मनसाऽपि कदा पापं नाऽऽचरन्ति जना मुने ॥ ५०
दैत्या देवास्तथा नागा यक्षासुरमहोरगाः । सर्वे न्यायपथे स्थित्वा रामाङ्गां शिरसा दधुः ॥ ५१
परोपकारणे युक्ताः स्वधर्ममुखनिर्वृताः । विद्याविनोदगमिता दिनरात्रिशुभेक्षणाः ॥ ५२
वातोऽपि मार्गसंस्थानां चलन्नाऽऽहरते महान् । वासांस्यपि तु सूक्ष्माणि तत्र चौरकथा न हि ५३
धनदो धार्थिनां रामः करुणस्तु कृपानिधिः । भ्रातृभिः सहितो नित्यं गुरुदेवस्तुतिं व्यधात् ॥ ५४
इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषशतसत्यायनसंवादे रघुनाथराज्याभिषेको नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११०२५

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथाभिषिक्तं रामं तु तुष्टुवुः प्रणताः सुराः । रावणौभिषदैस्तेन्द्रवधहर्षितमानसाः ॥ १

देवा ऊचुः—

जय दाशरथे सुरार्तिहञ्जयतादानववंशदाहक ।

जय देववराङ्गनागणन्यपकर्पादिकरारिदारक ॥ २

तव यदनुजेन्द्रनाशनं कर्तव्यस्तत्कथयन्तु चोत्सुकाः ।

प्रलये जगतां ततीः पुनर्ग्रसते त्वं भुवनेन लीलया ॥ ३

जय जन्मजरादिदुःखैः परिमुक्तं प्रबलोद्गरोद्गरे ।

जय धर्मकरान्वयास्तुभ्यौ कृतजन्मजराभराच्युत ॥ ४

तव देववरस्य नामभिर्बहुपापाश्च गताः पवित्रताम् ।

किमु साधुद्विजवर्यपूर्वकाः सुतनुं मानुषतामुपागताः ॥ ५

हरविरिञ्चिनुतं तव पादयोर्युगलमीप्सितकामसमृद्धिदम् ।

हृदि पवित्रयवादिकचिहितैः सुरचितं मनसा स्पृहयाम ते ॥ ६

यदि भवान्न दधात्यभयं भुवो मदनमूर्तिरतिस्करकान्तिभृत् ।

सुरगणाश्च कथं सुखिनः पुनर्ननु भवन्ति घृणामय पावन ॥ ७

यदा यदाऽस्मान्दनुजा हि दुःखदास्तदा तदा त्वं भुवि जन्मभाग्भव ।

अजोऽव्ययोऽपि प्रवरोऽपि सन्निभो स्त्रभावमास्थाय निजं निजाचितं ॥ ८

मृतमुपासदशौरधनाशनैः सुचरितैरवकीर्य महीतलम् ।

अमनुजैर्गुणशंसिभिरीडितस्त्वमत आशु पुनः प्रविशेः पदम् ॥ ९

अनादिराद्योऽजररूपधारी हारी किरीटी मकरध्वजाभः ।

जयं करोतु प्रसभं हतारिः स्मरारिसंसेवितपादपद्मः ॥ १०

इत्युक्त्वा ते सुराः सर्वे ब्रह्मेन्द्रप्रमुखा मुहुः । प्रणेपुररिनाशेन प्रणता रघुनायकम् ॥ ११

इति स्तुत्याऽतिसंहृष्टो रघुनाथो महायशः । भोवाच तान्सुरान्वीक्ष्य प्रणतान्नतकन्धरान् ॥ १२

श्रीराम उवाच—

सुरा वृणुत मे यूयं वरं कंचित्सुदुर्लभम् । यं कोऽपि देवो दनुजो न यक्षः प्राप सोदरः ॥ १३

सुरा ऊचुः—

स्वामिन्प्रगवतः सर्वं प्राप्नमस्माभिरुत्तमम् । यदयं निहतः शत्रुरस्माकं तु दशाननः ॥ १४

यदा यदाऽसुरोऽस्माकं बाधां परिदधाति भोः । तदा तदैव कर्तव्यमेतावद्वैरिनाशनम् ॥ १५

तथेत्पुक्त्वा पुनर्वीरः भोवाच रघुनन्दनः ।

श्रीराम उवाच—

सुराः शृणुत मद्वाक्यमादरेण समन्विताः ॥ १६

भवत्कृतं मदीयैर्बुधैर्गुणैर्धितमद्भुतम् । स्तोत्रं पठिष्यति मुहुः प्रार्तनिशि सकृन्नरः ॥ १७

तस्य वैरिपराभूतिर्न भविष्यति दारुणा । न च दारिद्र्यसंयोगो न च व्याधिपराभवः ॥ १८

मदीयचरणद्वन्द्वे भक्तिस्तेषां तु भूयसी । भविष्यति मुदा युक्ते स्वान्ते पुंसां तु पावतः ॥ १९

इत्युक्त्वा सोऽभवत्तूष्णीं नरदेवशिरोमणिः । सुराः सर्वे महृष्टास्ते ययुर्लोकं स्वकं स्वकम् ॥ २०

रघुनाथोऽपि भ्रातृस्तान्पालयंस्तातवद्बुधान् । भजाः पुमानिव स्वीयाल्लौकिकनायकः ॥ २१

यस्मिञ्ज्ञासति लोकानां नाकालमरणं नृणाम् । न रोगादिपराभूतिर्मृहेषु च मदीयसी ॥ २२

नेतिः कदाऽपि दृश्येत वैरिजं भयमेव च । वृक्षाः सदैव फलिनो यही भूयिष्ठपान्यका ॥ २३

पुत्रपौत्रपरीवारसनायीकृतजीविताः । कान्तसंयोगजमुखैर्निरस्तविरहहृभाः ॥ २४

तैडागानि सहस्राणि सोदकानि मेहान्ति च । महागिरौ सरस्यश्च हंससारससेविताः ॥ १
 तस्मिञ्शिखरिणां श्रेष्ठे पुण्यदाः पापनाशिकौ । विविधानि प्रशस्तानि पुष्पितानि वनानि च ॥ २
 नानावृक्षोपयुक्तानि हरितानि समन्ततः । किंनराणां गणैश्चैव अप्सरोभिः समाकुलः ॥ ३
 गन्धर्वैश्चारणैः सिद्धैर्देववृन्दैः सुशोभितः । दिव्यवृक्षवनोपेतो गङ्गापातैः समाकुलः ॥ ४
 [*दिव्यगन्धैः सुगन्धैश्च नानारत्नसमन्वितः] । स्फाटिकाभिः शिलाभिश्च सर्वतः समलंकृतः ॥ ५
 सूर्यतेजोमयो राजंस्तेजोभिश्च समाकुलः । चन्दनैश्चारुगन्धैश्च वकुलैर्नीलपुष्पकैः ॥ ६
 नानापुष्पमयैर्वृक्षैः सर्वत्र समलंकृतः । पक्षिणां सुनिनादैश्च दिव्यानां मधुरायते ॥ ७
 पद्मदानां निनादैश्च वृक्षैर्वै मधुरायते । कोकिलानां तु गीभिश्च ध्वनितः सकलो गिरिः ॥ ८
 गणैः कोटिभिराकीर्णं तत्राऽऽस्ते शिवमन्दिरम् ॥ ९
 स्वर्गाभिरमणं पुण्यं पुण्यदं सुशिलोच्चयम् । दिग्गजानां सुघोषैश्च शब्दितं च समन्ततः ॥ १०
 नानामृगैः समाकीर्णं शाखाभृगसमाकुलम् । मयूरकेकाघोषैश्च गुहासु च विनादितम् ॥ ११
 कन्दरैर्लेपनैः कूटैः सानुभिश्च विराजितम् । नानाप्रसवणोपेतमौषधीभिर्विराजितम् ॥ १२
 दिव्यं दिव्यगुणोपेतं पुण्यधामसमाकुलम् । सेवितं पुण्यलोकैश्च पुण्यराशिं महागिरिम् ॥ १३
 पुलिन्दभिर्लुकोलैश्च सेवितं पर्वतोत्तमम् । विकटैः शिखरैः कूटैर्द्रिराजः प्रशोभते ॥ १४
 अन्यैर्नानाविधैः पुष्पैः कौतुकैर्मङ्गलैः शुभैः । गङ्गोदकप्रपातैश्च महाशब्दं प्रशुश्रुवे ॥ १५
 [†शंकरस्य गृहं तात कैलासं गतवानहम् । तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं यत्र दृष्टं कदा श्रुतम्] ॥ १६
 श्रूयतामभिधास्यामि तात सर्वं मयोदितम् । शिखराद्रिरिराजस्य मेरोः पुण्यान्महोदयात् ॥ १७
 हिमक्षीरसवर्णस्तु प्रवाहः पतते भुवि । गङ्गायाश्च महाभाग रंहसा भोगवार्जितः ॥ १८
 कैलासस्य शिरः प्राप्य तत्र विस्तरतां गतः । दशयोजनविस्तीर्णस्तत्र गङ्गाह्रदो महान् ॥ १९
 महातोयेन पुण्येन विमलेन विराजते ॥ २०
 सर्वतोभद्रतां प्राप्तो महाहंसैः प्रशोभते । [*वासोद्धारणं विष्णवेण पुण्येन मधुरेण च] ॥ २१
 हंसास्तत्र प्रेक्षूजन्ति तेन स्रोतो विराजते । तस्यैवाग्रे शिलायां हि कन्या चेका महान् ॥ २२
 आसीना मुक्तकेशा तु रूपद्रविणशालिनी । दिव्यरूपसुसंपन्नौ सर्वलक्षणसंयुता ॥ २३
 दिव्यालंकारसंभूपा सा च तत्र विराजते । न जाने गिरिराजस्य तनया वा महोदधेः ॥ २४
 नो वाऽस्ति ब्रह्मणः पत्नी नो वा स्वाहा भविष्यति । इन्द्राणी वा महाभागा रोहिणी वा भविष्यति ॥ २५
 ईदृशी न यमस्यापि युवती परिदृश्यते । अन्यासां च सुदिव्यानां नारीणां तात सर्वथा ॥ २६
 यादृशं शीलसद्भावं गुणरूपं तु दृश्यते । अप्सरसां कदा नास्ति तादृशं रूपलक्षणम् ॥ २७
 यादृशं तु मया दृष्टं तदङ्गे विष्णमोहनम् । शिलापदे समासीना दुःखेनापि समाकुला ॥ २८

* एतद्दिहान्तर्गतः पाठः क ख ड च छ झ ञ ट ठ ड. पुस्तकस्थः । + एतद्दिहान्तर्गतः पाठो घ ङ छ ड. ठ ड. पुस्तकस्थः । * एतद्दिहान्तर्गतः पाठो घ ङ छ ड. ठ ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ठ. ड. सपद्यानि । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ठ. ड. महागिरौ । ३ घ.
 ट. ठ. ड. 'काः । वनानि विविधान्येव बु' । ४ घ. ड. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सि शुमानि च । किं' । ५ क. ख. ड. च. छ.
 झ. ट. दिव्यभागीः । ६ दिव्यभोगीः । ७ क. ख. ड. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । ८ क. ख. ड. च. छ.
 ९ क. ख. ड. 'सि' । १० क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । ११ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड.
 १२ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । १३ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । १४ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड.
 १५ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । १६ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । १७ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड.
 १८ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । १९ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. 'सु सुमानि च । किं' । २० क. ख. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड.

तव यदनुजेन्द्रनाशनं कर्तव्यस्तत्कथयन्तु चोत्सुकाः ।

प्रलये जगतां तवीः पुनर्ग्रससे त्वं भुवनेश लीलया ॥ १

जय जन्मजरादिदुःखकैः परिमुक्तं प्रबलोद्धरोद्धर ।

जय धर्मकरान्वयाम्बुधौ कृतजन्मवज्ररामराच्युत ॥ ४

तव देववरस्य नामभिर्वहुपापाश्च गताः पवित्रताम् ।

किमु साधुद्विजवर्यपूर्वकाः सुतनुं मानुषतामुपागताः ॥ ५

हरविरिञ्चिनुतं तव पादयोर्युगलमीप्सितकामसमृद्धिदम् ।

हृदि पवित्रयवादिकचिद्वितैः सुरचितं मनसा स्पृहयाम ते ॥ ६

यदि भवान्न दधात्यभयं भुवो मदनमूर्तिरतिरस्करकान्तिभृत् ।

सुरगणाश्च कथं सुखिनः पुनर्ननु भवन्ति घृणामय पावन ॥ ७

यदा यदाऽस्मान्दनुजा हि दुःखदास्तदा तदा त्वं भुवि जन्मभागभव ।

अजोऽन्ययोऽपि प्रवरोऽपि सन्निभो स्वभावमास्थाय निजं निजाचितः ॥ ८

मृतसुधासदृशैरघनाशनैः सुचरितैरवकीर्य महीतलम् ।

अमनुर्जगुणशंसिभिरीडितस्त्वमत आशु पुनः प्रविशेः पदम् ॥ ९

अनादिराद्योऽजररूपधारी हारी किरीटी मकरध्वजाभः ।

जयं करोतु प्रसभं हतारिः स्मरारिर्नसेवितपादपद्मः ॥ १०

इत्युक्त्वा ते सुराः सर्वे ब्रह्मेन्द्रममुखा मुहुः । भणेपुररिनाशेन भणता रघुनायकम् ॥ ११

इति स्तुत्याऽतिसंहृष्टो रघुनाथो महायशः । भोवाच तान्सुरान्वीक्ष्य भणतान्नतकन्यरान् ॥ १२

श्रीराम उवाच—

सुरा दृष्टु मे सूर्यं वरं कंचित्सुदुर्लभम् । यं कोऽपि देवो दनुजो न यतः प्राप सोदरः ॥ १३

सुरा ऊचुः—

स्यामिन्भगवतः सर्वं प्राप्तं विद्वत्पुत्रैः । त्वं हि जगत्पतिः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ॥ १४

गन्तव्यं जगत्पते च विस्तारच्छृण्वतो मुने ॥ १५

इति श्रीमहापुराणे रामे भूमिगण्डे देवीराम्याने मुहूर्तार्थे महाविजयनतमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

आदितः लोकानां समष्टयः—८०६६

अथ अष्टविंशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

सर्वं पतत प्रवक्ष्यामि यस्यापोक्तं ममाधुना । भवपौर्वेदं यशु यस्माज्ज्ञानं दिनोत्तम ॥ १

एकदा नु महादेवो पार्वतीं पर्वतोत्तमे । प्रीटमाना महात्मानपीश्वरं वायव्यमग्रवीन् ॥ २

* एतान्निशान्तमः पाठः क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुनर्ग्रससे । + एतान्निशान्तमः पाठः क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुनर्ग्रससे । * एतान्निशान्तमः पाठः क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुनर्ग्रससे । + एतान्निशान्तमः पाठः क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. पुनर्ग्रससे ।

१ क. महादेव । २ क. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. राजा । ३ छ. 'विश्वकर्मा' । ४ क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. विना । ५ क. 'देवो' । ६ क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ट. ड. ढ. 'देवो' ।

- तडागानि सहस्राणि सोदकानि मेहान्ति च । महागिरौ सरस्यश्च हंससारससेविताः ॥ ९
- तस्मिन्निखरिणां श्रेष्ठे पुण्यदाः पापनाशिकौ । विविधानि प्रशस्तानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १०
- नानावृक्षोपयुक्तानि हरितानि समन्ततः । किनराणां गणैश्चैव अप्सरोभिः समाकुलः ॥ ११
- गन्धर्वैश्चारणैः सिद्धैर्देववृन्दैः सुशोभितः । दिव्यवृक्षवनोपेतो गङ्गापातैः समाकुलः ॥ १२
- [*दिव्यगन्धैः सुगन्धैश्च नानारत्नसमन्वितः] । स्फाटिकाभिः शिलाभिश्च सर्वतः समलंकृतः ॥ १३
- सूर्यतेजोमयो राजंस्तेजोभिश्च समाकुलः । चन्दनैश्चारुगन्धैश्च वकुलैर्नीलपुष्पकैः ॥ १४
- नानापुष्पमयैर्वृक्षैः सर्वत्र समलंकृतः । पक्षिणां सुनिनादैश्च दिव्यानां मधुरायते ॥ १५
- षट्पदानां निनादैश्च वृक्षैर्वै मधुरायते । कोकिलानां तु गीर्भिश्च ध्वनितः सकलो गिरिः ॥
- गणैः कोटिभिराकीर्णं तत्राऽऽस्ते शिवमन्दिरम् ॥ १६
- स्वर्गाभिरमणं पुण्यं पुण्यदं सुशिलोच्चयम् । दिग्गजानां सुधोपैश्च शब्दितं च समन्ततः ॥ १७
- नानामृगैः समाकीर्णं शारवामृगसमाकुलम् । मयूरकेकाधोपैश्च गुहासु च विनादितम् ॥ १८
- कन्दरैर्लेपनैः कूटैः सानुभिश्च विराजितम् । नानाप्रसन्नवणोपेतमौषधीभिर्विराजितम् ॥ १९
- दिव्यं दिव्यगुणोपेतं पुण्यधामसमाकुलम् । सेवितं पुण्यलोकैश्च पुण्यराशि महागिरिम् ॥ २०
- पुलिन्दभिल्लकोलैश्च सेवितं पर्वतोत्तमम् । विकटैः शिखरैः कूटैरद्रिराजः प्रशोभते ॥ २१
- अन्यैर्नानाविधैः पुष्पैः कौतुकैर्मङ्गलैः शुभैः । गङ्गादकप्रपातैश्च महाशब्दं प्रशुश्रुवे ॥ २२
- [*शंकरस्य गृहं तात कैलासं गतवानहम् । तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं यत्र दृष्टं कदा ध्रुतम्] ॥ २३
- श्रूयतामभिधास्यामि तात सर्वं मयोदितम् । शिखराद्रिरिराजस्य मेरोः पुण्यान्महोदयात् ॥ २४
- हिमक्षीरसवर्णस्तु प्रवाहः पतते भुवि । गङ्गायाश्च महाभाग रंहसा भोगवार्जितः ॥ २५
- कैलासस्य शिरः प्राप्य तत्र विस्तरतां गतः । दशयोजनविस्तीर्णस्तत्र गङ्गाद्रदो महान् ॥
- महातोयेन पुण्येन विमलेन विराजते ॥ २६
- सर्वतोभद्रतां प्राप्तो महाहंसैः प्रशोभते । ^{कैलासेन दिव्येन पुण्येन मधुरेण च ॥} ॥ २७
- नानापक्षिनिनादैश्च संकुलं मधुरस्वनैः । कोकिलानां रतैः पुण्यैरुद्युष्टं मधुकारिभिः ॥ २८
- मकरन्दविलीनाभिर्भ्रमरीभिर्विराजितम् । नानावृक्षैः समाकीर्णं नानामृगगणाकुलम् ॥ २९
- वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैः सुगन्धैः पतितैर्भुवि । सा च भूराजते पुत्र पूजितेव सुगन्धिभिः ॥ ३०
- तत्र वीर्यो महापुण्याः पद्मसौगन्धनिर्मलाः । तोयैस्ताः क्षुभिताः पुत्र हंसकारण्डचोपिताः ॥ ३१
- तडागैः सागरप्रलयेस्तोयसौगन्ध्यपूजितैः । नन्दनं भाति सर्वत्र गणैरप्सरसां महत् ॥ ३२
- विमानैः कलशैः शुभ्रैर्हर्मदण्डैः सुशोभनैः । नन्दनं वनराजस्तु प्रासादैश्च सुशोभितः ॥ ३३
- यत्र तत्र प्रभात्येव किनराणां महागणैः । [*गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सुरूपार्भिर्द्विजोत्तम ॥] ॥ ३४

* एतच्छिद्धान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. घ. ङ. ट. पुस्तकस्थः । + एतच्छिद्धान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. ङ. ट. पुस्तकस्थः । + एतच्छिद्धान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. ङ. ट. पुस्तकस्थः । * एतच्छिद्धान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ङ. ट. पुस्तकस्थः ।

१ अ. महोदयम् । २ ड. 'मृ'। वेणुमा । ३ छ. झ. 'मृ'। अमरैः पुष्पवस्त्रैश्च मु । ४ ड. घटेक्षरः । ५ घ. ड. ड. पाटलानां वनोत्तमम् । ६ ड. ड. वकुलैः । ७ ख. ड. च. छ. झ. ड. 'नारीः सः' । ८ क. ख. ड. च. 'मृ'। नीलैः शालवने-
दिव्यैस्तालानां तु वर्धस्ततः । छ. झ. ड. 'मृ'। तमालैस्तु विहालेस्तीः शोभितं तपनोपमैः । ९ ड. छ. झ. ड. कल्पना-
पदा । १० क. ख. घ. ड. च. छ. झ. ट. ड. 'नर्मधुरैर्मधु' । ११ ड. नवी । १२ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. सुधान्वितैः ।

देवतानां विनोदैश्च मुनिवृन्दैः सुयोगिभिः । सर्वत्र शोभते पुण्यं स्थानं तु नन्दनस्य च ॥ ३०
 एवं समालोक्य महानुभावो भवश्च देव्या सहितो महात्मा ॥
 श्रीनन्दनं पुण्यवतां निवासं सुखाकरं शान्तिगुणोपपन्नम् ॥ ३१
 आदित्यतेजःसमतेजसां गणैः प्रभाति वै रश्मिभिर्जातरूपैः ।
 पुष्पैः फलैः कामगुणोपपन्नैः कल्पद्रुमो नन्दनकाननेऽपि ॥ ३२
 एवंविधं पादपराजमेव समीक्ष्य देवी च शिवं वभापे ।
 अस्याभिधानं कथयस्व नाथ सर्वस्य पुण्यस्य नगस्य पुण्यम् ॥ ३३

शिव उवाच—

अस्य प्रतिष्ठा महती शुभाख्या देवेषु मुख्यो मधुसूदनश्च ।
 नदीषु मुख्या सुरनिम्नगाऽपि विमृष्टिकर्ता च यथैव धाता ॥ ३४
 सुखावहानां तु यथैव चन्द्रो भूतेषु मुख्या च यथैव पृथ्वी ।
 नगेन्द्रराजो हि यथा नगानां जलाशयेष्वेव यथा समुद्रः ॥ ३५
 महौषधीनामिव देवि चार्धं महीधराणां हिमवान्यथैव ।
 विद्यासु मध्ये च यथाऽऽत्मविद्या लोकेषु सर्वेषु यथा नरेन्द्रः ॥ ३६
 तथैव मुख्यस्तरुराज एष सर्वातिथिः सर्वपतेः श्रियोपमः ।

पार्वत्युवाच—

गुणाश्च शंभो मम कीर्तयस्व वृक्षाधिपस्यापि शुभान्सुपुण्यान् ॥ ३७
 आकर्ण्य देवो वचनं वभापे देव्यास्तु सर्वं सुतरोर्हितस्य ।
 यं यं तु कल्पयन्ति सुपुण्ययुक्ता देवोपमा देववराश्च देवि ॥ ३८
 तं तं हि वृक्षः प्रददाति तेभ्यः फलाद्रसानां स च वृक्ष एकः ।
 तस्माच्च सर्वे प्रभवन्ति पुण्या दुष्पाप्यमत्रैव तपोधिकास्ते ॥ ३९
 जीवाधिकं रत्नमयं सुदिव्यं देवास्तु भुञ्जन्ति महाप्रधानाः ।
 शुश्राव देवी वचनं शिवस्य आश्चर्यभूतं मनसा विचिन्त्य ॥ ४०
 तस्यानुमत्या परिकल्पितं च स्त्रीभावरूपं सुगुणं सुरूपम् ।
 सर्वाङ्गरूपं सुगुणं सुरूपं तस्माच्चदा सा गिरिजा प्रलेभे ॥ ४१
 विश्वस्य मोहाय यथोपविष्टा सहायरूपा मकरध्वजस्य ।
 त्रीढानिधानं सुखसिद्धिरूपं सर्वाभिपन्ना कमलायैताक्षी ॥ ४२
 पद्मानना पद्मकरा सुपद्मा चामीकरस्यापि यथा समूर्तिः ।
 प्रभासु तद्द्विमला सुतेजा लीलासुतेजाश्च सुकुञ्चितास्ते ॥ ४३
 प्रलम्बकेशाः परिमूढमण्डाः पुष्पैः सुगन्धैः परिलेपिताश्च ।
 प्रबद्धकुन्ता दृढकेशवन्धैर्विभाति सा रूपवरेण बाला ॥ ४४
 सीमन्तमार्गे च मुक्ताफलानां माला विभात्येव यथा तरूणाम् ।
 सीमन्तमूले तिलकं सुदेव्या यथोदितो दैत्यगुरुः सुतेजाः ॥ ४५

भाले सुपद्मे मृगनाभिपद्मसमुत्थतेजःप्रकरैर्विभाति ॥

सीमन्तमूले तिलकस्य तेजः प्रकाशयेद्भूपश्रियं सुलोके ॥

४६

केशेषु मुक्ताफलके च भाले तस्याः सुशोभां विकरोति नित्यम् ।

यथा तु चन्द्रः परितो विभाति सुरस्यचेष्टेव विभाति तद्वत् ॥

४७

संपूर्णचन्द्रोऽपि यथा विभाति ज्योत्स्नानिपातेन हिमांशुतेजः ।

तस्यास्तु वक्त्रं परिभाति तद्वच्छोभाकरं विश्वविशारदं च ॥

४८

हिमांशुरेवापि कलङ्कयुक्तः संक्षीयते नित्यकलाविहीनः ।

संपूर्णमस्त्येव सदैव हृष्टं तस्यास्तु वक्त्रं परिनिष्कलङ्कम् ॥

४९

गन्धं विकाशं कमले स्वकीयं ततः समालोक्य सुखं न लेभे ।

पद्मानना सर्वगुणोपपन्ना मदीयभावैः परिनिर्मितेभ्यम् ॥

५०

गन्धं स्वकीयं तु विपश्य पद्मं तस्या मुक्ताद्भाति जगत्समीरः ।

लज्जाभियुक्तं सहसा बभूव जलं समाश्रित्य सदैव तिष्ठति ॥

५१

*कतिमतिनियतबुद्ध्या सुधियो वदन्ति समदननृपतेः कोशं समुद्रकलाभिः ।

सुवरदशनरत्नैर्हास्यलीलाभियुक्ता अरुणअथरविम्वं शोभमानस्तु आस्यः ॥

५२

शुद्धा सुनासिका तस्याः सुकर्णां रत्नभूषितौ । हेमकान्तिसमोपेतौ कपोलौ दीप्तिंसंयुतौ ॥

५३

रेखात्रयं प्रशोभेत ग्रीवायां परिसंस्थितम् । सौभाग्यसंपचट्टारैस्तिष्ठो रेखा इहैव हि ॥

५४

सुस्तनौ कठिनौ पीनौ वर्तुलौ विल्वसंनिभौ । तस्याः कन्दर्पकलशावभिपेकाय कल्पितौ ॥

५५

अंसावतीव शोभेते सुसमौ मानसान्वितौ ॥

५६

सुभुजौ वर्तुलौ स्निग्धौ सुवर्णौ लक्षणान्वितौ । सुसमौ करपद्मौ तौ पद्मवर्णौ सुशीतलौ ॥

५७

दिव्यलक्षणसंपन्नौ पद्मस्वस्तिकसंयुतौ । सरलाः पद्मसंयुक्ता अङ्गुल्यो नखसंयुताः ॥

५८

नखानि मणिभासीनि जलविन्दुनिभानि च । पद्मगर्भमतिच्छन्नो वर्णस्तदङ्गसंभवः ॥

५९

पद्मगन्धा च सर्वाङ्गे पद्मेव भाति भाभिनी । सर्वलक्षणसंपद्मा नमस्कन्या सुशोभिता ॥

६०

रक्तोत्पलनिभौ पादौ सुशक्तौ चातिशोभनौ । रत्नज्योतिःसमाकारा नखाः पादाग्रसंभवाः ॥

६१

यथोद्दिष्टं च शास्त्रेषु तथा चाङ्गे प्रदृश्यते । सर्वाभरणशोभाश्री हारकङ्कणनूपुरा ॥

६२

मेखलाकटिसूत्रेण काञ्चीनादेन राजते । नीलेन पट्टवस्त्रेण परां शोभां गता तु सा ॥

६३

कञ्चुकेनापि दिव्येन सुरक्तेन गुणान्विता । पार्वतीकल्पिताद्भावादुर्गं प्राप्ता महोदयम् ॥

६४

कल्पद्रुमान्मुदं लेभे शंकरं वाक्यमब्रवीत् । यथोक्तं तु त्वया देव तथा हृष्टं धनं मया ॥

६५

यादृशं कथ्यते भावैस्तादृशं परिदृश्यते ।

६६

सूत उवाच—

अथ सा चारुसर्वाङ्गी तयोः पार्श्वे समेत्य वै । पादाम्बुजं ननामाय सा भक्त्या उभयोर्मुदा ॥

उवाच वचनं स्निग्धं तदर्थं हारि च सा तदा । कस्माद्दृष्टा त्वया मातः कथयस्वात्र कारणम् ॥

६७

देव्युवाच—

तस्य कौतुकाद्भावान्मया वै प्रत्ययः कृतः । सद्यः प्राप्तं फलं भद्रे भवतीरूपसंपदा ॥

६८

* सर्वगुणवन्तु पद्मोभयोऽर्पामेकतिथि ।

अशोकसुन्दरीनाम्ना लोके ख्यातिं प्रयास्यसि । सर्वसौभाग्यसंपन्ना मम पुत्री न संशयः ॥ ६८
सोमवंशे तु विख्यातो यथा देवः पुरंदरः । नहुषो नाम राजेन्द्रस्तव नाथो भविष्यति ॥ ६९
एवं दत्त्वा वरं तस्यै जगाम गिरिजा गिरिम् । कैलासं शंकरेणापि मुदा सा परयाऽन्विता ॥ ७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये भूमिखण्डे वेनोपाख्याने गुह्यतीर्थे अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—८१३६

अथ अधिकशततमोऽध्यायः ।

कुञ्जल उवाच—

अशोकसुन्दरी जाता सर्वयोषिद्वरा तदा । रेमे तु नन्दने पुण्ये सर्वकामगुणान्विते ॥ १
सुहृत्पाभिः सुकन्याभिर्देवानां चारुहासिनि । सर्वान्भोगान्भुञ्जाना गीतवृत्त्यविचक्षणा ॥ २
विप्रचित्तिसुतो हुण्डो रौद्रस्त्रीव्रश्च सर्वदा । स्वेच्छाचारो महाकामी नन्दनं प्रविवेश ह ॥ ३
अशोकसुन्दरीं हृष्टा सर्वालंकारशोभिताम् । तस्यास्तु दर्शनादौत्थो विद्धः कामस्य मार्गणैः ॥ ४
तामुवाच महाकायः का त्वं कस्यासि सुन्दरि । कस्मात्त्वं कारणाद्यात्र ह्यागताऽसि वनोत्तमम् ॥ ५

अशोकसुन्दर्युवाच—

शिवस्यापि सुपुण्यस्य सुताऽहं शृणु सांप्रतम् । स्वसाऽहं कार्तिकेयस्य जननी गिरिजा मम ॥ ६
बालभावेन संप्राप्ता लीलया नन्दनं वनम् । भवान्को हि किमर्थं तु मामेवं परिपृच्छसि ॥ ७

हुण्ड उवाच—

विप्रचित्तेः सुतश्चाहं गुणलक्षणसंगुतः । हुण्डेति नाम्ना विख्यातो बलवीर्यसमन्वितः ॥
दैत्यानामप्यहं श्रेष्ठो मत्तमो नास्ति रौक्षसः ॥ ८
देवेषु मर्त्यलोकेषु तपसा यशसा कुलैः । अन्येषु नागलोकेषु धनभाग्यैर्वरानने ॥ ९
दर्शनाच्च विशालासि इतः कन्दर्पमार्गणैः । शरणं तेऽप्यहं प्राप्नोः प्रसादमुमुखी भव ॥
भवस्व बलभा भार्या मम माणसमा प्रिया ॥ १०

अशोकसुन्दर्युवाच—

थूयतामभिधास्यामि सर्वसंबन्धकारणम् । भवितव्या सुजातस्य लोके स्त्री पुरुषस्य हि ।
भवितव्यस्तथा भर्ता स्त्रिया यः सदृशो गुणैः ॥ ११
संसारे लोकमार्गोऽयं शृणु हुण्ड यथाविधि । अस्त्येव कारणं चात्र यथा ते न भवाम्यहम् ॥ १२
सुभार्या दैत्यराजेन्द्र शृणुष्व यतमानसः । तरुराजादहं जाता यदा काले महामते ॥ १३
संभोर्भावं सुसंगृह्य पार्वत्या कल्पिताऽस्म्यहम् । देवस्थानुमतो देव्या सृष्टो भर्ता यमैव हि ॥ १४
सोमवंशे महामातुः स धर्मात्मा भविष्यति । जिष्णुर्जिष्णुसमो वीर्यं तेजसा पावक्रोपमैः ॥ १५
सर्वज्ञः सत्यसंधश्च त्यागे वैश्रवणोपमः । यज्वा दानपतिः सोऽपि रूपेण मन्मथोपमः ॥ १६
नहुषो नाम धर्मात्मा गुणशीलमहानिधिः । देव्या देवेन मे दत्तः ख्यातो भर्ता भविष्यति ॥ १७

यस्मात्सर्वगुणोपेतं पुत्रमाप्स्यामि सुन्दरम् । इन्द्रोपेन्द्रसमं लोके ययातिं जनवल्लभम् ॥ १८
 लप्स्याम्यहं हितं वीरं यस्माच्छम्भोः प्रसादतः । [*अहं पतिव्रता वीर परभार्या विशेषतः ।] १९
 अतस्त्वं सर्वदा हुण्ड त्यज भ्रान्तिमितो व्रज । महस्यैवं वचो ब्रूते सोऽशोकसुन्दरीं प्राति २०
 हुण्ड उवाच—

नैव युक्तं त्वया प्रोक्तं देव्या देवेन चैव हि । नहुषो नाम धर्मात्मा सोमवंशे भविष्यति ॥ २१
 भवती वयसा ज्येष्ठा स कनिष्ठो न युज्यते* । कनिष्ठा स्त्री प्रशस्ता स्यात्पुरुषो न प्रशस्यते ॥ २२
 कदा स पुरुषो भद्रे तव भर्ता भविष्यति । तारुण्यं यौवनं यावन्नाशमेव प्रयास्यति ॥ २३
 यौवनस्य बलेनापि रूपवत्यः सदा स्त्रियः । पुरुषाणां वल्लभत्वं प्रयान्ति वरवर्णिनि ॥ २४
 तारुण्यं हि मेहामूल्यं युवतीनां वरानने । तस्याऽऽधारेण भुञ्जन्ति भोगान्कामान्मनोनुगान् ॥ २५
 कदा सोऽभ्येप्यते भद्र आयुपुत्रः शृणुष्व मे । यौवनं वर्ततेऽयैव वृथा चैव भविष्यति ॥ २६
 गर्भत्वं च शिशुत्वं च कौमारं च निशामय । कदा स यौवनोपेतस्तव योग्यो भविष्यति ॥ २७
 यौवनस्य प्रलोभेन पिवस्व मधुमाधवीम् । मया सह विशालाक्षि रमस्व त्वं सुखेन वै ॥ २८
 हुण्डस्य वचनं श्रुत्वा शिवस्य तनया पुनः । उवाच दानवेन्द्रं सा साधो तन्न भविष्यति ॥ २९
 अष्टाविंशतिके प्राप्ते द्वापरारुख्ये युगे तदा । शेपावतारो धर्मात्मा वसुदेवसुतो बलः ॥ ३०
 रैवतस्य सुतां भार्या दिव्यां चैव करिष्यति । साऽपि जाता महाभागा कृताख्ये हि युगोत्तमे ॥ ३१
 युगत्रयप्रमाणेन सा हि ज्येष्ठा बलादपि । बलस्यापि म्रिया जाता रेवती प्राणसंमिता ॥ ३२
 भविष्यद्वापरे प्राप्ते इह सा तु भविष्यति । मायावती पुरा जाता गन्धर्वतनया वरा ॥ ३३
 अपहृत्य निहृत्यैव शंभरो दानवोत्तमः । तस्या भर्ता समाख्यातो माधवस्य सुतो बली ॥ ३४
 मधुघ्नो नाम वीरेशो यादवेन्द्रस्य नन्दनः । तस्मिन् युगे भविष्ये च भाव्यं पृष्टं पुरातनैः ॥ ३५
 व्यासादिभिर्महाभागैर्ज्ञानवद्भिर्महात्मभिः । एवं हि दृश्यते दैत्य वाक्यं देव्या तदोदितम् ॥ ३६
 मां प्रत्युक्तं यथा धात्र्या पुत्र्या हिमवतस्तदा । त्वं तु लोभेन कामेन लुब्धो वदसि दुष्कृतम् ॥ ३७
 किल्बिषेण समायुक्तं वेदशास्त्रविवर्जितम् । ययस्य दृष्टमेवास्ति शुभं वाऽप्यशुभं वथा ॥ ३८
 पूर्वकर्मानुसारेण तद्भविष्यति तस्य च । [*देवानां ब्राह्मणानां च वदने यत्सुभाषितम् ॥ ३९
 निःसरेष्यदि सत्यं तदन्यथा नैव जायते । मद्भाग्यादेवमाज्ञातं नहुपस्यापि तस्य च ।]
 समायोगं विचार्यैव देव्या प्रोक्तं शिवेन च ॥ ४०
 एवं ज्ञात्वा शमं गच्छ त्यज भ्रान्तिं मनःस्थिताम् । नैव शक्तो भवान्दैत्य मनो मे चालितुं ध्रुवम् ॥ ४१
 पतिव्रतादहं चित्तं कः प्रचालयितुं विभुः । महाज्ञापेन योस्यामि इतो गच्छ महामुर ॥ ४२
 एवमाकर्ण्य तद्वाक्यं हुण्डो वै दानवो बली । मनसा चिन्तयामास कथं भार्या भवेदियम् ॥ ४३
 विचिन्त्य हुण्डो मायावी अन्तर्धानं समागतः । मायया कल्पकारूपो बभूव मम नन्दन ॥ ४४
 सा कन्याऽपि वरारोहा मायारूपाऽगमचतः । हास्यलीलासमायुक्ता यत्राऽऽस्ते भवनन्दिनी ॥ ४५

*एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. झ. ङ. पुस्तकस्थः । + एतद्वे क. ख. घ. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. पुस्तकेषु 'बलेन वयसा युक्तो नहुपस्तु न युज्यते' इत्यर्थमाधिकम् । *एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. घ. ड. च. छ. झ. ट. ठ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ड. च. छ. झ. ङ. ह रणे धीर २ ग. घ. च. छ. ज. झ. ङ. ट. ठ. ड. महामूलं । ३ ड. 'म्' । तस्मा-
 त्प्रियं मे वगेन तस्मात्स्थानाद्विहाय ताम् । अन्यस्मिन्देवसे प्राप्ते मायां कृत्वा तमोमयीम् । दिव्यं मायामय रूपं कृत्वा नार्यालु
 दानवः । हा ।

उवाच वाक्यं स्निग्धेव अशोकसुन्दरीं प्रति । काऽसि कस्यासि सुभगे तिष्ठसि त्वं तपोवने ॥ ४६
 किमर्थं कियते बाले कामशोषणकं तपः । तन्ममाऽऽचक्ष्व सुभगे किं निमित्तं सुदुष्करम् ॥ ४७
 तन्निश्चयं शुभं वाक्यं दानवेनापि भाषितम् । मायारूपेण च्छन्नेन साभिलाषेण सत्वरम् ॥ ४८
 आत्मरूपेण सुदृष्टान्तं पृच्छं तु यथा पुरा । तपसः कारणं सर्वं समाचष्टे सुदुःखिता ॥ ४९
 उपपन्नं तु तस्यापि दानवस्य दुरात्मनः । मायारूपं न जानाति सौहृदात्कथितं तथा ॥ ५०

हुण्ड उवाच—

साधुव्रताऽसि हे देवि सम्पन्नतपरायणा । साधुशीलसमाचारा सोवाचाशोकसुन्दरीम् ॥
 अहं पतिव्रता भद्रे पतिव्रतपरायणा ॥ ५१
 तपश्चरामि सुभगे भर्तुरर्थं महासती । मम भर्ता हतस्तेन हुण्डेनापि वरात्मना
 तस्य नाशाय वै घोरं तपस्यामि महत्तपः ॥ ५२
 एहि मे स्वाश्रमे पुण्ये गङ्गातीरे वसाम्यहम् । अन्यैर्मनोहरैर्वाक्यैरुक्ता प्रत्ययकारकैः ॥ ५३
 हुण्डेन साविभावेन मोहिता शिवनन्दिनी । समाकृष्टा सुवेगेन महामोहेन मोहिता ॥ ५४
 नीता चाऽऽत्मगृहं दिव्यमनौपम्यं सुशोभनम् । मेरोः सुशिखरे पुन वैदूर्याख्यं पुरोत्तमम् ॥ ५५
 स्वस्त्रीवर्गगणोपेतं काञ्चनाख्यं सदा शुभम् । तुङ्गप्रासादसंवाधैः कलशैर्दण्डचामरैः ॥ ५६
 नानादृशसमोपेतैर्वनैर्नैर्लैर्धनोपमैः । वापीकूपतडागैश्च नदीभिस्तु जलाशयैः ॥ ५७
 शोभमानं महारत्नैः प्राकारैर्हैमस्युतैः । सर्वकामसमृद्धार्थैः पूर्णं दैत्यगृहैस्तथा ॥ ५८
 ददृशे सा पुरं रम्यमशोकसुन्दरी तदा । कस्य देवस्य संस्थानं कथयस्व सखे मम ॥ ५९
 सोवाच दानवेन्द्रस्य पूर्वं दृष्टस्य वै त्वया । हुण्डस्य स्थानमेतद्धि सोऽहं दानवपुङ्गवः ॥ ६०
 मया त्वं तु समानीता मायया चात्र भामिनि । [*तामाभाष्य गृहं नीता शातकौर्भं सुशोभनम्
 नानावेशैः समाजुष्टं कैलासशिखरोपमम्] । निवेश्य सुन्दरीं तत्र दोलार्यां कामपीडितः ॥ ६१
 पुनः स्वरूपी दैत्येन्द्रः कामवाणप्रपीडितः । करसंपुटमावध्य उवाच वचनं तदा ॥ ६२
 र्यं र्यं त्वं वाञ्छसे भद्रे तं तं दक्षि न संशयः । भज मां त्वं विशालाक्षि भजन्तं कामपीडितम् ॥

अशोकसुन्दर्युवाच—

नैव चालयितुं शक्या भवता दानवेश्वर । मर्नसाऽपि न वै धार्या मम मोहं समागतम् ॥ (?) ६५
 भवादृशैर्महापापैर्देवैर्वा दानवाधम । हुप्पाप्याऽहं न संदेह एवं ग्राह पुनः पुनः ॥ ६६
 स्कन्दानुजा सा तपसाऽभियुक्ता जाज्वल्यमाना महता रुषा च ।
 संहर्तुकामा परिदानवं तं कालस्य जिह्वेव यया स्फुरन्ती ॥ ६७
 सा प्रोवाच पुनर्देवी तमेवं दानवाधमम् । उग्रं कर्म कृतं पाप आत्मनाशनहेतवे ॥ ६८
 आत्मनाशाय नाशाय स्वजनस्यास्य वै त्वया । स्वगृहं प्रापिता दीप्ता सुशिखा कृष्णवर्त्मनः ॥ ६९
 यथोऽशुभः कूटपक्षी सर्वशोकैः समुद्रतः । गृहं स प्रविशेद्यस्य तस्य नाशो भवेद्भुवम् ॥ ७०
 स्वजनस्य च सर्वस्य धनस्य च कुलस्य च । स द्विजो नाशमिच्छेत विशत्येवं यदा गृहम् ॥ ७१
 तथा तेऽहं गृहं प्राप्ता तव नाशं समीहती । जीवं कुलं धनं धान्यं पुत्रपौत्रादिकं तेषां ॥ ७२

* एतच्छिष्टान्तगतं पाठऽनुपुस्तकस्य ।

१ क ख द घ ङ ट मायामहेन । २ छ 'नसो नेव संपानं म । ३ द छ द 'देही मा यदस्व पु' । ४ झ
 'पा च कुट्ट' पक्षा-सर्वलोकेऽप्यमहल । ५ क ख द च छ, ङ द तय ।

782

— 上上上上上上上上 —

- 2022-23 8]

१ ग. द. व. उ. र. । २ क. ग. द. ड. ख. झ. ञ. ट. ठ. ड. न. त. प. य. । ३ क. घ. ग. छ. म. उ. द. व. ज्ञ. ङ. च. ल. वा. वि. । ४ अ. इ. ई. उ. ए. ओ. आ. इति । ५ अ. इ. ई. उ. ए. ओ. आ. इति । ६ अ. इ. ई. उ. ए. ओ. आ. इति । ७ अ. इ. ई. उ. ए. ओ. आ. इति । ८ अ. इ. ई. उ. ए. ओ. आ. इति । ९ अ. इ. ई. उ. ए. ओ. आ. इति । १० अ. इ. ई. उ. ए. ओ. आ. इति ।

शत्रुघ्न उवाच—

वदामात्यवरेदं किं कस्य देवस्य केतनम् । का देवता पूज्यतेऽत्र कस्य हेतोः स्थिताऽनघ ॥ ५२
एवमाकर्ण्य सर्वज्ञो मन्त्रविभिन्नजगाद् ह । शृणुष्वैकमना वीर यथावदिह सर्वशः ॥ ५३
कामाक्षायाः परं स्थानं विद्धि विश्वैकशर्मदम् । यस्या दर्शनमात्रेण सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥ ५४
देवासुराश्च यां स्तुत्वा नत्वा प्राप्तास्त्रिलोकांश्च यम् । धर्मकामार्थमोक्षाणां दात्री भक्तानुकम्पिनी ॥ ५५
याचिता सुमदेनात्राहिच्छत्रापतिना पुरा । स्थिता करोति सकलं भक्तानां दुःखहारिणी ॥ ५६
तां नमस्कुरु शत्रुघ्न सर्ववीरशिरोमणे । नत्वा सुसिद्धिं प्राप्नोषि ससुरासुरदुर्लभाम् ॥ ५७
इति श्रुत्वाऽथ तद्वाक्यं शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । पप्रच्छ सकलां वार्तां भवान्याः पुरुषर्षभः ॥ ५८

शत्रुघ्न उवाच—

कोऽहिच्छत्रापती राजा सुमदः किं तपः कृतम् । येनेयं सर्वलोकानां माता तुष्टाऽत्र संस्थिता ॥ ५९
वद सर्वं महामात्य नानार्थपरिवृंहितम् । यथावत्त्वं हि जानासि तस्माद्ब्रू महामते ॥ ६०

सुमतिरुवाच—

हेमकूटो गिरिः पूतः सर्वदेवोपशोभितः । तत्रास्ति तीर्थं विपलमृषिद्वन्दुसेवितम् ॥ ६१
सुमदो हि तपस्तेषु हतमातृपितृभजः । अरिभिः सर्वसामन्तैर्जगाम तपसे हितम् ॥ ६२
वर्षाणि त्रीणि स पदा त्वेकेन मनसा स्मरन् । जगतां मातरं दध्यौ नासाग्रस्तिमितेक्षणः ॥ ६३
वर्षाणि त्रीणि शुष्काणां पर्णानां भक्षणं चरन् । चकार परमुग्रं स तपः परमदुश्चरम् ॥ ६४
वर्षाणि त्रीणि सलिले ग्रीतकाले ममज्ज सः । ग्रीष्मे चचार पक्षाशीन्याद्वन्दु जलदोन्मुखः ॥ ६५
त्रीणि वर्षाणि पवनं संरुध्य स्वान्तगोचरम् । भवान् स स्मरन्वीरो न च किञ्चन पश्यति ॥ ६६
वर्षे तु द्वादशेऽतीते दृष्टैतत्परमं तपः । विभाव्य मनसाऽतीव शक्रैः पस्पर्ध तं भयात् ॥ ६७
आदिदेश स कामं तु परिवारसमावृतम् । अप्सरोभिः सुसंयुक्तं ब्रह्मेन्द्रविजयोद्यतम् ॥ ६८
गच्छ काम सखे मह्यं प्रियमाचर मोहन । सुमदस्य तपोविग्रं समाचर यथा भवेत् ॥ ६९
इति श्रुत्वा महद्वाक्यं तुरासाहः स्वयं प्रभुः । उवाच विश्वविजये प्रादग्भवो रघूदह ॥ ७०

काम उवाच—

स्वामिन्कोऽसौ हि सुमदः किं तपः स्वल्पकं पुनः । ब्रह्मादीनां तपो भग्नं करोम्यस्य तु का कथा ॥ ७१
मह्नाणवलनिर्भिन्नश्चन्द्रस्तारां गतः पुरा । त्वमप्यहल्यां गतवान्विश्वामित्रस्तपोर्वशीम् ॥ ७२
चिन्तां मा कुरु देवेन्द्र सेवके मयि संस्थिते । एष गच्छामि सुमदं देवान्यालय मारिष ॥ ७३
एवमुक्त्वा कामदेवो हेमकूटं गिरिं ययौ । वसन्तेन युतः सरुषा तथैवाप्सरसां गणैः ॥ ७४
वसन्तस्तत्र सकलान्पुष्पान्पुष्पफलैर्युतान् । कोकिन्पदपदश्रेण्यां गुष्ठानांश्च चकार सः ॥ ७५
वायुः सुशीतलो वाति दक्षिणां दिशमाश्रितः । कृतमान्वासरिचीरे लवङ्गदुसुमान्वितः ॥ ७६
एवंविधे वने वृत्ते रम्भा नामाप्सरोवरा । सखीभिः संवृता तत्र जगाम सुमदान्तिकम् ॥ ७७
तत्राऽऽरभत गानं सा किनरस्वरशोभना । मृदङ्गपणवानैकवाद्यमेदविशारदा ॥ ७८

तद्गानमाकर्ण्य नराधिपोऽसौ वसन्तमालोक्य मनोहरं च ।

तथाऽन्यपुष्टारदितं मनोरमं चकार चक्षुःपरिवर्तनं युयः ॥ ७९

तं प्रबुद्धं नृपं वीक्ष्य कामः पुष्पायुधस्त्वरत् । चकार सर्जं स तदा धनुस्तत्पृष्ठतोऽनय ॥ ८१

एकाऽप्सरा तत्र नृपस्य पादयोः संवाहनं नर्तितनेत्रपल्लवा ।

चकार चान्या तु कटाक्षमोक्षणं चकार काचिद्भृशमङ्गचेष्टितम् ॥ ८२

अप्सरोभिस्तथाऽऽक्रीर्णः कामविह्वलमानसः । चिन्तयामास मतिमाञ्जितेन्द्रियशिरोमणिः ॥ ८३

एता मे तपसो विघ्नकारिण्योऽप्सरसां वराः । शक्रेण प्रेषिताः सर्वाः करिष्यन्ति यथातथम् ८३

इति संचिन्त्य सुतपास्ता उवाच वराङ्गनाः । का यूयं कुत्र संस्थाः किं भवतीनां चिकीर्षितम् ८४

अत्यद्भुतं जातमहो यद्भवत्योऽक्षिगोचराः । यास्तपोभिः सुदुष्पापास्ता मे तपस आगताः ॥ ८५

इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे कामाक्षोपाख्यानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११४९६

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमदस्य तपोनिधेः । जगदुः कामसेनास्तं रम्भाद्यप्सरसो मुदा ॥ १

त्वत्तपोभिर्वयं कान्त प्राप्ताः सर्वा वराङ्गनाः । तासां यौवनसर्वस्वं भुङ्क्ष्व त्यज तपःफलम् ॥ २

इयं घृताची सुभगा चम्पकाभशरीरभृत् । कर्पूरगन्धललिता भुनक्तु त्वन्मुखामृतम् ॥ ३

एतां महाभाग सुशोभिविभ्रमां मनोहराङ्गीं घनपीनसत्कुचाम् ।

कान्तोपभुङ्क्ष्वाऽऽशु निजोग्रपुण्यतः प्राप्तां पुनस्त्वं त्यज दुःखसागरम् ॥ ४

यामप्यनर्घ्याभरणोपशोभितां मन्दारमालापरिशोभिवक्षसम् ।

नानारताख्यानविचारचञ्चुरां दृढं यथा स्यात्परिरम्भणं कुरु ॥ ५

पिबामृतं यामकवचननिर्गतं विमानमारुह्य वरं मया सह ।

सुमेरुशृङ्गं धनुष्यसेवितं संप्राप्य भोगं कुरु सत्तपःफलम् ॥ ६

तिलोत्तमा यौवनरूपशोभिता गृह्णातु ते मूर्धनि तापवारणे ।

सुचामरौ संततधारयाऽङ्कितौ गङ्गाप्रवाहाविव सुन्दरोत्तम ॥ ७

शृणुष्व भोः कामकथा मनोहराः पिबामृतं देवगणादिवाञ्छितम् ।

उद्यानमासाद्य च नन्दनाभिधं वराङ्गनाभिर्विहरं कुरु प्रभो ॥ ८

इत्युक्तमाकर्ण्य महामतिर्नृपो विचारयामास कुतो ह्युपस्थितः ।

मया सुसृष्टात्तपसः सुराङ्गनामृत्यूह एवात्र विधेयमेव किम् ॥ ९

इतिचिन्तातुरो राजा स्वान्ते संचिन्त्य धीरधीः । जगाद मतिमान्वीरः सुमदो देवताङ्गनाः ॥ १०

यूयं तु मम चित्तस्था जगन्मातृस्वरूपकाः । मया संचिन्त्यते या हि साऽपि त्वद्रूपिणी मता ११

इदं तुच्छं स्वर्गसुखं त्वयोक्तं सविकल्पकम् । यत्स्वामिनी मया भक्त्या सेविता दास्यते वरम् १२

यत्कृपातो विधिः सत्यलोके प्राप्नो महानभूत् । सा मे दास्यति सर्वं हि भक्तदुःखान्तकारिणी ॥

किं नन्दनं किं तु गिरिः कनकेन सुमाण्डितः । किं सुधा स्वल्पपुण्येन प्राप्या दानवदुःखिता १४

इति वाक्यं समाकर्ण्य कामस्तु विविधैः शरैः । माहरन्मदेवस्य कर्तुं किञ्चिन्न वै प्रभुः ॥ १५

कटाक्षैर्नूपुरारारवैः परिरम्भैर्विलोकितैः । न तस्य चित्तविभ्रान्तिं कर्तुं शक्ता वराङ्गनाः ॥ १६
 गता यथागतं शक्रं जगदुर्ध्वार्षीर्नृपः । तच्छ्रुत्वा मधवा भीतो मोघमारम्भमात्मनः ॥ १७
 अथ निश्चितमालोक्य स्वपदान्ज्जस्य चाम्बिका । जितेन्द्रियं महाराजं प्रत्यक्षाऽभूत्सुयोगिनी ॥
 पञ्चास्यपृष्ठललिता पाशाङ्कुशधरा वरा । धनुर्वाणधरा माता जगत्पावनपावनी ॥ १९
 तां वीक्ष्य मातरं धीमान्मूर्खकोटिसमप्रभाम् । धनुर्वाणशृणीपाशान्दधानां हर्षमाप्तवान् ॥ २०
 शिरसा बहुशो नत्वा मातरं भक्तिभाविताम् । हसन्तीं निजदेहे तु स्पृशन्तीं पाणिना मुहुः ॥ २१
 तुष्टाव भक्त्युत्कलितचित्तवृत्तिर्महामतिः । गद्गदस्वरसंयुक्तः कण्ठकाङ्गोपशोभितः ॥ २२
 जय देवि महादेवि भक्तवृन्दैकसेविते । ब्रह्मरुद्रादिदेवेन्द्रसेविताद्द्विपुगेऽनये ॥ २३
 मातस्त्व-कलाविद्धमेतद्भ्राति चराचरम् । त्वहते नास्ति सर्वं तन्मातर्भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २४
 मही त्वयाऽऽधारशक्त्या स्थापिता चलतीह न । सपर्वतवनोद्यानदिग्गजैरुपशोभिता ॥ २५
 सूर्यस्तपति खे तीक्ष्णैरंशुभिः प्रतपन्महीम् । तच्छक्त्या वसुधासंस्थं रसं गृह्णन्विमुञ्चति ॥ २६
 अन्तर्वह्निःस्थितो वह्निर्लोकानां प्रकरोति शम् । त्वत्प्रतापान्महादेवि सुरासुरनमस्कृते ॥ २७
 त्वं विद्या त्वं महामाया विष्णोर्लोकैकपावनी । त्वं शक्त्या सृजसीदं त्वं पालयस्यपि मोहिनी ॥
 त्वत्तः सर्वे सुराः प्राप्य सिद्धिं सुखमयन्ति वै । मां पालय कृपानाथे बन्दिते भक्तवल्लभे ॥ २९
 रक्ष मां सेवकं मातस्त्वदीयचरणाम्बुजे । कुरु मे वाञ्छितां सिद्धिं महापुरुषपूर्वजे ॥ ३०

सुमतिरुवाच—

एवं तुष्टा जगन्माता वृणीष्व वरमुत्तमम् । उवाच भक्तं सुमदं तपसा कृशदेहिनम् ॥ ३१
 इत्येतद्वाक्यमाकर्ण्य प्रहृष्टः सुमदो नृपः । वज्रे निजं हतं राज्यं हतदुर्जनकण्ठकम् ॥ ३२
 महेशीचरणद्वन्द्वे भक्तिमन्व्यभिचारिणीम् । ग्रान्ते मुक्तिं तु संसारवारिधेस्तरणीं पुनः ॥ ३३

कामाक्षीवाच—

राज्यं मासुहि सुमद सर्वत्र हतकण्ठकम् । महिलारत्नसंयुष्टपादपद्मद्वयो भव ॥ ३४
 तव वैरिपराभृतिर्मा भूयात्सुमदाभिध । यदा तु रावणं हत्वा रघुनाथो महापशाः ॥ ३५
 करिष्यत्यश्वयज्ञं हि सर्वभारोपशोभितम् । तस्य भ्राता महावीरः शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ ३६
 पालयन्महामायास्यत्यत्र वीरादिभिर्वृतः । तस्मै सर्वं समर्प्य त्वं राज्यमृद्धिधनादिकम् ॥ ३७
 पालयिष्यसि योधैः स्वैर्धनैर्धृतिरिभिरुद्भटैः । ततः पृथिव्यां सर्वत्र भ्रमिष्यसि महामते ॥ ३८
 तवो रामं नमस्कृत्य ब्रह्मेन्द्रेशादिसेवितम् । मुक्तिं प्राप्स्यसि दुष्प्रापां योगिभिर्यमसाधनैः ॥ ३९
 तावत्कालमिह स्याता यावद्भामहयागमः । पथात्त्वां तु समुद्भूत्य गन्ताऽस्मि परमं पदम् ॥ ४०
 इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवी सुरासुरनमस्कृता । सुमदोऽप्यहिच्छत्रायां शशून्हत्वा नृपोऽभवत् ॥ ४१
 एष राजा समर्थोऽपि बलवाहनसंयुतः । न ग्रहीष्यति ते वाहं महामायासुशिक्षितः ॥ ४२
 धुत्वा प्राप्तं पुरीषाश्वं हयमेधहयोत्तमम् । त्वां च सर्वमहाराजैः सेविताद्द्विं महामतिः ॥ ४३
 सर्वं दास्यति सर्वज्ञ राजा सुमदनामधृक् । अधुना तन्महाराज रामचन्द्रमतापतः ॥ ४४

शेष उवाच—

इति वृत्तं समाकर्ण्य सुमदस्य महापशाः । साधु साध्विति चोवाच जहर्ष मतिमान्वली ॥ ४५

अहिच्छत्रापतिः सर्वैः स्वर्गणैः परिवारितः । सभायां सुखमास्ते यो बहुराजन्यसेवितः ॥ ४६
 ब्राह्मणा वेदविदुषो वैश्या धनसमृद्धयः । राजानं पर्युपासन्ते सुमदं शोभयाऽन्वितम् ॥ ४७
 वेदविद्याविनोदेन न्यायिनो ब्राह्मणा वराः । वदन्ति चाऽऽश्रितं भूयं सर्वलोकैकरक्षकम् ॥ ४८
 एतस्मिन्समये कश्चिदागत्य नृपतिं जगौ । स्वामिन्न जाने कस्यास्ति हयः पत्रधरोऽन्तिके ॥ ४९
 तच्छ्रुत्वा सेवकं श्रेष्ठं प्रेषयामास सत्वरः । जानीहि कस्य राज्ञोऽयमश्वो मम पुरान्तिके ॥ ५०
 गत्वाऽप्य सेवकस्तत्र ज्ञात्वा वृत्तान्तमादितः । निवेदयामास नृपं महाराजन्यसेवितम् ॥ ५१
 स ध्रुत्वा रघुनाथस्य हयं चिरमनुस्मरन् । आज्ञापयामास जनं सर्वं राजा विशारदः ॥ ५२
 लोका मदीयाः सर्वे ये धनधान्यसमाकुलाः । तोरणादीनि गेहेषु मङ्गलानि सृजन्तिवह ॥ ५३
 कन्याः सहस्रशो रम्या रम्याभरणभूषिताः । गजोपरि समाकूटा यान्तु शत्रुघ्नसंमुखम् ॥ ५४
 इत्यादि सर्वमाज्ञाप्य ययौ राजा स्वयं ततः । पुत्रपौत्रमहिष्यादिपरिवारसमावृतः ॥ ५५
 शत्रुघ्नः सुमहामात्यैः सुभटैः पुष्कलादिकैः । संयुतो भूपतिं वीरं वदशं सुमदाभिधम् ॥ ५६
 हस्तिभिः सादिसंयुक्तैः पत्तिभिः परतायनैः । वाजिभिर्भूषितैर्वीरैः संयुतं वीरशोभितम् ॥ ५७
 अथाऽऽगत्य महाराजं शत्रुघ्नं नतवान्मुदा । धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि सत्कृतं च कृतं वपुः ॥ ५८
 इदं राज्यं वृहाणाऽऽशु महाराजोपशोभितम् । महामाणिक्यमुक्तादिमहाधनसुपूरितम् ॥ ५९
 स्वामिन्धिरं प्रतीक्षेऽहं हयस्याऽऽगमनं प्रति । कामाक्षाकथितं पूर्वं जातं संप्रति तन्महत् ॥ ६०
 विलोक्य पुरीं मयं कृतार्थीकुरु मानवान् । पावयास्मत्कुलं सर्वं रामानुज महीपते ॥ ६१
 इत्युक्त्वाऽऽरोपयामास कुञ्जरं चन्द्रसुप्रभम् । पुष्कलं च महावीरं तथा स्वयमथाऽऽरुहत् ॥ ६२
 भेरीपणवतूर्याणां वीणादीनां स्वनस्तदा । व्याप्नोति स्म महाराज सुमदेन प्रणोदितः ॥ ६३
 कन्याः समागत्य महानरेन्द्रं शत्रुघ्नमिन्द्रादिकसेविताङ्घ्रिम् ।
 करिस्थिता मौक्तिकवृन्दसंघैर्वर्धयामासुरिनमशुक्ताः ॥ ६४
 शनैः शनैः समागत्य पुरीमध्ये जनैर्मुदा । वर्धयामास शत्रुघ्नं प्राप तोरणादिकभूषितम् ॥ ६५
 हयरत्नेन संयुक्तस्तथा वीरैः सुशोभितः । राज्ञा पुरस्कृतो राजा शत्रुघ्नः प्राप मन्दिरम् ॥ ६६
 अर्घ्यादिभिः पूजयित्वा रघुनाथासुजं मुदा । सर्वं समर्पयामास रामचन्द्राय धीमते ॥ ६७
 इति श्रीमहापुराणे पादो पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नाहिच्छत्रापुरीप्रवेशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११५६३

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ स्वागतसंतुष्टं शत्रुघ्नं प्राह भूमिपः । रघुनाथकथां श्रेष्ठां शुश्रूषुः पुरुषर्षभः ॥ १

सुमद उवाच—

कश्चिदास्ते सुखं रामः सर्वलोकशिरोमणिः । भक्तरक्षावतारोऽयं ममानुग्रहकारकः ॥ २

धन्या लोका इमे पुर्या रघुनाथमुखाम्बुजम् । येऽनिशं पपुरेवाक्षणां पुटकैः परिमोदिताः ॥ ३

१ ख. ग. छ. ठ. ड. न य द. घ. सुभटैः । २ क. ख. ग. घ. ड. च. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. ड. ण. त. य. द. घ.
 'राः । आशीर्वदन्ति तं भू' । ३ क. अ. 'र स तयाऽयम्' । ४ त. 'सिपूदत्तम्' ।

अथ जातं मदीयं च नितरां पुरुषर्षभ । कृतार्थं कुलभूम्यादिवस्तुजातं महामते ॥ ४
 कामाक्षया प्रसादो मे कृतः पूर्वं दयाद्रया । रघुनाथमुखाम्भोजं द्रक्ष्येऽद्य सकुटुम्बकः ॥ ५
 इत्युक्त्वति वीरे तु सुमदे पार्थिवोत्तमे । सर्वं तत्कथयामास रघुनाथगुणोदयम् ॥ ६
 त्रिरात्रं तत्र वै स्थित्वा रघुनाथानुजः परम् । गन्तुं चकार धिपणां राज्ञा सह महामतिः ॥ ७
 तज्ज्ञात्वा सुमदः शीघ्रं पुत्रं राज्येऽभ्यपेक्षयत् । शत्रुघ्नेन महाराज्ञा पुष्कलेनानुमोदितः ॥ ८
 वासांसि बहुरत्नानि धनानि विविधानि च । शत्रुघ्नसेवकेभ्योऽसौ प्रादात्तत्र महामतिः ॥ ९
 ततो गमनमारंभे मन्त्रिभिर्बहुवित्तैः । पत्तिभिर्वाजिभिर्नागैः सदश्वै रथकोटिभिः ॥ १०
 शत्रुघ्नः सहितस्तेन सुमदेन धनुर्भृता । जगाम मार्गे विहसन् रघुनाथप्रतापभृत् ॥ ११
 पयोष्णीतीरमासाद्य जगाम सहस्रोत्तमः । पृष्ठतोऽनुययुः सर्वे योधा वैरिप्रहारिणः ॥ १२
 आश्रमान्विविधान्पश्यन्पृथ्वीणां सुतपोभृताम् । तत्र तत्र विशृण्वानो रघुनाथगुणोदयम् ॥ १३
 एष धीमान्हरिर्याति हरिणा परिरक्षितः । हरिभिर्हरिभक्तैश्च हरिवर्यैर्नृगैर्मुहुः ॥ १४
 इति शृण्वञ्शुभा बाचो मुनीनां परितः प्रभुः । तुतोप भवत्युत्कलितचित्तद्वत्तिभृतां महान् ॥ १५
 ददर्श चाऽऽश्रमं शुद्धं द्विजजन्तुसमाकुलम् । वेदध्वनिहताशेषामद्भलं शृण्वतां वृणाम् ॥ १६
 अग्निहोत्रहविर्धूमपवित्रितनभोखिलम् । मुनिवर्यकृतानेकयागयूपसुशोभितम् ॥ १७
 यत्र गावस्तु हरिणा पाल्यन्ते पालनोचिताः । मूपका न खनन्त्यस्मिन्विडालस्याभयाद्विलम् ॥ १८
 मयूरैर्नकुलैः सार्धं क्रीडन्ति फणिनोऽनिशम् । गजैः सिंहैर्नित्यमत्र स्पीयते मित्रतां गतैः ॥ १९
 एणास्तत्रत्यनीवारभक्षणेपु कृतादराः । न भयं कुर्वते कालाद्रक्षिता मुनिवृन्दकैः ॥ २०
 गावः कुम्भसमोधस्का नन्दिनीसमविग्रहाः । कुर्वन्ति चरणोत्प्रेन रजसेलां पवित्रिताम् ॥ २१
 मुनिवर्यैः समित्पाणिपद्मैर्धर्मक्रियोचिताम् । दृष्ट्वा पद्मच्छ सुमतिं सर्वज्ञं राममन्त्रिणम् ॥ २२

शत्रुघ्न उवाच—

सुमते कस्य संस्थानं मुनेर्भाति पुरोगतम् । निर्वैरजन्तुसंसेव्यं मुनिवृन्दसमाकुलम् ॥ २३
 श्रोष्यामि मुनिवार्तां च विदधामि पवित्रितम् । निजं वपुस्तदीयाभिर्भार्ताभिर्वर्णनादिभिः ॥ २४
 इति श्रुत्वा महद्वाक्यं शत्रुघ्नस्य महात्मनः । कथयामास सचिवो रघुनाथस्य धीमतः ॥ २५

सुमतिरुवाच—

च्यवनस्याऽऽश्रमं विद्धि महातापसशोभितम् । निर्वैरजन्तुसंकीर्णं मुनिपत्नीभिरावृतम् ॥ २६
 योऽसौ महामुनिः स्वर्गवैद्ययोर्भागमादधात् । स्वायंभुवमहायज्ञे शक्रमानाविभेदनः ॥ २७
 महामुनेः प्रभावोऽयं न केनापि समाप्यते । तपोवलसमृद्धस्य वेदपूर्तधरस्य तु ॥ २८
 श्रुत्वा रामानुजो वार्तां च्यवनस्य महात्मनः । सर्वं पद्मच्छ सुमतिं शक्रमानादिभञ्जनम् ॥ २९

शत्रुघ्न उवाच—

कदाऽसौ दस्ययोर्भागं चकार सुरपङ्क्तिषु । किं कृतं देवराजेन स्वायंभुवमहामते ॥ ३०

सुमतिरुवाच—

ब्रह्मवर्षेऽतिविख्यातो मुनिर्भृगुरिति श्रुतः । कदाचिद्गतवान्सायं समिदाहरणं प्रति ॥ ३१

१ ज. द. अर्पज्ञा । २ क. ख. ग. छ. ज. घ. ङ. ण त घ. ध. विचक्षणो । ३ क. ख. ग. छ. ज. घ. ङ. ण. ध. "स्यहर्षे" । ४ ग. छ. ङ. ड. ध. "दशोऽश्रममुदर्यं जनज" । घ. ज. ण. "दशोऽश्रमं शुद्धार्पणजन" । ५ क. ग. छ. ज. ट. ण. त. ध. ध. "मिमानता" ।

तदा मखविनाशाय दमनो राक्षसो बली । आगत्योच्चैर्जगादेदं महामयकरं वचः ॥ ३२
 कुत्रास्ति मुनिवन्दुः स कुत्र तन्महिलाऽनघा । पुनः पुनरुवाचेदं वचो रोपसमाकुलः ॥ ३३
 तदा हुतवहो ज्ञात्वा राक्षसाञ्जयमागतम् । दर्शयामास तज्जायामन्तर्वत्नीमनिन्दिताम् ॥ ३४
 जग्राह राक्षसस्तां तु रुदतीं कुररीमिव । भृगो रक्ष पते रक्ष रक्ष नाथ तपोनिधे ॥ ३५
 एवं वदन्तीमार्तां स गृहीत्वा निरगाद्रहिः । दुष्टवाक्यप्रभादेन धर्षयन्त भृगोः सतीम् ॥ ३६
 ततो महाभयत्रस्तो गर्भश्चोदरमध्यतः । पपात प्रज्वलन्नेत्रो वैश्वानर इवाद्भजः ॥ ३७
 तेनोक्तं मा व्रजस्वाऽऽश्रु त्वं भस्मीभव दुर्मते । न हि साध्वीपरामर्शं कृत्वा श्रेयोऽभियास्यसि ॥ ३८
 इत्युक्तः स पपाताऽऽश्रु भस्मीभूतकलेवरः । माता तदाऽर्भकं नीत्वा जगामाऽऽश्रममुन्मत्ता ॥ ३९
 भृगुर्वैदिकृतं सर्वं ज्ञात्वा कोपसमाकुलः । शशाप सर्वभक्षस्त्वं भव दुष्टारिसूचक ॥ ४०
 तदा शप्तोऽतिदुःखार्तो जग्राहाड्ध्याशुंशुक्षणिः । कुरु मेऽनुग्रहं स्वामिन्कृपार्णव महामते ॥ ४१
 मयाऽनृतवचोभीत्या कथितं न गुरुदुहा । तस्मान्ममोपरि कृपां कुरु धर्मिशिरोमणे ॥ ४२
 तदाऽनुग्रहमाधत्त सर्वभक्ष्यो भवान्शुचिः । इत्युक्तवान्हृतभुजं दयाद्रौ मुनितापसः ॥ ४३
 गर्भाच्च्युतस्य पुत्रस्य जातकर्मादिकं शुचिः । चकार विधिवद्विशो दर्भपाणिः सुमङ्गलः ॥ ४४
 च्यवनाच्यवनं प्राहुः सर्वे तत्र तपस्विनः । शनैः शनैः स बह्वे शुक्लपतिपदिन्दुवत् ॥ ४५
 स जगाम तपः कर्तुं रेवां लोकैकपावनीम् । शिष्यैः परिवृतः सर्वैस्तपोबलसमन्वितैः ॥ ४६
 गत्वा तत्र तपस्तेषु वर्षाणामयुतं महान् । अंसयोः किंशुकौ जातौ वल्मीकोपरि शोभितौ ॥ ४७
 मृगा आगत्य तस्याङ्गे कण्ठं विदधुरुत्सुकाः । न किंचित्स ह जानाति दुर्निवारतया दृढः ॥ ४८
 कदाचिन्मनुरुक्तस्तीर्थयात्रां प्रति प्रभुः । सकुटुम्बोऽथ ययौ रेवां महाबलसमावृतः ॥ ४९
 तत्र स्नात्वा महानद्यां संतर्प्य पितृदेवताः । दानानि वाडवेभ्यश्च प्रादाद्विष्णुमनुष्टये ॥ ५०
 तत्कन्या विचरन्ती सा वनमध्य इतस्ततः । सखिभिः सहिता रम्या तप्तहाटकभूषणा ॥ ५१
 तत्र दृष्ट्वाऽथ वल्मीकं महा तरुशुशोभितम् । निमेषोन्मेषरहितं तेजः किंतु ददर्श सा ॥ ५२
 गत्वा तत्र शलाकाभिरनुददुषिरं स्रवत् । दृष्ट्वा राज्ञोऽद्भुता खेदं प्राप्तवत्यथ दुःखिता ॥ ५३
 न जनन्यै तथा पित्रे शशांसायेन विलुता । स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं शुशोच सा भयातुरा ॥ ५४
 तदा भूषलिता राजन्दिबश्चोल्का पपात ह । धूम्रा दिशोऽभवन्तर्वाः सूर्यश्च परिधेयितः ॥ ५५
 तदा राज्ञो ह्यत्र नष्टा हस्तिनो बहवो मृताः । धनं रत्नयुतं नष्टं कलहोऽभून्मथस्तदा ॥ ५६
 तदालोक्य नृपो भीतः किंचिदुद्दिग्गमानसः । जनानपृच्छत्केनापि मुनये त्वपराधितम् ॥ ५७
 पारंपर्येण तज्ज्ञात्वा स्वपुत्र्याः परिचेष्टितम् । ययौ स दुःखितस्तत्र समृद्धबलवाहनः ॥ ५८
 तं वै तपोनिधिं वीक्ष्य महता तपसा युतम् । स्तुत्वा प्रसादयामास मुनिवर्य दयां कुरु ॥ ५९
 तस्मै तुष्टो जगादायं मुनिवर्यो महातपाः । तवाऽऽत्मजाकृतं सर्वमुत्पाताद्यमवेहि तत् ॥ ६०
 तत्र पुत्र्या महाराज चक्षुर्विस्फोटनं कृतम् । बहू सुस्राव रुधिरं जानती त्वायुवाच न ॥ ६१
 तस्मादियं महाभूष मङ्गं देया यथाविधि । ततश्चोत्पातशमनं भविष्यति सुराचितं ॥ ६२
 तच्छ्रुत्वा दुःखितो राजा मङ्गाचक्षुष आत्मजाम् । ददौ कुलवयोरुपशीलक्षणसंयुताम् ॥ ६३

* संधितार्यः ।

१ स. ग. छ. ठ. ड. त. थ. द. ध. 'महारेण य' । २ क. ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. ध. 'योऽधिगच्छति ।
 ३. य. द. 'योऽधिगच्छति । १ ग. ड. महत् ।

दत्ता यदा नृपेणैवं कन्या कमललोचना । तदोत्पाताः शमं याताः सर्वे मुनिरुपोद्भवाः ॥ ६४
 राजा दत्त्वाऽऽत्मजां तस्मै मुनये तपसां निधे । प्राप स्वां नगरीं भूयो दुःखितो दयया पुनः ६५
 इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषनात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे च्यवनोपाख्यानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११६२८

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

अर्धाधिः स्वाश्रमगतो मानव्या सह भार्यया । मुदं प्राप हताशेषपातको योगयुक्तया ॥ १
 सा मानवी तं चरमात्मनः पतिं नेत्रेण हीनं जरसा गतौजसम् ।
 सिपेव एनं हरिमेधसोत्तमं निजेष्टदात्रीं कुलदेवतां यया ॥ २
 *शुभ्रूपती तं पतिमिद्विजित्वा महानुभावं तपसां निधिं प्रियम् ।
 परां मुदं प्राप सती मनोहरा शची यया शक्रनिपेवणोद्यता ॥ ३
 चरणौ सेवते तन्वी सर्वलक्षणलक्षिता । राजपुत्री सुन्दराङ्गी फलमूलोदकाशना ॥ ४
 नित्यं तद्वाक्यकरणे तत्परा पूजने रता । कालक्षेपं च कुरुते सर्वभूतहिते रता ॥ ५
 विसृज्य कामदम्भं च द्वेषं लोभं भयं मदम् । अपमत्तोद्यता नित्यं च्यवनं समतोपयत् ॥ ६
 एवं तस्य प्रकुर्वाणा सेवां वाक्कायकर्मभिः । सहस्राब्दं महाराज सा च कामं मनस्यधात् ॥ ७
 कदाचिद्देवभिपजावागतावाश्रमे मुनेः । स्वागतेन सुसंभाव्य तयोः पूजां चकार सा ॥ ८
 शर्यातिकन्याकृतपूजनार्थपाद्यादिना तोषितचित्तवृत्ती ।
 तावूचतुः स्नेहवशेन सुन्दरौ वरं वृणीष्वेति मनोहराङ्गीम् ॥ ९
 तुष्टौ तौ वीक्ष्य भिषजौ देवानां वरयाचने । मतिं चकार नृपतेः पुत्री मतिमतां वरा ॥ १०
 पत्यभिमायमालक्ष्य तावुवाच नृपात्मजा । दत्तं मे चक्षुषी पत्युर्यदि तुष्टौ युवां सुरौ ॥ ११
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुकन्याया मनोहरम् । सतीत्वं च विलोक्येदमूचतुर्भिषजां परी ॥ १२
 त्वत्पतिर्यदि देवानां भागं यज्ञे दधात्यसौ । आवयोरधुना कुर्वश्चक्षुषोः स्फुटदर्शनम् ॥ १३
 च्यवनोऽप्योमिति प्राह भागदाने वरौजसोः । तदा तदष्टावश्विनो तमूचतुस्तपतां वरम् ॥ १४
 निमज्जतां भवानस्मिन्हृदे सिद्धविनिर्मिते । इत्युक्त्वा जरया ग्रस्तदेहो धमनिसंततः ॥ १५
 ह्रदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां स्वयं चामज्जतां हृदे । पुरुषास्त्रय उच्चस्थुरपीच्या यनिताप्रियाः ॥ १६
 रयमस्तजः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः । तान्निरीक्ष्य वरारोहा मुरूपानमूर्यवर्चसः ॥ १७
 अगानती पतिं साध्वी दशविनां शरणं ययौ । दर्शयित्वा पतिं तस्य पातिव्रत्येन तोषिता ॥ १८
 ऋषिमामन्त्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् । यक्ष्यमाणे कर्ता स्वीयभागकार्यान्निधा युता ॥ १९
 कालेन भूयसा क्षामां कश्चितां व्रतचर्यया । त्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाऽग्रवीद् ॥ २०
 तुष्टोऽहमथ तव मानिनि मानदायाः शुभ्रूपया परमया हृदि चैकभयत्या ।
 यो देहिनामयमतीव सुहृत्सुदेहो नाऽऽवेक्षितः समुचितः सपितुं मदर्धे ॥ २१

* शुभ्रूपनामेति तु पुनश्च ।

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः ।
 तानेव ते मदनुत्तेवनयाऽविरुद्धान्दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान् ॥ २२
 अन्ये पुनर्भगवतो भूव उद्विजृम्भविश्रंसितार्थरचिताः किमुरुक्रमस्य ।
 सिद्धाऽसि भुङ्क्ष्व विभवाभिजगधर्मदीहान्दिव्यान्नरानधिगमात्पुण्यविक्रियाभिः २३
 एवं ब्रुवाणमवलाऽखिलयोगमाया विद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ।
 संप्रथमप्रणयविह्वलया गिरिपद्मिनीदिविलोकविलसद्भसिता तमाह ॥ २४

सुकन्योवाच—

राक्षं वत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ।
 यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृद्व्रसद्गो भूयाद्वरीयसि गुणप्रसवः सतीनाम् ॥ २५
 तत्रेति कृत्यमुपशिक्ष्य यथोपदेशं येनैष कश्चित्तमोऽतिरिंसयाऽऽत्मा ।
 सिध्येत ते कृतमनोभवधर्पिताया दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ २६

सुमतिरुवाच—

प्रियायाः प्रियमन्विच्छंश्चयन्नो योगमास्थितः । विमानं कामदं राजस्तर्ह्येवाऽऽविरचीकरत् ॥ २७
 सर्वकामदुषं दिव्यं-सर्वरत्नसमन्वितम् । सर्वध्वृषचयोदकं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम् ॥ २८
 दिव्योपस्तरणोपेतं सर्वकोलमुखावहम् । पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् ॥ २९
 सन्निर्विचित्रमालाभिर्मञ्जुसिद्धतपद्भृग्भिः । दुकूलसौमकोशैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ ३०
 [उपयुपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् । कृतैः कशिपुभिः क्रान्तं पर्यङ्कव्यजनादिभिः] ॥ ३१
 तत्र तत्र विनिसिम्नानाशिल्पोपशोभितम् । महापरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ ३२
 द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटिकम् । शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिभूतम् ॥ ३३
 चक्षुष्मत्पद्मरागाद्यैर्वैज्रभित्तपु निर्मितैः । जुष्टं विचित्रवैतानिपुकाहारावलम्बितैः ॥ ३४
 हंसपारावतघ्नतैस्तत्र तत्र विकूजितम् । कुत्रिमान्मन्यमानैस्तानधिरुहावरुह च ॥ ३५
 विहारस्थानविश्रामसंवेशमाङ्गणार्जिरैः । यथोपजार्पे राक्षसैर्विस्मापनमिवाऽऽत्मनः ॥ ३६
 ईदृगृहं प्रपश्यन्ती नातिप्रीतेन चेतसा । सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रोवाच वचनं स्वयम् ॥ ३७
 निमज्ज्यास्मिन्नुदे भीरु विमानमिदमारुह । [सा तु भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥ ३८
 सरजो विभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् ।] अङ्गं च मलयपङ्केन संछद्यं शबलस्तनम् ॥ ३९
 आविवेश सरस्तत्र मुदा शिवजलाशयम् । साऽन्तःसरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः ४०
 सर्वाः किशोरवयसो ददशोत्पलगन्धयः । ता दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय मोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ॥ ४१
 वयं कर्मकरास्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम् । स्नानेन तां महाहर्षेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ॥ ४२
 दुकूले निर्मले नूतने ददुरस्यै च मानद । भूषणानि परार्घ्यानि वरीयांसि सुमन्ति च ॥ ४३
 अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतसवम् । अथाऽऽद्दर्शं स्वमात्मानं स्रग्विणे विरजोम्बरम् ॥ ४४
 ताभिः कृतस्वस्त्यपनं कन्याभिर्वैदुमानितम् । हारेण च महाहर्षेण रुचकेन विभूषितम् ॥ ४५
 निष्कप्रीवं बलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम् । श्रोण्योरध्यस्तया काक्या काञ्चन्या बहुरत्नया ॥ ४६

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. प. पुस्तकस्थः ।

† एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. प. पुस्तकस्थः ।

सुधुवा सुदता शुक्लसिन्धुपात्रेन चक्षुषा । पद्मकोशस्पृधा(हा?)लीनैरलकैश्च लसन्मुखा ॥ ४७
 यदा सस्मार दायितमृषीणां वल्लभं पतिम् । तत्र चाऽऽस्ते सह स्त्रीभिर्व्याऽऽस्ते स मुनीश्वरः ॥ ४८
 भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रहृतं तदा । निश्म्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥ ४९
 स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् । आत्मनो विभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम् ॥ ५०
 विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् । जातभावो विमानं तदारोपयदमित्रहन् ॥ ५१
 तस्मिन्नुत्पदिमा भिययाऽऽनुपक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ॥
 बभ्राज उत्कंचकुमुद्रणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोदुपतिर्नभस्यः ॥ ५२
 तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्रोणीष्वनङ्गससमाकृतसौभगासु ।
 सिद्धैर्नुतो घुघुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदवल्लनावरुथी ॥ ५३
 वैश्रम्भके सुरवने नन्दने पुष्पभद्रके । मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ॥ ५४
 इति श्रीमहापुराणे षोडशोऽध्यायः ॥ १५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११६८२

अथ षोडशोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

एवं तथा क्रीडमानः सर्वत्र धरणीतले । नाबुध्यत गतानन्दाञ्जलतसंख्यापरिमितान् ॥ १
 ततो ज्ञात्वाऽथ तद्विभः स्वकालपरिवर्तिनीम् । मनोरथेन पूर्णां च स्वस्य मियतमां वराम् ॥ २
 न्यवर्तताऽऽश्रमं श्रेष्ठं पयोष्यास्तीरसंस्थितम् । निर्वरजन्नुजनतासंकुलं मृगसेवितम् ॥ ३
 तत्रावसत्स सुतपाः शिष्यैर्वेदसमन्वितैः । सेविताहृष्टिपुणो नित्यं तताप परमं तपः ॥ ४
 कदाचिदथ शर्यातिर्यष्टुमैच्छत देवताः । तदा च्यवनमानेतुं प्रेषयामास सेवकान् ॥ ५
 तैराहूतो द्विजवरस्तदाऽऽगच्छन्महातपाः । सुकन्यया धर्मपत्न्या स्वाचारपरिनिष्ठया ॥ ६
 आगतं तं मुनिवरं पैत्या सह महाययाः । ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ ७
 राजा दुहितरं ग्राह कृतपादाभिवन्दनाम् । आशिषो न प्रयुञ्जानो नातिम्रीतमना इव ॥ ८
 चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया मलम्भितो लोकनमस्कृतो मुनिः ।
 या त्वं जराग्रस्तमसंभृतं पतिं विहाय जारं भजसेऽमुषध्वगम् ॥ ९
 कथं मतिस्तेऽवगताऽन्यथा सतां कुलप्रसूतेः कुलदूषणं त्विदम् ।
 विभर्षि जारं यदपत्रपा कुलं पितुः स्वभर्तुश्च नपस्यधस्तपाम् ॥ १०
 एवं घुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता । उवाच तात जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥ ११
 दाशंस पित्रे तत्सर्वं ययोरूपाभिलम्भनम् । विस्मिनः परमपीतस्नयनां परिपश्यजे ॥ १२
 सोमेनायाजयद्दीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् । असोमपोरप्यश्विनोऽप्यवनः स्वेन तेजसा ॥ १३
 ग्रहं नु ग्राहयामास तपोवल्गुसमन्वितः । वज्रं गृहीत्वा शक्रस्तु रज्जुं ग्राह्यणसत्तपम् ॥ १४
 अपहृत्किपावर्नो देवौ घुवाणं पदङ्किगोचरा । शक्रं वज्रधरं दृष्ट्वा मुनिः स्वदननोद्यतम् ॥ १५
 हुंकारमतरोद्दीयान्स्तम्भयामास तद्गुणम् । इन्द्रस्तन्वभुजस्तत्र दृष्टः सर्वं ध मानयः ॥ १६

कोपेन श्वसमानोऽहिर्यथा मन्त्रनियन्त्रितः । तुष्टाव स मुनिं शक्रः स्तब्धबाहुस्तपोनिधिम् ॥ १७
 अश्विभ्यां भागमादानं कुर्वन्तं निर्भयान्तरम् । कथयामास भोः स्वामिन्दीयतामश्विनोर्वलिः ॥
 मया न वार्यते तात क्षमस्वायं मया कृतम् । इत्युक्तः स मुनिः कोपं जहौ तूर्णं कृपानिधिः ॥ १९
 इन्द्रो मुक्तभुजस्त्वासीत्तदानीं पुरुषर्षभ । एतद्वीक्ष्य जनाः सर्वे कौतुकाविष्टमानसाः ॥ २०
 शशंमुद्राङ्गणानां तु बले देवादितुर्लभम् । ततो राजा बहुधनं ब्राह्मणेभ्यो ददन्महान् ॥ २१
 चक्रे चावभृथस्नानं यागान्ते शत्रुतापनः । त्वया पृष्टं यदाचक्ष्व च्यवनस्य महोदयम् ॥ २२
 स मया कथितः सर्वस्तपोयोगसमन्वितः । नमस्कृत्वा तपोमूर्तिमेनं प्राप्य जयाशिपः ॥ २३
 प्रेपय त्वं सपत्नीकं रामयज्ञे मनोरमे ॥ २४

शेष उवाच—

एवं तु कुर्वतो वार्तां हयः प्रापाऽऽश्रमं प्रति । विदधद्वायुवेगेन पृथ्वीं खुरविलक्षिताम् ॥ २५
 दूर्वाङ्कुरान्मुखाग्रेण चरंस्तत्र महाश्रमे । मुनयो यावदादाय दर्भान्स्तातुं गता नदीम् ॥ २६
 शत्रुघ्नः शत्रुसेनायास्तापनः शूरैरसंमतः । तावत्प्राप मुनेर्वासं च्यवनस्याधिशोभितम् ॥ २७
 गत्वा तदाश्रमे वीरो ददर्श च्यवनं मुनिम् । मुकन्यायाः समीपस्थं तपोमूर्तिमिव स्थितम् ॥ २८
 वचन्दे चरणौ तस्य स्वाभिधां समुदाहरन् । शत्रुघ्नोऽहं रघुपतेभ्राता बाहस्य पालकः ॥ २९
 नमस्करोमि युष्मभ्यं महापापोपशान्तये । इति वाक्यं समाकर्ण्य जगाद मुनिसत्तमः ॥ ३०
 शत्रुघ्न तव कल्याणं भूयान्नवरर्षभ । यज्ञं पालयमानस्य कीर्तिस्ते विपुला भवेत् ॥ ३१
 चित्रं पश्यत भो विभ्रा रामोऽपि मखकारकः । यन्नामस्मरणादीनि कुर्वन्ति पापनाशनम् ॥ ३२
 महापातकसंयुक्ताः परदाररता नराः । यन्नामस्मरणे युक्ता मुदा यान्ति परां गतिम् ॥ ३३
 पादपद्मसमुत्थेन रेणुना श्रावयतिष्ठत् । तत्क्षणोद्भूतमार्धाङ्गी जाता मोहनरूपधृत् ॥ ३४
 मामकी यस्य रूपस्य ध्यानेन प्रेमनिर्भरा । सर्वपातकराशिं सा दग्ध्वा प्राप्ता स्वरूपताम् ॥ ३५
 दैत्या यस्य मनोहारि रूपं प्रधानमण्डले । पश्यन्तः प्रापुरेतस्य रूपं विकृतिवर्जितम् ॥ ३६
 योगिनो ध्याननिष्ठासु यं ध्यात्वा योगमास्थिताः । संसारभयनिर्मुक्ताः प्रयाताः परमं पदम् ॥ ३७
 धन्योऽहमद्य रामस्य मुखं द्रक्ष्यामि शोभनम् । पयोदजलनेत्रान्तं सुनासं सुधु संनतम् ॥ ३८
 सा जिह्वा रघुनाथस्य नामकीर्तनमादरात् । करोति विपरीता या फणिनो रसनासमा ॥ ३९
 अद्य प्राप्तं तपःपुण्यमद्य पूर्णं मनोरथाः । यद्रूपे रामचन्द्रस्य मुखं ब्रह्मादितुर्लभम् ॥ ४०
 तत्पादरेणुना स्वाङ्गं पवित्रं विदधाम्यहम् । विचित्रतरवार्ताभिः पावये रसनां स्वकाम् ॥ ४१

इत्यादि रामचरणस्मरणमनुद्धमेवव्रजमष्टतगद्गद्वागुदधु ।

श्रीरामचन्द्र रघुपुंगव धर्ममूर्ते भक्तानुकम्पक समुद्धर संस्तुतेर्षाम् ॥

जल्पन्नश्रुकलापूर्णो मुनीनां पुरतस्तदा । नाऽऽज्ञासीच्चत्र पारक्यं निजध्यानेन संस्थितः ॥ ४३
 शत्रुघ्नस्तं मुनिं प्राह स्वामिन्नो मयसत्तमः । क्रियतां भवता पादरजसा सुपवित्रितः ॥ ४४
 महद्भाग्यं रघुपतेर्युष्मन्मानसान्तरे । तिष्ठत्सर्वा महाबाहुः सर्वलोकैकभूजितः ॥ ४५
 इत्युक्तः सपरीवारः सर्वाभिप्ररिसंवृतः । जगाम च्यवनस्तत्र प्रमोदयुवसंयुतः ॥ ४६
 हनुर्मास्वं पदा यान्तं रामभक्तमवेक्ष्य च । शत्रुघ्नं निजगादासौ वनो विनयसंयुतः ॥ ४७

स्वामिन्कथयसि त्वं चेन्महापुरुषसुन्दरम् । रामभक्तं मुनिवरं नयामि स्वपुरीमहम् ॥ ४८
 इति श्रुत्वा महद्वाक्यं कपिवीरस्य शत्रुहा । आदिदेश हनूमन्तं गच्छ प्रापय तं मुनिम् ॥ ४९
 हनूमास्तं मुनिं स्वीये पृष्ठ आरोप्य वेगवान् । सकुटुम्बं निनायाऽऽश्रु वायुः ख इव सर्वगः ॥ ५०
 आगतं तं मुनिं दृष्ट्वा रामो मतिमतां वरः । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ ५१
 धन्योऽस्मि मुनिवर्यस्य दर्शनेन तवाधुना । पवित्रितो मत्सो मह्यं सर्वसंभारसंवृतः ॥ ५२
 इति वाक्यं समाकर्ण्य च्यवनो मुनिसत्तमः । उवाच प्रेमनिर्भिन्नपुलकाद्भोऽतिनिर्वृतः ॥ ५३
 स्वामिन्ब्रह्मण्यदेवस्य तव वाडवपूजनम् । युक्तमेव महाराज धर्ममार्गप्रसिक्तुः ॥ ५४
 इति श्रीमहापुणे पापे पातालतण्डे शेषवात्स्यायनसवादे रामाश्वमेधे च्यवनस्याऽऽश्रमे हयागमनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११७३६

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

शत्रुघ्नश्च्यवनस्याथ दृष्ट्वाऽचिन्त्यं तपोवलम् । प्रज्ञाशंस तपो ब्राह्मं सर्वलोकैकवन्दितम् ॥ १
 अहो पश्यत योगस्य सिद्धिर्ब्राह्मणसत्तमे । यः क्षणादेव दुष्प्रापं सुविमानमचीकरोत् ॥ २
 क भोगसिद्धिर्महती मुनीनाममलत्पनाम् । क तपोवलहीनानां भोगेच्छा मनुजात्मनाम् ॥ ३
 इति स्वगतमाशंसञ्जशत्रुघ्नप्रवचनाश्रमे । क्षणं स्थित्वा जलं पीत्वा सुखसंभोगमाप्तवान् ॥ ४
 हयस्तस्याः पयोष्ण्याख्यनद्याः पुण्यजलात्मनः । पयः पीत्वा ययौ मार्गे वायुवेगं पदं दधत् ॥ ५
 योधास्तन्निर्गमं दृष्ट्वा पृष्ठतोऽनुययुस्तदा । हस्तिभिः पक्षिभिः केचिद्रथैः केचन वाजिभिः ॥ ६
 शत्रुघ्नोऽमात्यवर्येण समत्याहेन संयुतः । पृष्ठतोऽनुजगामाऽऽश्रु रथेन हयशोभिना ॥ ७
 गच्छन्वाजी पुरं [प्रप्राप्ते विमलाख्यस्य भूपतेः । रत्नातटारण्यं जनताहृष्टपुष्टसमाकुलम् ॥ ८
 स सेवकादुपश्रुत्य रघुनाथहयोत्तमम् । पुरान्तिके हि सं]प्राप्तं सर्वयोधसमन्वितम् ॥ ९
 तदा गजानां सप्तत्या चन्द्रवर्णसमानया । अश्वानामयुतैः सार्यै रथानां काञ्चनात्विषाम् ॥ १०
 सहस्रेण च संयुक्तः शत्रुघ्नं प्रति जग्मिवान् । शत्रुघ्नं स नमस्कृत्य सर्वं प्रादान्महानुपः ॥ ११
 वसुकोशं धनं सर्वं राज्यं तस्मै निवेद्य च । किं करोमीति राजानं जगाद पुरतः स्थितः ॥ १२
 राजाऽपि तं स्वीयपदे प्रणम्रं दोर्म्यां दृढं तं परिपस्वजे महान् ।
 जगाम साकं तनये स्वराज्यं निक्षिप्य सर्वं बहुयन्त्रिभिर्वृतः ॥ १३
 रामचन्द्राभिर्थां श्रुत्वा सर्वश्रुतिमनोहराम् । सर्वे प्रणम्य तं बाहं ददुर्वसु महावनम् ॥ १४
 एवं स गच्छंस्तन्मार्गे पर्वताग्र्यं ददर्श ह । स्फाटिकैः कानकै रौप्यै राजितं प्रस्थराजिभिः ॥ १५
 जलनिर्झरसंहादनानाश्रुतकभूतलम् । गैरिकादिकसद्भातुराक्षिरत्नविराजितम् ॥ १६
 वीणारणदंसशक्रकणसुन्दरशोभितम् । यत्र सिद्धाद्रिनाः सिद्धैः क्रीडन्त्यप्यकुतोभयाः ॥ १७
 गन्धर्वाप्सरसो नागा यत्र क्रीडन्ति लीलया । गङ्गातरङ्गसंस्पर्शशीतवायुनिपेयितम् ॥ १८
 पर्वतं वीक्ष्य शत्रुघ्न उवाच सुमतिं त्विदम् । तदर्शनसमुद्भूतविस्मयाविष्टमानसः ॥ १९

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. म. ट. ड. न. य. द. घ. पुनर्लिख्यः ।

कोऽयं गिरिर्भहामन्त्रिन्विस्माययति मे मनः । महारजतप्रस्थाढ्यो मार्गे राजति मेऽद्भुतः ॥ २०
 अत्र किं देवतावासो देवानां क्रीडनस्थलम् । यदेतन्मनसः शोभं करोति श्रीसमुच्चयः ॥ २१
 इति वाक्यं समाकर्ण्य जगाद् सुमतिस्तदा । वक्ष्यमाणगुणागाररामचन्द्रपदाब्जधीः ॥ २२
 नीलोऽयं पर्वतो राजनपुरतो भाति भूमिप । महामूर्ध्वैर्नोहारैः स्फाटिकाद्यैः समन्ततः ॥ २३
 एनं पश्यन्ति नो पापाः परदाररता नराः । विष्णोर्गुणगणान्ये वै न मन्यन्ते नराधमाः ॥ २४
 श्रुतिस्मृतिसमुत्थं ये धर्मं सद्भिः सुसाधितम् । न मन्यन्ते स्वबुद्धिस्वहेतुवादविचारिणः ॥ २५
 नीलीविक्रयकर्तारो लाक्षाविक्रयकारकाः । यो ब्राह्मणो घृतादीनि विक्रीणाति सुरापकः ॥ २६
 कन्यां रूपेण संपन्नां न दद्यात्कुलशालिने । विक्रीणाति द्रव्यलोभात्पिता पापविमोहितः ॥ २७
 सर्तां दूषयते यस्तु कुलशीलवर्ती नरः । स्वयमेवात्ति मधुरं बन्धुभ्यो न ददाति यः ॥ २८
 मयावी ब्राह्मणार्थं च पाकभेदं करोति यः । कुशारां प्रायसं वाऽपि निजार्थं प्राचयेत्कुभीः ॥ २९
 अतिथीनवमन्यन्ते सूर्योदान्सुखधादितान् । अन्तरिक्षभुजो ये च ये च विश्वासघातकाः ॥ ३०
 न पश्यन्ति महाराज रघुनाथपराङ्मुखाः । असौ पुण्यो गिरिवरः पुरुषोत्तमशोभितः ॥ ३१
 पवित्रयति सर्वान्नो दर्शनेन मनोहरः । अत्र तिष्ठति देवानां मुकुटैरर्चिताद्भ्रमिकः ॥ ३२
 पुण्यवद्भिः सुदर्शार्हः पुण्यदः पुरुषोत्तमः । श्रुतयो नेति नेतीति ब्रुवाणा न विदन्ति यम् ॥ ३३
 यत्पादरज इन्द्रादिदेवैर्मृग्यं सुदुर्लभम् । वेदान्तादिभिरन्यैर्वाक्यैर्विदन्ति यं बुधाः ॥ ३४
 सोऽत्र श्रीमान्महेशैले वसते पुरुषोत्तमः । आरुह्य तं नमस्कृत्य संपूज्य सुकृतादिना ॥ ३५
 नैवेद्यं भक्षयित्वा वै भूप भूयाच्चतुर्भुजः । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ ३६
 तं शृणुष्व महाराज सर्वार्थसमन्वितम् । रत्नग्रीवस्य नृपतेर्यद्वृत्तं सकुटुम्बिनः ॥ ३७
 चतुर्भुजादिकं प्राप्तं देवदानवदुर्लभम् । आसीत्काशी महाराज पुरी लोकेषु विधुता ॥ ३८
 महान्जनपरीवारसमृद्धबलवाहना । यस्यां वसन्ति विमात्र्याः पद्मकर्मनिरता भृशम् ॥ ३९
 सर्वभूतहिते युक्ता रायभक्तिषु लालसाः । क्षत्रिया रणकर्तारः संग्रामेऽप्यपलायिनः ॥ ४०
 परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखाः । वैश्याः कुसीदकृप्यादिचाणिज्यशुभट्टतयः ॥ ४१
 कुर्वन्ति रघुनाथस्य पादाम्भोजे रतिं सदा । शूद्रा ब्राह्मणसेवाभिर्गतरात्रिदिना नराः ॥ ४२
 कुर्वन्ति कथनं रामरामेति रसनाग्रतः । प्राकृताः केऽपि नो पापं कुर्वन्ति मनसाऽत्र वै ॥ ४३
 दानं दया दमः सत्यं तत्र तिष्ठति नित्यशः । वदते न परावाधं वाक्यं कोऽपि नरोऽनैव ॥ ४४
 न पारक्ये धने लोभं कुर्वन्ति न हि पातकम् । एवं भजा महाराज रत्नग्रीवेण पाल्यते ॥ ४५
 पद्मांशं तत्र गृह्णाति नान्यं लोभविवाजितः । एवं पालयमानस्य भजा धर्मेण भूषतेः ॥ ४६
 गतानि बहुवर्षाणि सर्वभोगविलासिनः । विशालार्क्षी महाराज एकदा ह्युचिचानिदम् ॥ ४७
 पतिव्रतां धर्मपत्नीं पतिव्रतपरायणाम् । पुत्रा जाता विशालार्क्षि भजारक्षायुधधराः ॥ ४८
 परिवारो महान्मर्षः ऋचते विगतज्वरः । हस्तिनो मम शैलाभा वाजिनः पवनोपमाः ॥ ४९
 रथाश्च सुहृदैर्युक्ता वर्तन्ते मम नित्यशः । महाविष्णुमसादेन किञ्चिन्न्यूनं मयास्ति न ॥ ५०

* एतादृशान्तर्गतः पाठः रा. ग. छ. ज. घ. ङ. च. ण. त. थ. द. घ. पुस्तकस्यः ।

१ ग. छ. ङ. च. अमार्गः । २ भोजने । ३ द. 'पि नाथिनं दापये' । ४ ग. छ. च. 'प्रदितमद्भुतम् । सो' ।
 ५ क. रा. ग. छ. ज. घ. ङ. त. थ. घ. 'हाराजो व' । ६ ग. छ. ङ. च. 'सं जीवता देव' । ७ ङ. थ. 'हाराजप्रती' ।
 ८ 'हाराज' । ९ क. ग. च. ज. घ. ङ. त. थ. द. घ. 'नपः । न । < म. एताः । द. एता । १ ग. पालिका ।

परं मनोरथस्त्वैकस्तिष्ठते मानसे मम । परं तीर्थं मया नात्र] कृतं परमशोभनम् ॥ ५१
 गर्भवासविरामाय क्षमं गोविन्दशोभितम् । वृद्धो जातोऽस्म्यहं तावद्वलीपलितदेहवान् ॥ ५२
 करिष्यामि मनोहारितीर्थसेवनपादतः । यो नरो जन्मपर्यन्तं स्वोदरस्य प्रपूरकः ॥ ५३
 न करोति हरेः पूजां स नरो गोहृषः स्मृतः । तस्माद्ब्रह्मणि भो भद्रे तीर्थयात्रां प्रति प्रिये ५४
 सकुटुम्बः सुते न्यस्य धुरं राज्यस्य निर्मृताम् । इति व्यवस्य संध्यायां हारं ध्यायन्निशान्तरे ५५
 अद्राक्षीत्स्वप्नमध्येकं ब्राह्मणं तापसं वरम् । प्रातस्तथाय राजाऽसौ कृत्वा संध्यादिकाः क्रियाः ॥
 सभां मन्त्रिजनैः सार्धं सुखमासेदिवान्महान् । तावद्विषं ददृशथ तापसं कृशदेहिनम् ॥ ५७
 जटावल्कलकौपीनधारिणं दण्डपाणिनम् । अनेकतीर्थसेवाभिः कृतपुण्यकलेवरम् ॥ ५८
 राजा तं वीक्ष्य शिरसा प्रणनाम महाभुजः । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे महृष्टात्मा मेहीपतिः ॥ ५९
 सुखोपविष्टं विश्रान्तं पप्रच्छ विदितं द्विजम् । स्वार्मिस्त्वद्दर्शनान्मेऽर्घ्यं गतं देहस्य पातकम् ॥ ६०
 महान्तः कृपणात्पातुं यान्ति तत्रेहयादरात् । तस्मात्कथय भो विम वृद्धस्य मम संमति ॥ ६१
 को देवो गर्भवाराय किं तीर्थं वा क्षमं भवेत् । युयं सर्वगतिश्रेष्ठाः समाधिध्यानतत्पराः ॥ ६२
 सर्वतीर्थविग्राहेन कृतपुण्यात्मानोऽमलाः । ययावच्छृण्वते मयं श्रद्धधानाय विस्तरात् ॥
 कथयस्व प्रसादेन सर्वतीर्थविचक्षण ॥ ६३

ब्राह्मण उवाच—

शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि यत्पृष्टं तीर्थसेवनम् । कस्य देवस्य कृपया गर्भस्य वारणं भवेत् ॥ ६४
 सेन्यः श्रीरामचन्द्रोऽसौ संसारज्वरनाशकः । पूज्यः स एव भगवान्पुरुषोत्तमसंज्ञितः ॥ ६५
 पुर्यो नाना मया दृष्टाः सर्वपापक्षयावहाः । अयोध्या सरयूस्तापी तथा द्वारं हरेः परम् ॥ ६६
 अवन्ती विमला काञ्ची रैवा सागरगामिनी । गोकर्णं हाटकार्ख्यं च हत्वाकोटिविनाशनम् ॥ ६७
 मल्लिकार्ख्यो महाशैलो मोक्षदः पश्यतां नृणाम् । यत्रात्रेण नृणां तोयं श्यामं वा निर्मलं भवेत् ॥
 पातकस्यापहारीदं मया दृष्टं तु तीर्थकम् । मया द्वारवती दृष्टा सुरासुरनिपेविता ॥ ६९
 गोमती यत्र वहति साक्षाद्ब्रह्मजला शुभा । यत्र स्वापो लयः शोक्तो मृतिर्मोक्ष इति श्रुतिः ॥ ७०
 यस्यां संवसतां नृणां न कलिः प्रभवेत्कचित् । चक्राङ्का यत्र पापाणा मानवा अपि चक्रिणः ॥
 पञ्चवः कीटपक्ष्याद्याः सर्वे चक्रशरीरिणः । त्रिविक्रमो वसेद्यस्यां सर्वलोकेकपालकः ॥ ७२
 सा पुरी तु महापुण्यैर्मया दृग्गोचरीकृता । कुरुक्षेत्रं मया दृष्टं सर्वहत्यापनोदनम् ॥ ७३
 स्प्यमन्तपञ्चकं यत्र महापातकनाशनम् । वाराणसी मया दृष्टा विश्वनाथकृता लया ॥
 यत्रोपदिशते मयं तारकं ब्रह्मसंज्ञितम् । ७४

यस्यां मृताः कीटपतङ्गपृङ्गाः पञ्चादयो वाऽमुरयो नयो वा ।

स्वकर्मसंयोगमुखं विहाय गच्छन्ति कैलासमतीतदुःखाः ॥

मणिकर्णी यत्र तीर्थं यस्यामुचरवाहिनी । करोति संसृतेर्वन्धच्छेदं पापकृतामपि ॥ ७५

कपर्दिनः कुण्डलिनः सर्पभूषाधरा वराः । गजचर्मपरीधाना वसन्ति गतदुःखाः ॥ ७६

कालभैरवनामाऽत्र करोति यमशासनम् । न करोति नृणां वार्ता यमो दण्डधरः प्रभुः ॥ ७७

एतादृशी मया दृष्टा काशी विश्वेश्वराङ्किता । अनेकान्यपि तीर्थानि मया दृष्टानि भूमिपि ॥ ७८

१ छ. द. महामतिः । २ क. ख. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. घ. घ. 'य इत्य देहस्य पावनम् । ३ क. ख. छ. प्र. ट. द. त. घ. द. घ. बान्ती ।

परमकं महचित्रं यदृष्टं नीलपर्वते । पुरुषोत्तमसान्निध्ये तत्र काप्यक्षिणोचरम् ॥

८०

इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे शेणवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेषु ब्राह्मणसमागमने नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११८१६

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच—

राजस्त्वं शृणु यद्वृत्तं नीले पर्वतसत्तमे । यच्छूदधानाः पुरुषा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ १
मया पर्यटता तत्र गतं नीलाभिधे गिरौ । गङ्गासागरतोयेन क्षालितमाङ्गणे मुहुः ॥ २
तत्र भिल्ला मया दृष्टाः पर्वताग्रे धनुर्धृतः । चतुर्भुजा मूलफलैर्मरुपैर्निर्वाहितकृपाः ॥ ३
तदा मे मनसि क्षिप्तं संशयः सुमहानभूत् । चतुर्भुजाः किमेते वै धनुर्वाणधरा नराः ॥ ४
वैकुण्ठवासिनां रूपं दृश्यते विजितात्मनाम् । कथमेतैरुपालब्धं ब्रह्माद्यैरपि दुर्लभम् ॥ ५
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मोल्लसितपाणयः । वनमालापरीताङ्गा विष्णुभक्ता इवान्तिके ॥ ६
संशयाविष्टचित्तेन मया पृष्ठं तदा नृप । यूयं के वत युष्माभिलेब्धं चातुर्भुजं कथम् ॥ ७
तदा तैर्वैद्वा हास्यं तु कृत्वा मां प्रति भाषितम् । ब्राह्मणोऽयं न जानाति पिण्डमाहात्म्यमद्भुतम् ॥
इति श्रुत्वाऽवदं चाहं कः पिण्डः कस्य दीयते । तन्मम श्रूत धर्मिष्ठाश्चतुर्भुजशरीरिणः ॥ ९
तदा मद्वाक्यमाकर्ण्य कथितं तैर्महात्मभिः । सर्वं तत्र तु यद्वृत्तं चतुर्भुजभवादिकम् ॥ १०

किराता ऊचुः—

शृणु ब्राह्मण वृत्तान्तमस्माकं पृथुकः शिशुः । नित्यं जम्बूफलादीनि भक्षयन्क्रीडया चरन् ॥ ११
एकदा रममाणस्तु गिरिशृङ्गं मनोरमम् । समारोहं शिशुभिः समन्तात्परिवारितः ॥ १२
तदा तत्र ददर्शयि देवायतनमद्भुतम् । गारुत्मतादिमणिभिः खचितं स्वर्णभित्तिकम् ॥ १३
सुकान्त्या तिमिरश्रेणीं दारयद्रविचन्द्रशम् । दृष्ट्वा विस्मयमापेदे किमिदं कस्य वै गृहम् ॥ १४
गत्वा त्रिलोकयामीति किमिदं महतां पदम् । इति संचिन्त्य गेहान्तर्जगाम बहुभाग्यतः ॥ १५
ददर्श तत्र देवेशं सुरासुरनमस्कृतम् । किरीटहारकेयूरग्रैर्वेपाद्यैर्विराजितम् ॥ १६
अवतंस मनोऽज्ञे तु धारयन्तं सुनिर्मले । पादपद्मे तुलसिकागन्धमत्तपङ्कजद्विके ॥ १७
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्माद्यैर्मृतिसंयुतैः । उपासिताश्चैव श्रीमूर्तिं नारदाद्यैः सुसेवितम् ॥ १८
केचिद्वायन्ति नृत्पन्ति हसन्ति परमाद्भुतम् । ग्रीणयन्ति महाराजं सर्वलोककवन्दितम् ॥ १९
हरिं वीक्ष्य मदीयोऽर्भस्तत्र संजगिमवान्मुने । देवास्तत्र विधायोर्ध्वः पूजां धूपादिकं पुनः ॥ २०
नैवेद्यं श्रीमियस्यार्थं कृत्वा नीराजनं ततः । जग्मुः स्वं स्वं महाराज कृपां पश्यन्त आदरात् ॥ २१
महाभाग्यवशात्तेन प्राप्तं नैवेद्यसिक्थकम् । पतितं तत्र देवादिदुर्लभं त्वतिमानुषम् ॥ २२
तद्भक्षणं च कृत्वाऽथो श्रीमूर्तिमवलोक्य च । चतुर्भुजत्वमाप्तं वै पृथुकेन सुशोभिना ॥ २३
तदाऽस्माभिर्पृष्टं प्राप्तो वालको वीक्षितो मुहुः । चतुर्भुजादिकं प्राप्तं शङ्खचक्रादिधारकः ॥ २४
अस्माभिः पृष्टमेतस्य किमेतज्जातमद्भुतम् । तदा प्रोवाच नः सर्वान्वालकः परमाद्भुतम् ॥ २५
[अश्विम्बराग्रे गतः पूर्वं तत्र दृष्टः सुरेश्वरः । तत्र नैवेद्यमित्रयं तु मया प्राप्तं मनोहरम् ॥ २६

तस्य भक्षणमात्रेण कारणेन तु सांप्रतम्] । चतुर्भुजत्वं संप्राप्तो विस्मयेन समन्वितः ॥ २७
 तच्छ्रुत्वा तु वचस्तस्यै सद्यः संप्राप्तविस्मयैः । अस्माभिरप्यसौ दृष्टो देवः परमदुर्लभः ॥ २८
 अन्नादिकं तत्र भुक्तं सर्वस्वादसमन्वितम् । वयं चतुर्भुजा जाता देवस्य कृपया पुनः ॥ २९
 गत्वा त्वमपि देवस्य दर्शनं कुरु सत्तम । भुक्त्वा तत्रान्नसिक्तं तु भव विप्र चतुर्भुजः ॥
 त्वया पृष्टं यदाचक्ष्व तदुक्तं वाडवर्षभ ॥ ३०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेथे ब्राह्मणोपदेशकथन नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११८४६

अर्थबोनाविशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच—

इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं भिल्लानामहमद्भुतम् । अत्यार्थ्यमिदं मत्वा प्रहृष्टोऽभवमित्युत ॥ १
 गङ्गासागरसंयोगे स्नात्वा पुण्यकलेवरः । शृङ्गमारुरुहे तत्र मणिमणिक्यचित्रितम् ॥ २
 तत्रापश्यं महाराज देवं देवादिवन्दितम् । नमस्कृत्वा कृतार्थोऽहं जातोऽन्नभाशनेन च ॥ ३
 चतुर्भुजत्वं संप्राप्तः शङ्खचक्रादिचिह्नितम् । पुरुषोत्तमदर्शनेन न पुनर्गर्भमाविशम् ॥ ४
 राजस्त्वमेव तत्राऽऽशु गच्छ नीलाभिषं गिरिम् । कृतार्थं कुरु चाऽऽत्मानं गर्भवुःखविवर्जितम् ५
 इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वाडवाग्र्यस्य धीमतः । पप्रच्छ हृष्टगात्रस्तु तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥ ६

राजोवाच—

साधु विप्राग्र्य हे साधो त्वया प्रोक्तं ममानघ । पुरुषोत्तममाहात्म्यं शृण्वतां पापनाशनम् ॥ ७
 ब्रूहि तत्तीर्थयात्रायां विधिं श्रुतिसमन्वितम् । विधिना केन संपूर्णफलप्राप्तिर्नृणां भवेत् ॥ ८

ब्राह्मण उवाच—

शृणु राजन्मवक्ष्यामि तीर्थयात्राविधिं शुभम् । येन संप्राप्यते देवः सुरासुरनमस्कृतः ॥ ९
 वलीपलितदेहो वा यौवनेनान्वितोऽपि वा । ज्ञात्वा मृत्युमनिस्तीर्य हरिं शरणमाव्रजेत् ॥ १०
 तत्कीर्तने तच्छ्रवणे वन्दने तस्य पूजने । मतिरेव प्रकर्तव्या नान्यत्र वनितादिषु ॥ ११
 सर्वं नश्वरमालोक्य क्षणस्थायि सुदुःखदम् । जन्मदुःखजरातीतं भक्तिबलभ्रमच्युतम् ॥ १२
 क्रोधात्कामाद्भयाद्धैपालोभाद्दम्भान्नरः पुनः । यथाकथंचिद्विप्रजन्म स दुःखं समश्नुते ॥ १३
 स हरिर्ज्ञायते साधुसंगमान्पापवर्जितात् । येषां कृपातः पुरुषा भवन्त्यसुखवर्जिताः ॥ १४
 ते साधवः शान्तरागाः कामलोभविवर्जिताः । ब्रुवन्ति यन्महाराज तत्संसारनिवर्तकम् ॥ १५
 तीर्थेषु लभ्यते साधु रामचन्द्रपरायणः । यद्दर्शनं नृणां पापराशिदाहाशुशुभ्रणिः ॥ १६
 तस्मात्तीर्थेषु गन्तव्यं नरैः संसारभीरुभिः । पुण्योदकेषु सततं साधुश्रेणिविराजिषु ॥ १७
 तानि तीर्थानि विधिना दृष्टानि प्रहरन्त्यघम् । तं विधिं नृपशार्ङ्गल कुरुष्व श्रुतिगोचरम् ॥ १८
 विरागं जनयेत्पूर्वं कलत्रादिकुटुम्बके । असत्यभूतं तज्ज्ञात्वा हरिं तु मनसा स्मरेत् ॥ १९

* एतदमे छ. द. पुस्तकयो. 'जन्मदुःख जरादुःख निलदुःख नरोऽश्रुते' इत्यर्थमधिक दृश्यते ।

१ ग. छ. द. 'स्मयप्रापक महत् । त' । २ द. 'स्य तत्र प्राप्ता वय तद्दे । अ' । ३ ग. छ. द. 'मुमतिराग' ।
 ४ द. 'रत्वमपि त' । ५ ग. तत । छ. द. नृप । ६ द. 'न्ममृयुज' । ७ ज. ण त. य. भक्षव । ८ छ. 'प्य नृप गो' ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा राम रामेति च ध्रुवन् । तत्र तीर्थादिपु स्नात्वा क्षौरं कुर्याद्विधानवित् ॥ २०
 मनुष्याणां च पापानि तीर्थानि प्रतिगच्छताम् । केशमाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्तद्वपनं चरेत् ॥ २१
 ततो दण्डं तु निर्धन्वि कण्डलुमथाजिनम् । विधृयाल्लोभनिर्मुक्तस्तीर्थवैषधरो नरः ॥ २२
 विधिना गच्छतां नृणां फलावाप्तिर्विशेषतः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तीर्थयात्राविधिं चरेत् ॥ २३
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंहितम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ २४
 हरे कृष्ण हरे कृष्ण भक्तवत्सल गोपते । शरण्य भगवन्विष्णो मां पाहि वहुसंस्तुते ॥ २५
 इति ध्रुवव्रसनया मनसा च हरिं स्मरन् । पादचारी गतिं कुर्यात्तीर्थं प्रति महोदयम् ॥ २६
 यानेन गच्छन्पुरुषः समभागफलं लभेत् । उपानद्भ्यां चतुर्थांशं गोयाने गोवधादिकम् ॥ २७
 [*न्यवेहाराचतृतीयांशं सेवयाऽष्टमभागभाक् । अनिच्छया व्रजंस्तत्र तीर्थमर्थफलं भवेत् ॥ २८
 यथायथं प्रकर्तव्या तीर्थानामभियात्रिका] । पापक्षयो भवत्येव विधिदृष्ट्या विशेषतः ॥ २९
 तत्र साधुन्नमस्कुर्यात्पादवन्दनंसेवनैः । तद्वारा हरिभक्तिर्हि प्राप्यते पुरुषोत्तमे ॥ ३०
 इति तीर्थविधिः प्रोक्तः समासेन न विस्तरात् । एवं विधिं समाश्रित्य गच्छ त्वं पुरुषोत्तमम् ॥ ३१
 तुभ्यं तुष्टो महाराज दास्यते भक्तिमद्युतः । यथा संसारनिर्वाहः क्षणादेव भविष्यति ॥ ३२
 तीर्थयात्राविधिं श्रुत्वा सर्वपातकनाशनम् । मुच्यते सर्वपापेभ्य उग्रैभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ३३

सुमतिरुवाच—

इति वार्चं समाकर्ण्य ववन्दे चरणौ महान् । तत्तीर्थदर्शनैतमुक्थयविहलीकृतमानसः ॥ ३४
 आदिदेश निजामात्यं मन्त्रवित्तममुत्तमम् । तीर्थयात्रेच्छया सर्वान्सह नेतुं मनो दधत् ॥ ३५
 मन्त्रिन्यौरजनान्त्वानादिश त्वं ममाऽऽज्ञया । पुरुषोत्तमपादाब्जदर्शनप्रतिहेतवे ॥ ३६
 ये मदीये पुरे लोका ये च मद्राक्ष्यकारकाः । सर्वे निर्णान्तु मे पुर्या मया सह नरोत्तमाः ॥ ३७
 ये तु मद्राक्ष्यमुल्लङ्घ्य स्थास्यन्ति पुरुषा दृष्टे । ते दण्ड्या यमदण्डेन पापिनोऽधर्महेतवः ॥ ३८
 किं तेन सुतद्वन्देन बान्धवैः किं सुदुर्नयैः । यैर्न दृष्टोऽत्र चक्षुर्भ्यां पुण्यदः पुरुषोत्तमः ॥ ३९
 शूकरीयूयवत्तेषां प्रसूतिर्विदप्रभाक्षिका । येषां पुत्राश्च पौत्रा वा हरिं न शरणं गताः ॥ ४०
 यो देवो नाममात्रेण सर्वान्पावयितुं क्षमः । तं नमस्कुरुत क्षिप्रं मदीयमकृतिव्रजाः ॥ ४१
 इति वार्क्यं मनोहारि भगवद्गुणगुम्फितम् । प्रजहर्ष महामात्य उत्तमः सत्यनामधृत् ॥ ४२
 हस्तिनं वरमारुह्य पटहेन व्यधोपयत् । यदादिष्टं नृपेणेह तीर्थयात्रां समिच्छता ॥ ४३
 गच्छन्तु त्वरिता लोका राज्ञा सह महागिरिम् । दृश्यतां पापसंहारी पुरुषोत्तमनामधृत् ॥ ४४
 क्रियतां सर्वसंसारसागरो गोप्सदं पुनः । भूष्यतां शङ्खचक्रादिचिह्नैः स्वस्वतनुनरैः ॥ ४५
 इत्यादि योपयामास राज्ञाऽऽदिष्टं यदद्भुतम् । सचिवो रघुनाथाङ्घ्रिध्याननिर्वारितश्रमः ॥ ४६
 वच्छ्रुत्वा ताः भजाः सर्वा आनन्दरससंयुताः । मनो दधुः स्वनिस्तारे पुरुषोत्तमदर्शनात् ॥ ४७
 निर्यगुर्ग्राहणास्तत्र शिष्यैः सह सुवेषिणः । आशिपो वरदानाढ्या ददतो भूषतिं प्रति ॥ ४८
 क्षत्रिया धन्विनो वीरा वैश्या वस्तुक्रियाक्षिताः । शूद्राः संसारनिस्तारहर्षितस्वीयविग्रहाः ॥ ४९

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ङ. च. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. छ. ज. झ. ङ. च. त. थ. द. ध. महोदयः । २ द. 'वहतो तृती' । ३ क. ज. झ. ङ. च. त. थ. ध. 'नरोत्तमः' । ४ ख. ग. ज. ङ. च. थ. यथा । ५ क. ख. छ. ज. ङ. त. थ. ध. 'नं नरमारोह्य प' । ६ द. 'नं नरमा' शेष्य प' ।

रजकाश्रमकाः क्षौद्राः किराता भित्तिकारकाः । सूचीवृत्त्या च जीवन्तस्ताम्बूलक्रयकारकाः ॥ ५०
 तालवाद्यधरा ये च ये च रङ्गोपजीविनः । तैलविक्रयिणश्चैव वस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ ५१
 सूता वदन्तः पौराणां वार्ता हर्षसमन्विताः । मागधा वन्दिनस्तत्र निर्गता भूमिपाज्ञया ॥ ५२
 भिषग्वृत्त्या च जीवन्तस्तथा पाशककोविदाः । पाकस्वादुरसाभिज्ञा हास्यवाक्यानुसङ्गकाः ॥
 पेन्द्रजालिकविद्याध्रास्तथा वार्तासु कोविदाः । प्रशंसन्तो महाराजं निर्ययुः पुरमध्यतः ॥ ५४
 राजाऽपि तत्र निर्द्वैत्य प्रातःसंध्यादिकाः क्रियाः । ब्राह्मणं तापसश्चेष्टमानिनाय मुनिर्मलम् ॥ ५५
 तदाज्ञया महाराजो निर्जगाम पुराद्वहिः । लोकैरनुगतो राजा वभौ चन्द्र इवोडुभिः ॥ ५६
 क्रोशमात्रं स गत्वाऽथ क्षीरं कृत्वा विधानतः । दण्डं कण्ठलुं विभ्रन्मृगचर्म तथा शुभम् ॥ ५७
 शुभवेपेण संयुक्तो हरिध्यानपरायणः । कामक्रोधादिरहितं मनो विभ्रन्महायशः ॥ ५८
 तदा बुन्दुभयो भेर्य आनकाः पैणवास्तथा । शङ्खवीणादिकाश्चैवाऽऽध्मातास्तद्वादकैर्मुहुः ॥ ५९
 जय देवेश दुःखघ्न पुरुषोत्तमसंज्ञित । दर्शयस्व तनुं महां वदन्तो निर्ययुर्जनाः ॥ ६०
 इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेषे रत्नप्रविवस्व तीर्थप्रयाणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—११९०६

अथ विशोऽध्यायः ।

मुमतिरुवाच—

अथ प्रयाते भूपाले सर्वलोकसमन्विते । महाभौग्यैर्वेष्णवैश्च गायद्भिः कृष्णकीर्तनम् ॥ १
 शुभावासौ महाराज मार्गे गोविन्दकीर्तनम् । जय माधव भक्तानां शरण्य पुरुषोत्तम ॥ २
 पथि तीर्थान्पनेकानि कुर्वन्पश्यन्महोदयम् । तापसब्राह्मणात्तेषां महिमानमयाश्रुणोत् ॥ ३
 विचित्रविष्णुवार्ताभिर्विनोदितमना नृपः । मार्गे मार्गे महाविष्णुं गोपयामास गायकैः ॥ ४
 दीनान्धकृपणानां च पङ्क्तूनां वासनोचितम् । दानं ददौ महाराजो बुद्धिमान्विजितेन्द्रियः ॥ ५
 अनेकतीर्थैरिजमात्मानं भव्यतां गतम् । कुर्वन्पथौ स्वकैर्लोकैर्हरिध्यानपरायणः ॥ ६
 नृपो गच्छन्ददशग्री नदीं पापप्रणाशिनीम् । चक्राङ्कितग्रावयुतां मुनिमानसनिर्मलाम् ॥ ७
 अनेकमुनिवृन्दानां बहुश्रेणिविराजिताम् । सारसादिपतत्रीणां कूजितैरूपशोभिताम् ॥ ८
 दृष्ट्वा पमच्छ विप्राग्र्यं तापसं धर्मकोविदम् । अनेकतीर्थमाहात्म्यविशेषज्ञानजृम्भितम् ॥ ९
 स्वाभिन्येयं नदीं पुण्या मुनिवृन्दनिषेविता । करोति मम चित्तस्य प्रमोदं परनिर्भरम् ॥ १०
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजराजस्य धीमतः । वक्तुं प्रचक्रमे विद्वांस्तीर्थमाहात्म्यमद्भुतम् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच—

गण्डकीयं नदीं राजन्सुरासुरनिषेविता । पुण्योदकपरीवाहहतपातकसंचया ॥ १२
 दर्शनान्मानसं पापं स्पर्शनात्कर्षजं दहेत् । वाचिकं स्वीयतीयस्य पानतः पापसंचयम् ॥ १३
 पुरा दृष्ट्वा प्रजानाथः प्रजाः सर्वा विषापिनी । स्वगण्डविम्बोऽनेकपापघ्नीं छष्टवानिनाम् ॥ १४
 एतां नदीं ये पुण्योदां स्पृशन्ति सुतरद्विणीम् । ते गर्भभाजो नैव स्युरपि पापकृतो नराः ॥ १५

अस्यां भवा ये चाश्मानश्चक्रचिह्नैरलंकृताः । ते साक्षाद्भगवन्तो हि स्वस्वरूपधराः पराः ॥ १६
 शिलां संपूजयेद्यस्तु नित्यं चक्रयुतां नरः । न जातु स जनन्या वै जठरं समुपाविशेत् ॥ १७
 पूजयेद्यो नरो धीमाञ्छालग्रामशिलां वराम् । तेनाऽऽचारवता भान्वं दम्भलोभवियोगिना ॥ १८
 परदारपरद्रव्यविमुखेन नरेण च । पूजनीयः प्रयत्नेन शालग्रामः सचक्रकः ॥ १९
 द्वारावत्यां भवं चक्रं शिला वै गण्डकी भवा । पुंसां क्षणाद्धरत्येव पापं जन्मशतार्जितम् ॥ २०
 अपि पापसहस्राणां कर्ता तावन्नरो भवेत् । शालग्रामशिलापायः पीत्वा पृथेक तत्क्षणात् ॥ २१
 [* ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वेदपाथि स्थितः । शालग्रामं पूजयित्वा गृहस्थो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 न जातु वै स्त्रिया कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्गलोकहितैषिणी ॥ २३
 मोहात्स्पृष्टाऽथ महिला जन्मशीलगुणान्विता । हित्वा पुण्यसमूहं तु सत्वरं नरकं व्रजेत् ॥ २४
 स्त्रीपाणिमुक्तपुष्पाणि शालग्रामशिलोपरि । सर्वाभ्यधिकपापानि वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २५
 चन्दनं विपपङ्कजं कुङ्कुमं वज्रसंनिभम् । नैवेद्यं कालकूटार्भं भवेद्भगवतः कृतम् ॥ २६
 तस्मात्सर्वात्मना त्याज्यः स्त्रिया स्पर्शः शिलोपरि । कुर्वती याति नरकं यावदिन्द्राधनुर्दश ॥ २७
 अपि पापसमाचारो ब्रह्महत्यायुतोऽपि वा । शालग्रामशिलातोयं पीत्वा याति परां गतिम् ॥ २८
 तुलसी चन्दनं वारि शङ्खो घण्टाऽथ चक्रकम् । शिला ताम्रस्य पात्रं तु विष्णोर्नाम पदामृतम् ॥
 पदामृतं तु नवभिः पापराशिप्रदाहकम् । वदन्ति मुनयः शान्ताः सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ ३०
 सर्वतीर्थपरिस्नानात्सर्वकृतसमर्चनात् । पुण्यं भवति यद्वाजन्विन्दौ विन्दौ तदद्भुतम् ॥ ३१
 शालग्रामशिला यत्र पूज्यते पुरुषोत्तमैः । तत्र योजनमात्रं तु तीर्थकोटिसमान्वितम् ॥ ३२
 शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि । विपमा एव पूज्यन्ते विपमेषु त्रयं न हि ॥ ३३
 द्वारावतीभवं चक्रं तथा वै गण्डकीभवम् । उभयोः संगमो यत्र तत्र गङ्गा समुद्रगा ॥ ३४
 रुक्माः कुर्वन्ति पुरुषानायुःश्रीकीर्तिवर्जितान् । तस्मात्स्निग्धा मनोहारिरूपिणो ददति श्रियम् ॥ ३५
 आयुष्कामो नरो यस्तु धनकामोऽपि यः पुमान् । पूजयन्सर्वमाप्नोति पारलौकिकमैहिकम् ॥ ३६
 प्राणान्तकाले पुंसस्तु भवेद्भ्राग्वतो नृप । वाचि नाम हरेः पुण्यं शिला हृदि तदन्तिके ॥ ३७
 गच्छत्सु प्राणमार्गेषु यस्य विस्मयमतोऽपि चेत् । शालग्रामशिलास्पर्तिस्तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥ ३८
 पुरा भगवता श्रोतकमम्बरीपाय धीमते । ब्राह्मणा न्यासिनः स्निग्धाः शालग्रामशिलास्तथा ॥ ३९
 स्वरूपत्रितयं मणमेतद्दि सितिमण्डले । पापिनां पापनिर्णायं कर्तुं धृतमुदञ्चता ॥ ४०
 निन्दन्ति पापिनो ये वा शालग्रामशिलां सकृत् । कुम्भीपाके मपाच्यास्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ४१
 पूजां समुद्यतं कर्तुं यो वारयति मृदधीः । तस्य माता पिता यन्पुत्रा नरकमागिनः ॥ ४२
 यो वै कपयति प्रेष्ठं शालग्रामार्चनं कुरु । स कृतार्थो नयत्याशु वैकुण्ठं स्वीयपूर्वजान् ॥ ४३
 अत्रयोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । मुनयो वीतरागाश्च कामक्रोधविर्जिताः ॥ ४४
 पुरा कीकटसंग्रहे वै देशे धर्मविवर्जिते । आसीत्पुरुषस्तजातीयो नरः शबरसंश्रितः ॥ ४५
 नित्यं जन्तुरधोष्ठः शरासनधरो मुहुः । तीर्थं प्रति यियाम्नां यलाद्धरति जीयितम् ॥ ४६
 अनेकपाणिहत्याकृतपरस्वनिरतः सदा । सदा रागादिभंगुक्तः कामक्रोधादिसंयुतः ॥ ४७

* एतानिहात्मार्गतः पाठः म. ग. घ. छ. ज ट. य. त. व. द. ध. पुनरुच्यते ।

१ द. 'मि । पयैरभिवर्णानि । ट. घ. 'मि । अनेऽपि' । २ ग. छ. द. ध. पुनर्म । ३ य. 'यित्यप्रदम् । ४ य. 'यित्यप्रदम्' ।

विचरत्यनिशं भीमे वने प्राणिवधंकरः । विपसंसक्तवाणाग्ररूढचापगुणोद्धुरः ॥	४८
स कदा पर्यटन्व्याधः प्राणिमात्रभयंकरः । कालं प्राप्तं न जानाति समीपे सुग्धमानसः ॥	४९
यमदूतास्तु संप्राप्ताः पाशमुद्गरपाणयः । ताम्रकेशा दीर्घनखा लम्बदंष्ट्रा भयानकाः ॥	५०
श्यामा लोहस्य निगडान्विभ्रतो मोहकारकाः । वदन्तु पापिनं ह्येनं प्राणिमात्रभयंकरम् ॥	५१
एतस्य जिह्वां बृहतीमहं निष्कासयाम्यतः । एको वदति चैतस्य चक्षुरुत्पाटयाम्यहम् ॥	५२
एको वदति चैतस्य करौ कृन्तामि पापिनः । अन्यो वदत्यहं कर्णौ कर्तयामि दुरात्मनः ॥	५३
कदाचिन्मनसा नायं प्राणिमात्रोपकारकः । परदारपरद्रव्यपरद्रोहपरायणः ॥	५४
एवं वदन्तः सुभृशं दन्तैर्दतनिषीदकाः । आगत्य तं दुरात्मानं सायुधास्तस्युरुन्मदाः ॥	५५
एको वृत्तस्तदा सर्परूपं धृत्वाऽदृशत्पदे । स दष्टमात्रः सहसा गतासुः पर्यजायत ॥	५६
तदा तं लोहपाशेन बद्ध्वा शमनकिंकराः । कशाभिस्ताडयामासुर्मुद्गरैः प्राहरंस्तथा ॥	५७
अहो दुष्ट दुरात्म्यस्त्वं कदाचिन्नाऽऽचरः शुभम् । मनसाऽपि यतस्त्वां वै क्षेप्यामो रौरवेषु च ५८	५८
त्यन्मांसं वायसा रौद्रा भक्षयिष्यन्ति वै कुधा । आ जन्मतस्तु भवता न कृतं हरिसेवनम् ॥ ५९	५९
त्वया पुत्रकलत्राद्या द्रोहं कृत्वा सुपोषिताः । न कदाचित्स्मृतो देवः पापहारी जनार्दनः ॥ ६०	६०
तस्मात्त्वां लोहशङ्खौ वा कुम्भीपाकेऽतिरौरवे । धर्मराजाज्ञया सर्वे नेष्यामो बहुतादनैः ॥ ६१	६१
एवमुक्त्वा यदा नेतुं समैच्छन्मर्मकिंकराः । तावत्प्राप्तो महाविष्णुचरणान्जपरायणः ॥ ६२	६२
यमदूतास्तदा दृष्ट्वा वैष्णवेन महात्मना । पाशमुद्गरदण्डादिदुष्टायुधधरा गणाः ॥ ६३	६३
पुल्कसं लोहनिगडैर्वद्ध्वा गन्तुं समुद्यताः । बन्ध बन्ध ग्रसं छिन्धि भिन्धि भिन्धीति वादिनः ॥ ६४	६४
तदा कृपालुस्तं प्रेक्ष्य पद्मनाभपरायणः । अत्यन्तकृपया युक्तं चेतस्तत्र तदाऽकरोत् ॥ ६५	६५
असौ महादुष्टपीडां मा यार्तुं मम संनिधौ । मोक्षयाम्यहमद्यैव यमदूतेभ्य एव च ॥ ६६	६६
इति कृत्वा मतिं तस्मै कृपायुक्तो मुनीश्वरः । शालग्रामशिलां हस्ते गृहीत्वाऽस्य गतोऽन्तिके ६७	६७
तस्य पादोदकं पुण्यं तुलसीदलमिश्रितम् । मुखे विनिक्षिपन्कर्णे रामनाम जजाप ह ॥ ६८	६८
तुलसीं मस्तके तस्य धारयापास वैष्णवः । शिलां हृदि महाविष्णोर्धृत्वा ग्राह स वैष्णवः ६९	६९
गच्छन्तु यमदूता वै यतनासु परायणाः । शालग्रामशिलास्पर्शो दहतात्पातकं महत् ॥ ७०	७०
इत्युक्तवति तस्मिन्वै गणा विष्णोर्महाद्भुताः । आययुस्तस्य सैविधे शिलास्पर्शहताहसः ॥ ७१	७१
पीतवस्त्राः शङ्खचक्रगदापद्मविराजिताः* । आगत्य मोक्षयामासुर्लोहपाशादुरासदात् ॥ ७२	७२
मोक्षयित्वा महापापकारकं पुष्क(ल्क)सं नरम् । ऊचुः किमर्थं वदोऽयं वैष्णवः पूज्यदेहभृत् ७३	७३
कस्याऽऽज्ञाकारका यूयं यदधर्मप्रकारकाः । इति वाक्यं समाकर्ण्य जगदुर्यमकिंकराः ॥ ७४	७४
धर्मराजाज्ञया प्राप्ता नेतुं पापिनमुद्यताः । नासौ कदाचिन्मनसा प्राणिमात्रोपकारकः ॥ ७५	७५
प्राणिहत्यामहापापकारी दुष्टशरीरभृत् । बहुशस्तीर्ययात्रायां गच्छतोऽसौ व्यलुण्ठयत् ॥ ७६	७६
परदाररतो नित्यं सर्वपापाधिकारकः । तस्मान्नेतुं वयं प्राप्ताः पापिनं पुष्क(ल्क)सं नरम् ॥ ७७	७७
भवद्भिर्मोक्षितः कस्मादकस्मादागतैरिह ॥	७८

* एतदर्थे 'ऊचुस्ते वैष्णवा याम्यान्किमर्थं विवृतो ह्ययम्' इत्यर्थमधिकं द. पुस्तके ।

विष्णुदूता जनुः—

ब्रह्महत्यादिकं पापं प्राणिकोटिवधोद्भवम् । शालग्रामशिलास्पर्शः सर्वं दहति तत्क्षणात् ॥ ७९
 रामेति नाम यच्छ्रोत्रे विश्रम्भादागतं यदि । करोति पापसंदाहं तूलं बह्विकणो यथा ॥ ८०
 तुलसी मस्तके यस्य शिला हृदि मनोहरा । मुखे कर्णेऽथवा रामनाम मुक्तस्तदैव सः ॥ ८१
 तस्मादनेन तुलसी मस्तके विधृता पुरा । आवितं रामनामाऽऽशु शिला हृदि सुधारिता ॥ ८२
 तस्मात्पापसमूहोऽस्य दग्धः पुण्यकलेवरः । यास्यते परमं स्थानं [ऋषिणां यत्सुदुर्लभम् ॥ ८३
 वर्षायुतं तत्र भुक्त्वा भोगान्सर्वमनोहरान् । काश्यां जन्म समासाद्याऽऽराध्य तं च जगद्गुरुम् ॥
 प्राप्स्यते परमं स्थानं] सुरासुरसुदुर्लभम् । न ज्ञातो महिमा सम्पत्तिशलायाः परमेष्ठिनः ॥ ८५
 दृष्टा स्पृष्टाऽर्चिता चाऽपि सर्वपापहरा क्षणात् । इत्युक्त्वा विरताः सर्वे महाविष्णोर्गणा मुदा ॥
 याम्यास्ते किंकरा राज्ञे कथयामासुरद्भुतम् । वैष्णवो हर्षमापेदे स्युनाथपरायणः ॥ ८७
 मुक्तोऽसौ यमपाशाच्च गमिष्यति परं पदम् । तदाऽऽजगाम विमलं किङ्किणीजालमण्डितम् ॥ ८८
 विमानं देवलोकास्तु मनोहारि महाद्भुतम् । तत्राऽऽरूढ गतः स्वर्गं महापुण्यनिपेवितम् ॥ ८९
 भोगान्भुक्त्वा सुविपुलानाजगाम महीतलम् । काश्यां जन्म समासाद्य शुचिवाडवसत्कुले ॥ ९०
 आराध्य जगतामीशं गतवान्परमं पदम् । स पापी साधुसंगत्या शालग्रामशिलां स्पृशन् ॥ ९१
 महापीडाविनिर्मुक्तो गतवान्परमं पदम् । मया तेऽभिहितं राज्ञेऽशालग्रामशिलार्चनम् ॥
 श्रुत्वा विमुच्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ॥ ९२

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेधे गण्डकीमाहात्म्यं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

आदितः श्लोकानां सम्पन्नाः—११९९८

अर्धकविशतितमोऽध्यायः ।

सुमतिरुवाच—

एतन्माहात्म्यमनुलं गण्डक्याः कर्णगोचरम् । कृत्वा कृतार्थमात्मानमन्यत नृपोत्तमः ॥ १
 स्नात्वा तीर्थे पितृन्सर्वान्संतर्प्य जहृपे महान् । शालग्रामशिलापूजां कुर्वन्वाडववाक्यतः ॥ २
 चतुर्विंशच्छिलास्तत्र गृहीत्वा स नृपोत्तमः । पूजयामास च मेष्णा जन्मनाधुपचारकैः ॥ ३
 तत्र दानानि दत्त्वा च दीनान्येभ्यो विज्ञेयैः । गन्तुं प्रचक्रमे राजा पुरुषोत्तममन्दिरम् ॥ ४
 एवं क्रमेण संप्राप्तो गङ्गासागरसंगमम् । कृत्वाऽसिगोचरं तं च ब्राह्मणं पृष्ठवान्मुदा ॥ ५
 स्वामिन्वद कियदूरे नीलारण्यः पर्वतो महान् । पुरुषोत्तमसंवासः सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६
 तदा श्रुत्वा महाद्भुतं राजग्रीवस्य भूपतेः । उवाच विस्मयाविष्टो राजानं प्रति सादरम् ॥ ७
 राजन्नेतत्स्थलं नीलपर्वतस्य नमस्कृतम् । किमर्थं दृश्यते नैव महापुण्यफलप्रदम् ॥ ८
 पुनः पुनरुवाचेदं स्थलं नीलस्य भूधतः । कथं न दृश्यते राजन्पुरुषोत्तमवासधृतं ॥ ९
 अत्र स्नातं मया सम्यगत्र +भिष्टासिगोचराः । अनेनैव पथा राजन्नारूढः पर्वतोपरि ॥ १०

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. य. ठ. ड. न. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । + सधिरारः ।

१ द. 'नृ' । भारते जन्ममप्राप्याऽऽरा' । २ ग. ज. ठ. न. त. थ. ध. 'जन्मगण्डकी चरितं महत् । धु' । छ. ड.

'जन्मगण्डकीचेरितं महत् । धु' ।

इति वाक्यं समाकर्ण्य विन्यये मानसे नृपः । नीलभूधरदर्शाय कुर्वन्नुत्कण्ठितं मनः ॥ ११
 उवाच च कथं विप्र दृश्यते पुरुषोत्तमः । कथं वा दृश्यते नीलस्तमुपायं वदस्व नः ॥ १२
 तदा वाक्यं समाकर्ण्य रत्नग्रीवस्य भूषतेः । तापसत्राहणो वाक्यमुवाच नृप विस्मितः ॥ १३
 गङ्गासागरसंयोगे स्नात्वाऽस्माभिर्महीपते । स्थातव्यं तावदेवात्र यावन्नीलो न दृश्यते ॥ १४
 गीयते पापहा देवः पुरुषोत्तमसंज्ञितः । करिष्यते कृपामाशु भक्तवत्सलनामधृत् ॥ १५
 त्यजत्यसौ न वा भक्तान्देवदेवशिरोमणिः । अनेके रक्षिता भक्तास्तद्वायस्य महामते ॥ १६
 इति वाक्यं समाकर्ण्य राजा व्यथितचेतसा । स्नात्वा गङ्गाब्धिसंयोगे ततोऽनशनमादधात् ॥ १७
 करिष्यति कृपां यदि दर्शने पुरुषोत्तमः । पूजां कृत्वाऽशनं कुर्यामन्यथाऽनशनं व्रतम् ॥ १८
 इति कृत्वा स नियमं गङ्गासागररोधसि । गायन्हरिगुणग्राममुपवासमथाऽऽचरत् ॥ १९

राजोवाच—

जय दीन दयाकर प्रभो जय दुःखापह मङ्गलाह्वय ॥
 जय भक्तजनार्तिनाशककृतवर्ष्मज्जय दुष्टघातक ॥ २०
 अम्बरीषमथ वीक्ष्य दुःखितं विप्रश्चापहतसर्वमङ्गलम् ॥
 धारयन्निजकरे सुदर्शनं स्वं ररक्ष जठराधिवासैतः ॥ २१
 दैत्यराजपितृकारितव्यथः शूलपाशजलवह्निपातनैः ॥
 श्रीनृसिंहतनुधारिणा त्वया रक्षितः सपादि पश्यतः पितुः ॥ २२
 ग्राहवक्त्रपतिताद्भिमुद्भटं वारणेन्द्रमतिदुःखपीडितम् ।
 वीक्ष्य साधु करुणार्द्रमानसस्त्वं गरुत्मति कृतारुहक्रियः ॥ २३
 त्यक्तपक्षिपतिरात्तचक्रको वेगकम्पयुतमालिकाम्बरः ।
 गीयसेऽसुभिरमुष्य नक्तो मोक्षकः सपदि तद्विनाशकः ॥ २४
 यत्र यत्र तव सेवकार्दनं तत्र तत्र वत देहधारिणा ।
 पाल्यतेऽत्र भवता त्वया निजः पापहारिचरितैर्मनोहरैः ॥ २५
 दीननाथ सुरमौलिहीरकोद्भृष्टपादतल भक्तवल्लभ ।
 पापकोटिपरदाहक प्रभो दर्शयस्वै मम पादपङ्कजम् ॥ २६
 पापकृद्यदि जनोऽहमागतो मानसे तव तथा हि दर्शय ।
 तावका वयमघौघनाशन विस्मृतं न हि सुरासुरार्चित ॥ २७
 ये वदन्ति तव नाम निर्मलं ते तरन्ति सकलाघसागरम् ।
 सञ्छुतिर्यदि कृता तदा मया आप्यतां सकलदुःखहारक ॥ २८

सुमतिरुवाच—

। गायन्गुणात्रात्रो दिवाऽपि च महीपतिः । क्षणमात्रं न विथान्तो निद्रामाप न वै सुखम् २९
 यन्गच्छन्मृणंस्तिष्ठन्वदत्येतदर्शनंशम् । दर्शयस्व कृपानाथ स्वतनुं पुरुषोत्तम ॥ ३०
 । राज्ञः पञ्चदिनं गतं गङ्गाब्धिसंगमे । तदा कृणाब्धिः कृपया चिन्तयामास गोपतिः ॥ ३१
 सौ राजा मदीयेन गानेन विगताघकः । पश्यतान्नामर्कीं प्रेक्षां सुरासुरनमस्कृताम् ॥ ३२

इति संचिन्त्य भगवान्कृपापूरितमानसः । संन्यासिवेषमास्याय ययौ राज्ञोऽन्तिकं विभुः ॥ ३३
 तत्र गत्वा महाराज त्रिदण्डी यतिवेषधृक् । भक्तानुकम्पया प्राप्तो वीक्षितस्तापसेन हि ॥ ३४
 ओ नमो विष्णवेत्युक्त्वा नमश्चक्रे नृपोत्तमः । अर्घ्यैः पाद्यासनैः पूजां चकार हरिमानसः ॥ ३५
 उवाच भाग्यमतुलं यद्भवानक्षिगोचरः । अतः परं दास्यते मे गोविन्दो निजदर्शनम् ॥ ३६
 इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं संन्यासी निजगाद तम् । राजञ्छृणुष्व कथितं मम वाक्यं विनिःसृतम् ॥
 अहं ज्ञानेन जानामि भूतं भव्यं भवच्च यत् । तस्मादहं ह्रुवे किञ्चिच्छृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ३८
 श्वो मध्याह्ने हरिर्दाता दर्शनं ब्रह्मदुर्लभम् । पञ्चभिः स्वजनैः साकं यास्यसे परमं पदम् ॥ ३९
 त्वममात्यश्च महिला तत्र तापसवाढवः । पुरे तत्र करम्बाख्यः साधुश्च तन्तुवायकः ॥ ४०
 एतैस्त्वं पञ्चभिस्तस्मिन्त्रिले पर्वतसत्तमे । यास्यसे ब्रह्मदेवेन्द्रवन्दिते सुरपूजिते ॥ ४१
 इत्युक्त्वाऽदृश्यतां प्राप्तो यतिः कापि न दृश्यते । तदाकर्ण्य नृपो हर्षं प्राप चाऽऽश्रु सविस्मयम्
 राजोवाच—

स्वामिन्कोऽसौ समागत्य संन्यासी मां यद्वचिवान् । न दृश्यते पुनः कुत्र गतोऽसौ चित्तहर्षदः ॥
 तापस उवाच—

राजंस्तव महाम्रेष्णाऽऽकृष्टचित्तः समभ्यगात् । पुरुषोत्तमनामाऽयं सर्वपापमणाशनः ॥ ४४
 श्वो मध्याह्ने पुरो भावी भविष्यति महागिरिः । तमारुह्य हरिं दृष्ट्वा कृतार्थस्त्वं भविष्यसि ॥ ४५
 इति वाक्यमुधापूरनाशितस्वान्तसंज्वरः । हर्षं यमाप स नृपो ब्रह्मापि न हि वेत्ति तम् ॥ ४६
 तदा हुन्दुभयो नेदुर्वीणापणवगोमुखाः । महानन्दस्तदा ह्यासीद्गानराजस्य चेतसि ॥ ४७
 गायन्हरिं क्षणं तिष्ठभृत्यजल्पन्हसन्नुवन् । आनन्दं प्राप सुधनं सर्वसंतापनाशनम् ॥ ४८

इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषशतस्थायनसंवादे रामाश्वमेधे संन्यासिदर्शने नार्मकायितोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२०४६

अ२ इति पातालखण्डः ।

सुमतिरुवाच—

अथ सर्वदिनं नीत्वा हरिस्मरणकीर्तनैः । रात्रौ सुप्त्वाप गङ्गाया रोधस्युरुफलमदे ॥ १
 ददर्श स्वममध्ये तु स स्वात्मानं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गकोदण्डधारिणम् ॥ २
 नृत्यन्तं पुरुषोत्तमस्य पुरतः शर्वादितेवैः सह

श्रीमद्भिः स्वतन्त्रपुर्तारिगदाम्बुत्याब्जहेत्यादिभिः ॥

विप्लवसेनवर्गेणैः स्वतन्त्रभिः श्रीशं सदोपासितं

दृष्ट्वा विस्मयमाप लोकविषयं हर्षं तथाऽत्यद्भुतम् ॥ ३

ददत्तं मनसोऽभीष्टं पुरुषोत्तमसंज्ञितम् । आत्मानं च कृपापात्रयमन्यन महामतिः ॥ ४

इत्येवं स्वमविषये ददर्श नृपसत्तमः । प्रातः मबुद्धो विमाप जगाद स्वममीक्षितम् ॥ ५

• मतिप्राप्तः ।

तच्छ्रुत्वा वाडवो धीमान्कथयामास विस्मितः । राजंस्त्वयाऽसौ दृष्टो यः पुरुषोत्तमसंज्ञितः ॥ १६
 दास्यते शङ्खचक्रादिचिह्निता स्वतनुं हरिः । इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं रत्नप्रीवो महामनाः ॥ ७
 दापयामास दानानि दीनानां मानसोचितम् । स्नात्वा गङ्गाब्धिसंयोगे तर्पयित्वा पितृन्सुरान्
 गायन्हरिगुणग्रामं प्रत्यैषत च दर्शनम् । ततो मध्याह्नसमये दिवि दुन्दुभयो मुहुः ॥ ९
 जम्बुः सुरकराधातवहुशब्दमुशब्दिताः । अकस्मात्पुष्पद्विष्टश्च बभूव नृपमस्तके ॥ १०
 धन्योऽस्मि नृपवर्यस्त्वं नीलं पश्याक्षिगोचरम् । शृणोतीति यदा वाक्यं नृपो देवप्रणोदितम् ॥ ११
 तदा स सूर्यकोदीनामधिकान्तिधरोऽद्भुतः । राज्ञोऽक्षिगोचरो जातो नीलनामा महागिरिः ॥ १२
 राजतैः काञ्चनैः शृङ्गैः समन्तात्परिराजितः । किमग्निः प्रज्वलत्येष द्वितीयः किमु भास्करः ॥ १३
 किमयं वैद्युतः पुञ्जो ह्यकस्मात्स्तिरकान्तिधृत् । तापसब्राह्मणो दृष्ट्वा नीलमस्थं सुशोभितम् ॥ १४
 राज्ञे निवेदयामास एष पुण्यो महागिरिः । तच्छ्रुत्वा नृपतिश्रेष्ठः शिरसा प्रणनाम ह ॥ १५
 धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि नीलो मे दृष्टिगोचरः । अमात्यो राजपत्नी च करम्बस्तन्नुवायकः ॥
 नीलदर्शनसंहृष्टा बभूवुः पुरुषर्षभ । पञ्चैते विजये काले नीलपर्वतमारुहन् ॥ १७
 महादुन्दुभिनिर्घोषाश्शृण्वन्तो ह्यभरैः कृतान् । तस्योपरितने शृङ्गे चित्रपादपराजिते ॥ १८
 ददर्श हाटकावर्द्धं देवालयमनुत्तमम् । ब्रह्माऽऽगत्य सदा पूजां करोति परमेष्ठिनः ॥ १९
 नैवेद्यं कुरुते यत्र हरिसंतोषकारकम् । दृष्ट्वाऽयं तत्र विमलं देवायतनमद्भुतम् ॥ २०
 प्रविवेश परीवारैः पञ्चभिः सह संवृतः । तत्र दृष्ट्वा जातरूपे महामणिविचित्रिते ॥ २१
 सिंहासने विराजन्तं चतुर्भुजमनोहरम् । चण्डप्रचण्डविजयजयादिभिरुपासितम् ॥ २२
 प्रणनाम सपत्नीको राजा सेवकसंयुतः । प्रणम्य परमात्मानं महाराजं नृपोत्तमः ॥ २३
 स्नापयामास विधिवद्देवोक्तैः स्नानमग्निकैः । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे प्रीतेन मनसा नृपः ॥ २४
 चन्दनेन विलिप्प्यैनं वस्त्रे च विनिवेद्य च । [शृङ्गमारार्तिकं कृत्वा सर्वस्वादुमनोहरम् ॥ २५
 नैवेद्यं भगवन्मूर्त्यै न्यवेदयद्यो नृपः । प्रणम्य च स्तुतिं चक्रे तापसब्राह्मणेन च] ॥ २६
 यथामति गुणग्रामगुम्फितस्तोत्रसंचयैः ॥ २७

राजोवाच—

एकस्त्वं पुरुषः सप्ताद्भगवान्प्रकृतेः परः । कार्यकारणतो भिन्नो महत्तत्त्वादिपूजितः ॥ २८
 त्वन्नाभिकमलाञ्जरे [+ ब्रह्मा सृष्टिविचक्षणः । तथा संहारकर्ता च] रुद्रस्त्वन्नैवसंभवः ॥
 त्वयाऽऽज्ञप्तः करोत्यस्य विश्वस्य परिचेष्टितम् ॥ २९
 त्वत्तो जातं पुराणाद्यं जगत्स्यास्तु चरिष्णु च । चेतनाशक्तिमाविश्य त्वमेनं चेतयस्यहो ॥ ३०
 तव जन्म तु नास्त्येव नान्तस्तव जगत्पते । वृद्धि क्षयपरीणामास्त्वयि सन्त्येव नो विभो ॥ ३१
 तथाऽपि भक्तरक्षार्थं धर्मस्थापनहेतवे । करोषि जन्मकर्माणि क्षनुरूपगुणानि च ॥ ३२
 त्वया मातस्यं वपुर्धृत्वा शङ्खस्तु निहतोऽमुरः । वेदाः सुरसिता ब्रह्मन्महापुरुष पूर्वज ॥ ३३
 शोपो न वेति मह ते भारत्यपि महेश्वरी । किमुतान्ये महाविष्णो मादशास्तु कुतुहयः ॥ ३४
 मनसा त्वां न चाऽऽप्नोति वागियं परमेश्वरी । तस्मादहं कथं त्वां वै स्तोतुं स्यामीश्वरः प्रभो ॥ ३५
 इति स्तुत्वा स शिरसा प्रणाममकरोन्मुहुः । गद्गदस्वरसंयुक्तो रोमहर्षा इकिताङ्गकः ॥ ३६

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख.ग.घ.ङ.च.ज.ट.ड.प. पुस्तकस्यः । + एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो द. पुस्तकस्यः ।

इति स्तुत्या प्रहृष्टात्मा भगवान्पुरुषोत्तमः । उवाच वचनं सत्यं राजानं प्रति सार्थकम् ॥ ३७

श्रीभगवानुवाच—

तव स्तुत्याऽतिहर्षोऽभून्मम राजन्महामते । जानीहि त्वं महाराज मां च प्रकृतितः परम् ॥ ३८
 नैवेद्यभक्षणं त्वं हि शीघ्रं कुरु मनोहरम् । चतुर्भुजत्वं प्राप्तः सन्गन्तासि परमं पदम् ॥ ३९
 त्वत्कृतस्तुतिरत्नेन यो मां स्तोप्यति मानवः । तस्यापि दर्शनं दास्ये भुक्तिमुक्तिपदं परम् ॥ ४०
 इत्येवं वचनं राजा श्रुत्वा भगवतोदितम् । नैवेद्यभक्षणं चक्रे चतुर्भिः सह सेवकैः ॥ ४१
 ततो विमानं संप्राप्तं किङ्किणीजालमण्डितम् । अप्सरोवृन्दसंसेव्यं सर्वभोगसमन्वितम् ॥ ४२
 पुरुषोत्तमसंज्ञं च पश्यज्जाजा स धार्मिकः । वन्दे चरणौ तस्य कृपापात्रकृतात्मकः ॥ ४३
 तदाज्ञया विमाने स आरूढ महिलायुतः । जगाम पश्यतस्तस्य दिवि वैकुण्ठमद्भुतम् ॥ ४४
 मञ्जी धर्मपरो राज्ञः सर्वधर्मविदुचमः । ययौ साकं विमानेन ललनावृन्दसेवितः ॥ ४५
 तापसब्राह्मणस्तत्र सर्वतीर्थावगाहकः । चतुर्भुजत्वं संप्राप्तो ययौ देवैर्विमानिभिः ॥ ४६
 करम्बोऽपि महाराज गानपुष्पेन दर्शनम् । प्राप्तो ययौ सुरावासं सर्वदेवादिदुर्लभम् ॥ ४७
 सर्वं प्रचलिता विष्णुलोके परममद्भुतम् । चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदापाथोजधारिणः ॥ ४८
 सर्वं मेघश्रियः शुद्धा लसदम्बोजपाणयः । हारकेयूरकटकैर्भूषिताङ्गा ययुर्दिवम् ॥ ४९
 तद्विमानावलीर्दृष्ट्वा लोकैः प्रकृतिभिस्तदा । हुन्दुभीनां तु निर्घोषस्तैः कृतः कर्णगोचरः ॥ ५०
 तदैको ब्राह्मणो ह्यासीद्विष्णुपादाब्जवल्लभः । गतस्तद्विरहाकृष्टचेता जातश्चतुर्भुजः ॥ ५१
 तच्चित्रं वीक्ष्य ते लोकाः प्रशंसन्तो महोदयम् । गङ्गासागरसंयोगे स्नात्वाऽगुस्तं पुरं प्रति ॥ ५२
 अहो भाग्यं भूमिपते रत्नग्रीवस्य सन्मतेः । जगामानेन देहेन तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५३
 राजन्नसौ नीलगिरिः पुरुषोत्तमसत्कृतः । यं वीक्ष्यैव व्रजन्त्यद्वा वैकुण्ठं परमायनम् ॥ ५४
 एतन्नीलस्य माहात्म्यं युः शृणोति सुभाग्यवान् । यः श्रावयति लोकान् तौ गच्छेतां परं पदम् ॥ ५५
 एतच्छ्रुत्वा तु दुःस्वप्नो नश्यति स्मृतिमात्रतः । प्रान्ते संसारनिस्तारं ददाति पुरुषोत्तमः ॥ ५६
 योऽसौ नीलाधिवासी च स रामः पुरुषोत्तमः । सीता साक्षान्महालक्ष्मीः सर्वकारणकारणम् ॥ ५७
 हयमर्थं चरित्वा स लोकान् पावयिष्यति । यन्नाम ब्रह्महत्यायाः प्रापश्चित्ते प्रदिश्यते ॥ ५८
 इदानीं त्वद्भयः प्राप्तो नीले पर्वतसत्तमे । पुरुषोत्तमदेवं त्वं नमस्कुरु महामते ॥ ५९
 तत्र निष्पापिनो भूत्वा यास्यामः परमं पदम् । यस्य प्रसादाद्ब्रह्मो निस्तीर्णा भवसागरात् ॥ ६०
 एवं प्रवदतस्तस्य प्राप्तोऽन्नो नीलपर्वतम् । वायुवेगेन पृथिवीं कुर्वन्संक्षुण्णमण्डलाम् ॥ ६१
 तदा राजाऽपि तत्पृष्ठचारी नीलाभिर्भं गिरिम् । प्राप्तो गङ्गाविसंयोगे स्नात्वाऽगात्पुरुषोत्तमम् ॥ ६२
 स्तुत्वा नत्वा च तं देवं सुरामुरनमस्कृतम् । जातं कृतार्थमात्मानममन्यत स शत्रुहा ॥ ६३

इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे देववानस्यायनसंवादे रामाश्रमेने नीलगिरिमहिमवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२१॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२१०९

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

क्षेप उवाच—

क्षणं स्थित्वा तृणान्पक्त्वा ययौ बानी मनोजयः । वीरश्रेणीवृतः पत्रं भाले धृत्वा सचामरः ।

१ द. 'साधनं नो' २ २ 'गे पुन्यस्थाने शुभप्रदे' ३ पु.

शत्रुघ्नेन सुवीरेण लक्ष्मीनिधिनृपेण च । पुष्कलेनोग्रवाहेण प्रतापाङ्गणेन रक्षितः ॥	२
ययौ पुरीं स चक्राङ्गां सुबाहुपरिरक्षिताम् । अनेकवीरकोटीभी रक्षितोऽनुगतः प्रभो ॥	३
तदा पुत्रोऽस्य दमनो मृगयामास्थितो महान् । ददर्शाश्वं भालपत्रं चन्दनादिकचर्चितम् ॥	४
विलोक्य सेवकं ग्राह कस्याश्वो मेऽक्षिगोचरः । भाले पत्रं धृतं किं नु चामरं किं नु शोभनम् ॥	५
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सेवकः प्रययौ ततः । यत्रासौ वर्तते बाजी भालपत्रमुशोभनः ॥	६
गृहीत्वा तं केशसंघे रत्नमालाविभूषितम् । निनाय पार्श्वं भूपस्य सुबाहुकुलधारिणः ॥	७
स पत्रं वाचयामास सुन्दराक्षरशोभनम् । अयोध्याधिपतिश्चाऽऽसीद्वाजा दशरथो बली ॥	८
तस्याऽऽत्मजो रामभद्रः सर्वशूरशिरोमणिः । नान्योऽस्ति तत्समः पृथ्व्यां धनुर्धरणविक्रमः ॥	९
तेनासौ मोचितो बाजी चन्दनादिकचर्चितः । तं पालयति धर्मात्मा शत्रुघ्नः सर्ववीरहा ॥	१०
यस्य शूरा वयं वीरा धनुर्हस्ता वयं त्विति । ते गृह्णन्तु बलाद्वाहं रत्नमालाविभूषितम् ॥	११
मोचयिष्यति शत्रुघ्नः सर्ववीरशिरोमणिः । अन्यथा पादयोस्तस्य प्रणतिं यान्तु धन्विनः ॥	१२
इत्यभिमायमालोक्य जगाद् नृपनन्दनः । राम एव धनुर्धारी न वयं क्षत्रियाः स्मृताः ॥	१३
वाते मम स्थिते पृथ्व्यां कोऽयं गर्वो महान्भुवि । प्राप्नोतु गर्वस्य फलं मम निर्मुक्तसायकैः ॥	१४
अथ मे निशिता वाणाः शत्रुघ्नं किंशुकं यथा । पुष्पितं विदधत्वद्धा क्षतावृतशरीरकम् ॥	१५
दारयन्तु कपोलांश्च सायका मम दन्तिनाम् । अश्वान्यप्यन्तु शतशो रुधिरौघपरिभुतान् ॥	१६
पिबन्तु योगिनीसंघा रुधिराणि नृमस्तकैः । शिवा भवन्तु संतुष्टा मद्दैरिक्व्यभक्षणेः ॥	१७
पश्यन्तु सुभटास्तस्य मम बाहुबलं महत् । कोदण्डदण्डनिर्मुक्ताः शरकोटीर्विमुञ्चतः ॥	१८
इत्यमुक्त्वा महीपस्य तनुजो दमनाभिधः । स्वपुरं प्रेषयित्वा तं ग्रहणोऽभवदुद्भटः ॥	१९
सेनापतिमुवाचेदं सज्जीकुरु महामते । सेनां परिमितां महां वैरिहृन्दनिवारणे ॥	२०
सज्जां सेनां विधायाऽऽशु संमुखो रणमण्डले । स्थितवान्यावदत्युग्रस्तावंत्प्राप्ता हयानुगाः ॥	२१
कासौ हयो महाराज्ञो भालपत्रेण चिह्नितः । पप्रच्छुस्ते तु चान्योन्यमतिव्याकुलिता मुहुः ॥	२२
वावददर्श पुरतः प्रतापाङ्ग्यः परंतपः । सज्जीभूतं तु कटकं वीरशब्दनिनादितम् ॥	२३
वत्रावदन्भटाः केचिन्नीतोऽश्वोऽनेन भूपते । अन्यथा संमुखस्तिष्ठेत्कथं वीरो बलानुगः ॥	२४
इत्याकर्ण्य प्रतापाङ्ग्यः प्रेषयामास सेवकम् । स गत्वा तत्र पप्रच्छ कुत्राश्वो रामभूपतेः ॥	२५
केन नीतः कुतो नीतो रामं जानाति नो कुभीः । यं शक्रप्रमुखा देवा बलिमादाय संनताः ॥	२६
तस्य वै धर्मराजस्य कुपितं तु बलं महत् । सर्वथा हि ग्रसिष्येत प्रणतिं चेन्न यास्यति ॥	२७
इत्यमुक्तं समाकर्ण्य तदा राजसुतो बली । तं वै धिकारयामास वाचां जालेन दुर्भनाः ॥	२८
मया नीतो यद्ग्रहयः पत्रचिह्नायलंकृतः । ये शूरास्ते तु मां जित्वा मोचयन्तु बलादिह ॥	२९
सेवकस्तद्वचः श्रुत्वा रोपपूर्णो हसन्पर्यौ । राज्ञे निवेदयामास ययावदुष्वर्णितम् ॥	३०
वच्छ्रुत्वा रोपताम्राक्षः प्रतापाङ्ग्यो महाबलः । ययौ योद्धुं राजपुत्रं महावीरपुरस्कृतम् ॥	३१
रथेन कनकाङ्गेन चतुर्बाजिसुशोभिना । मुकुवरेण सर्वास्त्रपूतिन ययौ बली ॥	३२
धनुष्टकारयामास महाबलसमन्वितः । पुनः पुनर्नहासोच्चैः कोपादुद्गमिताशुकः ॥	३३
अश्वचारा गजारूढाः खड्गोल्लसितपाणयः । अन्वयुस्ते प्रतापाङ्ग्यं रोपपूर्णकुलेक्षणम् ॥	३४

हस्तिनः पत्न्यथैव कोटिशः प्रधनोद्यताः । चिरकालमयीप्सन्तो रणं वीरेण कारितम् ॥ ३५
 तदोद्यतं समाज्ञाय रिपुसैन्यं नृपात्मजः । प्रत्युज्जगाम वीराग्र्यो महाबलपरिवृतः ॥ ३६
 सैन्यद्वयं कवची खट्वी शरासनधरो युवा । लीलयैव ययौ योद्धुं शृगराङ्गनयूयकम् ॥ ३७
 तदा योधाः प्रकुपिताः परस्परवधैषिणः । छिन्धि भिन्धीति मापन्तो रणकार्यविशारदाः ॥ ३८
 पत्न्यः पत्तिसंघेन गजारूढाश्च सादिभिः । रथारूढा रथस्यैव बाहारूढाः संस्थितैः ॥ ३९
 गजा भिन्ना द्विधा जाता हयाश्च द्विदलीकृताः । अनेकैरक्तधाराभिर्मदिनी पूरिता ह्यभूत् ॥ ४०
 तदा प्रकुपितो राजा प्रतापाग्र्यो महाबलः । स्वसैन्यकदनोद्युक्तं राजपुत्रं समीक्ष्य च ॥ ४१
 उवाच सारथिं तत्र प्रापयामास्यतो मम । सैन्यस्य कदनासक्तो राजपुत्रो महाबलः ॥ ४२
 अथ वीरशिरोरत्ननमिताङ्घ्रिर्दृष्ट्वापत्यजः । ययौ संयुत्वमेवास्य प्रतापाग्र्यस्य वीर्यवान् ॥ ४३
 सारथिः प्रापयामास प्रतापाग्र्यस्य वाजिनः । यत्रासौ दमनो वीरः सर्वशूराशिरोमणिः ॥ ४४
 गत्वा तमाडयामास राजपुत्रं रणोद्यतम् । रथे पुरटनिर्णिके तिष्ठन्कोदण्डदण्डभृत् ॥ ४५
 रे राजपुत्रक शिशो त्वया वद्धोऽश्वसत्तमः । न ज्ञातोऽस्ति महाराजः सर्ववीन्द्रसेवितः ॥ ४६
 यस्य प्रतापं दैत्येन्द्रो न शक्तः सोढुमश्रुतम् । तस्य त्वं वाजिनं नीत्वाऽगमयः पुटभेदनम् ॥ ४७
 मां जानीहि पुरः प्राप्तं कालरूपं तु वैरिणम् । मुञ्चावधर्मं गच्छाऽऽब्रु बालक्रीडनकं कुरु ॥ ४८
 कस्याऽऽत्मजस्त्वं कुत्रत्यः कथं नोऽदीर्घदर्शिना । धृतोऽश्वस्त्वथ संजाता घृणा मम शिशो त्वयि ॥
 इत्थमाकर्ण्य दमनः स्मितं चक्रे महामनाः । उवाच च प्रतापाग्र्यं दुणीकुर्वथ तद्वलम् ॥ ५०

दमन उवाच—

मया वद्धो बलादश्वो नीतश्च पुटभेदनम् । नार्पयिष्येऽग्र्य सप्राणः कुरु युद्धं महाबल ॥ ५१
 त्वया ऋक्तं बालस्त्वं गत्वा क्रीडनकं कुरु । तन्मे पश्य महाराज क्रीडनं रणदूर्ध्वनि ॥ ५२

शेष उवाच—

इत्युक्त्वा सगुणं चार्पं विधाय सुभुजाङ्गजः । शराणां श्रतमापन्न प्रतापाग्र्यस्य वक्षसि ॥ ५३
 संघाय वाणशतकं शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् । तेन शङ्खनिनादेन कातराणां भयं त्वभूत् ॥ ५४
 ताडयामास हृदये वाणानां श्रतकेन सः । प्रतापाग्र्यः प्रचिच्छेद् लघुहस्तः सुपर्वणः ॥ ५५
 स वाणच्छेदनं दृष्ट्वा कुपितो व्यसृजच्छरान् । कङ्कषाम्बितांस्वीक्ष्णान्महोत्तमाजामप्यो बली ॥
 आकाशे भुवि मध्ये च वाणा ददशिरेऽश्विर्ताः । स्वनामचिहितास्तीक्ष्णा धारपातसुशोभिताः ॥
 शरास्ते धार्मुहृदये लग्ना वदिकृणान्वहन् । सृजन्तः कुर्वन्ते सैन्यदाहनं तदभून्महत् ॥ ५८
 प्रतापाग्र्यः प्रकुपितस्तिष्ठतिष्ठेति च भुवन् । शरेण दशसंख्येन ताडयामास मूर्धनि ॥ ५९
 ते वाणा राजपुत्रस्य ललटे परिनिष्ठिताः । विराजन्ते स्म च मुने दश आस्तास्तरोरिव ॥ ६०
 तेन वाणप्रहारेण निव्यथे न महामनाः । यष्टिकाग्रहवो यद्वत्कुञ्जरः सप्तवर्षकः ॥ ६१
 वाणान्यनुपि संघाय मुभोच निशतांशुभान् । सुवर्णपुङ्खरचितान्महाकालानलोपमान् ॥ ६२
 ते वाणास्तु प्रतापाग्र्यवक्षो भिन्ना गता बधः । शोणिताक्ता यथा रामचन्द्रभक्तिपराङ्मुखाः ॥

+ संक्षिप्तः ।

१ द. 'कर्णरमिताम्भे' । २ क. ख. ग. छ. न. घ. ठ. ड. ण. त. थ. ध. 'लः' । महाबलो वीरशिरोमणिमूलो
 युवा । ३ त. रणोद्यतः । ४ ग. छ. ठ. ड. घ. ध. वीरिणम् । ५ क. ख. ग. छ. ज. व. ठ. ड. ण. त. थ. ध. 'नां मनोऽ'
 पन्नम् । ६ घ. क. स. छ. ठ. ड. 'रथः' । युवा । ७ क. 'राजन्' । ८ क. 'हृजठरे ल' ।

प्रतापाग्न्यः प्रकुपितः शरान्मुञ्चन्सहस्रशः । [* अकरोद्विरथं सूनुं सुबाहोस्तत्क्षणद्विहतम् ॥ ६४
 चतुर्भिश्चतुरो बाहान्द्वाभ्यां ध्वजमशतयत्] । एकेन सारथेः कायाच्छिष्टा मद्भामपातयत् ॥ ६५
 चतुर्भिस्ताडयामास तं सूनुं नृपतेः पुनः । तत्क्षणाच्चापमेकेन गुणयुक्तं समाच्छिनत् ॥ ६६
 सोऽन्यं रथं समारुह्य हयरजसुशोभितम् । धनुः करे समादाय सर्ज्जं चक्रे महामनाः ॥ ६७
 प्रतापाग्न्यं प्रत्युवाच तया विक्रान्तमद्भुतम् । पश्येदानीं पराक्रान्तं धनुषो मम सद्भट् ॥ ६८
 एवमुक्त्वा स दमनो बाणान्दश समाददे । चतुर्भिश्चतुरो बाहाभिनाय यमसादनम् ॥ ६९
 चतुर्भिस्तिलशः कृत्तो रथश्चक्रसमन्वितः । एकेन हृदि विव्याध बाणेनैकेन सारथिम् ॥ ७०
 जगर्ज शङ्खमापूर्य शङ्खशब्दसमन्वितः । तत्कर्म पूजयामास साधु वीर महाबल ॥ ७१
 इति विक्रान्तमालोक्य प्रतापाग्न्यो रूपाऽन्वितः । अन्यं रथं समास्थाय ययौ योद्धुं नृपात्मजम् ७२
 उवाच वीर पश्य त्वं मम विक्रान्तमद्भुतम् । इत्युर्वत्वाऽऽशु मुमोचौघाञ्छरानां शितपर्वणाम् ७३
 शराः सर्वत्र दृश्यन्ते कुञ्जरेषु ह्येषु च । परब्रह्मेव सर्वत्र व्याप्ताश्चान्तरङ्गोचराः ॥ ७४
 तं राजपुत्रं शितबाणकोटिभिर्व्याप्तं विधायाऽऽशु जगर्ज विक्रमी ॥
 संहर्षयन्स्वीयगणान्परान्महान्कुर्वन्हुः । शून्यतमान्गतासु कान् ॥ ७५
 स राजपुत्रः शितसायकयज्ञैः संपूर्णमात्मानमवेक्ष्य रोषितः ॥
 जग्राह शस्त्राणि दुरन्तविक्रमो धनुश्च धुन्वन्मुजदण्डयोर्महान् ॥ ७६
 चकर्त सर्वाण्यस्त्राणि शस्त्राणि च महाबलः । एष ताम्रेक्षणो मुञ्चञ्छरान्वैरिविदारिणः ॥ ७७
 तच्छस्त्रजालं निर्धूय राजपुत्रो जगाद तम् । समस्वैकं ग्रहारं मे यदि शूरोऽसि मारिष ॥ ७८
 यद्यनेन भवन्तं वै रथाच्च पातयामि न । प्रतिज्ञां शृणु मे वीर मम गर्वेण निर्भिताम् ॥ ७९
 वेदं निन्दन्ति ये मत्ता हेतुवादविचक्षणाः । तेषां पापं ममैवास्तु नरकार्णवमज्जकम् ॥ ८०
 इत्युक्त्वा बाणमाधत्त कोदण्डे कालसंनिभम् । ज्वालामालाकुलं तीक्ष्णं निपन्नादुद्धृतं वरम् ॥ ८१
 स मुक्तो नृपवर्येण हृदि लक्ष्मीकृतः(ते) शरः । जगाम तरसा तं वै कालानलसममभः ॥ ८२
 प्रतापाग्न्यः शरं दृष्ट्वा स्वपातनसमुद्यतम् । बाणान्धनुष्यथाऽऽधत्त शरच्छेदाय वै शिवान् ॥ ८३
 स बाणः सर्वबाणांस्तान्छिन्दन्मध्यत एव हि । जगौमैव प्रतापाग्न्यहृदयं धैर्यसंयुतम् ॥ ८४
 स लग्नो हृदि नालीको विवेश तदनन्तरम् । राजा कृतमहारस्तु पपात पृथिवीतले ॥ ८५
 मूर्छितं चेतनाहीनं रथोपस्थाद्वर्तं भुवि । सारथिस्तं समादायापोवाह रणमण्डलात् ॥ ८६
 हाहाकारो महानासीद्वलं भग्नं गतं ततः । यत्र शत्रुघ्ननामाऽसौ वीरकोटिपरिवृतः ॥ ८७
 राजात्मजो जयं प्राप्य प्रतापाग्न्यं विजित्य सः । प्रतीक्षां तु चकारास्य शत्रुघ्नस्य चै भूयते ८८
 इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवाल्मीक्यनसवारे रामाक्षमेधे राजपुत्रगुदकथनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२१९७

+ एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ङ. च. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्य ।

अथ शत्रुविशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

शत्रुघ्नस्तु क्रुधाऽऽविष्टो दन्तान्दतैर्विनिष्पिपन् । हस्तौ धुन्वालिहानोऽयमधरं जिहयाऽऽकृत् ॥ १
 पुनः पुनस्तान्प्रमच्छ केनाश्वो नीयते मम । प्रतापाग्न्यः केन जितः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ २
 सेवकास्ते तदा मोचुर्दमनो नाम शत्रुहन् । सुबाहुजः प्रतापाग्न्यं जितवान्हयमाहरत् ॥ ३
 इति श्रुत्वा हयं नीतं दमनेन स्ववैरिणा । आजगाम स वेगेन यत्राभूद्रणमण्डलम् ॥ ४
 तत्रापश्यत्स शत्रुघ्नो गजान्दीर्गकपोलकान् । पर्वतानिव रक्तोद्रे मज्जमानान्मदोद्धतान् ॥ ५
 हयास्तत्र निजारोहकर्तृभिः सहिताः क्षताः । मृता वीरेण दृष्टशिरैः शत्रुघ्नेन सुकोपिना ॥ ६
 नरात्रयान्नाजान्भग्नान्बीक्षमाणः स शत्रुहा । अतीव चुक्रुधे यद्वत्प्रलये प्रलयाणवः ॥ ७
 पुरतो दमनं वीक्ष्य हयनेतारमुद्भटम् । प्रतापाग्न्यस्य जेतारं तृणीकृत्य निजं बलम् ॥ ८
 तदा राजा प्रत्युवाच योयान्कोपाकुलेक्षणः । कोऽसौ दमनजेटाऽत्र सर्वसत्तास्त्रधारकः ॥ ९
 यो वै राजसुतं वीरं रणकर्मविशारदम् । जेष्यस्यलेण निर्भीतिः सज्जीभूतो भवत्वयम् ॥ १०
 इति वानर्यं समाकर्ण्य पुष्कलः परवीरहा । दमनं जेतुमुद्युक्तो जगाद वचनं त्विदम् ॥ ११
 स्वामिन्कायं दमनकः क्व तेऽपरिमितं बलम् । जेष्येऽहं त्वत्प्रतापेन गच्छाम्येष महामते ॥ १२
 सेवके मयि युद्धाय स्थिते कैर्नीयते हयः । रघुनाथप्रतापोऽयं सर्वं कृत्यं करिष्यति ॥ १३
 स्वामिन्शृणु प्रतिज्ञां मे तव मोदप्रदायिनीम् । विजेष्ये दमनं युद्धे रणकर्मविचक्षणम् ॥ १४
 रामचन्द्रपदाम्भोजमध्यास्वादवियोगिनाम् । यदयं तु भवेच्चन्ये दमनं न जये यदि ॥ १५
 पुत्रो यो मातृपादान्यत्तथैव मत्वा तथा सह । विरुध्येतत्तमो मर्त्तं न जये दमनं यदि ॥ १६
 अथ मद्राणनिर्मित्रमहोरस्को नृपाङ्गजः । अलंकरोतु प्रपने भूतलं श्रयनेन हि ॥ १७

शेष उवाच—

इति प्रतिज्ञामाकर्ण्य पुष्कलस्य रशूद्रहः । जहर्प चित्ते तेजस्वी निदिदेश रणं प्रति ॥ १८
 आज्ञप्तोऽसौ ययौ सैन्यैर्वहुभिः परिवारितः । यत्राऽऽस्ते दमनो राजपुत्रः शूरकुलोद्भवः ॥ १९
 दमनोऽपि तमाज्ञाय ह्यागतं रणमण्डले । प्रत्युज्जगाम वीराग्न्यः स्वसैन्यपरिवारितः ॥ २०
 अन्योन्यं तौ संमिलितौ रथस्थौ रथशोभिनौ । समरे शक्रदैत्यौ किं युद्धार्थं रणमागतौ ॥ २१
 उवाच पुष्कलस्तं वै राजपुत्रं महाबलम् । राजपुत्र दमनकं यां जानीहि समागतम् ॥ २२
 सप्रतिज्ञं तु युद्धाय भरतात्मजमुद्भटम् । पुष्कलेन स्यनाम्ना च लक्षितं विद्धि सत्तम ॥ २३
 रघुनाथपदाम्भोजनित्यसेवामधुव्रतम् । त्वां जेष्ये शस्त्रसंघेन सज्जीभय महामते ॥ २४
 इति वानर्यं समाकर्ण्य दमनः परवीरहा । प्रत्युवाच हसन्वाग्मी निर्भयो दृष्टविक्रमः ॥ २५
 सुबाहुपुत्रं दमनं पितृमक्तिहृताघकम् । विद्धि मामभ्यनेतारं शत्रुघ्नस्य महीपतेः ॥ २६
 जयो देवविस्मृष्टोऽयं यस्य चालंकरिष्यति । स मामोति निरीक्षस्व बलं मे रणमूर्धनि ॥ २७
 इत्युक्त्वा सशरं चापं विधायाऽऽकर्ण्यपूरितम् । मुमोच बाणाक्षिशतान्वैरिमाणापहारिणः ॥ २८
 ते बाणोस्त्वावलीभूताश्छादयामासुरम्बरम् । मूर्धमानुप्रभा यत्र बाणच्छाया निवारिता ॥ २९

१ म. द शिती । २ द. 'वानरः । पु' १ क. रा. ग. छ. ज. घ. ठ. ड. ण. त. थ. द. 'म' संनिः सह स्याता ।

४ म. 'विपरायणम् । ५. छ. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. थ. 'मास्तु किन्ती'

गजानां कटभिक्षिषु लग्ना सायकसंततिः । अलंकरोति धातूनां रागा इव विचित्रिताः ॥ ३०
 पतितास्तत्र दृश्यन्ते नरा बाहा गजा रथाः । शरत्रातेन नृपतेः सुतेन परिताडिताः ॥ ३१
 तद्विक्रान्तं समालोक्य पुष्कलः परवीरहा । शराणां छायाया व्याप्तं रणमण्डलमीक्ष्य च ॥ ३२
 शरासने समाधत्त बाणं वह्न्यभिभञ्जितम् । आचम्य सम्यग्विधिवन्मोचयामास सायकम् ॥ ३३
 ततोऽग्निः प्रादुरभवत्तत्र संग्राममूर्धनि । ज्वालाभिर्विलिहन्त्योम प्रलयार्चिरिवोत्थितः ॥ ३४
 ततोऽस्य सैन्यं निर्दग्धं त्रासं प्राप्तं रणाङ्गणे । पलायनपरं जातं वह्निज्वालाभिपीडितम् ॥ ३५
 छात्राणि संमदग्धानि चन्द्राकाराणि भूयताम् । दृश्यन्ते जातरूपस्य कान्तिधारीणि तत्र ह ॥ ३६
 हया दग्धाः पलायन्ते केसरेषु तु वैरिणाम् । रथा अपि गदा(ता)दाहं सुकूबरसमन्विताः ॥ ३७
 मणिमाणिक्यरत्नानि बहन्तः करभास्ततः । पलायन्ते च दहनज्वालायालाभिपीडिताः ॥ ३८
 कुत्रचिद्वहन्तिनो नष्टाः कुत्रचिद्वयसादिनः । कुत्रचित्पच्यो नष्टा वह्निदग्धकलेवराः ॥ ३९
 शराः सर्वे नृपसुतप्रमुक्ताः प्रलयं गताः । आशुगुक्षणीकीलाभिर्भस्मीभूताः समन्ततः ॥ ४०
 तदा स्वसैन्ये दग्धे च दमनो रोषपूरितः । तच्छान्त्यर्थं च सर्वास्त्रविद्वारुणमथाऽऽददे ॥ ४१
 वारुणं वह्निशान्त्यर्थं मुक्तं तेन महीभृता । आप्लावयद्रलं तस्य रथवानिसमाकुलम् ॥ ४२
 रथा विघ्नाविता येन दृश्यन्ते परिपन्थिनाम् । गजाश्चापि परिप्लुष्टाः स्त्रीयाः शान्तिमुपागताः ४३
 वह्निश्च शान्तिप्रगमदग्न्यस्त्रपरियोचितः । शान्तिमाप वलं स्वीयं वह्निज्वालाभिपीडितम् ॥ ४४
 कम्पिताः शीततोयेन शीत्कुर्वन्ति च वैरिणः । करकाट्टिभिः क्षिप्ता वायुना च प्रपीडिताः ॥ ४५
 तदा स्ववलमालोक्य तोयभूरप्रपीडितम् । कम्पितं क्षुभितं नष्टमग्न्यस्त्रं वारुणाहतम् ॥ ४६
 तदाऽतिकोपताम्राक्षः पुष्कलो भरतात्मजः । वायव्यास्त्रं समाधत्त धनुष्यैकं महाशरम् ॥ ४७
 ततो वायुर्महानासीद्वायव्यास्त्रप्रचोदितः । नाशयामास वेगेन घनानीकमुपस्थितम् ॥ ४८
 [*वायुनाऽऽस्फालिता नागाः परस्परसमाहताः । अश्वाश्च संहतान्योन्यं स्वस्वारोहसमन्विताः ॥
 नराः मभञ्जनोद्धता मुक्तकेशा निरौजसः । पतन्तोऽत्र समीक्ष्यन्ते वेताला इव भृगताः] ॥ ५०
 वायुना स्ववलं सर्वं परिभूतं विलोक्य सः । राजपुत्रः पर्वतास्त्रं धनुष्युच्चैः समादधे ॥ ५१
 तदा तु पर्वताः पेतुर्मस्तकोपरि युध्यताम् । वायुः संछादितस्तैस्तु न प्रचक्राम कुत्रचित् ॥ ५२
 पुष्कलो वज्रसंज्ञं तु समाधत्त शरासने । वज्रेण कृत्वास्ते सर्वे जाताश्च तिलशः क्षणात् ॥ ५३
 वज्रं नगान्जःशेषान्कृत्वा बाणेऽभिभञ्जितम् । राजपुत्रोरसि मोक्षैः पपातं विनदद्भृशम् ॥ ५४
 स त्वाकुलितचेतस्को हृदि विद्धः क्षतो भृशम् । विव्यथे बलवान्नीरः कश्मलं परमाप सः ॥ ५५
 तं वै कश्मलितं दृष्ट्वा सारथिन्यकोविदः । अपोवाह रणात्कस्पात्क्रोशमात्रं नरेन्द्रजम् ॥ ५६
 ततो योषा राजसूनोः मनष्टाः प्रपलायिताः । गत्वा पूर्तिं समाचख्युः कश्मलस्यं नृपात्मजम् ५७
 पुष्कलो जयमाप्स्येवं रणमूर्धनि धर्मवित् । न ग्रहर्तुं पुनः शक्तो रघुनाथवचः स्मरन् ॥ ५८
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषो जयशब्दो महानभूत् । सायु साध्विति वाचश्च प्रावर्तन्त मनोहराः ॥ ५९
 हर्षं माप स शत्रुघ्नो जयिनं वीक्ष्य पुष्कलम् । प्रशंसं सुमत्यादिमग्निभिः परिवारितः ॥ ६०
 इति धीमहापुराणे पाद्मे पातालगच्छे क्षेपनात्सायनसंवादे रामाद्यमेधे पुष्कलव्रिजयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयः—१२२५७

* एतन्निहातगतं पाठः क. ख. ग. घ. छ. ज. झ. ङ. च. ण. ट. ध. पुस्तकस्थः । + आश्वत्थमायु ।

१ छ. द. 'गिरिताः' । २ क. ख. ग. छ. ज. झ. ङ. च. 'त नमश्च' ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

- अथ वीक्ष्य भटाभिजातृषो रुधिराग्नेन परिलुताङ्गकान् ।
 शमयन्निव तच्छुचोऽयं तान्परिपमच्छ सुतस्य चेष्टितम् ॥ १
- गदताखिलकर्म तस्य वै स कथं चाहर्दश्ववर्षकम् ।
 कथयन्तु पुनः क्षियद्वलं वत वीराः कति युद्धलालसाः ॥ २
- अथ शत्रुबलोन्मुखः कथं मम वीरो दमनो रणं व्यपात ।
 विजयं च विधाप्य दुर्जयं किल वीरं वत कोऽप्यशातयत् ॥ ३
- इत्याकर्ण्य वचो राज्ञः प्रत्यूचुस्तेऽस्य सेवकाः । सतजेन परिक्षिन्नागात्रवस्त्रादिधारिणः ॥ ४
- राजन्मन्त्रं समालोक्य पत्रचिह्नायलंकृतम् । ग्राहयामास गर्वेण तृणीकृत्य रथद्वहम् ॥ ५
- ततो ह्यानुगः प्राप्तः स्वल्पसैन्यसमावृतः । तेन साकमभ्युद्धं सुमहद्वैरमहर्षणम् ॥ ६
- तं मूर्छितं ततः कृत्वा तव पुत्रः स्वसायकैः । यावत्तिष्ठत्यथाऽऽयातः शत्रुघ्नः स्वबलैर्वृतः ॥ ७
- ततो युद्धं महद्भूच्छस्त्रास्त्रपरिवृद्धितम् । बहुशो जयमापदे तव पुत्रो महाबलः ॥ ८
- इदानीं मुक्तमलं तु शत्रुघ्नश्चावमुचूना । मूर्छितः मथने राजन्कृतो वीर सुतस्तव ॥ ९
- इति वाक्यं समाकर्ण्य रोषशोकपरिहृतः । स्थगिताङ्ग इवाऽऽसीत्स समुद्र इव पर्वणि ॥ १०
- उवाच सेनाधिपतिं रोषप्रस्फुरितापरः । दन्तैर्दन्ताह्नैश्चोष्टं जिहया शोककशितः ॥ ११
- सेनापते कुरुर्ष्वोऽऽरान्मम सेनां तु सज्जिताम् । योतस्ये रामस्य सुभैरमं पुत्रोपघातकैः ॥ १२
- अद्याहं मम पुत्रस्य दुःखदं निश्चितः शरैः । भेदयामि यदि ह्येनं रक्षिताऽपि महेश्वरः ॥ १३
- सेनापतिरिदं वाक्यं श्रोत्वा सुभुजभूपते । निश्चम्य च तथा कृत्वा सज्जीभूतोऽभवत्स्वयम् ॥ १४
- राज्ञे निवेदयामास सज्जां स चतुरङ्गिणीम् । सेनां कालबलमरुयां हतदुर्जनेकोटिकाम् ॥ १५
- श्रुत्वा सेनापतेर्वाक्यं सुबाहुः परवीरहा । निर्जगाम ततो यत्र शत्रुघ्नः स्वसुतार्दनः ॥ १६
- कुञ्जरैश्च मदोन्मत्तैर्हयैश्चापि मनोजवैः । नैरथ सर्वशस्त्रास्त्रपूरितै रिपुनेतृभिः ॥ १७
- भूयकम्पे तदा तत्र सैन्यभारेण पीडिता । संमर्दः सुमहानासीत्तत्र सैन्ये विसर्पति ॥ १८
- राजानं निर्गतं दृष्ट्वा रथेन कनकाद्रिना । शत्रुघ्नसैन्यमुपुकं सर्ववैरिमहारकम् ॥ १९
- मुकेतुस्तस्य वै भ्राता गदायुद्धविशारदः । रथेनाऽऽशु जगामाप्यं सर्वशस्त्रास्त्रपूरितः ॥ २०
- चित्राङ्गस्तु सुतो राज्ञः सर्वयुद्धविचक्षणः । जगाम स्वरथेनाऽऽशु शत्रुघ्नबलमुन्मदम् ॥ २१
- तस्यानुजो विचित्रास्त्रो विचित्ररणकोविदः । ययौ रथेन ह्येनं भ्रातृदुःखेन पीडितः ॥ २२
- अन्ये शुभा महोपामाः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदाः । ययुर्नृपसमादिष्टाः मथने वीरपूरितम् ॥ २३
- राजा सुबाहुः संरोपादागतः मथनाङ्गणे । विलोकयामास सुत मूर्छितं शरपीडितम् ॥ २४

१ छ. ग. ज. क. घ. ङ. च. द. ध. 'श' । मुख्यतः स वै शुचोयं ता' । २ छ. द. 'ति योद्धुमागताः । भ' । ३ 'तुमहाशुभम्' । त' । ४ ग. छ. क. घ. 'दानीं तेन मुष्माप्रभृतद्वहम्' । ध्रुवः । अत्र करोति प्रथमं सर्ववीर-द्वहम् । ५ छ. घ. म. द. ङ. त. य. 'हानीं तेन मुष्माप्रभृतद्वहम्' । ध्रुवः । अत्र श्रीरामेन राजा हारीः । ६ छ. द. 'ते तेन हतो' । ७ छ. क. ङ. 'प्राद मय' । ८ द. 'महर्षणम्' । ९ द. रथेन । १० छ. द. 'रा' । ११

रथोपस्थस्थितं मूढं स्वसुतं दमनाभिधम् । वीक्ष्य दुःखं मुहुः प्राप वीजयामास पल्लवैः ॥ २५
 जलेन सिक्तः संस्पृष्टो राज्ञा कोमलपाणिना । संज्ञामाप शनैर्वीरो दमनः परमास्त्रवित् ॥ २६
 उत्थितः क धनुर्मेऽस्ति क पुष्कल ईतो गर्तः । संसज्य समरं त्यक्त्वा मद्भाणव्रैणपीडितः ॥ २७
 इति वाक्यं समाकर्ण्य सुबाहुः पुत्रभाषितम् । परमं हर्षमापेदे परिरभ्य सुतं स्वकम् ॥ २८
 दमनो वीक्ष्य जनकं त्रपानम्राशिरोधरः । पपात पादयोर्भक्त्या क्षतदेहोऽस्त्रराजिभिः ॥ २९
 स्वसुतं रथसंस्थं तु विधाय नृपतिः पुनः । जगाद सेनाधिपतिं रणकर्मविशारदः ॥ ३०
 व्यूहं रचय संग्रामे क्रौञ्चाख्यं रिपुदुर्जयम् । यमाविश्य जये सैन्यं शत्रुघ्नस्य महीपतेः ॥ ३१
 तद्वाक्यमाकर्ण्य सुबाहुभूषतेः क्रौञ्चाख्यसुव्यूहविशेषमादधात् ॥
 यं नो विजान्ते सहसा रिपोर्गणा महाबलाः शस्त्रसमूहधारिणः ॥ ३२
 मुखे सुकेतुस्तस्याऽऽसीदले चित्राङ्गसंज्ञकः । पश्यो राजपुत्रौ द्वौ पुच्छे राजा मतिष्ठितः ॥ ३३
 मध्ये सैन्यं महत्तस्य चतुरङ्गसुशोभितम् । कृत्वा न्यवेदयद्ग्राहे क्रौञ्चव्यूहं विचित्रितम् ॥ ३४
 दृष्ट्वा राजा सुसंनद्धं क्रौञ्चव्यूहं विनिर्मितम् । रणाय स्वमतिं चक्रे शत्रुघ्नकटके स्थितैः ॥ ३५
 इति श्रीमद्भागुराणे पादौ पातालखण्डे शेषशारस्यायनसंवादे रामाश्वमेधे सुबाहुसैन्यसमागमो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२२९२

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

शत्रुघ्नस्तद्गलं दृष्ट्वा भीषणाकृतिं मेघवत् । हस्त्यश्वरथपादातैर्वहुभिः परिवारितम् ॥ १
 सुमतिं प्रत्युवाचेदं वचो गम्भीरशब्दयुक्तम् । नाभावाक्यविचारज्ञैः पण्डितैः परिसेवितः ॥ २

शत्रुघ्न उवाच—

सुमते कस्य नगरं माप्नो मे ह्यप्रत्तमः । बलमेतन्निरीक्ष्येत पयोदधिरत्नवत् ॥ ३
 कस्यैतद्वन्मुद्वर्षं चतुरङ्गसमन्वितम् । पुरतो भाति युद्धाय समुपस्थितमादरात् ॥ ४
 एतत्सर्वं समाचक्ष्व यथावत्पृच्छतो मम । यज्ज्ञात्वा युद्धसंस्थापे निर्दिशामि स्वकान्भटान् ॥ ५
 इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमतिः शुभमुदिमान् । उवाच वचनं मीतः शत्रुघ्नं वैरितापनम् ॥ ६

सुमतिरुवाच—

चक्राङ्का नगरी राजन्वर्तते सविधे शुभा । यस्यां सन्ति नराः पापरहिता विष्णुभक्तितः ॥ ७
 तस्याः पुर्याः पतिरयं सुबाहुर्महामुनिः । तवायं पुरतो भाति पुत्रप्राप्तसमावृतः ॥ ८
 स्वदारनिरतो नित्यं परदारपराङ्मुखः । विष्णोः कथाऽस्य कर्णस्थानं चान्यार्थमकाशिली ॥ ९
 परस्वं न समादत्ते पृष्ठांशदधिकं नृपः । ब्राह्मणा विष्णुभक्त्यैव पूज्यन्ते तेन धर्मिणा ॥ १०
 नित्यं सेवारतो विष्णुपादपद्मधुवतः । एष स्वधर्मनिरतः परधमपराङ्मुखः ॥ ११
 एतस्य बलतुल्यं हि न वीराणां बलं कचिद् । पुत्रस्य पतनं श्रुत्वा रोपशोकसमाकुलः ॥ १२

चतुरङ्गसमेतोऽयं युदाय समुपस्थितः । तवापि वीरा बहवो लक्ष्मीनिधिसुखा अमून् ॥ १३
 जेष्यन्ति शस्त्रसंघेन निर्दिशाऽऽशु परं हितान् । शत्रुघ्नस्तद्वचः श्रुत्वा प्रोवाच सुभटान्वरान् ॥ १४
 रणप्राप्तिबोधोर्षपूरपूरितमानसान् । क्रौञ्चव्यूहोऽद्य रचितः सुबाहुपरिसैनिकैः ॥ १५
 मुखपक्षस्थिता योधास्तान्को भेतस्यति शस्त्रवित् । यस्य भेदे निजा शक्तियों वीरविजयोद्यतः ॥ १६
 स गृह्णातु मदीयाद्धि पाणिपद्माच्च वीटकम् । तदा लक्ष्मीनिधिर्वीरो जग्राह क्रौञ्चभेदने ॥ १७
 [*सर्वशस्त्रास्त्रविद्वीरैर्वहुभिः परिवारितः । उवाच वचनं राजन्यास्येऽहं क्रौञ्चभेदने ॥ १८
 भार्गवः पूर्वमेवाऽऽसीत्क्रौञ्चभेत्ता तथा हहम् । तथाऽन्यवीरमावोचत्कोऽस्य सार्धं गमिष्यति ॥ १९
 पुष्कलः पृष्ठतो यस्य गन्तुं चक्रे मतिं ततः । रिपुतापो नीलरत्न उग्रास्यो वीरमर्दनः ॥ २०
 सर्वे शत्रुघ्ननिदेशाद्युक्ते क्रौञ्चभेदने । शत्रुघ्नोऽपि रथे संस्थः सर्वायुधधरः परः ॥ २१
 पृष्ठतोऽस्य परीयाय बहुभिः सैनिकैर्द्वितः । तदा मचलितौ दृष्टावन्योन्यवलवारिधी ॥ २२
 मलयं कर्तुमुद्युक्तौ जगतः सुतरङ्गिणौ । तदा भेर्यः समाजमुहुरभयौः सेनयोर्दृढाः ॥ २३
 रणभेर्यः शङ्खनादाः श्रूयन्ते तत्र तत्र ह । हेयन्ते वाजिनस्तत्र गर्जन्ति द्विरदा भृशम् ॥ २४
 हुंहुं कुर्वन्ति वीराभ्या नदन्ति रथनेमयः । तत्र वीराः प्रकुपिताः सुबाहुबलदार्पिताः ॥ २५
 छिन्धि भिन्धीति भाषन्तो दृश्यन्ते बहवो रणे । एवंभूते रणोद्युक्ते सैन्ये शत्रुघ्नवैरिणोः ॥ २६
 मुखसंस्थं सुकेतुं तं लक्ष्मीनिधिरुवाच ह ॥ २७

लक्ष्मीनिधिरुवाच—

जनकस्य सुतं विद्धि लक्ष्मीनिधिरिति स्मृतम् । सर्वशस्त्रास्त्रकुशलं सर्वयुद्धविशारदम् ॥ २८
 मुञ्चाश्वं रामचन्द्रस्य सर्वदानवर्दङ्गितुः । नो चेन्मद्वाणनिभिन्नो यास्यसे यमसादनम् ॥ २९
 इति ब्रुवन्तं वीराग्न्यं मुकेतुस्तरसा बली । सज्जं चापं विधायाऽऽशु बाणान्मुञ्चन्नणेऽभवत् ॥ ३०
 ते बाणाः शितपर्वाणः स्वर्णपुङ्खाः समन्ततः । दृश्यन्ते व्यापिनस्तत्र रणमध्ये सुदुर्भराः ॥ ३१
 तद्वाणजालं तरसा निहत्य लक्ष्मीनिधिश्चापमथाऽऽततज्यम् ॥
 विधाय तस्योरसि बाणपट्टं मुमोच तीक्ष्णं शितपर्वणोभितम् ॥ ३२
 ते बाणाः सुभुजभ्रातुर्द्वयं संविदार्य च । गतास्तु भुवि दृश्यन्ते रुधिराक्तमलीमताः ॥ ३३
 तद्वाणभिघट्टयः मुकेतुः कोपपूरितः । जघान शरविंशत्या तीक्ष्णया ननपर्वया ॥ ३४
 उर्भा बाणविभिन्नाद्वावुर्भा सतत्रविगूर्ना । सैनिकैः परिदृश्यन्ते किंशुकाविव पुष्पिताः ॥ ३५
 मुञ्चन्तौ बाणकोटींश्च दधतां तरसा शरान् । केनापि न विन्द्यन्ते लघुहस्ती महाबली ॥ ३६
 कुण्डलीकृतसंधार्या वर्षन्तौ बाणधारया । नवाम्बुदाविव दिवि शक्यनिदेशकारिणी ॥ ३७
 तपोर्बाणा गनान्वाहाभराञ्चूरान्विमस्तकान् । कुर्वन्तः केवन् दृष्टा न च संधानमोसणे ॥ ३८
 पृथिवी मुभट्टः पूर्णा सकिरीटः सकुण्डलः । धनुर्वाणकरं रोपतं दृष्टापरयुग्मकैः ॥ ३९
 तपोः प्रमुष्यतोर्दधतसर्वशस्त्रास्त्रवेदिनाः । युद्धं समभवद्दोरं देवविस्मापनं यत् ॥ ४०
 तंमर्दोऽभवदत्यन्तं वीरकोटिनिपातनः । न केनचित्कचिदृष्टं शरजालान्तरध्वरम् ॥ ४१
 नास्मिन् समये लक्ष्मीनिधिर्वीरोऽरिमर्दनः । बाणांश्चापे समापच यमुस्तंस्त्वान्ददधिनान् ॥ ४२
 यतुभिस्तुरगान्वीरः मुकेतोरनयत्सपम् । एतेन धनमयुग्मं विच्छेद तरसा हसन् ॥ ४३

एकेन सारथेः कायाच्छिरो भूमावपातयत् । एकेन चापं सगुणमच्छिनद्गोपपूरितः ॥ ४४
 एकेन हृदि विव्याध सुकेतोर्वेगवानृषः । तत्कर्माद्भुतमुद्रीक्ष्य वीरा विस्मयमाययुः ॥ ४५
 सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । महतीं स गदां नीत्वा योद्धुकामोऽभ्युपेयिवान् ॥ ४६
 तमायान्तं समालक्ष्य गदायुद्धविशारदम् । महत्या गदया युक्तं रयादवततार सः ॥ ४७
 गदामादाय महतीं सर्वायसविनिर्मिताम् । जातरूपविचित्रार्द्धीं सर्वशोभापुरस्कृताम् ॥ ४८
 लक्ष्मीनिधिर्भृशं क्रुद्धः सुकेतोर्वहसि त्वरन् । ताडयामास सुदृढं गदां वज्राग्निसंनिभाम् ॥ ४९
 गदया ताडितो वीरो नाकम्पत मेहामुने । मदोन्मत्तो यथा दन्ती बालेनैव स्रजा हतः ॥ ५०
 कथयामास वीराभ्यो नृपं लक्ष्मीनिधिं तदा । सहस्रैकं महारं मे यदि शूरः परंतपः ॥ ५१
 इत्युक्त्वा ताडयामास ललाटे गदया भृशम् । गदया ताडितो भालेऽस्रज्वमन्कुपितो भृशम् ॥ ५२
 मूर्ध्नि तं ताडयामास गदया कालरूपया । सुकेतुरपि तं स्कन्धे ताडयामास धर्मवित् ॥ ५३
 एवं भृशं सुकुपितो गदायुद्धविशारदौ । गदायुद्धं प्रकुर्वते परस्परजयैषिणौ ॥ ५४
 अन्योन्यघातविषयौ परस्परवधोद्यतौ । न कोऽपि तत्र हीयेत न को जीयेत संयुगे ॥ ५५
 मूर्ध्नि भाले तथा स्कन्धे हृदि गात्रेषु सर्वतः । रुधिरौघपरिक्रिन्तौ महाबलपराक्रमौ ॥ ५६
 तदा लक्ष्मीनिधिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगवान् । जगाम प्रबलं हन्तुं हृदि राजानुजं वली ॥ ५७
 तमायान्तमथाऽऽलोक्य स्वगदां महतीं दधत् । ययौ तं तरसा हन्तुं राजभ्राता बलाद्वलम् ॥ ५८
 गदां तेन विनिक्षिप्तां स्वकरे धृतवानयम् । तथैव गदया तस्य हृदि जघ्ने महाबलः ॥ ५९
 स्वगदां तेन वै नीतां दृष्ट्वा लक्ष्मीनिधिरुपः । बाहुयुदेन तं योद्धुमियेष बलवत्तरम् ॥ ६०
 तदा राजानुजः क्रुद्धो बाहुभ्यामुपगृह्य तम् । युयुधे सर्वयुद्धस्य ज्ञाता वीरेषु सत्तमः ॥ ६१
 तदा लक्ष्मीनिधिस्तस्य हृदि जघ्ने स्वमुष्टिना । तदा सोऽपि शिरस्येनं मुष्टिमुद्यम्य चाहनत् ॥ ६२
 मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैस्तलस्फोटैश्च दारुणैः । अन्योन्यं जघ्नतुः क्रुद्धौ संदृष्टाधरपल्लवौ ॥ ६३
 मुष्टीमुष्टि दन्तादन्ति कचाकचि नखानखि । उभयोरभवयुद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ६४
 तदा प्रकुपितो भ्राता नृपतेश्वरणे नृपम् । गृहीत्वा भ्रामयित्वाऽथ पातयामास भूतले ॥ ६५
 लक्ष्मीनिधिः करे शूढ तं नृपानुजमुच्चकैः । भ्रामयित्वा शतगुणं जगोपस्थे जघान तम् ॥ ६६
 स तदा पतितो भूमौ संज्ञां प्राप्य क्षणादनु । तथैव भ्रामयामास व्योम्नि वेगेन विक्रमी ॥ ६७
 एवं प्रयुध्यमानौ तौ बाहुयुद्धं गतौ पुनः । पादे पादं करे पाणिं हृदि हृदं(घ) मुत्ते मुत्तम् ॥ ६८
 एवं परस्परं श्लिष्टौ परस्परवधैषिणौ । उभावपि बलाक्रान्तावुभौ मूर्ध्नामपीयतुः ॥ ६९
 तदृष्ट्वा विस्मयं प्राप्ताः प्रशंसन्तुः सहस्रशः । धन्यो लक्ष्मीनिधिर्भूषो धन्यो राजानुजो वली ॥ ७०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालराष्ट्रे शेषवातस्यायनसंवादे रामायणमेधे गदायुद्धं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२३६२

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

चित्राङ्गः क्रौञ्चकण्डस्यो रथस्यो वीरशोभितः । गाहयामास तत्सैन्यं वाराह इव वारिधिम् ॥ १

धनुर्विस्फार्य मुहूर्तं मेघनादनिनादि तत् । मुमोच वाणान्निशितान्वैरिकोटिविदाहकान् ॥ २
 तद्वाणभिन्नसर्वाङ्गाः शेरते सुभटा भृशम् । सकिरीटतनुवाणाः संदष्टदशनच्छदाः ॥ ३
 एवं प्रवृत्ते संग्रामे ययौ योद्धुं तु पुष्कलः । मणिचित्रितमादाय चापं वैरिप्रतापनम् ॥ ४
 तयोः संगतयोः रूपं दृश्यतेऽतिमनोहरम् । पुरा तारकसंयोगे स्कन्दतारकयोर्यथा ॥ ५
 विस्फारयन्धनुः शीघ्रं सच्यसाची तु पुष्कलः । ताडयामास तं क्षिप्रं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ६
 चित्राङ्गोऽपि रूपा क्रान्तः शरासन इषुञ्चितान् । दध्म्यमुञ्चद्भुशो रणमण्डलमूर्धनि ॥ ७
 नाऽऽदानं न च संधानं न मोचनमथापि वा । दष्टं तावेव संदष्टौ कुण्डलीकृतचापिनौ ॥ ८
 तदाऽसौ पुष्कलः क्रुद्धः शराणां शतकेन तम् । विव्याध वक्षःस्थलके महायोद्धारमुद्भटम् ॥ ९
 चित्राङ्गस्ताञ्शरान्सर्वांश्चिच्छेद तिलशः क्षणात् । ताडयामास चाङ्गेषु पुष्कलं शितसायकैः ॥ १०
 पुष्कलस्तद्रथं दिव्यं भ्रामकास्त्रेण शोभिना । नभसि भ्रामयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
 भ्रान्तवा मुहूर्तमात्रं तु तद्रथो ह्यसंयुतः । स्थितिं लेभेऽतिकष्टेन संधृतो रणमण्डले ॥ १२
 स चास्य विकर्मं दृष्ट्वा चित्राङ्गः कुपितो भृशम् । उवाच पुष्कलं धीमान्सर्वास्त्रेषु विशारदः ॥ १३

चित्राङ्ग उवाच—

त्वया साधु कृतं कर्म सुभटैर्युधि संमतम् । मद्रथो वाजिसंयुक्तो भ्रामितो नभसि क्षणम् ॥ १४
 पराक्रमं समीक्षस्व ममापि सुभटेऽडितम् । आकाशचारी तु भवान्भवत्वमरपूजितः ॥ १५
 इत्युक्त्वा स मुमोचास्त्रं रणे परमदारुणम् । धनुषा परमास्त्रज्ञः सर्वधर्मविदुक्तमः ॥ १६
 तेन बाणेन संवद्धः खे वभ्राम पतङ्गवत् । सरथः सहयः संख्ये सध्वजश्च ससारथिः ॥ १७
 भ्रान्तः स रथवर्षस्तु नभसि त्वरयाऽन्वितः । यावत्स्थितिं नै लभते तावन्मुक्तोऽपरं शरः ॥ १८
 पुनश्च परिवभ्राम रथः सूतसमन्वितः । तत्कर्म वीक्ष्य पुत्रस्य राज्ञो विस्मयमाय सः ॥ १९
 कथंचित्स्थितिमप्याप पुष्कलः परवीरहा । रथं जघान बाणैश्च ससूतहयमस्य च ॥ २०
 स भग्नः स्यन्दनो वीरः पुनरन्यं समाश्रितः । सोऽपि भग्नः शरैराशु पुष्कलेन रणाङ्गणे ॥ २१
 पुनरन्यं समास्थाय यावदायाति संमुखम् । तावद्बभञ्ज निशितैः सायकैस्तद्रथं पुनः ॥ २२
 एवं दश रथा भग्ना नृपतेरात्मजस्य हि । पुष्कलेन तु वीरेण महासंयुगशालिना ॥ २३
 तदा चित्राङ्गकः संख्ये रथे स्थित्वा विचित्रिते । आजगाम ह वेगेन योद्धुं पुष्कलकेन तु ॥ २४
 पुष्कलं पथभिर्बाणैस्ताडयामास संयुगे । तैर्बाणैर्निहतोऽत्यन्तं विव्यथे भरतात्मजः ॥ २५
 स क्रुद्धश्चापमुद्यम्य वाणान्दश शितान्महान् । मुमोच हृदये तस्य स्वर्णपुद्गसुशोभितान् ॥ २६
 ते वाणाः पपुरेतस्य रुधिरं बहुदारुणाः । पीत्वा पेतुः क्षितौ कूटसाक्षिणः पूर्वजा इव ॥ २७
 तदा चित्राङ्गकः क्रुद्धो भ्रलान्पञ्च समाददे । मुमोच भाले पुत्रस्य भरतस्य महौजसः ॥ २८
 तैर्भलैराहतः क्रुद्धः शरासनवरे शरम् । दध्म्यतिज्ञामकरोचित्राङ्गनिधनं प्रति ॥ २९
 शृणु वीर मम क्षिप्रं प्रतिज्ञां त्वद्वधाश्रिताम् । तज्ज्ञात्वा सावधानेन योद्धव्यं च त्वयाऽत्र हि ॥ ३०
 वाणेनानेन चेत्तां वै न कुर्यां प्राणवर्जितम् । सर्तां संदुष्य वनितां शीलाचारसुशोभिताम् ॥ ३१
 लोको यः प्राप्यते लोकर्यमस्य वशवर्तिभिः । स लोको मम वै भूयात्सत्त्वं मम प्रतिश्रुतम् ॥ ३२
 इति श्रेष्ठं वचः श्रुत्वा जहास परवीरहा । उवाच मतिमान्वीरः पुष्कलं वचनं शुभम् ॥ ३३

१ क. रा. ग. छ. ज. म. ड. न. त. थ. "रीटा विचित्राङ्गः सः" । २ क. रा. ग. छ. ज. म. ड. न. त. थ. "न स

रथः सः । ३ क. रा. ग. छ. ज. म. ड. न. त. थ. द. ध. स ।

मृत्युर्वै प्राणिनां भाव्यः सर्वत्रैव च सर्वदा । तस्मान्मे निधने दुःखं नास्ति शूरशिरोमणे ॥ ३४
 प्रतिज्ञा या कृता वीर त्वया वीरेण शोभिना । सा सत्यैव पुनर्मेऽद्य श्रूयतां व्याहृतं महत् ॥ ३५
 तत्र बाणं वयोदुक्तं मम न छेद्वि चेदहम् । तदा प्रतिज्ञां शृणु मे सर्ववीराभिमानिनः ॥ ३६
 तीर्थं जिगमिषोर्यो वै कुर्यात्स्वान्तविखण्डनम् । एकादशीव्रतादन्यज्जानाति व्रतमुच्चकैः ॥ ३७
 तस्य पापं ममैवास्तु प्रतिज्ञापरिघातिनः । इति वाक्यमुदीर्यैव तूष्णींभूतो धनुर्दधे ॥ ३७
 तदा तेन निपङ्गात्स्वादुद्धृत्य सायकं वरम् । कथितं तत्र विशदं वाक्यं शत्रुवधावहम् ॥ ३९

पुष्कल उवाच—

यदि रामाद्भियुगलं निष्कापत्येन चेतसा । उपासितं मया तर्हि मम वाक्यं भवत्वृतम् ॥ ४०
 यदि स्वमहिलां भुक्त्वा नान्यां जानामि चेतसा । तेन सत्येन मे वाक्यं सत्यं भवतु संगरे ॥ ४१
 इति वाक्यमुदीर्याऽऽशु बाणं धनुषि संधितम् । कालानलोपमं वीरशिरश्छेदनमाक्षिपत् ॥ ४२
 तं बाणं मुक्तमालोक्य स तु राजसुतो बली । बाणं शरासनेऽधत्त तीक्ष्णं कालानलोपमम् ॥ ४३
 तेन बाणेन संलिप्तो बाणः स्वबध उद्यतः । हाहाकारो महानासीच्छिन्ने तस्मिञ्शरे तदा ॥ ४४
 परार्थं पतितं भूमौ पूर्वार्थं फलसंयुतम् । शिरोधरां चकर्ताऽऽशु पद्मनालमिव क्षणात् ॥ ४५
 तदा भूमौ पतन्तं तु ददृशुः सर्वसैनिकाः । हाहा कृत्वा भृशं सर्वे पलायनपरा गताः ॥ ४६
 पृथिव्यां मस्तकं श्रेष्ठं सकिरीटं सकुण्डलम् । शुशुभेऽतीव पतितं चन्द्रविम्बं दिवो यथा ॥ ४७
 तं वीक्ष्य पतितं वीरः पुष्कलो भरतात्मजः । व्यगाहत व्यूहमिमं सर्ववीरैकशोभितम् ॥ ४८
 इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे विप्राह्वयनिरूपणे नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२४१०

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ पुत्रं समालोक्य पतितं व्यसुमुद्धतम् । विललाप भृशं राजा सुतदुःखेन दुःखितः ॥ १
 भृशं संताडयामास पाणिभ्यामतिदुःखितः । कम्पमानो भृशं चाश्रूयमुञ्चन्नयनाब्जयोः ॥ २
 गृहीत्वा पतितं वक्त्रं चन्द्रविम्बमनोरमम् । पुष्कलेपुसतासृग्भिश्छन्नं कुण्डलशोभितम् ॥ ३
 कुटिलभ्रूयुगश्रेष्ठं संदष्टाधरपल्लवम् । संकुम्भ्य मुखपत्रेन विलपन्निदमब्रवीत् ॥ ४
 हा पुत्र वीर कथमुत्सुकचेतसं मां किं नेक्षसे विशदनेत्रयुगेन शूर ।
 किं मद्विनोदकैतया रहितस्त्वमेव रोपोदधिपुनमनाः किल लक्ष्यसे च ॥ ५
 वद पुत्र कथं मां त्वं मद्रूपे न हसन्युनः । अमृतमधुरास्वाद्विनोदयसि पुत्रक ॥ ६
 शत्रुप्राशवं गृहाण त्वं सितचामरशोभितम् । सुवर्णपत्रशोभाढ्यं त्यक्त्वा निद्रां महामते ॥ ७
 एष प्रतापविशदः प्रतापाग्नयः परंतपः । धनुर्विभ्रत्पुरो भाति पुष्कलः परवीरहा ॥ ८
 एनं वारय सत्तीक्ष्णैर्बाणैः कोदण्डनिर्गतैः । कथं त्वं रणमध्ये वै श्रेष्ठे वीर विमोहितः ॥ ९
 इस्तिनः पत्तयश्चैव रयारूढा भयादिताः । शैरणं त्वां समायान्ति तानीक्षस्व महामते ॥ १०

पुत्र त्वया विना सोढुं कथं शक्नो रणाङ्गणे । शत्रुघ्नसायकांस्तीक्ष्णांश्चण्डकोदण्डनिर्गतान् ॥ ११
 अतो मां तु त्वया हीनं को वा पालयितुं क्षमः । यदि त्यक्ष्यासि निद्रां त्वं जयायाहं क्षमस्तदा ॥
 इत्थं विलप्य सुभृशं तताड हृदयं स्वकम् । बहूशः पाणिना राजा पुत्रदुःखेन दुःखितः ॥ १२
 तदा विचित्रदमनौ स्वस्वस्यन्दनसंस्थितौ । पितुश्चरणयोर्नित्वा ऊचतुः समयोचितम् ॥ १३
 राजन्नस्पत्सु जीवत्सु किं दुःखं हृदि तेऽनघ । वीराणां प्रधने मृत्युर्वाञ्छितो जायते महान् ॥ १४
 धन्योऽयं वत चित्राङ्गो यो वीरभुवि शोभते । सकिरीटस्तु संदण्डन्तच्छदयुगः प्रभुः ॥ १५
 कथयाऽऽशु किमर्थं कुर्वस्ते कार्यमीप्सितम् । शत्रुघ्नवाहिनीं सर्वाभावां हन्वः प्रमाथिनीम् ॥ १६
 अथैव पुष्कलं भ्रातुर्वधकारिणमौहवे । पातयावो रैयाच्छित्त्वा शिरो मुकुटमण्डितम् ॥ १७
 त्यज शोकं सुदुःखार्तः कथं भासि महामते । आज्ञापयौऽऽवां मानार्हं कुरु युद्धे मतिं तथा ॥ १८
 इति वाक्यं समाकर्ण्य पुत्रयोर्वीरमानिनोः । शोकं त्यक्त्वा महाराजो युद्धाय मतिमादधात् ॥ २०
 तावपि प्रतियोद्धारं वाञ्छन्तौ रणदुर्मदौ । जगद्गुः कटके शत्रोरनन्तभटपूरिते ॥ २१
 रिपुतापेन दमनो नीलरत्नेन चेतः । युयुधाते रणे वीरौ प्रादृषीव बलाहकौ ॥ २२
 राजा कनकसंनद्धे रथे मणिविचित्रिते । रत्नकूबरशोभाढ्ये तिष्ठंश्चापधरो वली ॥ २३
 ययौ योद्धुं तु शत्रुघ्नं वीरकोटीभिरावृतम् । तृणीकुर्वन्महावीरान्धनुर्विःशविशारदान् ॥ २४
 तं योद्धुमागतं दृष्ट्वा सुबाहुं रोपपूरितम् । पुत्रनाशेन कुर्वन्तं सर्वसैन्यवधादिकम् ॥ २५
 शत्रुघ्नपार्श्वसंचारी हनुमांस्तमुपाद्रवत् । नखायुधो महानादं कुर्वन्मेघ इवाऽऽह्वे ॥ २६
 सुबाहुस्तं हनुमन्तमागच्छन्तं महारथम् । उवाच महसन्वाक्यं रोपपूरितलोचनः ॥ २७
 क गतः पुष्कलो हत्वा मत्पुत्रं रणमण्डले । पातयाम्यद्य तस्याऽऽशु शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २८
 क शत्रुघ्नो वाहपालः क च रामः कुतो भटाः । प्राणहन्तारमायान्तं पश्यन्तु प्रधनं तु माम् ॥ २९
 इति तद्वाक्यमाकर्ण्य हनुमान्निजगाद तम् । शत्रुघ्नो लवणच्छेत्ता वर्तते सैन्यपालकः ॥ ३०
 स कथं प्रधने युधेत्सेवकेऽग्रस्थिते नृप । मां निजित्य रणे तं च त्वं गन्तासि नरर्षभ ॥ ३१
 इत्युक्तवन्तं तरसा विव्याध दशसायकैः । हृदि तं वीरमत्युग्रं पर्वताग्न्यामिव स्थितम् ॥ ३२
 ते वाणा आगतास्तेन गृहीताः कुरुकुड्मले । चूर्णयामास तिलशः शितान्वैरिविदारणान् ॥ ३३
 चूर्णयित्वा शरास्तांस्तान्विनदन्धनगर्जितैः । पुच्छेनाऽऽवेष्ट्य वेगेन रथं निन्ये महाबलः ॥ ३४
 तं यान्तं नृपवयोऽसावाकाशे स्थित एव सः । लाह्मगूलं ताडयामास शिताग्रैः सायकैर्मुहुः ॥ ३५
 स ताडितस्तु पुच्छाग्रे शरैः संनतपर्वभिः । मुमोच तद्रथं दिव्यं कनकेन विचित्रितम् ॥ ३६
 स मुक्तस्तेन तरसा शरैस्तीक्ष्णैर्जघान तम् । हनुमन्तं कपिवरं रोपसंपूरितेक्षणः ॥ ३७
 हनुमान्वाणसंछिन्नः कुर्वन् रुधिराश्रुतः । महारोपं समावृत्त नृपोपरि कपीश्वरः ॥ ३८
 गृहीत्वा तस्य दंष्ट्राभी रथं ह्यसमन्वितम् । चूर्णयामास वेगेन तदद्भुतयिवाभवत् ॥ ३९
 स्वरथं भज्यमानं तु दृष्ट्वा राजा त्वरन्वली । अन्यं रथं समास्थाय युयुधे तं महाबलम् ॥ ४०
 पुच्छे मुखेऽथ हन्ये वाहोश्चरणयोर्वृषः । जघान शरसंधानकोविदः परमास्रवित् ॥ ४१

१ क. छ. ग. ज. च. ट. ण. त. द. ध. 'स ताडयन्त्यङ्गेण हृत् । व' । २ क. म. ग. ज. ण. ट. ण. त. ध. द. ध.
 'दुनो विललापय पु' । ३ क. ख. ग. छ. ज. घ. ट. ण. त. ध. ध. 'मादधान् । पा' । ४ क. म. ग. छ. ज. म. ट. द.
 ण. त. ध. ध. रणे तस्य शि' । ५ क. म. ग. ज. घ. ट. ण. त. ध. ध. 'यामानाग्राहान्मुहुः । ६ क. ख. ग. छ. ज. घ.
 ट. ण. त. ध. ध. रथी । ७ क. म. ग. छ. ज. म. ट. द. ण. त. ध. ध. 'नेऽद्भुतम् । ८ ट. 'के मुदिय' ।

रामं दृष्ट्वा कृतार्थः स्यामहं यज्ञेऽतिपुण्यदे । इति वै सहयं महां रोचते तु तदर्पणम् ॥ ७५

इति श्रीमहापुराणे पादो शेषवात्स्यायनसवादे रामाश्रमेये शत्रुघ्नविजयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२४८५

भयैकोनविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

ते तु तातवचः श्रुत्वा हर्षिताः सत्प्रहारिणः । तथेष्टूचुर्महाराजं रामदर्शनलालसम् ॥ १

पुत्रावूचतुः—

राजन्यभक्तपदादन्यन्न जानीम परंतप । तस्मात्त्वद्वृद्धिं यज्जातं तद्वद्वत्त्वद्य वेगतः ॥ २

अश्वोऽयं नीयतां तत्र सितचामरभूषितः । रत्नमालादिशोभाढ्यश्चन्दनादिकचर्चितः ॥ ३

राज्यमाज्ञाफलं स्वामिन्कोशा बहुसमृद्धयः । [चन्दनं चन्द्रकं चैव वाजिनः सुमनोहराः ॥ ४

हस्तिनस्तु महोद्धृता रथाः काञ्चनकूचराः ।] वासांसि सुमहार्हाणि सूक्ष्माणि सुगुणानि च ॥ ५

विचित्रतरवर्णानि नानाभरणभूषिताः । दास्यः शतसहस्रं च दासाश्च सुमनोरमाः ॥ ६

मणयः सूर्यसंकाशा रत्नानि विविधानि च । मुक्ताफलानि शुभ्राणि गजकुम्भभवानि च ॥ ७

विद्वुमाः शतसाहस्रा यद्यद्वस्तु महोदयम् । तत्सर्वं रामचन्द्राय देहि राजन्यहामते ॥ ८

सुतानस्सार्थिकैराहः सर्वानर्पय भूपते । कथं न कुरुषे राजंस्त्वदधीनं नृपासनम् ॥ ९

शेष उवाच—

इति पुत्रवचः श्रुत्वा हर्षितोऽभ्युन्महीपतिः । उवाच स्वसुतान्वीरान्स्ववाक्यकरणोद्यतात् ॥ १०

राजोवाच—

आनयन्तु ह्यं सर्वे संनद्धाः शस्त्रपाणयः । नानारथपरीवारास्ततो यास्ये नृपं प्रति ॥ ११

शेष उवाच—

इति राज्ञो वचः श्रुत्वा विचित्रो दमनस्तथा । सुकेतुश्चापरे शूरा जग्मुस्तस्याऽऽज्ञयोद्यताः ॥ १२

ते गत्वाऽथ पुरीं शूरा वाजिनं सुमनोहरम् । सितचामरसंयुक्तं स्वर्णपत्राघलंकृतम् ॥ १३

रत्नमालाविभूषाढ्यं चित्रपत्रेण शोभितम् । त्रिचित्रमणिभूषाढ्यं मुक्ताजालस्वलंकृतम् ॥ १४

रज्ज्वा धृतं महावीरैः पूर्वतः पृष्ठतो भटैः । महाशस्त्रास्त्रसंयुक्तैः सर्वशोभासमन्वितैः ॥ १५

सितातपत्रमस्योच्चैर्भाति मूर्धनि वाजिनः । चामरद्वयके तस्य ध्रियेते पुरतो मुहुः ॥ १६

कृष्णागर्वादिघूर्पैश्च धूषितं वायुवेगिनम् । राज्ञः पुरो निनायाश्वं हयमेधस्ये सत्क्रतोः ॥ १७

तमानीतं ह्यं दृष्ट्वा रत्नमालाविभूषितम् । मनोजवं कामरूपं जहर्ष मतिमावृषः ॥ १८

जगाम पश्चां शत्रुघ्नं राजचिन्ताघलंकृतम् । स्वपुत्रपात्रैः संयुक्तो राजा परम धार्मिकम् ॥ १९

ययौ कर्तुं धनानां च सद्भयं चलगामिनाम् । एतद्धि नैश्वरं भत्वा दुःखदं सक्तचेतसाम् ॥ २०

शत्रुघ्नं स ददर्शय सितच्छत्रेण शोभितम् । चामरैर्वीज्यमानं च सेवकैः पुरतः स्थितैः ॥ २१

सुमतिं परिपृच्छन्तं रामचन्द्रकथानकम् । भयवार्ताविनिर्मुक्तं वीरशोभास्वलंकृतम् ॥ २२

* एतच्छ्रुत्वा तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ड. न. त. व. द. घ. पुस्तकस्य ।

१ य. तास्यणि । २ ख. ग. ज. ठ. न. त. द. घ. 'कृतः । स्त्वं' । ३ द. नरकः ।

वीरकोटिभिराकीर्णं नेत्रपाताभिकाङ्क्षकैः । वानराणां सहस्रैश्च समन्तात्परिवारितम् ॥ २३
 दृष्ट्वा शत्रुघ्नचरणौ प्रणनाम सपुत्रकः । धन्योऽहमिति संहृष्टो वदन् रामैकमानसः ॥ २४
 शत्रुघ्नस्तं प्रणयिनं दृष्ट्वा राजानमुद्भटम् । उत्थायाऽऽसन्नतः सर्वैर्दोर्भ्यां च परिपस्वजे ॥ २५
 दृढं संपूज्य राजा तं शत्रुघ्नं परवीरहा । उवाच हर्षमापन्नो गद्गदस्वरभूषितः ॥ २६

सुबाहुर्वाच—

अथ धन्योऽस्मि ससुतः सकुटुम्बः सवाहनः । यद्युष्मचरणौ द्रक्ष्ये नृपकोटिभरीदितौ ॥ २७
 अज्ञानिना सुतेनायं गृहीतो वाजिनां वरैः । दमनेनाऽऽनयं त्वस्य क्षमस्व करुणानिवे ॥ २८
 न जानाति रघूत्तंसं सर्वदेवाधिदैवतम् । लीलया विश्वस्रष्टारं हन्तारमपि पालकम् ॥ २९
 इदं राज्यं समृद्धाङ्गं समृद्धबलवाहनम् । इमे कोशा धनैः पूर्णा इमे पुत्रा इमे वयम् ॥ ३०
 सर्वे वयं रामनाथास्त्वदाज्ञाप्रतिपालकाः । गृहाण सर्वे सफलं न मेऽस्ति क्वचिदुन्मतम् ॥ ३१
 कासौ हनुमान्नामस्य चरणाम्भोजपदपदः । यत्प्रसादादहं प्राप्स्ये राजराजस्य दर्शनम् ॥ ३२
 साधूनां संगमे किं किं प्राप्यते न महीतले । यत्प्रसादादहं भूढो ब्रह्मशापमतीतरम् ॥ ३३
 दृष्ट्वा त्वद्य महाराजं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । प्राप्स्यामि जन्मनः सर्वं फलं दुर्लभमत्र च ॥ ३४
 मम तावद्गतं चाऽऽयुर्वहु रामवियोगिनः । स्वल्पमुर्वरितं तत्र कथं द्रक्ष्ये रघूत्तमम् ॥ ३५
 मयं दर्शय तं रामं यज्ञकर्मविचक्षणम् । यदङ्घ्रिरजसा पूता शिलां भूता मुनिप्रिया ॥ ३६
 काकः परं पदं प्राप्तो यद्वाणस्पृशनात्खगः । अनेके यस्य वक्त्राब्जं वीक्ष्य संख्ये पदं गताः ॥ ३७
 ये त्वस्य रघुनाथस्य नाम गृह्णन्ति सादराः । ते यान्ति परमं स्थानं योगिभिर्यद्विचिन्त्यते ॥ ३८
 धन्योऽयोध्याभवा लोका ये राममुखपङ्कजम् । स्वलोचनपुटैः पीत्वा सुखं यान्ति महोदयम् ॥ ३९
 [इति संभाष्य नृपतिं बाहं राज्यं धनानि च । सर्वं समर्प्य चावोचत्किं करोऽस्मि महीपते] ॥ ४०
 इति वाक्यं समाकर्ण्य राज्ञः परपुरंजयः । प्रत्यूचे विनतं भूयं वाग्मी वाक्यविशारदः ॥ ४१

शत्रुघ्न उवाच—

कथं राजन्निदं भूपे त्वं वृद्धो मम पूजितः । सर्वं त्वदीयं त्वद्राज्यं दमनो विदधात्वयम् ॥ ४२
 क्षत्रियाणामिदं कृत्यं यत्संग्रामविधायकम् । सर्वं राज्यं धनं चेदं प्रतियातु ममाऽऽज्ञया ॥ ४३
 यथा मे रघुनाथस्तु पूज्यो बाह्यनसा सदा । तथा त्वमपि मत्पूज्यो भविष्यसि महीपते ॥ ४४
 भवान्सज्जो भवत्वंस्य ह्यस्यानुगमं प्रति । संनद्धः कवची खड्गी रथयूथपसंयुतः ॥ ४५
 इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य महामतेः । पुत्रं राज्येऽभिषिच्यैव शत्रुघ्नेन सुपूजितः ॥ ४६
 महारथैः परिवृतो निजं पुत्रं रणाङ्गणे । पुष्कलेन हतं भूयः संस्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ४७
 क्षणं शुशोच तत्त्वज्ञो लोकदृष्ट्वा महारथः । ज्ञानेनाशमयच्छोकं रघुनाथमनुस्मरन् ॥ ४८
 सज्जीभूतो रथे तिष्ठन्महासैन्यसमावृतः । आजगाम स शत्रुघ्नं महारथिपुरस्कृतः ॥ ४९
 राजा तमागतं दृष्ट्वा सर्वसैन्यसमन्वितम् । गन्तुं चकार धिपणां हयवर्यस्य पालने ॥ ५०
 सोऽश्वो विमोचितस्तेन भाले पत्रेण चिह्नितः । वामावर्तं भ्रमन्प्रायात्पौर्वाञ्जनपदान्वहन् ॥ ५१

† सधिरार्थः । * एतच्चिदान्तर्गतः पाठो ग. छ. ज. ड. ण. द. घ. पुस्तकस्यः ।

१ द. 'रथा गिरा । सु' । २ क. ख. ग. छ. ज. ङ. ड. ण. द. घ. त. थ. द. घ. 'र' । वालिसेनानयं छट क्ष' ।

३ ग. 'ला जाता गतापिनी । का' । छ. ड. 'ला जाता विपापिनी । का' । ४ द. 'त्वय ह' । ५ द. 'इमी गजाश्वरयस' ।

६ ग. छ. ड. ड. घ. महामतिः । द. महीपतिः । ७ छ. ड. 'नप्राप्य यथा जन' ।

तत्र तत्र च भूपालैर्महाशूराभिपूजितैः । प्रणतिः क्रियते तस्य न कोऽपि तमगृह्यत ॥ ५२
केचिद्वासांसि चित्राणि केचिद्वाज्यं स्वकं महत् । केचिद्दनानि वा किञ्चिदानीय प्रणमन्ति तम् ॥

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नसुकाहुभूषयोः परस्परसंयोगो
नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यकाः—१२५१८

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ तेजःपुरं प्राप्तस्तुरगः पत्रशोभितः । यस्यां पालयते राजा प्रजाः सत्येन सत्यवान् ॥ १
अथ कोटिपरीवारो रघुनाथानुजस्ततः । हयानुगो ययौ तस्य पुरतः पुरधर्षणः ॥ २
तद्दृष्ट्वा नगरं रम्यं चित्रमाकारशोभितम् । काञ्चनैः कलशैस्तत्र परितः प्रतिभासितम् ॥ ३
देवायतनसाहस्रैः सर्वतश्च विराजितम् । यतीनां तु मठास्तत्र शोभन्ते यतिपूरिताः ॥ ४
बह्व्यत्र महादेवी शिखिलोचनमूर्धगा । हंसकारण्डवाकीर्णा मुनिवृन्दनिपेविता ॥ ५
ब्राह्मणानां भृत्यगारमग्निहोत्रभवः पुनः । घूमस्तत्र पुनात्यङ्ग पातकाहुतमानसान् ॥ ६
उवाच सुमतिं राजा शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । तत्पुरमेक्षणोद्भूतहर्षविस्मितमानसः ॥ ७

शत्रुघ्न उवाच—

मन्त्रिन्कथय कस्येदं पुरं मे दृष्टिगोचरम् । करोति मानसाह्लादं धर्मेण प्रतिपालितम् ॥ ८

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य महीपतेः । उवाच सुमतिः सर्वं यथातथमनुद्धतम् ॥ ९

सुमतिरुवाच—

शृणुष्वब्रह्मिन् स्वामिन्वैष्णवस्य कथाः शुभाः । याः श्रुत्वा मुच्यते पापाद्ब्रह्महत्यासमादपि १०
जीवन्मुक्तो वरीवर्ति रामाङ्घ्र्यम्बुजपदपदः । सत्यवान्पद्मपद्मशङ्कराता कर्ताऽविता महान् ॥ ११
धेनुं प्रसाद्य बहुभिर्ब्रतैर्यं प्राप तत्पिता । ऋतंभराख्यो जगति ख्यातः परमधार्मिकः ॥ १२
गौः प्रसन्ना ददौ पुत्रमनेकगुणसंस्कृतम् । सत्यवानाम शोभाढ्यं तं जानीहि नृपोत्तमम् ॥ १३

शत्रुघ्न उवाच—

को वा ऋतंभरो राजा किमर्थं धेनुपूजनम् । कथं प्राप्तः सुतस्तेन वैष्णवो विष्णुसेवकः ॥ १४
सर्वमेतत्समाचक्ष्व वैष्णवस्य कथानकम् । श्रुतं हरति जन्तूनां महापातकपर्वतम् ॥ १५

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य महार्थकम् । कथयामास विशदं तदुत्पत्तिकथानकम् ॥ १६
ऋतंभरोऽत्र नृपतिरनपत्यः पुराऽभवत् । कलत्राणि बह्वन्यस्य न पुत्रं प्राप तेषु वै ॥ १७
तदा जाबालिनामानं मुनिं देवादुपागतम् । पमच्च कुशलोल्लुक्तः स पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ १८

ऋतंभर उवाच—

स्वामिन्वन्ध्यस्य मे हृदि पुत्रोत्पत्तिकरं वचः । यत्कृत्वा जायतेऽपत्यं मम वंशधरं वरम् ॥ १९

तज्ज्ञात्वा भवतो भव्यं प्रकुर्यां निश्चितं वचः । दानं व्रतं वा तीर्थं वा मखं वा मुनिसत्तम ॥ २०
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा जगाद मुनिसत्तमः । सुतोत्पात्तिकरं वाक्यं प्रणतस्य सुतार्थिनः ॥ २१
 अपत्यप्राप्तिकामस्य सन्त्युपायास्त्रयः प्रभो । विष्णोः प्रसादो गोश्चापि शिवस्याप्यथवा पुनः २२
 तस्मात्त्वं कुरु वै पूजां धेनोर्देवतनोर्नृप । यस्याः पुच्छे मुखे गृध्रे पृष्ठे देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २३
 सा तुष्टा दास्यति क्षिप्रं वाञ्छितं धर्मसंयुतम् । एवं विदित्वा गोपूजां विधेहि त्वमृतम्भर ॥ २४
 यो वै नित्यं पूजयति गां गेहे यवसादिभिः । तस्य देवाश्च पितरो नित्यं तृप्ता भवन्ति हि २५
 यो वै गवाहिकं दद्यान्नियमेन शुभव्रतः । तेन सत्येन तस्य स्युः सर्वे पूर्णा मनोरथाः ॥ २६
 तृपिता गौर्येह वद्धा गेहे कन्या रजस्वला । देवताश्च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ २७
 यो वै गां प्रतिपिध्येत चरन्तीं स्वं तृणं नरः । तस्य पूर्वं च पितरः कम्पन्ते पतनोन्मुखाः ॥ २८
 यो वै ताडयते यैष्या धेनुं मर्त्यो विमूढधीः । धर्मराजस्य नगरे स याति करवर्जितः ॥ २९
 यो वै दंशान्वारयति तस्य पूर्वं कृतार्थकाः । नृत्यन्त्यत्युत्सवादस्मांस्तारयिष्यति भाग्यवान् ३०
 अवैवोदाहरन्तीमपितिहासं पुरातनम् । जनकस्य पुरावृत्तं धर्मराजपुरेऽद्भुतम् ॥ ३१
 एकदा जनको राजा योगेन तनुमत्यजत् । तदा विमानं संप्राप्तं किङ्किणीजालभूषितम् ॥ ३२
 तदारुह्य गतो राजा सेवकैरुद्धदेहवान् । मार्गे जगाम धर्मस्य संयमिन्याः पुरोऽन्तिके ॥ ३३
 तदा नरककोटीषु पीड्यन्ते पापकारिणः । जनकस्याङ्गपवनं प्राप्य सौख्यं मपेदिरे ॥ ३४
 निरये दाहजा पीडा जातैषां सुखकारिणी । महदुःखं तदा नष्टं जनकस्याङ्गायुना ॥ ३५
 तदा तं निर्गतं दृष्ट्वा जन्तवः पापपीडिताः । अत्यन्तं चुकुशूर्भास्तास्तद्वियोगमनिच्छवः ॥ ३६
 उबुस्ते करुणां वाचं मा गच्छ सुकृतिव्रतः । त्वदङ्गावापुसंस्पर्शात्सुखिनः स्याम पीडिताः ॥ ३७
 इति वाक्यं समाकर्ण्य राजा परमधार्मिकः । मानसे चिन्तयामास करुणापूरपूरिते ॥ ३८
 चेन्मत्तः प्राणिनां सौख्यं भवेदिह तदा पुनः । अत्रैव च पुरे स्थास्ये स्वर्गं एष मनोरमः ॥ ३९
 एवं कृत्वा नृपस्तस्यौ तत्रैव निरयाग्रतः । विदधत्प्राणिनां सौख्यमनुकम्पितमानसः ॥ ४०
 तत्र धर्मस्तु संप्राप्तो निरयद्वारि दुःखदे । कारयन्पातनास्तीव्रा नानापापकारिणाम् ॥ ४१
 स तं ददर्श राजानं जनकं द्वारसंस्थितम् । विमानेन महापुण्यकारिणं दयया युतम् ॥ ४२
 तमुवाच प्रेतपतिर्जनकं स हसन्निरा । राजन्कुतस्त्वं संप्राप्तः सर्वधर्मशिरोमणिः ॥ ४३
 एतत्स्थानं त्वद्यवतां दुष्टानां प्राणघातिनाम् । नाऽऽयान्ति पुरुषा भूष त्वाद्दृष्टाः पुण्यकारिणः ॥ ४४
 अत्राऽऽयान्ति नरास्ते वै ये परद्रोहतपराः । परापवादनिरताः परद्रव्यपरायणाः ॥ ४५
 यो वै कलत्रं धर्मिष्ठं निजसेवापरायणम् । अपराधाद्वे जह्यात्स नरोऽत्र समाव्रजेत् ॥ ४६
 मित्रं वधयते यस्तु धनलोभेन लोभितः । आगत्यात्र नरः पीडां मत्तः प्राप्नोति दारुणाम् ॥ ४७
 यो रामं मनसा वाचा कर्मणा दम्भतोऽपि वा । द्वेषाद्वा चोपहासाद्वा न स्मरत्येव मूढधीः ॥ ४८
 तं वधामि पुनस्त्वेषु निक्षिप्य श्रपयामि च । यैः स्मृतो वै रमानायो नरककेशवराकः ॥ ४९

१ अ. 'त्वा कथयाऽऽशु त्वं यत्कुर्या' । २ अ. प्रेष्ट । ३ ग. छ. ड. ण. परम्परा । ४ द. 'वै धर्मोपगताः । वृ' । ५ क. ख. ज. अ. ठ. ग. त. य. ध. गतार्थका । ६ क. ख. ग. छ. ज. अ. ठ. ड. ण. त. य. ध. जाता मीतलका । ७ क. ख. घ. ड. ध. म. स. य. ड. ड. ग. य. एव । ८ क. ख. घ. ड. च. ज. झ. ञ. ट. ड. ड. त. य. द. 'रये पापिष्टुः' । ९. 'रये पापिष्टुः खदः । का' । १० ग. छ. ज. ड. ग. त. य. द. 'क्षिपामि प्रमायि ।

[*ते मत्स्थानं विहायाऽऽशु वैकुण्ठाख्यं प्रयान्त्यहो] । तावत्पापं मनुष्याणामङ्गेषु नृप तिष्ठति यावद्रामं रसनया न शृणोति सुदुर्मतिः । महाराजराजं राजन्ये भवन्ति महामते ॥ ५१
तानानयन्ति मद्भृत्यास्त्वादृशान्द्रुमक्षमाः । तस्माद्गच्छ महाराज भुङ्क्ष्व भोगाननेकशः ॥ ५२
विमानवरमारुह्य भुङ्क्ष्व पुण्यमुपार्जितम् । इति वाक्यं समाकर्ण्य धर्मराजस्य तत्पतेः ॥
उवाच धर्मराजानं करुणापूरपूरितः ॥ ५३

जनक उवाच—

अहं गच्छामि नो नाथ जीवानामनुकम्पकः । मदङ्गवायुना ह्येते सुखं प्राप्ताः स्म संस्थिताः ॥ ५४
एतान्मुञ्चसि चेद्राजन्तर्धान्यै निरयस्थितान् । ततो गच्छामि सुखितः स्वर्गं पुण्यजनाश्रितम् ॥ ५५
जावालिरुवाच—

इति वाक्यमथाऽऽश्रुत्य जनकं प्रत्युवाच सः । प्रत्येकं निर्दिशञ्जीवाभिरयस्याननेकशः ॥ ५६
धर्मराज उवाच—

अयं मित्रकलत्रं वै विश्वस्तमनुजग्मिवान् । तस्मादेनं लोहशङ्कौ वर्पायुतमपीपचम् ॥ ५७
पश्चादेनं शूकराणां योनौ निक्षिप्य दोषिणम् । मानुषेष्ववतार्योऽयं पण्डचित्तेन चिह्नितः ॥ ५८
अनेन परदाराश्च बलादालिङ्गिता मुहुः । तस्मादयं पच्यतेऽत्र रौरवे शतहायनम् ॥ ५९
अयं तु परकीयं स्वं सुपित्वा बुभुजे कुपीः । तस्मादस्य करौ लिप्त्वा पच्यं पूयशोणिते ॥ ६०
अयं सायंतनं प्राप्तमतिथिं क्षुधयाऽर्दितम् । वाण्याऽपि नाकरोत्तस्य पूजनं स्वागतं न च ॥ ६१
तस्मादयं पातनीयस्तामिस्रेऽन्धेन पूरिते । भ्रमरैः पीडितो यातु यातनां शतहायनम् ॥ ६२
अयं तावत्परस्योर्बौनिन्दां कुर्वन्न लज्जितः । अयमप्यशृणोत्कर्णो भ्रमरान्वहस्तु ताम् ॥ ६३
तस्मादिमायन्धकूपे पतितौ दुःखदुःखितौ । अयं मित्रधुगुद्विग्नः पच्यते रौरवे भृशम् ॥ ६४
तस्मादेतान्पापभोगान्कारयित्वा विमोचये । त्वं गच्छ नरशार्ङ्गल पुण्यराशिविधायकः ॥ ६५

जावालिरुवाच—

एवं स निर्दिशञ्जीवास्तूष्णीमासायकारिणः । प्रोवाच रामभक्तोऽसौ करुणापूरितेक्षणः ॥ ६६

जनक उवाच—

कथं निरयनिर्मुक्तिर्जीवानां दुःखिनां भवेत् । तैदत्र कथय त्वं वै यत्कृत्वा सुखमामुषुः ॥ ६७

धर्मराज उवाच—

नैभिराराधितो विष्णुर्नैभिस्तस्य कथा श्रुता । कथं निरयनिर्मुक्तिर्भवेद्वै पापकारिणाम् ॥ ६८
यदि त्वं मोचयस्येतान्महापापकरानपि । तदर्पय महाराज पुण्यं तत्कथयाम्यतः ॥ ६९
एकदा प्रातरुत्थाय शुद्धभावेन चेतसा । [*ध्यातः श्रीरघुनाथोऽसौ महाराजपहराभिधः] ॥ ७०
राम रामेति वै प्रोक्तं सर्वथाऽकस्मान्नरोत्तम । तत्पुण्यमर्पयैतेभ्यो येन स्यान्निरयाच्छ्रुतिः ॥ ७१

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो द. पुस्तकस्थः । + एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो ग. छ. ठ. ड. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. रा. ग. छ. ज. घ. ठ. ड. न. त. थ. द. ध. शेष उवाच । २ द. "य राजाभि" । ३ ह. "पि नो सत्यकार प्रवृत्तस्युगतं ययः । त" । ४ क. ख. ग. छ. ज. घ. ठ. न. त. थ. ध. शेष उवाच । ५ ख. ग. छ. ज. ठ. ड. न. त. थ. द. ध. तदा क. "यत्तस्मिन् ग. छ. ज. घ. ठ. ड. न. त. थ. द. ध. "या मुद्रेन चेतमा । त" ।

[*ते मत्स्थानं विहायाऽऽशु वैकुण्ठाख्यं प्रयान्त्यहो] । तावत्पापं मनुष्याणामङ्गेषु नृप
यावद्रामं रसनया न गृह्णाति सुदुर्मतिः । महापापकरा राजन्ये भवन्ति महामते ॥
तानानयन्ति मद्भृत्यास्त्वादृशान्द्रुमक्षमाः । तस्माद्गच्छ महाराज भुङ्क्ष्व भोगाननेकशः ।
विमानवरमारुह्य भुङ्क्ष्व पुण्यमुपाजितम् । इति वाक्यं समाकर्ण्य धर्मराजस्य तत्पतेः ॥
उवाच धर्मराजानं करुणापूरुरितः ॥

जनक उवाच—

अहं गच्छामि नो नाथ जीवानामनुकम्पकः । मदङ्गवायुना ह्येते सुखं प्राप्ताः स्म संस्थिताः ॥
एतान्मुधसि चेद्राजन्सर्वान्वै निरयस्थितान् । ततो गच्छामि सुखितः स्वर्गं पुण्यजनाश्रितम् ।
जावालिरुवाच—

इति वाक्यमथाऽऽश्रुत्य जनकं प्रत्युवाच सः । प्रत्येकं निर्दिशज्जीवाभिरयस्थाननेकशः ॥
धर्मराज उवाच—

अयं मित्रकलत्रं वै विश्वस्तमनुजग्मिवान् । तस्मादेनं लोहशङ्खौ वर्षायुतमपीपचम् ॥
पश्चादेनं शूकराणां योनौ निक्षिप्य दोषिणम् । मानुषेष्ववतार्योऽयं पण्डचिह्नेन चिह्नितः ॥
अनेन परदाराश्च बलादालिङ्गिता मुहुः । तस्मादयं पच्यतेऽत्र रौरवे शतहायनम् ॥
अयं तु परकीर्य स्वं मुषित्वा बुभुजे कुधीः । तस्मादस्य करौ छित्त्वा पच्यं पूयशोणिते ॥
अयं सायंतनं प्राप्तमतिथिं क्षुधयाऽदितम् । वाण्याऽपि नाकरोचस्य पूजनं स्वागतं न च ॥
तस्मादयं पातनीयस्तामिस्रेऽन्धेन पूरिते । भ्रमरैः पीडितो यातु यातनां शतहायनम् ॥
अयं तावत्परस्योच्चैर्निन्दां कुर्वन्न लज्जितः । अयमप्यशृणोत्कर्णो भ्रैरयन्बहुशस्तु ताम् ॥
तस्मादिमावन्धकूपे पतितौ दुःखदुःखितौ । अयं मित्रधुगुद्विग्नः पच्यते रौरवे भृशम् ॥
तस्मादेतान्नापभोगान्कारयित्वा विमोचये । त्वं गच्छ नरशार्दूल पुण्यराशिविधायकः ॥

जावालिरुवाच—

एवं स निर्दिशज्जीवास्तूष्णीमासाधकारिणः । मोवाच रामभक्तोऽसौ करुणापूरितेक्षणः ॥
जनक उवाच—

कथं निरयनिर्मुक्तिर्जीवानां दुःखिनां भवेत् । तैदत्र कथय त्वं वै यत्कृत्वा सुखमानुषुः ॥
धर्मराज उवाच—

नैभिराराधितो विष्णुर्नैभिस्तस्य कथा श्रुता । कथं निरयनिर्मुक्तिर्भवेद्दे पापकारिणाम् ॥
यदि त्वं मोचयस्येतान्महापापकरानपि । तदर्पय महाराज पुण्यं तत्कथयाम्यतः ॥
एकदा प्रातरुत्थाय शुद्धभावेन चेतसा । [+ध्यायः श्रीरघुनाथोऽसौ महापापहराभिधः ।
राम रामेति वै श्रोतं त्वर्याऽकस्मान्नरोत्तम । तत्पुण्यमर्पयेतेभ्यो येन स्यान्निरयाच्छ्रुतिः

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो द. पुस्तकस्थः । + एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो ग. छ. ठ. द. ध. ५. १५.

१ द. घ. ग. छ. ज. म. ठ. २. ग. त. थ. द. ध. शेष उवाच । २ द. "यं गच्छति" । ३ द. "पि
प्रमत्तस्तथा वचः । त" । ४ क. ख. ग. छ. ज. म. ठ. ग. त. थ. ध. शेष उवाच । ५ द. ग. छ. ज.
६. १. थ. तदा क" । ७ द. म. ग. छ. ज. म. ठ. २. ग. त. थ. द. ध. "या शुद्धेन चेतसा । त" ।

मयि ते हस्ति चेच्छ्रद्धा तदा किञ्चिद्वशीम्यहम् । शृणुष्व नरशार्दूल गदितं मम सादरः ॥ ४५
 भज श्रीरघुनाथं त्वं कर्मणा मनसा गिरा । नै(निः)ष्कापट्येन लोकेशं तोषयस्व महामते ॥ ४६
 संतुष्टो दास्यते सर्वं तव हृत्स्थं मनोरथम् । अज्ञानकृतगोहत्यापापनाशं करिष्यति ॥ ४७
 रामस्मरणपूतात्मा धेनुं ब्राह्मणसत्तमे । दत्त्वा यथोक्तं कनकं पापनिष्कृतिमाप्स्यसि ॥ ४८

- सुमति रुवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्यमृतम्भरनृपस्तथा । विधाय रामस्मरणं पूतात्मा व्रतमाचरत् ॥ ४९
 पूर्ववत्पालयन्धेनुं जगाम विपिनं महत् । रामनाम स्मरन्नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ ५०
 तस्मै तुष्टा तु सुरभिः प्रोवाच परितोषिता । राजन्वरय मत्तो वै वरं हृत्स्थं मनोरथम् ॥ ५१
 तदा प्रोवाच वै राजा पुत्रं देहि मनोरथम् । रामभक्तं पितृभक्तं स्वधर्मप्रतिपालकम् ॥ ५२
 तुष्टा दत्त्वा वरं साऽपि तस्मै राज्ञे सुतार्थिने । जगामादर्शनं देवी कामधेनुः कृपावती ॥ ५३
 स काले प्राप्तवानुपुत्रं वैष्णवं रामसेवकम् । सत्यवत्संज्ञया युक्तमकरोन्नाम तत्पिता ॥ ५४
 सत्यवन्तं सुतं लब्ध्वा पितृभक्तमृतम्भरः । परमं हर्षमापेदे शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ५५
 न राजा धार्मिकं पुत्रं दृष्ट्वा हर्षेण निर्वृतः । राज्यं तस्मिन्महर्ष्यस्य जगाम तपसे वनम् ॥ ५६
 तत्राऽऽराध्य हृषीकेशं भक्तियुक्तेन चेतसा । निर्भूतपापैः सतनुरगाद्वरिपदं नृपः ॥ ५७

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे द्यौयवात्यायनसत्वादे रामाश्वमेधे सत्यवदाख्यान नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आदितः श्लोकानां सम्प्रत्यङ्गाः—१२६५२

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

सुमति रुवाच—

असावपि नृपः सौम्य सत्यवान्नाम विश्रुतः । निजधर्मेण लोकेशं रघुनाथमतोपयत् ॥ १
 अस्मै तुष्टो रमानाथो ददौ भक्तिमच्चञ्चलाम् । निजाङ्घ्रिपद्मे यजतां दुर्लभां पुण्यकोटिभिः ॥ २
 नित्यं श्रीरघुनाथस्य कथानकमनातुरः । कुरुते सर्वलोकानां पावनं कृपया युतः ॥ ३
 यो न पूजयते देवं रघुनाथं रमापतिम् । स तेन ताड्यते दण्डैर्यमस्यापि भयावहैः ॥ ४
 अष्टमाद्वत्सरादूर्ध्वमशीतिर्वत्सरो भवेत् । तावदेकादशी सर्वमानुषैः कारिताऽमुना ॥ ५
 तुलसी बलुभा यस्ये कदाञ्चियच्छिरोधराम् । न मुञ्चति रमानाथपादपद्मस्रगुत्तमा ॥ ६
 ऋषीणामपि पूज्योऽयमितरेषां कथं न हि । रघुनाथस्मृतिप्रतीतिधूतपापो हताशुभः ॥ ७
 ज्ञात्वाऽयं रामचन्द्रस्य वाजिनं परमाद्भुतम् । आगत्य तुभ्यं संदास्यत्येतद्राज्यमकण्टकम् ॥ ८
 यच्चयाऽभिहितं राजंस्तत्ते कथितमुत्तमम् । पुनः किं पृच्छसे स्वाभिन्नाज्ञापय करोमि तत् ॥ ९

१ च. ६. रामं स्मरस्व धर्मान्धेनुं पालय सत्तम । द. वा द्विजाय कं । २ द. 'नु पालय सत्तम । दत्त्वा त्रिप्राय-
 कं । ३ क. घ. ग. छ. ज. ञ. त. थ '५ स्वर्जवेर' । ४ क. ख. ण ज ञ. ठ. ण त. थ. थ. दीप उवाच । ५ अ.
 'च—एतद्राज्ञापिः । ६ छ. द. भाषि गुनिर्मलम् । ७ क. ख. ग. छ. ज. न. ठ. ण. त. य. '५ रामो—
 'ताऽऽरात् । नु । ९ थ. 'स्य रामस्याऽऽनन्दनृपिनः । तस्यास्तु सर्वदादेव मुक्तिमाप्नी भवेत्'

वान्दृष्ट्वा कामगे याने स्थितः प्रोवाच राक्षसः । मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्निव भूरिशः ॥ २
 मा धान्तु सुभटा योद्धुं गच्छन्तु निजमन्दिरम् । मा त्यजन्तु स्वकात्माणान्न मोक्षये वाजिनं वरम् ॥
 विद्युन्मालीति विख्यातो रावणस्य सुहृत्सखा । भत्सख्युः प्रेतभूतस्य निष्कृतिं कर्तुमेशिवान् ॥ ४
 कासौ रामो ममाऽऽहत्य सत्पापं रावणं गतः । तस्य भ्राताऽपि कुत्राऽऽस्ते सर्वशूरशिरोमणिः ॥ ५
 तं हत्वा निष्कृतिं तस्य प्राप्स्ये रामस्य चानुजम् । पितृन्धिरमुद्धृतं कण्ठनालस्य वुद्वुदैः ॥ ६
 इति वाक्यं समाकर्ण्य योयानां प्रवरो महान् । पुष्कलो निजगादैर्न वीर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ ७

पुष्कल उवाच—

विकत्थनं न कुर्वन्ति संग्रामे सुभटा नराः । पराक्रमं दर्शयन्ति निजशस्त्रास्त्रवर्णैः ॥ ८
 रावणो निहतो येन समुहैर्द्वलबाहनः । तस्य वाजिनम्राहृत्य कुत्र गन्तासि दुर्मते ॥ ९
 पतिष्यसि त्वं शशुन्नबाणैः कोदण्डनिर्गतैः । त्वामत्स्यन्ति शिवा भूमौ पतितं प्राणवर्जितम् ॥ १०
 मा गर्ज द्रुष्टुं रामस्य सेवके मयि सुस्थिते । गर्जन्ति सुभटा युद्धे शत्रूञ्जित्वा महोदयान् ॥ ११

शेष उवाच—

एवं भुवन्तं तं वीरं पुष्कलं रणदुर्मदम् । जघान शक्त्या सुभृशं हृदि राक्षससत्तमः ॥ १२
 आयान्तौ तां महाशक्तिमायसौ काञ्चनाश्रिताम् । चिच्छेद विभिरत्युग्रैः शितैर्बाणैः स पुष्कलः ॥
 सा त्रिधा ह्यपतद्भूमौ विशिखैर्निष्पन्नीकृता । पतन्ती विरराजासौ विष्णोः शक्तित्रयीव किम् ॥ १४
 तां छिन्नां शक्तिकां दृष्ट्वा राक्षसः परतापनः । शूलं जग्राह तरसा त्रिशूलं लोहनिर्मितम् ॥ १५
 तीक्ष्णाग्रं ज्वलनप्रख्यं राक्षसेन्द्रो व्यमोचयत् । आयान्तं तिलशश्वके बाणैः पुष्कलसंशितः ॥ १६
 छित्त्वा त्रिशूलं तरसा राघवस्य हि सेवकः । पुष्कलश्चाप आधत्त बाणांस्तीक्ष्णान्मनोज्ञान् ॥ १७
 ते बाणा हृदि तस्याऽऽशु लघ्ना रागं वतामृजन् । वैष्णवस्य यथा स्वान्ते गुणा विष्णोर्मनोहराः ॥ १८
 तद्वाणवेषदुःखार्तो विद्युन्माली सुमर्दनः । जग्राह मुद्गरं घोरं पुष्कलं हन्तुमुद्यतः ॥ १९
 मुद्गरः प्रहितस्तेन विद्युन्माल्यभिधेन हि । हृदि लघ्नाऽमृज(भव)च्छीघ्रं कज्जलं तदकारयत् ॥ २०
 मुद्गरप्रहतो वीरः कम्पमानः सवेपथुः । पपात स्पन्दनोपस्थे पुष्कलः शत्रुतापनः ॥ २१
 उग्रदंष्ट्रोऽथ तद्वाता लक्ष्मीनिधिमयोधयत् । शस्त्रास्त्रैर्वहुधा मुक्तैर्वीरप्राणाहृतिकरैः ॥ २२
 पुष्कलस्तत्क्षणात्प्राप्य संज्ञां राक्षसमग्रवीत् । धन्योऽसि राक्षसश्रेष्ठ महीयांस्ते पराक्रमः ॥ २३
 पश्येदानीं ममाप्युच्चैः प्रतिज्ञां शूरमानिवाम् । विमानात्पातयाम्यप्य भूमौ त्वां शितसायकैः ॥ २४
 इत्युत्त्वा निशितं बाणं समगृह्णादुरासदम् । ज्वलन्तमग्निजेजस्कं महोदर्यसमन्वितम् ॥ २५
 स यावत्तं मतीकर्तुं विषत्ते स्वपराक्रमम् । तावन्मृदि ततो लघ्वस्तीक्ष्णवरः स सायकः ॥ २६
 तेन बाणेन विभ्रान्तो भ्रमच्चित्तः स राक्षसः । पपात कामगोपस्थाद्भूर्मा विगतचेतनः ॥ २७
 उग्रदंष्ट्रेण वै दृष्टः पतमानो निजाग्रजः । गृहीत्वा तं विर्मोहान्तांननाय रिपुशक्तिः ॥ २८
 ग्राह चारिं महारोपात्पुष्कलं वलिनां वरम् । मद्वावरं पातयित्वा कुत्र यास्यासि दुर्मते ॥ २९
 मां वै युधि विनिर्जित्य गन्तासि जयमुच्यम् । स्थितं मयि तत्र स्वान्ते जयाश्रयं विनिर्जिताम् ॥ ३०
 एवं भुवन्तं तरसा जघान दशभिः शरैः । हृदये तस्य द्रुष्टव्यं रोषपूरितलोचनम् ॥ ३१
 स तादृशो दशशरैः पुष्कलेन महात्मना । जुकोथ हृदि उर्वुद्विस्तं हन्तुं तु प्रचक्रमे ॥ ३२

इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं वीराणां समयोचितम् । साधु साधु प्रशस्यैतन्मुमोक्ष हयमुत्तमम् ॥ १
 स मुक्तश्चोत्तरामाशां वध्राम रथिरक्षितः । रथपत्तिहयश्रेष्ठैः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदैः ॥ १०
 तत्र यद्वृत्तमेतस्य शत्रुघ्नस्य मनोहरम् । वात्स्यायन शृणुष्वेतत्पापराशिप्रदाहकम् ॥ ११
 रेवातीरमथ प्राप्तो मुनिवृन्दनिषेवितम् । नीलरत्नसमुद्गस्य रसः किंतु(तु) पयोमिपात् ॥ १२
 तांस्तान्मुनिवरान्सर्वान्प्रणमञ्जूरसेवितः । जगाम हयरत्नस्य पृष्ठतः कामगामिनः ॥ १३
 गच्छंस्तत्राऽऽश्रमं जीर्णं पलाशपर्णनिर्मितम् । रेवाया जलकल्लोलैः सिक्तं पापहराश्रयम् ॥ १४
 तं दृष्ट्वा सुमतिं प्राह सर्वज्ञं नयकोविदम् । शत्रुघ्नः सर्वधर्मार्थकर्मकर्तव्यकोविदः ॥ १५

राजोवाच—

मच्चिन्तय कस्यायमाश्रमः पुण्यदर्शनः । विचारचतुरश्रेष्ठ वदतन्मम पृच्छतः ॥ १६

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमतिः प्राह तं नृपम् । विशदस्मेरया वाचा दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ १७

सुमतिरुवाच—

एनं दृष्ट्वा महाराज धूतपापा वयं महत् । भविष्यामो मुनिश्रेष्ठं सर्वशस्त्रपरायणम् ॥ १८
 तस्मान्नृत्वा तमापृच्छ सर्वं ते कथयिष्यति । रघुनाथपदान्भोजनरन्दास्वादलोलुपः ॥ १९
 नाम्ना त्वारण्यकं ख्यातं रघुनाथाङ्घ्रिसेवकम् । अत्युग्रतपसा पूर्णं सर्वशस्त्रार्थकोविदम् ॥ २०
 इति श्रुत्वाऽथ तद्वाक्यं धर्मार्थपरिवृंहितम् । जगाम तमथो द्रष्टुं स्वल्पसेवकसंयुतः ॥ २१
 हनुमान्पुक्कलो वीरः सुमतिर्मन्त्रिसत्तमः । लक्ष्मीनिधिः प्रतापाग्न्यः सुबाहुसुमदौ तथा ॥ २२
 एतैः परिवृतो राजा शत्रुघ्नः प्रापदाश्रमम् । नमस्कर्तुं द्विजवरमारण्यकमुदारधीः ॥ २३
 गत्वा तं तापसश्रेष्ठं नमस्कारमथाकरोत् । सर्वैस्तैः सहितो वीरैर्विनयानतकंपरैः ॥ २४
 तान्दृष्ट्वा संनतान्सर्वाञ्चशत्रुघ्नप्रमुखाभृणान् । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे फलमूलादिभिस्तदा ॥ २५
 उवाच तानृपान्सर्वान्भवन्तः कुत्र संगताः । कथमत्र समायातास्तत्सर्वं वदतानयाः ॥ २६
 तच्छ्रुत्वा वाक्यमेतस्य मुनिवयस्य बाढव । सुमतिः कथयामास वाक्यवाद्विचक्षणः ॥ २७

सुमतिरुवाच—

रघुवंशनृपस्यायमद्वो वै पाल्यतेऽखिलः । यागं करिष्यते वीरः सर्वसंभारसंभृतम् ॥ २८
 तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां जगाद मुनिसत्तमः । दन्तकान्त्याऽखिलं धोरं तमो निर्वारयन्निव ॥ २९

आरण्यक उवाच—

किं यागैर्विधिं रम्यं सर्वसंभारसंभृतः । स्वल्पपुण्यमद्वैतं क्षयिष्णुपददानुकैः ॥ ३०
 मूढो लोको हरिं त्यक्त्वा करोत्यन्यसमर्चनम् । रघुवीरं रमानाथं स्थिरैर्भयपदमदम् ॥ ३१
 यो नरैः स्मृतमात्रोऽसौ हस्ते पापपर्वतम् । तं मुक्त्वा क्रिश्यते मूढो योगयागव्रतादिभिः ॥ ३२
 अहो पश्यत मूढत्वं लोकानामतिवर्जितम् । सुलभं रामभजनं मुक्त्वा दुर्लभमाचरेत् ॥ ३३
 सकामयोंगिभिर्वाऽपि चिन्त्यते कामवर्जितः । अपवर्गमदं नृणां स्मृतयात्राखिलायहम् ॥ ३४
 पुराऽहं तत्त्ववित्तायां ज्ञानिनं सुविचारयन् । अगमं यदुतीर्थानि न कोऽपि मम तत्तदः ॥ ३५
 तदैकदो दि मन्त्राग्यात्माप्तं वै लोमशं मुनिम् । स्वर्गलोकात्समायान्तं तीर्थयात्राचिकीर्षया ॥ ३६

- तमहं प्रणिपत्याथ पर्यपृच्छं महापुनिम् । महापुणं महायोगिसंसेवितपदद्वयम् ॥ ३७
- स्वामिन्मयाऽद्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभमद्भुतम् । संसारघोरजलधिं किं कर्तव्यं तितीर्षुणा ॥ ३८
- विचार्य कथय त्वं तद्व्रतं दानं जपं मखम् । देवो वा विद्यते यो वै संस्तुताम्भोधितारकः ॥ ३९
- यज्ज्ञात्वा संसृतिं घोरां तरामि त्वत्कृपाब्धितः । तन्मे कथय योगेश सर्वशास्त्रार्थपारग ॥ ४०
- इति मद्राक्ष्यमाकर्ण्य जगद् मुनिसत्तमः । शृणुष्वैकमना विम श्रद्धया परया हृतः ॥ ४१
- सन्ति दानानि तीर्थानि व्रतानि नियमा यमाः । योगयज्ञास्तथाऽन्ये वर्तन्ते स्वर्गदायकाः ॥ ४२
- परं गुह्यं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम् । तच्छृणुष्व महाभाग संसाराम्भोधितारकम् ॥ ४३
- नास्ति काय न वक्तव्यं न चाश्रद्धालवे पुनः । निन्दकाय शठायापि न देयं भक्तिवैरिणे ॥ ४४
- रामभक्ताय शान्ताय कामकोथवियोगिने । वक्तव्यं सर्वदुःखस्य नाशकारकमुत्तमम् ॥ ४५
- रामान्नास्ति परो देवो रामान्नास्ति परं व्रतम् । न हि रामात्परो योगो न हि रामात्परो मखः ॥
- तं स्मृत्वा चैव जप्त्वा च पूजयित्वा नरः परम् । प्राप्नोति परमामृद्धिर्माहिकामुष्मिकीं तथा ॥ ४७
- संस्मृतो मनसा ध्यातः सर्वकामफलप्रदः । ददाति परमां भक्तिं संसाराम्भोधितारिणीम् ॥ ४८
- श्रपाकोऽपि हि संस्मृत्य रामं याति परां गतिम् । ये वेदशास्त्रनिरवास्त्वाद्दृष्टास्तत्र किं पुनः ॥ ४९
- सर्वेषां वेदशास्त्राणां रहस्यं ते प्रकाशितम् । समाचर तथा त्वं वै यथा स्यात्तं मनीषितम् ॥ ५०
- एको देवो रामचन्द्रो व्रतमेकं तदर्चनम् । मन्त्रोऽप्येकश्च तन्नाम शास्त्रं तद्धोत्रं तैस्तुतिः ॥ ५१
- तस्मात्सर्वात्मना रामचन्द्रं भज मनोहरम् । यथा गोप्यदवतुच्छो भवेत्संसारसागरः ॥ ५२
- श्रुत्वा मया तु तद्राक्ष्यं पुनः प्रश्नमकारिषम् । कथं वा ध्यायते देवः कथं वा पूजयते नरः ॥ ५३
- कथयस्व महाबुद्धे सर्वज्ञ मम विस्तरात् । यज्ज्ञात्वाऽहं कृतार्थः स्यां त्रिलोक्यां मुनिसत्तम ॥ ५४
- एतच्छ्रुत्वा तु मद्राक्ष्यं मुनिवर्यः स लोमशः । कथयामास मे सर्वं रामध्यानपुरःसरम् ॥ ५५
- शृणु विमेन्द्र वक्ष्यामि यत्पृष्ठं तु त्वयाऽनघ । यथा तुष्येद्रूपानाथः संसारज्वरदारकः ॥ ५६
- अयोध्यानगरे रम्ये चित्रमण्डपशोभिते । ध्यायेत्कल्पतरुमूले सर्वकामसमृद्धिदम् ॥
- महामरकतस्पर्शनिलरत्नादिशोभितम् ॥ ५७
- सिंहासनं चित्तहरं कान्त्या तामिस्रनाशनम् । तत्रोपरि समासीनं रघुराजं मनोरमम् ॥ ५८
- द्वयादलक्ष्यामतनुं देवं देवेन्द्रपूजितम् । राकायां पूर्णं सीतांशुकान्तिधिकारिचक्रिणम् ॥ ५९
- अष्टमीचन्द्रशकलसमभालाधिधारिणम् । नीलकुन्तलशोभायं किरीटमणिरञ्जितम् ॥ ६०
- भरुवाकारसौन्दर्यकुण्डलाभ्यां विराजितम् । चिद्रूपमभसत्कान्तिरदच्छद्भिराजितम् ॥ ६१
- तारापतिकराकारदिनराजिसुशोभितम् । जपापुष्पाभयामाभ्या निदया शोभिताननम् ॥ ६२
- यस्यां वसन्ति निगमा ऋगाद्याः शास्त्रसंयुताः । कम्बुकान्तिधरप्रीचाशोभया समलंकृतम् ॥ ६३
- सिंहवदुद्यतो स्फुर्धो मांसली विभ्रतं वरम् । बाहू दधानं दीर्घाङ्गो केयूरकटाङ्गना ॥ ६४
- मुद्रिकादीरशोभाभिर्भूषितां जानुलम्बिनां । वक्षो दधानं त्रिपुञ्जं लक्ष्मीवासेन शोभितम् ॥ ६५
- श्रीपद्मादिविचित्राङ्गरङ्गितं सुमनोहरम् । महोदरं महानाभिं शुभकन्या विराजितम् ॥ ६६
- काञ्च्या च मणिमय्या च विशेषेण धियाऽनितम् । ऊरुभ्यां विपलाभ्यां च जानुभ्यां शोभितं धिया
- वरुणाभ्यां वज्ररेखाभ्यां कुक्ष्यसुरेभ्या । गुणाभ्यां योग्येभ्याभ्यां कोमलाभ्यां विराजितम् ॥ ६८

ध्यात्वा स्मृत्वा च संसारसागरं त्वं तरिष्यसि । तमेव पूजयन्नित्यं चन्दनादिभिरिच्छया ॥ ६९ ॥
 प्राप्नोति परमामृद्धिर्माहिकामुष्मिकीं पराम् । त्वया पृष्टं महाराज रामस्य ध्यानमुत्तमम् ॥
 तत्ते कथितमेतद्वै संसारजलार्थं तर ॥

७०

इति श्रीमहापुराणे पादो पातालखण्डे शेषवाक्यायनसत्तादे रामाश्रमेण आरण्यकोपाख्यान नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२८९२

अथ पट्विंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु विभेन्द्रो लोमशात्परमं महत् । पुनः प्रपच्छ तमृषिं सर्वज्ञं योगिनां वरम् ॥ १ ॥

आरण्यक उवाच—

मुनिश्रेष्ठे वदैतन्मे पृच्छामि त्वां महामते । गुरवः कृपया युक्ता भापन्ते सेवकेऽखिलम् ॥ २ ॥
 कोऽसौ रामो महाभाग यो नित्यं ध्यायते त्वया । तस्य कानि चरित्राणि वदस्व त्वं द्विजर्षभ ॥ ३ ॥
 किमर्थमवतीर्णोऽसौ कस्मान्मानुपतां गतः । तत्सर्वं कथयाऽऽशु त्वं मम संशयनुत्तये ॥ ४ ॥

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य मुनेः परमशोभनम् । लोमशः कथयामास रामचारित्रमद्भुतम् ॥ ५ ॥
 लोकाभिरयसंमग्नश्चात्वा योगेश्वरेश्वरः । कीर्तिं प्रथयितुं लोके यया घोरं तरिष्यति ॥ ६ ॥
 एवं ज्ञात्वा दयावार्धिः परमेशो मनोहरः । अवतारं चकारात्र चतुर्धा स श्रियाऽन्वितः ॥ ७ ॥
 पुरा त्रेतायुगे प्राप्ते पूर्णांशो रघुनन्दनः । सूर्यवंशसमुत्पन्नो रामो राजीवलोचनः ॥ ८ ॥
 स रामो लक्ष्मणसखः काकपत्नधरो युवा । तातस्य वचनात्तौ तु विश्वामित्रमनुव्रतौ ॥ ९ ॥
 यज्ञसंरक्षणार्थाय राज्ञा दत्तौ कुमारकौ । दान्तौ धनुर्धरौ वीरौ विश्वामित्रमनुव्रतौ ॥ १० ॥
 पथि प्रव्रजतोस्तावत्ताडका नाम राक्षसी । संगता च वने घोरे तयोर्वै विघ्नकारणात् ॥ ११ ॥
 ऋपेरनुज्ञया रामस्ताडकां यमयातनाम् । प्रावेशयद्धनुर्वेदविद्याभ्यासेन राघवः ॥ १२ ॥
 यस्य पादतलस्यर्शाच्छिला वासवयोगजा । अहल्या गौतमवधूः पुनर्जाता स्वरूपिणी ॥ १३ ॥
 विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुप्रवृत्ते रघुत्तमः । मारीचं च सुबाहुं च जघान परमेष्ठिभिः ॥ १४ ॥
 ईश्वरस्य धनुर्भगं जनकस्य शृङ्गे स्थितम् । रामः पञ्चदशे वर्षे पद्भुर्पामथ मैथिलीम् ॥ १५ ॥
 उपयेमे त्रिवाहेन रम्यां सीतामयोनिजाम् । कृतकृत्यस्तदा जातः सीतां संग्राह्य राघवः ॥ १६ ॥
 ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह । सप्तविंशतिमे वर्षे यौवराज्यमकल्पयत् ॥ १७ ॥
 राजानमथ कैकेयी वरद्वयमयाचत । तयोरेकेन रामस्तु ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥
 जटाधरः प्रव्रजतां [वर्षाणीह चतुर्दश । भरतस्तु द्वितीयेन यौवराज्याधिपोऽस्तु मे ॥ १९ ॥
 जानकीलक्ष्मणसखं रामं प्राव्राजयधृषः । त्रिरात्रमुदकाहारश्चतुर्थे] हि फलाशनः ॥ २० ॥
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामः स्थानमकल्पयत् । अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्ष्यां महाभुने ॥ २१ ॥
 रामो विरूपयामास शूर्पणखां निशाचरीम् । वने विचरतस्तस्य जानक्या सहितस्य च ॥ २२ ॥

आगतो राक्षसस्तां वै हर्तुं पापविपाकतः । ततो माघासिताष्टम्यां मुहूर्ते हृन्दसंज्ञके ॥ २३
 राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकंधरः । तेनैवं हियमाणा सा चक्रन्द कुररी यथा ॥ २४
 राम रामेति मां रक्ष रक्ष मां रक्षसा हताम् । यथा श्वेनः क्षुधा क्रान्तः क्रन्दन्तीं वार्तिकां नयेत्
 तथा कामवशं प्राप्तो रावणो जनकात्मजाम् । नयत्येवं जनकजां जटायुः पक्षिराद् तदा ॥ २५
 युयुधे राक्षसेन्द्रेण स रावणहतोऽपतत् । मार्गशुक्लवम्यां तु वसन्ती रावणालये ॥ २७
 संपातिर्दशमे मास आचख्यौ वानरेषु ताम् । एकादश्यां महेन्द्राद्रेः पुत्रे शतयोजनम् ॥ २८
 हनुमान्निशि तस्यां तु लङ्कायां पर्यंकालयत् । तद्वात्रिशेपे सीताया दशनं हि हनुमतः ॥ २९
 द्वादश्यां शिशुपावृक्षे हनुमान्पर्यवस्थितः । तस्यां निशायां जानक्या विश्वासाय च संकथा ॥ ३०
 अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत । ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां वद्धः शत्रुजिता कपिः ॥ ३१
 वह्निना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं कृतम् । पौर्णमास्यां महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ॥ ३२
 मार्गासितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरैः । पुनरागत्य पण्डुद्वि ध्वस्तं मधुवनं किल ॥ ३३
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सर्वनिवेदनम् । अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे ॥ ३४
 मध्यं मासे सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य च । रामः कृत्वा प्रतिज्ञां तु प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ३५
 तीर्त्वाऽहं सागरमपि हनिष्ये राक्षसेश्वरम् । दक्षिणांश्चां प्रयातस्य सुग्रीवोऽप्यभवत्सखा ॥ ३६
 वासरैः सप्तभिः सिन्धोः स्कन्धावारनिवेशनम् । पौषशुके प्रतिपदस्तृतीया यावदम्बुधेः ॥ ३७
 उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह । विभीषणश्चतुर्थ्यां तु रामेण सह संगतः ॥ ३८
 समुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां मन्त्र उच्यतः । प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ॥ ३९
 समुद्राद्वरलाभश्च सहोपायमर्ददर्शनम् । ततो दशम्यामारम्भस्त्रयोदश्यां समापनम् ॥ ४०
 चतुर्दश्यां सुवेलाद्रौ रामः सैन्यं न्यवेशयत् । पौर्णमास्या द्वितीयान्तं त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ॥ ४१
 तीर्थां तोयनिधिं रामो वानरेश्वरसैन्यवान् । रुरोध च पुरीं लङ्कां सीतार्थं सहलक्ष्मणः ॥ ४२
 तृतीयादिदशम्यन्तं निवेशश्च दिनाष्टकम् । शुकसारणयोस्तत्र प्राप्तिरेकादशीदिने ॥ ४३
 पौषासिताख्यद्वादश्यां सैन्यसंख्यानमेव च । शार्ङ्गलेन कपीन्द्राणां सह सारौपर्वणनम् ॥ ४४
 त्रयोदश्या अमावास्यां लङ्कायां दिवसैस्त्रिभिः । रावणः सैन्यसंख्यानां रणोत्साहं तदाऽकरोत् ॥ ४५
 प्रयागवद्भद्रो दौत्ये माघशुक्लाद्यवासरे । सीतायाश्च ततो भर्तुर्मयापूर्वाददर्शनम् ॥ ४६
 माघद्वितीयादिदिनैः सप्तभिर्भावदष्टमी । रक्षसां वानराणां च युद्धमासीच्च संकुलम् ॥ ४७
 माघशुक्लवम्यां तु रात्राविन्द्रजिता रणे । रामलक्ष्मणयोर्नागपाशवन्धः कृतः किल ॥ ४८
 आकुलेषु कपीन्द्रेषु निरुत्साहेषु सर्वशः । नागपाशविनाशार्थं दशम्यां पवनोऽजपत् ॥ ४९
 कर्णे स्वरूपं रामस्य गरुडागमनं ततः । एकादश्यां च द्वादश्यां धूम्राक्षस्य वधः कृतः ॥ ५०
 त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतः कम्पनो रणे । माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत्कृष्णादिवासरम् ॥ ५१
 त्रिदिने तु महस्तस्य नीलेन विहितो वधः । माघकृष्णद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तं त्रिभिर्दिनेः ॥ ५२
 रामेण युयुधे युद्धे रावणो द्रावितो रणात् । पञ्चम्या अष्टमी यावद्रावणेन प्रबोधितः ॥ ५३
 कुम्भकर्णस्तदा चक्रेऽभ्यवहारं चतुर्दिने । कुम्भकर्णो दिनैः पद्मभिर्नवम्यास्तु चतुर्दशीम् ॥ ५४
 रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः । अमावास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह ॥ ५५

सोऽहं स्मरापि रामस्य चरणाक्वहं मुहुः । गायामि तस्य चारित्रं मुहुर्मुहुरतन्द्रितः ॥ ८७
 पावयामि जनानन्यानाजनेन स्वान्तहारिणा । हृष्यामि तन्मुनेर्वाक्यं स्मारं स्मारं तदीक्षया ॥ ८८
 धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सभाग्योऽहं महीतले । रामचन्द्रपदाम्भोजदिदृक्षा मे भविष्यति ॥ ८९
 तस्मात्सर्वात्मना रामो भजनीयो मनोहरः । चन्दनीयो हि सर्वेणां संसाराब्धितृतीरया ॥ ९०
 तस्माद्ययं किमर्थं वै माप्ताः को वा नराधिपः । यागं करोति धर्मात्मा हयमेधं महाक्रतुम् ॥ ९१
 तत्सर्वं कथयन्त्वत्र यान्तु चाहस्य पालने । स्मरन्तु रघुनाथाङ्घ्रिं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ॥ ९२
 इति वाक्यं समाकर्ण्य मुनेर्विस्मयमागताः । रघुनाथं स्मरन्तस्ते श्रोचुरारण्यकं मुनिम् ॥ ९३
 इति श्रीमहापुराणे पादौ पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे श्रीरामचारित्रकथनं नाम पदविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१२९८५

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

ते पृष्टा मुनिर्वयेण रामचारित्रमुत्तमम् । धन्यं सभाग्यं भवानाः श्रोचुरात्मानमादरात् ॥ १
 जना ऊचुः—
 पवित्रिता वयं सर्वे दर्शनेन तवाधुना । यद्रामकथयाऽस्मान्नै पावयस्यधुना जनान् ॥ २
 शृणुष्व वचनं तर्ह्यं भवन्ब्रह्मर्षिसत्तम । त्वया पृष्टं यदस्मभ्यं सर्वं तत्कथयाम वै ॥ ३
 अगस्त्यवाक्याच्छ्रीरामो विप्रहत्यापनुत्तये । यागं करोति सुमहान्सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ४
 तं पालयानाः सर्वे वै त्वदाश्रममुपागताः । अश्वेन सहिता विप्र तज्जानीहि महामते ॥ ५
 इति वाक्यं समाकर्ण्य मनोहारि रसायनम् । अत्यन्तं हर्षमापेदे ब्राह्मणो रामभक्तिमान् ॥ ६
 अथ मे फलितो बृहो मनोरथश्रियाऽन्वितः । अथ मे जननी मां यत्सुपुत्रे तदब्रूदतम् ॥ ७
 अथ राज्यं मया प्राप्तं कण्ठकैश्च विवर्जितम् । अथ कोशः सुसंपन्ना अथ देवाः सुतोपिताः ॥ ८
 अग्निहोत्रफलं त्वद्य प्राप्तं मे हविषा हुतम् । यद्रक्ष्ये रामचन्द्रस्य चरणाम्भोरुहोर्युगम् ॥ ९
 यो निर्ले ध्यायते स्वान्ते अयोध्यायाः पतिः प्रभुः । स मे हगोचरो नूनं भविष्यति मनोहरः ॥ १०
 हनुमान्मां समालिङ्ग्य प्रक्ष्यते कुशलं मम । भक्तिं मे महतीं दृष्ट्वा तोषं प्राप्स्यति सत्तमः ॥ ११
 इति वाक्यं समाकर्ण्य हनुमान्कपिसत्तमः । जग्राह पादयुगलं मुनेरारण्यकस्य ह ॥ १२
 स्वाभिहनुमान्विप्रप्रेषं सेवकोऽहं पुरः स्थितः । जानीहि रामदासस्य रेणुकल्पं मुनीश्वर ॥ १३
 इत्युक्तवति तस्मिन्नै मुनिः परमहर्षितः । आलिलिङ्ग हनुमन्तं रामभक्त्या सुशोभितम् ॥ १४
 उभौ प्रेमविनिर्भ्रातृभाववि सुधाश्रुतौ । स्थितौ चित्रलिखिताविच तत्र वभूवतुः ॥ १५
 उपविष्टौ कथास्तस्य चक्रतुः सुमनोहराः । रघुनाथपदाम्भोजमीतिनिर्भरमानसौ ॥ १६
 हनुमांस्तमुवाचेदं वचो विविधशोभनम् । आरण्यकं मुनिवरं रामादग्निध्याननिर्भृतम् ॥ १७
 स्वाभिन्नयं दशरथकुलं हीराङ्कुरो महान् । रामभ्राता महाशूरः शत्रुघ्नः प्रणमत्यसौ ॥ १८
 लवणो येन निहतः सर्वलोकभयंकरः । कृताश्च सुखिनः सर्वे मुनयः सुतपोधनाः ॥ १९
 एष पुष्कलनामा त्वां नमत्युद्भटसेवितः । येनाधुना महावीरा जिताः समरमण्डले ॥ २०

जानीहीतं बहुगुणं रामामात्यं महाबलम् । प्राणप्रियं रघुपतेः सर्वज्ञं धर्मकोविदम् ॥ २१
 सुबाहुरयमत्युग्रो वैरिवंशदवानलः । रामपादाब्जरोलम्बो नमति त्वां महायशः ॥ २२
 सुमदोऽप्येष पार्वत्या दत्तरामाङ्घ्रिसेवया । प्राप्तोऽधुना स्वसंसारवार्धिनिस्तरणं महान् ॥ २३
 सत्यवान् राममथं यः प्राप्तमाश्रुत्य सेवकात् । राज्यं निवेदयामास स त्वां प्रणमति क्षितौ ॥ २४
 इति वाक्यं समाकर्ण्य समालिङ्गनमादारत् । चकाराऽऽरण्यक ऋषिः स्वागतं फलकादिना ॥ २५
 ते हृष्टास्तत्र वसतिं चक्रुर्मुनिवराश्रमे । प्रातर्नित्याक्रियां कृत्वा सेवायां ते महोद्यमाः ॥ २६
 नरयानमथाऽऽरोप्य सेवकैः सहितं मुनिम् । शत्रुघ्नः प्रापयामासायोध्यां रामकृतालयाम् ॥ २७
 स दूरां नगरीं दृष्ट्वा सूर्यवंशनृपोपिताम् । पदातिरभवद्देगाद्रधुनायद्विदक्षया ॥ २८
 संप्राप्य नगरीं रम्यामयोध्यां जनशोभिताम् । मनोरथसहस्रेण संरुद्धो रामदर्शने ॥ २९
 ददर्श तत्र सरयूतीरे मण्डपशोभिते । रामं दूर्वादलश्यामं कञ्जकान्तिविलोचनम् ॥ ३०
 मृगाशृङ्गं कटौ रम्यं धारयन्तं श्रियाऽन्वितम् । ऋषिदृष्ट्वा चैवैषमुख्यैर्दृष्टं शूरैः सुसेवितम् ॥ ३१
 भस्तेन सुमित्रायास्तनुजेन परिवृतम् । ददत्तं दीनसंघेभ्यो दानानि प्रार्थितानि तम् ॥ ३२
 विलोक्याऽऽरण्यकाद्वोऽसौ कृतार्थ इत्यमन्यत । मल्लोचने पद्मदलसमाने रामलोकके ॥ ३३
 अथ मे सर्वशास्त्रस्य ज्ञातृत्वं बहु सार्थकम् । येन श्रीराममाज्ञाय प्राप्तोऽयोध्यां पुरीमिमाम् ॥ ३४
 इत्येवमादिवचनानि बहूनि हृष्टो रामाङ्घ्रिदर्शनमुहर्षितमात्रशोभी ॥
 प्रायाद्रमेश्वरसमीपमगम्यमन्यैर्योगेश्वरैरपि विचारपरैः सुदूरम् ॥ ३५
 धन्योऽहमथ रामस्य चरणावशिगोचरौ । करिष्यामि वचो रम्यं वदन्नाममवेक्षयत् ॥ ३६
 रामोऽपि बाहवश्रेष्ठं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा । तपोमूर्तिधरं वीक्ष्य प्रत्युत्थानमथाकरोत् ॥ ३७
 रामचन्द्रस्तस्य पादौ मुचिरं नतवान्महान् । ब्रह्मण्यदेव पावित्र्यं कृतमथ तनोर्मम ॥ ३८
 इति वाक्यं वदंस्तस्य पादयोः पतितः प्रभुः । सुरासुरनमन्यौलमणिनीराजिताङ्घ्रिकः ॥ ३९
 प्रणतं तं नृपश्रेष्ठं बाहवेन्द्रो महातपाः । गृहीत्वा भुजयोर्मध्यमालिलिङ्गं प्रियं प्रभुम् ॥ ४०
 कौशल्यातनयस्तं वा उच्चैर्मणिमयासने । संस्थाप्य च पदोर्युग्मं जलेनाक्षालयत्प्रभुः ॥ ४१
 पादावनेनोदं तु मस्तकेऽधादरिः स्वयम् । पवित्रितोऽथ सगणः सकुटुम्ब इति भुवन् ॥ ४२
 चन्दनेन विलिप्याथ गां च प्रादात्पयास्विनीम् । उवाच च वचो रम्यं देवदेवेन्द्रसेवितः ॥ ४३
 स्वामिन्मखो मया वाजिमधसंज्ञः क्रियेत ह । सोऽयं त्वच्चरणायानादथ पूर्णो भविष्यति ॥ ४४
 अथ मे ब्रह्महत्यात्यपापहानिं करिष्यति । अश्वमेधकतुर्युष्मच्चरणेन पवित्रितः ॥ ४५
 इति वाक्यं भुवाणं तं राजराजेन्द्रसेवितम् । आरण्यक उवाचेदं हसन्माध्व्या गिरा मुनिः ॥ ४६
 स्वामिंस्त्वव तु युक्तं हि वचो ब्रह्मण्य भूमिप । त्वन्मूर्तयो महाराज ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ४७
 त्वं चेद्ब्राह्मणपूजादिकर्मकार्यं करिष्यसि । ततोऽस्तिला नृपा विप्रान्पूजयिष्यन्ति भूमिप ॥ ४८
 त्वयोक्तं यन्महाराज विप्रहत्यापनुत्तये । यागं करोमि विमलं तच्च हास्यकरं वचः ॥ ४९
 त्वन्नामस्मरणान्मूढः सर्वशास्त्रविवर्जितः । सर्वपापाब्धिमुत्तीर्य स गच्छेत्परमं पदम् ॥ ५०
 सर्ववेदेतिहासानां सारार्थोऽयमिति स्फुटम् । यद्गमनामस्मरणं क्रियते पापतारकम् ॥ ५१
 तावद्वर्जन्ति पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । न यावत्प्रोच्यते नाम रामचन्द्र तव स्फुटम् ॥ ५२
 [त्वन्नामगर्जनं श्रुत्वा महापातककुञ्जराः] । पलायन्ते महाराज कुञ्चितस्थानलिप्तया ॥ ५३

तस्मात्तव कथं हत्वा महापुण्यदर्शन । राम त्वत्सुकथां श्रुत्वा पूतः सर्वो भविष्यति ॥ ५४
 मया पूर्वं कृतपुगे गङ्गायास्तीरवासिनाम् । ऋषीणां मुखतो वाक्यं श्रुतमास्ति पुराविदाम् ॥ ५५
 तावत्पापभियः पुंसां कातराणां सुपापिनाम् । यावन्न वदते वाचा रामनाम मनोहरम् ॥ ५६
 तस्माद्धन्योऽहमधुना मम संसृतिनाशनम् । सांप्रतं सुलभं रामचन्द्र त्वद्दर्शनादभूत् ॥ ५७
 इत्युक्तवन्तं स मुनिं पूजयामास तत्र वै । सर्वे मुनिजनाः साधु साधु वाक्यमिति श्रुत्वा ॥ ५८

शेष उवाच—

अत्राऽऽश्चर्यमभूद्यत्तु तन्मे निगदतः शृणु । वात्स्यायन मुनिश्रेष्ठ रामभक्तिपरायणः ॥ ५९
 रामं दृष्ट्वा महाराजं यादृशं ध्यानगोचरम् । अत्यन्तं हर्षमापन्नो जगाद स मुनीश्वरान् ॥ ६०
 मुनीश्वराः शृणुत भो मद्वाक्यं सुमनोरमम् । मादृशः को नु भूलोके भविष्यति सुभाग्यवान् ॥ ६१
 नास्ति मम समः कोऽपि न जातो न भविष्यति । यद्रामभद्रो नत्वा मां स्वागतं परिपृष्टवान् ॥ ६२
 यत्पादपङ्कजरजः श्रुतिमृग्यं सदैव हि । सोऽथ मत्पादयोः पाथः पीत्वा पूतमन्यत ॥ ६३
 एवं प्रवदतस्तस्य ब्रह्मस्फोटोऽभवत्तदा । [निर्गतं तद्भवत्तेजो विवेश रघुनन्दने ॥ ६४
 पश्यतां सर्वलोकानां सरयूतीरमण्डपे] । सायुज्यमुक्तिं संप्राप दुर्लभां योगिभिर्जनैः ॥ ६५
 दिवि तूर्यनिनादोऽभूद्दीपानादोऽभवत्तदा । पुष्पवृष्टिः पपासाग्रे पश्यतां चित्रमद्भुतम् ॥ ६६
 मुनयोऽप्येतदीक्षित्वा प्रशंसन्तो मुनीश्वरम् । कृतार्थोऽयं मुनिश्रेष्ठो यद्रामवपुषीक्षितः ॥ ६७

इति धीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसवादे रामाश्रमेध आरण्यकमुनेः सायुज्यमुक्तिवधन
 नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३०५२

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एतदाख्यानकं श्रुत्वा वात्स्यायन उदारधीः । परमं हर्षमापेदे जगाद च फणीश्वरम् ॥ १
 वात्स्यायन उवाच—
 कथां संशृण्वतो मह्यं तृप्तिर्नास्ति फणीश्वर । रघुनाथस्य भक्तार्तिहारिकीर्तिकरस्य वै ॥ २
 धन्य आरण्यको नाम मुनिर्वेदधरः परः । रघुनाथं समालोक्य देहं तस्याज नश्वरम् ॥ ३
 ततो राज्ञो ह्यः कुत्र गतः केन नियन्त्रितः । कथं तत्र रमानाथकीर्तिर्जाता फणीश्वर ॥ ४
 सर्वं कथय मे तथ्यं सर्वज्ञोऽस्ति यतो भवान् । धराधरवपुर्धारी साक्षात्तस्य स्वरूपधृत् ॥ ५

व्यास उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य महष्ट्रेणान्तरात्मना । उवाच रामचारित्रं तत्तद्गुणकथोदयम् ॥ ६

शेष उवाच—

साधु पृच्छसि विप्रपे रघुनाथगुणान्मुहुः । श्रुतानश्रुतवत्कृत्वा तेषु लोलुपतां दधत् ॥ ७
 ततो निरगमद्वाहः सैनिकैर्बहुभिर्हतः । रेवातीरे मनोहारे मुनिवृन्दनिपेक्षिते ॥ ८

सेनाचरास्ततः सर्वे यत्र बाहस्ततस्ततः । मसर्पन्ति निरीक्षन्तस्तन्मार्गे रणकोविदाः ॥ ९
 बाजी गतोऽथ रेवाया हृदेऽणाधजलान्विते । भाले स्वर्णभवं पत्रं धारयन्पुजिताङ्गकः ॥ १०
 ततो जले ममज्जासौ रामचन्द्रहयो वरः । तदा सर्वे महाशूरास्तत्र विस्मयमागताः ॥ ११
 तैः परस्परमेवोच कथं हयसमागमः । कोऽत्र गन्ता जले बाहमानेतुं तं महोदयम् ॥ १२
 इति यावत्समुद्रिणा मन्त्रयन्ते परस्परम् । तावद्दीरशतैः सार्धमाजगाम रघोः पतिः ॥ १३
 तान्सर्वान्निमनस्कान्स दृष्ट्वा शत्रुघ्नसंज्ञितः । पमच्छ मेघगम्भीरवाचा वीरशिरोमणिः ॥ १४
 किं स्थितं निखिलैरत्र युष्माभिः संघशो जले । कुत्राश्वो रघुनाथस्य स्वर्णपत्रेण शोभितः ॥ १५
 जले किं निमज्जासौ हृतो वा केन मानिना । तन्मे कथयत क्षिप्रं कथं यूयं विमोहिताः ॥ १६

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य राज्ञो रघुवरस्य ते । कथयामासुस्तं सर्वे वीराः शूरशिरोमणिम् ॥ १७

जना ऊचुः—

स्वामिन्वर्य न जानीमो मुहूर्तमभवज्जले । निमज्ज ततो नाऽऽयादयस्तत्र मनोहरः ॥ १८
 त्वमेव तत्र गत्वैवं बाहमानय वेगतः । अस्माभिस्तत्र गन्तव्यं त्वया सार्धं महामते ॥ १९
 इति श्रुत्वा वचस्तेषां सैनिकानां रघूद्वहः । खेदं प्राप्य जनान्पश्यञ्जलसंतरणोद्यतान् ॥ २०
 उवाच मन्त्रिमुख्यं स किं कर्तव्यमतः परम् । कथं बाहस्य संप्राप्तिर्भविष्यति तथा वद ॥ २१
 के तत्र शूराः संयोज्या जलेऽन्वेपयितुं हयम् । को वाऽऽनयिष्यते बाहं केनोपायेन तद्वद ॥ २२
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सुमतिर्मन्त्रिसत्तमः । उवाच समये योग्यं शत्रुघ्नं हर्षयन्निव ॥ २३

सुमतिरुवाच—

स्वामिन्नस्ति तव श्रीमञ्चक्षिरद्भुतकर्मणः । पातालगमने शक्तिर्जलमध्यादिह स्फुटम् ॥ २४
 अन्यच्च पुष्कलस्यापि शक्तिरस्ति महात्मनः । हनूमतोऽपि रामस्य पादसेवापरस्य च ॥ २५
 तस्माद्युयं तत्र गत्वा हयमानयत ध्रुवम् । यतो भवेद्बाहमेवो रघुनाथस्य धीमतः ॥ २६

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाश्रुत्य शत्रुघ्नः परवीरहा । स्वयं विवेश तोयान्तर्हनुमत्पुष्कलान्वितः ॥ २७
 यावज्जलं विवेशासौ तावत्पुरमदृश्यत । अनेकोद्यानशोभाढ्यममेयं पुटभेदनम् ॥ २८
 तत्र माणिक्यसूचिते स्तम्भे स्वर्णमये हयम् । वद्धं ददर्श रामस्य स्वर्णपत्रमुशोभितम् ॥ २९
 स्त्रियस्तत्र मनोहारिरूपधारिण्य उत्तमाः । सेवन्ते सुन्दरीमेकां पर्यङ्के सुखमास्थिताम् ॥ ३०
 तान्दृष्ट्वा ताः स्त्रियः सर्वाः प्रावोचन्स्वामिनीं प्रति । [* एतैः पीवरवर्षाणो मांसपुष्टकलेवराः ३१
 भविष्यन्ति तव श्रेष्ठमाहारस्य फलं महत् ।] एतेषां शोणितं स्वादु पुरुषाणां गतायुषाम् ॥ ३२
 एतद्वचः समाकर्ण्य सेवकीनां वराऽङ्गना । जहास किंचिद्वदनं जर्तयन्ती ध्रुवाऽनघा ॥ ३३
 तावन्नयस्ते संप्राप्ताः संनादश्रीविशोभिताः । शिरस्त्राणानि दधतः शौर्यवीर्यसमान्विताः ॥ ३४
 ता दृष्ट्वा महिलास्तत्र सौन्दर्यश्रीसमान्विताः । मोक्षुस्ते विस्मयं विप्र किमिदं दृश्यते महत् ॥ ३५
 नमश्कुर्महात्मानः सर्वे देववराङ्गनाः । किरीटमणिविद्योतद्योतिताङ्घ्रियुतास्ततः ॥ ३६

* एतद्विहान्तर्गतं पाठः क. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ स. ज. जलान्वितं बाहं ने । २ द. 'रघु' यु । ३ स. शीघ्रं । ४ क. ख. घ. द. व. छ. न. ट. ठ. ड. ण. त.
 ग. भूमिमये । ५ द. 'तेऽस्यवर्षावयसो मां' ।

सा तान्पप्रच्छ पुरुषान्सर्वश्रेष्ठा सुभामिनी । के यूयमत्र संप्राप्ताः कथं चापधरा नराः ॥ ३७
 मत्स्थलं सर्वदेवानामगम्यं मोहने महत् । अत्र प्राप्तस्य तु कापि निवृत्तिर्न भवेत्पुनः ॥ ३८
 अश्वोऽयं कस्य राज्ञो वै कथं चाभरवीजनः । स्वर्णपत्रेण शोभाढ्यः कथयन्तु ममाग्रतः ॥ ३९

शेष उवाच—

इति तस्या वचः श्रुत्वा मोहनाक्षरसंयुतम् । हनूमांस्तां प्रत्युवाच गतभीः ग्रहसन्निव ॥ ४०
 वयं वै किंकरा राज्ञस्त्रैलोक्यस्य शिखामणेः । त्रिलोकी यं प्रणमते सर्वदेवशिरोमणिम् ॥ ४१
 रामभद्रस्य जानीध्वं ह्यमेधप्रवर्तितुः । मुञ्चन्तु वाहमस्माकं कथं बद्धो वराङ्गने ॥ ४२
 वयं सर्वास्त्रकुशलाः सर्वशास्त्रास्त्रकोविदाः । नयिष्यामो बलाद्वाहं [*हत्वा तत्प्रतिरोधकान् ॥ ४३
 इति वाक्यं समाकर्ण्य पुत्रङ्गस्य वराङ्गना ।] विवरस्था प्रत्युवाच हसन्ती वाक्यकोविदा ॥ ४४
 मयाऽऽनीतमिमं बाहं न को मोचयितुं क्षमः । वर्षायुतेन निशितैर्बाणैः कोटिभिरच्छिखैः ॥ ४५
 परं रामस्य पादाब्जसेवकीकर्मकारिणी । न ग्रहीष्यामि तद्बाहं राजराजस्य धीमतः ॥ ४६
 महान्वितयो जातो मम नेन्याः सुवाजिनः । क्षमताद्रामचन्द्रस्तच्छरण्यो भक्तवत्सलः ॥ ४७
 यूयं क्षिप्तास्तत्पुरुषा ह्यार्यं तस्य रक्षितुः । याचध्वं वरमप्राप्यं देवानामपि सत्तमाः ॥ ४८
 यथा मेऽमीवमत्युग्रं क्षमेत पुरुषोत्तमः । व्रीडां त्यक्त्वाऽखिलां सर्वे दृष्ट्वन्तु वरमुत्तमम् ॥ ४९
 तस्या वचः परं श्रुत्वा हनूमाभिजगाद ताम् । रघुनाथप्रसादेन सर्वमस्माकमुजितम् ॥ ५०

तथाऽपि याचे वरमेकमुत्तमं विधेहि तन्मे मनसः समीहितम् ।

भवे भवे नो रघुनाथकः पतिर्वयं च तत्कर्मकराश्च किंकराः ॥

एतद्वचः समाकर्ण्य पुत्रङ्गस्य तदाऽङ्गना । उवाच वाक्यं मधुरं ग्रहस्य गुणपूजितम् ॥ ५१
 भवद्भिः प्रार्थितं यत्तु दुर्लभं सर्वदैवतैः । तद्भविष्यत्यसंदेहः सेवकास्तद्रघोः पतेः ॥ ५२
 अथापि वरमेकं वै दास्यामि कृतहेलना । रघुनाथस्य तुष्टयै तद्वत् मे भविष्यति ॥ ५३
 अग्रे वीरमणिर्भूषो महाबलसमन्वितः । ग्रहीष्यति भवद्बाहं शिवेन परिरक्षितः ॥ ५४
 तज्जायार्थं महाह्रं मे गृहीत सुमहाबलाः । द्वैरथे स तु योद्धव्यः शत्रुघ्नेन त्वया महान् ॥ ५५
 इदमल्लं यदा त्वं तु क्षेपयिष्यासि संगरे । अनेन प्रूतो रामस्य स्वरूपं ज्ञास्यते पुनः ॥ ५६
 ज्ञात्वा तं वाजिनं दत्त्वा चरणे प्रपतिष्यति । तस्माद्गृहीत चास्त्रं तन्मम वैरिविदारणम् ॥ ५७
 तच्छ्रुत्वा रघुनाथस्य भ्राता जग्राह चास्त्रकम् । उदञ्जुलः पवित्राङ्गो योगिन्या दत्तमद्भुतम् ॥ ५८
 तस्माप्याल्लं महातेजा बभूव रिपुकर्षणः । दुष्पृष्ठ्यो दुराराध्यो वैरिचारणसच्छृणिः ॥ ५९
 तां नत्वा राघवश्रेष्ठः शत्रुघ्नो ह्यसत्तमम् । गृहीत्वाऽगाज्जलात्तस्माद्रवातीरे सुखोचिते ॥ ६०
 तं दृष्ट्वा सैनिकाः सर्वे ग्रहृष्टाङ्गा मुदाऽन्विताः । साधु साधु प्रशंसन्तः पञ्चचूर्हयनिर्गमम् ॥ ६१
 हनूमान्कथयामास ह्यस्याऽऽगमनं महत् । वरप्राप्तिं च तेभ्यो वै तेऽपि श्रुत्वा मुदं गताः ॥ ६२

इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे जलमध्याद्वाहप्राप्तिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३११५

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

निनदत्सु मृदङ्गेषु वीणानादेन सर्वतः । मुक्तो वाहस्ततो देवपुरं देवविनिर्मितम् ॥ १
यत्र स्फाटिककुड्यानां रचनाभिर्गृहा नृणाम् । हसन्ति चिन्त्यं विमलं पर्वतं नागसेवितम् ॥ २
राजतानि गृहाण्यत्र दृश्यन्ते प्रकृतेरपि । विचित्रमणिसंनद्धा नानामाणिक्यगोपुराः ॥ ३
पथिन्यो यत्र लोकानां गेहे गेहे मनोहराः । हरन्ति चिच्चानि नृणां मुखपद्मकलसिताः ॥ ४
पद्मरागमणिर्यत्र गेहे गेहे सुभूमिषु । वद्धः संलक्ष्यते विम तदोष्ठस्पर्धया नु किम् ॥ ५
क्रीडाशैलाः मत्स्यगारं नीलरत्नविनिर्मिताः । कुर्वन्ति शङ्कां मेघस्य मयूराणां कलापिनाम् ॥ ६
हंसा यत्र नृणां गेहे स्फाटिकेषु नियन्त्रिताः । कुर्वन्ति मेघान्नो भीतिं मानसं न स्मरन्ति च ॥ ७
निरन्तरं शिवस्थाने ध्वस्तं चन्द्रिकया तमः । शुक्लकृष्णविभेदो न पक्षयोस्त्रय वै नृणाम् ॥ ८
तत्र वीरमणी राजा धार्मिकेष्वाग्रणीर्महान् । राज्यं करोति विपुलं सर्वभोगसमान्वितम् ॥ ९
तस्य पुत्रो महाशूरो नाम्ना रुक्माङ्गदो बली । वनिताभिर्गतो रम्पदेहाभिः क्रीडितुं वनम् ॥ १०
तासां मेञ्जीरसंरावः केङ्कणानां रवस्तथा । मनो हरति कामस्य किमन्यस्य कथा मभो ॥ ११
वनं जगाम सुपह्लसुपुष्पनगसंयुतम् । सदाशिवकृतावासमनुषद्भिर्विराजितम् ॥ १२
चम्पका यत्र बहुशः फुल्लकोरकशोभिताः । कुर्वन्ति कामिनां तत्र तदृच्छयार्तिं विलोकिताः ॥ १३
चूताः फलादिभिर्नम्रा मञ्जरीकौटिसंयुताः । नागाः पुञ्जगृहाश्च शालास्तालास्तमालकाः ॥ १४
कौकिलानां समारावा यत्र च श्रुतिगोचराः । सदा मधुपद्मझारगतनिद्राः सुमल्लिकाः ॥ १५
दाडिमानां समूहाश्च कर्णिकारैः समन्विताः । केतकीकानकीवन्यवृक्षराजिविराजिताः ॥ १६

तस्मिन्वने प्रमदसंयुतचित्रवृत्ति-

गोयन्कुलं मधुरवाग्निचिकीर्षयोद्यः ।

उद्यत्कुचाभिरभितो वनिताभिरागा-

च्छोभानिधानवपुरुस्त्रितभीविशेषः ॥

१७

काधित्तं नृत्तविगाभिस्तोषयन्ति स्म शोभनम् । काधिद्वान्नहत्याभिश्च काधिद्वान्चतुर्वाचिनः ॥

धूमं प्रयाज्यराः काधितोषयामामुक्मन्दाः । परिरम्भणानुर्गम्यं हृष्टं सिद्धिषुः स्त्रियः ॥ १८

ताभिः पुष्पोषणं कृत्वा भूषयामास ताः स्त्रियः । वाण्या कोमल्या शृंगश्रेयं कामरपुष्पैः ॥ १९

एवं प्रवृत्ते समये राजराजस्य पीयतः । प्रायाचद्भनदेशं स हयः परमशोभनः ॥ २०

ते स्वरूपवराचिनः कल्पनादृश्यं

गङ्गासमं पुष्पणः कुम्भमपिञ्जराङ्गम् ।

गत्वा (त्वा) समं पवनमेगनिरस्करिण्या

रुद्रा श्रियः परमकौतुकापदेरम् ॥

२२

ऊचुः पार्ति कमलमध्यपिशङ्गवर्णा-
स्ताम्राधरवतिभयाहतविदुर्मायाः ।
दन्तव्रजर्पमितहास्यमुशोभिवक्त्राः
कामस्य वाणनयनादिविमोहनाभाः ॥

२३

द्विप ऊचुः—

कान्त कोऽयं महानर्वा स्वर्णपत्रैकशोभितः । कस्य वा भाति शोभाढ्यो गृहाण स्ववलादिमम् ॥

शेष उवाच—

तदुक्तं वच आकर्ण्य लीलाललितलोचनः । जग्राह हयमेकेन करपद्मेन लीलया ॥ २५

वाचयित्वा भालपत्रं स्पष्टवर्णसमान्वितम् । जहास महिलामध्ये जगाद वचनं पुनः ॥ २६

रुक्माङ्गद उवाच—

पृथिव्यां नास्ति मे पित्रा समः शौर्येण च श्रिया । तस्मिन्नास्ति कथं धत्त उत्सेकं रामभूमिपः २७

यस्य रक्षां प्रकुरुते सदा रुद्रः पिनाकधृत् । यं देवा दानवा यक्षा नमन्ति मणिमौलिभिः ॥ २८

कुरुताद्वाजिमैथं वै जनको मे महाबलः । यात्वेप वाजिशालायां वध्नन्तु मम उद्भटाः ॥ २९

इति वाक्यं समाकर्ण्य महिलास्ता मनोहराः । प्रहर्षवदना जाताः कान्तं तु परिरिभरे ॥ ३०

गृहीत्वा तं हयं पुत्रो राज्ञो वीरमणेर्महान् । पुरं पत्नीसमायुक्तो महोत्साहमवीविशत् ॥ ३१

मृदङ्गध्वनिषु प्रोच्चैराहतेषु समन्ततः । वन्दिभिः संस्तुतः प्रागात्स्वपितुर्मन्दिरं महत् ॥ ३२

तस्मै स कथयामास हयं नीतं रघोः पतेः । वाजिमैधाय निर्मुक्तं स्वच्छन्दगातिमद्भुतम् ॥ ३३

रक्षितं शत्रुसूदेन महाबलसमेतिना । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य नृपो वीरमणिर्महान् ॥ ३४

नातिप्रशंसयामास तत्कर्म सुमहामतिः । नीत्वा पुनः समायातं चौरस्येव विचेष्टितम् ॥ ३५

कथयामास जामात्रे शिवायाद्भुतकर्मणः । रुक्माङ्गदधरायाङ्गभूपाय चन्द्रशोभिने ॥ ३६

तेन संमन्त्रयामास नृपो वीरमणिर्महान् । पुत्रसृष्टं महत्कर्म विनिन्द्यं महतां मतम् ॥ ३७

शिव उवाच—

राजन्पुत्रेण भवतः कृतं कर्म महाद्भुतम् । योऽजीहरन्महाबाहं रामचन्द्रस्य धीमतः ॥ ३८

अथ पुद्गं महद्भाति सुरासुरविमोहनम् । शत्रुघ्नेन महाराज्ञा वीरकोट्येकरक्षितुः ॥ ३९

मया यो धीयते स्वान्ते जिहया प्रोच्यते हि यः । तस्य रामस्य यज्ञाङ्गं जहार तव पुत्रकः ॥ ४०

परमत्र महालाभो भविष्यति रणाङ्गणे । यद्रामचरणाम्भोजं द्रक्ष्यामः स्वीयसेवितम् ॥ ४१

अत्र यत्नो महान्कार्यो हयस्य परिरक्षणे । नयिष्यन्ते वलाद्बाहं मया रक्षितमप्यमुम् ॥ ४२

तस्मादिमं महाराज राज्येन सह संनतः । वाजिनं शोभनं दत्त्वा प्रेक्षस्वाहृद्रियुगं ततः ॥ ४३

इति वाक्यं समाकर्ण्य शिवस्य स नृपोत्तमः । उवाच तं सुरेन्द्रादिचन्द्रपादाम्बुजद्वयम् ॥ ४४

वीरमणिरुवाच—

क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रतापस्य रक्षणम् । तदसौ कान्तमुद्युक्तः क्रतुना हयसंज्ञिना ॥ ४५

तस्माद्रक्ष्यः स्वप्रतापो येन केनापि मानिना । यावच्छस्यं कर्म कृत्वा शरीरव्ययकारकम् ॥ ४६

सर्वं कृतं सुतेनेदं गृहीतोऽश्वः पुनर्यतः । कोपितं रामभूपालं समयाहं कुरु प्रभो ॥ ४७

क्षत्रियाणामिदं कर्म कर्तव्यार्हं भवेन्न हि । यदकस्माद्रिपोः पादौ प्रणमेद्वयविदलः ॥ ४८

रिपवो विहसन्त्येनं कातरोऽयं नृपाधमः । क्षुद्रः प्राकृतवन्नीचो नतवान्भयविह्वलः ॥ ४९
तस्माद्भवान्यथायोग्यं योद्धव्ये समुपस्थिते । यद्विधेयं विचार्येवं कर्तव्यं भक्तरक्षणम् ॥ ५०

शेष उवाच—

[इति वाक्यं समाकर्ण्य चन्द्रचूडोऽब्रुवद्वचः । महसन्मेघगम्भीरवाण्या संमोहयन्मनः ॥ ५१
यदि देवास्त्रयस्त्रिंशत्कोटयः समुपस्थिताः । तथाऽपि त्वत्तः केनाश्वो गृह्यते मम रक्षितुः ॥ ५२
यदि रामः समागत्य स्वात्मानं दर्शयिष्यति । तदाऽहं चरणौ तस्य प्रणमामि सुकोमलौ ॥ ५३
स्वामिना सह योद्धव्यं महाननय उच्यते । अन्ये वीरास्तृणप्रायाः किंचित्कर्तुं न वै क्षमाः ॥ ५४
तस्माद्युध्यस्व राजेन्द्र रक्षके मायि संस्थिते । को शृङ्गाति वलाद्वाहं त्रिलोकी यदि संगता ॥ ५५

शेष उवाच—

एतद्वचः परं श्रुत्वा चन्द्रचूडस्य भूमिपः । जहर्प मानसेऽत्यन्तं युद्धकर्मणि कौतुकी ॥ ५६
इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे शेषवासस्यायनसवादे रामाश्रमेधे हयग्रहण नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयः—१३१७१

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

सेनाचरा महाराज्ञो महाबलसमेतिनः । समागतं तं पश्यन्तो हयं रामस्य भूपतेः ॥ १
कोऽसावश्वः केन नीतः कथं वा दृश्यते न सः । को गन्ता यमपुर्यां वै वाहं हृत्वा सुमन्दधीः ॥ २
विलोकयन्तस्तन्मार्गं यावत्सेनाचरा रघोः । तावत्प्राप्तो महाराजो महासैन्यपरिवृतः ॥ ३
पप्रच्छ सेवकान्सर्वान्कुत्राश्वो मम सांप्रतम् । न दृश्यते कथं वाहः स्वर्णपत्रसुशोभितः ॥ ४
इति तद्वचनं श्रुत्वा सेवकास्ते हयानुगाः । मोचुर्नाथ मनोवेगो वाहः केनापि कानने ॥ ५
हृत्तो न लक्ष्यते तस्मादस्माभिर्मार्गकोविदैः । तदत्र यत्नः कर्तव्यो हयमाप्तिं प्रति प्रभो ॥ ६
तेषां वचनमाकर्ण्य पप्रच्छ सुमतिं नृपः । शत्रुघ्नः शत्रुसंहारकारी मोहनरूपधृत् ॥ ७

शत्रुघ्न उवाच—

कोऽत्र राजा निवसति कथं वाहस्य संगमः । कियद्बलं भूमिपतेर्येन मेऽद्य हृत्तो हयः ॥ ८

सुमतिरुवाच—

राजन्देवपुरं ह्येतदेवेनैव विनिर्मितम् । कैलासमिव दुर्गम्यं वैरिसंघैः सुसंहतैः ॥ ९
अस्मिन्वीरमणीं राजा महाशूरः प्रतापवान् । राज्यं करोति धर्मेण शिवेन परिरक्षितः ॥ १०
योऽसौ मलयकारी स आस्ते भक्त्या वशीकृतः । चन्द्रचूडस्य (ङः स्व) भक्तस्य पक्षपातं सृजन्सदा
तस्माच्च महद्युद्धं गृहीतश्चेद्विष्यति । यत्ताः सन्तः प्रकुर्वन्तु रक्षणं कटकस्य हि ॥ १२
एवं श्रुत्वा स शत्रुघ्नः सर्वभूपशिरोमणिः । सैन्यव्यूहं रचित्वाऽसौ तिष्ठति स्म महायशाः ॥ १३
अथ तं सुखमासीनं मन्त्रयन्तं सुमन्त्रिणा । आजगाम स देवर्षिर्युद्धकौतुकसंयुतः ॥ १४
तमागतं मुनिं दृष्ट्वा शत्रुघ्नस्तपसां निधिम् । अभ्युत्थायाऽऽसने स्थाप्य मधुपर्कमथाऽऽचरत् ॥ १५
स्वागतेन च संतुष्टं नारदं मुनिसत्तमम् । उवाच ग्रीणयन्वाचा वाक्यवादविशारदः ॥ १६

शत्रुघ्न उवाच—

मदीयोऽश्वः कुञ्जं विप्रं कथयस्व महामते । न लक्ष्यते गतिस्तस्य सेचकैर्मम कोविदैः ॥ १७
शंस तं येन वा नीतं क्षत्रियेण च मानिना । कथं तत्र ह्यश्राप्तिर्भविष्यति तपोधन ॥ १८
इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य स नारदः । उवाच वीणां रणयन्गायत्रामकथां मुहुः ॥ १९

नारद उवाच—

एतद्देवपुरे राजन्भूषो वीरमणिर्महान् । तत्पुत्रेण वनस्येन गृहीतस्तव वाजिराट् ॥ २०
तत्र युद्धं महत्सेऽद्य भविष्यति सुदारुणम् । अत्र वीराः पतिष्यन्ति वलशौर्यसमन्विताः ॥ २१
तस्मादत्र महायत्नात्स्थातव्यं ते महाबल । रचय व्यूहरचनां दुर्गमां परसैनिकैः ॥ २२
जयस्ते भविता राजन्कृच्छ्रेण तु नृपोत्तमात् । रामं को नु पराजीयाद्भुवने सकले ह्यपि ॥ २३
इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विप्रो नभसि स्थितवांस्ततः । युद्धं सुदारुणं द्रक्ष्यन्देवदानवयोरिव ॥ २४

शेष उवाच—

अथ राजा वीरमणिः सर्वशूरशिरोमणिः । पटहं घोषितुं स्वीये पुरगन्धे महारवम् ॥ २५
आह्वयामास सेनानयं रिपुवारं महोन्मदम् । कथयामास च क्षिप्रं मेघगम्भीरया गिरा ॥ २६

वीरमणिरुवाच—

[*सेनानीः पटहस्याऽऽज्ञां देहि मे शोभने पुरे । यच्छ्रुत्वा मे सुसंनद्धाः शत्रुघ्नं प्रति यान्ति ते] २७
इति वाक्यं समाकर्ण्य राज्ञो वीरमणेस्तदा । [†कारयामास पटहं महारवनिनादितम्] ॥ २८
गेहे गेहे च रथयायां श्रूयते पटहध्वनिः । शत्रुघ्नं यान्तु ये सर्वे वीरा राजपुरे स्थिताः ॥ २९
यो(ये) वै राज्ञः समुल्लङ्घ्य शासनं वीरमानिनः । पुत्रा वा भ्रातरो वाऽपि ते वधार्हा नृपाज्ञया ३०
शृण्वन्तु वीराः पुनरप्याहते पटहे रवम् । श्रुत्वा विधीयतामाशु कर्तव्यं मा विलम्बितम् ॥ ३१

शेष उवाच—

इति पटहरवं स्वकर्णगोचरं नरवरवीरवरा ययुर्नृपोत्तमम् ॥

ते च कवचपरिभूषितस्वदेहाः समरमहोत्सवहृष्टचित्तकोशाः ॥ ३२

केचिद्ययुः शिरस्त्राणं धृत्वा शिरसि शोभने । कवचेन सुशोभाढ्याः शतकोटिसुशोभनाः ॥ ३३

रथेन हययुगेन मणिकाञ्चनशोभिना । [*ययुस्ते राजसंदेगौद्गपाला युद्धदुर्मदाः ॥ ३४

केचिन्मतङ्गजैर्मतैः केचिद्वाहैः सुशोभितैः । ययुर्नृपपटहं सर्वे राजसंदेसहारकाः ॥ ३५

विविक्तस्पर्णकवचाः शिरस्त्राणेन शोभिताः । रुक्माङ्गदोऽपि च निजे रथे तिष्ठन्मनोजवे ॥ ३६

शुभाङ्गदोऽनुजस्तस्य महारत्नमयं दधत् । कवचं वपुषि श्रेष्ठे निजं प्रागाद्रणोत्सवे ॥ ३७

राजभ्राता वीरसिंहः सर्वशस्त्रास्त्रकोविदः । ययौ नृपाज्ञया तत्र शासनं भूमिपस्य हि ॥ ३८

जाम्बेयस्तस्य राज्ञोऽपि वलमित्र इति स्मृतः । संनद्धः कवची खड्गी जगाम नृपमन्दिरम् ॥ ३९

सेनानी रिपुवारोऽपि सेनां तां चतुरङ्गिणीम् । सज्जां विधाय भूपाय न्यवेदयदथो महान् ॥ ४०

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. घ. ङ. च. द. ध. पुस्तकस्थः । † एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. घ. ङ. च. द. ध. पुस्तकस्थः । * एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. छ. ज. घ. ङ. च. द. ध. पुस्तकस्थः ।

अथ राजा वीरमणिः सर्वशस्त्रास्त्रपूरितम् । मणिमृष्टोच्चक्रोच्चमारोहत्स्यन्दनोत्तमम् ॥ ४१
 ततो वीरारवः शङ्खनिनादश्च समन्ततः । श्रूयते कातरान्वीरान्धेरयन्निव संगरे ॥ ४२
 भेर्यः समन्ततो जम्बुः शुभवादकवादिताः । अनीकान्यत्र तस्याऽऽसन्संग्रामाय प्रतस्थुषः ॥ ४३
 सर्वे कृतस्वस्त्ययनाः सर्वाभरणभूषिताः । सर्वशस्त्रास्त्रसंपूर्णा ययुः समरमण्डलम् ॥ ४४
 भेरीशङ्खनिनादेन पूरिताश्च नगा गुहाः । आकारितुं गतः किंतु तद्रवः स्वर्गसंस्थितान् ॥ ४५
 तस्मिन्कोलाहले वृत्ते राजा वीरमणिर्गहान् । रणोत्साहेन संयुक्तो ययौ प्रधनमण्डलम् ॥ ४६
 आगत्य संस्थितं तावद्रथपतिसमाकुलम् । समुद्र इव तस्थानात्प्लावितुं पुरुषानयात् ॥ ४७
 तदागतं बलं दृष्ट्वा रथिभिः शस्त्रकोविदैः । कोलाहलीकृतं सर्वमुवाच सुमतिं वृषः ॥ ४८

शत्रुघ्न उवाच—

समागतो वीरमणिर्मम वाजिपरो वली । योद्धुं मां महता भूपः सैन्येन चतुरङ्गिणा ॥ ४९
 कथं युद्धं प्रकर्तव्यं के योत्स्यन्ति बलोकटाः । तान्सर्वादिश मे वीरान्यथा स्याज्जय ईप्सितः ॥ ५०

सुमतिरुवाच—

स्वामिन्नसौ महाराजो महासैन्यपरिहृतः । समागतः स युद्धार्थे शिवभक्तिसमन्वितः ॥ ५१
 सांप्रतं युध्यतां वीरः पुष्कलः परमास्त्रवित् । अन्येऽपि नीलरत्नाद्या योद्धारो युद्धकोविदाः ॥ ५२
 शिवेन सह योद्धव्यं राज्ञा वा भवताऽनघ । द्वंद्वयुद्धेन जेतव्यो महाबलपराक्रमः ॥ ५३
 अनेन विधिना राजञ्जयस्तेऽत्र भविष्यति । पश्चाद्यद्रोचेत स्वाभिस्तत्कुरुष्व महामते ॥ ५४

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नः परवीरह । सुभटानादिदेशाय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ५५
 सर्वैः ससैन्यैर्युद्धार्थं राजभिः शस्त्रकोविदैः । यथा स्थान्मे जयः क्षिप्रं यतितव्यं तथा पुनः ॥ ५६
 रणार्थं राघवस्यैवं श्रुत्वा ते रणकोविदाः । महोत्साहेन संयुक्ता ययुर्योद्धुं तु सैनिकैः ॥ ५७
 इति भीमहापुराणे पादो पातालखण्डे शेषवात्स्वायनसंवादे रामाध्याये युद्धनिश्चयो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२२८

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

युद्धाय ते सुसंनद्धाः शत्रुघ्नस्य महाबलाः । ययुर्वीरमणेः सैन्यमध्ये शौर्यसमन्विताः ॥ १
 शरान्विपुश्रमानास्ते भिन्दन्तः सैनिकान्वहून् । व्यदृश्यन्त रणान्तस्ते शरासनधरा नराः ॥ २
 अनेकैः निहतास्तत्र गजा मणिमया रथाः । भग्ना बाहसमेताश्च दृश्यन्ते रणमण्डले ॥ ३
 विहितं कदनं तेषां धृत्वा रुक्माद्रदो वली । रथे मणिमये तिष्ठन्त्ययो योद्धुं तु सैनिकान् ॥ ४
 शरासने शरान्धास्यन्निपुणो अक्षयो दधत् । शोणनेत्रान्तरो भीमो महाकोपसमन्वितः ॥ ५
 अनेकवाणसंविशान्कुर्वन्वीरान्सहस्रशः । हाहाकारं कारयंस्तद्ययो रुक्माद्रदो वली ॥ ६
 राजपुत्रः स्वसदृशं बलेन यशसा श्रिया । आह्वयामास शत्रुघ्नं भारतं पुष्कलं वली ॥ ७

रुक्माद्वाद उवाच—

आगच्छ वीरकमणे महाबलपराक्रम । मया योद्धुं तु बलिना राजपुत्रेण भास्वता ॥ ८
 किमन्यैस्त्रासितैर्वीर निहतैः कोटिभिर्नरैः । मया सप्तं महायुद्धं विधाय जयमामुहि ॥ ९
 इत्युक्तवन्तं तरसा प्रहसन्पुष्कलो बली । जधान विपुले मध्ये वक्षसस्तीक्ष्णपर्वभिः ॥ १०
 तदमृष्यन्राजपुत्रो महाचापे दधच्छरान् । जधान दशभिर्वीरं पुष्कलं वक्षसोऽन्तरे ॥ ११
 उभौ समरसंख्याबुभावपि जयैषिणौ । रेजाते संगरे तौ हि कुमारस्तारको यथा ॥ १२
 बाणान्धनुषि संधाय दशसंख्यान्महाशितान् । अकरोत्पुष्कलो वीरो विरथं राजपुत्रकम् ॥ १३
 चतुर्भिश्चतुरो वाहान्द्वाभ्यां सूतमपातयत् । एकेन ध्वजमेतस्य द्वाभ्यां स्यन्दनरक्षकौ ॥ १४
 एकेन हृदि विध्याथ राजपुत्रस्य वेगवान् । तदद्भुतं कर्म सर्वे दृष्ट्वा वीराः प्रतोषिताः ॥ १५
 स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । अत्यन्तकोपमापन्नः स्यन्दनं परमाविशत् ॥ १६
 स स्थित्वा स्यन्दनवरे हयरत्नेन भूषिते । शरासनं महद्भृत्वा सुदृढं गुणपूरितम् ॥ १७
 उवाच पुष्कलं वीरं रुक्माद्वाद इदं वचः । महापराक्रमं कृत्वा क यास्यसि परंतप ॥ १८
 पश्य मेऽद्य पराक्रान्तिं यद्धलेन विनिर्मिताम् । यत्नाच्चिष्टस्व भो वीर नयामि त्वद्रथं नभः ॥ १९
 इत्युक्त्वा शरमत्युग्रं दधार स्वशरासने । मन्त्रयित्वा मुमोचास्त्रं भ्रामकं पौष्कले रथे ॥ २०
 मुमोच निशितं बाणं स्वर्णपुङ्खकशोभितम् । तेन बाणेन नीतोऽस्य रथो योजनमात्रकम् ॥ २१
 धृतः कृच्छ्रेण सूतेन रथो बभ्राम भूतले । कृच्छ्रेण प्राप्य तत्स्थानं पुष्कलः परमास्रवित् ॥ २२
 जगाद वचनं तं वै बाणं विभ्रच्छरासने । स्वर्गं प्रामुहि वीराज्य सर्वदेवैकशोभितम् ॥ २३
 त्वादृशाः पृथिवीयोग्या न भवन्ति नृपोत्तम । शतक्रतुसभायोग्यास्तद्रच्छस्व सुरालयम् ॥ २४
 इत्युक्त्वा स मुमोचास्त्रमाकाशप्रापकं महत् । तेन बाणेन स रथो ययौ खमनुलोमतः ॥ २५
 सर्वाह्लोकानतिक्रम्य ययौ सूर्यस्य मण्डलम् । तज्ज्वालया रथो दग्धो ह्यसूतसमन्वितः ॥ २६
 तत्करैर्दग्धभूयिष्ठकलेवरः सुदुःखितः । पपात चन्द्रचूडं स धृत्वा हृद्यसुखादिनम् ॥ २७
 भूषौ निपतितस्तत्र करदग्धकलेवरः । अत्यन्तदुःखमापन्नो मुमुर्छे रणमण्डले ॥ २८
 तस्मिन्निपतिते भूमौ मूर्छिते राजपुत्रके । हाहाकारो महानासीत्तत्र संग्राममूर्धनि ॥ २९
 वैरिणो जयलक्ष्मीं ते संप्राप्ताः पुष्कलोन्मुखाः । पलायनपरा जाता वैरिणो हयरक्षकाः ॥ ३०
 तदा पुत्रस्य वै मूर्छां दृष्ट्वा वीरमणिर्नृपः । प्रायात्समैरमध्यस्थं पुष्कलं कोपपूरितः ॥ ३१
 तदा भूमिश्चालेयं सपवतवनोत्तमा । शूरा वै हर्षमापन्नाः कातरा भयपीडिताः ॥ ३२
 चापं महदधानः स इषुधी अक्षयावपि । रोषाग्निश्वासमापुञ्जनाहयामास वैरिणम् ॥ ३३

इति श्रीमहापुराणे पाण्डे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे पुष्कलपुत्रयो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३२६१ ।

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

आह्वयन्तं महासैन्यवारिभौ पुष्कलं नृपम् । समालस्य कपीन्द्रोऽपि हनूमांस्त्वमपावत ॥

दृश्यन्ते लोमभिः पूर्णास्ताम्रपर्णीव तन्न(ते न)दी । पुष्कलप्रहिता वाणा नृणामङ्गेषु संगताः ॥५९॥
 कुर्वन्ति प्राणविच्छेदं वीराणामपि सर्वतः । सर्वे रुधिरसिक्ताङ्गाः सर्वे छिन्ननिजाङ्गकाः ॥ ६०॥
 दृश्यन्ते किंशुका यद्वत्सुभटाः प्रधनाङ्गणे । एतस्मिन्समये क्रुद्धः समाभाष्य महीपतिम् ॥ ६१॥
 जघान दशवाणैस्तं रोषपूरपरिभुतः । तद्वाणवेधभिन्नाङ्गो विशीर्णकवचो नृपः ॥ ६२॥
 महाबलं तं मन्वानः प्राहरच्छरकोटिभिः । तैर्वाणैः कवचान्मुक्तं सवद्वह्नुशुशोणितम् ॥ ६३॥
 चपुर्वभूव रुचिरं शरपञ्जरगोचरम् । शरपञ्जरमध्यस्थो विद्वलीकृतमानसः ॥ ६४॥
 शरान्नेतुं च संघातुं न चक्षाम स भारतिः । रामं स्मृत्वा धनुर्धृत्वा करे सज्यं महेन्द्रतः ॥ ६५॥
 मुमोच वाणान्निशितान्त्रैरिवृन्दनिवारणाच्च । तैर्वाणैः शरजालं तद्विधूय द्विजपुंगव ॥ ६६॥
 शङ्खं प्रध्माय समरे जगाद गतभीर्नृपम् ॥ ६६॥

पुष्कल उवाच—

त्वया कृतं महत्कर्म यन्मां वाणस्य पञ्जरे । गोचरं कृतवान्वीर वीरतापनमुद्भटम् ॥ ६७॥
 वृद्धत्वान्मम मान्योऽसि सांप्रतं रणमण्डले । पश्य मेऽद्य पराक्रान्तं राजन्वीरमणे महत् ॥ ६८॥
 वाणत्रयेण भो वीर मूर्छितं करवै न हि । ताह्वं प्रतिज्ञां शृणु मे सर्ववीरविमोहिनीम् ॥ ६९॥
 गङ्गां प्राप्यापि यो वै तां निन्दित्वा पापहारिणीम् । न मज्जति महापापो महामूढविचेष्टितम् ७०॥
 तस्य पापं ममैवास्तु चेन्न त्वां रणमण्डले । पतितं मूर्छया [नैव करिष्ये तीक्ष्णसायकैः ॥ ७१॥
 सांप्रतं वीरबुद्ध्या त्वं] संनद्धो भव भूपते । इति वाक्यं समाकर्ण्य पुष्कलस्य वृषोत्तमः ॥ ७२॥
 चुकोप भृशमुद्विग्नः संदधे निशिताञ्जुरान् ॥ ७३॥
 ते शरा त्ददयं भित्त्वा गतास्ते भारतेर्महत् । पेतुः क्षितावधौ यद्वद्रामभक्तिपराबुद्धाः ॥ ७४॥
 ततः शरं मुमोचास्मै निशितं वद्विषमभम् । लक्ष्मीकृत्य महद्वृक्षः कपाटतद्विस्तृतम् ॥ ७५॥
 स वाणो भूमिपतनाद्विधा छिन्नः शरेण हि । पपात रथमध्येऽपि भूमण्डलमिव ज्वलन् ॥ ७६॥
 अपरं वाणमायत्त मातृभक्तिभवं ततः । निधाय पुण्यं सोऽप्येष चिच्छेद महता पुनः ॥ ७७॥
 तदा खिन्नः स हृदये किं कर्तव्यमिति स्मरन् । रामं त्ददि निजार्तिघ्नं मुमोच परमास्त्रवित् ॥७८॥
 स वाणस्तस्य त्ददये लग्न आशीविपोषमः । मूर्छामिमापयत्तं वै ज्वलन्सूर्यसमप्रभः ॥ ७९॥
 ततो हाहाकृतं सर्वं पलायनपरायणम् । राक्षि संश्रुद्धिते जाते पुष्कले जयमाप्तवान् ॥ ८०॥
 इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषपातस्यायनसंवादे रामाश्वमेधे पुष्कलविजयो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—१३३४१

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

हनुमान्वीरसिंहं वृ समागत्याग्रवीद्वचः । तिष्ठ यासि कुतो वीर जेष्यामि त्वां सणादिह ॥ १॥
 एवमुक्तं समाकर्ण्य पुत्रस्य ययौ महत् । कोपपूरपरिभुतः कार्मुकं जलदस्वनम् ॥ २॥
 विनय घोरान्निशितान्वाणान्मुञ्चन्वर्ध्ना रणे । आपाते जलदस्येव धारासारो मनोहरः ॥ ३॥

* एतद्विद्वान्मतेतः पादो द. पुत्रकारणः ।

तान्दृष्ट्वा निशितान्वाणान्स्ववपुष्के विलग्नकान् । चुकोप हृदयेऽत्यन्तं तं हन्तुं मन आदर्धे ॥ ४
 मुष्टिना ताडया मास हृदये वज्रसारिणा । स मुष्टिना हतो वीरः पपात धरणीतले ॥ ५
 मूर्च्छितं तं समालोक्य पितृव्यं स शुभाङ्गदः । रुक्माङ्गदोऽपि संमूर्च्छां त्यक्त्वाऽगाद्रणमण्डलम् ॥ ६
 वाणान्समभिवर्पन्तौ मेधाविष महास्वनौ । कुर्वन्तौ कदनं घोरं पुवङ्गं प्रति जन्मतुः ॥ ७
 तौ दृष्ट्वा समरे वीरौ समायान्तौ कपीश्वरः । लाङ्गलेन च संवेष्ट्य सरथौ चापधारकौ ॥ ८
 स्फोटयामास भूदेशे तत्क्षणान्मूर्छिताबुधौ । निश्चेष्टौ समभूतां तौ रुधिराक्रान्तदेहकौ ॥ ९
 बलमित्रधिरं युद्धं विधाय सुमदेन हि । मूर्छामपापयत्तं वै वाणैः सुशितपर्वभिः ॥ १०
 पुष्कलेन क्षणाद्वीतो मूर्छां चैतन्यवर्जिताम् । जयमाप्तं तु कटकं शत्रुघ्नस्य भटार्दनम् ॥ ११
 एतस्मिन्समये शर्वः स्यन्दनं वरमास्थितः । विस्फारयन्धनुर्दिव्यमुपाधावद्भटानिमान् ॥ १२
 जटाजूटान्तरगतां चन्द्रलेखां बहन्महान् । सर्पाभूपां मनःस्पृष्ट्यां दधदाजगवं धनुः ॥ १३
 संमूर्छिताज्जनान्दृष्ट्वा भक्तातिघ्नो महेश्वरः । योद्धुं प्रायान्महतसैन्ये शत्रुघ्नस्य भटानिमान् ॥ १४
 सगणः सपरीवारः कम्पयन्मृषीवितलम् । भक्तरक्षार्थमागच्छंस्त्रिपुरं च यथा पुरा ॥ १५
 कोपाच्छोणतरे नेत्रे बहन्प्रलयकारकः । पश्यन्वीरान्वहुमतीन्पिनाकी देववन्दितः ॥ १६
 तमागतं मेहशानं वीक्ष्य रामानुजो बली । जगाम समरे योद्धुं सर्वदेवशिरोमणिम् ॥ १७
 अथाऽऽगतं तु शत्रुघ्नं रुद्रो वीक्ष्य पिनाकभृत् । उवाच परमापन्नः कोपं सगुणचापभृत् ॥ १८
 पुष्कलेन महत्कर्म कृतं रामाङ्गप्रतिसेविना । मद्भक्तं यो रणे हत्वा गतः समरमण्डलम् ॥ १९
 अद्य कास्ति परो वीरः पुष्कलः परमास्त्रविद् । तं हत्वा सुखमाप्स्यामि समरे भक्तपीडनम् ॥ २०

शेष उवाच—

इत्युक्त्वा वीरभद्रं स प्रेषयामास पुष्कलम् । याहि त्वं समरे योद्धुं पुष्कलं सेवकार्दनम् ॥ २१
 नन्दिनं प्रेषयामास हतमन्तं महाबलम् । कुशध्वजं प्रचण्डं तु भृङ्गिणं च सुबाहुकम् ॥ २२
 सुमदं चण्डनामानं गणं स्वीयं समादिशत् । पुष्कलस्तु समायान्तं वीरभद्रं महागणम् ॥ २३
 महारुद्रस्य संवीक्ष्य योद्धुं प्रायान्महामनाः । पुष्कलः पञ्चभिर्वाणैस्ताडयामास संयुगे ॥ २४
 तैर्वाणैः क्षतगात्रस्तु त्रिशूलं स समाददे । स त्रिशूलं क्षणाच्छित्त्वा व्यगर्जत महाबलः ॥ २५
 छिन्नं स्वीयं त्रिशूलं वै वीक्ष्य रुद्रानुगो बली । खट्वाङ्गेन जघानाऽऽशु मस्तके भारतिं द्विजम् ॥ २६
 खट्वाङ्गाभिहतः सोऽथ मुमुर्च्छ क्षणमुद्भटः । विहाय मूर्छां सद्दीरः पुष्कलः परमास्त्रविद् ॥ २७
 चिच्छेद खट्वाङ्गमपि करस्थं तस्य तत्क्षणात् । वीरभद्रः स्वके छिन्ने खट्वाङ्गे करसंस्थिते ॥ २८
 परमां कुधमापन्नो वभञ्ज रथिनो रथम् । भङ्क्त्वा रथं तु वीरस्य पदातिं च विधाय सः ॥ २९
 बाहुयुद्धेन युयुधे पुष्कलेन महात्मना । स पुष्कलो रथं त्यक्त्वा तूर्णितं तेन वेगतः ॥ ३०
 मुष्टिना ताडयामास वीरभद्रं महाबलः । अन्योन्यं मुष्टिभिर्घ्नन्तावूरुभिर्जानुभिस्तथा ॥ ३१
 परस्परबधोपुक्तौ परस्परजयैषिणौ । एवं चतुर्दिनमभद्रात्रिदिवमपीशयोः ॥ ३२
 न कोऽपि तत्र हीयेत न जीयेत महाबलः । पञ्चमे तु दिने वृत्ते वीरभद्रो महाबलः ॥ ३३
 गृहीत्वा नभ उद्वहीनो महावीरं तु पुष्कलम् । तत्र युद्धं तयोरासीद्देवासुरविमोहनम् ॥ ३४
 मुष्टिना चरणापातैर्बाहुभिः सुखुरैर्महत् । तदाऽत्यन्तं प्रकुपितः पुष्कलो वीरभद्रकम् ॥ ३५

शृहीत्वा कण्ठदेशे तु ताडयामास भुतले । तत्प्रहारेण व्यथितो वीरभद्रो महाबलः ॥ ३६
 शृहीत्वा पुष्कलं पादे जघानाऽऽस्फालयन्मुहुः । ताडयित्वा महीदेशे पुष्कलं सुमहाबलम् ॥ ३७
 [*त्रिशूलेन चक्रताऽऽशु शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जगर्ज पुष्कलं हत्वा वीरभद्रो महाबलः ॥] ३८
 गर्जता तेन शार्वेण प्रापितास्त्रासमुद्भटाः । हाहाकारो महानासीत्पुष्कले पतिते रणे ॥ ३९
 त्रासं प्रापुर्जनाः सर्वे रणमध्ये सुकोविदाः । ते शशंशुश्च शत्रुघ्नं पुष्कलं पातितं रणे ॥ ४०
 वीरभद्रेण वीरेण महेश्वरगणेन वै । इत्याद्युत्थ महावीरः पुष्कलस्य वधं तदा ॥ ४१
 दुःखं प्राप्तो रणेऽत्यन्तं कम्पमानः शुचा महाह । तं दुःखितं च शत्रुघ्नं ज्ञात्वा रुद्रोऽब्रवीद्वचः ॥
 शत्रुघ्नं समरे वीरं शोचन्तं पुष्कले हते । रे शत्रुघ्न रणे शोकं मा कृथाः सुमहाबल ॥ ४३
 वीराणां रणमध्ये तु पातनं कीर्तये स्मृतम् । धन्यो वीरः पुष्कलालयो यश्च वै दिनपञ्चकम् ॥ ४४
 युयुधे वीरभद्रेण महामलयकारिणा । येन क्षणाद्विनिहता दक्षो मदपमानकृत् ॥ ४५
 क्षणाद्विनिहता येन दैत्यास्त्रिपुरसैनिकाः । तस्माद्युध्यस्व राजेन्द्र शोकं त्यक्त्वा महाबल ॥ ४६
 यत्नात्तिष्ठाय वीराण्य मयि योद्धरि संस्थिते । शोकं तत्याज शत्रुघ्नो वीरश्चक्रोथ शंकरम् ॥ ४७
 आत्तसज्यधनुर्बाणैः माहरत्स महेश्वरम् । ते बाणाः सुरशीर्षण्यवपुषं क्षतविक्षतम् ॥ ४८
 अकुर्वस्तन्महचित्रं भक्तरक्षार्थमागतम् । ते बाणाः शंकरस्यापि बाणा नभाति संस्थिताः ॥ ४९
 व्याप्यैतत्सकलं विश्वं चित्रकारि मुनेरपि । तद्बाणयोर्युद्धवलं वीक्ष्य सर्वत्र मेनिरे ॥ ५०
 प्रलयं लोकसंहारकारकं सर्वमोहकम् । आकाशे तु विमानानि संस्थित्य स्वपुरस्थिताः ॥ ५१
 विलोकयितुमागत्य मशंसन्ति तयोर्भृशम् । अयं लोकत्रयस्यापि प्रलयोत्पत्तिकारकः ॥ ५२
 असावपि महाराजरामचन्द्रस्य चानुजः । किमिदं भविता को वा जेष्यति क्षितिमण्डले ॥ ५३
 पराजयं वा को वीरः प्राप्स्यते रणमूर्धनि । एवमेकादशाहानि वृत्तं युद्धं परस्परम् ॥ ५४
 द्वादशे दिवसे प्राप्ते मुपोचात्त्रं नराधिपः । ब्रह्मसंज्ञं महादेवं हन्तुं क्रोधसमन्वितः ॥ ५५
 स विज्ञाय महाशूलं तन्मुक्तं शत्रुघ्नवैरिणा । हसन्नप्यपि वचनेन मुक्तं ब्रह्मशिरो महत् ॥ ५६
 अत्यन्तं विस्मयं प्राप्य किं कर्तव्यमतः परम् । एवं विचारयुक्तस्य हृदये ज्वलनोपमम् ॥ ५७
 शरं वै निचखानाऽऽशु देवदेवशिरोमणिः । तेन बाणेन शत्रुघ्नो मूर्छितो रणमण्डले ॥ ५८
 हाहाभूतमभूत्सर्वं कटकं भटसेवितम् । सर्वे रुद्रगणैर्वीराः पातिताः पृथिवीतले ॥ ५९
 सुबाहुमुपदमुख्याः स्वबाहुवलदपिताः । पतितं मूर्छया वीक्ष्य शत्रुघ्नं शरपीडितम् ॥ ६०
 पुष्कलं तु रथे स्थाप्य सेवकैः परिरक्षितम् । हनूमानागतो योद्धुं शिवं संहारकारम् ॥ ६१
 श्रीरामस्मरणाद्योधान्स्वीयानपि महपितान् । प्रकुर्वन्प्रोपतस्तीव्रं लाङ्गूलं च प्रकम्पयन् ॥ ६२
 इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषात्तात्पर्यात्मसनादे रामायणमेवे शत्रुघ्नराजयो नाम त्रिवारवतारोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३४०३

अथ अनुधत्तारिचोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

आगत्य सविधे रुद्रं समराङ्गणमूर्धनि । जगाद हनुमान्नीरः संजिहीर्षुः सुराधिपम् ॥ १

न दानेन न यज्ञेन नाल्पेन तपसा ह्यहम् । सुलभोऽस्मि महावेग तस्मात्प्रार्थय मे वरम् ॥ ३२

शेष उवाच—

एवं ब्रुवन्तं तं दृष्ट्वा हनूमान्निजगाद तम् । महसन्निर्भया वाचा मदेशानं तु तोषितम् ॥ ३३

हनूमानुवाच—

रघुनाथप्रसादेन सर्वं मेऽस्ति महेश्वर । तथाऽपि याचे हि वरं त्वत्तः समरतोषितात् ॥ ३४

एष पुष्कलसंज्ञो नः समरे पतितो हतः । तथा च रामावरजः शत्रुघ्नो मूर्छितो रणे ॥ ३५

अन्ये च वीरा बहवः पतिताः शरविक्षताः । मूर्छिताः पतिताः केचित्चान्नरक्षस्व गणैः सह ॥ ३६

यथा चैतान्महाभूता वेतालाश्च पिशाचकाः । न हरन्ति न खादन्ति च सृगालादयस्तथा ॥ ३७

एतेषां वपुषो भेदो न भवेत्त्वं तथाऽऽचर । यावदिन्द्रं रणे जित्वाऽऽनयामि द्रोणपर्वतम् ॥ ३८

तत्रस्था औपधीर्वाऽपि नीत्वा संस्थापितान्भटान् । जीवयामि बलात्सर्वास्तावत्त्वं रक्ष सर्वशः ॥ ३९

एष गच्छामि तं नेतुं द्रोणं पर्वतसत्तमम् । यस्मिन्वसन्त्यौपधयः प्राणिसंजीवनंकराः ॥ ४०

एतद्वचः समाकर्ण्य तथेति निजगाद तम् । [*याहि शीघ्रं नगं नेतुं रक्षामि त्वज्जटान्मृतान् ॥ ४१

तच्छ्रुत्वा वाक्यमीशस्य जगाम द्रोणपर्वतम्] । द्वीपान्सर्वानतिक्रामज्जगाम क्षीरसागरम् ॥ ४२

अत्र तु स्वगणैः सार्कं रक्षति स्म शिवो महान् । श्मशानं तद्वर्णैः स्वीर्यैर्महाबलपराक्रमैः ॥ ४३

हनूमान्द्रोणमासाद्य द्रोणं नाम महागिरिम् । लाङ्गुले तं निशयाऽऽश्रु प्रतस्थे रणमण्डलम् ॥ ४४

तं नेतुमुद्यते विमं चकम्पे स च पर्वतः । कम्पमानं तु तं दृष्ट्वा तत्पाला देवतागणाः ॥ ४५

हाहेति कृत्वा भोडुस्ते किमिदं भविता गिरौ । को ह्येनं नयते वीरो महाबलपराक्रमः ॥ ४६

एवं कृत्वा सुराः सर्वे संहता ददृशुः कपिम् । मुञ्चैनमिति ते प्रोच्य जघ्नुः शस्त्रास्त्रकोटिभिः ॥ ४७

तान्सर्वास्त्रघ्नतो दृष्ट्वा हनूमान्कुपितो भृशम् । जघान तान्क्षणाद्वीरः शक्रः सर्वसुरान्यथा ॥ ४८

केचित्पादाहतास्तत्र केचित्करविमर्दिताः । लाङ्गुलनिहताः केचित्केचिच्छृङ्गेण चाऽऽहताः ॥ ४९

सर्वे ते नाशमापन्नाः क्षणात्कीशेशताडिताः । केचिन्निपतिता भूमौ रुधिरेण परिप्लुताः ॥ ५०

केचित्कीशभयाघ्नस्ता जग्मुः शक्रं सुराधिपम् । क्षतेन च परिप्लुष्टा रुधिरक्षतदेहिनाः ॥ ५१

तान्दृष्ट्वा भयसंविघ्नान्रुधिरेण परिप्लुतान् । सुराज्जगाद विमनाः शक्रः सर्वसुरोत्तमः ॥ ५२

कथं यूयं भयत्रस्ताः कथं रुधिरविप्लुताः । केन दैत्येन निहता राक्षसेनाधमेन वा ॥ ५३

सर्वं शंसत मे तथ्यं यथा ज्ञात्वा ब्रजामि तम् । निहत्य बद्ध्वा चाऽऽयामि युष्मद्भातकमुन्मदम् ॥ ५४

इति वाक्यं समाकर्ण्य सुरासाहं सुरोत्तमाः । जगदुर्दीनया वाचा सुरासुरनमस्कृतम् ॥ ५५

देवा ऊचुः—

इहाऽऽगत्य न जानीमः कथिद्वानररूपवृत् । नेतुं द्रोणं समुद्युक्तो लाङ्गुलावेष्टितं गिरिम् ॥ ५६

गन्तुं कृतमतिस्तावदयं सर्वे सुसंहताः । युद्धं चक्रुः सु(कृम) संनद्धाः सर्वशस्त्रास्त्रपारिणः ॥ ५७

तेन सर्वे वयं युद्धे निर्जिता बलशालिना । अनेके निहतास्तत्र भूमौ पेतुः सुरोत्तमाः ॥ ५८

वयं तु बहुभिः पुण्यैर्नीविता इह चाऽऽगताः । शोणितेन सुपिक्ताद्राः क्षतपीडासमन्विताः ॥ ५९

एतद्वाक्यं समाकर्ण्य सुराणां स पुरंदरः । आदिदेश सुरान्सर्वान्महाबलसमन्वितान् ॥ ६०

पात महाद्रोणगिरिं कपिं वसुं महाबलम् । बद्ध्वाऽऽनयत यूयं वं सुराणां रणपातकम् ॥ ६१

देवाधिपस्य वचनं श्रुत्वा वाचस्पतिस्त्वदा । शक्रं तु पुरतः कृत्वा सर्वदेवैः परिहृतम् ॥ ५
जगाम तत्र यत्राऽऽस्ते हनूमान्निर्भयः कपिः । गर्जति प्रसभं जित्वा सुरान्सर्वान्पुत्रासनः ॥ ६
ते गत्वा सविधे तस्य बृहस्पतिपुरोगमाः । पेतुस्ते चरणौ नत्वा समीरतनुजस्य हि ॥ ७
बृहस्पतिस्तु तं वीरं जगाद भेरितो मुदा । सुराधीशेन लोकस्य गुरुणा वदतां वरः ॥ ८

बृहस्पतिरुवाच—

अजानद्भिः कृतं कर्म देवैस्त्वव पराक्रमम् । रामस्य चरणयोस्त्वं सेवकोऽसि महामते ॥ ९
किमर्थमयमारम्भः कथमत्र समागमः । तत्करिष्यामहे सर्वे संनतास्त्व भाषितम् ॥ १०
रोपं त्यक्त्वा कृपां कृत्वा देवाधीशं विलोकय । पवनात्मज दैत्यानां भयंकरवर्तुर्धृत् ॥ ११

शेष उवाच—

इत्थं भाषितमाकर्ण्य देवानां स गुरोर्वचः । उवाच देवान्सकलानुहं चैव महायशः ॥ १२
राज्ञो वीरमणेः संख्ये हताः शर्वेण भूरिशः । भटास्तान्वै जीवयितुं द्रोणं नेष्यामि पर्वतम् ॥ १३
[*तं ये निवारयिष्यन्ति स्ववीर्यवलदार्पिताः । तान्नेष्यामि क्षणादेव यमस्य सदनं प्रति] ॥ १४
तस्माद्ददतु मे युयं द्रोणं वाऽथ तदौपधम् । येन संजीवयिष्यामि मृतान्वीरान् रणाङ्गणे ॥ १५

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य पवनस्य सुतस्य ह । ते सर्वे प्रणतिं गत्वा ददुः संजीवनौपधम् ॥ १६
ते प्रहृष्टा भयं त्यक्त्वा सुराः स्वर्गोलकः समम् । ययुः सुरपतिं कृत्वा पुरः सौख्यसमान्विताः ॥ १७
हनूमन्भेषजं तत्तु समादाय गतो रणम् । स्तुतः सर्वैः सुरगणैर्महाकर्मसमुत्तुङ्गैः ॥ १८
तमागतं हनूमन्तं वीक्ष्य सर्वेऽपि वैरिणः । साधुसाधुप्रशंसन्तो अद्भुतं भेतिरे कपिम् ॥ १९

कपिः समागत्य महामुदा युतः पुरो भटं पुष्कलमागतं मृतम् ।

शिवेन संरक्षितमुग्रमण्डले श्रीरामचित्तं सविधे जगाम ह ॥

समर्ति च समाहूय मन्त्रिणं महतां मतम् । उवाच जीवयाम्यहं सर्वान्वीरान् रणे मृतान् ॥ २१
एव मुक्त्वा भेषजं तत्पुष्कलस्य महोरसि । शिरः कायेन संधाय जगाद वचनं शुभम् ॥ २२
यद्यहं मनसा वाचा कर्मणा राघवं पतिम् । जानामि तर्हि ह्येतेन भेषजेनाऽऽशु जीवतु ॥ २३
इति वाक्यं यदा वक्ति तावत्पुष्कल उत्थितः । रणाङ्गणेऽदराद्रोपाहन्तान्वीरशिरोमणिः ॥ २४
क गतो वीरभद्रोऽसौ मां संमूर्च्छं रणाङ्गणे । सद्योऽहं पातयाम्येनं कास्ति मे धनुरुत्तमम् ॥ २५
इति तं भाषमाणं वै ग्राह वीरं कपीन्द्रकः । धन्योऽसि वीर यद्य्यो वदस्येनं रणाङ्गणे ॥ २६
त्वं हतो वीरभद्रेण रघुनाथप्रसादतः । पुनः संजीवितोऽस्येदि शत्रुघ्नं याम मूर्छितम् ॥ २७
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र संग्रामवर्मूर्धनि । इवसन्नास्ते स शत्रुघ्नः शिवबाणमपीडितः ॥ २८
तत्र गत्वा समीपं तच्छत्रुघ्नस्य महात्मनः । निधाय भेषजं तस्य वक्षसि स्वासमागते ॥ २९
उवाच हनुमास्तं वै जीव शत्रुघ्न सत्तम । मूर्छितोऽसि रणे कस्मान्नहावलपराक्रमः ॥ ३०
यद्यहं ब्रह्मचर्यं च जन्मपर्यन्तमुद्यतः । पालयामि तदा वीरः शत्रुघ्नो जीवतात्क्षणात् ॥ ३१
उक्तमात्रेण तेनेदं जीवितः क्षणमात्रतः । क शिवः क शिवो यातो विहाय रणमण्डलम् ॥ ३२
अनेके निहताः संख्ये श्रीलद्रेण पिनाकिना । ते सर्वे जीविता वीरैः कपीन्द्रेण महात्मना ॥ ३३

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ड. ङ. न. त. थ. द. ध. पुस्तकस्यः ।

१ क. ख. ग. च. छ. ज. म. ड. ङ. न. त. थ. द. ध. 'तोऽमुना । शु' । २ ख. ज. त. थ. 'रा. सद्रोपाहा
मदापलाः । त' । ३ 'राः पुनः सरागममूर्धनि । त' ।

तदा सर्वे सुसंनद्धा रोपपूरितमानसाः । स्वे स्वे रथे स्थिताः शत्रून्प्रययुः क्षतविग्रहाः ॥ ३४
 पुष्कलो वीरभद्रं तु चण्डं चैव कुशध्वजः । नन्दिनं हनुमान्वीरः शत्रुघ्नः संगरे शिवम् ॥ ३५
 धनुर्विस्फारयन्तं तं शत्रुघ्नं बलिनां वरम् । संग्रामे शिवमाहूय तिष्ठन्तं प्रययौ नृपः ॥ ३६
 राजा वीरमणिर्वीरः शत्रुघ्नः समरे वली । अन्योन्यं चक्रतुर्युद्धं मुनिविस्मयकारकम् ॥ ३७
 राज्ञा वै वीरमणिना रथा भयाः शताधिकाः । शत्रुघ्नस्य नरेन्द्रस्य तिलशः क्षणतो द्विज ॥ ३८
 तदा प्रकुपितोऽत्यन्तं शत्रुघ्नो रणमण्डले । आग्नेयास्त्रं मुमोचास्मै दग्धं सैन्यं समन्वितम् ॥ ३९
 दाहकं तन्महदृष्ट्वा महास्त्रं शत्रुमोचितम् । अत्यन्तं कुपितो राजा वारुणास्त्रमथाऽऽददे ॥ ४०
 वारुणास्त्रेण शीतार्तं वीक्ष्य रामानुजो बली । वायव्यास्त्रं मुमोचास्मै तेन वायुर्महानभूत् ॥ ४१
 वायुना संहता मेघा ययुस्ते सर्वतोदिशम् । इतस्ततो गताः सर्वे सैन्यं तत्सुखितं वभौ ॥ ४२
 सैन्ये पवनपीडातं नृपो वीरमणिर्महान् । पर्वतास्त्रं रिपूद्धारि जग्राह च शरासने ॥ ४३
 पर्वतैः स्तम्भितो वायुर्न प्रमर्षति सङ्गरे । तद्वीक्ष्य रामावरजो वज्रास्त्रं तु समाददे ॥ ४४
 वज्रास्त्रेण हताः सर्वे नयास्तु तिलशः कृताः । चूर्णतां प्रापुरेतस्मिन्नणे वीरवराचिते ॥ ४५
 वज्रास्त्रेण विदीर्णाश्चा वीराः शोणितशोभिताः । वभ्रुतुः समरप्रान्ते चित्रं समभवद्रणम् ॥ ४६
 तदा प्रकुपितोऽत्यन्तं राजा वीरमणिर्महान् । ब्रह्मास्त्रं चाप आधत्त वैरिदाहकमद्भुतम् ॥ ४७
 ब्रह्मास्त्रे संधि(हि)ते सोऽपि सस्मार सुमनोहरम् । शरं तयोगिनीदत्तं सर्ववैरिविमोहनम् ॥ ४८
 ब्रह्मास्त्रं तत्करत्रप्रमागतं वैरिणं प्रति । तावच्छत्रुघ्ननाम्ना तु मुक्तं तन्मोहनास्त्रकम् ॥ ४९
 मोहनास्त्रेण तद्वास्त्रं द्विधा छिन्नं क्षणादिह । लयं राज्ञो हृदि सिमं मूर्च्छामप्रापयन्नृपम् ॥ ५०
 ते वाणाः शतशो मुक्ताः शत्रुघ्नेन महीभृता । सर्वेऽपि मूर्छिता वीरा गणा रुद्रस्य ये पुनः ॥ ५१
 शिवस्य चरणोपस्थे मूढाः पेतुर्महीतले । तदा शिवः प्रकुपितो रथे तिष्ठन्प्रययौ नृपम् ॥ ५२
 शिवेन सहसा योद्धुं समायातो रणाङ्गणे । शत्रुघ्नः सज्यमात्तज्यं धनुः कृत्वा व्ययुध्यत ॥ ५३
 तयोः समभवद्भोरं रणं वैरिविदारणम् । शस्त्रास्त्रैर्विधुधापुक्तरादीपितदिगन्तरम् ॥ ५४
 अस्त्रप्रत्यस्त्रसंघातैस्ताडनप्रतिताडनैः । देवानामपि यदैन्यं तदभूद्रणमण्डले ॥ ५५
 तदा व्याकुलितोऽत्यन्तं शत्रुघ्नः शिवसंगरे । सस्मार स्वामिनं तत्र पार्वनैरुपदेशतः ॥ ५६
 हा नाथ भ्रातरस्तुघ्नः शिवः प्राणापहारणम् । करोति धनुरुन्नम्य शायस्व रणमण्डले ॥ ५७
 [अनेके दुःखपायोधि तीर्णा राम तवाऽऽख्यया । मामप्युद्धर दुःखस्थं राम राम कृपानिधे ॥ ५८
 इत्थं वक्ति यदा तावदीक्षितो रणमण्डले] । नीलोत्पलदलश्यामो रामो राजीवलोचनः ॥ ५९
 मृगशृङ्गं करे धृत्वा दीक्षितं वपुरुद्रहन् । तं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप शत्रुघ्नः समराङ्गणे ॥ ६०
 इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे शेषवाल्मीक्यनवमादे रामाश्वमेधे श्रीरामसप्तमो नाम पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— १३५४२

* एतावन्तान्तैः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. म. ठ. ड. न. त. थ. द. ध. पुस्तकस्यः ।

१ द. शीतार्तं । २ द. 'म्' । शत्रुघ्नः शरणागतः । ३ छ. ड. 'वैरीरि' । ४ ग. छ. ड. शिव विना रं ।
 ५ द. 'रि ईशाना नेतादमण' । ६ क. ख. ड. च. छ. झ. म. ट. ड. त. 'वनं रूप' । ७ ज. थ. 'वाऽऽज्या' । ८ ग.
 छ. ड. न. द. प. रुद्र ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

आगतं वीक्ष्य श्रीरामं शत्रुघ्नः प्रणतार्तिहम् । आतरं सकलाहुः खान्मुक्तोऽभूद्विजसत्तम ॥ १
 हनूमान्वीक्ष्य विभ्रान्तो रामस्य चरणौ मुदा । ववन्दे भक्तरक्षार्थमागतं निजगाद ह ॥ २
 स्वार्मिस्तवैतद्युक्तं तु स्वभक्तपरिपालनम् । यत्सङ्ग्रामे जितं शर्वपाशवन्धममोचयः ॥ ३
 वयं धन्या इदानीं वै यद्रक्ष्यामो भवत्पदे । जेष्यामोऽरीन्क्षणादेव त्वत्कृपातो रघूदह ॥ ४

शेष उवाच—

स्थाणुस्तदाऽऽगतं रामं योगिनां ध्यानगोचरम् । पतित्वा पादयोर्विम्र जगाद प्रणताभयम् ॥ ५
 एकस्त्वं पुरुषः साक्षात्प्रकृतेः पर ईर्यसे । यः स्वांशकलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ॥ ६
 अरूपस्त्वमशेषस्य जगतः कारणं परम् । एक एव त्रिधा रूपं गृह्णासि कुहकान्वितः ॥ ७
 सृष्टौ विधातृरूपस्त्वं पालने स्वप्रभामयः । प्रलये जगतः साक्षादहं शर्वाख्यतां गतः ॥ ८
 तव यत्परमेशस्य हयमेधक्रतुक्रिया । ब्रह्महत्यापनोदाय तद्विद्वन्मनमद्भुतम् ॥ ९
 यत्पादशौचममलं गङ्गाख्यं शिरसोऽन्तरा । वहामि पापशान्त्यर्थं तस्य ते पातकं कुतः ॥ १०
 मया वैत्सोपकाराय कृतं कर्म तव स्फुटम् । क्षम्यतां तत्कृपालो हि भवतो न्यवधायकम् ॥ ११
 किं करोमि मया सत्यपालनार्थमिदं कृतम् । जानन्मभावं भवतो भक्तरक्षार्थमागतः ॥ १२
 असौ पुरा उज्जयिन्यां महाकालनिकेतने । स्नात्वा क्षिमाख्यसरिति तपस्तेपे महाद्भुतम् ॥ १३
 ततः प्रसन्नोऽहमहो जगाद भूमिर्षं प्रति । याचयस्व महाराज स वज्रे राज्यमद्भुतम् ॥ १४
 मया प्रोक्तं देवपुरे तव राज्यं भविष्यति । यावद्भ्रामहयः पुर्यामागमिष्यति याज्ञिकः ॥ १५
 तावत्प्रभृत्यहं स्थाने तव रक्षार्थमुद्यतः । एतद्वचवरो राम किं करोमि च सत्यतः ॥ १६
 घृणितोऽस्म्यधुना राजा सपुत्रपशुवान्धवः । हयं समर्प्य भवते पादसेवां विधास्यति ॥ १७

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य महेशस्य रघूत्तमः । उवाच धीरया वाण्या कृपया पूर्णलोचनः ॥ १८

श्रीराम उवाच—

देवानामयमेवास्ति धर्मो भक्तस्य पालनम् । त्वया साधु कृतं कर्म यद्भक्तो रक्षितोऽधुना ॥ १९
 ममास्ति हृदये शर्वो भवतो हृदये त्वहम् । आवयोरन्तरं नास्ति मूढाः पश्यन्ति दुर्धियः ॥ २०
 ये भेदं विदधत्यद्धा आवयोरैकरूपयोः । कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते नराः कल्पसप्तकम् ॥ २१
 ये त्वद्भक्ताः सदाऽऽसंस्ते यद्भक्ता धर्मसंयुताः । यद्भक्ता अपि भूयस्या भवत्या तव नार्तिहराः

शेष उवाच—

इत्थं भाषितमाकर्ण्य शर्वो वीरमणिं नृपम् । मूर्छितं जीवयामास करस्पर्शादिना प्रभुः ॥ २३
 अन्यानपि सुतानस्य मूर्छिताञ्चरपीडितान् । जीवयामास स मूढः समर्प्यः प्रभुरीश्वरः ॥ २४
 सज्जं विधाय तं भूयं श्रीरामपदयोर्नतम् । कारयामास भूतेशः पुत्रपौत्रपरिहृतम् ॥ २५
 धन्यो राजा वीरमणिर्यो ददर्श रघूत्तमम् । योगिभिर्योगिनिष्ठाभिर्दुष्प्राप्यमयुतायुतैः ॥ २६

ते नत्वा रघुनाथं तं कृतार्थीकृतविग्रहाः । ब्रह्मादिभिः पूज्यतमा अभूवन्निजसत्तम ॥ २७
 शत्रुघ्नहनुमद्भ्यां च पुष्कलादभिरुद्धतैः । परिपुताय रामाय ददौ राजा हयोत्तमम् ॥ २८
 राज्येन सहितं सर्वं सपुत्रपशुबान्धवम् । शर्वेण प्रेरितः प्रादाद्भूपो वीरमणिस्तदा ॥ २९
 ततो रामो नुतः सर्वैर्वीरिभिर्निजसेवकैः । शत्रुघ्नादिभिरत्यन्तमुत्सुकैश्च विशेषतः ॥ ३०
 रथे मणिमये तिष्ठन्बभूव स तिरोहितः । अन्तर्हिते रामभद्रे सर्वे प्रापुः सुविस्मयम् ॥ ३१
 मा जानीहि मनुष्यं त्वं रामं लोकैकवन्दितम् । जले स्थले च सर्वत्र वर्ततेऽन्तस्थितः सदा ॥ ३२
 ततो वीरा अलं हृष्टा अन्योन्यं परिरेभिरे । तुर्यमङ्गलवादित्रैर्वहुस्तसवकोऽभवत् ॥ ३३
 ततो मुक्तो हयः सर्वैर्वीरैः शस्त्रास्त्रकोविदैः । सर्वैरनुगतः प्रीतैर्विस्मयेन समन्वितैः ॥ ३४
 शर्वः सत्यप्रतिज्ञश्च तमनुज्ञाप्य सेवकम् । प्रोच्य श्रीरामशरणं याहि लोकसुदुर्लभम् ॥ ३५
 स्वयमन्तर्हितस्तत्र प्रलयोत्पत्तिकारकः । कैलासमगमत्सर्वैः सेवकैः परिशोभितः ॥ ३६
 भूपो वीरमणिर्ध्यायञ्छ्रीरामचरणोदजम् । जगाम साकं शत्रुघ्नवल्लिना बलसंयुतः ॥ ३७
 एतद्रामस्य चरितं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । तेषां संसारजं दुःखं न भविष्यति कश्चिद् ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेदे हयप्रस्थानं नाम पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३५८०

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

हयो गतो हेमकूटं भारतान्ते द्विजोत्तम । अनेकभटसाहसै रक्षितो बद्धचामरः ॥ १
 यो वै विस्तारतो दीर्घार्घ्योजनानां समन्ततः । [*अयुतेन सुगृहैश्च राजतैः काञ्चनादिभिः ॥ २
 तत्रोद्यानं महच्छ्रेष्ठं पादपैः परिशोभितम् । शालैस्तालेस्तमालैश्च कर्णिकारैः समन्ततः] ॥ ३
 द्विन्तालैर्नागपुत्राङ्गैः कोविदारैः सविल्वकैः । चम्पकैर्वकुलैर्मैर्मदनैः कुटजादिभिः ॥ ४
 जातिकाभिर्बूथिकाभिर्नवमालिकया तथा । आम्रैर्भाषवैर्दलैश्च दाडिमैः शोभितं वरम् ॥ ५
 अनेकपक्षिसंघुष्टं भ्रमरैर्निनदीकृतम् । मयूरकैकारवितं सर्वतुमुसदं हयः ॥ ६
 प्रविवेश सशत्रुघ्नो मनोवेगसमन्वितः । स्वर्णपत्रं विशालं स्वे भाले विभ्रन्मनोरमम् ॥ ७
 गच्छतस्तस्य बाहस्य हयमेधकतोस्तदा । अकस्मादभवच्चित्रं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ८
 गात्रस्तम्भोऽभवत्तस्य न चचाल पथि स्थितः । हेमकूट इवाचाल्यो बभूव हयसत्तमः ॥ ९
 [+ तदा तद्रक्षकाः सर्वे कशापातान्वितेनिरे । तदा हतोऽपि न यथा स्तब्धमात्रो ह्योत्तमः] ॥ १०
 शत्रुघ्नसविधे गत्वा चुकुशुर्वाहरक्षकाः । स्वामिन्वयं न जानीमः किमभूद्धयसत्तमे ॥ ११
 गच्छतो बाह्वर्यस्य मनोवेगस्य भूपते । आकस्मिकोऽभवत्तस्य गात्रस्तम्भो महाप्रते ॥ १२
 कशाभिस्ताडितोऽस्माभिः परं तत्र चचाल न । एवं विचार्य यत्कार्यं तत्कुरुष्व वृषोत्तम ॥ १३

* एतादृशान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ज. झ. ङ. च. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । + एतादृशान्तर्गतः पाठः ख. ग. घ. ज. ङ. च. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ द. द. 'वैदार्ये नि' । २ क. घ. ग. घ. ज. झ. ङ. च. त. थ. द. ध. 'लोकैकदु' । ३ घ. कुटजादिभिः । ङ. ध. पुण्डरीकादिभिः । ४ द. 'वदशानिर्दोषै' ।

तदा विस्मयमापन्नो भूपतिः सह सैनिकैः । जगाम सहितः सर्वैर्हयस्य महतोऽन्तिके ॥ १४
 पुष्कलो बाहुना धृत्वा चरणौ तस्य भूतलात् । उत्पाटयामास तदा परं नो चेलतुस्ततः ॥ १५
 बलेन बलिनाऽऽकान्तो नाकम्पत ह्यस्तदा । हनूमास्तं समुद्धर्तुं मतिं चक्रे महामनाः ॥ १६
 लाङ्गूलेन समावेष्ट्य बलेन बलिनां वरः । आचकर्षे वलाद्बाहुं न चचाल तथाऽपि सः ॥ १७
 तदोवाच कपिश्रेष्ठो हनूमान्विस्मयावृतः । [ॐ शत्रुघ्नं बलिनां श्रेष्ठं वीराणां परिशृण्वताम् ॥ १८
 मया द्रोणो लाङ्गूलेन लीलयोत्पादितोऽधुना । परमत्र महाश्रयं कम्पते न हयोऽल्पकः ॥ १९
 दिष्टमत्र निदानं हि वीरैर्वलिभिरुद्धतैः । आकृष्टोऽपि न च स्थानाच्चचाल तिलमात्रतः ॥ २०
 कपिभाषितमाकर्ण्य शत्रुघ्नो विस्मयान्वितः] । सुमतिं मन्त्रिणां श्रेष्ठमुवाच वदतां वरः ॥ २१

शत्रुघ्न उवाच—

मन्त्रिन्किमभवद्वाहे स्तम्भनं वपुषोऽनघ । कोऽत्रोपायो विधेयः स्याद्येन बाहगतिर्भवेत् ॥ २२

सुमतिरुवाच—

स्वामिन्कश्चिन्मुनिर्धृग्योऽखिलज्ञानविचक्षणः । देशोद्भवमहं जाने प्रत्यक्षं न परोक्षजम् ॥ २३

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य सुमतेर्धर्मकोविदः । अन्वेपयामास मुनिं सेवकैः सह शोभितम्(तः) ॥ २४

ते सर्वे सर्वतो गत्वा मुनिं धर्मविदं भटाः । विलोकयन्तः सर्वत्र न चापश्यन्पृषीश्वरम् ॥ २५

एकस्त्वनुचरो विप्र गतो योजनमात्रतः । पूर्वस्यां दिशि चोद्युक्तः पश्यति स्म महाश्रमम् ॥ २६

यत्र निर्वारिणः सर्वे पशवो जनतास्तथा । गङ्गास्नानहताशेषकिल्बिषाः सुमनोहराः ॥ २७

यत्र केचित्तपः श्रेष्ठं कुर्वन्ति सुहुताशनैः । धूमरधोमुखैः केचिद्वायुभिः स्तोदरभराः ॥ २८

यत्राग्निहोत्रजो धूमः पवित्रयति सर्वदा । अनेकमुनिसंजुष्टो युक्तपत्रलतोत्तमः ॥ २९

तमाश्रमं मुनेर्ज्ञात्वा शौनकस्य मनोहरम् । न्यवेदयन्पृषायासां विस्मयाविष्टचेतसा ॥ ३०

तच्छ्रुत्वा हर्षितोऽत्यन्तं शत्रुघ्नः सह सेवकैः । हनूमत्पुष्कलाद्यैश्च संयुतोऽगात्तदाश्रमम् ॥ ३१

तत्र वीक्ष्य मुनिश्रेष्ठं स्नप्यगुतहुताशनम् । प्रणम्य दण्डवत्तस्य चरणौ पापहारिणौ ॥ ३२

तमायान्तं नृपं ज्ञात्वा शत्रुघ्नं बलिनां वरम् । अर्घ्यपाद्यादिकं चक्रे प्रीतिस्तर्षनादभूत् ॥ ३३

सुखोपविष्टं विश्रान्तं नृपं प्राह मुनीश्वरः । किमर्थमटनं तेऽत्र महत्पर्यटनं तव ॥ ३४

त्यादृशाः पृथिवीं सर्वां नृपा वै न भ्रमन्ति चेत् । तदा दुष्टा जनाः साधून्वाधन्ते विगतज्वरान् ॥ ३५

कथयस्व महीपाल शत्रुघ्न बलिनां वर । सर्वं शुभाय नो भूयात्तव पर्यटनादिकम् ॥ ३६

शेष उवाच—

इत्युक्तवन्तं भूदेवं मत्पुत्रावच महीश्वरः । गद्गदस्वरया वाचा हर्षितस्वीयविग्रहः ॥ ३७

शत्रुघ्न उवाच—

अरुस्मादभवद्भिन्नं रामाश्वस्य मनोहतः । नातिदूरे त्वदावासात्तच्छृणुष्व विदां वर ॥ ३८

उद्याने पुष्पशोभाढ्ये यदृच्छातो ह्यपो गतः । तत्प्रान्ते तस्य बाहस्य गात्रस्तम्भोऽभयत्सणात् ॥ ३९

तदा मे बलिनो वीराः पुष्कलाद्या महोत्कटाः । वलादाचकृपुर्बाहुं न चचाल तथाऽप्यसौ ॥ ४०

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ ग. छ. ठ. ड. ध. श्रेष्ठो । २ ग. छ. ठ. ड. ध. 'साः पर्यायानु' । ३ ग. छ. ठ. ड. ध. 'न देव म' ।

अस्मान्पारवुःखाब्धौ मग्नान्प्रति तरिः स्मृतः । दैवाद्दृष्टः सुभाग्यैस्त्वं कथयस्व निदानकम् ॥ ४१

शेष उवाच—

एवं पृष्ठो मुनिवरः क्षणं दध्यौ महामतिः । ततः कारणसंयुक्तं विचारेण दधद्वयम् ॥ ४२

क्षणात्तज्ज्ञानतां प्राप्य विस्मयोत्फुल्लोचनः । जगाद स महीपालं दुःखितं संशयान्वितम् ॥ ४३

शौनक उवाच—

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि ह्यस्तम्भस्य कारणम् । यच्छ्रुत्वा मुच्यते दुःखादतिचित्रं कथानकम् ॥ ४४

गौडदेशे महारम्ये कावेरीतीरश्रूयते । वाडवः सात्त्विको नाम्ना चचार परमं तपः ॥ ४५

एकाहं पयसः प्राशी दिनैकं वायुभक्षकः । दिनैकं तु निराहार एवं त्रिदिनमुन्नयेत् ॥ ४६

एवं व्रते षट्सप्तस्य कालः सर्वक्षयंकरः । जग्राह स्वकदंष्ट्रायां मूर्तिं प्राप महाव्रती ॥ ४७

विमाने सर्वशोभाढ्ये सर्वरत्नविभूषिते । वाडवः सात्त्विको नाम्ना यवौ मेरोः शिखास्थितः ४८

जम्बू नाम महादृक्षस्तत्र सेव्यस्ततोऽभवत् । नदी जाम्बुवतीसंज्ञा स्वर्णद्रव्यसमन्विता ॥ ४९

[*तस्यै* मुनयोऽप्सरसोभिः क्रीडन्ते कुतुकान्विताः । अनेकतपसा पुण्याः सर्वसौख्यसमन्विताः ५०

तत्रासौ स्वेच्छया क्रीडन्नप्सरसोभिर्मुदाऽन्वितः ।] प्रतीपमाचरत्तेषां स्वाभिमानमदोद्धतः ॥ ५१

ततस्तु शप्तो मुनिभी राक्षसो भव दुर्मुखः । ततोऽतिदुःखितः ग्राह मुनीन्विद्यातपोधनान् ॥ ५२

अनुगृह्यन्तु मां सर्वे विप्रा यूयं कृपालवः । तदा तैरनुगृहीतो यदा रामहयं भवान् ॥ ५३

स्तम्भभियप्यति वेगेन ततो रामकथाश्रुतिः । पथान्मुक्तिर्भवित्री ते शापादस्मात्सुदारुणात् ॥ ५४

स प्रोक्तो मुनिभिर्देवो राक्षसत्वमितः प्रभो । स्तम्भयामास रामार्थं मोचयानय कीर्तनैः ॥ ५५

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषकात्यायनसंवादे रामाश्रमेऽपि शापकीर्तनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३६३५

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इति प्रोक्तं तु मुनिना संश्रुत्य परवीरहा । विस्मयं मानयामास हृदि शौनकमब्रवीत् ॥ १

शत्रुघ्न उवाच—

कर्मणो गहना वार्ता यया सात्त्विकनामधृत् । दिवं प्राप्तोऽपि महता कर्मणा राक्षसीकृतः ॥ २

स्वामिन्वद महर्षे त्वं कर्मणां स्वगत्यर्था । येन कर्मविपाकेन यादृशं नरकं भवेत् ॥ ३

शौनक उवाच—

धन्योऽसि राघवश्रेष्ठ येन ते मतिरियं सैदा । जानन्नपि हितार्थाय लोकानां त्वं ब्रवीषि भोः ४

कथयामि विचित्राणां कर्मणां विविधां गतिम् । तां शृणुष्व महाराज यच्छ्रुत्वा मोक्षमामुयात् ५

परचितं परापत्यं कलत्रं पारकं च यः । बलात्कारेण शृण्वति भोगवुद्ध्या तु दुर्मतिः ॥ ६

+ एतादृशान्तर्गतः पाठः, ट. पुस्तकस्थः ।

१ द. 'मानुदर तत्र प्रवो । दं' । २ क. घ. ग. च. छ. ज. म. ठ. ड. ण. य. द. प. 'ते । अप्सरेभिः सह नोद-
न्यव्या । ३ य. 'स्या तु मुनयः सर्वे तपोधानममन्वि' । ४ य. छ. द. 'येन इच्छाभिः । ५ क. घ. ग. च. छ. ज. म. ट.
ड. ण. त. प. द. प. शुभा ।

कालपाशेन संवद्धो यमदूतैर्महावलैः । तामिसे पात्यते तावद्यावद्वर्षसहस्रकम् ॥ ७
 तत्र ताडनमुद्धताः कुर्वन्ति यमकिंकराः । पापभोगेन संतप्तस्ततो योनिं तु शौकरीम् ॥ ८
 तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुपत्वं गमिष्यति । रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्धर्शोऽज्ञापकं स्वकम् ॥ ९
 भूतद्रोहं विधायैव केवलं स्वकुटुम्बकम् । पुष्पाति पापनिरतः सोऽन्वतामिसके पतेत् ॥ १०
 ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्वन्ति वै मृषा । ते रौरवे निपात्यन्तै भिद्यन्ते रुरुभी रुषा ॥ ११
 यः स्वोदरार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् । महारौरवसंज्ञे तु पात्यते च यमाज्ञया ॥ १२
 यो वै निजं तु जनकं ब्राह्मणं द्रेष्टुं पापकृत् । कालसूत्रे महोदुःखे योजनायुतविस्तृते ॥ १३
 यावन्ति पशुरोमाणि गवां द्वेपं करोति यः । तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिंकरैः ॥ १४
 यो भूमौ भूयतिभूत्वा दण्डायोग्यं तु दण्डयेत् । करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं च लोलुपः ॥ १५
 स शूकरमुखैर्दुष्टैः पीड्यते यमकिंकरैः । पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापमुक्तये ॥ १६
 ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं द्रुतं तथाऽल्पकम् । दृष्टिं वा गृह्णते मोहालुम्पन्ति स्वबलाभराः ॥ १७
 ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महादिताः । योऽन्नं ख्यमुपाहृत्य मधुरं चात्ति लोलुपः ॥ १८
 न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः । स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके ॥ १९
 अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीन्यपाहरेत् । ब्रह्मस्वं वा महादुष्टे संदंशे नरके पतेत् ॥ २०
 यः स्वदेहं प्रपुष्पाति नान्यं जानाति मूढधीः । स पात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥ २१
 यो नाऽगम्यां स्त्रियं मोहाद्योपिज्ञावाच्च कामयेत् । तं तथा किंकराः सूर्या परिभ्रमं च कुर्वते ॥ २२
 ये बलाद्वेदमर्यादां लुम्पन्ति स्वबलोद्धताः । ते वैतरिण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥ २३
 वृषलीं यः स्त्रियं कृत्वा तथा गार्हस्थ्यमाचरेत् । पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमान्वितः ॥ २४
 ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्ता लोकस्य वञ्चने । वैशसे नरके मूढाः पतन्ति यमताडिताः ॥ २५
 ये सवर्णां स्त्रियं धूढाः पातयन्ति स्वरेतसः । रेतःकुल्यासु ते पात्या रेतःपानेषु तत्पराः ॥ २६
 ये चौरा बहिदा दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः । सारभेषादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥ २७
 कृत्साक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसंभूतः । परकीर्यं तु द्रव्यं यो हरति प्रसभं वली ॥ २८
 सोऽवीचिनरके पापी ह्यवाग्वक्त्रः पतत्यधः । तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत् ॥ २९
 यो नरो रसनास्वादात्सुरां पिवति मूढधीः । तं पाययन्ति लोहस्य रसं धर्मस्य किंकराः ॥ ३०
 यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः । स मृतः पात्यते क्षारनरकेऽधोमुखः पुमान् ॥ ३१
 विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा धर्मनिष्कृताः । शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातने ॥ ३२
 पिशुनो यो नरान्सर्वान्दुद्देजयति वाक्यतः । दन्दशूके च पतितो दन्दशूकैः स दश्यते ॥ ३३
 एवं राजत्रनेके वै नरकाः पापकारिणाम् । पापं कृत्वा प्रयान्तेपेते पीडां यान्ति सुदारुणाम् ॥ ३४
 यैर्न श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता । तेषां सर्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥ ३५
 अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्गं इतीर्यते । ये दुःखिनो रोगयुता नरकस्था महीपते ॥ ३६

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वा महीपालः कम्पमानः क्षणे क्षणे । पमच्छ भूयस्तं विभं सर्वसंशयनुत्तये ॥ ३७

१ य. सयुक्तम् । २ ड. 'शोजनक' । ३ ड. 'न्ते यमदूतैर्भयकरीः' । य. ४ क. ख. ग. च. छ. ज. म. ठ. ड. न. त. प. इ. प. 'हादुष्टे यो' । ५ क. ख. ग. च. छ. ज. म. ठ. न. त. इ. वित्त । ६ ड. मूढा रेतः स्वं पाययन्ति य । ७ ड. 'र' । ८ ड. द. पापा । ९ क. ख. ग. घ. ड. च. छ. ज. झ. म. ट. ठ. ड. इ. न. त. म. घ. इक्षति । १० ड. 'रुद्रमेऽयो' ।

तत्तत्पापस्य चिह्नानि कथय त्वं महापुने । केन पापेन किं चिह्नं भूलोकं उपजायते ॥ ३८
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं मुनिः प्रोवाच भूमिपम् । शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि चिह्नानि पापकारिणाम् ॥
शौनक उवाच—

सुरापः श्यामदन्तः स्यान्नरकान्ते प्रजायते । अभक्षभक्षकारी तु जायते गुल्मकोदरः ॥ ४०
उदक्या वीक्षितं भुक्त्वा जायते क्रमिलोदरः । श्वमार्जारादिसंस्पृष्टं भुक्त्वा दुर्गन्धवान्भवेत् ॥ ४१
आनिवेद्य सुरादिभ्यो भुञ्जानो जायते नरः । उदरे रोगवान्दुःखी महारोगप्रपीडितः ॥ ४२
परान्नविग्रकरणादजीर्णमभिजायते । मन्दोदराभिर्भवति सति द्रव्ये कदम्बदः ॥ ४३
विषदंशुर्दिरीगी स्यान्मार्गहा पादरोगवान् । पिशुनो नरकस्यान्ते जायते कासश्वासवान् ॥ ४४
धूर्तोऽपस्माररोगी स्याच्छूली च परतापकृत् । दावाभिदायकश्चैव रक्तातिसारवान्भवेत् ॥ ४५
सुरालयं जलं वाऽपि शक्नुहुष्टं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः ॥ ४६
गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठश्च जायते ॥ ४७
दुष्टवादी खण्डितः स्यात्स्वल्पाढः परनिन्दकः । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षपातवान् ॥ ४८
परोक्तहास्यकृत्काणः कुनखी विप्रहेमहृत् । तुन्दी वरीताम्रचौरः कांस्यहृत्पुण्डरीकिकः ॥ ४९
त्रपुहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्धजः । शीसहारी च पुरुषो [*जायते शीर्षरोगवान् ॥ ५०
घृतहारी च पुरुषो जायते नैत्ररोगवान् । त्वचहारी च पुरुषो जायते मेदसा वृतः ॥ ५१
मधुचौरस्तु पुरुषो] जायते वैस्तिगन्धवान् । लोहहारी च पुरुषो वर्धराजः प्रजायते ॥ ५२
तैलचौर्येण भवति नरः कण्ठाऽतिपीडितः । आमानहरणाच्चैव दन्तहीनः प्रजायते ॥ ५३
पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगयुतो भवेत् । मातृगामी च पुरुषो जायते लिङ्गवर्जितः ॥ ५४
गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते । स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठः प्रजायते ॥ ५५
भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठः प्रजायते । भ्रातृभार्याभिगमने गुल्मकुष्ठः प्रजायते ॥ ५६
स्वाभिगमन्यादिगमने जायते दन्तमण्डलम् । विश्वस्तभार्यागमने गजचर्मा प्रजायते ॥ ५७
पितृष्वस्रभिगमने दक्षिणाङ्गे व्रणी भवेत् । मातुलान्यास्तु गमने वामाङ्गे व्रणवान्भवेत् ॥ ५८
पितृव्यपत्नीगमने कटौ कुष्ठः प्रजायते । मित्रभार्याभिगमने मृतभार्यः प्रजायते ॥ ५९
स्वगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भग्नदरः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेहो जायते नरे ॥ ६०
भ्रात्रियस्त्रीप्रसङ्गेन जायते नासिकाव्रणी । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तछद् ॥ ६१
स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । जात्युन्नतस्त्रीगमने जायते मस्तकव्रणी ॥ ६२
पशुयोनौ च गमनान्मूत्रघातः प्रजायते । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः ॥ ६३
स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसंगमात् । एवं राज्ञि चिह्नानि कीर्तितानि सुपापिनाम् ॥ ६४
दानपुण्यप्रसङ्गेन तीर्थादिक्रियया तथा । रामचारित्रसंश्रुत्या तपसा वा क्षयं व्रजेत् ॥ ६५
सर्वेषामप्युपायानां हरिकीर्तिधुनी नृणाम् । क्षालयेत्पापिनां पङ्कं नात्र कार्या विचारणा ॥ ६६
यथावमन्येत हरिं तं गङ्गा न पुनाति हि । तीर्थान्यपि सुपुण्यानि पवित्रं न क्षमाणि तम् ॥ ६७

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. छ. ग. च. छ. म. द. न. त. थ. द. पुस्तकस्यः ।

१ द. रोगाः क्षयमेहः । २ ग. क्षतिगन्धवान् । ३ ग. "नृ" जलहृत् । ४ ग. नेत्ररोगवान् । ५ द. "तं मरुदम्" ।
६ क. प. द. थ. छ. म. द. द. "दिग्भिव्रणी" ।

इसते कीर्त्यमानं यश्चरित्रं ज्ञानवुर्वचः । न तस्य नरकान्मुक्तिः कल्पान्तेऽपि भविष्यति ॥ ६८
याहि राजनिम्बोक्षार्थं हयस्यानुचरैः सह । श्रावय श्रीशुचरितं यतो बाहगतिर्भवेत् ॥ ६९

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूच्छत्रुघ्नः परवीरहा । प्रणम्य तं परिक्रम्य ययौ सेवकसंयुतः ॥ ७०
तत्र कृत्वा स हनुमान्हयवर्षस्य पार्श्वतः । उवाच रामचरितं महादुर्गतिनाशनम् ॥ ७१
याहि देव विमानं स्वं रामकीर्तनपुण्यतः । स्वैरं चर स्वलोके त्वं मुक्तो भव कुपोनितः ॥ ७२
इति वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नो यावदास्थितः । तावद्दर्शं विमलं देवं वैमानिकं वरम् ॥ ७३
स उवाच ह पुतोऽहं रामकीर्तनसंश्रुतेः । यामि स्वं भवनं राजन्नाज्ञापय महामते ॥ ७४
इत्युक्त्वा प्रययौ देवो विमाने स्वे परिस्थितः । तदा विस्मयमापुस्ते शत्रुघ्नेन सहानुगाः ॥ ७५
ततो बाहो विनिर्मुक्तो भूतलाद्वात्रस्तम्भनात् । ययौ तद्विपिनं सर्वं भ्रमन्पक्षिसमाकुलम् ॥ ७६
इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे हयमुक्तिर्नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयकाः—१३७१?

अर्थकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

मासाः सप्ताभवंस्तस्य हयवर्षस्य हेलया । चरतो भारतं वपमेनकट्टपपूरितम् ॥ १
स पूजितो भूपवरैः परीत्य वरभारतम् । परिहृतो वीरवरैः शत्रुघ्नादिभिरुद्भटैः ॥ २
स वज्राम बहून्देशान्निर्मालयसमीपतः । न कोऽपि तं निजग्राह हयं रामवलं स्मरन् ॥ ३
अङ्गवङ्गकलिघ्नानां राजभिः संस्तुतो हयः । जगाम नगरे राज्ञः सुरथस्य मनोहरे ॥ ४
कुण्डलं नाम नगरमदितेयत्र कुण्डलम् । कर्णयोः पतितं भूमौ हर्षभयसुकम्पयोः ॥ ५
यत्र धर्मव्यतिक्रान्तिं न करोति कदाऽपि ना । श्रीरामस्मरणं प्रेम्णा करोति जनताऽन्वहम् ॥ ६
अश्वत्थानां तु यत्रार्चा तुलस्याः प्रत्यहं नृभिः । क्रियते रघुनाथस्य सेवकैः पापवर्जितैः ॥ ७
यत्र देवालया रम्या राघवप्रतिमायुताः । पूज्यन्ते प्रत्यहं शुद्धचित्तैः कपटवर्जितैः ॥ ८
वाचि नाम हरेयत्र न वै कलहसंकथा । हृदि ध्यानं तु तस्यैव न च कामफलस्मृतिः ॥ ९
देवनं यत्र रामस्य वार्ताभिः पूतदेहिनाम् । न जानुचिघृणामास्ति सप्तव्यसनमोचिनाम् ॥ १०
यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुरथः सत्यवान्वली । रघुनाथपदस्मारहृष्टचित्तः परोन्मदः ॥ ११
किं वर्णयामि रामस्य सेवकं सुरथं नरम् । यस्याशेषगुणा भूमां विस्तृताः पावयन्त्यधम् ॥ १२
सेवकास्तस्य भूपस्य पर्यटन्तः कदाचन । अपश्यन्हयमेधस्य हयं चन्दनचर्चितम् ॥ १३
ते दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्ता हयपत्रमलोकयन् । स्पष्टाक्षरसमायुक्तं चन्दनादिकचर्चितम् ॥ १४
ज्ञात्वा रामेण संयुक्तं हयं नेत्रमनोहरम् । दृष्ट्वा राज्ञे सभास्थाय कथयामासुस्तमुकाः ॥ १५
स्वामिन्नयोध्या नगरी पतिस्तस्यास्तु राघवः । हयमेधकर्तो योग्यो हयो मुक्तः परिभ्रमन् ॥ १६
स ते पुरस्य निकटे प्राप्तः सेवकसंयुतः । गृहाण त्वं महाराज हयं तं सुमनोहरम् ॥ १७

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा निजप्रोक्तं वाक्यं हर्षपरिप्लुतः । उवाचै नृपतिर्वीरान्मेघगम्भीरया गिरा ॥ १८

सुरथ उवाच—

धन्या वयं राममुखं पश्यामः सहसेवकाः । गृहीष्यामि ह्यं तस्य भटकोटिपरिवृतम् ॥ १९
तदा मोक्ष्यामि वाहं तं यदा रामः समाव्रजेत् । कृपार्थं मम भक्तस्य चिरं ध्यानरतस्य वै ॥ २०

शेष उवाच—

इत्थमुक्त्वा महीपालः सेवकान्स्वयमादिशत् । गृह्णन्तु वाहं प्रसभं न मोक्ष्योऽश्वोऽक्षिगोचरः ॥
अनेन सुमहालाभो भविष्यति तु मे मतम् । यद्रामचरणौ प्रेक्षे(क्ष्ये) ब्रह्मशक्रादिदुर्लभौ ॥ २२
स एव धन्यः स्वजनः पुत्रो वा बान्धवोऽथ वा । पशुर्वा वाहनं वाऽपि रामासिधेयं संभवेत् ॥ २३
तस्माद्गृहीत्वा क्रत्वश्वं स्वर्णपत्रेण शोभितम् । घघ्नन्तु वाजिशालायां कामवेगं मनोरमम् ॥ २४
इत्युक्तास्ते ततो गत्वा वाहं रामस्य शोभिनम् । गृहीत्वा तरसा राहो ददुः सर्वशुभाङ्गिनम् ॥ २५
राजा प्राप्य महानश्वं रामस्य दनुजादिनः । सेवकान्प्राह बलिनो धर्मकृत्यविचक्षणः ॥ २६
वात्स्यायन महाबुद्धे शृणुष्वैकाग्रमानसः । न तस्य विषये कश्चित्परदाररतो नरः ॥ २७
न परद्रव्यनिरतो न कामेषु च लम्पटः । न जिह्वाभिरनुमार्गं कर्तियेद्रामकीर्तनात् ॥ २८
यः सेवकाश्रुषो वक्ति यूयं सेवार्थमागताः । [कथयन्तु भवचेष्टां धर्मकर्मविशारदाः ॥ २९
एकपत्नीव्रतधरा न परद्रव्यलोलुपाः । परापवादानिरता न च वेदोत्पथं गताः] ॥ ३०
श्रीरामस्मरणादीनि कुर्वन्ति प्रत्यहं भटाः । तानहं मम सेवार्थं रक्षाम्यन्तिकशोभनान् ॥ ३१
एतद्विरुद्धधर्माणो ये नराः पापसंयुताः । तानहं विषये महां वासयामि न दुर्मतीन् ॥ ३२
तस्य देशे न पापिष्ठाः पापं कुर्वन्ति मानसे । हरिध्यानहताशेषपातका मोदसंयुताः ॥ ३३
यदैवमभवद्देशे राजा धर्मेण संयुतः । तदा तत्स्था नराः सर्वे मृता गच्छन्ति निर्दृतिम् ॥ ३४
यमानुचरनिर्वेशो नाभवत्सौरये पुरे । तदा यमो युने रूपं धृत्वा प्रागान्यहीश्वरम् ॥ ३५
बल्कलाम्बरधारी च जटाशोभितशीर्षकः । सुरथं च सदो मध्ये ददर्श हरिसेवकम् ॥ ३६
तुलसी मस्तके यस्य वाचि नाम हरेः परम् । धर्मकर्मरतां वार्तां श्रावयन्तं निजान्भटान् ॥ ३७
तदा मुनिं नृपो दृष्ट्वा तपोमूर्तिमिव स्थितम् । ब्रवन्दे चरणौ तस्य पाद्यादिकमथाकरोत् ॥ ३८
सुखोपविष्टं विश्रान्तं मुनिं प्राह नृपाग्रणीः । धन्यमद्य जनुर्महं धन्यमद्य गृहं मम ॥ ३९
कथाः कथयतान्महं रामस्य विविधा वराः । याः शृण्वतां पापहानिर्भव्यति पदे पदे ॥ ४०
इत्थमुक्तं समाकर्ण्य जहास स मुनिर्भृशम् । दन्तान्ब्रदशीयन्सर्वस्तालस्फालितपाणिकः ॥ ४१
हसन्तं तं मुनिं प्राह हसने कारणं किमु । कथयस्व प्रसादेन यथा स्यान्मनसः सुखम् ॥ ४२
ततो मुनिर्नृपं प्राह शृणु राजन्धिया युतः । यदहं तेऽभिधास्यामि स्मिन्ने कारणमुत्तमम् ॥ ४३
त्वया प्रोक्तं हरेः कीर्तिं कथयस्व ममाग्रतः । को हरिः कस्य का कीर्तिः सर्वे कथयन्त नराः ४४
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः कर्मणा नरकं व्रजेत् । कर्मणेह भवेत्सर्वं पुत्रपौत्रादिकं बहु ॥ ४५
शक्तः शतं क्रतूनां तु कृत्वाऽगात्परमं पदम् । ब्रह्माऽपि कर्मणा लोकं प्राप सत्याख्यमद्भुतम् ॥ ४६
अनेके कर्मणा सिद्धा मरुदादय ईशिनः । कुर्वन्ति भोगसौख्यं च अप्सरोगणसेविताः ॥ ४७

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ङ. ट. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

तस्मात्कुरुष्व यज्ञादीन्यजस्व किल देवताः । यथा ते विमला कीर्तिर्भविष्यति महीतले ॥ ४७
 इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं कोपक्षुभितमानसः । उवाच रामैकमना विप्रं कर्मविशारदम् ॥ ४८
 मा ब्रूहि कर्मणो वार्ता क्षयिष्णुफलदायिनीम् । गच्छ मन्त्रगरप्रान्ताद्बहिर्लोकविगर्हितः ॥ ४९
 इन्द्रः पतिष्यति क्षिप्रं पतिष्यत्यपि पञ्चजः । न पतिष्यन्ति मनुजा रामस्य निजसेवकाः ॥ ५०
 पश्य ध्रुवं च प्रहादं विभीषणमथाद्भुतम् । ये चान्ये रामभक्ता वै कदाऽपि न पतन्ति ते ॥ ५१
 ये रामनिन्दका दुष्टास्तानिमे यमकिंकराः । ताडयिष्यन्ति लोहस्य मुद्गरैः पाशबन्धनैः ॥ ५२
 ब्राह्मणत्वाद्देहदण्डं न कुर्यां ते द्विजाधम । गच्छ गच्छ मदालोकात्ताडयिष्यामि चान्यथा ॥ ५३
 इत्युक्तवति श्रेष्ठे भूये सुरयसंश्रिते । सेवका बाहुना धृत्वा निष्कासयितुमुद्यताः ॥ ५४
 तदा यमो निजं रूपं धृत्वा लोकैकवन्दितम् । प्राह भूयं प्रतुष्टोऽस्मि याचस्व हरिसेवक ॥ ५५
 मया प्रलोभितो वाम्बिर्बह्वीभिरपि सुव्रत । चलितोऽसि न रामस्य सेवायाः साधुसेवकः ॥ ५६
 तदा प्रोवाच भूमीशो यमं दृष्ट्वा सुतोषितम् । उवाच यदि तुष्टोऽसि देहि मे वरमुत्तमम् ॥ ५७
 तावन्मम न वै श्रुत्युर्यावद्राघसपागमः । न भयं मे भवत्तो हि कदाचन हि धर्मराट् ॥ ५८
 तदोवाच यमो भूपमिदं तव भविष्यति । सर्वं त्वदीप्सितं तथ्यं करिष्यति रघोः पतिः ॥ ५९
 इत्युत्त्वाऽन्तर्हितो धर्मो जगाम स्वपुरं प्रति । भ्रातृस्य तस्य चरितं हरिभक्तिपरात्मनः ॥ ६०
 स राजा धार्मिको रामसेवकः परया मुदा । [*गृहीत्वाऽर्धं प्रत्युवाच सेवकाद्हरिसेवकान् ॥ ६१
 मया गृहीतो बाहोऽसौ राघवस्य महीपते । सज्जीभवन्तु सर्वत्र यूयं रणविशारदाः] ॥ ६२
 इति प्रोक्तास्तु ते सर्वे भट्टा राज्ञो महाबलाः । सज्जीभूताः क्षणादेव सभायां जग्मुर्ज्जवाः ॥ ६३
 राज्ञो वीरा दश सुताश्चम्पको मोहकस्तथा । रिपुंजयस्तु दुर्वारः प्रतापी बलमोदकः ॥ ६४
 हर्षक्षः सहदेवश्च भूरिदेवोऽमुतापनः । इति राज्ञो दश सुताः सज्जीभूता रणाङ्गणे ॥ ६५
 पातुमिच्छामकुर्वस्ते महोत्साहसमन्विताः । राजाऽपि स्वरथं चित्रं हेमशोभाविनिर्मितम् ॥ ६६
 आह्वयामास मुजर्वैर्वाजिभिः समलंकृतम् । रणोत्साहेन संयुक्तः सर्वसैन्यपरिहृतः ॥ ६७
 सभायां सेवकान्सर्वान्दिशन्नास्ते महीपतिः ॥

इति भीमहापुराणे पाण्डे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेऽथैवमहर्षे नायेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

आदिताः श्लोकानां सप्तषष्टयः—१३७-१९

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ रामानुजो वगात्समागत्य स्वसेवकान् । पश्यच्छ कुत्र बाहोऽसौ यात्रिकः मुमनोहरः ॥ १
 तदा ते वचनं प्रोचुः प्रभुर्गं मुमहावलम्बम् । न जानीमो भट्टाः केचिज्जयं नीत्वा गताः पुरं ॥ २
 वयं च धिक्कृताः सर्वं बलिभी राजमोहकैः । अत्र प्रमाणं भगवानिति कर्तव्यतां प्रति ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां प्रभुः कोपितो भृशम् । दण्डयोपात्स्यदशनाज्जिह्वा लेनिहन्मुहुः ॥ ४
 उवाच वीरो मदारं इत्या कुत्र गमिष्यति । इदानीं पातये वाणैः पुरं जनसमन्वितम् ॥ ५
 इत्युत्त्वा मुमतिं प्राह कस्येदं पुटभेदनम् । को वर्ततेऽस्यापि पतिर्यो मे वादयतीह रत्न ॥ ६

* द्वाविंशत्यध्यायः ॥ ६३ क. घ. ग. घ. छ. ज. झ. ङ. च. छ. ज. घ. छ. १३७-१९

१ क. घ. छ. ज. झ. ङ. च. छ. ज. घ. छ. १३७-१९ २ क. घ. छ. ज. झ. ङ. च. छ. ज. घ. छ. १३७-१९ ३ क. घ. छ. ज. झ. ङ. च. छ. ज. घ. छ. १३७-१९ ४ क. घ. छ. ज. झ. ङ. च. छ. ज. घ. छ. १३७-१९ ५ क. घ. छ. ज. झ. ङ. च. छ. ज. घ. छ. १३७-१९ ६ क. घ. छ. ज. झ. ङ. च. छ. ज. घ. छ. १३७-१९

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य [* भूपतेः कोपसंयुतम् । जगाद मन्त्री सुगिरा स्फुटाक्षरसमन्वितम् ॥ ७
विद्धीदं कुण्डलं नाम नगरं सुमनोहरम् । अस्मिन्वसति धर्मात्मा] सुरथः क्षत्रियो बली ॥ ८
नित्यं धर्मपरो रामचरणद्वंद्वसेवकः । मनसा कर्मणा वाचा हनूमानिव सेवकः ॥ ९
चरितान्यस्य शतशो वर्तन्ते धर्मकारिणः । महाबलपरीवारः सुरथः सर्वशोभनः ॥ १०
महद्युद्धं भवेत्तत्र हतश्रेद्वाहसत्तमः । अनेके प्रयतिष्यन्ति वीरा रणविश्वारदाः ॥ ११
एवमुक्तं समाश्रुत्य शत्रुघ्नः सचिवं प्रति । उवाच पुनरप्येवं वचनं वदतां वरः ॥ १२

शत्रुघ्न उवाच—

कथमत्र प्रकर्तव्यं रामाश्वोऽनेन चेद्धृतः । नाऽऽयाति योद्धुं प्रबलं कटकं वीरसेवितम् ॥ १३

सुमतिरुवाच—

दूतः प्रेष्यो महाराज राजानं प्रति वाग्मिकः । यद्वाक्येन समायाति बलेन बलिनां वरः ॥ १४
न चेदज्ञानतो वाहो धृतः केनापि मानिना । अर्पयिष्यति नः साधुमश्वं क्रतुवरं शुभम् ॥ १५
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं शत्रुघ्नो बलिनां बली । अङ्गदं प्रत्युवाचेदं वचनं विनयान्वितम् ॥ १६

शत्रुघ्न उवाच—

याहि त्वं निकटस्थे वै सुरथस्य महापुरे । दूतत्वेन ततो गत्वा प्रहृष्टिं नृपतिं प्रति ॥ १७
त्वया धृतो रामवाहो ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अर्पयतु न वाऽऽयातु प्रधनं वीरसंयुतम् ॥ १८
रामस्य दौत्यं लङ्कायां रावणं प्रति यत्कृतम् । तथैव कुत्र भूयिष्ठबलसंयुतं बुद्धिमान् ॥ १९

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वाऽङ्गदो वीर ओमिति मोच्य भूमिपम् । जगाम संसदो मध्ये वीरश्रेणिसमन्वितम् ॥ २०
वददर्श सुरथं भूपं तुलसीमञ्जरीधरम् । रामभद्रं रसनया ध्रुवन्तं सेवकाभिजान् ॥ २१
राजाऽपि दृष्ट्वा ध्रुवगं मनोहरवपुर्धरम् । शत्रुघ्नदूतं मत्वाऽपि बालिजं प्रत्यभाष्यत ॥ २२

सुरथ उवाच—

ध्रुवज्ञाधिपै कस्माच्चमागतोऽत्र कथं भवान् । ब्रूहि मे कारणं सर्वं यथा ज्ञात्वा करोमि तत् ॥ २३

शेष उवाच—

इति संभाषमाणं तं प्रत्युवाच कपीश्वरः । विस्मयंश्चेतसि शृशं रामसेवाकरं नृपम् ॥ २४
जानीहि मां नृपश्रेष्ठ बालिपुत्रं हरीश्वरम् । शत्रुघ्नेन च दूतत्वे मेपितो भवतोऽन्तिके ॥ २५
सेवकैः कैथिदागत्य धृतोऽश्वो मम सांप्रतम् । अज्ञानतो महान्यायं कुर्वद्भिः सहसा नृप ॥ २६
तमश्वं सह राज्येन सह पुत्रैर्मृदाऽन्वितः । शत्रुघ्नं याहि चरणे पतित्वाऽऽशु मदेहि च ॥ २७
नो चेच्छत्रुघ्ननिर्मुक्तनाराचैः क्षतविग्रहः । पृथ्वीतलमलंकुर्वन्शायिष्यासि विशीर्षकः ॥ २८
येन लङ्कापतिर्नाशं प्रापितो लीलया क्षणात् । तस्याश्वं यागयोग्यं तु हत्वा कुत्र गमिष्यसि ॥ २९

शेष उवाच—

इत्यादि भाषमाणं तं प्रत्युवाच महीश्वरः । सर्वं तथ्यं ब्रवीषि त्वं नानृतं तव भाषितम् ॥ ३०

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ट. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ ख. नः शोभनं । २ क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ट. ड. ण. त. थ. द. ध. 'प्रो बुद्धियान्वली । ३ झ. म. 'य
ध्रुव तमा' ।

तस्मात्कुरुष्व यज्ञादीन्यजस्व किल देवताः । यथा ते विमला कीर्तिर्भविष्यति महीतले ॥ ४७
 इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं कोपश्रुभितमानसः । उवाच रामैकमना विप्रं कर्मविशारदम् ॥ ४८
 मा ब्रूहि कर्मणो वार्तां क्षयिष्णुफलदायिनीम् । गच्छ मन्त्रगरप्रान्ताद्बहिर्लोकविगर्हितः ॥ ४९
 इन्द्रः पतिष्यति क्षिप्रं पतिष्यत्यपि पञ्चजः । न पतिष्यन्ति मनुजा रामस्य निजसेवकाः ॥ ५०
 पश्य ध्रुवं च प्रह्लादं विभीषणमथाद्भुतम् । ये चान्ये रामभक्ता वै कदाऽपि न पतन्ति ते ॥ ५१
 ये रामनिन्दका दुष्टास्तानिमे यमार्किकराः । ताडयिष्यन्ति लोहस्य मुद्गरैः पाशवन्धनैः ॥ ५२
 ब्राह्मणत्वाद्देहदण्डं न कुर्यां ते द्विजाधम । गच्छ गच्छ मदालोकात्ताडयिष्यामि चान्यथा ॥ ५३
 इत्यमुक्तवति श्रेष्ठे भूपे सुरथसंज्ञिते । सेवका बाहुना धृत्वा निष्कासयितुमुद्यताः ॥ ५४
 तदा यमो निजं रूपं धृत्वा लोकैकबन्दिनम् । ग्राह भूपं प्रतुष्टोऽस्मि याचस्व हरिसेवक ॥ ५५
 मया प्रलोभितो वाग्भिर्बर्हीभिरपि सुव्रत । चलितोऽसि न रामस्य सेवायाः साधुसेवकः ॥ ५६
 तदा प्रोवाच भूमीशो यमं दृष्ट्वा सुतोषितम् । उवाच यदि तुष्टोऽसि देहि मे वरमुत्तमम् ॥ ५७
 तावन्मम न वै मृत्युर्यावद्गामसमागमः । न भयं मे भवत्तो हि कदाचन हि धर्मराट् ॥ ५८
 तदोवाच यमो भूपमिदं तव भविष्यति । सर्वं त्वदीप्सितं तथ्यं करिष्यति रघोः पतिः ॥ ५९
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो धर्मो जगाम स्वपुरं प्रति । प्रशस्य तस्य चरितं हरिभक्तिपरात्मनः ॥ ६०
 स राजा धार्मिको रामसेवकः परया मुदा । [*गृहीत्वाऽर्धं प्रत्युवाच सेवकाद्वरिसेवकान् ॥ ६१
 मया गृहीतो बाहोऽसौ राघवस्य महीपतेः । सज्जीभवन्तु सर्वत्र यूयं रणविशारदाः] ॥ ६२
 इति प्रोक्तास्तु ते सर्वे भटा राज्ञो महाबलाः । सज्जीभूताः क्षणादेव सभायां जग्मुर्लज्जवाः ॥ ६३
 राज्ञो वीरा दश सुताश्चम्पको मोहकस्तथा । रिपुंजयस्तु दुर्वारः प्रतापी बलमौदकः ॥ ६४
 हर्षक्षः सहदेवश्च भूरिदेवोऽमुतापनः । इति राज्ञो दश सुताः सज्जीभूता रणाङ्गणे ॥ ६५
 यातुमिच्छामकुर्वंस्ते महोत्साहसमन्विताः । राजाऽपि स्वरथं चित्रं हेमशोभाविनिर्मितम् ॥ ६६
 आह्वयामास सुजवैर्वाजिभिः समलंकृतम् । रणोत्साहेन संयुक्तः सर्वसैन्यपरिवृतः ॥ ६७
 सभायां सेवकान्सर्वान्दिशन्नास्ते महीपतिः ॥

इति भीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे हयप्रहणे नमिकोनपबाशस्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३७१९

अथ पबाशस्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

अथ रामानुजो वेगात्समागत्य स्वसेवकान् । पयच्छ कुत्र बाहोऽसौ याज्ञिकः सुमनोहरः ॥ १
 तदा ते वचनं प्रोचुः शत्रुघ्नं सुमहाबलम् । न जानीमो भटाः केचिद्धयं नीत्वा गताः पुरे ॥ २
 वयं च धिक्कृताः सर्वे वलिभी राजसेवकैः । अत्र प्रमाणं भगवानितिकर्तव्यतां प्रति ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां शत्रुघ्नः कोपितो भृशम् । दशत्रोपात्स्वदशनाज्जिह्वा लेलिहन्मुहुः ॥ ४
 उवाच वीरो मद्राहं हत्वा कुत्र गमिष्यति । इदानीं पातये वाणैः पुरं जनसमन्वितम् ॥ ५
 इत्युक्त्वा सुमतिं ग्राह कस्येदं पुटभेदनम् । को वर्ततेऽस्याधिपतियो मे बाहमजीहरत् ॥ ६

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. छ. ज. च. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. ग. च. छ. ज. च. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. 'सेवितः । त' । २ द. 'स्तुमुकः । ग' ।

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य [* भूपतेः कोपसंयुतम् । जगाद मन्त्री सुगिरा स्फुटाक्षरसमन्वितम् ॥ ७
विद्धीदं कुण्डलं नाम नगरं सुमनोहरम् । अस्मिन्वसति धर्मात्मा] सुरथः क्षत्रियो वली ॥ ८
नित्यं धर्मपरो रामचरणद्वंद्वसेवकः । मनसा कर्मणा वाचा हनुमानिव सेवकः ॥ ९
चरितान्यस्य शतशो वर्तन्ते धर्मकारिणः । महाबलपरीवारः सुरथः सर्वशोभनः ॥ १०
महद्युद्धं भवेच्च हृतश्चेद्वाहसत्तमः । अनेके प्रयतिष्यन्ति वीरा रणविशारदाः ॥ ११
एवमुक्तं समाश्रुत्य शत्रुघ्नः सचिवं प्रति । उवाच पुनरप्येवं वचनं वदतां वरः ॥ १२

शत्रुघ्न उवाच—

कथमत्र प्रकर्तव्यं रामाश्वोऽनेन चेद्धृतः । नाऽऽयाति योद्धुं प्रबलं कटकं वीरसेवितम् ॥ १३
सुमतिरुवाच—
दूतः प्रेष्यो महाराज राजानं प्रति वाग्मिकः । यद्वाक्येन समायाति बलेन बलिनां वरः ॥ १४
न चेदज्ञानतो वाहो धृतः केनापि मानिना । अर्पयिष्यति नः साधुमश्वं क्रतुवरं शुभम् ॥ १५
इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं शत्रुघ्नो बलिनां वली । अद्भुतं प्रत्युवाचेदं वचनं विनयान्वितम् ॥ १६

शत्रुघ्न उवाच—

याहि त्वं निकटस्थे वै सुरथस्य महापुरे । दूतत्वेन ततो गत्वा प्रब्रूहि नृपतिं प्रति ॥ १७
त्वया धृतो रामवाहो ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अर्पयतु न वाऽऽयातु मधनं वीरसंयुतम् ॥ १८
रामस्य दौत्यं लङ्कायां रावणं प्रति यत्कृतम् । तथैव कुरु भूयिष्ठबलसंयुत बुद्धिमान् ॥ १९

शेष उवाच—

एतच्छ्रुत्वाऽद्भुतो वीर ओमिति प्रोच्य भूमिपम् । जगाम संसदो मध्ये वीरश्रेणिसमन्वितम् ॥ २०
ददर्श सुरथं भूपं तुलसीमञ्जरीधरम् । रामभद्रं रसनया द्रुवन्तं सेवकाभिजान् ॥ २१
राजाऽपि हृष्टा पुवर्गं मनोहरवपुर्धरम् । शत्रुघ्नदूतं मत्वाऽपि बालिजं प्रत्यभाष्यत ॥ २२

सुरथ उवाच—

श्वङ्गाधिपं कस्माच्चमागतोऽत्र कथं भवान् । ब्रूहि मे कारणं सर्वं यथा ज्ञात्वा करोमि तत् ॥ २३

शेष उवाच—

इति संभाषमाणं तं प्रत्युवाच कपीश्वरः । विस्मयंश्चेतसि भृशं रामसेवाकरं नृपम् ॥ २४
जानीहि मां नृपश्रेष्ठ बालिपुत्रं हरीश्वरम् । शत्रुघ्नेन च दूतत्वे प्रेषितो भवतोऽन्तिके ॥ २५
सेवकैः कैश्चिदागत्य धृतोऽश्वो मम सांप्रतम् । अज्ञानतो महान्यायं कुर्वद्भिः सहसा नृप ॥ २६
तमश्वं सह राज्येन सह पुत्रैर्मुदाऽन्वितः । शत्रुघ्नं याहि चरणे पतित्वाऽऽशु प्रदेहि च ॥ २७
नो चेच्छत्रुघ्ननिर्मुक्तनाराचैः क्षतविग्रहः । पृथ्वीतलमलंकुर्वन्शायिण्यासि विशीर्षकः ॥ २८
येन लङ्कापतिर्नाशं प्रापितो लीलया क्षणात् । तस्याश्वं यागयोग्यं तु हृत्वा कुत्र गमिष्यसि ॥ २९

शेष उवाच—

इत्यादि भाषमाणं तं प्रत्युवाच महीश्वरः । सर्वं तथ्यं ब्रवीषि त्वं नानृतं तव भाषितम् ॥ ३०

* एतद्विद्वान्तर्गतं, पाठः क, ख ग, च, छ, ज, झ, ङ, त, थ, द, ध, पुस्तकस्थः ।

१ ख. नः द्रोणम् । २ क. ख. ग. च छ. ज. झ. ङ. त. थ. द. ध. 'भो बुद्धिमान्वली । ३ झ. अ. 'प कुत्र त्वमा' ।

परं शृणुष्व मद्राक्यं शत्रुघ्नपदसेवक । मया धृतो महानश्वो रामभद्रस्य धीमतः ॥ ३१
 न मोक्षये सर्वथा वाहं शत्रुघ्नादिभयादहम् । चेद्रामः स्वयमागत्य दर्शनं दास्यते मम ॥ ३२
 तदाऽहं चरणौ नत्वा दास्यामि सुतसंयुतः । सर्वं राज्यं कुटुम्बं च धनं धान्यं बलं बहु ॥ ३३
 क्षत्रियाणामयं धर्मः स्वामिनाऽपि विरुध्यते । धर्मेण युद्धं तत्रापि रामदर्शनमिच्छता ॥ ३४
 शत्रुघ्नादिप्रवीरास्तानधुनाऽहं क्षणादपि । जित्वा वधामि मद्देहे नो चेद्रामः समाव्रजेत् ॥ ३५

शेष उवाच—

इति श्रुत्वाऽङ्गदो धीमाञ्जहास नृपतिं तदा । उवाच च महाबाक्यं महाधैर्यसमन्वितम् ॥ ३६

अङ्गद उवाच—

बुद्धिहीनः भवदसि दृढत्वात्सा गता तव । यत्त्वं शत्रुघ्ननृपतिं धिक्करोषि धिया बली ॥ ३७
 यो मां धातुरिषुं दैत्यं लवणं लीलयाऽवधीत् । येनानेन जिताः संख्ये वैरिणः भवलोचुराः ॥ ३८
 विद्युन्माली हतो येन राक्षसः कामगे स्थितः । तं त्वं वध्रासि वीरेन्द्रं मतिहीनः प्रभासि मे ॥ ३९
 भ्रातृजो यस्य सुबली पुष्कलः परमास्त्रवित् । येन रुद्रगणः संख्ये वीरभद्रः सुतोषितः ॥ ४०
 वर्णयामि किमेतस्य पराक्रान्तिं बलोजिताम् । येन नास्ति समः पृथ्व्यां बलेन यशसा श्रिया ॥ ४१
 हनुमानस्य निकटे रघुनाथपदाब्जधीः । यस्यानेकानि कर्माणि भविष्यन्ति धृतानि ते ॥ ४२
 सत्रिकूटा राक्षसपूर्वगंधा येनक्षणाद्वलात् । असौ येन हतः पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य दुर्मतेः ॥ ४३
 द्रोणो नाम गिरिर्येन पुच्छाग्रेण सदैवतः । आनीतो जीवनाय तु सैनिकानां मुहुर्मुहुः ॥ ४४
 जानाति रामैश्वरित्रं नान्यो जानाति भूदधीः । यं कपीन्द्रं मनावस्वान्ताञ्च विस्मरति सेवकम् ॥ ४५
 सुग्रीवाद्याः कपीन्द्रा ये पृथ्वीं सर्वां ग्रसन्ति ये । ते शत्रुघ्नं नृपं सर्वे सेवन्ते प्रेक्षणोत्सुकाः ॥ ४६
 कुशध्वजो नीलरत्नो रिपुतापो महास्त्रवित् । प्रतापाग्न्यः सुबाहुश्च विमलः सुमदस्तथा ॥ ४७
 राजा वीरमणिः सत्ययुतो रामस्य सेवकः । एतेऽन्येऽपि नृपा भूमेः पतयः पर्युपासते ॥ ४८
 तत्र त्वं वीरजलधौ मशकः को भवानिति । तज्ज्ञात्वाऽगच्छ शत्रुघ्नं कृपालुं पुत्रैर्युतः ॥ ४९
 वाहं समर्प्य गन्तासि रामं राजीबलोचनम् । दृष्ट्वा कृतार्थी कुरुषे स्वाङ्गानि जनुपा सह ॥ ५०

शेष उवाच—

राजा भोवाच तं दूतं प्रश्रवन्तमनेकथा । एतान्दर्शयसि क्षिप्तं सर्वे न मम गोचराः ॥ ५१
 यादृशं मङ्गलं दूत तादृशं न हनुमतः । यो रामं पृष्ठतः कृत्वा प्रागाद्यागस्य पालने ॥ ५२
 यद्यहं मनसा वाचा कर्मणा कुतुकान्वितः । भजामि रामं तर्ह्यशु दर्शयिष्यति स्वां तनुम् ॥ ५३
 अन्यथा हनुमन्मुख्या वीरा वधन्तु मां बलात् । शृङ्खतु वाहं तरसा रामभक्तिसमन्विताः ॥ ५४
 गच्छ त्वं नृपशत्रुघ्नं कथयस्व ममोदितम् । सज्जीभवन्तु सुभटा एष यामि रणे बली ॥ ५५
 स विचार्य यथायुक्तं करिष्यति रणाङ्गणे । मोचयन्तु महाबाहं न वामामाददन्तु ते ॥ ५६

शेष उवाच—

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा ययौ वीरो यतो नृपः । गत्वा निवेदयामास यथोक्तं सुरधेन वै ॥ ५७

इति धीमहापुराणे पार्वे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेऽङ्गददूतत्व नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३७७६

शेष उवाच—

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य सुरथस्याङ्गदाननात् । सज्जीभृता रणे सर्वे रथस्था रणकोविदाः ॥ १
पटहानां निनादोऽभूद्देरीनादस्तथैव च । वीराणां गर्जनानादाः प्रादुर्भूता रणाङ्गणे ॥ २
रथचीत्कारशब्देन गजानां वृंहितेन च । व्याप्तं तत्सकलं विश्वं दिवं यातो महारवः ॥ ३
रणोत्साहेन संयुक्ता वीरा रणविशारदाः । कुर्वन्ति विविधान्नादान्कातरस्य भयंकरान् ॥ ४
एवं कोलाहले वृत्ते सुरथो नाम भूमिपः । स्वसुतैः सैनिकैश्चाथ वृतः प्रायाद्रणाङ्गणम् ॥ ५
गजै रथैर्यैः पत्तिव्रजैः पूर्णो तु मेदिनीम् । कुर्वन्समुद्र इव तां प्रावयन्ददृशे भटैः ॥ ६
शङ्खनादेन संयुष्टं जयनादैस्तथैव च । वीक्ष्य तं प्रथनोद्युक्तं सुमतिं प्राह भूमिपः ॥ ७

शत्रुघ्न उवाच—

एष राजा समायातो महासैन्यपरिवृतः । अत्र यत्कृत्यमस्माकं तद्ददस्व महामते ॥ ८
सुमतिरुवाच—
योद्धव्यमत्र बहुभिर्वीरै रणविशारदैः । पुष्कलादिभिरत्युग्रैः सर्वै शस्त्रास्त्रकोविदैः ॥ ९
राज्ञा सह समीरस्य पुत्रः परमशौर्यवान् । युद्धं करोतु सुबलः परयुद्धविशारदः ॥ १०

शेष उवाच—

इति ब्रूते महामात्यो यावत्तावन्नृपात्मजाः । रणाङ्गणे धनूंष्यद्धा स्फारयामासुरुद्धताः ॥ ११
तान्वीक्ष्य योधाः सुबलः पुष्कलाद्या बलौत्कटाः । अभिजग्मुः स्पन्दनैः स्वैर्यन्त्रैर्पि दधतो मताः
चम्पकेन समं वीरः पुष्कलः परमास्त्रवित् । द्वैरथेनैव युयुधे महावीरेण पालितः ॥ १२
मोहकं योधयामास जानकिः सकुशध्वजः । रिपुंजयेन विमलो दुर्वारेण सुबाहुकः ॥ १४
प्रतापिना प्रतापाश्रयो बलमोदेन चाङ्गदः । हर्यक्षेण नीलरत्नः सहदेवेन सत्यवान् ॥ १५
राजा वीरमणिभूरिदेवेन युयुधे बली । अमुतापेन चोग्राश्वो युयुधे बलसंयुतः ॥ १६
द्वैरथेन महद्युद्धमकुर्वन्युद्धकोविदाः । सर्वशस्त्रास्त्रकुशलाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १७
एवं प्रवृत्ते संग्रामे सुरथस्य सुतैस्तदा । अत्यन्तं कदरं तत्र बभूव मुनिसत्तम ॥ १८
पुष्कलश्चम्पकं प्राह किनामाऽसि नृपात्मज । धन्योऽसि यो मया सार्धं रणमध्यमृपेयिवान् ॥ १९
इदानीं तिष्ठ किं यासि कथं ते जीवितं भवेत् । एहि युद्धं मया सार्धं सर्वशस्त्रास्त्रकोविद् ॥ २०
इत्यभिज्याहृतं तस्य श्रुत्वा राजात्मजो बली । जगाद पुष्कलं वीरो मेघमम्भीरया गिरा ॥ २१

चम्पक उवाच—

न च नाम्ना कुलेनेदं युद्धमत्र भविष्यति । तथाऽपि तव वक्ष्येऽहं स्वनाम बलपूर्वकम् ॥ २२
मम माता रयोनीथो मत्पिता राघवः स्मृतः । मम बन्धू रामभद्रः स्वजनो मम राघवः ॥ २३
मन्नाम रामदासोऽस्मि सदा रामस्य सेवकः । तारयिष्यति मां युद्धे रामो भक्तकृपाकरः ॥ २४
लोकानां मतमास्थाय प्रव्रवीमि तवाधुना । सुरथस्य राज्ञः सुतो माता वीरवती मम ॥ २५
मन्नामा यो मया सर्वाञ्जोभनान्विदधाति यः । मधुषा यं र(यद्र)सावासं त्यजन्ति मधुमोहिताः ॥
वर्णेन स्वर्णसदृशो मध्ये लिङ्गवर्धुरः । तदाख्ययाऽभिधां वीर जानीहि मम मोहिनीम् ॥ २७

युध्यस्व बाणैः प्रधने न को जेतुं हि मां क्षमः । इदानीं दर्शयिष्यामि स्वपराक्रममद्भुतम् ॥ २८

श्रेय उवाच—

इति श्रुत्वा महद्वाक्यं पुष्कलो हृदि तोषितः । तं दुर्जयं मन्यमानः शरान्मुञ्चन्नणेऽभवत् ॥ २९

शरसंघं प्रमुञ्चस्तं कोटिधा पुष्कलो बली । चम्पकः कोपसंयुक्तो धनुः सज्जमथाकरोत् ॥ ३०

मुमोच निशितान्वाणान्वायैरिन्दुविदारणान् । स्वनामचिह्नितान्स्वर्णपद्मभागसमन्वितान् ॥ ३१

तांश्चिच्छेद महावीरः पुष्कलः प्रधनाङ्गणे । शरान्धकारं सर्वत्र मुञ्चन्वाणाञ्जिशलाशितान् ॥ ३२

स्ववाणच्छेदनं दृष्ट्वा कृतं वीरेण चम्पकः । आहवामास बलिनं पुष्कलं कोपपूरितः ॥ ३३

मा प्रयाहि रणं त्यक्त्वेति श्रुत्वा पुनः पुनः । पुष्कलं हृदये बाणैर्विव्याध दशभिस्त्वरन् ॥ ३४

ते वाणाः पुष्कलस्याहो हृदये तीव्रगामिनः । आगत्य हृदये लग्नाः शोणितं पपुरुजितम् ॥ ३५

तैर्बाणैर्व्यथितो वीरः शरान्वञ्च समाददे । सुतीक्ष्णाग्रान्महाकोपाद्धारयन्पर्वतानिव ॥ ३६

ते वाणास्तस्य वाणाश्च परस्परमयोजिताः । आकाशे रचिताश्छिन्नाः शतधा राजसूनुना ॥ ३७

छित्त्वा वाणान्सुतीक्ष्णाग्रान्सुरथाङ्गोद्भवो बली । वाणाञ्शतं समाधत्त पुष्कलं ताडितुं हृदि ॥ ३८

ते वाणाः शतधा छिन्नाः पुष्कलेन महात्मना । अपतन्समरोपान्ते शरवाधाप्रपीडिताः ॥ ३९

तदा तत्सुमहत्कर्म दृष्ट्वा राज्ञः सुतो बली । सहस्रेण शराणां च(चा) ताडयन्(द्व)क्षसि स्फुटम् ॥ ४०

तानप्याशु प्रचिच्छेद पुष्कलः परमास्त्रवित् । [*पुनरप्याशु स्वे चापे समाधत्तायुतं शरान् ॥ ४१

तानप्याशु प्रचिच्छेद पुष्कलः परमास्त्रवित्] । ततोऽत्यन्तं प्रकुपितः शरदृष्टिमथाकरोत् ॥ ४२

शरदृष्टिं समायान्तीं मत्वा चम्पकवीरहा । साधुसाधुप्रसंसंस्ते पुष्कलं समताडयत् ॥ ४३

पुष्कलश्चम्पकं दृष्ट्वा महावीर्यसमन्वितम् । ब्रह्मणोऽस्त्रं समाधत्त स्वचापे सर्वशास्त्रवित् ॥ ४४

तेन मुक्तं महास्त्रं तत्प्रजज्वाल दिशो दश । स रोदसी व्याप्य विश्वं प्रलयं कर्तुमुद्यतम् ॥ ४५

चम्पको मुक्तमस्त्रं तद्दृष्ट्वा सर्वास्त्रकोविदः । तत्संहर्तुं तदेवास्त्रं मुमोच रिपुमुद्यतम् ॥ ४६

द्वयोरैकतमं तेजः प्रलयं मेनिरे जनाः । संजहार तदाऽस्त्रास्त्रमेकीभूतं परास्त्रकम् ॥ ४७

तत्कर्म चाद्भुतं दृष्ट्वा पुष्कलस्तिष्ठ तिष्ठ च । श्रुत्वाशरानभेयांस्तु चम्पकं स कुधाऽहनत् ॥ ४८

चम्पकस्तज्जशरान्मुक्तानगणय्य^१ महामनाः । रामास्त्रं प्रमुमोचाथ पुष्कलं प्रति दारुणम् ॥ ४९

तन्मुक्तमस्त्रमालोक्य चम्पकेन महात्मना । [*छेत्तुं याक्मन्मन्थके तावद्भूतः शरेण सः ॥ ५०

वद्धश्चम्पकवीरेण रये स्वे स्थापितः पुनः । पुरं प्रेषयितुं तावन्मन्थके महामनाः] ॥ ५१

हाहाकारो महानासीद्वद्धे पुष्कलसंज्ञके । शत्रुघ्नं प्रययुर्योधाः पलायनपरायणाः ॥ ५२

भग्नान्स्तान्वीक्ष्य शत्रुघ्नो हनुमन्तमुवाच ह । केन वीरेण मे भयं बलं वीरैरलंकृतम् ॥ ५३

तदोवाच महीनाथः पुष्कलं परवीरहा । बद्ध्वा नयति वीरोऽसौ चम्पकः स्वपदोद्धरः ॥ ५४

तस्येदृग्वाक्यमकार्ष्य शत्रुघ्नः कोपसंयुतः । उवाच पवनोद्भूतं मोचयथाऽऽशु नृपात्मजात् ॥ ५५

महाबलः सुतथास्य बद्ध्वा यः पुष्कलं भटम् । तस्मान्मोचय वीराय्य कथं तिष्ठसि चाऽऽहवे ॥ ५६

एतद्वाक्यं समाकर्ण्य हनुमानोपिति श्रुत्वा । जगाम तं मोचयितुं पुष्कलं चम्पकाद्भट्यात् ॥ ५७

हनुमन्तमथाऽऽलोक्य तं मोचयितुमागतम् । बाणैः शतैश्च साहस्रैर्जघान परकोपनः ॥ ५८

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठो ग. ङ. ड. द. ध. पुस्तकस्थः । + आपो लब्धः । * एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ग.

घ. ज. य. ड. ड. न. त. य. द. ध. पुस्तकस्थः ।

वाणांस्तान्स वभञ्जाऽऽशु मुक्तांस्तेन महाबलः । पुनरप्येवमेवाऽऽशु वाणान्मुञ्चन्महानभूत् ५९
 तान्सर्वाभ्यूर्णयामास नाराचान्वैरियोचितान् । शालं करे समाधृत्य जघान नृपनन्दनम् ॥ ६०
 शालं तेन विनिर्मुक्तं तिलशः कृतवान्वली । गजो हनूमता मुक्तो नृपनन्दनमस्तके ॥ ६१
 सोऽ(योऽ)प्याहतश्चम्पकेन मृतो भूमौ पपात सः । शिलाः स मोचयामास हनूमान्परमास्त्रवित् ॥
 चम्पकस्ताः शिलाः सर्वाः क्षणाच्चूर्णितवान्मृशम् । वाणयन्त्रिकया ब्रह्मन्महश्चित्रमभृदिदम् ॥ ६३
 स्वमुक्तास्ताः शिलाः सर्वाभ्यूर्णिता वीक्ष्य मारुतिः । चुकोप हृदयेऽत्यन्तं बहुवीर्यमिति स्मरन् ॥
 आगत्य च करे धृत्वा नभस्तुत्पतितः कपिः । तावद्ययौ नेत्रपथानुपरि क्षिप्तवेगवान् ॥ ६५
 चम्पकस्तं हनूमन्तं युयुधे नभसि स्थितः । बाहुयुद्धेन महता ताडितः कपिपुंगवः ॥ ६६
 चुकोप मानसे वीरो गर्वपर्वतदारुगः । पदा धृत्वा चम्पकं तं ताडयामास भूतले ॥ ६७
 ताडितोऽसौ कपीन्द्रेण क्षणादुत्थाय वेगवान् । हनूमन्तं तु लाङ्गले धृत्वा वभ्राम सर्वतः ॥ ६८
 कपीन्द्रस्तद्वलं वीक्ष्य हसन्पादेऽग्रहीत्पुनः । भ्रामयित्वा शतगुणं गजोपस्थे लपतयत् ॥ ६९
 पपात भूमौ सुबलो राजसूनुः स चम्पकः । मूर्छितो वीरभूपाढ्यमलंकुर्वन्नगाङ्गणम् ॥ ७०
 तदा हाहेति वै लोकाश्चुकुशुश्चम्पकानुगाः । पुष्कलं मोचयामास बद्धं चम्पकपाशतः ॥ ७१
 इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनवंशादे रामाश्वमेधे पुष्कलमोचन नामकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३८५७

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

चम्पकं पतितं दृष्ट्वा सुरथः क्षत्रियो वली । पुत्रदुःखपरीताङ्गो जगाम स्यन्दनस्थितः ॥ १
 कपीन्द्रमाहुवावाथ सुरथः कोपसंयुतः । निश्वासांश्च बहून्मुधन्महाबलसमन्वितः ॥ २
 आढयानं नृपं दृष्ट्वा निर्जं वीरः कपीश्वरः । जगाम तं महावीरो महावेगसमन्वितः ॥ ३
 तमागतं हनूमन्तं वृणीकुर्वन्तमुद्रताम् । उवाच सुरथो राजा मेघगम्भीरसुस्वरः ॥ ४

सुरथ उवाच—

धन्योऽसि कपिवर्य त्वं महाबलपराक्रम । येन राममहत्कृ(हाकृ)त्यं कृतं राक्षसके पुरे ॥ ५
 त्वं रामचरणस्यासि सेवको भक्तिसंयुतः । त्वया वीरेण मत्पुत्रः पातितश्चम्पको वली ॥ ६
 इदानीं त्वां तु संवध्य गन्तास्मि नगरे मम । यत्नात्तिष्ठ कपीश त्वं सत्यमुक्तं मया स्मृतम् ॥ ७
 इति भाषितमाकर्ण्य सुरथस्य कपीश्वरः । उवाच धीरया वाण्या रणे वीरैकभूषिते ॥ ८

हनूमानुवाच—

त्वं रामचरणस्मारी वयं रामस्य सेवकाः । वभ्रासि चेन्मां प्रसभं मोचयिष्यति मत्पुत्रः ॥ ९
 कुरु वीर भवत्स्वान्तस्थितं सत्वं प्रतिश्रुतम् । रामं स्मरन् वै दुःखं याति वेदा वदन्त्यदः ॥ १०

शेष उवाच

इति ध्रुवन्तं सुरथः प्रशस्य पवनान्मजम् । विज्याथ वाणैर्यद्गुभिः शितैः शाणेन दारुणैः ॥ ११
 तान्मुक्तानगशय्याथ वाणाञ्शोणितपातिनः । करे जग्राह कोदण्डं सज्जं शरसमन्वितम् ॥ १२

गृहीत्वा करयोश्चापं वभञ्ज कुपितः कपिः । चीत्कुर्वैस्त्रासयन्वीराब्रह्मैर्दोर्णान्मृजन्मयात् ॥ १३
 तेन भयं धनुर्दृष्ट्वा स्वकीयं गुणसंयुतम् । अपरं धनुरादत्त महद्गुणविभूषितम् ॥ १४
 तच्चापि जगृहे रोपात्कपिश्चापं वभञ्ज तत् । अन्यचापं समादत्त तद्भवञ्ज महाबलः ॥ १५
 तस्मिन्श्चापे प्रभवेऽपि सोऽन्यद्धनुरुपाददत् । सोऽपि चापं वभञ्जाऽऽश्रु महावेगसमन्वितः ॥ १६
 एवं राज्ञस्तु चापानामशीतिर्द्विदलीकृता । क्षणे क्षणे महारोपात्कुर्वन्नादानेकशः ॥ १७
 तदाऽत्यन्तं प्रकुपितः शक्तिमुग्रामथाऽऽददे । शक्त्या स ताडितो वीरः पपात क्षणमुत्सुकः ॥ १८
 उत्थाय स्यन्दनं राज्ञो जग्राह कुपितो भृशम् । उड्डीनस्तं गृहीत्वा तु समुद्रमतिवेगतः ॥ १९
 तमुड्डीनं समालक्ष्य सुरथः परवीरहा । ताडयामास परिघैर्हृदि मारुतमुद्यतम् ॥ २०
 मुक्तस्तेन रथो दूराच्छूर्णीभूतोऽभवत्क्षणात् । सोऽन्यं रथं समाकृष्ट ययौ वेगात्समीरजम् ॥ २१
 [*हनुमांस्तद्रथं पुच्छे संवेष्ट्य प्रथनाङ्गणे । ह्यसारथिसंयुक्तं वभञ्ज स पताकिनम् ॥ २२
 अन्यं रथं समास्थाय ययौ राजा महाबलः] । वभञ्ज तं रथं वेगान्मारुतिः कुपिताङ्गकः ॥ २३
 भयं तं स्यदनं वीक्ष्य सुरथोऽन्यं समाश्रितः । भयः स तेन सहसा ह्यसारथिसंयुतः ॥ २४
 एवमेकोनपञ्चाशद्रथा भया हनूमता । तत्कर्म वीक्ष्य राजाऽपि विसिष्मिये ससैनिकः ॥ २५
 कुपितः प्राह कीशेन्द्रं धन्योऽसि पवनान्तमज । पराक्रमन्निदं कर्म न कर्ता न करिष्यति ॥ २६
 क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावत्सज्जं धनुस्त्वहम् । करोमि पवनोद्भूत रामपादाब्जपदपद ॥ २७
 इत्युक्त्वा चापमासज्जं कृत्वा रोपपरिभुतः । अस्त्रं पाशुपतं नाम संदधे शर उल्वणे ॥ २८
 ततो भूताश्च वेतालाः पिशाचा योगिनीमुखाः । प्रादुर्वर्धुवुः सहसा भीषयन्तः समीरजम् ॥ २९
 कपिः पाशुपतैस्त्रैर्वदो लोकैरभीक्षितः । हाहेति च वदन्त्येते यावत्तावत्समीरजः ॥ ३०
 स्मृत्वा रामं स मनसा त्रोटयामास तत्क्षणात् । स मुक्तगात्रः सहसा युयुधे सुरथं नृपम् ॥ ३१
 स मुक्तगात्रं तं वीक्ष्य सुरथः परमास्त्रवित् । महाबलं मन्यमानो ब्राह्ममस्त्रं समाददे ॥ ३२
 मारुतिर्ब्राह्ममस्त्रं तु निजगाल हसन्बली । तन्निगीर्णं नृपो दृष्ट्वा रामं सस्मार भूमिपः ॥ ३३
 स्मृत्वा दाशरथिं रामं रामास्त्रं स्वशरासने । संधाय तं जगादेदं वदोऽसि कपिपुंगव ॥ ३४
 श्रुत्वा तत्प्रक्रमेधावत्तावद्बद्धो रणाङ्गणे । राज्ञा रामास्त्रतो वीरो हनूमाब्रामसेवकः ॥ ३५
 उवाच भूपं हनुमान्किं करोमि महीभुज । मत्स्वाभ्यक्षणे संवदो नान्येन प्राकृतेन वै ॥ ३६
 तन्मानयामि भूवाल नयस्व स्वपुरं प्रति । मोचयिष्यति मत्स्वामी ह्यागत्य स दयानिधिः ॥ ३७
 वद्धे समीरजे क्रुद्धः पुष्कलो भूमिपं ययौ । तं पुष्कलं समायान्तं विव्याध वैसुभिः शरैः ॥ ३८
 अनेकवाणसाहसैर्निजयान नृपं वली । राज्ञाऽनेके शरास्तस्य च्छिन्नाः मधनमण्डले ॥ ३९
 एवं समरसंकुद्धे सुरथे पुष्कले तथा । वाणैर्न्यासं जगत्सर्वं स्थासु भूयश्चरिष्णु च ॥ ४०
 तेषां रणोद्यमं वीक्ष्य समुद्रः सुरसैनिकाः । मानवानां तु का वार्ता क्षणात्रासं समीयुषाम् ॥ ४१
 अस्त्रमत्यस्त्रविगर्भमहामन्त्रपरिप्लुतैः । वभूव तुमुलं युद्धं वीराणां रोमहर्षणम् ॥ ४२
 तदा प्रकुपितो राजा नाराचं तु समाददे । [*छिन्नः स तु क्रुधा मुक्तैर्वत्सदन्तैः स भारतेः ४३
 छिन्ने तस्मिन्शरे राजा कोपादन्यं समाददे] । छिनत्ति यावत्स शरं तावद्ध्रो हृदि क्षतः ॥ ४४

* एतधिहान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । + एतधिहान्तर्गतः
 पाठः ख. ग. छ. ज. ठ. ड. ण. त. थ. ध. पुस्तकस्थः ।

मूर्छां प्राप महातेजाः पुष्कलो महदद्भुतम् । युद्धं विधाय सुमहाव्राज्ञा सह महामतिः ॥ ४५
 पुष्कले पतिते राजा शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । सुरथं प्रति संकुद्धो जगाम स्यन्दनस्थितः ॥ ४६
 उवाच सुरथं भूपं रामभ्राता महाबलः । त्वया महत्कृतं कर्म यद्वद्धः पवनात्मजः ॥ ४७
 पुष्कलोऽपि महावीरस्तथाऽन्ये मम सैनिकाः । पातिताः प्रधने घोरे महाबलपराक्रमाः ॥ ४८
 इदानीं तिष्ठ मद्दीरान्पातयित्वा रणाङ्गणे । कुत्र यास्यसि भूमीश सहस्र मम सायकान् ॥ ४९
 इत्थमाश्रुत्य वीरस्य भाषितं सुरथो वली । जगाद रामपादार्जं दधच्चेतसि शोभनम् ॥ ५०
 मया ते पातिताः संख्ये वीरा मारुतजोन्मुखाः । इदानीं पातयिष्यामि त्वामपि प्रधनाङ्गणे ॥ ५१
 स्मरस्व रामं यो वीरस्त्वामागत्य प्ररक्षति । अन्यथा जीवितं नास्ति मत्पुरः शत्रुतापन ॥ ५२
 इत्युक्त्वा वाणसाहस्रैस्तं जघान महीपतिः । शत्रुघ्नं शरसंघातपञ्जरे न्यदधात्परम् ॥ ५३
 शत्रुघ्नः शरसंघातं मुञ्चन्तं वह्निदैवतम् । अस्त्रं मुमोच दाहार्थं शराणां नतपर्वणाम् ॥ ५४
 तदस्त्रं मुक्तमालोक्य राजा वै सुरथो महान् । वारुणास्त्रेण शमयन्विष्याथ शरकोटिभिः ॥ ५५
 तदा तद्योगिनीदत्तमस्त्रं [* धनुषि संदधे । मोहनं सर्ववीराणां निद्राप्रापकमद्भुतम् ॥ ५६
 तन्मोहनं महास्त्रं स] वीक्ष्य राजा हरिं स्मरन् । जगाद शत्रुमभयं सर्वशस्त्रास्त्रकोविदः ॥ ५७
 मोहितस्य मम श्रीमद्रामस्य स्मरणेन ह । नान्यन्मोहनमाभाति मायाऽपि भयमाप मे ॥ ५८
 इत्युक्तवति वीरेऽपि मुमोच स महास्त्रकम् । तेन वाणेन संछिन्नं पपात रणमण्डले ॥ ५९
 तन्मोहनं महास्त्रं तु निष्फलं वीक्ष्य भूमिपे । अत्यन्तं विस्मयं प्राप वाणं धनुषि संदधे ॥ ६०
 लवणो येन निहतो महासुरविमर्दनः । तं वाणं चाप आधत्त घोरकालानलमभम् ॥ ६१
 तं वीक्ष्य राजा प्रोवाच वाणोऽयमसतां हृदि । लगते रामभक्तस्य संमुखोऽपि न भात्यसौ ॥ ६२
 इत्येवं भाषमाणं तु वाणेनानेन शत्रुहा । विष्याथ हृदये क्षिप्रं वह्निज्वालासमप्रभम् ॥ ६३
 तेन वाणेन दुःखार्तो महापीडासमन्वितः । रथोपस्थे क्षणं मूर्छामवाप परतापनः ॥ ६४
 स क्षणात्तां व्यथां नीत्वा जगाद रिपुमग्रतः । सहस्रैकं प्रहारं मे कुत्र यासि ममाग्रतः ॥ ६५
 एवमुक्त्वा महासंख्ये वाणमाधत्त साय(चाप)के । ज्वालामालापरीताङ्गं स्वर्णपुङ्खसमन्वितम् ॥ ६६
 स वाणो धनुषो मुक्तः शत्रुघ्रेन पथि स्थितः । छिन्नोऽप्यग्रफलेनाऽऽशु हृदये समपद्यत ॥ ६७
 तेन वाणेन संमूर्छय पपात स्यन्दनोपरि । ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं भग्नं पराद्रवत् ॥ ६८
 सुरथो जयमापेदे संग्रामे रामसेवकः । दशं वीरा दशसुतैर्मूर्छिताः पतिताः कचिद् ॥ ६९
 इति धौमहापुराणे पादो पातालखण्डे शेरवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमे धेनुविजयो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

आदितः श्लोकानां सप्तषट्काः—१३९१६

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

सुग्रीवस्तत्र कटकं नष्टं वीक्ष्य रणाङ्गणे । स्वामिनं मूर्छितं चापि यथा योद्धुं नृपं प्रति ॥ १
 आगच्छ भूप सर्वान्नो मूर्छयित्वा कुतो भवान् । गच्छन्ति क्षिप्रं मां देहि युद्धं रणविशारद ॥ २

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः, छ. द. द. पुस्तकस्थः ।

१ य. ग. छ. ज. ट. ण. त. थ. ध. 'दुद्धुः' । यु. १. २. ३. 'नि मनापि भयतापदम् । ३' । ३ थ. 'दुं रणाङ्गणे । आ' ।

एवमुक्त्वा नगं कंचिद्विशालं शास्त्रया युतम् । उत्पाद्य ग्राह्यरत्नस्य मस्तके वलसंयुतः ॥ १
 तेन प्रहारेण महाबलो नृपः संवीक्ष्य सुग्रीवमथो स्वचापे ।
 बाणान्समाधाय शितान्स रोपाज्जघान वलस्यतिपौरुषो बली ॥ ४
 तान्बाणान्व्यधमत्सर्वान्सुग्रीवः सहसा हसन् । ताडयामास हृदये सुरथं सुमहाबलः ॥ ५
 पर्वतैः शिखरैश्चैव नगैर्द्विरदवर्षिभिः । वेगात्स ताडयामास दारयन्सुरथं नखैः ॥ ६
 तमप्याशु बन्धास्त्राद्रामसंज्ञात्सुदारुणात् । बद्धः कपिवरो मेने सुरथं रामसेवकम् ॥ ७
 गजो यथाऽऽयसमयीं शृङ्खलां पादलम्बिताम् । प्राप्य किञ्चिन्न वै कर्तुं शक्नोति स तथा हभूत् ॥ ८
 जितं तेन महाराज्ञा सुरथेन सुपत्त्रिणा । सर्वान्वीरान्नये स्थाप्य ययौ स्वनगरं प्रति ॥ ९
 गत्वा सभायां सुमहान्वद्धं मारुतिमब्रवीत् । स्मर श्रीरघुनाथं त्वं दयालुं भक्तपालकम् ॥ १०
 यथा त्वां बन्धनात्सद्यो मोचयिष्यति तुष्टीः । अन्यथाऽयुतवर्षेण मोचयिष्यामि बन्धनात् ॥ ११
 इत्युक्तमाकर्ण्य समीरजस्तदा सुबद्धमात्मानमवेक्ष्य वीरान् ।
 संमूर्छिताञ्छुश्रराविघातपीडायुतान्वन्धनमुक्तयेऽस्मरत् ॥ १२
 श्रीरामचन्द्रं रघुवंशजातं सीतापतिं पङ्कजपत्रनेत्रम् ।
 स्वमुक्तये बन्धनतः कृपालुं सस्मार सर्वैः करणैर्विशोकैः ॥ १३

हनूमानुवाच—

हा नाथ हा नरवरोत्तम हा दयालो सीतापते रुचिरकुण्डलशोभिवक्त्र ।
 भक्तातिदाहक मनोहररूपधारिन्मां बन्धनात्सपादि मोचय माविलम्बम् ॥ १४
 संमोचितास्तु भक्ता गजपुङ्गवाद्या देवाश्च दानवकुलाग्निसुदह्यमानाः ।
 तत्सुन्दरीशिरसि संस्थितकेशबन्धसंमोचिताऽसि करुणालय मां स्मरस्व ॥ १५
 त्वं यागकर्मभिरतोऽसि मुनीश्वरेन्द्रैर्धर्म विचारयसि भूमिपतीड्यपाद ।
 अत्राहमद्य सुरथेन विगाढपाशबद्धोऽस्मि मोचय महापुरुषाऽऽशु देव ॥ १६
 नो मोचयस्वय यदि स्मरणातिरेकाच्च सर्वदेववरपूजितपादपद्म ।
 लोकौ भवन्तमिदं(प्र)मुल्लसितोऽहसिष्य(!)तस्माद्विलम्बमिह माऽऽचर मोचयाऽऽशु ॥ १७
 इति ध्रुत्वा जगन्नाथो रघुवीरः कृपानिधिः । भक्तं मोचयितुं प्रागात्पुष्पकेणाऽऽशु वेगिना ॥ १८
 लक्ष्मणेनानुगेनाथ भरतेन सुशोभितम् । मुनि वृन्दैर्व्यासमुख्यैः समेतं दृढशो कपिः ॥ १९
 तमागतं निजं नाथं वीक्ष्य भूषं समब्रवीत् । पश्य राजन्निजं मोकुमायातं कृपया हरिम् ॥ २०
 अनेके मोचिताः पूर्वं स्मरणात्सेवका निजाः । तथो मां पाशतो बद्धं संमोचयितुमागतः ॥ २१
 श्रीरामभद्रमायातं वीक्ष्यासां सुरथः क्षणात् । नतयः(तीस्तु) शतशश्चके भक्तिपूरपरिभुतः ॥ २२
 श्रीरामस्तं निजैर्दोर्भिः परिरमे चतुर्भुजः । मूर्ध्नि सिञ्चन्नश्रुजलैर्हर्षान्नक्तं स्वकं पुनः ॥ २३
 उवाच धन्यदेहोऽसि महत्कर्म कृतं त्वया । कपीश्वरस्त्वया बद्धो हनूमान्सर्वतोवलः ॥ २४
 श्रीरामः कपिरयं तं मोचयामास बन्धनात् । मूर्छितास्तान्भग्नान्सर्वान्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वजीवयत् ॥ २५
 ते मूर्छां तत्सज्जुर्दृष्ट्वा रामेणासुरघानिना । उन्धिता दृष्टशुः श्रीमद्रामचन्द्रं मनोहरम् ॥ २६
 ते प्रणम्या रघुपतिं तेन पृष्ट्वा अनामयम् । सुरतीभूता नृपं प्राचुः सर्वे स्वरुशलं नृपाः ॥ २७
 सुरयो वीक्ष्य श्रीरामं कृपार्थं सत्क्रान्तमनः । आगतं सकलं राज्यं सहयं सुमुद्राऽऽर्पयत् ॥ २८

अनेकवैरिवस्याभिः श्रीरामं समतोपयत् । कथयामास मेऽन्याय्यं कृतं ते क्षम राघव ॥ २९

श्रीराम उवाच—

क्षत्रियाणामयं धर्मः स्वामिना सह युज्यते । त्वया साधु कृतं कर्म रणे वीराः प्रतोपिताः ॥ ३०
इत्युक्तवन्तं नृहरि पूजयन्समुतोऽभवत् । श्रीरामस्त्रिदिनं स्थित्वा ययौ तमनुमन्त्र्य च ॥ ३१
कामगेन विमानेन मुनिभिः सहितो महान् । तं दृष्ट्वा विस्मितास्तस्य कथाश्चकुर्मनोहराः ॥ ३२
चम्पकं स्वपुरे स्थाप्य सुरथः क्षत्रियो वली । शत्रुघ्नेन समं यातुं मनश्चक्रे महाबलः ॥ ३३
शत्रुघ्नः स्वहयं प्राप्य भेरीनादानकारयत् । शङ्खनादान्वहुविधान्सर्वत्र समवादयत् ॥ ३४
सुरथेन समं वीरो यज्ञबाह्वममुचत् । स बभ्राम परान्देशां* च कैथिज्जगृहे वली ॥ ३५
यत्र यत्र गतो बाहूः पुरदेशान्परिभ्रमन् । तत्र शत्रुघ्न आयातः] सुरथेन महाबलः ॥ ३६
कदाचिज्जाह्नवीतीरे वाल्मीकेराश्रम वरम् । गतो मुनिवैर्जृष्ट प्रातर्धूमेन चिह्नितम् ॥ ३७
इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेधे रघुना रममाणो नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३९५३

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

गतः प्रातः क्रियां कर्तुं समिधस्तत्क्रियार्हकाः । आनेतुं जानकीमुनुवृत्तो मुनिसुतैर्लवः ॥ १
ददर्श तत्र यज्ञाश्वं स्वर्णपत्रेण चिह्नितम् । कुङ्कुमागरुक्षतूरीदिव्यगन्धेन वासितम् ॥ २
विलोक्य जातकुतुको मुनिपुत्रानुवाच सः । अर्वा कस्य मनोरेगः मासो दैवान्मदाश्रमम् ॥ ३
आगच्छन्तु मया सार्धं प्रेक्षन्तां मा भयं कृथाः । इत्युक्त्वा स लवस्तूर्णं बाहस्य निरुदे गतः ॥ ४
स रराज समीपस्थो बाहस्य रघुवंशजः । धनुर्गणपरः स्कन्धे जयन्त इव दुर्जयः ॥ ५
गत्वा मुनिसुतैः सार्धं वाचयामास पत्रकम् । बालस्थितं स्पष्टवर्णराजिराजितमुत्तमम् ॥ ६
विवस्वतो महान्वंशः सर्वलोकेषु विधुतः । यत्र कौऽपि परायाधी न परद्रव्यलम्पटः ॥ ७
सूर्यवंशध्वजो धन्वी धनुर्दीक्षागुरुर्गुरुः । यं देवाः सासुराः सर्वे नमन्ति मणिमौलिभिः ॥ ८
तस्याऽऽत्मजो वीरयलदर्पहारी रघूद्रहः । रामचन्द्रो महाभागः सर्वशूरशिरोमणिः ॥ ९
तन्माता कौशलनृपपुत्रीरत्नसमुद्भवा । तस्याः कुक्षिभर रत्नं रामः शत्रुक्षयकरः ॥ १०
करोति हयमेधं स ब्राह्मणैश्च सुशिक्षितः । रावणाभिधविप्रेन्द्ररथपापानुत्तये ॥ ११
मोचितस्तेन बाहाना मुख्योऽसौ यज्ञमुक्तिमान् । महाप्रलपरीयारपरिपाभिः सुरक्षितः ॥ १२
तद्रक्षकोऽस्ति मद्भाता शत्रुघ्नो लक्षणान्तरुः । हस्त्यद्वयरथपादातसेनासमन्वितः ॥ १३
यस्य राज्ञ इति श्रेष्ठो मानो जायेत स्वान्मदात् । शूरा उयं धनुर्गारि श्रेष्ठा ययमिहोत्कटाः ॥ १४
ते गृह्णन्तु बलाद्बाह रत्नमालाविभूषितम् । मनोरेगं कामजवं सर्वगत्वाऽधिभास्करम् ॥ १५
ततो मोचयिता भ्राता शत्रुघ्नो लीलया हृदात् । शरासनविनिर्मुक्तस्तदन्तगतव्यथात् ॥ १६

* एतद्विद्वान्तगत, पाठ छ द द पुस्तकस्थः ।

ये क्षत्रियाः क्षत्रियकन्यकासु जाताश्च सत्सेत्रकुलेषु सत्सु ।

गृह्णन्तु ते तद्विपरोतदेहा नमन्तु राज्यं रघवे निवेद्य ॥

१७

इति संवाच्य कुपितो लवः शस्त्रधनुर्धरः । उवाच मुनिपुत्रांस्तान्रोपगद्गदभाषितः ॥

१८

पश्यत क्षिप्रमेतस्य धृष्टत्वं क्षत्रियस्य वै । लिलेख यो भालपत्रे स्वमतापबलं नृपः ॥

१९

कोऽसौ रामः कः शत्रुघ्नः कीटाः स्वल्पवलाश्रिताः । क्षत्रियाणां कुले जाता एते न वयमुत्तमाः

एतस्य वीरसूरीता जानकी न कुशप्रसूः । या रत्नं कुशसंज्ञं तु दधाराम्निमिवारणिः ॥

२१

इदानीं क्षत्रियत्वादि दर्शयिष्यामि सर्वतः । यदि क्षत्रियभूरेष भविष्यति च शत्रुहा ॥

२२

ग्रहीष्यति मया वद्धं बाहं यज्ञक्रियोचितम् । नो चेदुत्सेकमुन्मुच्य कुशस्य चरणार्चकः ॥

२३

अधुना मे धनुर्मुक्तशरैः सुप्तो भविष्यति । अन्येऽपि ये महावीरा रणमण्डलभूषणाः ॥

२४

इत्यादि वाक्यमुच्चार्य लवो जग्राह तं हयम् । तृणीकृत्य नृपान्सर्वाथापवाणधरो वरः ॥

२५

तदा मुनिसुताः मोचुर्लवं हयजिहीर्षुकम् । अयोध्यानृपती रामो महाबलपराक्रमः ॥

२६

तस्य बाहं न गृह्णाति शक्रोऽपि स्वबलोद्भुरः । या गृहाण गृणुष्वेदं मद्राक्यं हितसंयुतम् ॥

२७

इत्युक्तं स श्रुतौ धृत्वा जगाद स द्विजात्मजान् । यूयं बलं न जानीथ क्षत्रियाणां द्विजात्मजाः ॥

क्षत्रिया वीर्यशौण्डीर्या द्विजा भोजनशालिनः । तस्माद्यूयं गृहे गत्वा भुञ्जन्तु जननीहृतम् ॥

२९

इत्युक्तास्तेऽभवंस्तूर्ण्यं प्रेक्षिष्यन्तः पराक्रमम् । लवस्य मुनिपुत्रास्ते संतस्थुर्दूरतो बहिः ॥

३०

एवं व्यतिकरे वृत्ते सेवकास्तस्य भूपतेः । आयातास्तं हयं वद्धं दृष्ट्वा मोचुस्तदा लवम् ॥

३१

वचन्ध को हयमहो रुटः कस्य च धर्मराट् । को वाणत्रजमध्यस्थः प्राप्स्यते परमां व्यथाम् ॥

३२

तदा लवो जगादाऽऽशु मया वद्धोऽथ उत्तमः । यो मोचयति तस्याऽऽशु रुष्टो भ्राता कुशो महान् ॥

यमः करिष्यति कथमागतोऽपि स्वयं प्रभुः । नत्वा गमिष्यति क्षिप्रं शरदृष्ट्वा सुतोपितः ॥

३४

शेष उवाच—

एतद्राक्यं समारुप्य वालोऽयमिति तेऽश्रुवन् । समागता मोचयितुं हयं वद्धं तु ये हरेः ॥

३५

तान्वै मोचयितुं याताऽश्वशुत्रस्य च सेवकान् । कोदण्डं करयोर्धृत्वा शुरभान्समभूमुच्चत् ॥

३६

ते छिन्नशङ्खः शोकाच्छत्रुघ्ने प्रति संगताः । पृष्टास्ते जगदुः सर्वे लवात्स्वभुजकृन्तनम् ॥

३७

इति श्रीमहापुराणे पादौ पातालखण्डे शेषशतत्यायनसंवादे रामाश्वमेधे लवेन हयनन्यनं नाम चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥५४॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१३९९०

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

व्यास उवाच—

एतां श्रुत्वा कथां रम्पां लवस्य बलिनो मुनिः । संशयानः पर्यपृच्छन्नामं दशशताननम् ॥

१

वात्स्यायन उवाच—

त्ययोक्तं तु पुरा रामः सीतापेकाकिर्नी वने । रजकस्य दुरुस्त्वयाऽसौ तत्याज महिलालुपः ॥

२

जानक्यां क मुतो जातो क धनुर्धरतां गर्तो । कथं वा शिक्षिता विद्या यो रामहयमादरत् ॥

३

व्यास उवाच—

इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शेषनागो महामतिः । प्रशस्य विभं जगदे रामचारित्रमद्भुतम् ॥ ४

शेष उवाच—

रामो राज्यमयोध्यायां भ्रातृभिः सहितोऽन्वभुत् । धर्मेण पालयन्सर्वं क्षितित्वण्डं स्वया स्त्रिया ॥
सीता दधार तद्वीर्यं मासाः पञ्चाभवंस्तदा । अत्यन्तं शुशुभे देवी त्रयीव पुरुषंधरा ॥ ६
कदाचित्समये रामः पप्रच्छ च विदेहजाम् । कीदृशो दोहदः साध्वि मया ते साध्यते हि सः ॥
रहस्येव तु सा पृष्टा त्रयमाणो रघोः पतिम् । लज्जागद्गदवाग्रामं निजगाद वचोमृतम् ॥ ८

सीतोवाच—

त्वत्कृपातो मया सर्वं भुक्तं भोक्ष्यामि शोभनम् । न कश्चिन्मानसे कान्त विषयो ह्यतिरिच्यते ९
यस्या भवादृशः स्वामी देवसंस्तुतसत्पदः । तस्याः सर्वं वरीवर्ति न किंचिदपि शिष्यते ॥ १०
त्वमाग्रहात्पृच्छसि मां दोहदं मनसि स्थितम् । प्रव्रवीमि पुरः सत्यं तव स्वामिन्मनोरमम् ॥ ११
चिरं जातं मया सत्यो लोभामुद्रादिकाः स्त्रियः । दृष्टाः स्वामिन्मनो द्रष्टुं ता उत्सुकति सुन्दरीः
राज्यं प्राप्ता त्वया सार्धमनेकसुखमास्थिता । कृतघ्नाऽहं (न) कदाऽपीह ता नमस्कर्तुमानसा ॥ १३
तत्र गत्वा तपःकोशान्वस्त्राद्यैः परिपूजये । रत्नानि चैव भास्वन्ति भूषा अपि समर्पये ॥ १४
यथा मे तोषिताः सत्यो ददत्पाशीर्मनोहराः । एष मे दोहदः कान्त परिपूरय मानसे ॥ १५
इत्थमाकर्ण्य वचनं सीतायाः सुमनोहरम् । जगाद परमप्रीतो रामचन्द्रः प्रियां प्रति ॥ १६
धन्याऽसि जानकी प्रातर्गमिष्यसि तपोधनाः । प्रेक्ष्य तास्तु कृतार्था त्वमागमिष्यसि मेऽन्तिकम्
इति रामवचः श्रुत्वा परमां प्रीतिमाप सा । प्रातर्मम भवत्यद्धा तापसीनां समीक्षणम् ॥ १८
अथ तन्निशि रामस्य चराः कीर्ति निजां ध्रुताम् । प्रेक्षितुं प्रेषितास्ते तु [॥ निशीथे व्यगमञ्जनैः
ते प्रत्यहं रामकथाः शृण्वन्तः सुमनोहराः । तद्दिने गतवन्तस्तु धनाढ्यस्य गृहं महत् ॥ २०
दीपं वीक्ष्य प्रज्वलन्तं] वचनं वीक्ष्य मानुषम् । स्थितास्तत्र क्षणं चाराः समशृण्वन्त्यशो भृशम् २१
तत्र काचन वामाक्षी बालकं प्रति हर्षिता । स्तनं धयन्तं निजगौ वाक्यं तु सुमनोहरम् ॥ २२
पिव पुत्र यथेष्टं त्वं स्तन्यं मम मनोहरम् । पश्चात्तव सुदुष्प्राप्यं भविष्यति ममाऽऽत्मज ॥ २३
एतत्पुर्याः पती रामो नीलोत्पलदलप्रभः । तत्पुरीस्थजनानां तु न भविष्यति वै जनुः ॥ २४
जन्माभावात्कथं पानं स्तन्यस्य भुवि जायते । तस्मात्पिब मुहुः स्तन्यं दुर्लभं मम पुत्रक ॥ २५
ये श्रीरामं स्मरिष्यन्ति ध्यास्यन्ति च वदन्ति ये । तेषामपि पयःपानं न भविष्यति जातुचित् २६
इत्यादि वाक्यं संश्रुत्य श्रीरामयशसोऽमृतम् । हर्षितः प्रययौ गेहमन्वद्भाग्यवतो महत् ॥ २७
तावदन्यथैवस्तत्र मनोरममिदं गृहम् । मत्वा तिष्ठन्निह रामस्य क्षणं शुश्रूषया यशः ॥ २८
तत्र कान्ता निजं कान्तं पर्यङ्कोपरि सुस्थितम् । ताम्बूलं चर्वती दत्तं भर्त्रा स्नेहेन सुन्दरी ॥ २९
कङ्कणस्वर्णशोभाढ्या कर्पूरागरुधूपिता । कान्तं वीक्ष्य लसन्नेत्रा कामरूपमवाचत ॥ ३०
नाथ त्वं तादृशो मद्यं भासि यादृग्रघोः पतिः । अत्यन्तसुन्दरतरं वपुर्विभ्रत्सुकोमलम् ॥ ३१
पद्मप्रान्तं नेत्रयुग्मं वक्षो मोहनविस्तृतम् । भुजौ च साङ्गदौ विभ्रत्साक्षाद्राम इवास्मि मे ॥ ३२
इति वाक्यं समाकर्ण्य कान्तायाः सुमनोहरम् । उवाच नेत्रयोः प्रान्तं नर्तयन्कामसुन्दरः ॥ ३३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

इष्टु कान्ते त्वया प्रोक्तं साध्व्या तु सुमनोहरम् । पतिव्रतानां तद्योग्यं स्वकान्तो राम एव हि ३४
 परं काहं मन्दभाग्यः क रामो भाग्यवान्महान् । काहं कीटकवत्तुच्छः क ब्रह्मादिसुरार्चितः ३५
 खद्योतः क नभोरत्रं शलभः क नु पामरः । गजारिः क मृगेन्द्रोऽसौ शशकः क नु मन्दधीः ३६
 क च सा जाह्नवी देवी क रथ्याजलमुत्पथम् । क मेरुः सुरसंवासः क गुञ्जापुङ्गवोऽल्पकः ३७
 तथाऽहं क क रामोऽसौ यत्पादरजसाऽङ्गना । शिलीभूता क्षणाज्जाता ब्रह्ममोहनरूपधृत् ३८
 इति वाक्यं प्रवृत्तार्णं परिरिभे निजं पतिम् । जाता कामाहतप्रेम्णा नर्तितभ्रूधनुर्धरा ३९
 इत्यादि वाक्यं संश्रुत्य गतधारोऽन्यवेशनम् । तावदन्यधरो वाक्यं शुश्राव यशसाऽर्चितम् ४०
 काचित्पुष्पमयीं शय्यां चन्दनं सहचन्द्रकम् । सर्वं विधाय कामार्हं जगाद वचनं पतिम् ४१
 ऐहि कुरुष्व भोगार्हं शयनं पुष्पशायके । चन्दनादिकलेपं च तथा भोगमनेकधा ४२
 त्वादृशा एव भोगार्हा न च रामपराङ्मुखाः । सर्वे रामकृपाप्राप्तमुपभुङ्क्ष्व यथातथम् ४३
 मत्सदृशी कामिनी ते चन्दनं तापहारकम् । पर्यङ्कः पुष्परचितः सर्वं रामकृपाभवम् ४४
 ये रामं न भजिष्यन्ति ते नरा जठरं स्वकम् । न भर्तुं शक्नुवन्त्येते वस्त्रभोगादिर्वजिताः ४५
 इति श्रुतीं महिलां हर्षितः पतिरब्रवीत् । सर्वं तथ्यं ब्रवीषि त्वं मम रामकृपाभवम् ४६
 इत्येवं रामभद्रस्य यशः श्रुत्वा गतधरः । तावदन्यस्य वेदमस्थं चरोऽन्यः शुश्रुवे वचः ४७
 काचित्कान्तेन पर्यङ्के वीणावादनतत्परा । कान्तेन रामसत्कीर्तिं गायमाना पतिं जगौ ४८
 स्वामिन्वयं धन्यतमा येषां पुर्याः पतिः प्रभुः । श्रीरामः स्वभजाः पुत्रान्यद्वत्पाति च रक्षकः ४९
 यो महत्कर्म दुःसाध्यं कृतवान्मुलभं न तत् । समुद्रं यो निजग्राह सेतुं तत्र बबन्ध च ५०
 रावणं यो रिपुं हत्वा लङ्कां संभज्य वानरैः । जानकीमाजहारात्र महदाचारमाचरत् ५१
 इति प्रोक्तं समाकर्ण्य वचः सुमधुराक्षरम् । पतिः स्मितं चकारेण वाक्यं पुनरथाब्रवीत् ५२
 मुग्धे नेदं महत्कर्म रामचन्द्रस्य भामिनि । दशाननवधादीनि समुद्रदमनानि च ५३
 लीलया योऽवनिं प्राप्तो ब्रह्मादिभार्थितो महान् । करोति सचरित्राणि महापापहराणि च ५४
 मा जानीहि नरं रामं कौशल्यानन्दवर्धनम् । सृजत्यवति हन्येतद्विश्वं लीलात्तमानुषः ५५
 धन्या वयं ये रामस्य पश्यामो मुखपङ्कजम् । ब्रह्मादिसुरदुर्दर्शं महत्पुण्यकृतो वयम् ५६
 इत्यादि वाक्यं शुश्राव चारो द्वारि स्थितो मुहुः । अशृणोद्रामचन्द्रस्य चरित्रं श्रुतिसौख्यदम् ५७
 अन्यो ह्यन्यथैव गत्वा तस्यौ श्रोतुं हरेर्यशः । तत्रापि रामभद्रस्य यशः शुश्राव शोभनम् ५८
 खेलन्ती स्वामिना सार्कं धूतेन सुमनोहरा । उवाच वाक्यं मधुरं कङ्कणे नृत्यतीव्रं च ५९

जितं मया कान्तं जवेन सर्वं धनं त्वदीयं ग्लहरूपितं यत् ।

[इत्यादि वाक्यं परिहासपूर्वकं कृत्वा स्वकान्तं परिपस्वजे मुदा ॥] ६०

उवाच कान्तश्चार्वाङ्गि जितमेव सुशोभने । रामं मे स्मरतो नित्यं न कुत्रापि पराजयः ६१
 इदानीं त्वां तु जेष्यामि रामं स्मृत्वा मनोहरम् । देवा यथा पुरा स्मृत्वा दित्तिजानमन्यन्क्षणात् ६२
 एवमुक्त्वा पाशकानां परिवर्तनमाकरोत् । तावज्जयं प्रोदे स हर्षितो वाक्यमब्रवीत् ६३

* एतच्छिद्धान्तगतः पाठो ग. छ. ड. द. पुस्तकस्थः ।

१ द. 'जगोलकः । २ ग. छ. ठ. ड. द. पते । ३ द. 'वै करिष्यति त्वं किमु हारिमानसः । ४' । ४ ख. व. ।
 भवानिदानीं वदतात्पुनर्न ग्लह करिष्यत्यथ किं नु कांमिम् । उ' । ज. त. य. 'तु' । श्रिया यथा क्षत्रयन विवाहे करिष्यति
 त्वं मम किं नु मानात् । उ' । ग. 'तु' । जितोऽसि त्वं चापि ममानुषीति करिष्यमाणस्तुमुदारमानसः । उ' ।

मम प्रोक्तमृतं जातं जिता त्वं नवयौवना । रामस्मारी कदाऽप्येव न भवेद्विप्रुतो भयी ॥ ६४
 इत्येवं तौ वदन्तौ च परस्परमथोत्सुकौ । परिरम्य दृढं प्रेम्णा ततश्चारो गतो गृहम् ॥ ६५
 एवं पञ्च महाचारा राज्ञः संश्रुत्य वै यशः । परस्परं प्रशंसन्तो गेहं स्वं स्वं ययुर्मुदा ॥ ६६
 एकः पटुश्चरः कारुणेहयालोक्य तत्र ह । जगाम श्रोतुकामोऽसौ यशो राज्ञो महीपतेः ॥ ६७
 रजकः क्रोधसंयुतो भार्यामन्यगृहोपिताम् । पदा संताडयामास धिक्कुर्वन्शोणनेत्रवान् ॥ ६८
 गच्छ त्वं मद्रुहात्तस्य गेहं यत्रोपिता दिनम् । नाहं गृह्णामि भवतीं दुष्टां वचनलङ्घिनीम् ॥ ६९
 तदाऽस्य माता प्रोवाच मा त्यजैनां गृहागताम् । अपराधेन रहितां दुष्टकर्मविवर्जिताम् ॥ ७०
 मातरं प्रत्युवाचाथ रजकः क्रोधसंयुतः । नाहं राम इव प्रेष्टां गृह्णाम्यन्यगृहोपिताम् ॥ ७१
 स राजा यत्करोत्येव तत्सर्वं नीतिमद्भवेत् । अहं गृह्णामि नो भार्यां परवेश्मनि संस्थिताम् ॥ ७२
 पुनः पुनरुवाचेदं रामो नाहं महीश्वरः । यः परस्य गृहे संस्थां जानकीं वै ररक्ष सः ॥ ७३
 इति वाक्यं समाश्रुत्य चारः क्रोधपरिमुक्तः । खड्गं गृहीत्वा स्वकरे तं हन्तुं विदधे मनः ॥ ७४
 स रामोक्तं च सस्मार न वध्यः कोऽपि मे जनः । इति ज्ञात्वा स्वरोपं तु संजहार महामनाः ॥ ७५
 तदा ध्रुत्वा सुदुःखार्ताः पञ्च चारा यतः स्थिताः । ततो गतः प्रकुपितो निश्वसन्मुहुरुच्छ्वसन् ॥ ७६
 ते वै परस्परं तत्र मिलिताः समयुक्त्वा । स्वश्रुतं रामचरितं सर्वलोकैकपूजितम् ॥ ७७
 ते तज्जापितभाकर्ण्य परस्परममन्त्रयन् । न वाच्यं रघुनाथाय वचो दुष्टजनोदितम् ॥ ७८
 इति संमन्त्र्य ते गेहं गत्वा सुपुपुरुत्सुकाः । प्राता राज्ञे प्रशंसाम इतिबुद्ध्या व्यवस्थिताः ॥ ७९
 इति श्रीमद्भारुगे पावो मातालङ्घने शेषवान्स्यायनसवादे रामाश्रमेषु चारनिरीक्षण नाम पद्मपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

आदितः श्लोकानां सुमध्यङ्काः—१४०६९

अथ पद्मपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

प्रातर्नित्यं विधायासौ ब्राह्मणान्वेदवित्तमान् । हिरण्यदानैः संतर्प्य विधिवत्संसदं ययौ ॥ १
 लोकाः सर्वे नमस्कर्तुं रघुनाथं महीपतिम् । पुत्रवत्स्वप्रजाः सर्वाः पालयन्तं ययुः सभाम् ॥ २
 लक्ष्मणेनाऽऽतपत्रं तु धृतं मूर्धनि भूपतेः । तदा भरतश्शत्रुघ्नौ चामरद्वंद्वधारिणौ ॥ ३
 वसिष्ठप्रमुखास्तत्र मुनयः पर्युपासते । सुमन्त्रप्रमुखास्तत्र मन्त्रिणो न्यायकर्तृकाः ॥ ४
 एवं प्रवृत्ते समये पद्मचारास्ते स्वलंकृताः । समाजगुर्नरपतिं नमस्कर्तुं सभास्थितम् ॥ ५
 तान्वकुक्रामान्संवीक्ष्य चाराद्वृपतिसत्तमः । सभायामन्तरावेश्म रहः प्राविशदुत्सुकः ॥ ६
 एकान्ते तांश्चरान्सर्वान्प्रच्छ सुमतिर्नृपः । कथयन्तु चरा मह्यं यथातथ्यमरिदमाः ॥ ७
 लोका भ्रुवन्ति मां कीदृग्भार्याया मम कीदृशम् । मन्त्रिणां कीदृशं लोका वदन्ति चरितं कथम् ॥ ८
 इति वाक्यं समाकर्ण्य चरा राममथाब्रुवन् । मेघगम्भीरया वाण्या पृच्छन्तं रघुनायकम् ॥ ९

चारा ऊचुः—

नाथ कीर्तिर्जानन्सर्वान्पावयत्यधुना भुवि । गृहे गृहे श्रुताऽस्माभिः पुरुषह्नीभिरीडिता ॥ १०
 चिवस्वतो महावंशं भवता परमेष्ठिना । अलंकर्तुं गतं भूमौ कीर्तिर्विस्तारिता बहुः ॥ ११

अनेके सगराचार्य कृतार्थाः पूर्वजा नृप । अभवंस्तादृशी कीर्तिस्तेषां नाभूययेदृशी ॥ १२
 त्वया नाथेन संकलाः कृतार्थ्यन्ते प्रजा नृप । यासां नाकालमरणं न च रोगाद्युपश्रुतिः ॥ १३
 यादृशश्चन्द्रमा लोके यादृशी जाह्नवी सरित् । तादृशी तव सत्कीर्तिः प्रकाशयति भूतलम् ॥ १४
 ब्रह्मादिका भवत्कीर्तिमाकर्ण्य त्रपिता भृशम् । नाथ सर्वत्र ते कीर्तिः पावयत्यधुना जनान् ॥ १५
 वयं धन्यतमाः सर्वे ये चारास्तव भूयते । क्षणे क्षणे तव मुखं लोकयामो मनोहरम् ॥ १६
 इत्यादि वाक्यं चाराणां पद्मानां वीक्ष्य राघवः । पष्ठं पमच्छ चारं तं विलक्षणमुखाङ्कितम् ॥ १७

राम उवाच—

सत्यं वद महाबुद्धे यच्छ्रुतं लोकसंकरे । तादृशं शंस मह्यं त्वमन्यथा पातकादिकृत् ॥ १८
 पुनः पुनश्चरं रामः पमच्छ श्रुतिविश्रुतम् । तदाऽपि न ब्रवीत्सेव रामं लोकैकभाषि(वि)तम् ॥ १९
 तदा रामः प्रत्यवोचच्चरं मुखविलसितम् । शृणामि त्वां तु सत्येन शंस सर्वं यथातथम् ॥ २०
 तदा रामं प्रत्युवाच चरो वाक्यं शनैः शनैः । अकथ्यमपि ते वाच्यं वाक्यं कारुज्जनोदितम् ॥ २१

चर उवाच—

स्वामिन्सर्वत्र ते कीर्तिर्दृशाननवधादिका । अन्यत्र राक्षसगृहे स्थितायास्ते स्त्रिया अहो ॥ २२
 कारुरेकस्तु रजको निशीथे महिलां स्वकाम् । अन्यगृहोपितां दुष्टो धिक्पूर्वन्तमताडयत् ॥ २३
 तन्माता भृत्युवाचैर्मां कथं ताडयसेऽनघाम् । गृहाण मा कृथा निन्दां स्त्रियं मद्वाक्यमाचर ॥ २४
 तदाऽवोचत्स रजको नाहं रामो महीपतिः । यद्राक्षसगृहेऽध्युष्टां सीतामह्नीचकार सः ॥ २५
 सर्वं राक्षः कृतं कर्म नीतिमद्भवति भयोः । अन्येषां पुण्यकर्तृणामपि कृत्यमनीतिमत् ॥ २६
 पुनः पुनरुवाचासौ नाहं रामो महीपतिः । चुकुप्ते समये राजन्मया वाक्यं तव स्मृतम् ॥ २७
 तदानीं शिर आच्छिद्य पातयामि महीतले । पुनर्विचारयापास रामः क रजकः क नु ॥ २८
 अयं दुष्टोऽनृतं वक्ति न हीदं तथ्यमुच्यते । आज्ञापयसि चेद्राम सांप्रतं पातयामि तम् ॥ २९
 अवाच्यमपि ते प्रोक्तं त्वदाग्रहत उन्नयम् । राजा प्रमाणमन्वेद विचारयतु संगतम् ॥ ३०

शेष उवाच—

इति वाक्यं समाकर्ण्य महावज्रनिभाक्षरम् । निश्वसन्मुहुर्बुद्ध्या समाचरन्मूर्छितोऽपतत् ॥ ३१
 तं मूर्छितं नृपं दृष्ट्वा चारा दुःखसमन्विताः । वीजयामासुर्वासोऽग्रैर्दुःखापनयहेतवे ॥ ३२
 स लब्धसंज्ञो नृपतिर्मुहूर्तेन जगाद ताद् । गच्छन्तु भरतं गेहे प्रेषयन्तु च मां प्रति ॥ ३३
 ते दुःखिताश्चरास्तूर्णं भरतस्य गृहं गताः । कथयामासु रामस्य संदेशं नृपहा(चा)रकाः ॥ ३४
 भरतो रामसंदेशं श्रुत्वा धीमान्ययौ सदः । रामं प्रति रहःसंस्थं श्रुत्वा तं त्वरया युतः ॥ ३५
 आगत्य तं प्रतीहारं प्रत्युवाच महामनाः । कुत्राऽऽस्ते रामभद्रोऽसौ मम भ्राता कृपानिधिः ॥ ३६
 तन्निर्दिष्टं गृहं वीरो ययौ रत्नमनोहरम् । रामं विलोक्य विद्वान्तं भयमाप स मानसे ॥ ३७
 किं वाऽसौ कुपितो रामः किं वा दुःखमिदं विभोः । तदा प्रोवाच नृपतिं निश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ३८
 स्वामिन्सुखसमारार्थ्यं व्रजं ते कथमानतम् । अश्रुभिर्लक्ष्यते राहुग्रस्तदेहः शशीव ते ॥ ३९
 सर्वं मे कारणं तथ्यं ब्रूहि मां किं करोमि ते । त्यज दुःखं महाराज कथं दुःखस्य भाजनम् ४०
 एवं भ्रात्रा प्रोच्यमानो गददस्वरया गिरा । प्रोवाच भ्रातरं वीरो रामचन्द्रः स धार्मिकः ॥ ४१

१ छ. द. 'य भरतप्रमुखा नृपाः । अ' । द. 'य कीर्तिमन्तो महाबलाः । अ' । २ क. ख. ग. ज. झ. ठ. ण. घ. 'प्रच्छ श्रुतिस्तरम् । द. 'प्रच्छाऽऽनु मविस्तरम् । ३ द. दृष्ट्वा । ४ द. शीघ्रं ।

शेष उवाच—

मिथिलायां महापुर्यां जनको नाम भूपतिः । तस्यां करोति सद्राज्यं धर्मेणाऽऽराधयन्मजाः ॥ ४
तस्य संकर्षतो भूमिं सीतया दीर्घमुख्यया । सीरध्वजस्य निरगात्कुमारी रतिसुन्दरी ॥ ५
तदाऽत्यन्तं मुदं प्राप्तः सीरकेतुर्मेहीपतिः । सीतानामाकरोत्तस्या मोहिन्या जगतः श्रियाः ॥ ६
सैकदोद्यानविपिने खेलन्ती सुमनोहरा । अपश्यत्स्वमनःकान्तं शुक्रशुक्लयोर्युगं वदत् ॥ ७
अत्यन्तं हर्षमापन्नमत्यन्तं कामलोलुपम् । परस्परं भापमाणं स्नेहेन शुभया गिरा ॥ ८
रममाणं तदा युगं नभसि क्षिप्रवेगतः । समुत्पन्नगोपस्थे स्थितं शब्दं चकार तत् ॥ ९
रामो महीपतिर्भूमौ भविष्यति मनोहरः । तस्य सीतेति नाम्ना तु भविष्यति महेलिका ॥ १०
स तया सह वर्षाणां सहस्राण्येकयुगदश । राज्यं करिष्यते धीमान्कर्षन्भूमिपतीन्बली ॥ ११
धन्या सा जानकी देवी धन्योऽस्तौ रामसंज्ञितः । यौ परस्परमापन्नौ पृथिव्यां रमतो मुदा ॥ १२
इति संभाषमाणं तु शुक्रयुगं तु मैथिली । ज्ञात्वेदं देवतायुगं वार्णां तस्य विलोक्य च ॥ १३
मदीयास्तु कथा रम्याः कुरुते शुक्रयोर्युगम् । एतद्गृहीत्वा पृच्छामि सर्वं वाक्यं गतार्थकम् ॥ १४
एवं विचार्य सा स्वीयाः सखीः प्रति जगाद सा(च) । शृङ्खन्तु शनकैरेतत्पक्षियुगं मनोहरम् ॥ १५
सख्यस्तास्तद्विरिं गत्वाऽशृङ्खन्पक्षियुगं वरम् । निवेदयामासुरिदं स्वसख्याः प्रियकाम्यया ॥ १६
बहुधा विविधाञ्छब्दान्कुर्वद्दीक्ष्य मनोहरम् । आश्वासयामास तदा पप्रच्छ तदिदं वचः ॥ १७

सीतोवाच—

मा भैषातां(थां) युवारंभ्यौ कौ वा कुत्र समागतौ । को रामः का च सा सीता तज्ज्ञानं तु कुतः स्मृतम्
तत्सर्वं शंसते क्षिप्रं मत्तावाव्येतु यज्ञ(चो नो भवतोर्भ)पम् । इति पृष्टं तया पक्षियुगं सर्वमशंसत
पक्षियुगमुवाच—

वाल्मीकिरास्ते सुमहावृषिर्धर्मविदुत्तमः । आवां तदाश्रमस्थानौ सर्वदासुमनोहरम् ॥ २०
स शिष्यान्गापयामास भावि रामायणं मुनिः । प्रत्यहं तत्पदस्मारी सर्वभूतहिते रतः ॥ २१
तदावाग्भ्यां श्रुतं सर्वं भावि रामायणं महत् । मुहुर्मुहुर्गीयमानमायातं परिपाठतः ॥ २२
शृण्वावां तेऽभिधास्यान्नो यो रामो या च जानकी । यद्यज्ञविष्यते तस्या रामेण क्रीडितात्मनः
ऋष्यशृङ्गकृतेष्टया च चतुर्धात्वं गतो हरिः । प्रादुर्भविष्यति श्रीमान्सुरस्त्रीगीतसत्कथः ॥ २४
स कौशिकेन मिथिलां प्राप्स्यते भ्रातृसंयुतः । धनुष्याणिस्तदा दृष्ट्वा दुर्ग्राह्यमन्यभूभुजाम् ॥ २५
धनुर्भङ्गत्वा जनकजां प्राप्स्यते सुमनोहराम् । तया सह महद्राज्यं करिष्यति श्रुतं वरे ॥ २६
एतदन्यच्च तत्रस्थैः श्रुतमस्माभिरुद्धतैः । कथितं तव चार्वाङ्गि मुञ्चाऽऽवां गन्तुकामुको ॥ २७
इति वाक्यं तयोर्ष्ट्वा श्रोत्रयोः सुमनोहरम् । पुनरेव जगादेदं वाक्यं पक्षियुगं प्रति ॥ २८
स रामः कुत्र वर्तेत कस्य पुत्रः कथं तु ताम् । परिग्रहीष्यति वरः कीदृशपुधरो नरः ॥ २९
मया पृष्टमिदं सर्वं कथयन्तु(तं) यथातथम् । पश्चात्सर्वं करिष्यामि प्रियं युष्मन्मनोहरम् ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा तां तु कामेन पीडितां वीक्ष्य सा शुकी । जानकीं हृदि ज्ञात्वा च पपात पुरतस्ततः ॥ ३१
सूर्यवंशध्वजो नाम राजा पङ्क्तिरथो बली । यं देवाः श्रित्य सर्वातीन्विजेष्यन्ते च सर्वतः ॥ ३२
तस्य भार्यात्रयं भावि शकमोहनरूपधृत् । तस्या(तासां)मपत्यचातुष्कं भविष्यति बलोज्ज्वलम् ॥ ३३
सर्वेषामग्रजो रामो भरतस्तदनु स्मृतः । लक्ष्मणस्तदनु श्रीमान्शत्रुघ्नः सर्वतोबलः ॥ ३४

रघुनाथ इति वाक्यं गमिष्यति महामनाः । तेषामनन्तनामानि रामस्य वलिनः सखि ॥ ३५
 पद्मकोश इव शोभनं मुखं पद्मजाभनयने सुदीर्घके ।
 उन्नतापृथुमनोहरानसं वल्लुसंगतमनोहरे भुवौ ॥ ३६
 जानुलम्बितमनोहरो भुजौ कम्बुशोभिगलक्रोडह्रस्वकः ।
 सत्कपाटतलविस्त्रुत्तथिकं वक्ष एतदमलं सलक्ष्मकम् ॥ ३७
 शोभनोरुकटिशोभया युतं जानुयुग्मममलं स्वसेवितम् ।
 पादपद्मखिलैर्निजैः सदा सेवितं रघुपतेः सुशोभनम् ॥ ३८
 एतद्रूपधरो रामो मया किं तु स वर्ण्यते । शताननोऽपि नो याति पक्षिणः किमु मादृशाः ॥ ३९
 यद्रूपं वीक्ष्य ललिता मनोहरवपुर्धरा । लक्ष्मीर्मुमोह भुवि का वर्तते या न मोहति ॥ ४०
 महाबलो महावीर्यो महामोहनरूपधृत् । किं वर्णयामि श्रीरामं सर्वैश्वर्यगुणान्वितम् ॥ ४१
 धन्या सा जानकी देवी महामोहनरूपधृत् । रंस्यते येन सहिता वर्षाणामयुतं मुदा ॥ ४२
 त्वं का सा किं तु नामासि (स्ति) तव सुन्दरि यत्तु माम् । परिपृच्छसि वैदग्ध्याद्रामकीर्तनमादरात् ॥
 एतद्वाक्यं समाकर्ण्य जानकी पक्षिणोर्युगम् । उवाच जन्म ललितं शंसन्ती स्वस्य मोहनम् ॥ ४४
 या त्वया जानकी प्रोक्ता साऽहं जनकपुत्रिका । स रामो मां यदाऽऽगत्य प्राप्स्यते सुमनोहरः ॥
 तदा वां मोचयाम्यद्वा नान्यथा वाक्यलोभितौ । लीलया च सुखेनाऽऽस्तां मद्वहे मधुरादकौ ॥
 इत्युक्तं तत्समाकर्ण्य पक्षिणौ भयतां गतौ । परस्परं प्रभुभितौ जानकीं प्रत्यवोचताम् ॥ ४७
 वयं वै पक्षिणः साधिव वनस्था वृक्षगोचराः । परिभ्रमामः सर्वत्र नो सुखं नो भवेद्वहे ॥ ४८
 अन्तर्वत्नी स्वके स्थाने गत्वा संसूय पुत्रकान् । त्वत्स्थानमागमिष्यामि सत्यं मे ह्युदितं वचः ॥
 एवं प्रोक्ता तया सा तु न युमोच शिशुः स्वयम् । तदा पतिस्तां प्रोवाच विनीतवदनोत्सुकः ५०
 सीते मुञ्च कथं भार्या रक्षसे मे मनोहराम् । आवां गच्छाव विपिने विचरावः सुखं वने ॥ ५१
 अन्तर्वत्नी तु वर्तेत भार्या मम मनोगमा । तस्याः प्रसूतिं कृत्वा त्वामागमिष्यामि शोभने ॥ ५२
 इत्युक्ता निजगादेयं सुखं गच्छ महामते । एतां रक्षामि सुखितां मत्पार्श्वे भ्रियकारिणीम् ॥ ५३
 इत्युक्तो दुःखितः पक्षी तामूचे करुणान्वितः । योगिभिः प्रोच्यते यद्वै तद्वचस्तथ्यमेव हि ॥ ५४
 न वक्तव्यं न वक्तव्यं मौनमाश्रित्य तिष्ठतु । नो चेत्स वाक्यदोषेण प्रामोत्यालानमुन्यदः ॥ ५५
 वयं चेदत्र वाक्यं नाकरिष्याम नगोपरि । वन्धनं कथमावां (त्तं) स्यात्तस्मान्मौनं समाचरेत् ॥ ५६
 इत्युक्त्वा तां प्रत्युवाच नाहं जीवामि सुन्दरि । एतया भार्यया सीते तस्मान्मुञ्च मनोहरे ॥ ५७
 अनेकविधवाक्यैः सा बोधिता नामुचत्तदा । कुपिता दुःखिता भार्या शशाप जनकात्मजाम् ५८
 यथा त्वं पतिना सार्धं वियोजयसि मामितः । तथा त्वमपि रामेण विमुक्ता भव गर्भिणी ॥ ५९
 इत्युक्तवत्यां तस्यां तु दुःखितायां पुनः पुनः । प्राणा निरगमन्दुःखात्पतितुःखेन पूरितात् ॥ ६०
 रामरामस्मरन्त्याश्च वदन्त्याश्च पुनः पुनः । विमानमागतं सुष्ठु पक्षिणीं स्वर्गता वभौ ॥ ६१
 तस्यां मृतायां दुःखार्तो भर्ता तस्याः स पक्षिराट् । परमं क्रोधमापन्नो जाह्नव्यां दुःखितोऽपतत् ॥
 तथा भवामि रामस्य नगरे जनपूरिते । मद्वाक्यादियमुद्विग्नः वियोगेन सुदुःखिता ॥ ६३
 इत्युक्त्वा स पपातोदे जाह्नव्या भ्रमशोभिते । दुःखितः कुपितो भीतस्तद्वियोगेन कम्पितः ॥ ६४
 क्रुद्धत्वा दुःखितत्वाच्च सीताया अपमाननात् । अन्त्यजत्वं परं प्राप्तो रजकः क्रोधनाभिधः ॥ ६५

यः क्रोधाच्च स्वकान्माणान्महतां दुष्टमाचरन् । संत्यजेत्स मृतो याति अन्त्यजत्वं द्विजोत्तमः॥६६
तज्जातं रजकोकत्याऽसौ निन्दिता च वियोगिता । रजकस्य च शापेन वियुक्ता सा वनं गता॥६७
एतत्ते कथितं विप्र यत्ते पृष्टं विदेहजाम् । पुनरत्र परं वृत्तं शृणुष्व निगदामि तत् ॥ ६८

इति श्रीमहापुराणे पात्रे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे रजकप्रारजन्मकथन नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४२०१

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा रघुनाथः सुदुःखितः । प्रतीहारमुवाचेदं शत्रुघ्नं प्रापयाऽऽशु माम् ॥ १
तद्वाक्यं प्रोक्तमाकर्ण्य क्षणाच्छत्रुघ्नमानयत् । यत्र रामो निजभ्राता भरतेन सह स्थितः ॥ २
भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा रघुनाथं च दुःखितम् । प्रणम्य दुःखितोऽवोचत्किमिदं दारुणं महत् ॥ ३
तदा रामोऽन्त्यजप्रोक्तं वाक्यं लोकविगर्हितम् । तं प्रत्युवाच रामोऽसौ शत्रुघ्नं पदसेवकम् ॥ ४
अधोमुखो दीनरवो गद्गदस्वरवेषधुः । शृणु भ्रातर्वचो मेऽथ कुरु तत्क्षिप्रमादरात् ॥ ५
यथा स्याद्विमला कीर्तिर्गङ्गेव पृथिवीं गता । सीताया वाच्यमतुलं लोके श्रुत्वाऽन्त्यजोदितम् ॥ ६
हातुमिच्छामि देहं स्वमेनां वा किल जानकीम् । इति वाक्यं समाकर्ण्य रामस्य किल शत्रुहा ॥ ७
सवेषधुः पपातोऽर्ष्यां दुःखितः परदारणः । संभ्रां प्राप्य मुदूर्तेन रघुनाथमवोचत ॥ ८

शत्रुघ्न उवाच—

किमेतदुच्यते स्वामिञ्जानकीं प्रति दारुणम् । पाखण्डैर्दुष्टचित्तैश्च सर्वधर्मवहिष्कृतैः ॥ ९
निन्दिता श्रुतिरग्राह्या भवति त्वय्यजन्मना । जाह्नवी सर्वलोकानां पापघ्नी दुरितापहा ॥ १०
निसृष्टा पापिभिः पुम्भिः सा स्पर्शे नाहिता सताम् । सूर्यो जगत्प्रकाशाय समुदेति जगत्प्रहो ॥
उल्लूकानां रुचिकरो न भवेत्तत्र का क्षतिः । तस्मात्त्वमेनां गृहीष्व मा त्यजानिन्दितां स्त्रियम् ॥ १२
श्रीरामभद्रं कृपया कुरुष्व वचनं मम । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १३
पुनः पुनर्जगादेमं यदुक्तं भरतं प्रति । तन्निश्चम्य वचो भ्रातुर्दुःखपूरपरिहृतः ॥ १४
पपात मूर्छितो भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः । भ्रातरं पतितं वीक्ष्य शत्रुघ्नं दुःखितो भृशम् ॥ १५
प्रतिहारमुवाचेदं लक्ष्मणं त्वानयान्तिकम् । स लक्ष्मणगृहे गत्वा न्यवेदयदिदं वचः ॥ १६

प्रतिहार उवाच—

स्वामिन् रामो भवन्तं तु समाह्वयति वेगतः । स तच्छ्रुत्वा समाह्वानं रामचन्द्रेण वेगतः ॥ १७
जगाम तरसा तत्र यत्र सभ्रातृकोऽजगः । भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा शत्रुघ्नमपि मूर्छितम् ॥ १८
श्रीरामचन्द्रं दुःखार्तं दुःखितो वाक्यमब्रवीत् । किमेतद्दारुणं राजन्दृश्यते मूर्छनादिकम् ॥ १९
तदाशु शंस सर्व मे कारणं मुख्यतोऽजगः । एवं वदन्तं नृपतिर्दृष्टान्तं सर्वमादितः ॥ २०
शंसं स लक्ष्मणं क्षिप्रं दुःखपूरपरिहृतम् । लक्ष्मणस्तद्वचः श्रुत्वा सीतायास्त्यागसंभवम् ॥ २१
निश्चसन्मुहुर्लक्ष्मणस्तन्व्यगात्रं इवामवत् । भ्रातरं स्तब्धगात्रं च कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ २२
न किञ्चन वदन्तं तं वीक्ष्य शोकादितोऽब्रवीत् । किं करिष्याम्यहं भूमौ स्थित्वा दुर्यशसाऽङ्कितः

त्यजामि स्वं वपुः श्रीमल्लोकभीत्या च शोकवान् । सर्वदा भ्रातरं मम वाक्यंकरा विचक्षणाः ॥
 इदानीं तेऽपि देवेन प्रतिकूलवचःकराः । कुच गच्छामि किं यामि हसिष्यन्ति नृपा भुवि ॥ २५
 दुर्यशोलाञ्छितं वै मां कुप्टिनं रूपवन्नराः । मनोर्वशे पुरा भूषा जाता जाता गुणाधिकाः ॥ २६
 इदानीं मयि जाते तु विपरीतं वभूव तत् । इति संभाषमाणं तं रामभद्रं समीक्ष्य सः ॥ २७
 संस्तभ्याश्रूणि विपुलान्युवाच विकलस्वरः । स्वाधिनिपादं मा कार्षीः कथं तव मतिर्हता ॥ २८
 सीतामनिन्दितां को नु त्यजति श्रुतवान्भवान् । आकारयामि रजकं परिपृच्छामि तं मति ॥ २९
 कथं त्वया निन्दिता सा जानकी योषितां वरा । तव देशे बलात्कथिद्वाध्यते न जनोऽल्पकः ॥
 तस्मात्तस्य यथा स्यान्ते प्रतीतिः स्यात्तथाऽऽचर । किमर्थं त्यज्यते भीरुः पतिव्रतपरायणा ॥ ३१
 मनसा वचसा नान्यं जानाति जनकात्मजा । तस्मादेनां गृहाण त्वमेतां मा त्यज जानकीम् ॥ ३२
 ममोपरि कृपां कृत्वा मदुक्तं संश्रयाऽऽशु तत् । एवं वदन्तं प्रत्युचे रामः शोकेन कर्पितः ॥
 लक्ष्मणं धर्मवाक्येन बोधयंस्त्यजनोद्यमः ॥ ३३

श्रीराम उवाच—

कथं नु मां ब्रवीषि त्वं मा त्यजेनामनिन्दिताम् । लोकापवादात्पक्ष्येऽहं जानन्नपि विपापिनीम् ॥ ३४
 स्वयशःकारणेऽहं स्वं देहं त्यक्ष्यामि शोभनम् । त्वामपि भ्रातरं त्यक्ष्ये लोकावादादिगर्हितम् ॥ ३५
 किमुतान्ये गृहाः पुत्रा मित्राणि वसु शोभनम् । स्वयशःकारणे सर्वं त्यजामि किमु मैथिलीम् ॥ ३६
 न तथा मे भियो भ्राता न कलत्रं न वान्धवाः । यथा मे विमला कीर्तिर्वल्लभा लोकविश्रुता ॥ ३७
 इदानीं रजको नाद्य मष्टव्यो भवति ध्रुवम् । कालेन सर्वं भविता लोकविचस्य रञ्जनम् ॥ ३८
 आमयो यद्ददामस्तु न चिकित्स्यो भवेत्क्षिता । स कालेन परीपाकाद्भेषजादेव नश्यति ॥ ३९
 तथा कालेन संभावि सांभवं मा विलह्यथ । त्यजेनां विपिने सार्धौ मां वा खट्वेन पातय ॥ ४०
 इत्युक्तं वाक्यमाकर्ण्य दुःखितोऽभूत्क्षणं तदा । चिन्तयामास च स्वान्ते लक्ष्मणः शोककर्पितः ॥
 पित्राज्ञातो जामदग्न्यो मातरं पातयन्नभूत् । गुरोराज्ञा न वै लह्यया युक्ताऽयुक्ताऽपि सर्वथा ॥ ४२
 तस्मादेनां त्यजाम्येव रामस्य प्रियकाम्यया । इति संचिन्त्य मनसि भ्रातरं प्रत्युवाच सः ॥ ४३

लक्ष्मण उवाच—

अकृत्यमपि कार्यं वै गुरोराज्ञां नैव लह्ययेत् । तस्मात्कुर्वे भवद्वाक्यं यच्चै वदसि सुव्रत ॥ ४४
 इत्येवं भाषमाणं च लक्ष्मणं प्रत्युवाच सः । साधु साधु महामातृ तया मे तोषितं मनः ॥ ४५
 अद्यैव रात्रौ जानक्या दोहदस्तापसीक्षणे । तन्मिषेण रथे स्थाप्य मोचयन्तां महायते ॥ ४६
 इत्थं भाषितमाकर्ण्य विनुष्यद्ददोनोऽभितः । रुदन्वाप्पकृत्वा मुञ्चन्नागाम स्वनिवेदनम् ॥ ४७
 सुमग्नं नु समाहूय वचनं तपथाब्रवीत् । रथं मे कुरु मज्जं वै सदभाव्यरभूषितम् ॥ ४८
 स तदावयं समाकर्ण्य रथमानीतसांस्तदा । आनीतं तं रथं दृष्ट्वा लक्ष्मणः शोककर्पितः ॥ ४९
 परमं दुःखमापन्नः संरुध स्पन्दनं वरम् । निश्चमज्जानकीगैर् व्रतस्थं भ्रातृमेवकः ॥ ५०
 गत्वा चान्नःपुरं भ्राता रामस्य मिथिन्वात्मजाम् । प्रत्युचे निश्चमन्वाक्यं दुःखपूरपरिहृतः ॥ ५१

लक्ष्मण उवाच—

मातर्जानक रामेण प्रेषितां भरनं नव । तापसीः मति याहि त्वं दोहदभ्रातिहेतवे ॥ ५२

इति वाक्यं समाकर्ण्य लक्ष्मणस्य विदेहजा । परमं हर्षमापन्ना लक्ष्मणं प्रत्यभाषत ॥ ५३

जानक्युवाच—

धन्याऽहं मैथिली राज्ञी रामस्य चरणस्मरा । यस्या दोहदपूर्त्यर्थं प्रेपयामास लक्ष्मणम् ॥ ५४

अद्याहं ता वनचरीस्तापसीः पतिदेवताः । नमस्कुर्यां च वासोभिः पूजयामि मनोहराः ॥ ५५

इत्युक्त्वा रम्यवस्त्राणि महार्हाभरणानि च । मणीन्विमलमुक्ताश्च कर्पूरादि सुगन्धवत् ॥ ५६

चन्दनादिकवस्तूनि विचित्राणि सहस्रथा । जग्राह रघुनाथस्य पत्नी प्रियकरी वरा ॥ ५७

सीता गृहीत्वा सर्वाणि दासीनां करयोर्मुहुः । लक्ष्मणं प्रतिगच्छन्ती देहल्यां चास्वलत्तदा ॥ ५८

अविचार्य तदौत्सुक्याल्लक्ष्मणं प्रियकारिणम् । उवाच कुत्र स रथो येन मां प्रापयिष्यासि ॥ ५९

स निम्नसन्तर्यं [हैमं जानक्या सह निर्विशन् । सुमन्त्रं प्रत्युवाचासौ चालयाध्वान्मनोहरान् ६०

स तु युक्तं रथं] वाक्याल्लक्ष्मणस्य सुचालयन् । अश्रुपूर्णमुखं वीरं लक्ष्मणं समलोकयत् ॥ ६१

आहतास्तेन कशया बाहास्तस्यापतन्पथि । न चलन्ति यदा बाहास्तदा लक्ष्मणयत्रवीत् ॥ ६२

सुमन्त्र उवाच—

स्वामिंश्चलन्ति नो बाहा यत्नेन परिचालिताः । किं करोमि न जानेऽत्र कारणं बाहपातने ॥ ६३

एवं ब्रुवन्तं प्रत्युचे लक्ष्मणो गद्गदस्वरः । सारथिं धैर्यमास्थाय तादृयैतान्कक्षादिभिः ॥ ६४

एतच्छ्रुत्वोदितं यन्ता कथंचिच्चालयन्नभूत् । तदाऽस्फुरद्दक्षनेत्रं जानक्या दुःखशंसकम् ॥ ६५

तदैव हृदये शोकः समभूद्दुःखशंसकः । तदैव पक्षिणः पुण्याः कुर्वन्ति परिवर्तनम् ॥ ६६

एवं वीक्ष्यैव वैदेही प्रत्युवाचाप देवरम् । कथं मे तापसीक्षां वै यातुमिच्छोरघंकरम् ॥ ६७

रामे भूयाद्दि कल्याणं भरते वा तवानुजे । तत्प्रजासु च सर्वत्र या भवन्तु विपर्ययाः ॥ ६८

एवं ब्रुवतीं संवीक्ष्य जानकीं स तु लक्ष्मणः । न किंचिदुक्तवान्द्रुक्कण्ठो वाष्पप्रपूरितः ॥ ६९

सा गच्छन्ती मृगान्वामपरिवर्तनकारकात् । अपश्यद्दुःखसंघातकारकान्समभाषत ॥ ७०

जानक्युवाच—

अद्य यन्मे मृगा वारं वर्तयन्ति तदीप्यते । श्रीरामचरणौ मुक्त्वा गच्छन्त्या युक्तमेव तत् ॥ ७१

महिलानां परो धर्मः स्वभर्तृचरणार्चनम् । तन्मुक्त्वाऽन्यत्र यान्त्या मे यद्भवेद्युक्तमेव तत् ॥ ७२

एवं पथि विचारं तु कुर्वत्या परमार्थतः । जाह्नवी दृष्ट्वा देव्या मुनिवृन्दैकसेविता ॥ ७३

यस्यां जलस्य कल्लोला दृश्यन्ते दुग्धसंनिभाः । तरङ्गो दृश्यते यत्र स्वर्गसोपानमूर्तिभृत् ॥ ७४

यस्या वारिकणस्पशान्महापातकसंचयः । पलायते न कुत्रापि स्थानमीक्षन्समन्ततः ॥ ७५

गङ्गां प्राप्याथ सौमित्रिजानकीं स्पन्दनस्थितामूजवाच निर्गलद्वाप्य एहि सीते तरंगमिलाम् (रथाद्भुवि)

सीता तद्वाक्यमाकर्ण्य क्षणादवततार सा । लक्ष्मणेन धृता बाहौ स्वलन्ती पथि कण्ठकैः ॥ ७७

इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे शेषपातस्यायनखण्डे रामाधर्मणे जानक्या यद्वादश्च नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—४२७८

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ग. छ. ज. ङ. ड. ण. त. थ. द. घ. पुस्तकस्थः ।

शेष उवाच—

अथ नावा समुत्तीर्य जाद्वीर्यं लक्ष्मणस्तदा । जानकीं परतस्तीरे हस्ते धृत्वा ययौ वनम् ॥ १
 सा चलन्ती पथि तदा शुष्यद्वदनलक्षिता । कण्टकक्षतसत्पादा स्खलन्ती च पदे पदे ॥ २
 लक्ष्मणस्तां महाघोरे विपिने दुःखदायिनि । भवेशयामास तदा राघवाज्ञाविशारदः ॥ ३
 यत्र वृक्षा महापोरा बुधूराः सदिरा धैवाः । श्लेष्मातकाश्चिणीकाश्च शुष्का दावेन बह्विना ॥ ४
 कोटरस्था महासर्पाः फूत्कुर्वन्ति सुकोपिताः । [शुष्का फूत्कुर्वन्ते यत्र लोकचित्तभयंकराः ॥ ५
 न्याघ्राः सिंहाः शृगालाश्च द्वीपिनोऽतिभयंकराः । दृश्यन्ते यत्रासहना मनुष्यादाः सुकोपनाः]
 महिषाः शूकरा बुष्टा देन्द्राद्वयविलक्षिताः । कुर्वन्ति प्राणिनां तापं मानसस्य मदोन्मुराः ॥ ७
 ईदृग्वनं प्रपश्यन्ती भयेनोपगतज्वरा । कण्टकादष्टचरणा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८

जानक्युवाच—

वरपिमुनिसंसेव्यानाश्रमान्नेत्रसौख्यदान् । नाहं पश्यामि नो तेषां पत्नीश्च सुतपोधनाः ॥ ९
 [पश्यामि केवलं घोरान्पक्षिणः शुष्कवृक्षकान् । दावानलेन सर्वत्र दग्धमानमिदं वनम् ॥] १०
 त्वां च पश्यामि दुःखार्तमधुपूर्णकुलेक्षणम् । शकुनेतरसाहसं भवेन्मम पदे पदे ॥ ११
 तन्मे कथय वीराय कथं मुक्ता महात्मना । रामेण दृष्टहृदया क्षिप्तं कथय मे हि तत् ॥ १२
 इति वाक्यं समाकर्ण्य लक्ष्मणः शोककर्षितः । संरुद्धवाष्पनयनो न किञ्चित्प्रोक्तवांस्तदा ॥ १३
 तदैव विपिनं घोरं गच्छन्ती लक्ष्मणान्विता । पुनरप्याह तं वीरं दुःखार्तं पश्यती भुक्स्व ॥ १४
 तदाऽपि स न तां यत्किं किमपि प्रेक्षयन्स्थितः । तदाऽसावतिनिर्वन्धं चकार परिपृच्छती ॥ १५
 आग्रहेण यदा पृष्टो लक्ष्मणः सीतया तदा । रुद्रकण्ठो मुहुः शोचन्नवदस्यागसंभवम् ॥ १६
 तदाकथं पविना तुल्यं निश्चय मुनिसत्तम । सुलता कृतमूलैव बभूवाऽऽकल्पवर्जिता ॥ १७
 तदैव पृथिवी तां न जग्राह तनयामिमाम् । रामो विपापिनीं सीतां न जयादितिशङ्किनी ॥ १८
 पतितां तां तु वेदेह्यां दृष्ट्वा सौमित्रिरुत्सुकः । पल्लवाग्रसमीरेण मंजिनां तु चकार सः ॥ १९
 संज्ञां प्राप्ता प्रत्युवाच मां हास्यं कुरु देवर । कथं मां पापरहितो त्यजते स रण्डहः ॥ २०
 एवं बहु विलम्बाय लक्ष्मणं दुःखसंयुतम् । संवीक्ष्य मूर्छिता भूया पपात परिदुःखिता ॥ २१
 मुद्वेनानापि संज्ञां सा प्राप्य दुःखपरिमुता । जगाद् रामचरणां स्मरन्ती शोकविज्ञता ॥ २२

जानक्युराच—

रघुनाथो महाबुद्धिस्त्वजते मां कथं महान् । यो मदर्थे पयोरार्थि यद्वान्वानरैर्गुनः ॥ २३
 स कथं मां महावीरो निष्पापां रजहोक्तिः । त्यजिष्यति ममैवात्र देवं नृ मतिरुल्लितम् ॥ २४
 एवं वदन्ती पुनरपि मूर्छां प्राप्ता विदेहजा । मूर्छितां तां समीक्ष्यायं रुतं विवृणुस्वरः ॥ २५

* एतान्शब्दान्तरैः पाठः क. घ. ग. घ. छ. ज. भ. ड. ङ. न. उ.प. ह. प. न. पुनःकथः । ! एतान्शब्दान्तरैः पाठः घ. ग. छ. ज. ड. ङ. न. उ. प. न. पुनःकथः । + नूनमार आनः ।

१ ड. न. 'विपिनीयाः मु' । २ ड. न. 'पयः' । ३ क. ग. ग. ज. भ. ड. न. य. द. प. न. 'यिपिनीयाः मु' । ४ ड. न. 'यत्र गत्य म' । ५ क. ग. ग. घ. ज. भ. ड. ङ. उ. द. प. न. 'नृ' । पाठाः । ५. 'नृ' । पीताम मु' । ६ क. ग. ह. पाठाः । ७ ड. न. 'महर्' । ८ न. 'रु' । ९ ग. 'ह' । १० ड. न. 'ह' ।

पुनः संज्ञामवाप्यैवं सौमित्रि निजमाद सा । दुःखातुरं वीक्षमाणा रुद्धकण्ठं मुदुःखिता ॥ २६
 सौमित्रे गच्छ रामं त्वं धर्ममूर्ति यशोनिधिम् । मद्वाक्यमेकमाध्यायाः समक्षं तपसां निधेः ॥ २७
 मां तत्याज भवान्यद्वै जानन्नपि विषापिनीम् । कुलस्य सदृशं किंवा शास्त्रज्ञानस्य तत्फलम् ॥ २८
 नित्यं तव पदे रक्तां त्वदुच्छिद्यमुजं हि माम् । भवांस्तत्याज तत्सर्वं मम दैवं तु कारणम् ॥ २९
 कल्याणं तव सर्वत्र भूयाद्वीरवरोत्तम । अहं तावद्दने त्वां हि स्मरन्ती प्राणधारिका ॥ ३०
 मनसा कर्मणा वाचा भवानेव ममोत्तमः । अन्ये तुच्छीकृताः सर्वे मनसा रघुवंशज ॥ ३१
 भवे भवे भवानेव पतिर्भूयान्यहेश्वर । त्वत्पादस्मरणानेकहतपापा सतीश्वरी ॥ ३२
 [* श्वश्रूजने वदेः सर्वं मत्संदेशं रघूत्तम । त्यक्ता वने महाघोरे रामेण निरघा सती] ॥ ३३
 स्मरामि चरणौ पुष्पहृने युगगणैर्युते । अन्तर्वन्ती वने त्यक्ता रामेण सुप्रहात्मना ॥ ३४
 सौमित्रे शृणु मद्वाक्यं भद्रं भूयाद्रघूत्तमे । इदानीं संत्यजे प्राणाव्रामवीर्यं सुरक्षती ॥ ३५
 त्वं रामवचनं तथ्यं यत्करोषि शुभं तव । परतत्रेण तत्कार्यं रामपादाब्जसेविना ॥ ३६
 गच्छ त्वं रामसविधे शिवाः पन्थान एव ते । ममोपरि कृपा कार्या स्मर्तव्याऽहं कदा कदा ॥ ३७
 इत्युक्त्वा मूर्छिता भूमौ पपात पुरतस्ततः । लक्ष्मणो दुःखमापेदे वीक्ष्य मूर्छितजानकीम् ॥ ३८
 वीजयामास बासोमैः संज्ञां प्राप्तां मेकल्य च । सौमित्रिः सान्त्वयामास वचनैर्मधुरैर्मुहुः ॥ ३९

लक्ष्मण उवाच—

एष गच्छामि रामं वै गत्वा शंसामि सर्वशः । समीपे ते पुनरेस्ति वाल्मीकेराथमो महान् ॥ ४०
 इत्युक्त्वा तां परिक्रम्य दुःखितो वाष्पपूरितः । मुञ्चन्नश्रुकला दुःखाद्ययौ रामं महीपतिम् ॥ ४१
 जानकी देवरं यातं वीक्ष्य विस्मितलोचना । हसत्ययं महाभागो लक्ष्मणो देवरो मम ॥ ४२
 कथं मां प्राणतः प्रेष्ठां विषापां राघवस्त्यजेत् । इति संचिन्तयन्ती सा तमैक्षदनिमेषणा ॥ ४३
 जाह्नवीं सर्वयोत्तीर्णां ज्ञात्वा सत्यं स्वहापनम् । पतिता प्राणसंदेहं प्राप्ता मूर्छाऽपि तां तदा ॥ ४४
 तदा हंताः स्वपक्षाभ्यां जलमानीय सर्वतः । सिपिचुर्मधुरो वायुर्वयौ पुष्पसुगन्धवान् ॥ ४५
 करिणः पुष्करैः स्वीयैर्जलपूर्णैः समन्ततः । व्याप्तं शरीरं रजसा क्षालयन्त इवाऽऽगताः ॥ ४६
 मृगास्तदन्तिकं प्राप्य संतस्थुर्विस्मितेक्षणाः । नगाः पुष्पयुता आसंस्तत्कालं मधुना विना ॥ ४७
 एतस्मिन्समये वृत्ते संज्ञां प्राप्य तदा सती । विललाप मुहुर्दुःखाद्राम रामेति जल्पती ॥ ४८
 हा नाथ दीनबन्धो हे करुणापयसां निधे । अपराधादते मां त्वं कथं त्यजसि वै वने ॥ ४९
 इत्येवमादि भाषन्ती विलपन्ती मुहुर्मुहुः । इतस्ततः प्रपश्यन्ती संपृच्छन्ती पुनः पुनः ॥ ५०
 तदा स्वशिष्यैर्भगवान्वाल्मीकिः संगतो वनम् । श्रुत्वा रुदितं तत्र करुणास्वरभाषितम् ॥ ५१
 शिष्यान्प्रति जगादाथ पश्यन्तु वनमध्यतः । को रोदिति महाघोरे विपिने दुःखितस्वरः ॥ ५२
 ते प्रयुक्तास्तु मुनिना संजगमुर्ग्रज जानकी । राम रामेति भाषन्ती वाष्पपूरपरिमुता ॥ ५३
 तां दृष्ट्वा क्षिपमौत्सुक्याद्वाल्मीकिं प्रत्यगुर्मुनिम् । श्रुत्वा तदीरितं वाक्यं जगामासी ततो मुनिम् ॥ ५४
 दृष्ट्वाऽऽसी तपसां राशिं जानकी पतिदेवता । नमोऽस्तु मुनये वेदभूषणे व्रतवार्यये ॥ ५५
 इत्युक्त्वतीं वै सीतामाशीभिरभ्यनन्दयत् । भर्ता सह चिरं जीव पुत्रौ प्राप्नुहि शोभनौ ॥ ५६
 काऽसि त्वं किं वने घोरे संगताऽसि किमीदृशी । सर्वं मे शंस जानीयां तव दुःखस्य कारणम् ॥ ५७

* एतद्विद्वान्तर्गतं पाठः, छ. द. न. पुस्तकस्थः ।

तदा सा प्रत्युवाचेमं रामस्य महिला मुनिम् । निम्बसती करुणया गिरा संजातवेपथुः ॥ ५८
 शृणु मे वाक्यमर्थोक्तं सर्वदुःखस्य कारणम् । जानीहि मां भूमिपते रघुनाथस्य सेविकाम् ५९
 अपराधं विना त्यक्तां न जाने तत्र कारणम् । लक्ष्मणो मां विमुच्यात्र गतवाज्राघवाज्ञया ॥ ६०
 इत्युक्त्वाऽधुकलापूर्णं विभ्रतीं मुखपङ्कजम् । वाल्मीकिः सान्त्वयन्प्राह जानकीं कमलेक्षणाम् ६१

चाल्मीकिरुवाच—

चाल्मीकिं मां विजानीहि पितुस्तव गुरुं मुनिम् । दुःखं मा कुरु वैदेहि ह्यागच्छ मम चाऽऽश्रमम्
 भिन्नस्थाने पितुर्गेहं जानीहि पतिदेवते । ईदृशे कर्मणि मम रोपोऽस्त्येव महीपतेः ॥ ६३
 एवं वचनमाकर्ण्य जानकी पतिदेवता । दुःखपूर्णाधुवदना किञ्चित्सुखमवाप सा ॥ ६४

शेष उवाच—

चाल्मीकिः सान्त्वयित्वैनां दुःखपूर्णाकुलेक्षणाम् । निनाय चाऽऽश्रमं पुण्यं तापसीवृन्दपूरितम् ६५
 सा गच्छन्ती पृष्ठतोऽस्य चाल्मीकेस्तपसां निधेः । रराजेन्दोः पृष्ठतो वै तारेव सुमनोहरा ॥ ६६
 चाल्मीकिः प्राप्य च स्वीयमाश्रमं मुनिपूरितम् । तापसीः प्रति संचलयौ जानकीं स्वाश्रमं गताम्
 वैदेही तापसीः सर्वा नमश्चक्रे महायनाः । परस्परं प्रहृष्य ताः परिरम्भं समाचरन् ॥ ६८
 चाल्मीकिर्निजशिष्यांस्तु प्रत्युवाच तपोनिधिः । रच्यतां वत जानक्याः पर्णशाला मनोरमा ॥ ६९
 इत्युक्तं वाक्यमाकर्ण्य चाल्मीकेः सुमनोरमम् । व्यरचन्पत्रकैः शालां दारुभिः सुमनोरमाम् ॥ ७०
 तत्रावसद्विदेहोद्भूः पतिव्रतपरायणा । चाल्मीकेः परिचर्या च कुर्वती फलभक्षिका ॥ ७१
 रामरामजपन्त्याशु मनसा वचसा स्वयम् । निनाय दिवसांस्तत्र जानकी पतिदेवता ॥ ७२
 काले साऽसूत पुत्रौ द्वौ मनोहरवपुर्धरौ । रामचन्द्रमतिनिधी ह्यश्विनाविव जानकी ॥ ७३
 तच्छ्रुत्वा तु मुनिर्हृष्यजानक्याः पुत्रसंभवम् । चकार जातकर्मादिसंस्कारान्मन्त्रवित्तमः ॥ ७४
 कुशैर्लवैश्च चाल्मीकिर्मुनिः कर्माणि चाऽऽचरत् । तन्नाम्ना पुत्रयोराख्या कुशो लव इति स्फुटा ॥
 चाल्मीकिर्यत्र विरजा मङ्गलं तदधाऽऽचरत् । अत्यन्तहृष्टचेतस्का बभूव सुमुखेक्षणा ॥ ७६
 तद्धिने लवणं हत्वा शत्रुघ्नः स्वल्पसैनिकः । आगमन्चाऽऽश्रमे चास्य चाल्मीकेनिशि शोभने ॥ ७७
 तदा चाल्मीकिना शिष्टः शत्रुघ्नो रघुनायकम् । मा शंस जानकीपुत्रौ कथयिष्याम्यहं पुरः ॥ ७८
 जानकीपुत्रकौ तत्र वष्टयते मनोरमौ । कन्दमूलफलैः पुष्टौ व्यदधादुन्मन्दौ वरौ ॥ ७९
 शुक्रमतिपदायाश्च शशीव सुमनोहरौ । कालेन संस्कृतौ जातावुपेनीतौ मनोहरौ ॥ ८०
 उपनीय मुनिर्वेदं साङ्गमध्यापयत्सुतौ । सरहस्यं धनुर्वेदं रामायणमपाठयत् ॥ ८१
 चाल्मीकिना च धनुषी दत्ते स्वर्णसुभूषिते । अभेद्ये सुगुणे श्रेष्ठे वैरिन्दुमुदारुणे ॥ ८२
 इषुधी चाणसंपूर्णे अक्षये करवालके । चर्माण्यभेद्यानि ददौ जानक्यात्मजयोस्तदा ॥ ८३
 धनुर्धरौ धनुर्वेदपारगावाश्रमे मुदा । चरन्तौ तत्र रेजाते ह्यश्विनाविव शोभनौ ॥ ८४
 जानकी वीक्ष्य पुत्रौ द्वौ खड्गचर्मधरौ वरौ । परमं हर्षमापन्ना विरहोद्भवमत्यजत् ॥ ८५
 एष ते कथितो विप्र जानक्याः पुत्रसंभवः । अतः शृणुष्व यद्वृत्तं वीरबाहुविकृन्तनात् ॥ ८६

इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेणे कुशलवोत्पातिर्नामैकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४३६४

अथ पठितमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

शत्रुघ्नो निजवीराणां भुजाः कृत्तान्निरीक्षयन् । उवाच तान्सुकुपितो रोषसंदंशिताधरः ॥ १
 केन वीरेण वो बाहुकृन्तनं समकारि भोः । तस्याहं बाहू कृन्तामि देवगुप्तस्य वै भटाः ॥ २
 न जानाति महाभूढो रामचन्द्रबलं महत् । इदानीं दर्शयिष्यामि पराक्रान्त्या बलं स्वकम् ॥ ३
 स कुत्र वर्तते वीरो हयः कुत्र मनोरमः । को वाऽप्यह्नात्सुप्तसर्पान्मूढोऽज्ञात्वा पराक्रमम् ॥ ४
 इति ते कथिता वीरा विस्मिता दुःखिता भृशम् । रामचन्द्रप्रतिनिधिं बालकं समशंसत ॥ ५
 स श्रुत्वा रोषताम्राक्षो बालकेन हयं हृतम् । सेनान्यं वै कालजितमाज्ञापयद्युत्सुकः ॥ ६

शत्रुघ्न उवाच—

सेनानीः सकलां सेनां व्यूहयस्व ममाऽऽज्ञया । रिपुः संप्रति गन्तव्यो महाबलपराक्रमः ॥ ७
 नायं बालो हरिर्नूनं भविष्यति हयंधरः । अथवा त्रिपुरारिः स्यान्नान्यथा मद्रयापहृत् ॥ ८
 अवश्यं कदने भावि सैन्यस्य बलिनो महत् । स्वच्छन्दचरितैः खेलन्नास्ते निर्भयधीः शिशुः ॥ ९
 तत्र गन्तव्यमस्माभिः संनद्धै रिपुदुर्जयैः । एतन्निशम्य वचनं शत्रुघ्नस्य स सैन्यपः ॥ १०
 सज्जीचकार सेनां तां दुर्व्यूढां चतुरङ्गिणीम् । सज्जां च शत्रुजिह्वा चतुरङ्गयुतां वराम् ॥ ११
 आज्ञापयत्ततो गन्तुं यत्र बालो हयंधरः । सा चबाल तदा सेना चतुरङ्गसमन्विता ॥ १२
 कम्पयन्ती महीभागं त्रासयन्ती रिपून्बलात् । सेनानीस्तं ददर्शाथ बालकं रामरूपिणम् ॥ १३
 विचार्य रामप्रतिममववीद्वचनं हितम् । बाल मुञ्च हयं श्रेष्ठं रामस्य बलशालिनः ॥ १४
 सेनानीः कालजिह्वाम तस्य भूपस्य दुर्मदः । त्वां रामप्रतिमं दृष्ट्वा कृपा मे जायते हृदि ॥ १५
 अन्यथा तत्र मे दौस्थ्यज्जीवितं न भविष्यति । एतद्वाक्यं समाकर्ण्य शत्रुघ्नस्य भटस्य हि ॥ १६
 जहास किंचिदाकोपादुवाच च वचोऽद्भुतम् । गच्छ मुक्तोऽसि तं रामं कथयस्व हयग्रहम् ॥ १७
 त्वत्तो विभेमि नो शूर वाक्येन नयशालिना । ममात्र गणना नास्ति त्वादृशाः कोटयो यदि ॥ १८
 मातृपादप्रसादेन तूलीभूता न संशयः । कालजित्तव यन्नाम मात्राऽकारि मनोज्ञया(कम्) ॥ १९
 पक्वमिष्वफलस्येव वर्णतो न च वीर्यतः । दर्शयस्वाधुना वीर्यं स्वनामबलचिह्नितः ॥ २०
 मां कालं तव संजित्य सत्यनामा भविष्यासि ॥

शेष उवाच—

स वाक्यैः पविना तुल्यैर्भिन्नः सुभटशेखरः । चुकोप हृदयेऽत्यन्तं जगद वचनं पुनः ॥ २१
 कालजिह्वाच—
 कस्मिन्कुले ससुत्पत्तिः किंनामाऽसि च बालक । त्वन्नाम नाभिजानामि कुलं शीलं वयस्तथा ॥ २२
 पादचारं रयस्योऽहमधर्मेण कथं जये । तदाऽत्यन्तं प्रकुपितो जगद वचनं पुनः ॥ २३

लव उवाच—

कुलेन किं च शीलेन नाम्ना च वयसा भट । लवोऽहं लवतः सर्वाङ्गेऽप्यामि रिपुसैन्यकान् ॥ २४
 इदानीं त्वामपि भटं करिष्ये पादचारिणम् । इत्थमुक्त्वा धनुः सज्जं चकार स लवो बली ॥ २५

१ क. स घ. ड. च छ. झ. अ. ट. ठ. ड ड त. घ. द. ध. न महीपाल । ग. ण. महीप्रल । ज. क्षितितल ।

२ झ. अ. च सुमनोहवा । लं । न. च किं विधीयताम् । लं ।

दङ्कारयामास तदा वीरानाकम्पयन्हृदि । चाल्मीकिं प्रथमं स्मृत्वा जानकीं मातरं लवः ॥ २६
 मुमोच वाणान्निशितान्सद्यःप्राणापहारिणः । कालजितस्त्वधनुः कृत्वा सज्जं कोपसमन्वितः ॥ २७
 ताडयामास जवनो लवं रणविशारदः । तद्गणाञ्शतथा छिच्चा क्षणाद्वेगात्कुशानुगः ॥ २८
 सेनान्यं विरथं चक्रे वसुंभिर्योणसंचयैः । विरथो गजमानीतमारुरोह भटैर्निजैः ॥ २९
 मदोन्मत्तं महावेगं सप्तधाप्रसवान्वितम् । गजारूढं तु तं दृष्ट्वा दशभिर्धनुषो गतैः ॥ ३०
 बाणैर्ध्वयाध विहसन्सर्वान्निपुणणाञ्जयी । कालजितस्य वीर्यं तु दृष्ट्वा विस्मितमानसः ॥ ३१
 गदां मुमोच महतीं महायसविनिर्मिताम् । आपतन्तीं गदां वेगाद्गिरायुतविनिर्मिताम् ॥ ३२
 त्रिधा चिच्छेदः तरसा क्षुरयैः स कुशानुजः । परितं निशितं घोरं वैरिमाणहरोदितम् ॥ ३३
 मुक्तं पुनस्तेन लयश्चिच्छेद तरसाऽन्वितः । छिच्चा तत्परितं घोरं कोपादारक्तलोचनः ॥ ३४
 गजोपस्थे समारूढं मन्यमानधुकोप इ । तत्क्षणादच्छिनत्तस्य गुण्डां खड्गेन दन्तिनः ॥ ३५
 दन्तयोश्चरणौ धृत्वाऽऽरुरोह गजपस्तके । मुकुटं शतथा कृत्वा कवचं तु सहस्रधा ॥ ३६
 केशेष्व्वाकुप्य सेनान्यं पातयामास भूतले । पातितः स गजोपस्थात्सेनानीः कुपितः पुनः ॥ ३७
 हृदये ताडयामास मुष्टिना वज्रमुष्टिना । स आहतो मुष्टिभिस्तु क्षुरप्रान्निशिताञ्शरान् ॥ ३८
 मुमोच हृदये क्षिप्रं कुण्डलीकृतधन्ववान् । स रुराज रणोपान्ते कुण्डलीकृतचापवान् ॥ ३९
 शिरस्त्रं कवचं विभ्रदभेयं शरकोटिभिः । स विद्धः सायकैस्तीक्ष्णैस्तं हन्तुं सङ्गमाददे ॥ ४०
 दशज्योपात्स्वदशनान्निश्वसन्नुच्छ्वसन्मुहुः । खड्गहस्तं समायान्तं शूरं सेनापतिं लवः ॥ ४१
 चिच्छेद भुजमध्यं च सखड्गः पाणिरापतत् । छिन्नं खड्गधरं हस्तं वीक्ष्य कोपाद्यमूपतिः ॥ ४२
 वामेन गदया हन्तुं मचक्राम भुजेन तम् । सोऽपि चिच्छन्नो भुजस्तस्य साङ्गदस्ताक्षिणसायकैः ॥ ४३
 तदा प्रकुपितो वीरः पादाभ्यामहनल्लवम् । लवः पादाहतस्तस्य न चचाल रणाङ्गणे ॥ ४४
 सजा हतो द्विप इव चरणच्छेदनं व्यधात् । तदाऽपि तं मौलिनाऽर्सी महर्तुं तु मचक्रमे ॥ ४५
 तदा लवश्चमूनार्थं मन्यमानोऽधिपैरुपम् । करवालं समादाय करे कालानलोपमम् ॥ ४६
 अच्छिनच्छिर एतस्य महामुकुटशोभितम् । हाहाकारो महानासीचमूनार्थे निपातिते ॥ ४७
 सैनिकाः परमं क्रुद्धा लवं हन्तुमगुः क्षणात् । [अलवस्तान्वयशरापातैः पलायनपरान्वयधात् ॥ ४८
 छिन्ना भिन्नाङ्काः केचिद्रताः केचिद्रणाङ्गणात्] । स निवार्यारिलान्योथान्विजगाह चमुमुदा ॥ ४९
 वाराह इव निश्वस्य प्रलयेषु महर्णवम् । गजा भिन्ना द्विधा जाता मौक्तिकैः पूरिता मही ॥ ५०
 कुर्ममाऽभूद्रटाऽप्राणां पर्वतैर्व्यापृता यथा । भन्धाः कनकपल्पाणा रुचिरा रत्नराजिताः ॥ ५१
 अपतन्वधिरगुष्टं हृदं बलमुशोभिताः । रथिनः कर्मव्यस्यधनुर्दण्डमुजोभिताः ॥ ५२
 रणोपस्थे निपतिताः स्वर्गगा इव वै मुराः । संदष्टौष्ठपुटा वज्रभ्रमलक्ष्मीविलसिताः ॥ ५३
 पतितास्तत्र दृश्यन्ते वीरा रणविशारदाः । मुग्धाव शोणितसरिद्रयमस्तककच्छपा ॥ ५४
 महामवाहलसिता वैरिणां भयकारिका । केषांचिद्वादवच्छिन्नाः केषां पादा विकृतिताः ॥ ५५
 केषां कर्णथ नासाश्च केषां कवचकुण्डले । एवं तु कदनं जानं मनान्यां पतिते रणे ॥ ५६
 सर्वेऽपि पतिता वीरा न केचिज्जीवितास्ततः । न्यस्य रणे जयं प्राप्य वैरिद्वन्दं विजित्य च ॥ ५७

अन्यागमनशङ्कायां मनः कुर्वन्नवैक्षत । केचिदुर्वरिता युद्धाद्भाग्येन न रणे मृताः ॥ ५८
 शत्रुघ्नसंनिधौ जग्मुः शंसितुं वृत्तमद्भुतम् । गत्वा ते कथयामासुर्यथा वृत्तं रणाङ्गणे ॥ ५९
 कालजिन्निधनं वालोच्चित्रकारिरणोद्यमम् । तच्छ्रुत्वा विस्मयं प्राप्तः शत्रुघ्नस्तानुवाच ह ॥ ६०
 हसन्तोपादशन्दन्तान्वालग्राहयं स्मरन् । रे वीराः किं मदोन्मत्ता यूयं किंवा छलग्रहाः ॥ ६१
 किं वा वैकल्यमायातं कालजिन्मरणं कथम् । यः संख्ये वैरिद्वन्द्वानां दौर्गुणः सम(मि)तिजयः ॥ ६२
 तं कथं वालको जीयाद्यमस्यापि दुरासदम् । शत्रुघ्नवाक्यं संश्रुत्य वीराः प्रोत्तुरस्रवस्रुताः ॥ ६३
 नास्माकं मदमत्तादि न च्छलो न च देवनम् । कालजिन्मरणं सत्यं लवाज्जानीहि भूपते ॥ ६४
 बलं च कृत्स्नं मयितं बालेनातुलशौण्डिना । अतः परं तु यत्कार्यं ये मेष्ट्या नृवरोत्तमाः ॥ ६५
 बालं ज्ञात्वा भवान्नात्र करोतु बलसाहसम् । इति श्रुत्वा वचस्तेषां वीराणां शत्रुघ्नो तदा ॥
 सुमतिं च मतिश्रेष्ठमुवाच रणकारणे ॥ ६६

इति श्रीमहापुराणे पादो पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्रमेऽथ शत्रुघ्नस्य कालजित्तेनानीमरणं नाम
 पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४४३०

अथैकपष्ठितमोऽध्यायः ।

शत्रुघ्न उवाच—

जानासि किं महामन्त्रिणो वालो ह्यमाहरत् । येन मे क्षपितं सर्वं बलं वारिधिसंनिभम् ॥ १

सुमतिरुवाच—

स्वामिन्नयं मुनिश्रेष्ठबालमीकेराश्रमो महान् । क्षत्रियाणामत्र वासो नास्त्येव परतापन ॥ २
 इन्द्रो भविष्यति परमहर्षी ह्यमाहरत् । पुरारिर्वाऽन्यथा वाहं तव कः समुपाहरेत् ॥ ३
 कालजिघेन नाशं वै प्राप्तः परमदारुणः । तं प्रति श्रीमहाराज गन्ता कः पुष्कलौन्यतः ॥ ४
 त्वं च वीरैर्भटैः सर्वं राजिभिः परिवारितः । तत्र गच्छ स्वसैन्येन महता शत्रुकुन्तनः ॥ ५
 गत्वा सजीवितं वीरं वद्ध्वा तु कुतुकार्थिने । दर्शयिष्यामि रामाय मतं मे त्विदमादृतम् ॥ ६
 इति वाक्यं समाकर्ण्य वीरान्सर्वान्समादिशत् । सैन्येन महता यात यूयमायामि पृष्ठतः ॥ ७
 निर्दिष्टास्ते क्षणाद्वीरा जग्मुर्यत्र लवो बली । धनुर्विस्फारयंस्तत्र सुदृढं गुणपूरितम् ॥ ८
 आयातं तं महदृष्ट्वा बलं वीरप्रपूरितम् । न किञ्चिन्मनसा विभ्ये लवेन बलशालिना ॥ ९
 लवः सिंह इवोत्सर्ग्य मृगान्मत्वाऽपिलान्मटान् । धनुर्विस्फारयन्तोपाच्छरान्मुध्नसहस्रशः ॥ १०
 तै शरैः पीड्यमानास्तु महारोपप्रपूरिताः । वीरं बालं मन्यमानाः संमुखं प्राद्वंस्तदा ॥ ११
 वीरान्सहस्रशो दृष्ट्वा भ्रमिभिः पर्यवस्थितान् । लवो जवेन संधाय शरान्रोपप्रपूरितः ॥ १२
 भ्रमिराद्या सहस्रेण द्वितीयाऽयुतसंख्यया । तृतीयाऽयुतयुग्मेन तुरीयाऽयुतपञ्चभिः ॥ १३
 पञ्चमी लक्षयोधानां षष्ठी योधायुताधिकैः । सप्तमी लक्षयुग्मेन सप्तभिर्भ्रमिभिर्युतः ॥ १४
 मध्ये लवो भ्रमिन्याप्तः संचरन्बह्विचदा । दाहयामास सर्वान् सैनिकान्भ्रमिकारकां ॥ १५

केचित्त्वद्गैः शरैः केचित्केचित्प्रासैश्च कुन्तकैः । पट्टिशैः परिवैः सर्वा भ्रमिर्भया महात्मना १६
 सप्तभिर्भ्रमिभिर्मुक्तो रराज स कुशानुगः । मेघवृन्दविनिर्मुक्तः शशीव शरदागमे ॥ १७
 प्राहृतसर्वथा योभान्भिन्दन्नाजकरान्वहन् । छिन्दाञ्छिरांसि वीराणां चक्रेणातिमहान्ति च ॥ १८
 अनेके पतिता वीरा लववाणप्रपीडिताः । मुमुहुः समरेऽधान्ये नष्टा अन्ये सुकातराः ॥ १९
 पलायनपरं सैन्यं लववाणप्रपीडितम् । वीक्ष्य वीरो रणे युद्धं प्रायात्पुष्कलसंज्ञकः ॥ २०
 तिष्ठ तिष्ठति च वदन्रोपपूरितलोचनः । रथे सुहयशोभाढ्ये तिष्ठन्प्रायाल्लवं वली ॥ २१
 लवं प्रति प्रत्युवाच पुष्कलः परमास्त्रवित् । तिष्ठ दत्ते मया संख्ये रथे सुहयशोभने ॥ २२
 पदातिना त्वया युद्धं करोमि कथमाहवे । तस्मात्तिष्ठ रथे पथाशुध्यामि भवता सह ॥ २३
 एतद्वाक्यं निश्मयासौ लवः पुष्कलमब्रवीत् । त्वया दत्ते रथे स्थित्वा युद्धं कुर्यामहं रणे ॥ २४
 तदा मे पापमेव स्याज्जयः संदिग्ध एव हि । न वयं ब्राह्मणा वीर प्रतिग्रहपरायणाः ॥ २५
 वयं तु क्षत्रिया नित्यं दानकर्मक्रियारताः । इदानीं त्वद्रथं कोपाद्भनज्मि प्रत्यहं भवात् ॥ २६
 पादचारी भवत्येव पथायुद्धं करिष्यति । पुष्कलो वाक्यमाकर्ण्य धर्मधैर्यसमन्वितम् ॥ २७
 विसिष्मिये चिरं चित्ते धनुः सज्यमथाकरोत् । तमात्तधनुषं दृष्ट्वा लवः कोपसमन्वितः ॥ २८
 चापं चिच्छेद पाणिस्थं शरसंधानमाचरत् । स यावत्सगुणं चापं कुरुते तावदुद्धतः ॥ २९
 रथभङ्गं चकारास्य समरे प्रहसन्वली । भग्नं रथं स्वकं वीक्ष्य धनुश्छिन्नं महात्मना ॥ ३०
 महावीरं मन्यमानः पदातिः प्राद्रवद्रणे । उभौ धनुर्धरौ वीराबुभावपि शरोद्धतौ ॥ ३१
 उभौ क्षतजघ्निषुष्टौ छिन्नसंनाहिताबुधौ । परस्परं वाणघातविशीर्णवपुलक्षितौ ॥ ३२
 जयाकाङ्क्षां विकुर्वाणौ परस्परवर्धपिणौ । जयन्तकार्तिकेयौ वा पुरारिः पुरभिद्यथा ॥ ३३
 एवं परस्परं युद्धं प्रकुर्वाणौ रणाङ्गणे । पुष्कलः मत्पुत्राचाथ लव शूरशिरोमणे ॥ ३४
 त्वाहशो न मया दृष्टः कश्चिदीरशिरोमणिः । शिरस्ते पातयाम्यद्य वाणैः क्षितसुपूर्वभिः ॥ ३५
 मा पलायस्व समरे प्राणान्तरक्षस्व संयतः । एवमुक्त्वा लवं वीरं चकार शरपञ्जरे ॥ ३६
 पुष्कलस्य शरा भूमौ नभसि व्याप्य संस्थिताः । शरपञ्जरमध्यस्थो लवः पुष्कलमब्रवीत् ॥ ३७

लव उवाच—

महत्कर्म कृतं वीर यन्मां वाणैरपीडयत् (यः) । इत्युक्त्वा वाणसंघातं मच्छिद्य वचनं पुनः ॥ ३८
 जगाद पुष्कलं वीरं शरसंधानकोविदः । पालयाऽऽत्मानमाजिस्थं मच्छराघातपीडितः ॥ ३९
 पतिष्यसि महीपृष्ठे रुधिरं परिश्रुतः । एवमुक्तं समाकर्ण्य पुष्कलः कोपसंयुतः ॥ ४०
 रणे संयोधयामास लवं वीरं महाबलम् । लवः प्रकुपितो वाणं तीक्ष्णं वैरिचिदारणम् ॥ ४१
 जग्राह लवतः कोशदाश्रीविपभिर कुवा । जाज्वल्यमानश्च शरश्रापमुक्तो लवस्य च ॥ ४२
 हृदयं भेत्तुमुक्तश्छिन्नो भारतिनाऽऽयु सः । छिन्नो(न्ने) भारतिना संख्ये शरेण प्राणहारिणा ॥
 अत्यन्तं कुपितो घोरं शरमन्यं समाददे । आकर्ण्यकृष्टचापेन स मुक्तो निशितः शरः ॥ ४४
 विभेद हृदयं तस्य पुष्कलस्य महारणे । भिजे वक्षसि वीरेण सायकेनाऽऽयुगापिना ॥ ४५
 पपात धरणीपृष्ठे महानूरशिरोमणिः । पतितं-तु समालोभ्य पुष्कलं परनात्मजः ॥ ४६
 गृहीत्वा रायवभ्रात्रे ददौ मूर्छासमन्वितम् । मूर्छितं तं समालक्ष्य शोकविह्वलमानसः ॥ ४७

हनुमन्ते लवं हन्तुं निदिदेश कुपाऽन्वितः । हनुमान्कोपसंग्रहो लवं संख्ये महाबलम् ॥ ४८
 विजेतुं तरसा चागाद्वृक्षमुद्यम्य शाल्यलम् । वृक्षेण हतवान्मूर्ध्नि लवंस्य हनुमान्वली ॥ ४९
 तमापतन्तं तरसा चिच्छेद शतधा लवः । छिन्ने नगे पुनः कोपाद्ब्रह्मानुत्पाद्य मूलतः ॥ ५०
 ताडयामास हृदये मस्तके च महाबलः । यान्यान्तस्त्रासमादत्ते ताडनाय समीरजः ॥ ५१
 तास्तांश्चिच्छेद तरसा बलवाञ्छितपर्वभिः । तदा शिलाः समुत्पाद्य गण्डशैलोपमाः कपिः ५२
 पातयामास शिरसि क्षिप्रं वेगेन मारुतिः । स आहतः शिलासंघैः संख्ये कोदडमुन्नयन् ॥ ५३
 बाणैस्तार्क्ष्ययामास सुपत्रिभिर्यथा कणाः । तदाऽत्यन्तं प्रकुपितो मारुतिः पुच्छवेष्टनम् ॥ ५४
 चकार समरोपान्ते लवस्य बलिनः कृती । स पुच्छेन सभाविद्धं वीक्ष्य स्वाम्नां हृदि स्मरन् ५५
 मुष्टिना ताडयामास लाङ्गलं मारुतेर्वली । तन्मुष्टिघातव्यथितो मारुतिस्तममुचत् ॥ ५६
 स मुक्तः पुच्छतो युद्धे शरान्मुञ्चन्नभूद्वली । स शराघातदुर्बाधसंपीडिततनुः कपिः ॥ ५७
 बाणवर्षं मन्यमानो दुःसहं समरे बहु । किं कर्तव्यमितोऽस्माभिः पलाय्य यदि गम्यते ॥ ५८
 तदा मे स्वामिनो लज्जा ताडयेद्भालंकोऽत्र माम् । ब्रह्मदत्तवरत्वाच्च मूर्छा न मरणं न हि ॥ ५९
 पुःसहा बाणपीडाऽत्र किं कर्तव्यं मयाऽधुना । शत्रुघ्नः समरे गत्वा जयं प्राप्नोतु बालकात् ॥ ६०
 अहं तावज्जयाकाङ्क्षी शये कपटमूर्छया । इत्येवं मानसे कृत्वा प्रापतद्रणमण्डले ॥ ६१
 पश्यतां सर्ववीराणां कपटेन विमूर्छितैः । तमाज्ञाय हनुमन्तं महाबलपराक्रमम् ॥
 जघान सर्वाभूतप्रीतिशरमोक्षविचक्षणः ॥ ६२

इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंज्ञे रामाश्रमेवे हनुमत्पतनं नामैकपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४४९२

अथ द्विपञ्चितमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

मारुतिं मूर्छितं श्रुत्वा शत्रुघ्नः शोकमाप वै । किं कर्तव्यं मया संख्ये बालकोऽयं महाबलः ॥ १
 स्वयं रये हेममये तिष्ठन्वीरवरैः सह । योद्धुं प्रागाल्लवो यत्र विविचरणकोविदः ॥ २
 लवं ददर्श शिशुतां प्राप्तं राममिव क्षितौ । धनुर्वाणकरं वीरान्निपन्तं रणमूर्धनि ॥ ३
 विचारयामास तदा कोऽयं रामस्वरूपधृत् । नीलोत्पलदलद्रयामं वपुर्धिभ्रन्मनोरमम् ॥ ४
 एष विदेहतनुजासुतो भवति नान्यथा । अस्मान्विजित्य समरे यांस्यते मृगराडिव ॥ ५
 अस्माकं न जयो भव्यः शक्यता विरहितात्मनाम् । अशक्ताः किं करिष्यामः समरे रणकोविदाः
 इत्येवं स विचार्यान्तर्बालकं तु वचोऽब्रवीत् । रणे कुतुककर्तारं वीरकोटिनिपातकम् ॥ ७

शत्रुघ्न उवाच—

कस्त्वं बाल रणेऽस्माकं वीरान्पातयसि क्षितौ । न जानीषे बलं राज्ञो रामस्य दनुजादिनः ॥ ८
 का ते माता पिता कस्ते सभाग्यो जयमाप्तवान् । नाम किं विश्रुतं लोके जानीयां ते महाबल ९
 मुञ्च वाहं कथं बद्धः शिशुत्वात्तस्मामि ते । आयाहि रामं वीक्षस्व दास्यते बहुलं तव ॥ १०

इत्युक्तो बालको वीरो वचः शत्रुघ्नमावदत् । किं ते नाम्नाऽथ पित्रा वा कुलेन वयसा तथा ॥ ११
युध्यस्व समरे वीर चेत्त्वं बलयुतो भवेः । कुशं वीरं नमस्कृत्य पादयोर्पाहि नान्यथा ॥ १२
आता रामस्य वीरोऽभूर्नाऽज्ययोर्वलिनां वरः । बाहं विमोचय बलाच्छक्तिस्ते विद्यते यदि ॥ १३
इत्युक्त्वा शरसंघातं कृत्वा प्राहरदुद्धटः । हृदये मस्तके चैव भुजयो रणमण्डले ॥ १४
तदा प्रकुपितो राजा धनुः सज्जमथाकरोत् । नादयन्मेघगम्भीरं त्रासयन्निव बालकम् ॥ १५
बाणानपरिसंख्याकान्मुमोच वलिनां वरः । बालो बलेन चिच्छेद सर्वास्तान्सायकघ्नजान् ॥ १६
लवस्य कोटिधा मुक्तैर्वाणैर्व्याप्तं महीतलम् । व्यतीपाते प्रदत्तस्य दानस्यैवाक्षयं गताः ॥ १७
ते बाणा व्योम सकलं व्याभुवल्लैवसंधिताः । सूर्यमण्डलमासाद्य प्रवर्तन्ते समन्ततः ॥ १८
भारतो नाविशद्यत्र बाणपञ्जरगोचरे । मनुष्याणां तु का वार्ता क्षणजीवितशंसिनाम् ॥ १९
तद्वाणान्व्यापृतान्दृष्ट्वा शत्रुघ्नो विस्मयं गतः । अच्छिन्नच्छतसाहस्रं बाणमोचनकोविदः ॥ २०
तांश्छिन्नान्सायकान्सर्वान्स्त्रीयान्दृष्ट्वा कुशानुगः । धनुश्चिच्छेद वरसा शत्रुघ्नस्य महीपतेः ॥ २१
सोऽन्यद्भनुरूपादाय यावन्पुञ्जति सायकान् । तावद्भभञ्ज स रथं सायकैः शितपर्वभिः ॥ २२
करस्थमच्छिन्नच्चापं मुहुरं गुणपूरितम् । तत्कर्मापूजयन्वीरा रणमण्डलवर्तिनः ॥ २३
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । अन्यं रथं समास्थाय ययौ योद्धुं लवं बलात् ॥ २४
अनेकबाणनिभिन्नस्रवद्रक्तकलेवरः । शुभ्रे रणमध्यस्थः किंशुकधेव पुष्पितः ॥ २५
शत्रुघ्नबाणमहतः परं कोपमुपागमत् । बाणसंधानचतुरः कुण्डलीकृतचापवान् ॥ २६
विशीर्णकवचं देहं शिरोमुकुटवर्जितम् । स्रवद्रक्तपरिसुष्टं शत्रुघ्नस्य चकार सः ॥ २७
तदा रामानुजः क्रुद्धो दश बाणाञ्जिताग्रकान् । मुमोच प्राणसंहारकारकान्कुपितो भृशम् ॥ २८
स तांस्तान्स्तिलशः कृत्वा बाणैर्निशितपर्वभिः । ताडयामास हृदये शत्रुघ्नस्य शराद्यभिः ॥ २९
अत्यन्तबाणपीडार्तो लवं बलमनुसरन् । दुःसहं मन्यमानस्तं शरान्मुञ्चन्नभूत्तदा ॥ ३०
तदा लवेन तीक्ष्णेन हृदि भित्रो विशालके । अर्धचन्द्रसमानेन तीक्ष्णपर्वमुजोभिना ॥ ३१
स विद्धो हृदि बाणेन पीडां प्राप्तः सुदारुणाम् । पपात स्पन्दनोपस्थे धनुष्याणिः मुजोभिनाः ॥ ३२
शत्रुघ्नं मूर्छितं दृष्ट्वा नृपाः सुरधसंमुखाः । बुद्बुर्लवमुयुक्ता जयमाप्स्यै रणे तदा ॥ ३३
सुरथो विमलो वीरो राजा वीरमणिस्तदा । सुमदो रिपुतापाद्याः परिवब्रुवन् संयुगे ॥ ३४
केचित्क्षुरप्रैर्मुसलैः केचिद्बाणैः सुदारुणैः । प्रासैः कुन्तैः परशुभिः सर्वतः प्राहरन्मृषाः ॥ ३५
तानधर्मेण युद्धोक्तान्दृष्ट्वा वीरशिरोमणिः । दशभिर्दशभिर्बाणैस्ताडयामास संयुगे ॥ ३६
ते बाणवर्षविहता रणमध्ये सुकोपनाः । केचित्पलायिताः केचिन्मुमुहुर्युद्धमण्डले ॥ ३७
तावत्स राजा शत्रुघ्नो मूर्छो संत्यज्य सङ्गरे । लवं प्रायान्महावीरं योद्धुं बलसमन्वितः ॥ ३८
आगत्य तं लवं प्राह धन्योऽसि शिशुसंनिभः । न बालस्त्वं सुरः कश्चिच्छलितुं मां समागतः ॥ ३९
केनापि न हि वीरेण पातितो रणमण्डले । त्वयाऽहं पातितो मूर्छो समक्षं मम पश्यतः ॥ ४०
इदानीं पश्य मे वीर्यं त्वां संख्ये पातयाम्यहम् । सहस्र बाणमेकं त्वं मा पलायस्व बालक ॥ ४१
इत्युक्त्वा समरे बालं शरमेकं समाददे । यमवक्त्रसमं घोरं लवणो येन घातितः ॥ ४२
संघाय बाणं निशितं हृदि भेत्तुं मनो दधत् । लवं वीरं (वादीर)सहस्राणां बह्वत्सर्वदाहकम् ॥ ४३
तं बाणं प्रज्वलन्तं स द्योतयन्तं दिशो दधत् । दृष्ट्वा सस्मार बलिनं कुशं वैरिनिपातिनम् ॥ ४४

यद्यस्मिन्समये वीरो भ्राता स्याद्वलवान्मम । तदा शत्रुघ्नवशता न मे स्याद्भयमुखवणम् ॥ ४५
एवं विचार्यमाण(णेऽ)स्य लवस्य च महात्मनः । हृदि लग्नो महाबाणो योरः कालानलोपमः ४६
मूर्छां प्राप तदा वीरो भूयसायकसंहतः । संगरे सर्ववीराणां शिरोभिः समलंकृतः ॥ ४७

इति धीमहापुराणे पादो पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंज्ञादे रामाश्वमेधे लवमूर्छन नाम द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४५३९

अथ त्रिपठितमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

लवं विमूर्छितं दृष्ट्वा बलिवैरिविदारणम् । शत्रुघ्नो जयमापेदे रणमूर्ध्नि महाबलः ॥ १
लवं बालं रथे स्थाप्य शिरस्त्राणाद्यलंकृतम् । रामप्रतिनिधिं मूर्त्या ततो गन्तुमियेष सः ॥ २
स्वमित्रं शत्रुणा ग्रस्तमिति दुःखसमन्विताः । बाला मात्रेऽस्य सीतायै त्वरिताः संन्यवेदयन् ३

बाला ऊचुः—

मातर्जानिकि ते पुत्रो बलाद्वाहमपाहरत् । कस्यचिद्भूषणस्य बलयुक्तस्य मानिनः ॥ ४
ततो युद्धमभूद्रोरं तस्य सैन्येन जानकि । तदा वीरेण पुत्रेण तव सर्वं निपातितम् ॥ ५
पश्चादपि जयं प्राप्तः सुतस्तव मनोहरः । तं भूयं मूर्छितं कृत्वा जयमाप रणाङ्गणे ॥ ६
ततो मूर्छां विहायैव राजा परमदारुणः । संकुप्य पातयामास तव पुत्रं रणाङ्गणे ॥ ७
अस्माभिर्वारितः पूर्वं मा गृहाण ह्योत्तमम् । अस्मान्सर्वीश्र धिक्कृत्य ब्राह्मणान्वेदपारगात् ॥ ८
इति वाक्यं शिशूनां सा समाकर्ण्य सुदारुणम् । पपात भूतलोपस्थं दुःखयुक्ता करोद ह ॥ ९

सीतोवाच—

कथं नृपो दयाहीनो बालेन सह युध्यति । अघर्मकृतदुर्बुद्धिर्षो मद्वालं न्यपातयत् ॥ १०
लव वीर भयान्कुत्र वर्ततेऽतिबलान्वितुः । कथं त्वं निष्कृपस्पाहो राज्ञोऽहापीर्ह्योत्तमम् ॥ ११
त्वं बालस्ते दुराकान्ताः सर्वशस्त्रविशारदाः । रयस्था विरयस्त्वं वै कथं युद्धं समं भवेत् ॥ १२
ताताहं तु त्वया सार्धं रामत्यागासुखं जहौ । इदानीं रहिता युष्मत्कथं जीवामि कानने ॥ १३
एहि मां मुञ्च यज्ञाश्वं गच्छत्वेष महीपतिः । महुःखं नाभिजानासि मम दुःखाश्रुमार्जकः ॥ १४
कुशो यद्यभविष्यत्स रणे वीरशिरोमणिः । अयोचयिष्यदधुना भवन्तं भूयसाश्वतः ॥ १५
सोऽपि मद्वतो नास्ति समीपे किं करोम्यतः । दैवमेव मयाप्यत्र कारणं दुःखसंभवे ॥ १६
एवमादि बहु श्रीमत्येषा वै विललाप ह । पादाङ्गुष्ठेन लिखती भूमिं नेत्रद्वयाश्रुतिः(भिः) ॥ १७
बालान्प्रति जगादासौ ष्ठकाः स चमूपतिः । कथं मत्सुतमापात्य रणे कुत्र ममिष्यति ॥ १८
इति वाक्यं वदत्येषा जानकी पतिदेवता । तावत्कुशस्तु संग्राम उज्जयिन्यां महर्षिभिः ॥ १९
माघासितचतुर्दश्यां महाकालं समर्च्य च । प्राप्य भूरिवरांस्तस्मादागमन्मातृसन्निधौ ॥ २०
जानकी विदहलां दृष्ट्वा नेत्रोद्धूताश्रुविह्वला । शोकविद्वलदीनार्त्ता वभाषे यावदुत्सुकः ॥ २१
तदा स्वबाहुस्वदत्स्फुरन्मुद्राभिर्गणनः । हृदये च रणोत्साहो वभूवातिरथस्य हि ॥ २२
स मत्सुयाच जननीं दीनगद्गदभाषिणीम् । मातस्तव कथं दुःखं मयि पुत्र उपस्थिते ॥ २३
मयि जीवति ते नेत्रादश्रूणि भुवि नोऽपतन् । मत्सुयाचाश्रुलिखां दीनगद्गदभाषिणीम् ॥ २४

कुशो दुःखमितः सद्यो दुःखितां धीरमानसः । मम भ्राता लवः कुत्र वर्तते वैरिमर्दनः ॥ २५
सदा मामागतं ज्ञात्वा प्रहर्षन्संनिधावियात् । न दृश्यते कथं वीरः कुत्र रन्तुं गतो बली ॥ २६
केन वा सह बालत्वादृतो मां वै निरीक्षितुम् । किं त्वं रोदिषि मे मातर्लवः कुत्र स वर्तते ॥ २७
तन्मे कथय सर्वं तत्तत्र दुःखस्य कारणम् । तच्छ्रुत्वा दुःखवाक्यं सा दुःखिता कुशमब्रवीत् ॥ २८

जानक्युवाच—

लवो धृतो नृपेणात्र केनचिद्वयरक्षिणा । ववन्ध बालको मेऽत्र हयं यागक्रियोचितम् ॥ २९
तद्रक्षकान्वहृज्जिग्य एकोऽनेकान्निर्पून्वली । राजा तं मूर्छितं कृत्वा ववन्ध रणमूर्धनि ॥ ३०
बालका इति मामुचुः सह गन्तार एव हि । ततोऽहं दुःखिता जाता निशम्य लवमाधृतम् ॥ ३१
त्वं मोचय बलात्समात्काले प्राप्तो नृपोत्तमात् । निशम्य मातुर्वचनं कुशः कोपसमन्वितः ॥ ३२
जगाद तां दशन्नोष्ठं दन्तान्दन्तैर्विनिष्पिपन् ॥ ३३

कुश उवाच—

मातर्जानीहि तं पुक्तं लवं पाशस्य वन्धनात् । इदानीं हन्मि तं वाणैः समग्रबलवाहनम् ॥ ३४
यदि देवोऽमरो वाऽपि यदि शर्वः समागतः । तथाऽपि मोचये तस्माद्वाणैर्निशितपर्शभिः ॥ ३५
मा रोदिषि मातरिह वीराणां रणमूर्छितम् । कीर्तयेऽत्र भवत्येव पलायनमकीर्तये ॥ ३६
देहि मे कवचं दिव्यं धनुर्गुणसमन्वितम् । मम मातः करबालं शिरस्त्राणं तथा शितम् ॥ ३७
इदानीं यामि समरे पातयामि बलं महत् । मोचयामि भ्रातरं स्वं रणमध्याद्विमूर्छितम् ॥ ३८
न मोचयाम्यथ पुत्रं तव मातर्महारणात् । तदा मम भवत्पादौ संरुष्टौ भवतां क्षितौ ॥ ३९

शेष उवाच—

इतिवाक्येन संतुष्टा जानकी शुभलक्षणा । सर्वं प्रादादस्त्रद्वन्द्वं जयाशीर्भिर्नियुज्य च ॥ ४०
प्रयाहि पुत्र संग्रामं लवं मोचय मूर्छितम् । इत्याज्ञप्तः कुशः संख्ये कवची कुण्डली बली ॥ ४१
मुकुटी करवाली च चर्मधारी धनुर्धरः । अक्षयाविपुशी धृत्वा स्कन्धयोः सिंहवीर्ययोः ॥ ४२
जगाम तरसा नत्वा मानृपादौ रथाग्रणीः । वेगेन यावद्युद्धाय गच्छति क्षिप्रमाहवे ॥ ४३
तावद्दर्श स लवं वैरिद्वन्द्वनिपातितम् । आयान्तं तं कुशं वीरा ददृशुः समरोद्भवाः ॥ ४४
कृतान्तमिव संहर्तुं सर्वं विव्रमुपस्थितम् । लवो महाबलं दृष्ट्वा कुशं भ्रातरमागतम् ॥ ४५
अत्यन्तं बद्धिबुद्धे दिदीपे वायुना समम् । रथादुन्मुच्य चाऽऽत्मानं युद्धाय स विनिर्गतः ॥ ४६
कुशः सर्वान्नरस्थान्वै वीरान्पूर्वदिशि क्षिपन् । पश्चिमस्यां दिशि लवः कोपात्सर्वान्समैरयत् ॥ ४७
कुशवाणव्यथान्वाप्ता लवसायकपीडिताः । सैन्ये जना मुने सर्वे उत्कळोलाम्बुधिभ्रमाः ॥ ४८
कुशेन च लवेनाथ शरग्रतैः प्रपीडितम् । न शर्म लेभे सकलं सैन्यं वीरेण पूरितम् ॥ ४९
इतस्ततः प्रभ्रमं तद्वलं व्रस्तं पुनः पुनः । न कुत्रचिद्रेण स्थित्वा युद्धमैच्छद्वलान्वितः ॥ ५०
एतस्मिन्समये राजा शत्रुघ्नः परतापनः । कुशं वीरं ययौ योद्धुं तादृशं लवसंनिभम् ॥ ५१
कुशं दृष्ट्वा बलाक्रान्तं राममूर्त्तिसमप्रभम् । रथे तिष्ठन्हेममये जगाद परवीरहा ॥ ५२

शत्रुघ्न उवाच—

कोऽसि त्वं संनिभो भ्रात्रा लवेन मुमहावलः । किंनामाऽसि महावीर कस्ते तातः क ते प्रसूः ॥ ५३

१ क. ख. ग. न छ. ज. न. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. न. पुनवाच । २ घ. 'पूरणे । रा । ३ क. ख. ग. थ. छ. ज. म. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. न. निशाहन् ।

कथं वने द्विजैर्जुष्टे तिष्ठसि त्वं नरर्षभ । सर्वे शंस यथा युध्ये तया सह महाबल ॥ ५४
इति वाक्यं समाकर्ण्य कुशः प्रोवाच भूमिपम् । मेघगम्भीरया वाचा नादयनरणमण्डलम् ॥ ५५

कुश उवाच—

केवलं मुपुवे सीता पतिव्रतपरायणा । वने वसावो बाल्मीकेश्वरणार्चनतत्परौ ॥ ५६
मातृसेवासमुद्युक्तौ सर्वविधाविशारदौ । कुशो लव इति प्रख्यामामगतौ भूपतेऽनघ ॥ ५७
कस्त्वं वीरो रणश्लाघी किमर्थं ह्यसत्तमः । मुक्तोऽस्ति समरे त्वद्य जेताऽसि बलसंयुतः ॥ ५८
युध्यस्व त्वं मया सार्धं यदि वीरोऽसि भूमिप । इदानीं घातयिष्यामि भवन्तं रणमूर्धनि ॥ ५९
शत्रुघ्नस्तं सुतं ज्ञात्वा सीतायां रामसंभवम् । विसिष्मिये स्वयं चित्ते कोपाद्गुरुपाददत् ॥ ६०
तमात्तधनुर्न दृष्ट्वा कुशः कोपसमन्वितः । विस्फारयामास धनुः स्वीयं सुदृढमुत्तमम् ॥ ६१
मुमोच बाणाग्निशिताञ्जशुघ्नः सर्वशस्त्रचित् । तांश्चिच्छेद कुशः सर्वाङ्गीलया ग्रहसन्नये ॥ ६२
बाणाश्च शतसाहस्राः कुशस्य च नृपस्य च । भुवनं व्यामुवन्सर्वं तच्चित्रमभवन्मुने ॥ ६३
अग्न्यस्त्रेण कुशः सर्वान्ददाह तरसा बली । [*शमयामास तं भूपः पर्जन्यास्त्रेण वीर्यवान् ॥]
शमयामास तं भूपो वायव्येनातिविक्रमः । [+ तदा वायुरभूत्तीव्रः सर्वतो रणमण्डले ॥] ६५
पर्वतास्त्रेण वायुं तं क्षोभयन्तं समावृणोत् । वज्रास्त्रेण नृपः संख्ये चिच्छेद स नगोपलान् ॥ ६६
तदा नारायणास्त्रं स मुमोच कुश उद्धटः । नारायणं तदा भूयं नाशकत्परिवाधितुम् ॥ ६७
तदा प्रकुपितोऽत्यन्तं कुशः कोपपरायणः । उवाच भूपं शत्रुघ्नं महाबलपराक्रमम् ॥ ६८
जानामि त्वां महावीरं संग्रामे जयकारकम् । यत्त्वां नारायणं मेऽस्त्रं न बधाधे भयानकम् ॥ ६९
इदानीं पातयाम्यद्य भूमौ त्वां नृपते शरैः । त्रिभिश्चेन्न करोम्येतत्प्रतिज्ञां तर्हि मे शृणु ॥ ७०
यो मनुष्यवपुः प्राप्य दुर्लभं पुण्यकोटिभिः । तन्नाऽऽद्रियेत संमोहात्तस्य मेऽस्त्वत्र पातकम् ॥ ७१
सावधानो भवानत्र भवतु प्रधानद्वगणे । पातयामि सितौ सद्य इत्युक्त्वा स्वशरासने ॥ ७२
शरं संरोपयामास घोरं कालानलपमम् । लक्ष्मीकृत्य रिपोर्वक्षो विपुलं कठिनं महत् ॥ ७३
तं संधितं शरं दृष्ट्वा शत्रुघ्नः कोपपूरितः । मुमोच बाणाग्निशिताङ्कुशत्वंभेदकारकान् ॥ ७४
स बाणो तद्ददयं तस्य भेत्तुं तत्प्रचचाल वै । घोररूपो बहिस्रम आग्नीविपवदुच्छ्रितम् ॥ ७५
स बाणो नृपवर्येण रामं स्मृत्वाऽऽशु लक्षितः । चिच्छेद कुशमुक्तं च सायकं शितपर्वकम् ॥ ७६
तदाऽत्यन्तं प्रकुपितः कुशो बाणस्य कृन्तनात् । अपरं सायकं चापे दधार शितपर्वकम् ॥ ७७
स यावच्चतुरो भेतुं करोति च बलोज्जुरः । स तावदच्छिनत्तस्य शरं कालानलमभम् ॥ ७८
तदा कुशो मातृपादौ स्मृत्वा रोपसमन्वितः । तृतीयं चापके स्वीये दधार शरमुत्तमम् ॥ ७९
शत्रुघ्नस्तमपि क्षिप्तं क्षेप्तुं बाणं समाददे । तावद्विदः शरेणासी पपात धरणीतले ॥ ८०
हाहाकारी महानासीच्छत्रुघ्ने विनिपातिते । जयमाप कुशस्तत्र स्वबाहुचलदपितः ॥ ८१
इति धानहापुत्राणे पादौ पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधे शत्रुघ्नमूर्च्छनारत्तं नाम त्रिपटिनमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४६२०

* एतद्विद्वान्तर्गतः पादो ६. न. पुस्तकस्थः । + एतद्विद्वान्तर्गतः पादो ६. पुस्तकस्थः ।

शेष उवाच—

- शत्रुघ्नं पतितं वीक्ष्य सुरयः प्रवरो नृपः । प्रययौ मणिना सृष्टे रथे तिष्ठन्महाद्भुते ॥ १
- पुष्कलस्तु रणे पूर्वं पातितः स विचारयन् । लवं ययौ तदा योद्धुं महावीरवलोन्नतम् ॥ २
- सुरयः कुशमाप्राप्य बाणान्मुञ्चन्ननेकधा । व्यथयामास समरे महावीरशिरोमणिः ॥ ३
- सुरयं विरथं चक्रे बाणैर्दशभिरुच्छिखैः । धनुश्चिच्छेद तरसा मुदङ्गं गुणपूरितम् ॥ ४
- अस्त्रप्रत्यस्त्रसंहारैः क्षेपणैः प्रतिक्षेपणैः । अभवत्तुमुलं युद्धं वीराणां रोमहर्षणम् ॥ ५
- अत्यन्तं समरोद्युक्ते सुरथे दुर्जये नृपे । कुशः संचिन्तयामास किं कर्तव्यं रणे मया ॥ ६
- विचार्य निश्चितं घोरं सायकं समुपाददे । हननाय नृपस्यास्य महाबलसमन्वितः ॥ ७
- तमागतं शरं दृष्ट्वा कालानलसमप्रभम् । भेत्तुं मतिं चकाराऽऽशु तावल्लघो महाशरः ॥ ८
- मुमूर्छं समरे वीरो महावीरबलस्ततः । पपात स्यन्दनोपस्थे सारथिस्तमुपाहरत् ॥ ९
- सुरथे पतिते दृष्ट्वा कुशं जयसमन्वितम् । त्रासयन्तं वीरगणानियाय पवनात्मजः ॥ १०
- समीरसूनुं प्रबलमायान्तं वीक्ष्य वानरम् । जहास दर्शयन्दन्तान्कोपयन्निव तं क्रुधा ॥ ११
- उवाच च हनुमन्तमेहि त्वं मम संमुखम् । भेत्स्ये बाणसहस्रेण मृतो यास्पसि यामिनीम् ॥ १२
- इत्युक्तो हनुमान्ज्ञात्वा रामसूनुं महाबलम् । स्वामिकार्यं प्रकर्तव्यमिति कृत्वा प्रधावितः ॥ १३
- शालमुत्पादय तरसा विशालं शतशास्त्रिनम् । कुशं वक्षसि संलक्ष्य ययौ योद्धुं महाबलः ॥ १४
- शालहस्तं समायान्तं हनुमन्तं महाबलम् । त्रिभिः क्षुरमैर्विन्ध्यार्थं सोऽर्थचन्द्रोपमैर्बली ॥ १५
- स बाणविद्धस्तरसा कुशेन बलशालिना । शालेन हृदि संजघ्रे दन्तान्निष्पिप्य मारुतिः ॥ १६
- शालाहतस्तदा बालः किञ्चिन्नाकम्भत स्मयात् । तदा वीराः प्रशंसां तु प्रचकुस्तस्य बाल्यतः ॥ १७
- स शालेन हतो वीरः संहारास्त्रं समाददे । संहर्तुं वैरिणं कोपात्कुशैः परममन्त्रित् ॥ १८
- संहारास्त्रं समालोक्य दुर्जयं कुशमोचितम् । दध्यौ रामं स्वमनसा भक्तविघ्नविनाशकम् ॥ १९
- तदा मुक्तं कुशेनाऽऽशु तदस्त्रं हृदि मारुतेः । लग्नं महाव्यथाकारि तेन मूर्छामितः पुनः ॥ २०
- मूर्छां प्राप्तं तु तं दृष्ट्वा ध्रुवगं बलसंयुतः । विन्ध्यपथ सायकैस्तीक्ष्णैः सैन्यं तत्सकलं महत् ॥ २१
- तस्य बाणायुर्धैर्यं बलं सर्वं रणाङ्गणे । पलायनपरं जातं चतुरङ्गसमन्वितम् ॥ २२
- तदा कपिपतिः कोपात्सुग्रीवो रक्तको महान् । अभ्यधावन्नगावैकानुत्पादय कुशमुद्भटम् ॥ २३
- कुशः सर्वान्प्रचिच्छेद लीलया प्रहसन्नगान् । पुनरप्यागतान्दृष्ट्वाधिच्छेद तरसा बली ॥ २४
- अनेकबाणव्यथितः सुग्रीवः समराङ्गणे । जग्राह पर्वतं घोरं कुशमस्तकमध्यतः ॥ २५
- कुशस्तं नगमायान्तं वीक्ष्य बाणैरनेकधा । निष्पिपे चकाराऽऽशु महारुद्राङ्गयोग्यताम् ॥ २६
- सुग्रीवस्तन्महत्कर्म दृष्ट्वा बालेन निर्मितम् । जयाशं प्रति निद्रतो बभूव सपराङ्गणे ॥ २७
- रणमध्ये दुराक्रान्तं कुशं लाह्णूलतादकम् । अत्यमर्षी रूपाऽऽक्रान्तस्तं हन्तुं नगमाददे ॥ २८
- आत्मानं हन्तुमुद्युक्तं वीक्ष्य सुग्रीवमादरात् । ताडयामास बहुभिः सायकैः सर्वतः श्रितैः ॥ २९
- स तादितो बहुविधैः शरैः पीडासमन्वितः । कुशं हन्तुं समारब्धो ययौ शालं समाददे ॥ ३०
- तदाऽपि च कुशो वीरो वारुणार्यं समाददे । वयन्ध तं च पापेन दृढेन स लयाग्रजः ॥ ३१

स बद्धः पाशकैः स्निग्धैः कुशेन बलशालिना । पपात रणमध्ये वै महावीरैरलंकृते ॥ ३२
 सुग्रीवं पतितं दृष्ट्वा वीराः सर्वत्र दुद्रुवुः । जयमाप लवभ्राता महावीरशिरोमणिः ॥ ३३
 तावन्नवो भटाञ्जित्वा पुष्कलं चाङ्गदं तथा । प्रतापान्न्यं वीरमणिं तथाऽन्यानपि भूभुजः ॥ ३४
 जयं प्राप्य रणे वीरो लवो भ्रातरमागमत् । संग्रामे जयकर्तारं वैरिकोटिनिपातकम् ॥ ३५
 परस्परं प्रहृषितौ परिरम्भं प्रकुर्वतः । जयं प्राप्तौ मुने तत्र वार्ता चक्रतुरुन्मदी ॥ ३६

लव उवाच—

भ्रातस्त्वव प्रसादेन निस्तीर्णो रणतोयधिः । इदानीं वीर रणकं शोधयावः सुशोभितम् ॥ ३७
 इत्युक्त्वा राजसविधे जगाम स लवः कुशः । राज्ञो मौलिमणिं चित्रं जग्राह कनकान्वितम् ॥ ३८
 पुष्कलस्य लवो वीरो जग्राह मुकुटं शुभम् । अङ्गदे च महानयं शत्रुग्रस्यापरस्य च ॥ ३९
 गृहीत्वा शस्त्रसंघातं हनूमन्तं कपीश्वरम् । सुग्रीवं सविधे गत्वा उभावपि बबन्धतुः ॥ ४०
 पुच्छं वायुसुतस्यायं गृहीत्वा तु कुशानुजः । भ्रातरं प्रति प्रोवाच नेष्यामि स्वकमन्दिरम् ॥ ४१
 आवयोर्येननीप्रीत्यै गृहीत्वा पुच्छके त्वहम् । क्रीडार्थं मुनिपुत्राणां कौतुकार्थं मयैव च ॥ ४२
 एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यमुवाच च लवं कुशः । अहमेनं गृहीष्यामि वानरं बलिनं दृढम् ॥ ४३
 इत्येवं भाषमाणौ तौ बद्ध्वा तौ बलिनां वरौ । पुच्छयोर्वलितौ धृत्वा जग्मतुः स्वाश्रमं प्रति ॥ ४४
 स्वाश्रमाय प्रगच्छन्तौ वीक्ष्य तौ कपिसत्तमौ । कम्पमानौ जगदतुरन्योन्यं भीतया गिरा ॥ ४५
 हनुमान्कपिराजानं प्रत्युवाच भयार्द्रधीः । एतौ रामसुतावस्मान्नेष्यतः स्वाश्रमं प्रति ॥ ४६
 मया पूर्वं कृतं कर्म जानकीं मति गच्छता । तत्र मे जानकी देवी संमुखाऽभून्मनोहरा ॥ ४७
 सा मां द्रक्ष्यति वैदेही बद्धं पाशेन वैरिणा । तदा हसिष्यति वरा त्रया मेऽत्र भविष्यति ॥ ४८
 मया किमत्र कर्तव्यं प्राणत्यागो भविष्यति । महदुःखं चाऽऽपतितं स रामः किं करिष्यति ॥ ४९
 सुग्रीवस्तद्वचः श्रुत्वा ममाप्येवं महाकपे । नेष्यते यदि मामेवं निधनं तु भविष्यति ॥ ५०
 एवं कथयतोरेव हन्योन्यं भयभीतयोः । कुशो लवश्च भवनं मातुः प्राप मनोहरौ ॥ ५१
 तावायातौ समीक्ष्यैव जहर्ष जननी तयोः । अन्योन्यं परमप्रीत्या परिरम्भे निजौ सुतौ ॥ ५२
 तान्भ्यां पुच्छगृहीतौ तौ वानरौ वीक्ष्य जानकी । हनूमन्तं च सुग्रीवं सर्ववीरकपीश्वरम् ॥ ५३
 जहास पाशबद्धौ तौ वीक्षमाणा वराङ्गना । उवाच च विमोक्षार्थं वदन्ती वचनं वरम् ॥ ५४

जानक्युवाच—

पुत्रो कपी मुञ्चतं तौ महावीरौ महाबलौ । द्रक्ष्यतो मां यदि स्फुरितौ प्राणत्यागं करिष्यतः ॥ ५५
 अयं वै हनुमान्वीरो यो ददाह दनोः पुरीषु । अयमप्यृक्षराजो हि सर्ववानरभूमिपः ॥ ५६
 किमर्थं विधृतां कुत्र किं वा कृतमनादरात् । गृहीतां येन वां पुच्छे तच्छंसास्मान्मनःस्थितम् ॥ ५७
 इति मातुर्वचः श्रुत्वा वीक्ष्य तां पुत्रकौ वदा । ऊचतुर्विनयश्रेष्ठौ महाबलसमन्वितौ ॥ ५८

पुत्रावुचतुः—

मातः कश्चन भूपालो रामो दाशरथिर्वली । तेन मुक्तो हयः स्वर्णभालपत्रः सुशोभितः ॥ ५९
 तमेवं लिखितं पातेरकवीरा प्रसूर्मम । ये क्षत्रियास्ते गृह्णन्तु नो चेत्पादतलाचकाः ॥ ६०
 तदा मया विचारो वै कृतः स्नान्ते पतिव्रते । भवती क्षत्रिया किं न वीरम्ः किं न वा भवेत् ॥

धाष्टर्धं तद्वीक्ष्य भूपस्य गृहीतोऽश्वो मया महान् । जितं कुशेन वीरेण सैन्यं तत्पातितं रणे ॥ ६२
मुकुटोऽयं भूमिपतेर्जानीहि पतिदेवते । अयमप्यन्यवीरस्य पुष्कलस्य महात्मनः ॥ ६३
जानीहि मुकुटं त्वन्यं मणिमुक्ताविराजितम् । अश्वोऽयं मे मनोहारी कामयानो हि भूपतेः ॥ ६४
आरोहणाय मद्भातुर्जानीहि बलिनो वरे । इमौ कीशौ मया रन्तुभानीतौ बलिनां वरौ ॥ ६५
कौतुकार्थं तवैवैतौ संग्रामे युद्धकारकौ । इति वाक्यं समाकर्ण्य जानकी पतिदेवता ॥ ६६
जगाद पुत्रौ तौ वीरौ मोचयन्ती(तं) पुनः पुनः ॥ ६७

सीतोवाच—

पुत्राभ्यामनयः स्रष्टो हतो रामहयो महान् । अनेके पातिता वीरा इमौ बद्धौ कपीश्वरौ ॥ ६८
पितुस्तव ह्यो वीरौ यागार्थं मोचितोऽमुना । तस्यापि हृतवन्तौ किं वाजिनं मखसत्तमे ॥ ६९
मुञ्चतं प्रवगावेतौ मुञ्चतं वाजिनां वरम् । क्षाम्यतां भूपतेर्भाता शत्रुघ्नः परकोपनः ॥ ७०
जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा ह्यचतुस्तां बलान्वितौ । क्षात्रधर्मेण तं भूयं जितवन्तौ बलान्वितम् ॥ ७१
नास्माकमनयो भावी क्षात्रधर्मेण युध्यताम् । बाल्मीकिना पुरा शोकमस्माकं पठतां पुरः ॥ ७२
दुष्यन्तेन समं युद्धं भरतेन कृतं पुरा । कण्वस्य चाऽऽश्रमे वाहं धृत्वा यागक्रियोचितम् ॥ ७३
तस्मात्सुतः स्वपित्राऽपि युध्येद्वात्राऽपि चालुजः । गुरुणा शिष्य एवापि तस्मान्नो पापसंभवः ॥
त्वदाज्ञातोऽधुना चाऽऽवां दास्यावो हयमुत्तमम् । मोक्ष्यावः कीशावेतौ हि वां सर्वं तत्कृतं वचः
इत्युक्त्वा मातरं वीरौ गतौ रणे कपीश्वरौ । अमुञ्चतां हयं वाऽपि हयमेधक्रियोचितम् ॥ ७६
सीतादेवी स्वपुत्राभ्यां श्रुत्वा सैन्यनिपातनम् । श्रीरामं मनसा ध्यात्वा भानुमैक्षत साक्षिणम् ॥
यद्यहं मनसा वाचा कर्मणा रघुनायकम् । भजामि नान्यं मनसा तर्हि जीवेदयं नृपः ॥ ७८
सैन्यं चापि महत्सर्वं यन्नाशितमिदं बलात् । पुत्राभ्यां तच्च जीवेत मत्सत्याज्जगतां पतेः ॥ ७९
इति यावद्वचो ब्रूते जानकी पतिदेवता । तावत्सर्वं बलं नष्टं जीवितं रणमूर्धनि ॥ ८०
इति श्रीमहापुराणे पादो पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामधर्मोपे सैन्यजीवन नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४७००

अथ पञ्चपठितमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

क्षणान्मूर्च्छां जहौ वीरः शत्रुघ्नः समराङ्गणे । अन्येऽपि वीरा बलिनो मूर्च्छां प्राप्ताः सुजीविताः ॥ १
शत्रुघ्नो वाजिनां श्रेष्ठं ददर्श पुरतः स्थितम् । आत्मानं च शिरस्त्राणरहितं सैन्यजीवितम् ॥ २
वीक्ष्य चित्रमिदं स्वान्ते चकार च जगाद च । मुमतिं मेतिमच्छ्रेष्ठं मूर्छाविरहितं तदा ॥ ३
कृपां कृत्वा हयं प्रादाद्बालो यज्ञस्य पूर्तये । गच्छाम रामं तरसा हयागमनकादृक्षकम् ॥ ४
इत्युक्त्वा स्वरथे स्थित्वा हयमादाय वेगतः । ययौ तदाश्रमादूरं भेरीशङ्खविजितः ॥ ५
तत्पृष्ठतो महासैन्यं चतुरङ्गसमन्वितम् । चचाल कुर्वत्संभ्रमं स्वभारेण फणीश्वरम् ॥ ६
जवेन जाह्नवीं तीर्त्वा कछोलजलमालिनीम् । जगाम विषये स्वीये स्वकीयजनशोभिते ॥ ७
पुष्कलेन युतो राजा सुरथेन समन्वितः । रथे मणिमये तिष्ठन्महाकोदण्डधारकः ॥ ८

विद्युन्माली हतो दैत्यः सत्यवान्संगतस्ततः । सुरयेन सयं युद्धं जानासि त्वं महामते ॥ ७८
 ततः कुण्डलकान्मुक्तो ह्यो वभ्राम सर्वतः । न कश्चित्तं निजग्राह स्ववीर्यवलदर्पितः ॥ ७९
 चाल्मीकेराश्रमे रम्पे ह्यः प्राप्तो मनोरमः । तत्र यत्कौतुकं जातं तच्छृणुष्व नरोत्तम ॥ ८०
 तत्रार्भस्तव सारूप्यं विभ्रत्पोदशवार्षिकः । जग्राह वीक्ष्य पञ्चाङ्गं वाजिनं वलिसत्तमः ॥ ८१
 तत्र कालजिता युद्धं महज्जातं नरोत्तम । निहतस्तेन वीरिण खड्गेन शितधारिणा ॥ ८२
 अनेके निहताः संख्ये पुष्कलाद्या महाबलाः । मूर्छितं चापि शत्रुघ्नं चक्रे वीरशिरोमणिः ॥ ८३
 तदा राजा महदुःखं विचार्य हृदि संयुगे । कोपेन मूर्छितं चक्रे वीरो हि वलिनां वरम् ॥ ८४
 स यावन्मूर्छितो राज्ञा तावदन्यः समागतः । तेनैतेन च संजीव्य नाशितं कटकं तव ॥ ८५
 सर्वेषां मूर्छितानां तु शस्त्राण्याभरणानि च । गृहीत्वा वानरौ बद्धौ जन्मतुः स्वाश्रमं प्रति ॥ ८६
 कृपां कृत्वा पुनस्तेन दत्तोऽश्वो यज्ञियो महान् । जीवनं प्रापितं सर्वं कटकं नष्टजीवितम् ॥ ८७
 वयं नीत्वा ततो बार्ह माप्तास्तव समीपके । एतदेव मया ज्ञातं तदुक्तं ते पुरो वचः ॥ ८८
 इति श्रीमहापुराणे पाद्रे पातालखण्डे शेषबालस्यायनसवादे रामाश्रमे ये सुमतिनिवेदनं नाम पञ्चदशितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१४७८०

अथ पदपठितमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

कथितौ वै सुमतिना चाल्मीकेराश्रमे शिशू । पुत्रौ स्वीयाविति ज्ञात्वा चाल्मीकिं प्रति संजगौ १
 श्रीराम उवाच—

कौ शिशू मम सारूप्यधारकौ वलिनां वरौ । किमर्थं तिष्ठतस्तत्र धनुर्विद्याविशारदौ ॥ २
 अमात्यकथितौ श्रुत्वा विस्मयो मम जायते । यौ शत्रुघ्नं हनूमन्तं लीलयाऽङ्ग ववन्धनुः ॥ ३
 [तस्माच्छंस मुने सर्वं बालयोश्च विचेष्टितम् । यथा मे परमा प्रीतिर्भवत्येवमभीप्सिता ॥ ४
 इति तत्कथितं श्रुत्वा राजराजस्य धीमतः] । उवाच परमं वाक्यं स्पष्टाक्षरसमन्वितम् ॥ ५

चाल्मीकिरुवाच—

तस्मान्तर्यामिणो नृणां कथं ज्ञानं हि नो भवेत् । तथाऽपि कथयाम्यत्र तव संतोषहेतवे ॥ ६
 राजन्यौ बालकौ मद्यमाश्रमे वलिनां वरौ । त्वत्सारूप्यधरौ स्वाङ्गमनोहरचपुर्धरौ ॥ ७
 त्वया यदा वने त्यक्ता जानकी वै निरागसी । अन्तर्वत्नी बने घोरे विलपन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ८
 कुररीमिव दुःखार्ता वीक्ष्याहं तव मोहलाम् । जनकस्य सुतां पुण्यामाश्रमे त्वानयं तदा ॥ ९
 तस्याः पर्णकुटी रम्या रचिता मुनिपुत्रकैः । तस्यामभूतां पुत्रौ द्वौ भासयन्तौ दिशो दश ॥ १०
 तयोरकरवं नाम कुशो लव इति स्फुटम् । बद्धधातेऽनिशं तत्र शुकृपक्षशास्त्री यथा ॥ ११
 कालेनोपनयाद्यानि कर्माणि कृतवानहम् । वेदान्साङ्गानहं सर्वान्नाहयामास भूपते ॥ १२
 सर्वाणि स(च)रहस्यानि शृणुष्व मुखतो मम । आयुर्वेदं धनुर्विद्यौ शस्त्रविद्यां तथैव च ॥ १३

* एतच्चिदान्तमंतः पाठः क य ग च छ ज म ठ ड ण त व द ध न, पुस्तकस्यः ।

१ म च सर्व वै ना । २ न. 'तौ तौ च बालौ सुखरी प्रभो । ३ न. 'वौ सरहस्यां त' ।

विद्यां जालंधरीं चाथ संगीतकुशलौ कृतौ । [॥ गङ्गाकूलं गायमानौ लताकुञ्जवनेषु च ॥ १४
 चञ्चलौ चलचित्तौ च सर्वविद्याविशारदौ । तदाऽहमपिसंतोषं प्राप्तः परमवालयोः] ॥ १५
 दत्त्वा सर्वाणि शस्त्राणि मस्तके निहितः करः । अतीव गानकुशलौ दृष्ट्वा लोका विसिम्पिरे ॥
 पङ्कजमध्यमगान्धारस्वरविद्याविशारदौ । तथाविधौ विलोक्याहं गापयामि मनोहरम् ॥ १७
 भविष्यज्ञानयोगाच्च कृतं रामायणं शुभम् । मृदङ्गपणवाद्यं च (द्यैश्च!) यन्मवीणाविशारदौ ॥ १८
 वने वने च गायन्तौ मृगपक्षिविमोहकौ । अद्भुतं गीतमाधुर्यं तदा राम कुमारयोः ॥ १९
 श्रोतुं तौ वरुणो बालावानिनाय विभावरीम् । मनोहारिवयोरूपौ गानविद्याब्धिपारगौ ॥ २०
 कुमारौ जगत्तुस्तत्र लोकेशादेशतः कैलम् । परमं मधुरं रम्यं पवित्रं चरितं तव ॥ २१
 शुश्राव वरुणः सार्यं कुटुम्बेन च गायकैः । शृण्वन्नेव गतस्तुतिं मित्रेण वरुणः सह ॥ २२
 सुधातोऽपि रसस्वादु चरितं रघुनन्दन । गानानन्दमहालोभहतप्राणेन्द्रियक्रियः ॥ २३
 प्रत्यागन्तुं दिदेशासौ कुमारौ न हि तावकौ । रमणीयमहाभोगैर्लोभितावपि बालकौ ॥ २४
 चालितौ न गुरोश्चाऽऽत्ममातुः पादाम्बुजस्मृतेः । अहं चापि गतः पश्चाद्गरुणालयमुत्तमम् ॥ २५
 वरुणः प्रेमगलितः पूजां चक्रे मम प्रभो । पृच्छते जन्मकर्मादि सर्वज्ञायापि बालयोः ॥ २६
 वरुणायासुवं सर्वं जन्मविद्याद्युपागमम् । श्रुत्वा सीतासुतौ देवः स चक्रेऽम्बरभूषणैः ॥ २७
 देवदेवचमिति ब्राह्ममिति मद्वाक्यगौरवात् । आदत्तं राजपुत्राभ्यां यदत्तं वरुणेन तत् ॥ २८
 मसन्नेन तयोर्वाद्यगानविद्यावयोगुणैः । ततो मामववीत्सीतामुद्विश्य वरुणः कृती ॥ २९
 सीता पतिव्रताधुर्या शीलरूपवयोन्विता । वीरपुत्रा महाभागा त्यागं नार्हति कश्चिद् ॥ ३०
 महती हानिरेतस्यास्त्यागे हि रघुनन्दन । सिद्धीनां परमा सिद्धिरेषा ते ह्यनपायिनी ॥ ३१
 पामरैर्बहिमा नास्या ज्ञायते यदि वृषितैः । का हानिस्तावता राम पुण्यश्रवणकीर्तन ॥ ३२
 अस्मत्साक्षिकमेवास्याः पावनं चरितं सदा । सद्यस्ते सिद्धिमायान्ति ये सीतापदचिन्तकाः ॥ ३३
 यस्याः संकल्पमात्रेण जन्मस्थितिलयादिकाः । भवन्ति जगतां नित्यं व्यापारा ऐश्वरा अमी ॥ ३४
 सीता मृत्युः सुधा चेयं तपत्येषा च वर्षति । स्वर्गो मोक्षस्तपो योगो दानं च तव जानकी ॥ ३५
 ब्रह्माणं शिवमन्याश्च लोकपालान्मदादिकान् । करोत्येषा करोत्येवं न च सीता तव मिया ॥ ३६
 त्वं पिता सर्वलोकानां सीता च जननीत्यतः । कुदृष्टिरेव तु क्षेमयोग्या न तव कश्चिद् ॥ ३७
 वेत्ति सीतां सदाशुद्धां सर्वज्ञां भगवान्स्वयम् । भवानपि मुतां भूमेः प्राणादपि गरीयसीम् ॥ ३८
 आदर्तन्या त्वया तस्मात्प्रिया शुद्धेति जानकी । न च प्रापराभूतिः सीतायां त्वयि वा विभो
 इमानि मम वाक्यानि वाच्यानि जगतीपतिम् । रामं प्रति त्वया साक्षाद्वाल्मीके मुनिसत्तम ॥ ३९
 इत्युक्तो वरुणेनाहं सीतासंग्रहकारणात् । एवमेव हि सर्वत्र लोकपालेऽपि प्रभो ॥ ४०
 श्रुतं रामायणोद्धानं पुत्राभ्यां ते सुरासुरैः । गन्धर्वैरपि सर्वत्र कौतुकाविष्टमानसैः ॥ ४१
 मसन्ना एव सर्वेऽपि प्रशंसन्तः सुतौ च ते । त्रैलोक्यं मोहितं ताभ्यां रूपगानवयोगुणैः ॥ ४२
 दत्तं यत्पुत्रपालेस्ते सुताभ्यां स्तीकृतं हि तत् । कृपिभिर्य वरा आन्यामन्येभ्यः कीर्तिरेव च ॥ ४३
 पकरामं जगत्सर्वं पूर्वं मुनिविलोकितम् । त्रिराममुना जानं मुताभ्यां तेऽस्त्रिंशेऽक्षिनम् ॥ ४५

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. ज. म. न. द. घ. ङ. त. थ. द. व. न. पुनस्तथाः । इ दे आदिश आर्षः ।

१ घ. छ. ज. द. व. त. थ. द. न. 'रैश्वरि' । २ न. 'भित' । ३ द. न. 'त्रि पर स्त्रा' । ४ न. 'ववन्महती पूज' ।
 ५ योमंदा । ५ न. 'त्यं तथा लोकेश' । ६ द. न. 'व नान्ना सी' ।

एककामपराभूतिलोके पूर्वमवेक्षिता । कामैश्चतुर्भिरद्यायं जीयते च यत्तस्ततः ॥ ४६
 सर्वत्रान्यत्र राजेन्द्र रामपुत्रौ कुशीलवौ । गी. (ये) ते अत्र संकोचः किंकृतो विदुषि त्वयि ॥ ४७
 कृतेषु तव सर्वेषु श्रूयते महती स्तुतिः । त्यागादन्यत्र सीतायाः पुण्यश्लोकशिरोमणे ॥ ४८
 त्वया त्रैलोक्यनाथेन गार्हस्थ्यमनुकुर्वता । अङ्गीकार्यौ सुतौ राम विद्याशीलगुणान्वितौ ॥ ४९
 न तौ स्वां मातरं हित्वा स्थास्यतो भवदन्तिके । जनन्या सहितौ तस्मादाकार्यौ भवता सुतौ ५०
 दत्त एव तया प्राणः सेनासंजीविनात्पुनः । प्रत्ययः सर्वलोकानां [ःपावनः पततामपि ॥ ५१
 नाज्ञातं ते न चास्माकं नामराणां च मानद । शुद्धौ तस्मास्तु लोकानां] यन्नष्टं तदिह भुवम् ॥

शेष उवाच—

इति वाल्मीकिना रामः सर्वज्ञोऽप्यवबोधितः । स्तुत्वा नत्वा च वाल्मीकिं प्रत्युवाच स लक्ष्मणम् ५३
 गच्छ ताताधुना सीतामानेतुं धर्मचारिणीम् । सपुत्रां रथमास्थाय सुमित्रसहितः सखे ॥ ५४
 श्रावयित्वा ममेमानि मुनेश्च वचनान्यपि । संबोध्य च पुरीमेतां सीतां प्रत्यानयाऽऽशु ताम् ॥

लक्ष्मण उवाच—

यास्यामि तव संदेशात्सर्वेषां वः भियाद्विभो । देव्यायास्यति चेदेव यात्रा मे सफला ततः ॥ ५६
 मयि सा मा(सा)भ्यसूयेव पूर्वदोषवशात्सखी । अनागता देव तस्याः क्षमस्वाऽऽमनुक्तं तु माम् ५७
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणो रामं रथे स्थित्वा वृषाज्ञया । सुमित्रमुनिशिष्याभ्यां सुतोऽगाद्विनिताश्रमम् ॥
 कथं प्रसादनीया स्यात्सीता भगवती मया । पूर्वदोषं विजानाति रामाधीनस्य मे सदा ॥ ५९
 एवं संचिन्तयन्नन्तर्यसंकोचमध्यगः । लक्ष्मणः प्राप सीताया आश्रमं श्रमनाशनम् ॥ ६०
 रथात्सोऽधावह्नाऽऽरादधुरुद्धविलोचनः । आर्ये पूज्ये भगवति शुभे इति वदन्मुहुः ॥ ६१
 पपात पादयोस्तस्या वेपमानाखिलाङ्गकः । उत्थापितस्तया देव्या प्रीतिविह्वलया स च ॥ ६२

सीतोवाच—

किमर्थमागतः सौम्य वनं मुनिजनमियम् । आस्ते स कुशली देवः कौशलयाशुक्तिमौक्तिकः ॥ ६३
 अरोपो मयि कश्चित्स कीर्त्या केवलया हृतः । कीर्त्यते सर्वलोकैश्च कल्याणगुणसागरः ॥ ६४
 अकीर्तिभीतिमार्षन्तो हन्तुं मां त्वां नियुक्तवान् । यदि ततोऽपि लोकेषु कीर्तिस्तस्यामला भवेत् ६५
 मृत्वाऽपि पतिसत्कीर्तिं कुर्वत्या मे हि सुस्थिराम् । पतिसामीप्यमेवाऽऽशु भूयादेव हि देवर ॥ ६६
 त्यक्तयाऽपि मया तेन नासौ त्यक्तो मनागपि । फलं हि साधनायच हेतुः फलवशो न तु ॥ ६७
 कौसल्या शल्यशून्याऽसौ कृपापूर्णा सदा मयि । आस्ते कुशलिनी यस्याः पुत्रवैलोक्यपालकः ६८
 सर्वे कुशलिनः सन्ति भरताद्याश्च वान्धवाः । सुमित्रा च महाभागा यस्याः प्राणादहं मिया ॥ ६९
 मद्भक्तिं त्वमपि त्यक्तः सर्वलोकेषु कीर्त्यते । राज्ञः किं दुस्त्यजं तस्य स्वात्माऽपि यस्य न मियः ॥
 इत्येवं वहुधा पृष्टस्तया रामानुजः स ताम् । उवाच कुशली देवः कुशलं त्वयि पृच्छति ॥ ७१
 कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोपितः । प्रपच्छुः कुशलं देवि प्रीत्या त्वामाशिषा सह ७२
 कुशलप्रश्नपूर्वं हि तव पादाभिबन्दनम् । निवेदयामि शत्रुप्रभरताभ्यां कृतं शुभे ॥ ७३
 गुरुभिर्गुरुपत्नीभिः सर्वाभिरपि ते शुभे । दत्ताऽऽशीः कुशलप्रश्नः कृतश्च त्वयि जानकि ॥ ७४

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. ग. ग. छ. ज. ब. ठ. द. ण. त. घ. द. ध. पुस्तकस्थः ।

१ तः । सामान्ये मध्याह्न्यां च पू । २ द. न. अशेषो । ३ द. न. 'पयस्त्वयं कुं या त्वा ।

आकारयति देवस्त्वां निर्व्वलीकः कृतात्मवान् । अलब्धात्मरतिस्त्वत्तोऽन्यत्र सर्वत्र भामिनि ७५
 शून्या एव दिशः सर्वास्त्वां विना जनकात्मजे । पश्यन्रोदिति नाथो नो रोदयन्नितरानपि ७६
 यत्र देवि स्थिताऽसि त्वं नित्यं स्मरति राघवः । अशून्यं तु तमेवासौ मन्यमानो विदेहजे ॥ ७७
 धन्योऽयमाश्रमो जातो वाल्मीकेर्यत्र जानकी । कालं क्षपति वार्ताभिर्मदीयाभिर्वदन्निति ॥ ७८
 उक्तवान्यदुदन्किचित्स्वामी नस्त्वयि तच्छृणु । व्यक्तीभवति वक्तुर्यद्द्वद्दत्तं तदसंशयम् ॥ ७९
 लोको वदति मामेव सर्वेपामीश्वरेश्वरम् । अहं त्वदृष्टमेवैषां स्वतंत्रं कारणं ध्रुवे ॥ ८०
 अदृष्टमेव कार्येषु सर्वेशोऽप्यनुगच्छति । ईशनीयाः कुतो नैतदन्वीयुः सुखदुःखयोः ॥ ८१
 धनुर्भङ्गे मतेर्भ्रंशे कैकेय्या मरणे पितुः । अरण्यगमने तत्र हरणे तव वारिधेः ॥ ८२
 तरणे रक्षसां भर्तुर्भरणेऽपि रणे रणे । सहायीभवने मल्लमृक्षवानररक्षसाम् ॥ ८३
 लाभे तव प्रतिज्ञायाः सत्यत्वे च सतीमणे । पुनः स्ववन्द्यसंबन्धे राज्यमाप्तौ च भामिनि ॥ ८४
 पुनः प्रियावियोगे च कारणं यदवारणम् । प्रसीदति तदेवाद्य संयोगे पुनरावयोः ॥ ८५
 वेदोऽन्यथा कृतो येन लोकोत्पत्तिलयो यतः । लोकाननुगतस्तस्मात्कारणं प्रथमं त्वहम् ॥ ८६
 अदृष्टमनुवर्तन्ते लोकाः संप्रतिबोधकाः । भोगेन जीर्येतेऽदृष्टं तत्तु भुक्तं त्वया वने ॥ ८७
 स्नेहोऽकारणकः सीते वर्धमानो मम त्वयि । लोकादृष्टे तिरस्कृत्य त्वामाह्वयत आदरात् ॥ ८८
 शङ्कितेनापि दोषेण स्नेहर्नैर्मल्यमज्जनम् । भवतीति स वै शुद्ध आस्वाद्यो विदुषैः सदा ॥ ८९
 स्नेहशुद्धिरियं भद्रे कृता मे त्वयि नान्यथा । मन्तव्यं रक्षितोऽप्येष लोकः शिष्टानुवर्तिना ॥ ९०
 आवयोर्निन्दया देवि सर्वावस्थासु शुद्धये । लोको नश्येद्धि समूढश्चरितैर्महतामयम् ॥ ९१
 आवयोरुज्ज्वला कीर्तिरावयोरुज्ज्वलो रसः । आवयोरुज्ज्वलौ वंशावावयोरुज्ज्वलाः क्रियाः ९२
 भवेयुरावयोः कीर्तिगायका उज्ज्वला भुवि । आवयोर्भक्तिमन्तो ये तेयान्त्यन्तं भवाम्बुधेः ॥ ९३
 इत्युक्ता भवती तेन प्रीयमाणेन ते गुणैः । पत्युः पादाम्बुज द्रष्टुं करोतु सदयं मनः ॥ ९४
 वासांसि रमणीयानि भूषणानि महान्ति च । अङ्गरागस्तथा गन्धा मनोज्ञास्त्वयि योजिताः ९५
 रथो दास्यश्च रामेण प्रेषिता उत्सवाय ते । छत्रं च चामरे शुभ्रे गजा अश्वाश्च शोभने ॥ ९६
 स्तूयमाना द्विजश्रेष्ठैः सूतमागधवन्दिभिः । वन्द्यमाना पुरस्त्रीभिः सेव्यमाना च योद्धभिः ॥ ९७
 [* पुष्पैः संछाद्यमाना च देवदेवाङ्गनादिभिः । घनादि ददती तेभ्यो द्विजादिभ्यो यथोचितम् ॥ ९८
 गजारूढौ कुमारौ च पुरस्कृत्य जनेश्वरि । मयाऽनुगम्यमाना च गच्छायोर्ध्यां निर्जां पुरीम् ॥ ९९
 त्वयि तत्र गतायां तु संगतायां प्रियेण ते । सर्वासां राजनारीणामागतानां च सर्वतः ॥ १००
 सर्वमहर्षिपत्नीनां कौशल्यानां तथा मखे । मङ्गलैर्वाच्यगीताद्यैर्भवत्वथ महोत्सवः ॥ १०१

शेष उवाच—

इति विज्ञापनां देवी श्रुत्वा सीता तमाह च । नाहं कीर्तिकरी राज्ञौ नापि कीर्तिः स्वयं त्वहम् ॥
 किं मया तस्य साध्यं स्याद्धर्मकामार्थशून्यया । सत्येवं भवतां भूपे को विश्वासो निरङ्कुशे ॥ १०३
 मत्पत्न्या वा परोक्ष्या वा भर्तुर्दोषा मनःस्थिताः । न वाच्या ज्ञातु मादृश्या कल्याणकुलजातया ॥
 पाणिग्रहणकाले मे यद्रूपो हृदये स्थितः । तद्रूपो हृदयान्नासौ कदाचिदपसर्पति ॥ १०५
 लक्ष्मणेमौ कुमारौ मे तत्तेजोऽसमुद्भवा । वंशाङ्कुरौ महावीरौ धनुर्धियाविशारदौ ॥ १०६

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. च. छ. ज. न. द. ण. त. य. द. न. पुस्तकस्थः ।

नीत्वा पितुः समीपं तु लालनीयौ प्रयत्नतः । तपसाऽऽराधयिष्यामि रामं काममिह स्थिता ॥ १०७
वाच्यं त्वया महाभाग पूज्यपादाभिवन्दनम् । सर्वेभ्यः कुशलं चापि गत्वेतो मदपेक्षया ॥ १०८
पुत्रौ समादिशत्सीता गच्छतं पितुरन्तिकम् । शूद्रपणीय एवासौ भवद्वां स्वपदमदः ॥ १०९
आज्ञप्तावप्यनिच्छन्तौ तौ कुमारौ कुशीलवौ । वाल्मीकिवचनात्तत्र जग्मतुश्च सलक्ष्मणौ ॥ ११०
वाल्मीकिरेव पादाब्जसमीपं तत्सुतौ गतौ । लक्ष्मणोऽपि ववन्दे तं गत्वा बालकसंयुतः ॥ १११
वाल्मीकिर्लक्ष्मणस्तौ च कुमारौ मिलिता अमी । सभायां संस्थितं रामं श्लात्वा च जगमुत्सुकाः
लक्ष्मणः प्रणिपत्याथ सीतावाक्यादि सर्वशः । कथयामास रामाय हर्षशोकयुतः सुधीः ॥ ११२
सीतासंदेशवाक्येभ्यो रामो मूर्च्छां समन्वभूत् । संज्ञामवाप्य चोवाच लक्ष्मणं नयकोविदम् ॥ ११४

श्रीराम उवाच—

गच्छ मित्र पुनस्तत्र यत्नेन महता च ताम् । शीघ्रमानय भद्रं ते मद्वाक्यानि निवेद्य च ॥ ११५
अरण्ये किं तपस्यन्त्या गतिरन्या विचिन्तिता । श्रुता दृष्टाऽथवा मच्चो यन्नाऽऽगच्छसि जानकि ॥
त्वदिच्छया त्वमेवेतो गताऽरण्यं मुनिप्रियम् । पूजिता मुनिपरन्त्यस्ता दृष्टा मुनिगणास्त्वया ॥
पूर्णो मनोरथस्तेऽद्य किं नाऽऽगच्छसि भामिनि । न दोषं मयि पश्येस्त्वं स्वात्मेच्छया विलोकात् ॥
गत्वा गत्वाऽथ वामोरु पतिरेव गतिः स्त्रियाः । निर्गुणोऽपि गुणाम्मोधिः किं पुनर्नसेप्सितः ॥
या या क्रिया कुलस्त्रीणां सा सा पत्युः प्रतुष्टये । पूर्वमेव प्रतुष्टोऽहमद्य तु सुतरां त्वयि ॥ १२०
यागो जपस्तपो दानं व्रतं तीर्थं द(ग)यादिकम् । देवाश्च मयि संतुष्टे तुष्टमेतदसंशयम् ॥ १२१

शेष उवाच—

इति संदेशमापीय सीतां प्रति जगत्पतेः । आह लक्ष्मण आत्मेशमानतः प्रणयाद्धरौ ॥ १२२

लक्ष्मण उवाच—

सीतानयनमुद्दिश्य प्रसन्नस्त्वं यदूचिवान् । कथयिष्यामि त्वद्वाक्यं विनयेन समन्वितम् ॥ १२३
इत्युक्त्वा पादयोर्नेत्वा रघुनाथस्य लक्ष्मणः । जगाम त्वरितः सीतां रथे तिष्ठन्महाजने ॥ १२४
वाल्मीकिः श्रीपुत्रौ वीक्ष्य रामपुत्रौ महौजसौ । उवाच स्मितमाधाय भुवं कृत्वा मनोहरम् ॥ १२५

वाल्मीकिरुवाच—

मुवां प्रगायतां पुत्रौ रामचारित्र्यश्रुतम् । वीणां वै वादयन्तौ वां कलगानेन शोभितम् ॥ १२६
इत्युक्तौ तौ सुतौ रामचरित्रं बहुपुण्यदम् । अगायतां महाभागौ मुनाक्यपदचित्रितम् ॥ १२७
यस्मिन्धर्मविधिः साक्षात्पातिव्रत्यं तु यतिस्थितम् । भ्रातृक्षेत्रेहो महान्यत्र गुरुभक्तिस्तथैव च ॥ १२८
स्वामितोषकयोर्वयं नीतिर्भूतिमती किल । अपर्मकरशास्त्रियं यत्र साक्षाद्रसूद्रहात् ॥ १२९
तद्दानेन जगत्शान्तं दिवि देवा अपि स्मिताः । किंनरा अपि यद्दानं ध्रुत्वा मुर्छाभिताः क्षणात् ॥
वीणाया रणितं ध्रुत्वा तालमानेन शोभितम् । निखिल्य परिपत्तत्र शालभञ्जीव चित्रिता ॥ १३१
दर्पाद्भृशं मुनन्ति रामाया भूमिपास्तदा । तद्दानपथमप्यान्वयोहिताभिमितोपमाः ॥ १३२
तत्र रामः सुता दृष्ट्वा महागानविमोहका । अदाचाभ्यां मुवर्णस्य लक्षं लक्षं पृथग्पृथक् ॥ १३३
तदा दानपरं दृष्ट्वा वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् । अज्ञां मदसन्तौ तौ किंचिदकथयोरपि ॥ १३४

कुशलाचार्यनुः—

पुनं महानयोऽनेन श्रियेन भूमियेन वै । यदावाभ्यां मुवर्णानि दानुभिच्छति लोभयन् ॥ १३५

प्रतिग्रहो ब्राह्मणानां शस्यते नेतरेषु वै । प्रतिग्रहपरो राजा नरकायैव कल्पते ॥ १३६
 आवयोः कृपया मुक्तं राज्यं भुङ्क्ते महीपतिः । कथं दातुं सुवर्णानि वाञ्छति श्रेयसाऽश्रितः ॥ १३७
 इत्युक्तवन्तौ तौ दृष्ट्वा वाल्मीकिः कृपया युतः । अशंसद्युष्मत्पितरं जानीथा नीतिवित्तमौ ॥ १३८
 इति श्रुत्वा मुनेर्वीक्ष्य वालकौ पितृपादयोः । लघौ विनयसंयुक्तौ मातृभक्त्याऽतिनिर्मलौ ॥ १३९
 रामो बालौ दृढं स्वाङ्गे परिरभ्य मुदाऽन्वितः । मेने स्वीयौ तदा धर्मो मूर्तिमन्तामुपस्थितौ ॥ १४०
 सभाऽपि रामसुतयोर्वीक्ष्य वक्त्रे मनोरमे । जानकीपतिभक्तित्वं सत्यं मेने मुनीश्वर ॥ १४१

व्यास उवाच—

इति शेषमुखप्रोक्तं श्रुत्वा वात्स्यायनोऽब्रवीत् । रामायणं श्रोतुमनाः सर्वधर्मसमन्वितम् ॥ १४२

वात्स्यायन उवाच—

कस्मिन्काले कृतं स्वामिनरामायणमिदं महत् । कस्माच्चकार किं तत्र वर्णनं किं वदस्व तत् ॥ १४३

शेष उवाच—

एकदा गतवान्विप्रो वाल्मीकिर्विपिनं महत् । यत्र तालास्तमालाश्च किंशुका यत्र पुष्पिताः ॥ १४४
 केतकी यत्र रजसा कुर्वती सौरभं वनम् । शशिप्रभेव महती दृश्यते शुभ्रवर्णभृत् ॥ १४५
 चम्पको वकुलश्चापि कोविदारः कुण्डकः । अनेके पुष्पिता यत्र पादपाः शोभने वने ॥ १४६
 कोकिलानां विरावेण पद्मदानां च शब्दितैः । संप्लुष्टं सर्वतो रम्यं मनोहरवयोन्वितम् ॥ १४७
 तत्र क्रौञ्चयुगं रम्यं कामवाणमपीडितम् । परस्परं ब्रह्मपितं रेमे स्निग्धतया स्थितम् ॥ १४८
 तदा व्याधः समागत्य तपोरेकं मनोहरम् । अवधीनिर्दयः कश्चिन्मांसास्वादनलोलुपः ॥ १४९
 तदा क्रौञ्ची व्याधहतं स्वपतिं वीक्ष्य दुःखिता । विललाप भृशं दुःखान्मुञ्चती रावमुच्चकैः ॥ १५०
 तदा मुनिः प्रकुपितो निपादं क्रौञ्चातकम् । शशापै चार्युपस्पृश्य सरितः पावनं शुभम् ॥ १५१
 मा निपादं प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चपक्षिणोरेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५२
 तदा प्रवन्धं श्लोकस्य जातं मत्वा हनु द्विजाः । ऊर्ध्वमुनिं प्रहृष्टास्ते शंसन्तः साधु साध्विति ॥
 स्वामिञ्छापोदिते वाक्ये भारती श्लोकमातनोत् । अत्यन्तं मोहनो जातः श्लोकोऽयं मुनिसत्तम
 तदा मुनिः प्रहृष्टात्मा बभूव धाढवर्षभः । तस्मिन्काले समागत्य ब्रह्मा पुत्रैः समन्वितः ॥ १५५
 वचो जगाद वाल्मीकिं धन्योऽसि त्वं मुनीश्वर । भारती त्वन्मुखे स्थित्वा [* श्लोकत्वं समपद्यत
 तस्माद्रामायणं रम्यं कुरुष्व मधुराक्षरम् । येन ते विमला कीर्तिराकल्पान्तं भविष्यति ॥ १५७
 धन्या सैव मुखे वाणी] रामनाम्ना समन्विता । अन्या कामकथा नृणां जनयत्येव सूतकम् ॥ १५८
 तस्मात्कुरुष्व रामस्य चरितं लोकविधुतम् । येन स्यात्पापिनां पापहानिरेव पदे पदे ॥ १५९
 इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे स्रष्टा सर्वदेवैः समन्वितः । ततः स चिन्तयामास कथं रामायणं भवेत् ॥ १६०
 तदा ध्यानपरो जातो नद्यास्तीरे मनोरमे । तस्य चेतस्यसौ रामः प्रादुर्भूतो मनोहरः ॥ १६१
 नीलोत्पलदलश्यामं रामं राजीवलोचनम् । निरीक्ष्य तस्य चरितं भूतं भावि भवच्च यत् ॥ १६२
 तदाऽत्यन्तं मुदं प्राप्नो रामायणमयासृजत् । मनोरमपदैर्युक्तं दृष्टैर्बहुविधैरपि ॥ १६३

* एतादृशान्तर्गतः पाठः क. ख. ब. छ. ज. म. न. प. त. थ. द. न. पुस्तकस्थः ।

१ क. च. ज. म. प. त. कुरुष्व । छ. छ. कुरुष्व । २ ज. थ. प्रकृते । ३ न. 'ष चाप्यु' । ४ क. ख. ग. प. द. न. छ. ज. म. न. द. द. न. त. थ. 'त' पुष्पपादम् । ५ ग. प. द. छ. द. द. प. 'हितः' । ६ ख. ज. ग. त. थ. प. द. न. शाश्वतम् ।

पदकाण्डानि सुरम्याणि यत्र रामायणेऽनघ । वालमारण्यकं चान्यत्किञ्चिन्वा सुन्दरं ।
 युद्धमुत्तरमन्यच्च *पठेतानि महामते । शृणुयाथो नरः पुण्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तत्र वाले तु संतुष्टः पुत्रेष्टा चतुरः सुतान् । प्राप पाङ्क्तिरथः साक्षाद्भिर ब्रह्म सनातनम्
 स कौशिकमखं गत्वा सीतामुद्राह्व भागवम् । आगत्य पुरमुत्कृष्टो यौवराज्यप्रैकल्पनम् ।
 मातृवाक्याद्वनं प्रागाद्गङ्गामुत्तीर्य पर्वतम् । चित्रकूटं महिलया लक्ष्मणेन समन्वितः ॥
 भरतस्तं वने श्रुत्वा जगाम भ्रातरं नयी । तमप्राप्य स्वयं नन्दिग्रामे वासमचीकरत् ॥
 वालमेतच्छृणुष्वान्यदारण्यकसमुद्भवम् । मुनीनामाश्रमे वासस्तत्र तत्रोपवर्जनम् ॥
 शूर्पणख्या नसश्छेदः खरदूषणनाशनम् । मायामारीचहननं दैत्याद्रामापहारणम् ॥
 वने विरहिणा भ्रान्तं मनुष्यचरितं धृतम् । कञ्चन्यप्रेक्षणं तत्र पम्पायां गमनं तथा ॥
 हनूमता संगमनमित्येतद्गनसंज्ञितम् । अपरं च शृणु मुने संक्षिप्य कथयाम्यहम् ॥
 सप्ततालमभेदश्च वालेर्मारणमद्भुतम् । सुग्रीवराज्यदानं च नगवर्णनमित्युत ॥
 लक्ष्मणात्कर्मसंदेशः सुग्रीवस्य विवासनम् । तथा सैन्यसमुद्देशः सीतान्वेषणप्रप्लुतः ॥
 संसृतिप्रेक्षणं तत्र वारिधेर्लङ्घनं तथा । परतीरे कपिप्राप्तिः कैटिकन्यं काण्डमद्भुतम् ॥
 सुन्दरं शृणु काण्डं वै यत्र रामकथाऽद्भुता । प्रतिगेहं परिभ्रान्तिः कपेश्वित्रस्य दर्शनम् ॥
 सीतासंदर्शनं तत्र जानक्या भाषणं तथा । वनभङ्गः प्रकुपितैर्वन्यनं वानरस्य वै ॥
 लङ्काप्रज्वलनं तत्र वानरैः संगतिस्ततः । रामाभिज्ञानददनं सैन्यप्रस्थानमेव च ॥
 समुद्रे सेतुकरणं शुकसारणसंगतिः । इति सुन्दरमाख्यातं युद्धे सीतासमागमः ॥
 उत्तरे तृपिसंवादो यज्ञमारम्भ एव च । तत्रानेका रामकथाः शृण्वतां पापनाशकाः ॥

रामस्तु सीतया साकमानेतुमुदकं ययौ । घटेन स्वर्णवर्णेन सर्वालंकारशोभया ॥ ३६
 सौमित्रिरूमिलया च माण्डव्या भरतो नृपः । [अथनुव्रतः श्रुतकीर्त्या च कान्तिमत्या च पुष्कलः
 सुबाहुः सत्यवत्या च सत्यवान्वीरभूपया । सुमदस्तत्र सत्कीर्त्या राज्या च विमलो नृपः] ॥ ३८
 राजा वीरमण्डितश्च श्रुतवत्या मनोज्ञया । लक्ष्मीनिधिः कोमलया रिपुतापोऽङ्गसेनया ॥ ३९
 विभीषणो महामूर्त्या प्रतापाग्र्यः प्रतीतया । उग्रशः कामगमया नीलरत्नोऽधिरम्यया ॥ ४०
 सुरथः सुमनोहार्या तथा मोहनया कपिः । इत्यादिनृपतीन्विप्रो वसिष्ठः माहिणोऽनुनिः ॥ ४१
 वसिष्ठः शरयू गत्वा शिवपुण्यजलाश्रुताम् । उदकं मन्त्रायामास वेदमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ ४२
 पयः पुनीदमुं बाहुमुदकेन मनोहृता । यज्ञार्थं रामचन्द्रस्य सर्वलोकैकरक्षितुः ॥ ४३
 उदकं तन्मुनिस्पृष्टं सर्वं रामादयो नृपाः । आजह्वरुमण्डपतले विप्रवर्यैरुपस्कृते ॥ ४४
 पयोभिर्निर्मलैः स्नाप्य वाजिनं क्षीरसंनिभम् । मन्त्रेण मन्त्रायामास रामहस्तेन कुम्भजः ॥ ४५
 पुनीदि मां महावाह अस्मिन्ब्रह्मसमाकुले । त्वन्मेधेनाखिला देवाः प्रीणन्तु परितोषिताः ॥ ४६
 इत्युक्त्वा स नृपो रामः सीतया सममस्पृशत् । तदा सर्वे द्विजाश्चित्रममन्यन्त कुतूहलात् ॥ ४७
 परस्परमवोचंस्ते यन्नायस्मरणान्नराः । महापापात्प्रमुच्यन्ते स रामः किं वदत्यहो ॥ ४८
 इत्युक्तवति भूमीशे रामे कुम्भोद्भवो मुनिः । करवालं चाभिमन्य ददौ रामकरे मुनिः ॥ ४९
 करवाले धृते स्पृष्टे रामेण स हयः क्रतौ । पशुत्वं तु विहायाऽऽशु दिव्यरूपमपद्यत् ॥ ५०
 विमानवरमारूढश्चाप्सरोभिः समन्वितः । चामरैर्वीज्यमानश्च वैजयन्त्या विभूषितः ॥ ५१
 तदा तं वाजितां त्यक्त्वा दिव्यरूपधरं नरम् । वीक्ष्य लोकाः क्रतौ सर्वे विस्मयं प्राशुवंस्तदा ५२
 तदा रामः स्वयं जानञ्चापयन्सर्वतो नरान् । पप्रच्छ दिव्यरूपस्थं सुरं परमधार्मिकः ॥ ५३

श्रीराम उवाच—

कस्त्वं दिव्यवपुः प्राप्तः कस्मात्त्वं वाजितां गतः । कथं सुरह्यीसहितः किं चिकीर्षसि तद्वद ५४
 रामस्य वचनं श्रुत्वा देवः प्रोवाच भूमिपम् । हसन्मेघरवां वाणीमवदत्सुमनोहराम् ॥ ५५

देव उवाच—

तवाज्ञातं न सर्वत्र बाह्याभ्यन्तरचारिणः । तथाऽपि पृच्छते तुभ्यं कथयामि यथातथम् ॥ ५६
 अहं पुराभवे राम द्विजः परमधार्मिकः । चचार प्रतिकूलं तु देवस्य रिपुतापन ॥ ५७
 कदाचिद्धूतपापायास्तीरेऽहं गतवान्पुरा । अनेकदृक्षललिते सर्वत्र सुयनोरमे ॥ ५८
 तत्र स्नात्वा पितृस्तृप्त्वा दानं दत्त्वा यथाविधि । ध्यानं तवं महाबाहो कुतवाग्नेदसंमितम् ॥ ५९
 [तदा जनाः समायान्ता बहवस्तत्र भूयते । तेषां प्रवञ्चनार्थाय दम्भयेनमकौरिपम् ॥ ६०
 अनेकक्रतुसंभारैः पूर्णमजिरमुचपम्] । वासोभिश्छादितं रम्यं चपालादियुतं महत् ॥ ६१
 अग्निहोत्रोद्भवो धूमः सर्वतो नभसोऽङ्गणम् । चकार रम्यमतुलं चित्रकारिवपुर्धरः ॥ ६२
 अनेकतिलकश्रीभिः शोभिताङ्गो महातपाः । दर्भशोभी समित्पाणिर्दम्भो मूर्तिधरः किमु ॥ ६३
 दुर्वासास्तत्र स्वच्छदं पर्यटञ्जगतीतलम् । प्राप तत्र महातेजा धूतपापः सरित्छदे ॥ ६४
 ददर्श मां दम्भकर्तृ मौनधारणमग्रतः । अनर्घ्यकरमुन्मत्तमस्त्रागतवचःकरम् ॥ ६५

* एतद्विशान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. पुस्तकस्थः । † एतद्विशान्तर्गतः
 पाठः क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ठ. ड. ण. त. थ. द. ध. च. पुस्तकस्थः । + आर्पित्वात्पाशु ।

१ अ. 'व महामहो' । २. 'व महोत्माह क' । ३ न. 'ह्यनदानेदमदममन्वितात् । त' ।

दृष्ट्वा तत्रिकुधाऽऽक्रान्तः समुद्र इव पर्वणि । शशापासौ मुनिस्तीव्रो दम्भिनं मां महामतिः ६६
दुर्वासा उवाच—

यदि त्वं शरयुतीरे करोषि दम्भमुग्रकम् । तस्मात्प्रागुहि निर्वाच्यं पशुत्वं तापसाधम ॥ ६७
शापं प्रदत्तं संश्रुत्य दुःखितोऽहं तदाऽभवम् । अग्रहीषं पदे तस्य मुनेर्दुर्वाससः किल ॥ ६८
तदा मे कृतवान्नाम द्विजोऽनुग्रहमुत्तमम् । वाजितां प्रागुहि मत्ते राजराजस्य तापस ॥ ६९
पश्चात्तद्वस्तसंपर्काद्याहि तत्परमं पदम् । दिव्यं वपुर्मनोहारि धृत्वा दम्भविजितम् ॥ ७०
तेन शापोऽपि संदिष्टो ममानुग्रहतां गतः । यदहं तव हस्तस्य स्पर्शं प्राप्तो मनोरमम् ॥ ७१
यदे(य ए)व राम देवादिदुर्लभं बहुजन्मभिः । तत्तेऽ(तं तेऽ)हं करजस्पर्शं प्राप्तवान्तिदुर्लभम् ॥ ७२
आज्ञापय महाराज त्वत्प्रसादादहं महत् । गच्छामि शाश्वतं स्थानं तव दुःखादिविजितम् ॥ ७३
न यत्र शोको न जरा न मृत्युः कालविभ्रमः । तत्स्थानं देव गच्छामि त्वत्प्रसादाच्चराधिप ॥ ७४
इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य विमानवरमारुहत् । अनेकरत्नरचितं सर्वदेवाधिवन्दितम् ॥ ७५
गतोऽसौ शाश्वतं स्थानं रामपादप्रसादतः । पुनराट्टचिरहितं शोकमोहविवर्जितम् ॥ ७६
तेन तत्कथितं श्रुत्वा रामं ज्ञात्वातेरे जनाः । विस्मयं प्रापिरे सर्वे परस्परमुद्वुग्मदाः ॥ ७७
शृणु द्विज महाबुद्धे दम्भेनापि स्मृतो हरिः । ददाति मोक्षं सुतरां किं पुनर्दम्भवर्जनात् ॥ ७८
यथाकथंचिद्रामस्य कर्तव्यं स्मरणं परम् । येन प्राप्तोति परमं पदं देवादिदुर्लभम् ॥ ७९
तच्चित्रं वीक्ष्य मुनयः कृतार्थं मेनिरे निजम् । यद्रामचरणप्रेक्षोकरस्पर्शपवित्रितम् ॥ ८०
गते तस्मिन्सुरे स्वर्गं ह्यरूपधरे पुरा । उवाच रामस्तपसां निधीन्वेदविवुत्तमान् ॥ ८१

श्रीराम उवाच—

किं कर्तव्यं मया ब्रह्मन्ह्यो नष्टो गतः सुखम् । होमः कथं पुरो भारी सूर्यदैवततर्पकः ॥ ८२
यथा स्यात्सुरसंतृप्तिर्यथा मे मत्त उत्तमः । तथा कुर्वन्तु मुनयो यथा मे स्वादिधिश्चुतम् ॥ ८३
इति वाक्यं समाश्रुत्य जगाद मुनिसत्तमः । वसिष्ठः सर्वदेवानां चित्ताभित्तानकाविदः ॥ ८४
कर्पूरमाहर क्षिप्तं येन देवाः स्वयं पुरः । प्राप्य हव्यं ग्रहीष्यन्ति मद्राक्यप्रेरिताधुना* ॥ ८५
इति वाक्यं समाकर्ण्य रामः क्षिप्रमुपाहरत् । कर्पूरं बहु देवानां प्रीत्यर्थं बहुशोभनम् ॥ ८६
तदा मुनिः प्रहृष्टात्मा देवानाह्वयदद्भुतान् । ते सर्वे तत्क्षणात्प्राप्ताः स्वपरीवारसंयुताः ॥ ८७

इति श्रीमहापुराणे पञ्चे पातालखण्डे शेषात्स्यान्तसर्वादे रामाश्वमेधे यज्ञप्राप्त्यवर्णने नाम सप्तपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५०५१ .

अष्टपाष्टितमोऽध्यायः ।

शेष उवाच—

इन्द्रस्तन इविर्मृष्टं रामचन्द्रेण वीक्षितम् । परिस्वादनक्रतां तृप्तिं न प्राप सुरसंयुतः ॥ १
नारायणो महादेवो ब्रह्मा तत्र चतुर्भुजः । वरुणश्च कुबेरश्च तथाऽन्ये लोकरूपलकाः ॥ २

* तथितार्थः ।

१ द. न. 'एषा तीव्र कु' । २ क. न. ग. च. छ. म. ठ. ड. ण त. थ. द. घ. न. 'आदिह दु' । ३ म 'क्षपुदयं पर्मयन्त्रितम्' । ४ क. च. ज. म. ट. ण. थ 'रिसाद' ।

तथाऽऽस्वाद्य हविः स्निग्धं वसिष्ठेन परिष्कृतम् । तत्र पुनर्हि विभेन्द्राः क्षुधार्ता इव भोजनात् ॥ १
 सर्वान्देवांश्च संतर्प्य हविषा करुणानिधिः । वसिष्ठप्रेरितः सर्वमिति कर्तव्यमाचरत् ॥ ४
 ब्राह्मणा दानसंतुष्टा इविस्तुष्टाः सुरा वराः । तप्ताः सर्वे स्वकं भागं गृहीत्वा निलयं ययुः ॥ ५
 ऋषिभ्यो होतृमुख्येभ्यः प्रादाद्राज्यं चतुर्दिशम् । संतुष्टास्ते द्विजा राममाशीर्भिरददुः शुभम् ॥ ६
 पूर्णाहुतिं ततः कृत्वा वसिष्ठः प्राह सुस्त्रियः । वर्धापयन्तु भूमीशं यज्ञपूर्तिकरं परम् ॥ ७
 तद्वाक्यं ताः स्त्रियः श्रुत्वा लाजैरवाकिरन्मुदा । लावण्यजितकन्दर्पं महाभूमीशपूजितम् ॥ ८
 ततोऽवभृथस्नानार्थं प्रेत्यामास भूमिपम् । ययौ रामः सह स्वीयैः शरयूतीरमुत्तमम् ॥ ९
 अनेकराजकोटीभिः परितः पादचारिभिः । जगाम स सरिच्छ्रेष्ठां पक्षिष्टन्दसमाकुलाम् ॥ १०
 तारापतिरिव स्वाभिर्भार्याभिर्वृत उत्पमः । विरोचते यथा नद्द्रामो राजगणैर्वृतः ॥ ११
 तदुत्सवं समाज्ञाय ययुर्लोकस्तवरायुताः । सीतापतिमुत्खालोकनिश्चलीभूतलोचनाः ॥ १२
 राजेन्द्रं सीतया साकं गच्छन्तं सरितं प्रति । विलोक्य मुदिता लोकाश्चिरं दर्शनलालसाः ॥ १३
 अनेकनदगन्धर्वा गायन्तो यश उज्ज्वलम् । अनुजगमुर्षदीशानं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १४
 नर्तक्यस्तत्र नृत्यन्त्यः क्षोभयन्त्यः पतेर्मनः । जलयन्त्रैश्च सिस्रन्त्यो ययुः श्रीरामसेवनम् ॥ १५
 महाराजं विलम्पत्यो हरिद्राकुङ्कुमादिभिः । परस्परं विलम्पत्यो मुदं प्रापुर्महत्तराम् ॥ १६
 कुचयुग्मोपरिन्यस्तमुक्ताहारसुशोभिताः । श्रवणद्वंद्वसंमृष्टस्वर्णकुण्डललक्षिताः ॥ १७
 अनेकनरनारीभिः संकीर्णं मार्गमाचरत् । यथावत्सरितं प्राप शिवपुण्यजलाश्रुताम् ॥ १८
 तत्र गत्वा स वैदेहा रामः कमललोचनः । प्रविवेश जलं पुण्यं वसिष्ठादिभिरन्वितः ॥ १९
 अनुप्रविष्टिषुः सर्वे राजानो जनतास्तथा । तत्पादरजसा पूतं जलं लोकैकवन्दितम् ॥ २०
 परस्परं प्रसिञ्चन्तो जलयन्त्रैर्धनोरमैः । सुशोणनयनाः सर्वे हर्षं प्रापुर्मनोधिकम् ॥ २१
 स रामः सीतया सार्धं चिरं पुण्यजलप्लवे । क्रीडित्वा जलकल्लोलैर्निरगाद्धर्मसंयुतः ॥ २२
 दुकूलवासाः सकिरीटकुण्डलः केयूरशोभावरकङ्कणान्वितः ।
 कंदर्पकोटिश्रियमुद्गहन्तृषो राजाऽयवयैरुपसंस्तुतो बभौ ॥ २३
 स यागयूपं वरवर्णशोभितं कृत्वा सरिचीरवरे महामनाः ।
 त्रैलोक्यलोकश्रियमाप ह्यद्भुतामन्यैर्दुरापां नृपतिर्भुजैर्वरैः ॥ २४
 एवं जनकपुत्र्याऽसौ हयमेधत्रयं चरन् । त्रैलोक्ये कीर्तिमनुलां प्रपदे वै सुदुर्लभाम् ॥ २५
 एवं ते वर्णितं तात यत्पृष्ठो रामसत्कथाम् । विस्तृतः कथितो मेघो भूयः किं पृच्छसि द्विज ॥
 यः शृणोति हरेर्भक्त्या रामचन्द्रस्य सन्मखम् । ब्रह्महत्यां क्षणातीर्त्वा ब्रह्मशाश्वतमाप्नुयात् ॥ २७
 अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनमाप्नुयात् । रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ २८
 यत्कथाश्रवणादुष्टः श्वपचोऽपि परं पदम् । प्राप्नोति किमु विमात्र्यो रामभक्तिपरायणः ॥ २९
 रामं स्मृत्वा महाभागं पापिनोऽपि परं पदम् । प्राप्नुयुः परमं स्वर्गं शक्रदेवादिदुर्लभम् ॥ ३०
 ते धन्या मानवा लोके ये स्मरन्ति रघूदहम् । ते क्षणात्संस्तृतिं तीर्त्वा गच्छन्ति सुखमन्ययम् ॥ ३१
 प्रत्येकमक्षरं ब्रह्महत्यावंशदवानलः । तं यः श्रावयते धीर्मास्तं मुक्तं संप्रपूजयेत् ॥ ३२
 श्रुत्वा कथां वाचकाय गवां द्वंद्वं प्रदापयेत् । सपत्नीकाय संपूज्य वस्त्रालंकारभोजनैः ॥ ३३

कुण्डलाभ्यां विराजन्त्यौ मुद्रिकाभिरलंकृते । रामसीते स्वर्णमयौ प्रतिमे शोभने वरे ॥ ३४
 कृत्वा तु वाचकार्यैव दीयेते हि द्विजोत्तम । तस्य देवाश्च पितरो वैकुण्ठं प्राप्नुयुस्तदा ॥ ३५
 त्वया पृष्टा रामकथा मया ते कथिता पुरा । किमन्यत्कथ्यतां ब्रह्मन्पुरतस्तव धीमतः ॥ ३६
 शृण्वन्ति ये कथापेतां ब्रह्महृत्यौघनाशिनीम् । ते यान्ति परमं स्थानं सर्वदेवैः सुबुल्लभम् ॥ ३७
 गोब्रथ तु सुतब्रथ सुरापो गुरुतल्पगः । क्षणात्पूतो भवत्येवमचिरेण द्विजर्षभ ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शेषवात्स्यायनसंवादे रामाश्वमेधवर्णनं नामाष्टाद्विंशतमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यकाः—१५०८९

अथैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

सम्यक्धृतो महाराज त्वत्तो रामाश्वमेधकः । इदानीं वद माहात्म्यं श्रीकृष्णस्य महात्मनः ॥ १

सूत उवाच—

शृण्वन्तु मुनिशार्ङ्गलाः श्रीकृष्णचरितामृतम् । शिवा पप्रच्छ भूतेशं यत्तद्वः कीर्तयाम्यहम् ॥ २

एकदा पार्वती देवी शिवसंस्निग्धमानसा । प्रणयेन नमस्कृत्य प्रोवाच वचनं त्विदम् ॥ ३

पार्वत्युवाच—

अनन्तकोटिब्रह्माण्डे तद्ब्राह्माभ्यन्तरस्थिते । विष्णोः स्थानं परं तेषां प्रधानं वरमुत्तमम् ॥ ४

यत्परं नास्ति कृष्णस्य प्रियं स्थानं मनोरमम् । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामहो ॥ ५

ईश्वर उवाच—

गुह्याद्गुह्यतरं पुण्यं परमानन्दकारकम् । अत्यद्भुतं रहःस्थानं रहस्यं परमं पदम् ॥ ६

बुल्लभानां च परमं बुल्लभं मोहनं परम् । सर्वशक्तमिदं देवि सर्वस्थानेषु गोपितम् ॥ ७

सात्वतां स्थानमूर्धन्यं विष्णोरत्यन्तबुल्लभम् । नित्यं वृन्दावनं नाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम् ॥ ८

पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमव्ययम् । वैकुण्ठादि तदंशांश्च स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥ ९

गोलोकैश्वर्यं यत्किञ्चित्कोकुलं तत्प्रतिष्ठति । वैकुण्ठवैभवं यद्वै द्वारकायां प्रकाशितम् ॥ १०

यद्ब्रह्मपरमेश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् । कृष्णधाम परं तेषां वनमध्ये विशेषतः ॥ ११

तस्मात्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता । यस्मान्मायुरकं नाम विष्णोरेकान्तबल्लभम् ॥ १२

स्वस्थानमधिकं नाम ध्येयं मायुरमण्डलम् । निगूढं विविधं स्थानं पुर्यभ्यन्तरसंस्थितम् ॥ १३

सहस्रपञ्चकमलाकारं मायुरमण्डलम् । विष्णुचक्रपरिमाणं धाम वैष्णवमद्भुतम् ॥ १४

कर्णिकौपर्णविस्तारं रहस्यं द्रुममीरितम् । प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात् ॥ १५

भद्रश्रीलोहभाण्डीरमहाताल्लवदीरखाः (?) । वकुलं कुमुदं काम्यं मधु वृन्दावनं तथा ॥ १६

[*द्वादशैतावती संख्या कालिन्ध्याः सप्त पश्चिमे । पूर्वे पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम् ॥ १७

महारण्यं गोकुलाख्यं मधु वृन्दावनं तथा] । अन्यचोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम् ॥ १८

* एतच्चिद्धान्तर्गतः पाठः ख. द. गुप्तकस्यः ।

१ द. न. 'य नात्र सञ्चयेतु क्षमम् । ६' । २ म. 'कुण्डादिभग यद्ब्रह्म' । ३ स. 'न पूर्वं' । न. 'न पुर्याभ्य' ।
 ४ स. म. 'रिभ्रामादाय' । ५ स. 'कापूर्वि' । न. 'कापूर्ण' । ६ स. म. 'लक्ष्मी' ।

कदम्बखण्डकं नन्दं वनं नदी(न्दी)श्वरं तथा । नन्दनं वनखण्डं च पलाशाशोककेतकी ॥	१९
सुगन्धमानकंकैलममृतं भोजनस्थलम् । सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायिकम् ॥	२०
श्यामपुर्योदधिग्रामश्चक्रभानुपुरं तथा । शं(सं)केतं द्विपदं चैव बालक्रीडनधूसरम् ॥	२१
कैलिद्रुमं सुललितमुत्सुकं चापि काननम् । नानाविधरसक्रीडानानालीलारसस्थलम् ॥	२२
नगविस्तारविष्टम् रहस्यं द्रुममीरितम् । सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत्पदम् ॥	२३
कर्णिका तन्महद्दाम गोविन्दस्थानमुत्तमम् । तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम् ॥	२४
कर्णिकायां क्रमादिर्क्षु विदिक्षु दलमीरितम् । यदलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गृहोत्तमोत्तमम् ॥	२५
तस्मिन्दले महापीठं निगमागमदुर्गमम् । योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप्यं सर्वात्मा यच्च गोकुलम् ॥	२६
द्वितीयं दलमाग्रेय्यां तद्रहस्यं दलं तथैव । संकेतं द्विपदं चैव कुटी द्वौ तद्वले स्थितौ(?) ॥	२७
पूर्वं दलं तृतीयं यत्प्रधानस्थानमुत्तमम् । गङ्गादिसर्वतीर्थेभ्यः स्पर्शाच्छतगुणं स्मृतम् ॥	२८
चतुर्थं दलमैशान्यां सिद्धिपीठे तु तत्पदम् । कात्पायान्यर्चनाद्रोपी तत्र कृष्णं पतिं लभेत् ॥	२९
बल्लालंकारहरणं तद्वले समुदाहृतम् । उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ॥	३०
द्वादशादित्यमत्रैव दलं च कर्णिकासमम् । वायव्यां तु दलं षष्ठं तत्र कालीहृदः स्मृतः ॥	३१
दलोत्तमोत्तमं चैव प्रधानं स्थानमुच्यते । सर्वोत्तमदलं चैव पश्चिमे सप्तमं स्मृतम् ॥	३२
यज्ञपत्नीगणानां च तदीप्सितवरप्रदम् । अत्रासुरोऽपि निर्वाणं प्राप त्रिदशदुर्लभम् ॥	३३
ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदाभिधम् । नैर्ऋत्यां तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम् ॥	३४
शङ्खचूडवपस्त्र नानाकेलिरसस्थलम् । श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरास्थितम् ॥	३५
श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् । शिवलिङ्गमधिष्ठानं दृष्टं गोपीश्वराभिधम् ॥	३६
तद्वाग्ने पोडशदलं श्रिया पूर्णं तमीश्वरम् । सर्वासु दिक्षु यत्प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम् ॥	३७
महत्पदं महद्दाम स्वैधामाधावसंज्ञकम् । प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम्(?) ॥	३८
तत्र गोवर्धनगिरौ रम्ये नित्यरसाश्रये । कर्णिकायां महालीलातल्लीलारसगह्वरौ ॥	३९
यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् । कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥	४०
दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् । चतुर्थं दलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम् ॥	४१
नन्दीश्वरवनं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः । कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥	४२
अधिष्ठाताऽत्र गोपालो धेनुपालनतत्परः । दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥	४३
सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् । तत्राष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥	४४
नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् । कामारण्यं च दशमं प्रधानं सर्वकारणम् ॥	४५
ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुच्छन्नप्रदर्शनम् । [*कृष्णकीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते ॥	४६
दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारकम् । निर्माणं सेतुवन्धस्य नानावनमयस्थलम्] ॥	४७
भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् । कृष्णः क्रीडारतस्त्वत्र श्रीदामादिभिरावृतः ॥	४८
त्रयोदशं दलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् । चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदस्थलम् ॥	४९

* एतावधान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. य. ड. पुस्तकस्थः ।

१ ख. 'प्रामो रूपमा' । २ ख. कलिद्रुम । ३ क. 'क्षु सुवर्णद' । ४ ख. 'शा । विकृज्जकमुदीवारकु' । ५ ख. 'या । निमुज्जकमुदी वीरकु' । ६ ख. स्वाध्यायाभा । ७ ख. स्वाध्यायाभा । ८ ख. 'काश्रम' । ९ ख. ड. 'तिरिक्ते' । १० ख. 'तजान' ।

श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्यस्य कारणम् । कृष्णक्रीडामयदलं श्रीकान्तिकीर्तिवर्धनम् ॥ ५०
 पञ्चदशं दलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम् । कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ॥ ५१
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यमुच्यते । वालक्रीडारतस्तत्र वत्सपालैः समावृतः ॥ ५२
 पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम् । अधिष्ठाता तु वालस्य गोपालः पञ्चमान्दिकः ॥ ५३
 नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसार्णवः । दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ॥ ५४
 कृष्णक्रीडा च किञ्जल्कीविहारदलमुच्यते । सिद्धप्रधानकिञ्जल्कं दलं च समुदाहृतम् ॥ ५५

पार्वत्युवाच—

वृन्दारण्यस्य माहात्म्यं रहस्यं वा किमद्भुतम् । तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥ ५६

ईश्वर उवाच—

कथितं ते प्रियतमं गुह्याद्ब्रह्मोत्तमोत्तमम् । रहस्यानां रहस्यं यदुर्लभानां च दुर्लभम् ॥ ५७
 त्रैलोक्यगोपितं देवि देवेश्वरसुपूजितम् । ब्रह्मादिवाञ्छितं स्थानं सुरसिद्धादिसेवितम् ॥ ५८
 योगीन्द्रादिमुनीन्द्रादि सदा तद्भ्यानतत्परम् । अप्सरोभिश्च गन्धर्वैर्नृत्यगीतनिरन्तरम् ॥ ५९
 श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् । भूरिचिन्तामणिस्तोयममृतं रसपूरितम् (?) ॥ ६०
 वृक्षं गुरुद्रुमं तत्र सुरभीवृन्दसेवितम् । स्त्रीं लक्ष्मीं पुरुषं विष्णुं तदशांशसमुद्भवम् ॥ ६१
 तत्र कैशोरवयसं नित्यमानन्दविग्रहम् । गतिनाट्यकथालापं स्मितवक्त्रं निरन्तरम् ॥ ६२
 शुद्धसचैः प्रेमपूर्वैर्विष्णवैस्त्वद्वनाश्रयम् । पूर्णब्रह्ममुखे मयं स्फुरत्तन्मूर्तिरतन्मयम् ॥ ६३
 मत्तकौकिलभृङ्गाद्यैः कूजत्कलमनोहरम् । कपोतशुकसंगीतमुन्मत्तालिसहस्रकम् ॥ ६४
 भुजंगशत्रुनुत्यादयं सकलामोदविभ्रमम् । नानावर्णैश्च कुसुमैस्तद्रेणुपरिपूरितम् ॥ ६५
 पूर्णेन्दुनित्याभ्युदयं सूर्यमन्दाशुसेवितम् । अदुःखं दुःखविच्छेदं जरामरणवर्जितम् ॥ ६६
 अक्रोधं गतमात्सर्यमभिन्नमनहंकृतम् । पूर्णानन्दामृतं रसं पूर्णप्रेमसुखार्णवम् ॥ ६७
 गुणातीतं महद्दाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् । यत्र वृक्षादिपुलकैः प्रेमानन्दाशु वर्णितम् ॥ ६८
 किं पुनश्चेतनायुक्तैर्विष्णुभक्तैः किमुच्यते । गोविन्दाद्भिरजःस्पर्शान्नित्यवृन्दावनं भुवि ॥ ६९
 सहस्रदलपद्मस्य वृन्दारण्यं वराटकम् । यस्य स्पर्शनमात्रेण पृथ्वी धन्या जगन्नये ॥ ७०
 गुह्याद्ब्रह्मतमं रम्यं मध्यं वृन्दावनं भुवि । अक्षरं परमानन्दं गोविन्दस्थानमव्ययम् ॥ ७१
 गोविन्ददेहतोऽभिन्नं पूर्णब्रह्मसुखाश्रयम् । मुक्तिस्तत्र रजःस्पर्शात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ॥ ७२
 तस्मात्सर्वात्मना देवि हृदिस्थं तद्वनं कुरु । वृन्दावनविहारेषु कृष्णं कैशोरविग्रहम् ॥ ७३
 कालिन्दी चाकरोद्यस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् । लीलानिर्वाणगम्भीरं जलं सौरभमोहनम् ॥ ७४
 आनन्दामृततन्मि(संमि)श्रमकरन्दघनालयम् । पद्मोत्पलाद्यैः कुसुमैर्नानावर्णसमुज्ज्वलम् ॥ ७५
 चक्रवाकादिविहगैर्भुजानानाकलस्वनैः । शोभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥ ७६
 तस्योभयतटी रम्भा शुद्धकाञ्चननिर्मिता । गङ्गाकोटिगुणः प्रोक्तो यत्र स्पर्शवराटकः ॥ ७७
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः । कालिन्दीकर्णिकां कृष्णमभिन्नेकविग्रहम् ॥ ७८

पार्वत्युवाच—

गोविन्दस्य किमाश्चर्यं सौन्दर्याकृतिविग्रह । तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व दयानिधे ॥ ७९

ईश्वर उवाच—

मध्ये वृन्दावने रम्ये मञ्जुमञ्जीरशोभिते । योजनाश्रिततद्गुप्ते शाखापल्लवमण्डिते ॥	८०
तन्मध्ये मञ्जुभवने योगपीठं समुज्ज्वलम् । तद्वृक्षोपनिर्माणं नानादीप्तिमनोहरम् ॥	८१
तस्योपरि च माणिक्यरत्नासिंहासनं शुभम् । तस्मिन्नष्टदलं पद्मं कर्णिकायां सुखाश्रयम् ॥	८२
गोविन्दस्य परं स्थानं किमस्य महिमोच्यते । श्रीमद्गोविन्दमंत्रस्थं वैष्णववृन्दसैवितम् ॥	८३
दिव्यव्रजवयोरूपं कृष्णं वृन्दावनेश्वरम् । व्रजेन्द्रं संततैश्वर्यं व्रजवालैकवल्लभम् ॥	८४
यौवनोद्भिन्नकैशोरं वयसाऽद्भुतविग्रहम् । अनादिमादि सर्वेषां नन्दगोपमियां तमजम् ॥	८५
भुतिमृग्यमजं नित्यं गोपीजनमनोहरम् । [॥ परं धाम परं रूपं द्विभुजं गोकुलेश्वरम् ॥	८६
वल्लवीनन्दनं ध्यायेन्निर्गुणस्यैककारणम् । सुश्रीमन्तं नवं स्वच्छं श्यामधाममनोहरम् ॥	८७
भवीननीरदधेणीसुस्निग्धमञ्जुकण्डलम् । फुल्लेन्दीवरसत्कान्तिसुखस्पर्शं सुखावहम् ॥	८८
द्वलिताञ्जनकुञ्जाभचिकणं श्याममनोहरम् । सुस्निग्धनीलकुटिलाशेषसौरभकुतलम् ॥	८९
तदूर्ध्वं दक्षिणे भाले श्यामचूडामनोहरम्] । नानावर्णोज्ज्वलं राजच्छिखण्डदलमण्डितम् ॥ ९०	
मन्दारमञ्जुगोपुच्छचूडं चारुविभूषितम् । कचिद्बृहदलश्रेणिमुकुटेनाभिमण्डितम् ॥	९१
अनेकमणिमाणिक्यकिरीटभूषणं क्वचित् । लोलालकवृत्तं राजत्कोदीन्दुसदृशाननम् ॥	९२
कस्तूरीतिलकं भ्राजन्मञ्जुगोरोचनान्वितम् । नीलेन्दीवरसुस्निग्धं सुदीर्घदललोचनम् ॥	९३
आनृत्यद्भूलताश्लेषस्मितं साचिनिरीक्षणम् । सुचौरुभूतसौन्दर्यनासाग्रातिमनोहरम् ॥	९४
नासाग्रजमुक्ताशुमुग्धीकृतजगत्रयम् । सिन्दूरारुणसुस्निग्धाधरोष्ठसुमनोहरम् ॥	९५
नानावर्णोल्लसत्सर्गमकराकृतिकुण्डलम् । तद्रश्मिभञ्जुसदृगडमुकुराभसमयुतम् ॥	९६
कर्णोत्पलसुमन्दारमकरोत्तंसभूषितम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं मुक्ताहारस्फुरद्गलम् ॥	९७
विलसद्विष्यमाणिक्यमञ्जुकाञ्चनमिश्रितम् । कैरकङ्कणकेयूरकिङ्किणीकटशोभितम् ॥	९८
मञ्जुमञ्जीरसौन्दर्यश्रीमदङ्घ्रिविराजितम् । कर्पूरागरुकस्तूरीविलसच्चन्दनादिकम् ॥	९९
गोरोचनादिसंमिश्रदिव्याङ्गरागचित्रितम् । स्निग्धपीतपटीराजत्पद्मान्दोलिताञ्जनम् ॥	१००
गम्भीरनाभिकमलं रोमराजीनतल्लजम् । सुवृत्तजालुयुगलं पादपद्ममनोहरम् ॥	१०१
ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजकराङ्घ्रितलशोभितम् । खलेन्दुकिरणश्रेणीपूर्णं ब्रह्मैककारणम् ॥	१०२
केचिद्वदन्ति तस्यांशं ब्रह्म चिद्रूपमव्ययम् । तदंशं महाविष्णुं भवदन्ति मनीषिणः ॥	१०३
योगीन्द्रैः सनकाद्यैश्च तदेव हृदि चिन्त्यते । निर्भङ्गं ललिताशेषनिर्माणसारनिर्मितम् ॥	१०४
तिर्यग्ग्रीवजितानन्तकोटिकदर्थमुन्दरम् । वामांसापितसदृगं स्फुरत्काञ्चनकुण्डलम् ॥	१०५
सापाङ्गक्षणसस्मेरकोटिमन्यसुन्दरम् । कुञ्जिताधरविन्यस्तवर्षीयशुक्लस्वनः ॥	१०६
जगत्रयं मोहयन्तं मयं प्रेममुधार्षवे ॥	१०७

पार्वत्युवाच—

परमं कारणं कृष्णं गोविन्दारूपं [महत्स्यम् । वृन्दावनेश्वरं नित्यं निर्गुणस्यैककारणम् ॥ १०८

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः छ. द. च. द. पुस्तकस्थः । † छ. द. व्यतिरिक्तपुस्तकेषु पठ्यति पाठो दृश्यते । + एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. द. च. य. द. पुस्तकस्थः ।

१ म. 'मन्त्रस्य' । २ छ. य. 'वर्णवी' । ३ क. छ. द. च. य. द. 'वाहप्रत' । ४ छ. य. 'रत्न मु' । ५ छ. क. 'क' । ६ म. 'महल' ।

तत्तद्ब्रह्मसमाहात्म्यं किमैश्वर्यं च सुन्दरम् । तद्ब्रह्मि देवदेवेश श्रोतुमिच्छाम्य]हं प्रभो ॥ १०९

ईश्वर उवाच—

यद्ब्रह्मिनस्वचन्द्रांशुमहिमान्तो न विद्यते । तन्माहात्म्यं कियदेवि प्रोच्यते त्वं मुदा शृणु ॥ ११०

अनन्तकोटिव्रह्माण्डे अनन्तत्रिगुणोच्छ्रये । तत्कलाकोटिकोव्यंशा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १११

सृष्टिस्थित्यादिना युक्तास्तिष्ठन्ति तस्य वैभवाः । तद्रूपकोटिकोव्यंशाः कलाः कंदर्पविग्रहाः ॥ ११२

जगन्मोहं प्रकुर्वन्ति तदण्डान्तरसंस्थिताः । तदेहविलसत्कान्तिकोटिकोव्यंशको विभुः ॥ ११३

तत्प्रकाशस्य कोव्यंशरश्मयो रविविग्रहाः । तस्य स्वदेहकिरणैः परानन्दरसामृतैः ॥ ११४

परमामोदचिद्रूपैर्नर्गुणस्यैककारणैः । तदंशकोटिकोव्यंशा जीवन्ति किरणात्मकाः ॥ ११५

तद्ब्रह्मिपङ्कजद्वन्द्वनस्वचन्द्रमणिप्रभाः । आहुः पूर्णब्रह्मणोऽपि कारणं वेददुर्गमम् ॥ ११६

तदंशसौरभानन्तकोव्यंशो विश्वमोहनः । तत्स्पर्शपुष्पमन्धादिनानासौरभसंभवः ॥ ११७

तत्प्रिया प्रकृतिस्त्वाद्या राधिका कृष्णवल्लभा । तत्कलाकोटिकोव्यंशा दुर्गाद्यास्त्रिगुणात्मिकाः ॥ ११८

तस्या अङ्घ्रिरजःस्पर्शात्कोटिविष्णुः प्रजायते ॥ ११८

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे श्रीकृष्णचरिते वृन्दावनेमाहात्म्य एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५२०७

अथ सप्ततितमोऽध्यायः ।

पार्वत्युवाच—

यदोकारणमेतस्य ये वा पारिपदाः प्रभोः । तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व दयानिधे ॥ १

ईश्वर उवाच—

राधया सह गोविन्दं स्वर्णसिंहासने स्थितम् । पूर्वोक्तरूपलावण्यं दिव्यभूषाम्बरसज्जम् ॥ २

त्रिभङ्गमङ्गुसुल्लिङ्गं गोपीलोचनतारकम् । तद्बाह्वे योगपीठे च स्वर्णसिंहासनावृते ॥ ३

प्रत्यङ्गरभसवेशाः प्रधानाः कृष्णवल्लभाः । ललिताद्याः प्रकृत्यंशा मूलप्रकृती राधिका ॥ ४

संमुखे ललिता देवी श्यामला वायुकोणके । उत्तरे श्रीमती धन्या ऐशान्या श्रीहरिप्रिया ॥ ५

विशाखा च तथा पूर्वे शैव्या चाग्रौ ततः परम् । पश्चा च दक्षिणे पश्चान्नैर्ऋते क्रमशः स्थिताः ॥ ६

योगपीठे कैशराग्रे चारुचन्द्रावती प्रिया । अष्टौ प्रकृतयः पुण्याः प्रधानाः कृष्णवल्लभाः ॥ ७

[*प्रधानप्रकृतिस्त्वाद्या राधा चन्द्रावती सप्ता । चन्द्रावली चित्ररेखा चन्द्रा मदनसुन्दरी ॥ ८

प्रिया च श्रीमधुमती चन्द्ररेखा हरिप्रिया । षोडशाऽऽद्याः प्रकृतयः प्रधानाः कृष्णवल्लभाः] ॥ ९

वृन्दावनेश्वरी राधा तथा चन्द्रावली प्रिया । अभिन्नगुणलावण्यसौन्दर्यार्थर्यलोचनाः ॥ १०

मनोहरा मुखवेषाः किशोरीवयसोज्ज्वलाः । अग्रे [सरास्तथा चान्या गोपकन्याः सहस्रशः ॥ ११

शुद्धकाञ्चनपुञ्जाभाः सुप्रसन्नाः सुलोचनाः । तद्रूपहृदयारूढास्तदाश्लेषसमुत्सुकाः ॥ १२

श्यामामृतरसे मग्नाः स्फुरत्तद्भावमानसाः । नेत्रोत्पलार्चिते कृष्णपादाब्जेष्वर्पितचेतसाः ॥ १३

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः ख. ड. च. ड. पुस्तकस्थः । † एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. ज. ड. पुस्तकस्थः ।

१ स. घ. विदुः । २ स. "दाकर" । ३ ज. "हभुजगु" । ४ स. "केसरी" । ५ स. "वलित्रि" । ६ क. "योधारलो" ।

श्रुतिरूप्यास्ततो दक्षे सदस्यायुसंयुताः । जगन्मुष्पीकृताकारा हृदतिष्ठुष्णालसाः ॥ १४
 नानासत्तरास्तरालापमुष्पीकृतजगत्प्रयाः । तन्निगूढरदस्यानि गायन्त्यः मेमविह्वलाः ॥ १५
 देवकन्यास्ततः सैव्ये दिव्यरोषा रसोज्ज्वलाः । नानानिदग्ध्यनिपुणा दिव्यभावभरान्विताः ॥
 सौन्दर्यातिशयाद्याध कदाशातिमनोहराः । निर्व्यञ्जास्तत्र गौरिन्दे तदङ्गस्वर्गनोत्तमुद्राः ॥ १७
 तन्नाथमप्रमनसः स्मितसाचिनिरक्षिणाः । मन्दिरस्य तेषां वासं प्रियया विशदावृते (!) ॥ १८
 समानोपपद्यतः समानरत्नपौरुषाः । समानगुणकर्मणः समानाभरणाः प्रियाः ॥ १९
 समानस्वरसंगीतवेषु रादनतत्पराः । श्रीदामा पथिमद्वारे वसुदामा तथोचरे ॥ २०
 सुदामा च तथा पूर्वं किङ्किणी चापि दक्षिणे । तद्वाद्ये स्वर्णपीठे च सुवर्णमन्दिरावृते ॥ २१
 स्वर्णवैजन्तरस्ये तु स्वर्णाभरणभूषिते । स्नोकठुष्णांशुभद्रार्थगोपालरयुतायुतैः ॥ २२
 शृङ्गवीणानेषुवेषप्रयोवेषाकृतिस्वरैः । तदुष्णानसंगुक्तगोपत्री रसविह्वलैः ॥ २३
 चित्रार्पितैश्चिद्रूपैः सदाऽऽनन्दांशु(न्दाधु)रूपिभिः । पुलकाकुलसर्वाङ्गैर्गोपीन्द्रैरिव विस्मितैः २४
 क्षरत्पयोभिर्गोष्ठैर्नन्दैरसंख्यातैरुपावृतम् । तद्वाद्ये स्वर्णमाचरे कोटिसूर्यसमुज्ज्वले ॥ २५
 चतुर्दिक्षु महोद्यानमञ्जुसारभमोहिते । पथिमे संपुरे श्रीमत्पारिजातद्रुमाश्रये ॥ २६
 तत्रापस्तु स्वर्णपीठे स्वर्णमन्दिरमण्डिते । तन्मध्ये मणिमाणिक्यदिव्यसिंहासनोज्ज्वले ॥ २७
 तत्रोपरि पेरानन्दं वासुदेवं जगत्प्रभुम् । त्रिगुणातीतचित्रं सर्वकारणकारणम् ॥ २८
 इन्द्रनीलघनश्यामं नीलकुक्षितकुन्तलम् । पद्मप्रविशालाशं मकराकृतिकुण्डलम् ॥ २९
 चतुर्भुजं तु चक्रासिगदाशङ्खद्वन्द्वजायुधम् । आद्यन्तरहितं नित्यं प्रधानं पुरुषोत्तमम् ॥ ३०
 ज्योतीरूढं महद्दाम पुराणं वनमालिनम् । पीताम्बरधरं क्षिप्रं दिव्यभूषणभूषितम् ॥ ३१
 दिव्यानुलेपनं राजधिभिताद्रमनोहरम् । रुक्मिणी सत्यभामा च नामजिती सुलक्षणा ॥ ३२
 मिश्रविन्दाऽनुविन्दा सुनन्दा जाम्बवती मिया । सुशीला चाष्ट महिला वासुदेवमियास्ततः ॥ ३३
 उद्भजित्योः पारिपदायुतयोर्भक्तितत्पराः (!) । उत्तरे समहोद्याने हरिचन्दनसंश्रये ॥ ३४
 तत्रापस्तु स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डिते । तन्मध्ये हेमनिर्माणदले सिंहासनोज्ज्वले ॥ ३५
 तत्रैव सह रैवत्या संकर्षणहलायुधम् । ईश्वरस्य प्रियानन्तमभिन्नगुणरूपिणम् ॥ ३६
 शुद्धस्फटिकसंकाशं रक्ताम्बुजदलेक्षणम् । नीलपट्टधरं क्षिप्रं दिव्यभूषास्रगम्बरम् ॥ ३७
 मधुपाने सदाऽऽसक्तं मधुपूर्णतलोचनम् । प्रवीरदक्षिणे भागे मञ्जुनाभ्यन्तरस्थिते ॥ ३८
 संतानवृक्षमूलं तु मणिमन्दिरमण्डितम् । तन्मध्ये मणिमाणिक्यदिव्यसिंहासनोज्ज्वले ॥ ३९
 प्रद्युम्नं च रतीदेवं तत्रोपरि सुसंस्थितम् । जगन्मोहनसौन्दर्यसारश्रेणीरसात्मकम् ॥ ४०
 असिताम्भोजपुञ्जाभमरविन्ददलेक्षणम् । दिव्यालंकारभूषाभिर्दिगव्यन्धानुलेपनम् ॥ ४१
 जगन्मुष्पीकृताशेषसौन्दर्यार्थयविग्रहम् । पूर्वोद्याने महारम्ये सुरद्रुमसमाश्रये ॥ ४२
 तत्रापस्तु स्वर्णपीठे हेममण्डपमण्डिते । तस्य मध्यस्थिते राजदिव्यसिंहासनोज्ज्वले ॥ ४३
 दिव्योपया समं श्रीमदनिरुद्धं जगत्पतिम् । सान्द्रानन्दघनश्यामं सुस्निग्धं नीलकुन्तलम् ॥ ४४
 सुभ्रून्नतलताभङ्गं सुकपोलं सुनासिकम् । सुग्रीवं सुन्दरं वक्षोमनोहरमनोहरम् ॥ ४५
 किरीटिनं कुण्डालिनं कण्ठभूषाविभूषितम् । मञ्जुमञ्जीरमाधुर्यार्थसौन्दर्यविग्रहम् ॥ ४६

प्रियभृत्य गणाराध्यं यत्र संगीतकप्रियम् । पूर्णब्रह्म सदानन्दं शुद्धसत्त्वस्वरूपिणम् ॥ ४७
 तस्योर्ध्वं चान्तरिक्षे च विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् । अनादिमाद्यं चिद्रूपं चिदानन्दं परं विभुम् ॥ ४८
 त्रिगुणातीतमव्यक्तं नित्यमक्षयमव्ययम् । समेषु पुञ्जमाधुर्यसौन्दर्यश्यामविग्रहम् ॥ ४९
 नीलकुञ्चितमुस्त्रिगन्धकेशपाशातिमुन्दरम् । अरविन्ददलसिग्धसुदीर्घचारुलोचनम् ॥ ५०
 किरीटकुण्डलोद्गण्डं शुद्धसत्त्वात्मभिर्वृतम् । आत्मारामैश्च चिद्रूपैस्तन्मूर्तिध्यानतत्परैः ॥ ५१
 हृदयारूढतद्धानैर्नानाग्रन्थस्तलोचनैः । कियते हैतुकी मूर्तिर्हृद्गतिं कायभाषितैः (?) ॥ ५२
 तत्सन्ध्ये यक्षगन्धर्वसिद्धविद्याधरादिभिः । सुकान्तैरप्सरःसंघैर्नृत्यसंगीततत्परैः ॥ ५३
 [* तदङ्गभजनं कामं वाञ्छञ्जिः कृष्णलालसैः । तदग्रे वैष्णवैः सर्वैश्चान्तरिक्षे सुखासने] ॥ ५४
 महादनारदाद्यैश्च कुमारशुकवैष्णवैः । जनकाद्यैस्सद्भावैर्हृद्वाह्यस्फूर्तितत्परैः ॥ ५५
 पुलकाकुलसर्वाङ्गैः स्फुरत्प्रेमसमाकुलैः । रहस्यामृतसंसिक्तैरर्थयुग्माक्षरो मनुः ॥ ५६
 मन्त्रचूडामणिः प्रोक्तः सर्वमन्त्रैककारणम् । सर्वदेवस्य मन्त्राणां कैशोरमन्त्रं हैतुकम् (?) ॥ ५७
 सर्वकैशोरमन्त्राणां हेतुश्चूडामणिर्मनुः । जपं कुर्वन्ति मनसा पूर्णप्रेमसुखाश्रयाः ॥ ५८
 वाञ्छन्ति तत्पदाम्भोजे निश्चलं प्रेमसाधनम् । तद्वाह्यै स्फटकाद्युच्चप्राचीरे सुमनोहरे ॥ ५९
 कुङ्कुमैः सितरक्ताद्यैश्चतुर्दिक्षु समुज्ज्वलैः । शुक्लं चतुर्भुजं विष्णुं पश्चिमे द्वारपालकम् ॥ ६०
 शङ्खचक्रगदापद्मकिरीटादिविभूषितम् । रक्तं चतुर्भुजं पद्मशङ्खचक्रगदायुधम् ॥ ६१
 किरीटकुण्डलोदीप्तं द्वारपालकमुचरे । गौरं चतुर्भुजं विष्णुं शङ्खचक्रगदायुधम् ॥ ६२
 किरीटकुण्डलाद्यैश्च शोभितं वनमालिनम् । पूर्वद्वारे द्वारपालं गौरं विष्णुं प्रकीर्तितम् ॥ ६३
 कृष्णवर्णं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रादिभूषणम् । दक्षिणद्वारपालं तु श्रीविष्णुं कृष्णवर्णकम् ॥ ६४
 श्रीकृष्णचरितं हेतयः पठेत्प्रयतः शुचिः । मृणुयाद्वाऽपि यो भक्त्या गोविन्दे लभते रतिम् ॥ ६५

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे श्रीकृष्णचरिते सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५२७२

अपेकसप्ततितमोऽध्यायः ।

धीदेव्युवाच—

भगवन्सर्वभूतेश सर्वोत्तमस्तर्वसंभव । देवदेव महादेव सर्वज्ञ करुणाकर ॥ १
 त्वयाऽनुकम्पितैवाहं भूयोऽप्याहानुकम्पया । त्रैलोक्यमोहना मन्त्रास्त्वया मे कथिताः ममो ॥ २
 तेन देवेन गोपीभिर्मोहमोहनरूपिणा । केन केन विशेषेण चिक्रीडे तद्ददस्व मे ॥ ३

महादेव उवाच—

एकदा वादयन्वीणां नारदो मुनिपुंगवः । कृष्णावतारमात्राय प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ४
 गत्वा तत्र महायोगमापेक्षं विभुमच्युतम् । बालनाय्यधरं देवं ददृशे नन्दवेश्मनि ॥ ५
 सुकोमलपटास्तीर्णह्रिमपर्यङ्ककोपरि । शयानं गोपकन्याभिः प्रेक्ष्यमाणं सदा मुदा ॥ ६

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. द. छ. ज. म. द. पुस्तकस्थः । + पुराणव्याख्यान आर्षः ।

१ क. म. 'मुन्तलु' । २ क. ख. द. घ. छ. द. 'की मकिहं' । ३ ख. 'म' । देवस्य सर्वमे । ४ घ. 'ब्रहेतु' ।
 ५ घ. म. 'दे स्पृष्ट' । ६ छ. द. घ. छ. द. रतिम् ।

अतीव सुकुमाराङ्गं मुग्धं मुग्धविलोकनम् । विस्रस्तनीलकुटिलकुन्तलावलिमण्डलम् ॥
 किञ्चित्सिताङ्कुरव्यञ्जदेकद्वरदकुदमलम् । स्वप्रभाभिर्भासयन्तं समस्तभवनोदरम् ॥
 दिग्वाससं समालोक्य सोऽतिहर्षमवाप ह । संभाष्य गोपतिं नन्दमाह सर्वं प्रभुमियः ॥
 नारायणपराणां तु जीवनाद्यतिदुर्लभम् । अस्य प्रभावमतुलं न जानन्तीह केचन ॥
 भवब्रह्मादयोऽप्यस्मिन्नतिं वाञ्छन्ति शाश्वतीम् । चरितं चास्य बालस्य सर्वेषामेव हर्षणम् ॥
 मुदा गायन्ति शृण्वन्ति त्वभिनन्दन्ति तादृशाः । अस्मिंस्त्व सुतेऽचिन्त्यप्रभावे स्निग्धमानसाः ॥
 तरिष्यन्ति न तेषां वै भववाधा भविष्यति । मुञ्चेद्वरलोकाशाः सर्वा बल्लवसत्तम ॥
 एकान्तेनैकभावेन बालेऽस्मिन्प्रीतिमाचर । इत्युक्त्वा नन्दभवनाभिष्क्रान्तो मुनिपुङ्गवः ॥
 तेनाचितो विष्णुबुद्ध्या प्रणम्य च विसर्जितः । अथासौ चिन्तयामास महाभागवतो मुनिः ॥
 अस्य कान्ता भगवती लक्ष्मीर्नारायणे हरौ । विधाय गोपिकारूपं कीदार्थं शार्ङ्गधन्वनः ॥
 अवश्यमवतीर्णा सा भविष्यति न संशयः । तामहं विचिनोम्यद्य गेहे गेहे व्रजौकसाम् ॥
 विमृश्यैवं मुनिवरो गेहानि व्रजवासिनाम् । प्रविवेशातिथिर्भूत्वा विष्णुबुद्ध्या सुपूजितः ॥
 सर्वेषां बल्लवादीनां रतिं नन्दसुते पराम् । दृष्ट्वा मुनिवरः सर्वान्मनसा प्रणनाम ह ॥
 गोपानां च गृहे बालां ददर्श श्वेतरूपिणीम् । स दृष्ट्वा तर्कयामास रमा एषा न संशयः ॥
 प्रविवेश ततो धीमान्नन्दसख्युर्महात्मनः । कस्यचिद्रोषवर्षस्य भानुनाम्नो गृहं महत् ॥
 आर्चतो विधिवत्तेन सोऽप्यपृच्छन्महामनाः । साधो त्वमसि विख्यातो धर्मनिष्ठतया भुवि ॥
 तवाहं धनधान्यादिसमृद्धिं संविभावये । कश्चित्ते योग्य पुत्रोऽस्ति कन्या वा शुभलक्षणा ॥
 यतस्ते कीर्तिरखिलं लोकं व्याप्य भविष्यति । इत्युक्तो मुनिवर्येण भानुरानीय पुत्रकम् ॥
 महातेजस्विनं हस्तं नारदायाभ्यवादयत् । दृष्ट्वा मुनिवरस्तं तु रूपेणामतिमं भुवि ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षं मुग्रीवं सुन्दरभुवम् । चारुदन्तं चारुकर्णं सर्ववियवसुन्दरम् ॥
 तं समाश्लिष्य बाहुभ्यां स्नेहाश्रुणि विमुच्य च । ततः सगद्गदं प्राह प्रणयेन महामुनिः ॥

नारद उवाच—

अयं शिशुस्ते भविता सुसत्ता रामकृष्णयोः । विहरिष्यति ताभ्यां च रात्रिदिन(व)मतन्द्रितः ॥
 तत आभाष्य तं गोपप्रवरं मुनिपुंगवः । यदा गन्तुं मनश्चक्रे तत्रैवं भानुरब्रवीत् ॥

भानुरवाच—

एकाऽस्ति पुत्रिका देव देवपत्न्युपमा मम । कनीयसी शिशोरस्य जडान्धवधिराकृतिः ॥
 उत्साहाद्गृध्रे याचे त्वां परं भगवत्तम । प्रसन्नशष्टिमात्रेण सुस्थिरां कुरु बालिकाम् ॥
 श्रुत्वैवं नारदो वाचयं कौतुकाकृष्टमानसः । अथ प्रविश्य भवनं नुवर्त्ती भूतले सुताम् ॥
 उत्थाप्याष्ट वि(नि)धायान्तिभ्रेदिविहलमानसः । [भानुरप्यापयो भक्तिमग्नो मुनिवरान्तिकम् ॥
 अथ भागवतश्रेष्ठः कृष्णस्यातिथियो मुनिः । दृष्ट्वा तस्याः परं रूपमष्टाधुतमनूतम्] ॥
 अभूत्प्राप्तमं मुग्धो हरिमेमा महामुनिः । शिष्याय परमानन्दसिन्धुमेकरसायनम् ॥
 मुहूर्तद्वयं तत्र मुनिरासीच्छिलोपपः । मुनीन्द्रः प्रतिबुद्धस्तु वनेऽन्यैरप्य नोचने ॥

महाविस्मयमापन्नस्तूष्णीमेव स्थितोऽभवत् । अन्तर्हृदि महाबुद्धिरेवमेवं व्यचिन्तयत् ॥ ३७
 भ्रान्तं सर्वेषु लोकेषु मया स्वच्छन्दचारिणा । अस्या रूपेण सदृशी दृष्टा नैव च कुत्रचित् ॥ ३८
 ब्रह्मलोके रुद्रलोके इन्द्रलोके च मे गतिः । न कोऽपि शोभाकोट्यंशः कुत्राप्यस्या विलोकिताः ॥
 महामाया भगवती दृष्टा शैलेन्द्रनन्दिनी । यस्या रूपेण सकलं मुह्यते सचराचरम् ॥ ४०
 साऽप्यस्याः सुकुमाराङ्गी लक्ष्मीं नाऽऽप्नोति कर्हिचित् । लक्ष्मीः सरस्वती कान्तिर्विद्याद्याश्च वरस्त्रियः
 छायापि स्पृशन्त्यथ कदाचिन्नैव (नेति) दृश्यते । विष्णोर्यन्मोहनं रूपं हरो येन विमोहितः ॥ ४२
 मया दृष्टं च तदपि कुतोऽस्याः सदृशं भवेत् । ततोऽस्यास्तत्त्वमाज्ञातुं न मे शक्तिः कथंचन ४३
 अन्ये चापि न जानन्ति प्रायेणैनां हरेः प्रियाम् । अस्याः संदर्शनादेव गोविन्दचरणाम्बुजे ॥ ४४
 या प्रेमर्दिरभूत्सा मे भूतपूर्वा न कर्हिचित् । एकान्ते नौभि भवतीं दर्शयित्वाऽतिवैभवम् ॥ ४५
 कृष्णस्य संभवत्यस्या रूपं परमतुष्टये । विमृश्यैवं मुनिर्गोपप्रवरं प्रेप्य कुत्रचित् ॥ ४६
 निभृते परितुष्टाव बालिकां दिव्यरूपिणीम् । अपि देवि महायोगे मायेश्वरि महामये ॥ ४७
 महामोहनदिव्याङ्गि महामाधुर्यवर्षिणि । महाद्भुतरसानन्दशिथिलीकृतमानसे ॥ ४८
 महाभायेन केनापि गताऽसि मम हृत्पथम् । नित्यमन्तःमुखा दृष्टिस्तव देवि विभाव्यते ॥ ४९
 अन्तरेव महानन्दपरितृप्तैव लक्ष्यसे । प्रसन्नं मधुरं सौम्यमिदं ते मुखमण्डलम् ॥ ५०
 व्यनक्ति परमार्थं कमप्यन्तःसुखोदयम् । रजःसंवन्धिकलिकाशक्तिस्तु त्वाऽतिशोभने(?) ॥ ५१
 सृष्टिस्थितिसमाहाररूपिणी त्वमधिष्ठिता । तत्त्वं विशुद्धसत्त्वा मुक्तकिर्चिद्यात्मिका परा ॥ ५२
 परमानन्दसंदोहं दधती वैष्णवं परम् । कलयाऽऽश्चर्यविभवे ब्रह्मरुद्रादिदुर्गमे ॥ ५३
 योगीन्द्राणां ध्यानपथं न त्वं स्पृशसि कर्हिचित् । इच्छाशक्तिर्ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिस्तवेशितुः ५४
 तर्वांशमात्रमित्येवं मनीषा मे प्रवर्तते । मायाविभूतयोऽचिन्त्यास्तन्मायार्भकमायिनः ॥ ५५
 परेशस्य महाविष्णोस्ताः सर्वास्ते कैलाः कलाः । आनन्दरूपिणी शक्तिस्त्वमीश्वरी न संशयः ॥ ५६
 त्वया च क्रीडते कृष्णो नूनं वृन्दावने वने । कौमारेणैव रूपेण त्वं विश्वस्य च मोहिनी ॥ ५७
 तारुण्यवयसा स्पृष्टं कीदृक्ते रूपमद्भुतम् । कीदृशं तव लावण्यं लीलाहासेक्षणान्वितम् ॥ ५८
 हरिमाणुपलोभेन पराश्चर्यमयं भवेत् । द्रष्टुं तदहमिच्छामि रूपं ते ईरिवल्लभम् ॥ ५९
 येन नन्दमुतः कृष्णो मोहं समुपयास्यति । इदानीं मम कारुण्यान्निनरूपं महेश्वरि ॥ ६०
 मणताय मपन्नाय प्रकाशयितुमर्हसि । इत्युक्त्वा मुनिवर्षेण तदनुव्रतचेतसा ॥ ६१
 महामायेश्वरीं नत्वा महानन्दमयीं पराम् । महामेधं तरोत्कण्ठाव्याकुलाङ्गीं शुभेक्षणां ॥ ६२
 ईक्षमाणेन गोविन्दमेवं वर्णयता स्थितम् । जय कृष्ण मनोहारिज (ञ्ज) य वृन्दावनमिय ॥ ६३
 जय भूभङ्गललित जय वेणुरवाकुल । जय बह्मकृतोत्तंस जय गोपीविमोहन ॥ ६४
 जयकुङ्कुमलिताङ्ग जय रत्नविभूषण । कदाऽहं त्वत्प्रसादेन त्वनया दिव्यरूपया ॥ ६५
 सहितं नवतारुण्यमनोहरवपुःश्रिया । विलोकयिष्ये कैशोरमोहन त्वां जगत्पते ॥ ६६
 एवं कीर्तयतस्तस्य तत्क्षणादेवं सा पुनः । बभूव दधती दिव्यं रूपमत्यन्तमोहनम् ॥ ६७
 चतुर्दशान्दपयसा ललितं ललितं परम् । समानवयसथान्यास्तदैव व्रजबालिकाः ॥ ६८
 आगत्य वेष्टयामासुर्दिव्यभूषान्वरसंजः । मुनीन्द्रः स्तुतिनिश्चेष्टो बभूवाऽऽश्चर्यमोहितः ॥ ६९

वस्त्रास्तास्तु वयस्यायाश्रणाम्बुकणैर्मुनिम् । निपिच्य बोधयामासुरुत्तुश्च कृपयाऽन्विताः ॥ ७०

बाला ऊचुः—

मुनिवर्ष महाभाग महायोगेश्वरेश्वर । त्वयैव परया भक्त्या भगवान्हरीश्वरः ॥ ७१
 नूनमाराधितो देवो भक्तानां कामपूरकः । यदियं ब्रह्मरुद्रार्च्यैर्देवैः सिद्धमुनीश्वरैः ॥ ७२
 महाभागवतैश्चान्यैर्दुर्दर्शा दुर्गमाऽपि च । अत्यद्भुतवयोरूपमोहिनी हरिवल्लभा ॥ ७३
 केनाप्यचिन्त्यभाग्येन तव दृष्टिपथं गता । उचितोत्तिष्ठ विप्रपं धैर्यमालम्ब्य सत्वरम् ॥ ७४
 एनां प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुरु पुनः पुनः । किं न पश्यसि चार्चयद्भूमिपत्यन्तव्याकुलामिव ॥ ७५
 अस्मिन्नेव क्षणे नूनमन्तर्धानं गमिष्यति । नानया सह संलापः कथंचित्ते भविष्यति ॥ ७६
 दर्शनं च पुनर्नास्याः प्राप्स्यसि ब्रह्मवित्तम । किंतु ब्रुन्दावने वाऽपि भात्यशोकलता शुभा ॥ ७७
 सर्वकालेऽपि पुष्पाढ्या सर्वदिग्व्यापिसौरभा । गोवर्धनाददूरेण कुसुमाख्यसररतटे ॥ ७८
 तन्मूले हर्षरात्रे तु द्रक्ष्यस्यस्मानशेषतः । श्रुत्वैवं वचनं तासां स्नेहविक्रवचेतसाम् ॥ ७९
 यावत्प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेदण्डवन्मुनिः । मुहूर्तद्वितयं बालां नानानिर्माणशोभनाम् ॥ ८०
 आद्वयै भानुं प्रोवाच नारदः सर्वशोभनाम् । एवंस्वभावा बालेयं न साध्या दैवतैरपि ॥ ८१
 किं तु यद्वह्मेतस्याः पदचिह्नविभूषितम् । तत्र नारायणो देवः सर्वदेवगणैः सह ॥ ८२
 लक्ष्मीश्च वसते नित्यं सर्वाभिधैव सिद्धिभिः । अद्य एनां वरारोहां सर्वभूषणभूषणाम् ॥ ८३
 देवीमिव परां गेहे रक्ष यत्नेन सत्तम । इत्युक्त्वा मनसैवेनां महाभागवतोत्तमः ॥ ८४
 तद्रूपमेव संस्मृत्य प्रविष्टो गहनं वनम् । अशोकलतिकामूलमासाद्य मुनिपुङ्गवः ॥ ८५
 प्रतीक्षमाणो देवीं तां तत्रैवाऽऽगम्यैनेन हि । स्थितोऽत्र प्रेमविकलश्चिन्तयन्कृष्णवल्लभाम् ॥ ८६
 अथ मध्यनिशाभागे युक्त्यः परमाद्भुताः । पूर्वदृष्टास्तथाऽन्याश्च विचित्राभरणस्रजः ॥ ८७
 हृष्टा मनसि संभ्रान्तो दण्डवत्पतितो भुवि । परिवार्य मुनिं सर्वास्तास्ताः प्रविविशुः शुभाः ॥ ८८
 प्रयुक्तामोऽपि स मुनिः किंचित्स्वाभिमतं म्रियम् । नाशकल्पेमलावण्यम्रियभाषाप्रधापितः ॥ ८९
 अथाऽऽगता मुनिश्रेष्ठ कृताञ्जलिमिव स्थितम् । भक्तिभारानतग्रीवं सविस्मयं ससंभ्रमम् ॥ ९०
 सुविनीततमं प्राह तत्रैव करुणान्विता । अशोकमालिनी नाम्ना अशोकवनदेवता ॥ ९१

अशोकमालिन्युवाच—

अशोककलिकायां तु वसाम्यस्यां महामुने । रक्ताम्बरधरा नित्यं रक्तमाल्यानुलेपना ॥ १२
 रक्तसिन्दूरकलिका रक्तोत्पलवर्तसिनी । रक्तमाणिक्यकेयूरमुकुटादिविभूषिता ॥ १३
 एकदा प्रियया सार्धं विहरन्त्यो भञ्जतसे । तत्रैव मिलिता गोपवालिकाश्चित्रवाससः ॥ १४
 अहं चाशोकमालाभिर्गोपवेषधरं हरिम् । रमारुभाश्च ताः सर्वा भक्त्या सम्यगपूजयम् ॥ १५
 ततः प्रभृति चैतासां मध्ये तिष्ठामि सर्वदा । भूषाभिर्विविधाभिश्च तोषयित्वा रमापतिम् ॥ १६
 परापरमहं सर्वं विजानामीह सर्वतः । गोगोपगोपिकादीनां रहस्यं चापि वेदम्यहम् ॥ १७
 तव जिज्ञासितं चापि हृदि प्रतिविभाषितम् । तां देवीमद्भुताकारामद्भुतानन्ददायिनीम् ॥ १८
 हरेः प्रियां हिरण्याभां हीरकोज्ज्वलमुद्रिकाम् । कथं पश्यामि लोलाक्षीं कथं वा तत्पदाम्बुजम् ॥ १९
 आराध्यतेऽतिभक्त्येति त्वया ब्रह्मन्विमर्शितम् । तत्र ते कथयिष्यामि वृत्तान्तं सुमहात्मनाम् ॥ २००

मानसे सरसि स्थित्वा तपस्तीव्रमुपेयुषाम् । जपतां सिद्धिमन्त्रांश्च ध्यायतां हरिमीश्वरम् ॥ १४१ ॥
मुनीनां काङ्क्षतां नित्यं तस्या एव पदाम्बुजम् । एकसप्ततिसाहस्रसंख्यातानां महौजसाम् ॥
तत्तेऽहं कथयाम्यद्य तद्रहस्यं परं वने ॥ १०२

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे श्रीतापाकृष्णमाहात्म्यकथन नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५३७४

अथ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच—

सदेकाग्रमना भूत्वा शृणु देवि वरानने । आसीदुग्रतपा नाम मुनिरेको दृढव्रतः ॥ १
साधिको ह्यग्निभक्षश्च चचारात्यद्भुतं तपः । जजाप परमं जाप्यं मन्त्रं पञ्चदशाक्षरम् ॥ २
काममन्त्रेण पुटितं कामं कामवरप्रदात् । कृष्णायेति पदं स्वाहासहितं सिद्धिदं परम् ॥ ३
दध्यौ च इयामलं कृष्णं रासोनमत्तं वरोत्सुकम् । पीतपट्टधरं वेषुं करेणाधरमर्पितम् ॥ ४
नवयौवनसंपन्नं कर्षन्तं पाणिना प्रियाम् । एवं ध्यानपरः कल्पशतान्ते देहमुत्सृजन् ॥ ५
सुनन्दनामगोपस्य कन्याऽभूत्स महापुनिः । सुनन्देति समाख्याता या वीणां विभ्रति करे ॥ ६
मुनिरन्यः सत्यतपा इति ख्यातो महाव्रतः । स शुष्कपत्रभुक्तोऽपि प्रजजाप परं मनुम् ॥ ७
रत्यन्तं कामबीजेन पुटितं च दशाक्षरम् । स प्रदध्यौ मुनिवरश्चित्रवेपधरं हरिम् ॥ ८
धृत्वा रमाया दोह्येष्टीद्वितयं कङ्कणोज्ज्वलम् । वृत्यन्तं तन्मुदं तं च संक्षिप्यन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ९
हसन्तमुच्चैरानन्दतरङ्गं जठराम्बरे । दधत् वेषुमाजानुवैजयन्त्या विराजितम् ॥ १०
स्वेदाम्भःकणसंसिक्तललाटवनिताननम् । त्यक्त्वा त्यक्त्वा स वै देहं तपसा च महापुनिः ॥ ११
दशकल्पान्तरे चायं जातो नन्दवनादिह । सुभद्रनाम्नो गोपस्य कन्या भद्रेति विद्युता ॥ १२
यस्याः पृष्ठतले दिव्यं व्यजन्तं परिदृश्यते । हरिधामाभिधानस्तु कश्चिदासीन्महापुनिः ॥ १३
सोऽतप्यत तपः कृच्छ्रं नित्यं त्यक्त्वैव भोजनम् । आशुसिद्धिकरं मन्त्रं विशत्यर्णं प्रजप्तवान् ॥ १४
अनन्तरं कामबीजादध्यारूढं तु दैवतम् । माया तत्पुरतो व्योमहंसासृज्युतिचन्द्रकम् ॥ १५
ततो दशाक्षरं पञ्चाक्षमोयुक्तं स्मरादिकम् । दध्यौ वृन्दावने रम्ये माधवीमण्डपे प्रभुम् ॥ १६
उत्तानशायिनं चारुपल्लवास्तरणोपरि । कदाचिदतिकामार्तवल्लव्या रक्तनेत्रया ॥ १७
वक्षोजपुगमाच्छाद्य विपुलोरःस्थलं मुहुः । संतुम्बमानं गण्डान्तैस्तप्यमानवदच्छदम् ॥ १८
कलयन्तं प्रियां दोर्भ्यां सहासं समुदाऽद्भुतम् । स मुनिश्च वदुन्देहांस्त्यक्त्वा कल्पत्रयान्तरे ॥ १९
सारङ्गनाम्नो गोपस्य कन्याऽभूच्छुभलक्षणा । रङ्गवेणीति विख्याता निपुणा चित्रकर्मणि ॥ २०
यस्या दन्तेषु हृदये चित्रिताः शोणविन्दवः । ब्रह्मवादी मुनिः कश्चिज्जासालिरिति विद्युतः ॥ २१
स तपःसु रतो योगी विचरन्पृथिवीमिमाम् । स एकस्मिन्महाराण्ये योजनायतमिच्छते ॥ २२
यदृच्छया गतोऽश्नयदेकां वर्षां मुञ्चोभनाम् । सर्वतः स्फटिकावन्धतटां स्वाहुजलान्विताम् ॥ २३
विकासिकमलामोदवायुना परिशीलिताम् । तस्याः पश्चिमदिग्भागे मूले चतपहीरुहे ॥ २४
अपश्यत्तापसीं कांचित्कुर्वतां दारुणं तपः । तारुण्यवयसा युक्तां रूपेणातिमनोहराम् ॥ २५

चन्द्रांशुसदृशाभासां सर्वावयवशोभनाम् । कृत्वा कटितटे वामपाणिं दक्षिणहस्ततः ॥ २६
 ज्ञानमुद्रां च विभ्राणामनिमेषितलोचनाम् । त्यक्त्वाऽऽग्रं विहारं च मुनिश्चलतया स्थिताम् ॥
 जिज्ञासुस्तां मुनिवरस्तस्थौ तत्र शतं समाः । तदन्ते तां समुत्थाप्य चलितां विनयान्मुनिः ॥ २८
 अपृच्छत्का त्वमाश्चर्यरूपे किं वाऽऽचरिष्यसि । यदि योग्यं भवेत्तर्हि कृपया वक्तुमर्हसि ॥ २९
 अथाब्रवीच्छनैर्वाला तपसाऽतीव कथिता । ब्रह्मविद्याऽहमतुला योगीन्द्र्या च मृत्यते ॥ ३०
 साऽहं हरिपदाम्भोजकाम्यया सुचिरं तपः । चराम्यस्मिन्वने घोरं ध्यायन्ती पुरुषोत्तमम् ॥ ३१
 ब्रह्मानन्देन पूर्णाऽहं तेनाऽऽनन्देन तृप्ताऽमी । तथाऽपि शून्यमात्मानं मन्ये कृष्णरतिं विना ॥ ३२
 इदानीमतिनिर्विण्णा देवस्यास्य विसर्जनम् । कर्तुमिच्छामि पुण्यायां वापिकायामिहं वु ॥ ३३
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या मुनिरत्यन्तविस्मितः । पतित्वा चरणे तस्याः कृष्णोपासाविधिं शुभम् ॥
 पमच्छ परममीतस्त्यक्त्वाऽध्यात्मविरोचनम् । तयोक्तपञ्चमाज्ञाय जगाम मानसं सरः ॥ ३५
 ततोऽतिदुष्टं चक्रे तपो विस्मयकारकम् । एकपादस्थितः सूर्यं निर्निमेषं विलोकयन् ॥ ३६
 मन्त्रं जजाप परमं पञ्चविंशतिवर्णकम् । दध्यौ परमभावेन कृष्णमानन्दरूपिणम् ॥ ३७
 चरन्तं ब्रजवीथीषु विचित्रगतिलीलया । [*ललितैः पादविन्यासैः कणयन्तं च नूपुरम् ॥ ३८
 चित्रकन्दर्पचेष्टाभिः सस्मितापाङ्गवीक्षितैः । संमोहिन्याख्यया वंश्या पञ्चम्याऽरुणचित्रया(?) ॥ ३९
 विम्बोष्ठपुटचुम्बिन्या कलालापैर्मनोज्ञया । हरन्तं ब्रजरामाणां मनांसि च वर्षपि च ॥ ४०
 श्लथनीविधिरागत्य सहसाऽऽलिङ्गिताङ्गकम् । दिव्यमालाम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ ४१
 श्यामलाङ्गं प्रभापूर्णं मोहयन्तं जगत्त्रयम् । स एवं बहुदेहेन सप्रपास्य जगत्पतिम् ॥ ४२
 नवकल्पान्तरे जाता गोकुले दिव्यरूपिणी । कन्या प्रचण्डनाम्नस्तु गोपस्यातिप्रशस्विनी ॥ ४३
 [*चित्रगन्धेति विख्याता सुकुमारी शुभानना । निजाङ्गगन्धैवविधैर्मोदयन्ती दिशो दश ॥ ४४
 तामेनां पद्म कल्याणीं वृन्दशो मधुपायिनीम्] । अङ्गेषु स्वपतिं कृत्वा रसावेशसमाकुलाम् ॥ ४५
 अस्याः स्तनपरिष्वङ्गहारैः सर्वैर्विह्वल्यते । वक्षस्थलात्प्रच्यवद्भिन्नगन्धादिसौरभैः ॥ ४६
 अपरे मुनिवर्यास्तु सततं पूतमानसाः । वायुभक्तास्तपस्तेजुर्जपन्तः परमं मनुम् ॥ ४७
 स्मरः कृष्णाय कामार्तिकलादिब्रतशालिने । अ(आ)ग्नेयीसहितं कृत्वा मन्त्रं पञ्चदशाक्षरम् ॥ ४८
 दध्वर्गुनिवराः कृष्णमूर्तिं दिव्यविभूषणाम् । दिव्यचित्रदुकूलेन पूर्णपीनकटिस्थलाम् ॥ ४९
 मयूरपिच्छकैः कृष्णचूडामुज्ज्वलकुण्डलाम् । सव्यजड्यान्त आदाय दक्षिणं चरणाम्बुजम् ॥ ५०
 भ्रमन्तीं संपुटीकृत्य चारुहस्ताम्बुजद्वयम् । कक्षादेशविनिक्षिप्तवेणुं परिचलत्पुटीम् ॥ ५१
 आनन्दयन्तीं गोपीनां नेयनानि मनांसि च । परमाश्चर्यरूपेण प्रविष्टां रङ्गमण्डपे ॥ ५२
 प्रसूनवर्षेणोपीभिः पूर्वमाणां च सर्वतः । अथ कल्याणरे देहं त्यक्त्वा जाता इहाधुना ॥ ५३
 यासां कर्णेण दृश्यन्ते ताटङ्का रत्ननिर्मिताः । रत्नमाल्यानि कण्ठेषु रत्नपुष्पाणि वेणिषु ॥ ५४
 मुनिः शुचिश्रवा नाम सुवर्णो नाम चापरः । कुशध्वजस्य ब्रह्मर्षेः पुत्रो तौ वेदपारगौ ॥ ५५
 ऊर्ध्वपादौ तपो घोरं तेषुस्तन्यक्षरं मनुम् । ईं हं स इति कृत्वैव जपन्तौ यतमानसौ ॥ ५६

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. व. ड. पुस्तकस्थः । + एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. ज. ग. ड. पुस्तकस्थः ।

१ ख. छ. ड. चण्डांशु । २ ख. ड. च. छ. ड. 'स्त्रियः । वि' । ३ छ. कृष्णर । ४ ख. ड. च. ड. 'दिशुसिता' । ५ ग. 'मेयास' । ६ क. ग. सुविधत्ता । ७ ग. 'म् । हं ह' । ८ छ. 'मामिनि' ।

ध्यायन्तौ गोकुले कृष्णं बालकं दशवार्षिकम् । कंदर्पसमरूपेण तारुण्यललितेन च ॥	५७
पश्यन्तीर्ब्रजविम्बोष्ठीर्मोहयन्तमनारतम् । तौ कल्पान्ते तनुं त्यक्त्वा लब्धवन्तौ जनुर्रजे ॥	५८
सुवीरनामगोपस्य सुते परमशोभने । यथोहस्ते प्रदृश्यते सारिके शुभराविणी ॥	५९
जटिलो जड्यपूतश्च घृताक्षी कर्बुरेव च । चत्वारो मुनयो धन्या इहामुत्र च निःस्पृहाः ॥	६०
केवलेनैकभावेन प्रपन्ना बल्लवीपतिम् । तेषुस्ते सलिले मग्ना जपन्तो मनुमुत्तमम् ॥	६१
रमात्रयेण पुटितं स्मराद्यन्तदशाक्षरम् । दध्युश्च गाढभावेन बल्लवीभिर्वने वने ॥	६२
भ्रमन्तं नृत्यगीताद्यैर्मानयन्तं मनोहरम् । चन्दनालिप्तसर्वाङ्गं जपापुष्पावतंसकम् ॥	६३
कङ्कारमालयाऽऽवीतं नीलपीतपटावृतम् । कल्पत्रयान्ते जातास्ते गोकुले शुभलक्षणाः ॥	६४
इमास्ताः पुरतो रम्या उपविष्टा नतस्तुवः । यासां भर्मेकृतान्येव वलयानि प्रकोष्ठके ॥	६५
विचित्राणि च रत्नाद्यैर्दिव्यमुक्ताफलदादिभिः । मुनिर्दीर्घतपा नाम व्यासोऽभूत्पूर्वकल्पके ॥	६६
तत्पुत्रः शुक्र इत्येव ख्यातो मुनिवरः सुग्रीः । सोऽपि बालो महाप्राज्ञः सदैवानुस्मरन्वदम् ॥	६७
विहाय पितृमात्रादि कृष्णं ध्यात्वा वनं गतः । स तत्र भानसौर्दिव्यैरुपचारैर्द्दहर्निशम् ॥	६८
अनाहारोऽर्चयद्विष्णुं गोपकृपिणमीश्वरम् । रमया पुटितं मन्त्रं जपन्नष्टादशाक्षरम् ॥	६९
दध्यौ परमभावेन हरिं हैमतरोरधः । हैमपण्डिकायां च हैमसिंहासनोपरि ॥	७०
आसीनं हैमहस्ताग्रैर्दधानं हैमवंशिकाम् । दक्षिणेन भ्रामयन्तं पाणिना हैमपङ्कजम् ॥	७१
हैमद्रवेण प्रियया परिकृष्टाङ्गचित्रकम् । हसन्तमतिहर्षेण पश्यन्तं च निजाश्रमम् ॥	७२
हर्षाश्रुपूर्णः पुलकान्विताङ्गः प्रसीद नाथेति वदन्नयोच्चैः ।	
दण्डप्रणामाय पशत भूमौ संवेपमानस्त्रिजगद्विधातुः ॥	७३
तं भक्तिकामं पतितं धरण्यां मायासुतोऽस्मीति वदन्तमुच्चैः ।	
उत्थापयामास भुजौ गृहीत्वा पस्पर्श हर्षोपचितेक्षणेन ॥	७४
उवाच च प्रियारूपं लब्धवन्तं शुक्रं हरिः । त्वं मे प्रियतमा भद्रे सदा तिष्ठ ममान्तिके ॥	७५
मद्रूपं चिन्तयन्ती च मेमास्यदमुपागता । द्वे च मुख्यतमे गोप्यौ समानवयसी शुभे ॥	७६
एकव्रते एकनिष्ठे एकनक्षत्रनामनी । तप्तजाम्बूनदप्रख्या तत्रैकाऽन्या तद्विद्महा ॥	७७
एका निद्रायमाणाक्षी परा सौम्यायतेक्षणा । सोऽर्चयत्परया भक्त्या ते हरेः सव्यदक्षिणे ॥	७८
स कल्पान्ते तनुं त्यक्त्वा गोकुलेऽभून्महात्मनः । उपनन्दस्य दुहिता नीलोत्पलदलच्छविः ॥	७९
सेयं श्रीकृष्णवनिता पीतशटीपरिच्छदा । रक्तचोलकया पूर्णशातमुम्भघटस्तनी ॥	८०
दधार रक्तसिन्दूरं सर्वाङ्गस्यावगुण्ठिनी । स्वर्णकुण्डलविभ्राजद्गण्डदेशा सुशोभना ॥	८१
स्वर्णपङ्कजमालाढ्या कुङ्कुमालिप्तमुस्तनी । यस्या हस्ते चर्वणीयं दृश्यते हारिणाऽर्पितम् ॥	८२
वेणुवाद्यातिनिपुणा केशवस्यातिवोषिणी । कृष्णेन परितुष्टेन कदाचिद्वानकर्मणि ॥	८३
विन्यस्ता कम्बुकण्ठेऽस्या भाति गुञ्जाबालिः शुभा । परोक्षे चापि कृष्णस्य कृष्णकान्ता स्मरादिता ॥	
सखीभिर्वदयन्तीभिर्गायन्ती सुखं परम् । नर्तयेत्प्रियवेपेण वेपायित्वा बधूमिमाम् ॥	८५
वारं वारं च गोविन्दभावेनाऽऽलङ्क्य चुम्बति । प्रियाऽसौ सर्वगोपीनां कृष्णस्याप्यतिवल्लभा ॥	
श्वेतकेतोः सुतः कश्चिद्देवदाङ्गपारगः । सर्वमेव परित्यज्य प्रचण्डस्त(त)प आस्थितः ॥	८७
मुरारिसेवितपदां सुधामधुरैवादिनीम् । गोविन्दस्य प्रियां शक्तिं ब्रह्मरुद्रादिदुर्गामाम् ॥	८८

भजन्तीमेकभावेन श्रियमेव मनोहराम् । ध्यायञ्जजाप सततं मन्त्रमेकादशाक्षरम् ॥ ८९
 हसितं सकलं कृत्वा वतमायेपु(?) योजयेत् । कान्त्यादिभिर्हसन्तीभिर्वासयत्यविभा(?)जगत् ॥
 वसन्तेऽवमतेत्येवं मन्त्रार्थं चिन्तयेत्सदा । सोऽपि कल्पद्वयेनैव सिद्धोऽत्र जनिमाप्तवान् ॥ ९१
 सेयं बालाऽवनेः पुत्री कृशाङ्गी कुङ्कुमलस्तनी । मुक्तावलिलसत्कण्ठी शुद्धकौशेयवासिनी ॥ ९२
 मुक्ताच्छुरितमञ्जीरकङ्काङ्गाङ्गदमुद्रिकाम् । विभ्रती कुण्डले दिव्ये अमृतस्राविणी शुभे ॥ ९३
 वृतकस्तूरिकायेणिमध्ये सिन्दूरविन्दुवत्(कम्) । दधाना चित्रकं भाले सार्धं चन्दनचित्रकैः ॥ ९४
 याऽसौ च दृश्यते शान्ता जपन्ती परमं पदम् । आसीच्चन्द्रप्रभो नाम राजार्पिः प्रियदर्शनः ॥ ९५
 तस्य कृष्णप्रसादेन पुत्रोऽभून्मधुराकृतिः । चित्रध्वज इति ख्यातः कौमारावधिवैष्णवः ॥ ९६
 स राजा स्वसुतं सौम्यं सुस्थिरं द्वादशाब्दिकम् । अदीक्षयद्विजान्मन्त्रं परमष्टादशाक्षरम् ॥ ९७
 अभिषिच्यमानः शिशुर्मन्त्राभृतमयैर्जलैः । तत्क्षणे भूपतिं प्रेम्णा नत्वोदश्रु मकल्पितः ॥ ९८
 तस्मिन्दिने स वै बालः शुचिवस्त्रधरः शुचिः । हारनूपुरसूत्राद्यैर्वैव्याङ्गदकङ्कणैः ॥ ९९
 विभूषितो हरेर्भक्तिमुपस्पृश्यामलाक्षयः । विष्णोरायतनं गत्वा स्थित्वैकाकी व्यचिन्तयत् ॥ १००
 कथं भजामि तं कृष्णं मोहनं गोपयोपिताम् । विक्रीडन्तं सदा ताभिः कालिन्दीपुलिने वने ॥ १०१
 इत्थमत्याकुलमतिश्चिन्तयन्नेव बालकः । अवाप परमां विद्यां स्वयं च समपश्यत् ॥ १०२
 तस्मिन्नायतने आसीत्कृष्णप्रतिकृतिः शुभा । शिलामयी स्वर्णपीठे सर्वलक्षणलक्षिता ॥ १०३
 साऽभूदिन्दीवरश्यामा स्निग्धा लावण्यशालिनी । त्रिभङ्गललिताकारा शिखाण्डिपिच्छभूषणा ॥
 कृजयन्ती मुदा वेपुं काञ्चनीमधरेऽर्पिताम् । दक्षसव्यगताभ्यां च मुन्दरीभ्यां निषेविता ॥ १०५
 वर्धयन्ती तपोः कामं चुम्बनाश्लेषणादिभिः । दृष्ट्वा चित्रध्वजः कृष्णं तादृग्वेपविलासिनम् ॥ १०६
 अवनम्य शिरस्तस्मै पुरो लज्जितमानसः । अथोवाच हरिर्दक्षपार्श्वगां प्रेयसीं हसन् ॥ १०७
 सलज्जां परमं चैनं स्वशरीरांशतां गतम् । निर्मायाऽऽत्मसमं दिव्यं युवतीरूपमद्भुतम् ॥ १०८
 चिन्तयस्व शरीरेण हृषेदं भृगलोचने । अथो त्वदङ्गतेजोभिः स्पृष्टस्त्वद्वृषमाम्पस्यति ॥ १०९
 ततः सा पद्मपत्राक्षी गत्वा चित्रध्वजान्तिकम् । मिजाङ्गकैस्तदङ्गानामभेदं ध्यायती(न्ती) स्थिता ॥
 अथास्यास्त्वङ्गतेजांसि तदङ्गं पर्यपूरयन् । स्तनयोज्योतिषा जातौ पीनौ चारुपयोधरौ ॥ १११
 नितम्बज्योतिषा जातं श्रोणिविम्बं मनोहरम् । कुन्तलज्योतिषा केशपाशोऽभूत्करयोः करौ ॥ ११२
 सर्वमेवं सुसंपन्नं भूपावासःस्रगादिकम् । कलासु कुशला जाता सौरभेनान्तरात्मनि ॥ ११३
 दीपादीपमिवाऽऽलोक्य सुभगां भुवि कन्यकाम् । चित्रध्वजां त्रपाभङ्गां स्मितशोभां मनोहराम् ॥
 प्रेम्णा गृहीत्वा करयोः सा तामपहरन्मुदा । गोविन्दवामपार्श्वस्थां प्रेयसीं परिरभ्य च ॥ ११५
 उवाच तव दासीयं नाम चास्याश्च कारय । सेवां चास्यै वद प्रीत्या यथाभिरुचितां प्रियाम् ॥ ११६
 अथ चित्रकलेत्येतत्तन्नामाऽऽत्ममतेन सा । चकार चाऽऽह सेवार्थं धृत्वा चापि विपश्चिकाम् ॥ ११७
 सदा त्वं निकटे तिष्ठ गायस्व विविधैः स्वरैः । गुणान्मत्प्राणनाथस्य तवायं विहितो विधिः ॥ ११८
 अथ चित्रकला त्वाङ्गां गृहीत्वाऽऽनम्य माधवम् । तत्प्रेयस्याश्च चरणं गृहीत्वा पादयो रजः ॥
 जगौ सुमधुरं गीतं तयोरानन्दकारणम् । अथ प्रीत्योपगूढा सा कृष्णेनाऽऽनन्दपूर्तिना ॥ १२०
 यावत्सुखाम्बुधौ पूर्णौ तावदेवामुध्यत । चित्रध्वजो महामेगविकलः संस्मरन्परम् ॥ १२१

तमेव परमानन्दं मुक्तकण्ठो रुरोद ह । तदारभ्य रुदन्नेव मुक्ताहारविहारकम् ॥ १२२
 आभाषितोऽपि पित्रार्थैर्नैव वक्तुमुत्तरं क्वचित् । मासमात्रं गृहे स्थित्वा निशीथे कृष्णसंश्रयः ॥ १२३
 निर्गल्यारण्यमचरत्तपो वै मुनिदुष्करम् । कल्पान्ते देहमुत्प्लव्य तपसैव महामुनिः ॥ १२४
 वीरगुप्ताभिधानस्य गोपस्य दुहिता शुभा । जाता चित्रकलेत्येव यस्याः स्कन्धे मनोहरा ॥ १२५
 विपञ्ची दृश्यते नित्यं सप्तस्वरविभूषिता । उपतिष्ठति वै वामे रत्नभृद्भारमुत्तमम् ॥ १२६
 दधाना दक्षिणे हस्ते सा वै रत्नपतद्गह्वम् । अयमासीत्पुरा सर्वतापसैरभिवन्दितः ॥ १२७
 मुनिः पुण्यश्रवा नाम कश्यपः सर्वधर्मवित् । पिता तस्याभवच्छैवः शतरुद्रीयमन्वहम् (ब्रह्मैः) ॥ १२८
 प्रस्तुवन्देचदेवेशं विश्वेशं भक्तवत्सलम् । तस्मै प्रसन्नो भगवान्पार्वत्या सह गङ्करः ॥ १२९
 चतुर्दश्यामर्धरात्रे प्रत्यक्षः प्रददौ वरम् । त्वत्पुत्रो भविता कृष्णे भक्तिमान्वाल एव हि ॥ १३०
 उपनीयाष्टमे वर्षे तस्मै सिद्धमनुस्त्वयम् । उपदिष्टैश्चैर्कविशत्या यो मया ते निगद्यते ॥ १३१
 विद्यागोपालनामाऽयं मन्त्रो वाक्सिद्धिदायकः । एतत्साधकजिह्वाग्रे लीलाचरितमद्भुताम् (ता) ॥
 अनन्तमूर्तिरायाति स्वयमेव वरप्रदः (दा) । काममायारभाकण्ठसेन्द्रादामोदरोज्ज्वलाः ॥ १३३
 मध्ये दशाक्षरं प्रोच्य पुनस्ता एव निर्दिशेत् । दशाक्षरोक्तऋष्यादिध्यानं चास्य ब्रवीम्यहम् ॥ १३४
 पूर्णामृतनिधेरर्धे द्वीपं ज्योतिर्ययं स्मरेत् । कालिन्या वेष्टितं तत्र ध्यायेद्बुद्धिन्दावनं वनम् ॥ १३५
 सर्वर्तुकुसुमस्राविद्रुमवल्लीभिरावृतम् । नृत्यन्मत्तशिखिस्वानं गायत्कोकिलपद्मम् ॥ १३६
 तस्य मध्ये वसत्येकः पारिजाततर्कमहान् । शाखोपशाखाविस्तारैः शतयोजनमुच्छ्रितः ॥ १३७
 तले तस्याथ विमले परितो धेनुमण्डलम् । तदन्तर्मण्डलं गोपवालानां वेणुशृङ्गिणाम् ॥ १३८
 तदन्तरे तु रुचिरं मण्डलं व्रजमुभ्रुवाम् । नानोपायनपाणीनां मदविह्वलचेतसाम् ॥ १३९
 कृताञ्जलिपुटानां च मण्डलं शुकवाससाम् । शुकभरणभूषाणां प्रेमविह्वलितात्मनाम् ॥ १४०
 चिन्तयेच्छ्रुतिकन्यानां गृह्णीतां वचः प्रियम् । रत्नवेद्यां ततो ध्यायेद्बुद्धिः कूलावरणं दरिम् ॥ १४१
 ऊरौ शयानं राधायाः कदलीकाण्डकोपरि । तद्वक्त्रं चन्द्रसुमेरं वीक्षमाणं मनोहरम् ॥ १४२
 किञ्चित्कुञ्चितवामाङ्घ्रिवेणुयुक्तेन पाणिना । वामेनाऽऽलिङ्ग्य दयितां दक्षिणं चिबुकं स्पृशत् ॥
 महामारकताभासं मौक्तिकच्छायमेव च । पुण्डरीकविशालाक्षं पीतनिर्मलवाससम् ॥ १४४
 वर्षभारलसच्छीर्षं मुक्ताहारमनोहरम् । गण्डप्रान्तलसचारुमकराकृतिकुण्डलम् ॥ १४५
 आपादतुलसीमालं कङ्कणाङ्गदभूषणम् । नूपुरैर्मुद्रिकाभिश्च काञ्चया च परिमण्डितम् ॥ १४६
 सुकुमारतनुं ध्यायेत्किशोरवयसाऽन्वितम् । पूजा दशाक्षरोक्तैव वेदलक्षं पुरस्क्रिया ॥ १४७
 इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवो देवी च गिरिजा सती । मुनिरागत्य पुत्राय तथैवोपदिदेश ह ॥ १४८
 पुण्यश्रवास्तु तन्मन्त्रग्रहणादेव केशवम् । वर्णयामास विविधैर्जित्वा सर्वान्मुनीन्स्त्वयम् ॥ १४९
 रूपलावण्यवेदगध्यसौन्दर्यार्थ्यलक्षणम् । तदा हृष्टमना वालो निर्गत्य स्वगृहात्ततः ॥ १५०
 वायुभक्षस्तपस्तेषु कल्पानामयुतव्रणम् । तदन्ते गोकुले जाता नन्दभ्रातृयुधै स्वयम् ॥ १५१
 लवङ्गा इति तन्नाम कृष्णैर्जितनिरीक्षणा । यस्या हस्ते प्रदृश्येत मुखमार्जनयन्त्रकम् ॥
 इति ते कथिताः काश्चित्प्रधानाः कृष्णवल्लभाः ॥ १५२

हरिविविधरसाद्यैर्युक्तमध्यायमेत-

इव्र(तं व्र) जवरतनयाभिश्चारुहासेक्षणाभिः ।

पठति य इह भक्त्या पाठयेद्वा मनुष्यो

ब्रजति भगवतः श्रीवासुदेवस्य धाम ॥ १५३ ॥

इति श्रीमहापुराणे पादो पातालखण्डे श्रीकृष्णमाहात्म्ये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५५२७

अथ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच—

यत्त्वया पृष्टमाश्चर्यं तन्मया भाषितं क्रमात् । यत्र मुह्यन्ति ब्रह्माद्यास्तत्र को वा न मुह्यति ॥ १
तथाऽपि ते वक्ष्यामि यदुक्तं परमाशिना । महाराज्ञेऽम्बरीषाय विष्णुभक्त्याऽन्विताय च ॥ २
वेदर्याश्रममासाद्य समासीनं जितेन्द्रियम् । राजा प्रणम्य तुष्टाव विष्णुधर्मविवित्सया ॥ ३
वेदव्यासं महाभागं सर्वज्ञं पुरुषोत्तमम् । मां त्वं संसारदुष्पारे परित्रातुमिहार्हासि ॥ ४
विषयेभ्यो विवित्तोऽस्मि नमस्तेभ्यो नमोऽखिलम् । यत्तत्पदमनुद्विग्नं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ ५
परं ब्रह्मपराकाशमनाकाशमनामयम् । यत्साक्षात्कृत्य मुनयो भवान्मोर्धि तरन्ति हि ॥ ६
तत्राहं मनसो नित्यं कथं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ६

वेदव्यास उवाच—

अतिगोप्यं त्वया पृष्टं यन्मया न शुकं प्रति । गदितं स्वमुखं किंतु त्वां वक्ष्यामि हरिमिय ॥ ७
आसीदिदं परं विश्वं यद्वपं यत्प्रतिष्ठितम् । अव्याकृतमव्ययितं तदीश्वरमयं शृणु ॥ ८
यथा कृतं तपः पूर्वं बहुवर्षसहस्रकम् । फलमूलपलाशाम्बुवाद्याहारनिषेविणा ॥ ९
ततो मामाह भगवान्स्वध्याननिरतं हरिः । कस्मिन्नर्थे चिकीर्षा ते विवित्सा वा महामते ॥ १०
यसन्नोऽस्मि वृणुष्व त्वं वरं च वरदर्पभात् । महर्शनान्तः संसार इति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
ततोऽहमब्रवं कृष्णं पुलकोत्फुल्लविग्रहः । त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन ॥ १२
यत्तत्सत्यं परं ब्रह्म जगज्ज्योतिर्जगत्पतिः । वदन्ति वेदशिरसश्चक्षुषं नाथ मेऽद्भुतम् ॥ १३

श्रीभगवानुवाच—

ब्रह्मणैवं पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा । यद्वोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते ॥ १४
पारमेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषं च तथेश्वरम् । धर्ममेके धनं चैके मोक्षमेकेऽकुतोभयम् ॥ १५
शून्यमेके भावमेके शिवमेके सदाशिवम् । अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम् ॥ १६
सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम् । पश्याद्य दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम् ॥ १७
ततोऽपश्यमहं भूप बालं कालाम्बुदप्रभम् । गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ॥ १८
कदम्बमूल आसीनं पीतवाससमद्भुतम् । वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम् ॥ १९
कोकिलभ्रमरारावं मनोभवमनोहरम् । नदीमपश्यं कालिन्दीभिन्दीवरधरप्रभाम् ॥ २०
गोवर्धनं तथाऽपश्यं कृष्णरामकरोद्भुतम् । महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ॥ २१

गोपालमवलसङ्गमुदितं वेणुवादिनम् । दृष्ट्वाऽतितृष्टो ह्यभवं सर्वभूषणभूषणम् ॥ २२
 ततो मामाह भगवान्नुन्दावनचरः स्वयम् । यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ॥ २३
 निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् । पूर्णं पद्मपल्लवाक्षं नातः परतरं मम ॥ २४
 इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम् । सत्यं चापि परानन्दं चिद्धनं शाश्वतं शिवम् ॥ २५
 नित्यं मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा । यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकाः ॥ २६
 ममावतारो नित्योऽप्यमत्र मा संशयं कृथाः । ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परात्परः ॥ २७
 सर्वकामश्च सर्वेशः सर्वानन्दः परात्परः । मयि सर्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम् ॥ २८
 ततोऽश्मद्वनं देवं जगत्कारणकारणम् । काश्च गोप्यस्तु के गोपा वृक्षोऽयंकीदृशो मतः ॥ २९
 वनं किं कोकिलाद्याश्च नदी केयं गिरिश्च कः । कोऽसौ वेणुर्महाभागो लोकानन्दैकभाजनम् ३०
 भगवानाह मां प्रीतः प्रसन्नवदनाम्बुजः । गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया ऋचो वै गोपकन्यकाः ॥ ३१
 देवकन्याश्च राजेन्द्र तपोयुक्ता मुमुक्षवः । गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्तयः ॥ ३२
 कल्पवृक्षः कदम्बोऽयं परानन्दैकभाजनम् । वनं नन्दनकारुण्यं हि महापातकनाशनम् ॥ ३३
 सिद्धाश्च साध्या गन्धर्वाः कोकिलाद्या न संशयः । केचिदानन्दहृदयं(?) साक्षाद्यमुनया तनुम्(?) ॥ ३४
 अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नाम संशयः । वेणुर्यः शृणु तं विभं तवापि विदितं तथा ॥ ३५
 द्विज आसीच्छान्तमनास्तपःसत्यपरायणः । नात्रा देवव्रतो दान्तः कर्मकाण्डविशारदः ॥ ३६
 स वैष्णवजनव्रातमध्यवर्ती क्रियापरः । स कदाचन शुश्राव यज्ञे सोऽस्तीति भूषते ॥ ३७
 तस्य गेहमथाभ्यागाद्विजो मद्गतनिश्चयः । स मद्भक्तः कचित्पूजां तुलसीदलवारिणा ॥ ३८
 कृतवांस्तद्वृहे किञ्चित्फलमूलं न्यवेदयत् । स्नानवारिफलं किञ्चित्स्मै प्रीत्या ददौ सुधीः ॥ ३९
 अश्रद्धया स्मितं कृत्वा सोऽप्यगृह्णाद्विजन्मनः । तेन पापेन संजातं वेणुत्वमतदारुणम् ॥ ४०
 तेन पुण्येन तस्याथ मदीयप्रियतां गतः । अमुना सोऽपि राजेन्द्र केतुमानिव राजते ॥ ४१
 युगान्ते तद्विष्णुपरो भूत्वा ब्रह्मसमाप्स्यसि ॥ ४२

अहो न जानन्ति नरा दुराशयाः पुरीं मदीयां परमां सनातनीम् ।

सुरेन्द्रनागेन्द्रमुनीन्द्रसंस्तुतां मनोरमां तां मथुरां सनातनीम् ॥ ४३

काश्यादयो यद्यपि सन्ति पुर्यस्तासां तु मध्ये मथुरैव धन्या ।

यज्जन्ममौज्जीव्रतमृत्युदाहर्हृणां चतुर्धा भिदधाति मुक्तिम् ॥ ४४

यदा विशुद्धास्तपआदिना जनाः शुभाशया ध्यानधना निरन्तरम् ।

तदैव पश्यन्ति ममोत्तमां पुरीं न चान्यथा कल्पशतैर्द्विजोत्तमाः ॥ ४५

मथुरावासिनो धन्या मान्या अपि दिवौकसाः । अगण्यमहिमानस्ते सर्वे एव चतुर्भुजाः ॥ ४६

मथुरावासिनां ये तु दोषा नश्यन्ति मानवाः । तेषु दोषं न पश्यन्ति जन्ममृत्युसहस्रजम् ॥ ४७

अपना अपि ते धन्या मथुरां ये स्मरन्ति ताम् । यत्र भूतेश्वरो देवो मोक्षदः पापिनामपि ॥ ४८

मम प्रियतमो नित्यं देवा भूतेश्वरः परः । यः कदाऽपि मम प्रीत्यं न संत्यजति तां पुरीम् ॥ ४९

भूतेश्वरं यो न नम्रेन्न पूजयेन्न वा स्मरेद्दुश्चरितो मनुष्यः ।

नैनां स पश्येन्मथुरां मदीयां स्वयंमकाशां परदेवताख्याम् ॥ ५०

न कथं ययि भक्तिं स लभते पापपूरुषः । यो मदीयं परं भक्तं शिवं संपूजयेन्न हि ॥ ५१
 मन्मायामोहितधियः प्रायस्ते मानवाधमाः । भूतेश्वरं न नमन्ति न स्मरन्ति स्तुवन्ति च ॥ ५२
 वालकोऽपि ध्रुवो यत्र ममाऽऽराधनतत्परः । प्राप स्थानं परं शुद्धं यत्र युक्तं पितामहैः ॥ ५३
 तां पुरीं प्राप्य मथुरां मदीयां सुरदुर्लभाम् । खञ्जो भूत्वाऽन्धको वाऽपि प्राणानेव परित्यजेत् ॥ ५४
 वेदव्यास महाभाग मा कृथाः संशयं कश्चित् । रहस्यं वेदशिरसां यन्मया ते प्रकाशितम् ॥ ५५
 इमं भगवताः प्रोक्तं मध्यायं यः पठेच्छुचिः । शृणुयाद्वाऽपि यो भक्त्या मुक्तिस्तस्यापि शाश्वती ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे मथुरामाहृत्यकथनं नान त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५५८३.

अथ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच—

एकदा रहसि श्रीमानुद्धवो भगवत्प्रियः । सनत्कुमारमेकान्ते ह्यपृच्छत्पार्षदः प्रभोः ॥ १
 यत्र क्रीडति गोविन्दो नित्यं नित्यसुरास्पदे । गोपाङ्गनाभिस्तत्स्थानं कुत्र वा कीदृशं परम् ॥ २
 तत्तत्क्रीडनवृत्तान्तमन्यद्यत्तदद्भुतम् । ज्ञातं चेत्तव तत्कथ्यं स्नेहो मे यदि वर्तते ॥ ३

सनत्कुमार उवाच—

कदाचिद्यमुनाकूले कस्यापि च तरोस्तले । मुव्रतेनोपविष्टेन भगवत्पार्षदेन वै ॥ ४
 ये इहानुभवस्तस्य पार्थेनापि महात्मना । दृष्टं कृतं च यद्यत्तत्प्रसङ्गात्कथितं ययि ॥ ५
 तत्तेऽहं कथयाम्येतच्छृणुष्यावहितः परम् । किं त्वेतद्यत्र कुत्रापि न प्रकाश्यं कदाचन ॥ ६

अर्जुन उवाच—

शंकराद्यैर्विरिञ्चयाद्यैरदृष्टमश्रुतं च यत् । सर्वमेतत्कृपाभ्योपे कृपया कथय प्रभो ॥ ७
 किं त्वया कथितं पूर्वमाभीर्यस्त्वव वल्लभाः । तास्ताः कतिविधा देव कति वा संख्यया पुनः ८
 नामानि कति वा तासां का वा कुत्र व्यवस्थिताः । तासां वा कति कर्माणि द्यो वेपथ्व कः प्रभो
 काभिः सार्धं क वा देव विहरिष्यसि भो रहः । नित्ये नित्यमुखे नित्यविभवे च वने वने १०
 तत्स्थानं कीदृशं कुत्र शाश्वतं परमं महत् । कृपा चेत्तादृशी तन्ये सर्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ ११
 यदपृष्टं मयाऽप्येवमज्ञातं यद्रहस्तव । आर्तातिष्ठ महाभाग तत्सर्वं कथयिष्यासि ॥ १२

श्रीभगवानुवाच—

तत्स्थानं वल्लभास्ता मे विहारस्तादृशो मम । अपि प्राणसमानानां सत्यं पुंसामगोचरम्(रः) ॥ १३
 कथिते द्रष्टुमुत्कण्ठा तव वत्स भविष्यति । ब्रह्मादीनामदृश्यं यत्किं तदन्यजनस्य वै ॥ १४
 तस्माद्विरम वत्सेत(त्सास्मा)त्किं नु तेन विना तव । एवं भगवतस्तस्य धृत्वा वाक्यं सुदारुणम् ॥
 दीनः पादाम्बुजद्वन्द्वे दण्डवत्पतितोऽर्जुनः । ततो विहस्य भगवान्दोर्भ्यर्मुत्थाप्य तं विभुः ॥ १६
 उवाच परममेष्णा भक्ताय भक्तवत्सलः । तर्त्तिकं तत्कथनेनात्र द्रष्टव्यं चेत्तथा हि यत् ॥ १७
 यस्यां सर्वं समुत्पन्नं यस्यामवापि तिष्ठति । लयमेष्यति तां देवीं श्रीमन्निपुरसुन्दरीम् ॥ १८
 आराध्य परया भक्त्या तस्यै स्वं च निवेदय । तां विनैतत्पदं दातुं न शक्नोमि कदाचन ॥ १९
 ध्रुवैतद्भगवद्वाक्यं पार्थो हर्षाकुलेक्षणः । श्रीमत्याक्षिपुरादेव्या यया श्रीपादुकातलम् ॥ २०

तत्र गत्वा ददृशेनां श्रीचिन्तामणिवेदिकाम् । नानारत्नैर्विरचितैः सोपानैरतिशोभिताम् ॥ २१
 तत्र कल्पतरुं नानापुष्पैः फलभर्वैर्नतम् । सर्वर्तुकोमलदलैः स्रवन्माध्वीकशर्करैः ॥ २२
 वर्षाद्विर्वायुना लोलैः पल्लवैरुज्ज्वलीकृतम् । शुक्लैश्च कोकिलैश्चैव सारिकाभिः कपोतकैः ॥ २३
 लीलाचकोरकै रम्यैः पक्षिभिश्च निनादितम् । [यत्र गुञ्जद्वन्द्वमृङ्गकोलाहलसमाकुलम् ॥ २४
 मणिभिर्भास्वरैरुद्यद्दीप्यमानं मनोहरम् । श्रीरत्नमन्दिरं दिव्यं तले तस्य महाद्भुतम्] ॥ २५
 रत्नसिंहासनं तत्र महाहैमाभिमोहनम् । तत्र बालार्कसंकाशां नानालंकारभूषिताम् ॥ २६
 नवयौवनसंपन्नां मृणिपाशधनुःशरैः । राजचतुर्भुजलतां सुप्रसन्नां मनोहराम् ॥ २७
 ब्रह्मविष्णुमहेशादिकिरिटमणिरश्मिभिः । विराजितपदाम्भोजामणिमादिभिरावृताम् ॥ २८
 प्रसन्नवदनां देवीं वरदां भक्तवत्सलाम् । अर्जुनोऽहमिति ख्यातः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ २९
 विहिताञ्जलिरेकान्ते स्थितो भक्तिभरान्वितः । सा तस्योपासितं ज्ञात्वा प्रसादं च कृपानिधेः ॥
 उवाच कृपया देवी तत्तत्स्मरणविह्वला ॥ ३१

भगवत्पुवाच—

किं वा दानं त्वया वत्स कृतं पात्राय दुर्लभम् । इष्टं यज्ञेन केनात्र तपो वा किमनुष्ठितम् ॥ ३२
 भगवत्यमला भक्तिः का वा प्राक्समुपाजिता । किं वाऽस्मिन्दुर्लभा लोके किं वा कर्म शुभं महत् ॥ ३३
 प्रसादस्तु यि येनायं प्रपन्ने च मुदा किल । गूढातिगूढश्चानन्यलभ्यो भगवता कृतः ॥ ३४
 नैतादृशैर्लोकानां न च भूतलवासिनाम् । स्वर्गिणां देवतादीनां तपस्वीश्वरयोगिनाम् ॥ ३५
 भक्तानां नैव सर्वेषां नैव नैव च नैव च । प्रसादस्तु कृतो वत्स तव विश्वात्मना यथा ॥ ३६
 तदेहि भज बुद्धिं च कुलकुण्डं सरो यम । सर्वकामप्रदा देवी त्वनया सह गम्यताम् ॥ ३७
 तत्रैव विधियत्स्नात्वा द्रुतमागम्यतामिह । तदैव तत्र गत्वाऽसौ स्नात्वा पार्थस्तथाऽऽगतः ॥ ३८
 आगतं तं कृतस्नानं न्यासमुद्रार्पणादिकम् । कारयित्वा ततो देव्या तस्य वै दक्षिणधृतो ॥ ३९
 सद्यःसिद्धिकरी बाला विद्या निगदिता परा । इकारार्थपराधीयाऽद्वितीया विश्वभूषिता ॥ ४०
 अनुष्ठानं च पूजां च जपं च लक्षसंख्यकम् । कोरकैः करवीराणां प्रयोगं च यथातथम् ॥ ४१
 निर्वर्त्य तमुवाचेदं कृपया परमेश्वरी । अनेनैव विधानेन क्रियतां मनुपासनम् ॥ ४२
 ततो मयि प्रसन्नायां तवानुग्रहकारणात् । सद्यस्तु कृष्णलीलायामधिकारो भविष्यति ॥ ४३
 इत्ययं नियमः पूर्वं स्वयं भगवता कृतः । श्रुत्वैवमर्जुनस्तेन वर्त्मना तां समर्चयत् ॥ ४४
 ततः पूजां जपं चैव कृत्वा देवी प्रसादिता । कृत्वा ततः शुभं होमं स्नानं च विधिना ततः ॥ ४५
 कृतकृत्यमिवाऽऽत्मानं प्राप्तप्रायमनोरथम् । करस्थौ सर्वसिद्धिं च स पार्थः सममन्यत ॥ ४६
 अस्मिन्नवसरे देवी तमागत्य स्मितानना । उवाच मच्छ वत्स त्वमधुना तद्गृहान्तरे ॥ ४७
 ततः सतंभ्रमः पार्थः समुत्थाय मुदाऽन्वितः । असंख्यहर्षपूर्णात्मा दण्डवत्तां ननाम ह ॥ ४८
 आश्रमस्तु तया सार्धं देवी (देव्या) वयस्ययाऽर्जुनः । गतो राधापतिस्थानं यत्सिद्धैरप्यगोचरम् ॥ ४९
 ततश्च सदुपादिष्टो गोलोकादुपरिस्थितम् । स्थिरं बाधुश्रुतं नित्यं सत्यं सर्वमुपास्यदम् ॥ ५०
 नित्यं वृन्दावनं नाम नित्यरासमहोत्सवम् । अपश्यत्परमं गुणं पूर्णप्रेमरसात्मकम् ॥ ५१

* एतादृशान्तर्गतः पाठः क. ख. ग. घ. ज. म. न. प. त. य. द. न. पुस्तकस्थः ।

तस्या हि वचनादिव्यलोचनैर्वीक्ष्य तद्रहः । विवशः पतितस्त्वत्र विवृद्धः प्रेमविह्वलः ॥ ५२
 ततः कृच्छ्राद्धव्यसंज्ञो दोर्भ्यामुत्थापितस्तथा । सान्त्वनैर्वचनैस्तस्याः कथंचित्स्थैर्यमागतः ॥ ५३
 ततस्ततः किमन्यन्मे कर्तव्यं विद्यते वद । इति तदर्शेनोत्कण्ठाभरेण तरलोऽभवत् ॥ ५४
 ततस्तथा करे तस्य धृत्वा तत्पददक्षिणे । प्रतिपेदे सुदेशेन गत्वा चोक्तमिदं वचः ॥ ५५
 स्नानार्थैतच्छुभं पार्थ विश्व त्वं जलविस्तरम् । सहस्रदलपत्रस्य संस्थानं मध्यकोरकम् ॥ ५६
 चतुःसरश्चतुर्द्वारमाश्रयकुलसंकुलम् । अस्यान्तरे प्रविश्याथ विशेषमिह पश्यसि ॥ ५७
 एतस्य दक्षिणे देश एष चात्र सरोवरः । मधुमाध्वीकपानं यन्नाम्ना मलयनिर्झरः ॥ ५८
 एतच्च फुल्लमुद्यानं वसन्ते मदनोत्सवम् । कुर्वते यत्र गोविन्दो वसन्तकुसुमोचितम् ॥ ५९
 यत्रावतारं कृष्णस्य स्तुवन्ते(न्त्ये)व दिवानिशम् । भवेद्यत्स्मरणादेव मुनेः स्वान्ते स्मराङ्कुरः ॥
 ततोऽस्मिन्सरसि स्नात्वा गत्वा पूर्वसरस्तटम् । उपस्पृश्य जलं तस्य साधयस्व मनोरथम् ॥ ६१
 ततस्तद्वचनं धृत्वा तस्मिन्सरसि तज्जले । कडारकुमुदाम्भोजरक्तनीलोत्पलच्युतैः ॥ ६२
 परागै रञ्जिते मधुवासिते मधुविन्दुभिः । तुन्दिले कलहंसादिनादैरान्दोलिते ततः ॥ ६३
 रत्नावद्धचतुस्तीरे मन्दानिलतरङ्गिते । मये जलान्त(न्तः) पार्थे तु तत्रैवान्तर्दधेऽथ सा ॥ ६४
 उत्थाय परितो वीक्ष्य संभ्रान्तां चासहायिनीम् । सद्यः शुद्धस्वर्णरश्मिगौरकान्ततल्लताम् ॥ ६५
 स्फुरत्किशोरवर्षायां शारदेन्दुनिभाननाम् । सुनीलकुटिलस्निग्धविलसद्रत्नकुण्डलाम् ॥ ६६
 सिन्दूरयिन्दुकिरणमोज्ज्वलालकपट्टिकाम् । उन्मीलञ्जलताभङ्गीजितस्मरशरासनाम् ॥ ६७
 घनश्यामलसल्लोलखेलल्लोचनखञ्जनाम् । मणिकुण्डलतैजोगुविस्फुरद्गण्डमण्डलाम् ॥ ६८
 मृणालकोमलभ्रामदध्वर्यभुजवलरीम् । शरदम्बुरुहां सर्वश्रीचौरपाणिपल्लवाम् ॥ ६९
 विदग्धरचितस्वर्णकटिमूत्रकृतान्तराम् । कूजत्काञ्चीकलापातिविभ्राजज्जयनस्थलाम् ॥ ७०
 भ्राजद्बुक्कलसंवीतनितम्बोरुसुप्यण्डलाम् । शिञ्जानमञ्जुमञ्जीरसुचारुपदपङ्कजाम् ॥ ७१
 स्फुरद्विविधकंदर्पकलाकौशलशालिनीम् । सर्वलक्षणसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ७२
 आश्चर्यललाश्रेष्ठामात्मानं च व्यलोकयत् । विसस्मार च यत्किंचित्पूर्वदेहिकमेव च ॥ ७३
 मायया गोपिकाप्राणनाथस्य तदनन्तरम् । इतिकर्तव्यतामूढा तस्थौ तत्र सुचिस्मिता ॥ ७४
 अत्रान्तरेऽम्बरे धीरो ध्वनिराकस्मिकोऽभवत् । अनेनैव पथा सुधु गच्छ पूर्वसरोवरम् ॥ ७५
 उपस्पृश्य जलं तस्य साधयस्व मनोरथम् । तत्र सन्ति हि सख्यस्ते मा सीद वरवाणिनि ॥ ७६
 ता हि संपादयिष्यन्ति तत्रैव वरमीप्सितम् । इति दैवीं गिरं धृत्वा गत्वा पूर्वसरोऽथ सा ॥ ७७
 नानापूर्वप्रवाहं च नानापक्षिसमाकुलम् । स्फुरत्कैरवकहलारकमलेन्दुविरादिभिः ॥ ७८
 भ्राजितं पद्मरागैश्च पद्मसोपानसचटम् । विविधैः कुसुमोद्गमैर्भञ्जुल्लताद्रुमैः ॥ ७९
 विराजितचतुस्तीरमुपस्पृश्य स्थिता क्षणम् । तत्रान्तरे कण्टकाश्रिमञ्जुमञ्जीररञ्जितम् ॥ ८०
 कङ्कणानां झणत्कारं शुश्रावोत्कर्णसंपुटे । ततश्च प्रमदाहृन्मदमाश्रयैतयौवनम् ॥ ८१
 आश्चर्यालंकृतिन्यासमाश्रयाकृतिभाषितम् । अद्भुताद्गमपूर्वं सा पृथगाश्रयविभ्रमम् ॥ ८२
 चित्रसंभाषणं चित्रहसितालीकनादिकम् । मधुराद्भुतलावण्यं सर्वमाश्रयैः सेवितम् ॥ ८३
 चित्रलास्यगतानन्तमाश्रयकुलसुन्दरम् । आश्चर्यस्निग्धसौन्दर्यमाश्रयानुग्रहादिकम् ॥ ८४
 सर्वाश्रयसमुदयमाश्रयालोकनादिकम् । दृष्ट्वा तत्परमाश्रयं चिन्तयन्ती हृदा कियत् ॥ ८५

पादाङ्गुष्ठेनाऽऽलिखन्ती भुवं नम्रानना स्थिता । ततस्तासां संभ्रमोऽभूदृष्टीनां च परस्परम् ८६
केयं मदीयजातीया चिरेण न्यस्तकौतुका । इति सर्वाः समालोक्य ज्ञातव्येयमिति क्षणम् ॥ ८७
आमन्त्र्य मन्त्रणाभिज्ञाः कौतुकाद्द्रुमागताः । आगत्य तासामेकाऽथ नाम्ना प्रियमुदा मता ॥
गिरा मधुरया प्रीत्या तामुवाच मनस्विनी ॥ ८८

प्रियमुदोवाच—

काऽसि त्वं कस्य कन्याऽसि कस्य त्वं प्राणवल्लभा । जाता कुत्रासि केनास्मिन्नानीता वाऽऽगतां स्वयम्
एतच्च सर्वमस्माकं कथ्यतां चिन्तया किमु । स्थानेऽस्मिन्परमानन्दे कस्यापि दुःखमस्ति किम् ९०
इति पृष्टा तया सा तु विनयावनतिं गता । उवाच सुस्वरं तासां मोहयन्ती मनांसि च ॥ ९१

अर्जुन उवाच—

का वाऽस्मि कस्य वा कन्या प्रजाता कस्य वल्लभा । आनीता केन वा चात्र किंवाऽथ स्वयमागता
एतर्कचिन्न जानामि देवी जानाति तत्पुनः । कथितं श्रूयतां तन्मे मद्वाक्ये प्रत्ययो यदि ॥ ९३
अस्यैव दक्षिणे पार्श्वे एकमस्ति सरोवरम् । तत्राहं स्नातुमायाता जाता तत्रैव संस्थिता ॥ ९४
विपमोत्कण्ठिता पश्चात्पश्यन्ती परितो दिशम् । एकमाकाशसंभूतं ध्वनिमश्रौपमद्भुतम् ॥ ९५
अनेनैव पथा सुष्ठु गच्छ पूर्वसरोवरम् । उपस्पृश्य जलं तस्य साधयस्व मनोरथम् ॥ ९६
तत्र सन्ति हि सख्यस्ते मा सीद वरवर्णिनि । ता हि संपादयिष्यन्ति तत्र ते वरमीप्सितम् ॥ ९७
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य तस्मादत्र समागता । विपादहर्षपूर्णात्मा चिन्ताकुलसमाकुला ॥ ९८
आगताऽस्य जलं स्पृष्ट्वा नानाविधशुभध्वनिम् । अश्रौपं च ततः पश्चादपश्यं भवतीः पराः ९९
एतन्मात्रं विजानामि कायेन मनसा गिरा । एतदेव मया देव्यः कथितं यदि रोचते ॥ १००
का पूर्यं तनुजाः केषां क जाताः कस्य वल्लभाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः सा वै प्रियमुदाऽब्रवीत् १०१

प्रियमुदोवाच—

अस्त्येवं प्राणसख्यः स्म तस्यैव च वयं शुभे । वृन्दावनकलानाथविहारदारिकाः शुभम् १०२
ता आत्ममुदितास्तेन व्रजवाला इहाऽऽगताः । एताः भुतिगणाः रूपाता एताश्च मुनयस्तथा १०३
वयं वल्लववाला हि कथितास्ते स्वरूपतः । अत्र राधापतेरङ्गात्पूर्वा याः प्रेयसीतमाः ॥ १०४
नित्या नित्यविहारिण्यो नित्यकेलिभुवश्चराः । एषा पूर्णरसा देवी एषा च रसमन्धरा ॥ १०५
एषा रसालया नाम एषा च रसवल्लरी । रसपीयूषधारेयमेषा रसतरङ्गिणी ॥ १०६
रसकलोलिनी चैषा इयं च रसवापिका । अनङ्गसेना एषैव इयं चानङ्गमालिनी ॥ १०७
मदयन्ती हीयं वाला चैषा च रसविह्वला । इयं च ललिता नाम इयं ललितयौवना ॥ १०८
अनङ्गकुसुमा चैषा इयं मदनमञ्जरी । एषा कलावती नाम इयं रतिकला स्मृता ॥ १०९
इयं कामकला नाम त्वयं हि कामदायिनी । रतलोला त्वयं वाला चैयं वाला रतोत्सुका ११०
एषा च रतिसर्वज्ञा रतिचिन्तामणिस्तसौ । नित्यानन्दा काचिदेष्टा नित्यप्रेमरसप्रदा ॥ १११
अतः परं श्रुतिगणास्तासां काश्चिदिमाः शृणु । उद्गीतैषा सुगीतेयं [कलगीता त्वयं त्रिचा ११२
एषा कलसुराख्याता चालेयं कलकण्ठिका । विपश्चीयं क्रमपदा द्वेषा बहुहुता मता ॥ ११३

* एतच्छान्तर्गतः पाठः क. छ. द. च. छ. म. द. पुस्तकालयः ।

१ छ. 'वृत्त्यस्व त' । २ क. स. द. प. छ. म. द. मुष्णम् । ३ छ. 'त्रयहरतः । ए'

एषा बहुमयोगेयं] ख्याता बहुकलाऽवला । इयं कलावती ख्याता मता चैषा क्रियावती ११४
 अतः परं मुनिगणास्तासां कतिपया इह । इयमुग्रतपा नाम एषा बहुगुणा स्मृता ॥ ११५
 एषा प्रियव्रता नाम सुव्रता च इयं मता । सुरेखेयं मता बाला सुपर्वेयं बहुप्रदा ॥ ११६
 रत्नरेखा त्वियं ख्याता मणिग्रीवा हसौ मता । सुपर्णा चैयमाकल्पा मुकल्पा रत्नमालिका ११७
 इयं सौदामिनी सुभ्रु इयं च कामदायिनी । एषा च भोगदा ख्याता इयं विश्वमता सती ११८
 एषा च धारिणी धात्री सुमेधा कान्तिरप्यसौ । अपर्णेष्वा सुपर्णेयं मतेषा च सुलक्षणा ॥ ११९
 सुदतीयं गुणवती चैषा सौकलिनी मता । एषा सुलोचना ख्याता त्वियं च सुमनाः स्मृता १२०
 अश्रुता च सुशीला च रतिसुखप्रदायिनी । अतः परं गोपवाला वयमन्नाऽऽगतास्तु याः ॥ १२१
 तासां च परिचीयन्तां काश्चिदम्बुह्वानने । असौ चन्द्रावली चन्द्रिकेयं चैषा शुभा मता ॥ १२२
 एषा चन्द्रावली चन्द्रेखेयं चन्द्रिकाऽप्यसौ । एषा ख्याता चन्द्रमाला मता चन्द्रावली त्वियम् ॥
 एषा चन्द्रप्रभा चन्द्रकुलेयमेवला स्मृता । एषा वर्णावली वर्णमालेयं मणिमालिका ॥ १२४
 मेघीयं नवमञ्जीयमसौ सेफालिका शुभा । वर्णप्रभा समाख्याता सुप्रभेयं मणिप्रभा ॥ १२५
 इयं हारावली तारामालिनीयं शुभा मता । मालतीयमियं धृयी वासन्ती नवमल्लिका ॥ १२६
 सौगन्धिकेयं कस्तुरी पद्मिनीयं कुमुद्वती । एषैव हि रसोल्लासा चित्रवृन्दासमा त्वियम् ॥ १२७
 रम्भेयमुर्वशी चैषा सुरेखा स्वर्णरेखिका । एषा काञ्चनमालेयं सतसंततिका परा ॥ १२८
 एताः परिकृताः सर्वाः परिचेयाः परा अपि । सहिताऽस्माभिरेताभिर्विहरिष्यसि भामिनि ॥
 एहि पूर्वसरस्तीरे तत्र त्वां विधिवत्सखि । स्नापयित्वाऽथ दास्यामि मन्त्रं सिद्धिप्रदायकम् १३०
 इति तां सहसा नीत्वा स्नापयित्वा विधानतः । वृन्दावनकलानाथप्रेयस्या मन्त्रमुत्तमम् ॥ १३१
 ग्राहयामास संक्षेपादीक्षाविधिपुरःसरम् । परं वरुणबीजस्य बह्विबीजपुरस्कृतम् ॥ १३२
 चतुर्थस्वरसंयुक्तं नादविन्दुविभूषितम् । पुटितं प्रणवाभ्यां च त्रैलोक्ये चातिदुर्लभम् ॥ १३३
 मन्त्रग्रहणमात्रेण सर्वसिद्धिः प्रजायते । पुरश्चर्याविधिध्यानं होमं संख्यां जपस्य च ॥ १३४
 तप्तकाञ्चनगौरार्द्रां नानालंकारभूषिताम् । आश्चर्यरूपलावण्यां सुप्रसन्नां वरप्रदाम् ॥ १३५
 कहलारैः करवीराद्यैश्चम्पकैः सरसीरुहैः । सुगन्धिकुसुमैरन्यैः सौगन्धिकसमन्वितैः ॥ १३६
 पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च धूपदीपैर्मनोहरैः । नैवेद्यैर्विधिवैर्दिव्यैः सखिवृन्दाहृतैर्मुदा ॥ १३७
 संपूज्य विधिवद्देवीं जप्त्वा लक्षमिदं ततः । हुत्वा च विधिना स्तुत्वा प्रणम्य दण्डवद्भवि १३८
 ततः सा संस्तुता देवी निमेषरहितान्तरा । परिकल्प्य निजां छायां मायया तत्समीहया ॥ १३९
 पाञ्चैऽथ प्रेयसी तत्र स्थापयित्वा बलादिब । सखीभिरावृता हृष्टा शुद्धैः पूजाजपादिभिः १४०
 स्तवैर्ममत्स्या प्रणामैश्च कृपयाऽऽविरभूत्तदा । हेमचम्पकवर्णाभा विचित्राभरणोज्ज्वला ॥ १४१
 अङ्गमत्स्रलावण्यालालित्यमधुराकृतिः । निष्कलङ्कशरत्पूर्णकलानाथशुभानना ॥ १४२
 स्निग्धमुग्धस्मितालोकजगत्रयमनोहरा । निजया प्रभयाऽत्यन्तं द्योतयन्ती दिशो दश ॥
 अन्नवीदपि सा देवी वरदा भक्तवत्सला ॥ १४३

देव्युवाच—

मत्सतीनां वचः सत्यं तेन त्वं मे प्रिया सखि । समुत्तिष्ठ समागच्छ कामं ते साधयाम्यहम् १४४

अर्जुनी सा वचो देव्याः श्रुत्वा त्वाऽऽत्ममनीषितम् । पुलकाकुलमुग्धाङ्गी वाष्पाकुलविलोचना ॥
पपात चरणे देव्याः पुनश्च प्रेमविह्वला । ततः प्रियंवदा देवी(वी) समुवाच सखीमिमाम् १४६
देव्युवाच—

पाणौ गृहीत्वा मत्सङ्गे समाश्वास्य समानय । ततः प्रियंवदा देव्या आज्ञया जातसंभ्रमा ॥ १४७
तां तथैव समादाय सङ्गे देव्या जगाम ह । गत्वोत्तरसरस्तीरे स्नापयित्वा विधानतः ॥ १४८
संकल्पादिकपूर्वं तु पूजयित्वा यथाविधि । श्रीगोकुलकलानाथं मन्त्रं तच्च सुसिद्धिदम् ॥ १४९
ग्राहयामास तां देवी कृपया हरिवल्लभा । व्रतं गोकुलनाथाख्यं पूर्वं मोहनभूषितम् ॥ १५०
सर्वसिद्धिप्रदं मन्त्रं सर्वतन्त्रेषु गोपितम् । गोविन्द्गीतविज्ञाऽसौ ददौ भक्तिमन्त्रलाम् ॥ १५१
ध्यानं च कथितं तस्यै मन्त्रराजं च मोहनम् । उक्तं च मोहने तन्त्रे स्मृतिरप्यस्य सिद्धिदा ॥ १५२
नीलोत्पलदलश्यामं नानालंकारभूषितम् । कोटिकंदर्पलावण्यं ध्यायेद्रासरसाकुलम् ॥
प्रियंवदामुवाचेदं रहःसंपादनेच्छया ॥ १५३

राधिकोवाच—

अस्या यावद्भवेत्पूर्णं पुरश्चरणमुत्तमम् । तावद्धि पालयैनां त्वं सावधाना सहालिभिः ॥
इत्युक्त्वा सा ययौ कृष्णपादाम्बुरुहसंनिधिम् ॥ १५४
छायामात्मभवात्मात्मप्रेयसीनां निधाय च । तस्यै तत्र यथापूर्वं राधिका कृष्णवल्लभा ॥ १५५
अत्र प्रियंवदादेशात्पद्मपट्टदलं शुभम् । गोरोचनाभिर्निर्माय कुङ्कुमेनापि चन्दनैः ॥ १५६
एभिर्नानाधिपैर्द्रव्यैः संभिद्यैः सिद्धिदायकम् । लिप्त्वा यन्त्रराजं च शुद्धं मन्त्रं तमद्भुतम् ॥
कृत्वा न्यासादिकं चार्घ्यं पाद्यं चापि यथाविधि । नानर्तुसंभवैः पुष्पैः कुङ्कुमैरपि चन्दनैः ॥ १५८
भूपदीपैश्च नैवेद्यैस्ताम्रलैर्मुखवासनैः । वासोलंकारमाल्यैश्च संपूज्य नन्दनन्दनम् ॥ १५९
परिवारैः समं सर्वैः सायुधं च सवाहनम् । स्तुत्वा प्रणम्य विधिवच्चेतसा स्मरणं ययौ ॥ १६०
ततो भक्तिवशो देवो यशोदानन्दनः प्रभुः । स्मितावलोकितपाङ्गतरङ्गिततरेङ्गितम् ॥ १६१
उवाच राधिकां देवीं तामानय इहाऽऽशु च । आज्ञसा चैव सा देवी प्रस्थाप्य शारदां सखीम् ॥
तामानिनाय सहसा पुरो वा सरसात्मनः । श्रीकृष्णस्य पुरस्तात्सा समेत्य प्रेमविह्वला ॥ १६३
पपात काञ्चनी भूत्वा पश्यन्ती सर्वमद्भुतम् । कृच्छ्रात्कथंचिदुत्थाय शनैरुन्मील्य लोचने ॥ १६४
स्वेदाश्रुपुलकोत्कम्पभावभाराकुला सती । ददर्श प्रथमं तत्र स्थलं चित्रं मनोरमम् ॥ १६५
ततः कल्पतरुस्तत्र लसन्मरकतच्छदः । मवालपल्लवैर्युक्तः कोमलो ह्रस्वदण्डकः ॥ १६६
स्फटिकप्रवालमूलश्च कामदः कौमसंपदाम् । प्रार्थकाभीष्टफलदस्तस्याधो रत्नमन्दिरम् ॥ १६७
रत्नसिंहासनं तत्र तत्रापटलपद्मकम् । शङ्खपद्मनिधी तत्र सव्यापसव्यसंस्थितौ ॥ १६८
चतुर्दिक्षु यथास्थानं सहिता(संस्थिताः) कामधेनवः । परितो नन्दनोद्यानं मलयानिलसेवितम् ॥
ऋतूनां चैव सर्वेषां कुसुमानां मनोहरैः । आभोदैर्वासितं सर्वं कालागुरुपराजितम् ॥ १७०
मकरन्दकणाट्टिणीतलं सुमनोहरम् । मकरन्दरसास्वादमत्तानां भृङ्गयोपिताम् ॥ १७१
वृन्दशो संकृतैः शश्वच्चैवं मुखरितान्तरम् । कलकण्ठीकपोतानां सारिकाशुकयोपिताम् ॥ १७२

- अन्यासां पत्रिकान्तानां कलनादैर्निनादितम् । तत्सर्वसमयूराणामाकुलं स्मरवर्धनम् ॥ १७१
- रसाम्बुसेकसंछट्टमाञ्जनतनुद्युतिम् । सुस्निग्धनीलकुटिलकपायवासिकुन्तलम् ॥ १७४
- मदमत्तमयूराद्यशिल्पहावद्धचूडकम् । शृङ्गसेवितसन्धोपक्रमपुष्पावतंसकम् ॥ १७५
- लोलालकालिविलसत्कपोलादर्शकाशिनम् । विचित्रतिलकोदामभालशोभाविराजितम् ॥ १७६
- तिलपुष्पपतङ्गेशचञ्चुमञ्जुलनासिकम् । चारुविम्बाधरं मन्दस्मितदीपितमनमथम् ॥ १७७
- वन्द्यमसूनसंकाशं ग्रैवेयकमनोहरम् । मदोन्मत्तभ्रमद्भृङ्गीसहस्रकृतसेवया ॥ १७८
- सुरद्रुमस्रजा राजन्मुग्धपीनांसकद्वयम् । मुक्ताहारस्फुरद्दक्षःस्थलकौस्तुभभूषितम् ॥ १७९
- श्रीवत्सलक्षणं जानुलम्बिबाहुमनोहरम् । गम्भीरनाभिपञ्चास्यमध्यमध्यातिसुन्दरम् ॥ १८०
- सुजातद्रुमसदृत्तमदूरजानुर्मञ्जुलम् । कङ्कणाद्भ्रमज्जीरैर्भूषितं भूपणैः परैः ॥ १८१
- पीतांशुकलयाऽऽविष्टनितम्बध(त)टनायकम् । लावण्यैरपि सौन्दर्यैर्भितकोटिमनोभवम् ॥ १८२
- वेणुमवर्तितैर्गीतरागैरपि मनोहरैः । मोक्षयन्तं सुखाम्भोधौ मज्जयन्तं जगन्नयम् ॥ १८३
- प्रत्यङ्गमदनावेशधरं रासरसालसम् । चामरं व्यजनं माल्यं गन्धं चन्दनमेव च ॥ १८४
- ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चार्चितपात्रकम् । अन्यत्क्रीडाभवं यच्च तत्सर्वं च पृथक्पृथक् ॥ १८५
- रसालं विविधं यच्च कलयन्तीभिरादरात् । यथास्थाननियुक्ताभिः पश्यन्तीभिस्तद्विहितम् ॥ १८६
- तन्मुखाम्भोजदत्ताक्षिचञ्चलाभिरनुक्रमात् । भीमत्या राधिकादेव्या वामभागे सतंभ्रमम् ॥ १८७
- आराधयन्त्या ताम्बूलमर्पयन्त्या शुचिस्मितम् । समालोक्यार्जुनी याऽसौ मदनावेशविह्वला ॥ १८८
- ततस्तां च तथा ज्ञात्वा हृषीकेशोऽपि सर्ववित् । तस्याः पाणिं गृहीत्वैव सर्वक्रीडावनान्तरे ॥ १८९
- यथाकामरुहो रेमे महायोगेश्वरो विभुः । ततस्तस्याः स्कन्धदेशे प्रदत्तमुजपल्लवः ॥ १९०
- आगत्य शारदां माह पथिव्येऽस्मिन्सरोवरे । शीघ्रं स्नापय तन्वह्नीं क्रीडाश्रान्तां मृदुस्मिताम् ॥ १९१
- ततस्तां शारदादेवी तस्मिन्क्रीडासरोवरे । स्नानं कुर्वित्पुत्राचैनां सा च श्रान्ता तथाऽकरोत् ॥ १९२
- जलाम्पन्तरमाप्ताऽसौ पुनरर्जुनतां गतः । उत्तस्थौ यत्र देवेशः श्रीमद्वैकुण्ठनायकः ॥ १९३
- हृष्टा तमर्जुनं कृष्णो विपण्णं भ्रमार्नेसम् । मायया पाणिना सृष्ट्वा प्रकृतं विदधे पुनः ॥ १९४
- श्रीकृष्ण उवाच—
- धनंजय त्वामाशंसे भवान्प्रियसखो वम । त्वत्समो नास्ति मे कोऽपि रहोविषु जगन्त्रये ॥ १९५
- यद्गहस्यं त्वयो पृष्टमनुभूतं च यत्पुनः । कथ्यसे यदि तत्कस्मै शपसे मां तदाऽर्जुन ॥ १९६
- सनत्कुमार उवाच—
- इति प्रसादमासाद्य शपथैर्जातनिर्णयः । ययौ हृष्टयनास्तस्मात्स्वधामानुतसंरष्टतिः ॥ १९७
- इति ते कथितं सर्वं रहो यद्रोचरं मम । गोविन्दस्य तथा चा(न्य)स्त्री कथने शपथस्तथा ॥ १९८
- ईश्वर उवाच—
- इति श्रुत्वा वचस्तस्य सिद्धिमौपगविर्गतः । नरनारायणावासे वृन्दारण्यमुपाव्रजत् ॥ १९९
- तत्राऽऽस्तेऽद्यापि कृष्णस्य नित्यलीलाविहारवित् । नारदेनापि पृष्टोऽहं नात्रवं तद्गहस्यरुम् ॥ २००
- प्राप्तं तथाऽपि तेनेदं प्रकृतित्वमुपेत्य च । तुभ्यं यत्तु मया प्रोक्तं रहस्यं स्नेहकारणात् ॥ २०१

तन्न कस्मैचिदाख्येयं त्वया भद्रे स्वयोनिवत् । इति श्रीभगवद्भक्तमहिमाध्यायमद्भुतम् ॥
यः पठेच्छृणुयाद्वापि स रतिं विन्दते हरौ ॥

२०२

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डेऽर्जुन्यनुनयौ नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५७८५

अथ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

पार्षत्युवाच—

वृन्दावनरहस्यं च बहुधा कथितं प्रभो । केन पुण्यविशेषेण नारदः प्रकृतिं गतः ॥ १

ईश्वर उवाच—

एकदाऽऽश्चर्यवृत्तान्तं मया जिज्ञासितं पुरा । ब्रह्मणा कथितं गुह्यं श्रुतं कृष्णमुखाम्बुजात् ॥ २

नारदः पृष्टवान्मह्यं तदाऽहं प्रोक्तवानिदम् । अहं वक्तुं न शक्नोमि तन्माहात्म्यं कथंचन ॥ ३

किं कुर्वे शपनं तस्य स्मृत्वा सीदामि मानसे । इति श्रुत्वा वचो मह्यं दुर्मनाः सोऽभवद्यदा ॥ ४

तदा ब्रह्माणमाद्वयं ह्यहमादिष्टवान्प्रिये । त्वया यत्कथितं मह्यं नारदाय वदस्व तत् ॥ ५

ब्रह्मा तदा मम वचो निशम्य सहनारदः । जगाम कृष्णसविधं नत्वाऽपृच्छच्चदेव तु ॥ ६

ब्रह्मोवाच—

किमिदं द्वात्रिंशद्वनं वृन्दारण्यं त्रिशां पते । श्रोतुमिच्छामि भगवन्पदि योग्योऽस्मि मे वद ॥ ७

श्रीभगवानुवाच—

इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैकमेव लम् । यत्र मे पशवः साक्षाद्वृक्षाः कीटा नरामराः ॥ ८

ये वसन्ति ममान्ते ते मृता यान्ति ममान्तिकम् । [अत्र या गोपपत्न्यश्च निवसन्ति ममाऽऽलये

योगिन्यस्तास्तु एवं हि मम देवाः परायणाः । पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देवरूपकम्] ॥ १०

कालिन्दीयं सुपुत्रा या परमामृतवाहिनी । यत्र देवाश्च भूतानि वर्तन्ते सूक्ष्मरूपतः ॥ ११

सर्वतो व्यापकश्चाहं न त्यक्ष्यामि वनं क्वचित् । आविर्भावस्तिरोभावो भवेदत्र युगे युगे ॥ १२

तेजोमयमिदं स्थानमदृश्यं चर्मचक्षुषाम् । रहस्यं मे प्रभावस्य वृन्दावन(नं) युगे युगे ॥ १३

ब्रह्मादीनां सुराणां च न दृश्यं तत्कथंचन ॥ १४

ईश्वर उवाच—

तच्छ्रुत्वा नारदो नत्वा कृष्णं ब्रह्माणमेव च । आजगाम ह भूलोके मिश्रकं नैमिषं वनम् ॥ १५

तत्रासौ सत्कृतश्चापि शौनकाद्यैर्मुनीश्वरैः । पृष्ट्वाप्यागतो ब्रह्मन्कुतस्त्वमधुना वद ॥ १६

तच्छ्रुत्वा नारदः प्राह गोलोकादागतो ब्रह्म । श्रुत्वा कृष्णमुखाम्भोजावृन्दावनरहस्यकम् ॥ १७

नारद उवाच—

तत्र नानाविधाः प्रश्नाः कृताश्चैव पुनः पुनः । समस्ता मनवस्तत्र यागाश्चैव श्रुता मया ॥ १८

तानेव कथयिष्यामि यथाप्रश्नं च तत्त्वतः ॥ १९

शौनक उवाच—

वृन्दारण्यरहस्यं हि यदुक्तं ब्रह्मणा त्वयि । तदस्माकं समाचक्ष्व यद्यस्मासु कृपा तव ॥ २०

नारद उवाच—

कदाचिच्छरयूतीरे दृष्टोऽस्माभिश्च गौतमः । मनस्वी च महादुःखी चिन्ताकुलितचेतनः ॥ २१

मां दृष्ट्वा गौतमो देवः पपात धरणीतले । उचिष्ट वत्स वत्सेति तमुवाचाहमेव हि ॥

कथं भवान्मनस्वीति प्रोच्यतां यदि रोचते ॥ २२

गौतम उवाच—

श्रुतं तव मुखादेव कृष्णतचवं च तादृशम् । द्वारकाख्यं मधुराख्यं रहस्यं बहुशो मया ॥ २३

वृन्दावनरहस्यं तु न श्रुतं त्वन्मुखाम्बुजात् । यतो मे मनसः स्थैर्यं भविष्यति च संप्ररो ॥ २४

नारद उवाच—

इदं तु परमं गुह्यं रहस्यातिरहस्यकम् । पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं तादृग्वृन्दावनोद्भवम् ॥ २५

रहस्यं वद देवेश वृन्दारण्यस्य मे पितः । इति जिज्ञासितं श्रुत्वा क्षणं मौनी स चाभवत् ॥ २६

ततो माऽऽह महाविष्णुं गच्छ वत्स प्रभुं मम । मयाऽपि तत्र गन्तव्यं त्वया सह न संशयः ॥ २७

इत्युक्त्वा मां गृहीत्वा च गतो विष्णोश्च धामनि । महाविष्णौ च कथितं मयोक्तं यत्तदेव हि ॥

तच्छ्रुत्वा च महाविष्णुः स्वयंभुवमथाऽऽदिशत् । त्वमेवाऽऽदेशतो मर्षं नीत्वा वै नारदं मुनिम् ॥

स्नानायैव निषुङ्क्ष्वस्व सरस्यमृतसंज्ञके । महाविष्णुसमादिष्टः स्वयंभूर्मां तथाऽकरोत् ॥ ३०

तन्नामृतसरश्चाहं भविष्य स्नानमाचरम् । तत्क्षणात्तत्सरःपारे योपितां सविधेऽभवम् ॥ ३१

सर्वलक्षणसंपन्ना योपिद्रूपाऽतिविस्मिता । मां दृष्ट्वा ताः समायान्तीपृच्छन् मुहुर्मुहुः ॥ ३२

स्त्रिय ऊचुः—

का त्वं कुतः समायाता कथयाऽऽत्मविचेष्टितम् । तासां प्रियकथाः श्रुत्वा मयोक्तं तन्निशामय ॥ ३३

कुतः कोऽयं समायातः कथं वा योपिदाकृतिः । स्वभवदृश्यते सर्वं किं वा मुग्धोऽस्मि भूतले ॥ ३४

तच्छ्रुत्वा मद्वचो देवी प्रोवाच मधुरस्वनैः । वृन्दानाम्नी पुरी चेयं कृष्णचन्द्रप्रिया सदा ॥ ३५

अहं सुललिता देवी तुर्यातीता च निष्कला । इत्युक्त्वा च महादेवी करुणासान्द्रमानसा ॥ ३६

मां प्रत्याह पुनर्देवी समागच्छ मया सह । अन्याश्च योपितः सर्वाः कृष्णपादपरायणाः ॥ ३७

ताश्च मां प्रवदन्त्येवं समागच्छानया सह । ततोऽनु कृष्णचन्द्रस्य चतुर्दशाक्षरो मनुः ॥ ३८

कृपया कथितस्तस्या देव्याश्चापि महात्मनः । तत्क्षणादेव तत्साम्यमलभं विविधोपमा ॥ ३९

ताभिः सह गतास्तत्र यत्र कृष्णः सनातनः । केवलं सच्चिदानन्दः स्वयं योपिनयः प्रभुः ॥ ४०

योपिदानन्दहृदयो दृष्ट्वा मामब्रवीन्मुहुः । समागच्छ भिये कान्ते भक्त्या मां परिरम्भय ॥ ४१

रेमे वर्षप्रमाणेन तत्र चैव द्विजोत्तम । तदोत्तरमणे शेषे देवीं तां राधिकां प्रति ॥ ४२

श्रीकृष्ण उवाच—

इयं मे प्रकृतिस्तत्र चाऽऽसीन्नारदरूपधृक् । नीत्वाऽमृतसरो रम्यं स्नानार्थं संनियोजय ॥ ४३

तेया मे रमणस्यान्ते गदितं प्रियभाषितम् । अहं च ललिता देवी राधिका या च गीयते ॥ ४४

अहं च वासुदेवाख्यो नित्यं कामकलात्मकः । सत्यं योपितस्वरूपोऽहं योपिचाहं सनातनी ॥ ४५

अहं च ललिता देवी पुंरूपा कृष्णविग्रहा । आवयोरन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ॥ ४६

एवं यो वेत्ति मे तत्त्वं समयं च तथा मनुम् । ससमाचारसंकेतं ललितावत्स मे प्रियः ॥ ४७
 इदं वृन्दावनं नाम रहस्यं मम वै गृहम् । न प्रकाश्यं कदा कुत्र न वर्त्तव्यं पशौ क्वचित् ॥ ४८
 ततोऽनु राधिकादेवी मां नीत्वा तत्सरोवरे । स्थित्वा सा कृष्णचन्द्रस्य चरणान्ते गता पुनः ४९
 ततो निमज्जनादेव नारदोऽहमुपागतः । वीणाहस्तो गानपरस्तद्रहस्यं मुहुर्मुदा ॥ ५०
 स्वयंभुवं नमस्कृत्य तत्रागां विष्णुपार्षदम् । स्वयंभुवा तथा दृष्टं नौक्तं किञ्चित्तदा पुनः ॥ ५१
 इति ते कथितं वत्स सुगोप्यं च मया त्वयि । त्वयाऽपि कृष्णचन्द्रस्य केवलं धाम चित्कलम् ॥
 गोपनीयं प्रयत्नेन मातुर्जार इव प्रियः । यथा प्रोक्तं मया शिष्ये गौतमे सरहस्यकम् ॥ ५३
 तथा भवत्सु कात्स्न्येन कथितं चापि गोपितम् । यदि कुत्र कदाचित्तु प्रकाश्यं मुनिपुंगवाः ५४
 तदा शापो भवेद्विधाः कृष्णचन्द्रस्य निश्चितम् । इमं कृष्णस्य लीलाभिर्युतमध्यायमुत्तमम् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि स याति परमं पदम् ॥ ५५

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे नारदीयानुनये षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५८४०

अथ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच—

अत्र शिशुपालं निहतं श्रुत्वा दन्तवक्त्रः कृष्णेन योर्ध्वं मथुरामाजगाम ॥ १
 कृष्णस्तु तच्छ्रुत्वा रथमारुह्य तेन सह मथुरामाययौ ॥ २
 अथ तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य नन्दव्रजं गत्वा पितरावभिवाद्याऽऽश्वास्य ताम्भ्यामालिङ्गितः सकल-
 गोपवृद्धान्परिष्वज्य तानाश्वास्य बहुबस्त्राभरणादिभिस्तत्रस्थान्सर्वान्तर्पयामास ॥ ३
 कालिन्याः पुलिने रम्ये पुण्यवृक्षसमाकीर्णं गोपस्त्रीभिरहर्निशं क्रीडासुखेन त्रिरात्रं तत्र
 समुवास तत्र स्थले नन्दगोपादयः सर्वे जनाः पुत्रदारसहिताः पशुपक्षिमृगादयोऽपि वासुदे-
 वमसादेन दिव्यरूपधरा विमानसमारूढाः परमं वैकुण्ठलोकमवापुः ॥ ४
 श्रीकृष्णस्तु नन्दगोपव्रजौकसां सर्वेषां निरामयं स्वपदं दत्त्वा देवीदेवगणैः स्तूयमानः श्रीमतीं
 द्वारवतीं विवेश ॥ ५
 तत्र वासुदेवोऽग्रसेनसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाकूरादिभिः प्रत्यहं संपूजितः षोडशसहस्राष्ट्राधिकमहि-
 पीभिश्च विश्वरूपधरो दिव्यरत्नमयलतागृहान्तरेषु सुरतरुसुसमाचितश्लक्ष्णतरपर्यङ्केषु रमया-
 मास ॥ ६
 एवं हितार्थाय सर्वदेवानां समस्तभूभारविनाशाय यदुर्वशेऽवतीर्य सकलराक्षसविनाशं कृत्वा
 महान्तमुर्विभारं नाशयित्वा नन्दव्रजद्वारकावासिनः स्थावरजङ्गमान्भववन्धनान्मोचयित्वा परमे-
 शाश्वते योगिध्येये रम्ये धाम्नि संस्थाप्य नित्यं दिव्यमहिष्यादिभिः संसेच्यमानो वासुदेवोऽखि-
 लेषूवाच ॥ ७

आसीदव्याकृतं ब्रह्म करकाघृतयोरिव । प्रकृतिस्थो गुणान्भुक्त्वा द्रवीभूत्वा दिवं गतः ॥ ८

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे पार्वतीशिवसवादे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५८४८

अथ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

पार्वत्युवाच—

विस्तरेण समाचक्ष्वै मन्त्रार्थपदगौरवम् । ईश्वरस्य स्वरूपं च तत्स्थानानां विभूतयः ॥ १
तद्विष्णोः परमं धाम ब्रह्मभेदास्तथा हरेः । निर्वाणाख्या हि तत्त्वेन मम सर्वं सुरेश्वरम् ॥ २
ईश्वर उवाच—

सारे वृन्दावने कृष्णं गोपीकोटिभिरावृतम् । तत्र गङ्गा परा शक्तिस्तत्स्थमानन्दकाननम् ॥ ३
नानासुकुसुमामोदसमीरसुरभीकृतम् । कलिन्दतनयादिव्यतरङ्गसङ्गशीतलम् ॥ ४
सनकाद्यैर्भोगवतैः संसृष्टं मुनिपुंगवैः । आह्लादिमधुरारारवैर्गोवृन्दैरभिमण्डितम् ॥ ५
रम्यस्नग्भूपणोपेतैर्वृत्यन्निर्वालकैर्वृतम् । तत्र श्रीमान्कल्पतरुर्जाम्बूनदपरिच्छदः ॥ ६
नानारत्नमवालाढ्यो नानामणिफलोज्ज्वलः । तस्य मूले रत्नवेदी रत्नदीधितिदीपिता ॥ ७
तत्र त्रयीमयं रत्नसिंहासनमनुत्तमम् । तत्राऽऽसीनं जगन्नाथं त्रिगुणातीतमच्ययम् ॥ ८
कोटिचन्द्रप्रतीकांशं कोटिभास्करभास्वरम् । कोटिकर्दर्पलावण्यं भासयन्तं दिशो दश ॥ ९
त्रिनेत्रं द्विभुजं गौरं तप्तजाम्बूनदमभम् । श्लिष्यमाणं चाङ्गनाभिः सुदामानं च सर्वशः ॥ १०
ब्रह्माद्यैः सनकाद्यैश्च ध्येयं भक्तवशीकृतम् । मुदा पूर्णतनेत्राभिर्दृष्ट्यन्तीभिर्महोत्सवैः ॥ ११
चुम्बन्तीभिर्हसन्तीभिः श्लिष्यन्तीभिर्मुहुर्मुहुः । अवाप्तगोपीदेहाभिः श्रुतिभिः कोटिकोटिभिः ॥ १२
तत्पादाम्बुजमाध्वीकचिन्ताभिः परितो वृतम् । तासां तु मध्ये या देवी तप्तचामीकरप्रभा ॥ १३
द्योतमाना दिशः सर्वाः कुर्वती विषुदुज्ज्वलाः । प्रधानं या भगवती यया सर्वमिदं ततम् ॥ १४
सृष्टिस्थित्यन्तरूपा या विद्याऽविद्या त्रयी परा । स्वरूपा शक्तिरूपा च मायारूपा च चिन्मयी ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां देहकारणकारणम् । चराचरं जगत्सर्वं यन्मायापरिरम्भितम् ॥ १५
वृन्दावनेश्वरी नाम्ना राधा धात्राऽनुकारणात् । तामालिङ्ग्य वसन्तं तं मुदा वृन्दावनेश्वरम् ॥ १७
अन्योन्यचुम्बनाश्लेषमदावेशविष्णुर्णितम् । ध्यायेदतद्विषं देवं स च सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १८
मन्त्रराजमिमं गुह्यं तस्य मन्त्रं च मन्त्रवित् । यो जपेच्छृणुयाच्चैव स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
राधिका चित्ररेखा च चन्द्रा मदनसुन्दरी । प्रिया च श्रीमधुमती शशिशेखा हरिमिया ॥ २०
सुवर्णशोभा संमोहा मेमरोमोश्चरञ्जिता । वैवर्ण्यस्वेदसंयुक्ता भावाद्येक्ता मियंवदा ॥ २१
सुवर्णमालिनी शान्ता सुरासरसिका तथा । सर्वस्त्रीजीवना दीनवत्सला विमलाशया ॥ २२
निपीतनामपीयूषा सा राधा परिकीर्तिता । सुदीर्घस्मितसंयुक्ता तप्तचामीकरप्रभा ॥ २३
मूर्च्छत्प्रेमनदी राधा चरणालोचनाञ्जना । मायामात्सर्यसंयुक्ता दानसाम्राज्यजीवना ॥ २४
सुरतोत्सवसंग्रामा चित्ररेखा प्रकीर्तिता । गौराङ्गी जातिदीर्घा च सदा वादनतत्परा ॥ २५
दैन्यानुरामनटना मूर्त्तारोमाश्चविह्वला । हरेर्देक्षिणपार्श्वस्था सर्वमन्त्रप्रिया तथा ॥ २६
अनङ्गलोभमाधुर्यं चन्द्रा सा परिकीर्तिता । सलीलमन्थरगतिर्भेषुमुद्रितलोचना ॥ २७
मेमधारोज्ज्वलाकीर्णा दलितोज्जनशोभना । कृष्णानुरागरसिका रासध्वनिसमुत्सुका ॥ २८
अङ्गकारसमायुक्ता [* मुखनिन्दितचन्द्रमाः । मधुरालापचतुरा जितेन्द्रियशिरोमणिः ॥ २९

* एतद्विद्वान्तर्गतं पाठः, अ. पुस्तकस्थः ।

सुलभं व्रजनारीणां दुर्लभं तन्मुमुक्षुणाम् । तं भजेन्नन्दसूनुं यन्नखतेजः परं मनुः ॥ ६१

पार्वत्युवाच—

भुक्तिमुक्तिस्पृहा यावत्पिशाची हृदि वर्तते । [* तावत्प्रेमसुखस्यात्र कथमभ्युदयो भवेत् ॥ ६२

ईश्वर उवाच—

साधु पृष्टं त्वया भद्रे यन्मे मनसि वर्तते ।] तत्सर्वं कथयिष्यामि सावधाना निशामय ॥ ६३

स्मृत्वा गुणान्स्मरन्नाम गानं वा मनरञ्जनम् । बोधयत्यात्मनाऽऽत्मानं सततं मेष्मिणी लीयते ॥ ६४

इति श्रीमहापुराणे पार्वे पातालखण्डे शिवपार्वतसंवादे श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनं नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५९१२

अथाष्टसप्ततितमोऽध्याय ।

पार्वत्युवाच—

वैष्णवानां च यद्धर्मं सर्वं तर्ह्यं च, मे वद । यत्कृत्वा मानवाः सर्वे भवाम्भौषिं तरन्ति हि ॥ ?

ईश्वर उवाच—

अथ ह्यदशशुद्धिं च वैष्णवानामिहोच्यते । गृहोपलेपनं चैव तथाऽनुगमनं हरेः ॥ २

भक्त्या प्रदक्षिणं चैव पादयोः शोधनं पुनः । पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोच्चयनं हरेः ॥ ३

करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते । तन्नामकीर्तनं चैव गुणानामपि कीर्तनम् ॥ ४

भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते । तत्कथाश्रवणं चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ॥ ५

श्रोत्रयोनैत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते । पादोदकं च निर्माल्यं मालानामपि धारणम् ॥ ६

उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुरः । आघ्राणं तस्य पुष्पादेर्निर्माल्यस्य तथा म्रिये ॥ ७

विशुद्धिः स्यादन्तरस्य घ्राणस्यापि विधीयते । पत्रपुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम् ॥ ८

तदेकं पावनं लोके तद्धि सर्वं विशोभयेत् । पूजा च पञ्चधा भोक्ता तासां भेदाञ्चकृणुष्व मे ॥ ९

अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च । इज्या पञ्चमकाराऽर्चा क्रमेण कथयामि ते ॥ १०

तत्त्वाभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् । उपलेपं च निर्माल्यद्वीकरणमेव च ॥ ११

उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं तथा । योगो नाम स्वदेवस्य स्वात्मनैवाऽऽत्मभावना ॥ १२

स्वाध्यायो नाम मन्त्रार्थसंधानपूर्वको जपः । सूक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरेः संकीर्तनं तथा ॥ १३

तच्चादिशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तितः । इज्या नाम स्वदेवस्य पूजनं च यथार्थतः ॥ १४

इति पञ्चमकाराऽर्चा कथिता तव मुत्रैव । साष्टिसामीप्यसालोक्यसायुज्यसारूप्यदा क्रमात् ॥ १५

प्रसङ्गात्कथयिष्यामि शालग्रामशिलार्चकम् । [केशवदेवदेश्चतुर्वर्होर्दक्षिणोर्ध्वकरक्रमात् ॥] ॥ १६

शङ्खचक्रगदापद्मी केशवाख्यो गदाधरः । [+ नारायणः पद्मगदाचक्रशङ्खायुधैः क्रमात् ॥ १७

माधवश्चक्रशङ्खाभ्यां पद्मेन गदया भवेत्] । गदास्त्रशङ्खी चक्री वा गोविन्दाख्यो गदाधरः ॥ १८

पद्मशङ्खारिगदिने विष्णुरूपाय वै नमः । सशङ्खाजगदाचक्रमधुसूदनमूर्तये ॥ १९

* यत्किञ्चान्तर्गतं पाठः क, ख, ड, न, छ, म ड, पुस्तकस्यः । † एतत्किञ्चान्तर्गतं पाठयपुस्तकस्यः । + एतत्किञ्चान्तर्गतं पाठयपुस्तकस्यः ।

नमो गदारिशङ्खाञ्जयुक्तत्रिविक्रमाय च । सारिकौमोदकीपद्मशङ्खवामनमूर्तये ॥	२०
चक्राञ्जशङ्खगदिने नमः श्रीधरमूर्तये । हृषीकेश सारिगदाशङ्खपद्मिनमोऽस्तु ते ॥	२१
साञ्जशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्त्रमूर्तये । दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिचमोऽस्तु ते ॥	२२
शङ्खाञ्जचक्रगदिने नमः संकर्षणाय च । सारिशङ्खगदाञ्जाय वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥	२३
शङ्खचक्रगदाञ्जादिधृतमद्युन्नमूर्तये । नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाञ्जारिविधारिणे ॥	२४
साञ्जशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तममूर्तये । नमोऽधोक्षजरूपाय गदाशङ्खारिपद्मिने ॥	२५
वृत्तिहर्म्ये पद्मगदाशङ्खारिधारिणे । पद्मारिशङ्खगदिने नमोऽस्त्वच्युतमूर्तये* ॥	२६
गदाञ्जारिसशङ्खाय नमः श्रीकृष्णमूर्तये । शालग्रामशिलाद्वारगतलयाद्विचक्रधृत ॥	२७
शुक्लाभरेखः शोभाढ्यः स देवः श्रीगदाधरः । लयाद्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागस्तु पुष्कलः ॥	२८
संकर्षणोऽथ मद्युन्नः सृक्ष्मचक्रस्तु पीतकः । सदीर्घमुपिराच्छिद्रो हानिरुद्धस्तु वर्तुलः ॥	२९
नीलो द्वारे त्रिरेखश्च ह्यय नारायणोऽसितः । मध्ये गदाकृती रेखा नाभिपद्मं महोन्नतम् ॥	३०
पृथुचक्रो वृत्तिहो यः कपिलोऽन्यात्रिविन्दुकः । अथवा पञ्चविन्दोस्तु पूजनं ब्रह्मचारिणः ॥	३१
चाराहः सत्रिलिङ्गोऽन्याद्विपमद्वयचक्रकः । नालस्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्ममूर्तिः सविन्दुकः ॥	३२
कृष्णः सवर्तुलावर्तः पाण्डुरो धृतपृष्ठकः । श्रीधरः पञ्चरेखश्च वनमाली गदाङ्कितः ॥	३३
वामनो वर्तुलो नाम मध्यचक्रः सनीलकः । नानावर्णानेकमूर्तिर्नागमोगी त्वनन्तकः ॥	३४
स्थूलो दामोदरो नीलो मध्येचक्रः सनीलकः । संकर्षणद्वारकोऽन्यादथ ब्रह्मा सुलोहितः ॥	३५
सदीर्घरेखासुपिर एकचक्राम्बुजः पृथुः । पृथुच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णोऽविन्दुश्च विन्दुमान् ॥	३६
हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखस्तु कौस्तुभः । वैकुण्ठोऽमलवज्राति द्वेकचक्रमयोऽसितः ॥	३७
मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो हाररेखश्च पाण्डुरः । रामचन्द्रो दक्षरेखः श्यामोऽन्यात्तु त्रिविक्रमः ॥	३८
शालग्रामद्वारकायां (?) स्थिताय गदिने नमः । एकेन लक्षतो योऽन्याद्गदाधारी सुदर्शनः ॥	३९
लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां त्रिभिश्चैव त्रिविक्रमः । चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ॥	४०
मद्युन्नः पद्मभिरेवाव्यात्संकर्षणश्च सप्तभिः । पुरुषोत्तमोऽष्टभिश्चास्या (व्या) न्नवव्यूहो नवो हितः ॥	४१
दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादथ । द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वं त्वनन्तकः ॥	४२
ब्रह्मा चतुर्भुजो दण्डी कण्ठलसगुन्नतः । महेश्वरः पञ्चवक्त्रो दशबाहुर्वृषभञ्जः ॥	४३
ययायुषस्तथा गौरी चण्डिका च सरस्वती । महालक्ष्मीर्मातरश्च पद्महस्ता दिवाकरः ॥	४४
गजास्यश्च गजस्कन्धः पद्मस्तोऽनेकधा गणाः । एते स्थिताः स्थापिताः स्युः प्रासादे वाऽथ पूजिताः ॥	४५
धर्मार्थकाममोक्षायाः प्राप्यन्ते पुरुषेण च ॥	४५

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे शालग्रामविन्यो नामष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१५९५७

अर्थकोनार्णमितमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच—

शालग्रामं मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च । नित्यं तु श्रीहरेः पूजा केवले भवने न तु ॥ १

* मूर्तिरन्तानुकमेनाथ सार्धः श्लोके षष्ठ इति भावि ।

गण्डक्यामेकदेशे तु शालग्रामस्थलं महत् । पापोऽपि तद्भवं यत्तु शालग्राम इति स्थितम् ॥ २
 शालग्रामशिलास्पर्शात्कोटिजन्माघनाशनम् । किं पुनः पूजनं तत्र हरः सान्निध्यकारणम् ॥ ३
 शालग्रामैकयजनाच्छतलिङ्गफलं लभेत् । बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिलां लभेत् ॥ ४
 गोप्पदेन च चिह्नेन तेन समाप्यते जनुः । आदौ शिलां परीक्षेत स्निग्धां श्रेष्ठां च मेचकाम् ॥ ५
 आकृष्णा मध्यमा प्रोक्ता मिथ्या मिथ्रफलप्रदा । सदा काष्ठस्थितो वह्निर्मथनेन प्रकाशयेत् ॥ ६
 यथा तथा हरिर्व्यापी शालग्रामे प्रकाशते । अत्यर्हं द्वादश शिलाः शालग्रामस्य योऽर्चयेत् ॥ ७
 द्वारवत्याः शिला युक्ताः स वैकुण्ठे महीयते । शालग्रामशिलायां तु गडरं लक्षते नरः ॥ ८
 पितरस्तस्य तिष्ठन्ति वृष्ठाः कल्पान्तकं दिवि । वैकुण्ठभवनं तत्र यत्र द्वारावतीशिला ॥ ९
 मृतो विष्णुपुरं याति तत्तीर्थं योजनत्रयम् । जपः पूजा च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ १०
 मनस्कामसमाभीष्टं क्रोशमात्रं न संशयः । कीटकोऽपि मृतं (तो) याति वैकुण्ठभवनं यतः ॥ ११
 शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्धाटयेन्नरः । विक्रेता चानुमन्ता च यः परीक्षानुमोदकः ॥ १२
 सर्वे ते नरकं यान्ति यावत्सूर्यश्च संप्लवः । अतस्तद्वर्जयेदेव चक्रवर्णविक्रयम् ॥ १३
 शालग्रामोद्भवो देवो यो देवो द्वारकोद्भवः । उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥ १४
 द्वारकोद्भवचक्राढ्यो बहुचक्रेण चिह्नितः । चक्रासनशिलाकारश्चित्स्वरूपो निरञ्जनः ॥ १५
 नमोऽस्तुर्वोकाररूपाय सदानन्दस्वरूपिणे । शालग्राम महाभाग भक्तस्यानुग्रहं कुरु ॥ १६
 तवानुग्रहकामस्य ऋणग्रस्तस्य मे प्रभो । अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलकस्य विधिं मुदा ॥ १७
 यच्छ्रुत्वा मानवाः सर्वे विष्णुसारूप्यमाप्नुयुः । ललाटे केशवं विद्यात्कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ १८
 नाभौ नारायणं देवं वैकुण्ठे हृदये तथा । दामोदरं वामपार्श्वे दक्षिणे च त्रिविक्रमम् ॥ १९
 मूर्ध्नि चैव हृषीकेशं पद्मनाभं च पृष्ठतः । कर्णयोर्यमुनां गङ्गां वाहोः कृष्णं हरिं तथा ॥ २०
 यथास्थानेषु तुष्यन्ति देवता द्वादश स्मृताः । द्वादशैतानि नामानि कर्तव्ये तिलके पठेत् ॥ २१
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति । ऊर्ध्वपुण्ड्रपूर्ध्वरेखं ललाटे यस्य दृश्यते ॥ २२
 चण्डालोऽपि स शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः । यस्योर्ध्वपुण्ड्रं दृश्येत ललाटे न नरस्य हि ॥ २३
 तद्दर्शनं न कर्तव्यं दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षयेत् । त्रिपुण्ड्रं यस्य विप्रस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं न दृश्यते ॥ २४
 तं दृष्ट्वाऽप्यथवा स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् । सान्तरालं प्रकृत्य पुण्ड्रं हरिपदाकृति ॥ २५
 निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः । ललाटस्तस्य सततं शुभः पादौ न संशयः ॥ २६
 नासादिकेशपर्यन्तपूर्ध्वपुण्ड्रं सुशोभनम् । मध्ये छिद्रसमायुक्तं तं विद्यान्दरिमन्दिरम् ॥ २७
 वामभागे स्थितो ब्रह्मा दक्षिणे तु सदाशिवः । मध्ये विष्णुं विजानीयात्तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ २८
 वीक्ष्याऽऽदर्शं जले वाऽपि यो विदध्यात्पयत्नतः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभाग(ः) स याति परमां गतिम् ॥ २९
 अग्निरपश्च वेदार्थं चन्द्रादित्यौ तथाऽनिलः । विप्राणां नित्यमेते हि कर्णे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ ३०
 गङ्गा च दक्षिणे श्रोत्रे नासिकायां हुताशनः । उभयोरपि संस्पर्शोत्तत्सणादेव शुध्यति ॥ ३१
 कृत्वा वै चोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम् । तुलसीमिश्रितं दद्यात्पिबेन्मूर्ध्नाऽभिवन्दयेत् ॥ ३२
 प्राङ्नीयात्प्रोक्षयेद्देहं पुत्रमित्रपरिग्रहम् । विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ॥ ३३
 तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ विन्दुनिपातनात् । जलशङ्खं करे कृत्वा स्तुत्वा नत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ३४
 सततं धार्यते वारि तेनाऽऽप्तं जन्मनः फलम् । शङ्खो यस्य शृङ्गे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ॥ ३५

पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ । यानैर्वा पातुकाभिर्वा यानं भगवतो गृहे ॥ ३६
 देवोत्सवेष्वासेवा च त्वमणामस्तदग्रतः । उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्भन्दनादिकम् ॥ ३७
 एकहस्तमणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् । पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कसेवनम् ॥ ३८
 शयनं भक्षणं चापि मिथ्याभाषणमेव च । उच्चैर्भाषा मिथोजल्यो रोदनानि च विग्रहः ॥ ३९
 निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् । कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ॥ ४०
 अश्लीलभाषणं चैव ह्यधोवायुविमोक्षणम् । शक्तौ गौणोपचारथाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥ ४१
 तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् । विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य यत् ॥ ४२
 स्पष्टीकृत्याशनं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥
 [अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः ॥ ४३
 अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया । तवाहमिति मां मत्वा क्षमस्व मधुसूदन ॥ ४४
 इति मन्त्रं समुच्चार्य प्रणयेद्वण्डवद्भुवि । अपराधसहस्राणि क्षमते सर्वदा हरिः ॥ ४५
 सायंप्रातर्द्वाज्जातीनां श्रुत्युक्तमशनं तथा] । विष्णुभक्तावशिष्टस्य दिनपापात्ममुच्यते ॥ ४६
 अन्नं ब्रह्मरसो विष्णुः स्वादयन्मां समुच्चरन् । एवं ज्ञात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
 अलावुं वतुलाकारं लेशुनं च सबल्कलम् । तालं शूलं च दृन्ताकं न स्वादेद्वैष्णवो नरः ॥ ४८
 वटाश्वत्थार्कपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारं कदम्बे च न स्वादेद्वैष्णवो नरः ॥ ४९
 थावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे त्यजेत् । दुग्धं तु चाऽऽश्विने मासि कार्तिके चाऽऽमिपं त्यजेत्
 दग्धमन्नं तु जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् । बीजपूरं च शाकं च प्रत्यक्षलवणं तथा ॥ ५१
 यदि दैवाच्च भुञ्जीत तदा तन्नाम संस्मरेत् । हेमन्तिकं सितास्त्रिन्नं धान्यं गुन्द्रास्तिला यवाः ॥
 कलायकजुनीवाराः शाकं च हिलमोचिका । कालशाकं च वास्तूकं मूलकं केषुकेतरम् ॥ ५३
 लवणे सैन्धवसायुधे गव्ये च दधिसर्पिणी । पयोऽनुजुतसारं च पनसाम्रहरीतकी ॥ ५४
 पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गकतिन्तिडी । कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवम् ॥ ५५
 अतैलपर्कं मुनयो हविष्याब्जं प्रचक्षते । तुलसीपत्रपुष्पाद्यैर्माल्यं वहति यो नरः ॥ ५६
 सोऽपि विष्णुर्विजानीयात्सत्यं सत्यं न संशयः । धात्रीवृक्षं समारोप्य विष्णुतुल्यो भवेन्नरः ५७
 कुरुक्षेत्रं विजानीयात्सायं हस्तशतत्रयम् । तुलसीकाष्ठप्रयदितं रुद्राक्षाकारकारितैः ॥
 निर्मितां मालिकां कण्ठे निधायाचर्चनमारभेत् ॥ ५८
 तथाऽऽमलकमालां च सम्यक्पुष्करमालिकाम् । कण्ठे मालां च यत्नेन धारयेद्विष्णुपूजकः ॥ ५९
 निर्माल्यं तुलसीमालां शिरस्यपि च धारयेत् । निर्माल्यचन्दनेनाद्रमङ्कयेत्तस्य नामभिः ॥ ६०
 ललाटे च गदा धार्या मूर्ध्नि चापं शरस्तथा । नन्दनं चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजद्वये ॥ ६१
 शङ्खचक्रान्वितो विभः श्मशाने श्रियते यदि । प्रयागे या गतिः श्रोक्ता सा गतिस्तस्य निश्चिता
 यो धृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः । करोति सर्वकार्याणि फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥ ६३
 तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः कर्म ह्याचरेत् । पितृणां देवतानां च कृतं कोटिगुणं भवेत् ॥ ६४
 निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठनिर्मिताम् । वहते यो नरो भक्त्या तस्य नश्यति पातकम् ॥
 पाद्यादिभिस्तथाऽऽपूज्य चेयं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ६५

या दृष्टा निखिलायसंघशमनी स्पृष्टा वपुष्पावनी
 रोगाणामभिवन्दिता निरसनी सिक्ताऽन्तकवासिनी ॥
 प्रत्यासत्तिविधायिनी भगवतः कृष्णस्य संरोपिता
 न्यस्ता तच्चरणे विमुक्तिफलदा तस्यै तुलस्यै नमः ॥

६६

इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे देवीश्वरस्तोत्रादे त्रिउक्तादिभिर्यमो नाम नवसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६०२३

अथाशीतितमोऽध्यायः ।

पार्वत्युवाच—

घोरे कलियुगे प्राप्ते विषयग्राहसंकुले । पुत्रदारधनाद्यातैस्तत्कथं धार्यते विभो ॥
 तदुपायं महादेव कथयस्व कृपानिधे ॥

१

ईश्वर उवाच—

हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । हरे राम हरे कृष्ण कृष्ण कृष्णेति मङ्गलम् ॥ २
 एवं वदन्ति ये नित्यं न हि तान्बाधते कलिः । अत आन्तरकर्माणि कृत्वा नामानि च स्मरेत् ॥
 कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति कृष्णेत्याह पुनः पुनः । मन्त्राय चैव त्वन्नाम यो जपित्वा व्यतिक्रमात् ॥
 सोऽपि पापाद्विमुच्येत तूलराशेरिवानलः । जपाद्येतत्त्वया वाऽप्यथवा श्रीशब्दपूर्वकम् ॥ ५
 तच्च मे मङ्गलं नाम जपात्पापात्ममुच्यते । दिवा निशि च संध्यायां सर्वकालेषु संस्मरेत् ॥ ६
 अहर्निशं स्मरन्नाम कृष्णं पश्यति चक्षुषा । अशुचिर्वा शुचिर्वाऽपि सर्वकालेषु सर्वदा ॥ ७
 नामसंस्मरणादेव संसारान्मुच्यते क्षणात् । नानापराधयुक्तस्य नामापि च हरत्यघम् ॥ ८
 यज्ञव्रततपोदानं साङ्गं नैव कलौ युगे । गङ्गास्नानं हरेर्नाम निरपायमिदं द्वयम् ॥ ९

हत्यायुतं पापसहस्रमुग्रं गुर्वङ्गनाकोटिनिषेवणं च ।

स्तेयान्यथान्यानि हरेः भियेण गोविन्दनाम्ना न च सन्ति भद्रे ॥ १०

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ११
 नामसंस्मरणादेव तथा तत्पादचिन्तनात् । सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तथा पैष्टीं स्रजाकृतिम् ॥ १२
 पादयोश्चिह्नितां कृत्वा पूजां चैव समारभेत् । दक्षिणस्य पदाङ्गुष्ठमूले चक्रं विधत्ति यः ॥ १३
 तत्र नम्रजनस्यापि संसारच्छेदनाय च । मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ॥ १४
 ध्यातुश्चित्तद्विरेफाणां लोभनायातिशोभनम् । पद्मस्यायो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ॥ १५
 कनिष्ठाङ्गुलतो वज्रं भक्तपापौघभेदनम् । पार्श्वमध्येऽङ्गुलं भक्तचित्तेभदमकारणम् ॥ १६
 भोगसंपन्न(न्म)यं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्वणि । मूले गदां च पापाद्विभेदिनीं सर्वदेहिनाम् ॥ १७
 सर्वविद्याप्रकाशाय धत्ते स भगवाननजः । पद्मादीन्यपि चिह्नानि तत्र दक्षेण यत्पुनः ॥ १८
 वीमपादे वसेत्सोऽयं विभर्ति करुणानिधिः । तस्माद्गोविन्दमाहात्म्यमानन्दरससुन्दरम् ॥ १९
 शृणुयात्कीर्तयेत्स्वित्त्वं स निर्मुक्तो न संशयः । मासकृत्यं प्रवक्ष्यामि विष्णोः प्रीतिकरं पुनः ॥ २०
 ज्येष्ठे तु स्नापनं कुर्याच्छ्रीविष्णोर्यत्नतः शुचिः । दैनंदिनं तु दुरितं पक्षमासर्तुवर्षजम् ॥ २१

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञाताज्ञातकृतानि च । स्वर्गस्तेषां सुरापानगुरुतल्पायुतानि च ॥ २२
 कोटिकोटिसहस्राणि ह्युपपापानि यानि च । सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यां तु वासरे ॥ २३
 आसिञ्चेदच्युतं मूर्ध्नि तदा तत्कलशोदकम् । पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण पावमानीभिरेव च ॥ २४
 नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना । रत्नोदकेन गन्धेन तथा पुष्पोदकेन च ॥ २५
 पञ्चोपचारैराराध्य यथाविभाविवस्तरैः । घं घण्टायै नम इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ॥ २६
 पतितस्य महाध्वान्यस्तपातकसंचये । पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातिनम् ॥ २७
 य एवं कुरुते विद्वान्ब्राह्मणः श्रोत्रियः शुचिः । सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ २८
 आपादशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वापमहोत्सवम् । आपादे च रथं कुर्याच्छ्रावणे श्रवणाविधिः ॥ २९
 भाद्रे च जन्मदिवस उपवासपरो भवेत् । प्रसुप्तस्य परीवर्तमान्धिने मासि कारयेत् ॥ ३०
 उत्थानं श्रीहरेः कुर्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् । शुभे चैवाऽऽश्विने मासि महामायां च पूजयेत् ॥
 सौवर्णीं राजतीं वाऽपि विष्णुरूपां बालं विना । हिंसाद्वेषौ न कर्तव्यौ धर्मात्मा विष्णुपूजकः ॥
 कार्तिके पुण्यमासे च कामतः पुण्यमाचरेत् । दामोदराय दीपं च प्रांशुस्थाने प्रदापयेत् ॥ ३३
 सप्तवर्त्या प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः । पक्षान्ते च प्रकर्तव्या दीपमालाबलिः शुभा ॥ ३४
 मार्गशीर्षे सिते पक्षे पट्ट्यां च सितैवह्रकैः । पूजयेज्जगदीशं च ब्रह्माणं च विशेषतः ॥ ३५
 पौषे पुष्पाभिपेकं च वर्जयेच्चन्दनं श्लथम् । संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ॥ ३६
 नैवेद्यं विष्णवे दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरस्थितान् ॥ ३७
 अभ्यर्च्य भगवद्भक्तान्दिवांश्च भगवद्विद्या । एकस्मिन्भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भोजिता ॥ ३८
 विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेद्भुवम् । पञ्चम्यां शुरुपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥ ३९
 पूजयित्वा विधानेन चूतपल्लवसंयुतैः । फल्गुचूर्णंश्च विविधैर्वासितैः पदुसाधितैः ॥ ४०
 काननं रमणीयं च प्रदीप्तदीपदीपितम् । द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गं च पूगकम् ॥ ४१
 नारिकेलं च धात्री च पनसं च हरीतकी । अन्यैश्च वृक्षतण्डैश्च सर्वर्तुकुतुमान्वितैः ॥ ४२
 अन्यैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितैः । वितानैः कुसुमोद्गमैर्वारिपूर्णैरेतैस्तथा ॥ ४३
 चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं छत्रचामरैः । जप कृष्णेति संस्मृत्य प्रदक्षिणपुरःसरम् ॥ ४४
 विशेषतः कलियुगे दौलोत्सवो विधीयते । फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥ ४५
 अथवा पूर्णमास्यां तु प्रतिपत्तंसि संज्ञके । पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः ॥ ४६
 सितरक्तगौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः । हरिद्रारागयोगाच्च रत्नरूपेणोदरैः ॥ ४७
 अन्यैर्वा रत्नरूपैश्च प्रीणयेत्परमेश्वरम् । एकादश्यां सप्पारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥ ४८
 पवाहानि त्र्यहानि वा दौलोत्सवो विधीयते । दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दौलमानं सकृच्चराः ॥ ४९
 हृष्टाऽपराधनिचर्पमुक्तास्ते नात्र संशयः । निक्षिप्य जलपात्रे च मासे माधवसंज्ञके ॥ ५०
 सौवर्णपात्रे रौप्ये वा ताम्रे वा मृन्मयेऽपि वा । तोयस्थं योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ॥ ५१
 प्रतिमां वा महाभागे तस्य पुण्यं न गण्यते । दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णोः च समर्पयेत् ॥ ५२
 पैशासे श्रावणे भाद्रे कर्तव्यं वा तदर्पणम् । पूर्वं पूर्वं तु वानस्पे(?) दमनादिषु कर्मसु ॥ ५३
 प्रकर्तव्यं विधानेन त्वन्यथा निष्फलं भवेत् । वैशाखे च तृतीयायां जन्मपक्षे विशेषतः ॥ ५४

बहुवर्षसहस्रेस्तु शाकमूलफलाशिना । शुष्कपर्णांशुवाँद्यादिभोजिना च निराशिना ॥ ७
 स्त्रीणां संदर्शनालापवर्जिना भूमिशायिना । कामादिपद्मगणं जित्वा बाह्येन्द्रियं नियम्य च ॥ ८
 एवं कृतेऽपि नैवाऽऽत्मा संतुष्टो मम शंकर । तद्ब्रूहि यत्प्रसिष्येत संस्काराद्यैर्विना प्रभो ॥ ९
 सकृदुच्चारणाच्चृणां ददाति फलमुत्तमम् । यदि योग्योऽस्मि देवेश तदा मे कृपया वद ॥ १०

शिव उवाच—

साधु पृष्टं महाभाग त्वया लोकहितैषिणा । सुगोप्यमपि वक्ष्यामि मन्त्रचिन्तामणिं तव ॥ ११
 रहस्यानां रहस्यं यद्ब्रह्मानां गुह्यमुत्तमम् । न मया कथितं देव्यै नाग्रजेभ्यः पुरा तव ॥ १२
 वक्ष्यामि युगलं तुभ्यं कृष्णमन्त्रमनुत्तमम् । मन्त्रचिन्तामणिर्नाम युगल(लं) द्वयमेव च ॥ १३
 पर्याया अस्य मन्त्रस्य तथा पञ्चपदीति च । गोपीजनपदं बल्लभान्तं तु चरणानिति ॥ १४
 शरणं च प्रपद्ये चेत्येव पञ्चपदात्मकः । मन्त्रचिन्तामणिः प्रोक्तः षोडशोर्णो महामनुः ॥ १५
 नमो गोपीजनेत्युक्त्वा बल्लभाभ्यां वदेत्ततः । पदद्वयात्मको मन्त्रो दशार्णः खलु कथ्यते ॥ १६
 एतां पञ्चपदीं जप्त्वा श्रद्धयाऽश्रद्धया सकृत् । कृष्णप्रियोणां सान्निध्यं गच्छत्येव न संशयः ॥ १७
 न पुरश्चरणमेक्षा नास्य न्यासविधिक्रमः । न देशकालनियमो नारिभिर्नादिशोधनम् ॥ १८
 सर्वेऽधिकारिणश्चात्र चाण्डालान्ता मुनीश्वर । स्त्रियः शूद्रादयश्चापि जडमूर्कार्यपुङ्गवाः ॥ १९
 अन्ये हूणाः किराताश्च पुलिन्दाः पुष्क(क)सास्तथा । आभीरा यवनाः कङ्काः खशाद्याः पापयोनयः
 दम्भाहंकारपरमाः पापाः पैशुन्यतत्पराः । गोब्राह्मणादिहन्तारो महोपपातकान्विताः ॥ २१
 ज्ञानवैराग्यरहिताः श्रवणादिविवर्जिताः । एते चान्ये च सर्वे स्युर्मनोरस्याधिकारिणः ॥ २२
 यदि भक्तिर्भवेदेषां कृष्णे सर्वेश्वरेश्वरे । तदाऽधिकारिणः सर्वे नान्यथा मुनिसत्तम ॥ २३
 याज्ञिको दाननिरतः सर्वतन्त्रोपसेवकः । सत्यवादी यतिर्वाऽपि वेदवेदाङ्गपारगः ॥ २४
 ब्रह्मनिष्ठः कुलीनो वा तपस्वी व्रततत्परः । अत्राधिकारी न भवेत्कृष्णभक्तिविवर्जितः ॥ २५
 तस्माद्धरावभक्ताय [ऋतुत्रयाय न मानिने । न च श्रद्धाविहीनाय चक्षुर्व्यं नास्तिकाय च ॥ २६
 नाशुधूपं प्रति ह्युवासासर्वत्सरसेविनम् । श्रीकृष्णेऽनन्यभक्ताय] दम्भलोभविषर्जिते ॥ २७
 कामक्रोधविमुक्ताय देयमेतत्प्रयत्नतः । ऋषिश्चैवाहमेवास्य गायत्री छन्द उच्यते ॥ २८
 देवता बल्लवीकान्तो मन्त्रस्य परिकीर्तितः । समियस्य हरेर्दास्ये विनियोग उदाहृतः ॥ २९
 आचक्रायैस्तथा मन्त्रैः पञ्चाङ्गानि प्रकल्पयेत् । अथवाऽपि स्ववीजेन कराङ्गन्यासकौ चरेत् ॥ ३०
 मन्त्रस्य प्रथमो वर्णो विन्दुना युग्मं भूषितः । गमित्वेवं भवेद्बीजं नमः शक्तिरिहोदिता ॥ ३१
 अन्तिमार्णदशाङ्गानि तैरेव च तयाऽ(याऽ)र्चनम् । गन्धपुष्पादिभिस्तच्च जलैरेवाप्यसंभवे ॥ ३२
 न्यासपूर्वं विधानेन कर्तव्यं हरितुष्टये । अत एवास्य मन्त्रस्य न्यासाद्यन्ये वदन्ति च ॥ ३३
 सकृदुच्चारणाच्चैव कृतकृत्यत्वदायिनः । तथाऽपि दशधा नित्यं जपाद्यर्थं प्रविन्यसेत् ॥ ३४
 अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्यास्य द्विजोत्तम । पीताम्बरं यनश्यामं द्विभुजं वनमालिनम् ॥ ३५
 वर्हिर्वर्हकृतापीडं शशिकोटिनिभाननम् । घूर्णायमाननयनं कर्णिकारावतंसिनम् ॥ ३६

* वाग्वादीति भाति । + एतदिहान्तर्मतः पाठः क. ख. ग. च. छ. न. द. पुस्तकस्थः ।

१ क. ख. च. न. 'पद्मगुणं' । २ क. म. 'भान्ते तु' । ३ म. 'येते' । ४ ख. द. 'शार्णं' उदाहृतः । न. ५ ख. द. 'याह्मन्मये' ग. । ६ क. 'यपद्मः' । अ. ।

अभितश्चन्दनेनाथ मध्ये कुङ्कुमविन्दुना । रचितं तिलकं भाले विभ्रतं मण्डलाकृतिम् ॥ ३७
 तरुणादित्यसंकाशं कुण्डलाभ्यां विराजितम् । घर्माभ्वकर्ण(णि)काराजर्दपणाभकपोलकम् ॥ ३८
 प्रियास्यन्यस्तनयनं नी(ली)लया चोन्नतभ्रुवम् । अग्रभागन्यस्तमुक्ताविस्फुरत्प्रोच्चनासिकम् ॥ ३९
 दशनज्योत्स्नया राजत्पकविम्बफलाधरम् । केयूराङ्गदसद्वत्तनमुद्रिकाभिर्लसत्करम् ॥ ४०
 विभ्रतं मुरली वामे पाणौ पद्मं तथैव च । काञ्चीदामस्फुरन्मध्यं नूपुराभ्यां लसत्पदम् ॥ ४१
 रतिकेलिरसावेशचपलं चपलेक्षणम् । हसन्तं प्रियया सार्धं हासयन्तं च तां मुहुः ॥ ४२
 इत्थं कल्पतरोर्मूले रत्नसिंहासनोपरि । वृन्दारण्ये स्मरेत्कृष्णं संस्थितं प्रियया सह ॥ ४३
 वामपार्श्वे स्थितां तस्य राधिकां च स्मरेत्ततः । नीलचोलकसंवीतां तप्तह्रस्वसमप्रभाम् ॥ ४४
 पट्टाञ्जलेनाऽऽवृताधसुस्मेराननपङ्कजाम् । कान्तवक्त्रे न्यस्तनेत्रां चकोरीव च(च)लेक्षणाम् ॥ ४५
 अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां च निजप्रियमुखाम्बुजे । अर्पयन्तीं पूगफलीं पर्णचूर्णसमन्विताम् ॥ ४६
 मुक्ताहारस्फुरच्चाक्षीनोन्नतपयोधराम् । क्षीणमध्यां पृथुश्रोणीं किङ्किणीजालमण्डिताम् ॥ ४७
 रत्नताटङ्ककेयूरमुद्रावलयधारिणीम् । लसत्कटकमञ्जीररत्नपादाङ्गुलीयकाम् ॥ ४८
 लावण्यसारमुधाङ्गीं सर्वावयवमुन्दरीम् । आनन्दरससंभगां प्रसन्नां नवयौवनाम् ॥ ४९
 सख्यश्च तस्या विभ्रेन्द्र तत्समानवयोगुणाः । तत्सेवनपरा भाव्याश्चामरव्यञ्ज(ज)नादिभिः ॥ ५०
 [अथ तुभ्यं प्रवक्ष्यामि मन्त्रार्थं शृणु नारद । वहिरङ्गैः प्रपञ्चस्य स्वांशैर्मायादिशक्तिभिः] ॥ ५१
 अन्तरङ्गैस्तथा नित्यं विभूतैस्तैश्चिदादिभिः । गोपेनादुच्यते गोपी राधिका कृष्णवल्गुभा ॥ ५२
 देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता । सर्वलक्ष्मीस्वरूपा सा कृष्णाह्लादस्वरूपिणी ॥ ५३
 ततः सा प्रोच्यते विप्र ह्यदिनीति मनीषिभिः । तत्कलाकोटिकोव्यंशा दुर्गाद्यास्त्रिगुणात्मिकाः ॥ ५४
 सा तु साक्षान्महालक्ष्मीः कृष्णो नारायणः प्रभुः । नैतयोर्विद्यते भेदः स्वरूपोऽपि मुनिसत्तम ॥ ५५
 इयं दुर्गा हरी रुद्रः कृष्णः शक्र इयं शची । सावित्रीयं हरिर्ब्रह्मा धूमोर्णाऽसी यमो हरिः ॥ ५६
 बहुना किं मुनिश्रेष्ठ बिना ताभ्यां न किञ्चन । चिदचिच्छ्रवणं सर्वं राधाकृष्णमयं जगत् ॥ ५७
 इत्थं सर्वं तयोरेव विभूतिं विद्धि नारद । न शक्यते मया वक्तुं वर्षकोटिशतैरपि ॥ ५८
 त्रैलोक्ये पृथिवी मान्या जम्बूद्वीपं ततो वरम् । तत्रापि भारतं वर्षं तत्रापि मथुरा पुरी ॥ ५९
 तत्र वृन्दावनं नाम तत्र गोपीकदम्बकम् । तत्र राधासखीवर्गस्तत्रापि राधिका वरा ॥ ६०
 सान्निध्याधिक्यतस्तस्या ह्याधिक्यं स्याद्यथोत्तरम् । पृथिवीप्रभृतीनां तु नान्यत्किञ्चिदिहोदितम् ॥ ६१
 सैषा हि राधिका गोपी जनस्तस्याः सखीगणः । तस्याः सखीसमूहस्य वल्गुभौ प्राणनायकौ ॥ ६२
 राधाकृष्णौ तयोः पादाः शरणं स्यादिहाऽऽश्रयम् । प्रपद्ये गतवानसि जीवोऽहं भृशदुःखितः ॥ ६३
 सोऽहं यः शरणं प्राप्तो मम तस्य यदस्ति च । सर्वं ताभ्यां तदर्थं हि तद्भोग्यं न ह्यहं मम ॥ ६४
 इत्यसौ कथितो विप्र मन्त्रस्यार्थः समासतः । युगलार्थस्तथा न्यासः प्रपत्तिः शरणागतिः ॥ ६५
 आत्मार्पणमिमं पञ्च पर्यायास्ते मयोदिताः । अयमेव चिन्तनीयो दिवानक्तमतन्द्रितैः ॥ ६६

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे वृन्दावनमाहात्म्यकथनं नामैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६१५७

* धनुर्ध्वान्तर्गतः पाठः स. पुस्तकस्थः ।

शिव उवाच—

अथ दीक्षाविधिं वक्ष्ये शृणु नारद तत्त्वतः । श्रवणादेव मुच्यन्ते विना तस्य विधानतः ॥ १
 आविरञ्जाजगत्सर्वं विज्ञाय नश्वरं बुधः । आध्यात्मिकादिविविधं दुःस्वप्नवानुभूय च ॥ २
 अनित्यत्वाच्च सर्वेषां सुखानां मुनिसत्तम । दुःस्वप्ने विनिक्षिप्य तानि तेभ्यो विवर्जितैः (तः) ॥
 विरज्य संसृतेर्हानौ साधनानि विचिन्तयेत् । अनुत्तमसुखस्यापि संप्राप्तौ भृशनिर्द्वतः ॥ ४
 *संसारानां दुष्करत्वं हि विज्ञाय च महामतिः । भृशमार्तस्ततो विप्रः श्रीगुरुं शरणं व्रजेत् ॥ ५
 शान्तो विमत्सरः कृष्णे भक्तोऽनन्यप्रयोजनः । अनन्यसाधनः श्रीमान्क्रोधलोभविवर्जितः ॥ ६
 श्रीकृष्णरसतत्त्वज्ञः कृष्णमन्त्रविदां वरः । कृष्णमन्त्राश्रयो नित्यं मन्त्रभक्तः सदा शुचिः ॥ ७
 सद्धर्मशासको नित्यं सदाचारनियोजकः । संप्रदायी कृपापूर्णो विरागी गुरुहृदयते ॥ ८
 एवमादिगुणः प्रायः शुभपुर्णरूपादयोः । [†गुरौ नितान्तभक्तश्च मुमुक्षुः शिष्य उच्यते ॥ ९
 यत्साक्षात्सेवनं तस्य प्रेम्णा भगवतो भवेत् । स मोक्षः प्रोच्यते भाज्ञैर्वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ १०
 आश्रित्य च गुरोः पादौ निजहृत् च निवेदयेत् । स संदेहानपाकृत्य बोधयित्वा पुनः पुनः ॥ ११
 स्वपादप्रणतं शान्तं शुभ्रपुं निजपादयोः] । अतिहृष्टमनाः शिष्यं गुरुहृदयापयेन्मनुम् ॥ १२
 चन्दनेन मृदा वाऽपि मिलित्वेद्वाहुमूलयोः । वामदक्षिणयोर्विष शङ्खचक्रे यथाक्रमम् ॥ १३
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं ततः कुर्याद्भालादिपु विधानतः । ततो मन्त्रद्वयं तस्य दक्षकणं विनिर्दिशेत् ॥ १४
 मन्त्रार्थं च वदेत्समं यथावदनुपूर्वशः । दासशब्दयुतं नाम धार्यं तस्य प्रयत्नतः ॥ १५
 ततोऽतिभक्त्या सस्नेहं वैष्णवान्भोजयेद्बुधः । श्रीगुरुं पूजयेच्चापि वस्त्रालंकरणादिभिः ॥ १६
 सर्वस्वं गुरवे दद्यात्तदर्थं वा महामुने । स्वदेहमपि निक्षिप्य गुरौ स्थेयमकिंचनैः ॥ १७
 य एतैः पञ्चभिर्विद्वान्संस्कारैः संस्कृतो भवेत् । दास्यभागी स कृष्णस्य नान्यथा कल्पकोटिभिः
 [†अङ्गनं तूर्ध्वपुण्ड्रश्च मन्त्रो नामविधारणम् । पञ्चमो याग इत्युक्ताः संस्काराः पूर्वसूरिभिः] ॥ १९
 अङ्गनं शङ्खचक्रार्थैः सच्छिद्रः पुण्ड्र उच्यते । दासशब्दयुतं नाम मन्त्रो युगलसंज्ञकः ॥ २०
 गुरुवैष्णवयोः पूजा याग इत्यभिधीयते । एते परमसंस्कारा मया ते परिकीर्तिताः ॥ २१
 अथ तुभ्यं प्रपन्नानां धर्मान्वक्ष्यामि नारद । यानास्थाय गमिष्यन्ति हरिधाम नराः कलौ ॥ २२
 इत्थं गुरोर्लब्धमन्त्रो गुरुभक्तिपरायणः । सेवमानो गुरुं नित्यं [‡तत्कृपां भावयेत्सुधीः ॥ २३
 सतां धर्मास्ततः शिक्षेत्प्रपन्नानां विशेषतः । स्वेष्टदेवधिया नित्यं] वैष्णवान्परितोपयेत् ॥ २४
 ताडनं भर्त्सनं कामी भोग्यत्वेन यथा स्त्रियः(याः) । गृह्णाति वैष्णवानां च तत्तद्ग्राह्यं तथा बुधैः
 ऐहिकामुष्मिकी चिन्ता नैव कार्या कदाचन । ऐहिकं तु सदा भाव्यं पूर्वाचरितकर्षणा ॥ २५
 आमुष्मिकं तथा कृष्णः स्वयमेव करिष्यति । अतो हि तत्कृते त्याज्यः प्रयत्नः सर्वथा नरैः ॥ २६
 सर्वोपायपरित्यागः कृष्णीयात्मतयाऽर्चनम् । सुचिरं प्रोषिते कान्ते यथा पतिपरायणा ॥ २८
 प्रियानुरागिणी दीना तस्य सङ्गैककाङ्क्षिणी । तद्गुणान्भावयेन्नित्यं गायत्यभिगृणोति च ॥ २९

* अथ कर्मणामिति पाठोऽपेक्षित इति भाति । † धनुर्ध्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. ज. ड. पुस्तकस्थः ।
 ‡ धनुर्ध्वान्तर्गतः पाठः ख. ड. च. छ. ड. पुस्तकस्थः । * धनुर्ध्वान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. ज. ड. पुस्तकस्थः ।

श्रीकृष्णगुणलीलादेः स्मरणादि तथाऽऽचरेत् । न पुनः साधनत्वेन कार्यं तत्तु कदाचन ॥ १०
 चिरं श्रोष्याऽऽगतं कान्तं प्राप्य कान्ता धिया यथा । चुम्बन्ती चाऽऽश्लिष्यन्ती च नेत्रान्तेन पिवन्त्यपि
 ब्रह्मानन्दे गते वाऽप्युं स्रुते परया मुदा । श्रीमदर्चावितारेण तथा परिचरेद्भरिम् ॥ ११
 अनन्यशरणो नित्यं तथैवानन्यसाधनः । अनन्यसाधनार्थं च स्यादनन्यप्रयोजनः ॥ १२
 नान्यं च पूजयेद्देवं न नमेत्तं स्मरेन्न च । न च पश्येन्न गायेच्च न च निन्देत्कदाचन ॥ १३
 नान्योच्छिष्टे च भुञ्जीत नान्यश्रेष्ठं च धारयेत् । अवैष्णवानां संभाषावन्दनादि विवर्जयेत् ॥ १४
 ईशवैष्णवयोर्निन्दां शृणुयाच्च कदाचन । कर्णौ पिपाय गन्तव्यं शक्तो दण्डं समाचरेत् ॥ १५
 आश्रित्य चातर्कां वृत्तिं देहपातावपि द्विज । द्वयस्यार्थं भावयित्वा स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ १६
 सरःसमुद्रनद्यादीन्विहाय चातको यथा । दूषितो म्रियते चापि याचते वा पयोधरम् ॥ १७
 एवमेव मयत्नेन साधनानि विचिन्तयेत् । स्वेष्टदेवौ सदा याच्या गतिस्तौ मे भवेदिति ॥ १८
 स्वेष्टदेवतदीपानां गुरोरपि विशेषतः । आनुरूपे सदा स्तुत्यं प्रातिरूपं विवर्जयेत् ॥ १९
 सकृत्प्रपन्नो वक्ष्यामि कल्याणगुणतां तयोः । विचिन्त्य विश्वसंदेहो मामिमानुद्धरिष्यतः ॥ २०
 संसारसागरान्नाथौ पुनर्मिच्छन्तुकुलात् । गोक्षारौ मे युवामेव प्रपन्नभयभञ्जना ॥ २१
 योऽहं ममास्ति यत्किञ्चिदिह लोके परत्र च । तत्सर्वं भयतोरेव चरणेषु समर्पितम् ॥ २२
 अहमस्म्यपराधानामालपस्त्यक्तसाधनः । अगतिश्च ततो नार्था भयन्तायेव मे गतिः ॥ २३
 तयास्मि राधिकारान्त कर्मणा मनसा गिरा । कृष्णकान्ते तयास्मि युवामेव गतिर्मेव ॥ २४
 शरणं वां प्रपन्नोऽस्मि करुणानिरुकराकरौ । मसादं कुरुते दास्यं मयि कुष्टेऽपराधिनि ॥ २५
 इत्येवं जपता नित्यं स्थावब्यं पय(द)रुजम् । अगिरादेव तदास्यमिच्छता मुनिसत्तम ॥ २६
 चाक्षधर्मा मया ध्येते संक्षेपेणोपवर्णिताः । भान्तरः परमो धर्मः प्रपन्नानामपरोक्ष्यते ॥ २७

हसन्तं तां हासयन्तं मध्ये गोपीकदम्बके । स्निग्धमेघसमाभासं कल्याणगुणमन्दिरम् ॥ ६४
 प्रहस्य च ततः कृष्णो मामाहामृतभाषणः । अहं ते दर्शनं यातो ज्ञात्वा रुद्र तवेप्सितम् ॥ ६५
 यदद्य मे त्वया दृष्टमिदं रूपमलौकिकम् । घनीभूतामलमेघ सचिदानन्दविग्रहम् ॥ ६६
 नीरूपं निर्गुणं व्यापि क्रियाहीनं परात्परम् । वदन्त्युपनिषत्संघा इदमेव ममानघ ॥ ६७
 प्रकृत्युत्थगुणाभावादनन्तत्वात्तथेश्वरम् । असिद्धत्वान्मद्गुणानां निर्गुणं मां वदन्ति हि ॥ ६८
 अदृश्यत्वान्ममेतस्य रूपस्य चर्मेचक्षुषा । अरूपं मां वदन्त्येते वेदाः सर्वे महेश्वर ॥ ६९
 व्यापकत्वाच्चिदंशेन ब्रह्मेति च त्रिदुर्बुधाः । अकर्तृत्वात्पञ्चस्य निष्क्रियं मां वदन्ति हि ॥ ७०
 मायागुणैर्यतो मेऽंशाः कुर्वन्ति सर्जनादिकम् । न करोमि स्वयं किञ्चित्स्थष्ट्यादिकमहं शिव ॥ ७१
 अहमासां महादेव गोपीनां प्रेमविह्वलः । क्रियान्तरं न जानामि नाऽऽत्मानमपि नारद ॥ ७२
 विहराम्यनया नित्यमस्याः प्रेमवशीकृतः । इमां तु मत्प्रियां विद्धि राधिकां परदेवताम् ॥ ७३
 अस्याश्च परितः पंथात्सरूयः शतसहस्रशः । नित्याः सर्वा इमा रुद्र यथाऽहं नित्यविग्रहः ॥ ७४
 सखायः पितरो गोपा गावो वृन्दावनं मम । सर्वमेतन्नित्यमेव विद्वानन्दरसात्मकम् ॥ ७५
 इदमानन्दकन्दाख्यं विद्धि वृन्दावनं मम । यस्मिन्मेषमन्त्रेण न पुनः संसृतिं विशेत् ॥ ७६
 मद्गनं प्राप्य यो मूढः पुनरन्यत्र गच्छति । स आत्महा महादेव सत्यं सत्यं मयोदितम् ॥ ७७
 वृन्दावनं परित्यज्य नैव गच्छाम्यहं क्वचित् । निवसाम्यनया सार्धमहमग्रेय सर्वदा ॥ ७८
 इत्येवं सर्वमाख्यातं यत्ने रुद्र हृदि स्थितम् । कथयस्व ममेदानीं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ७९
 ततस्तमब्रवं देवमहं च मुनिसत्तम । ईदृशस्त्वं कथं लभ्यस्त्वमुपायं वदस्व मे ॥ ८०
 ततो मामाह भगवान्तापु रुद्र तवोदितम् । अतिशुद्धतमं हेतुद्रोपनीयं प्रपन्नतः ॥ ८१
 सकृदावां प्रपन्नो यस्त्यक्तोपायः *उपासते । गोपीभावेन देवेश स मामेति न चेतुरः ॥ ८२
 सकृदावां प्रपन्नो वा मत्प्रियामेकिकां सुत । सेवतेऽनन्यभावेन स मामेति न संशयः ॥ ८३
 यो मामेव प्रपन्नश्च मत्प्रियां न महेश्वर । न कदाऽपि स चाऽऽप्नोति मामेवं ते मयोदितम् ॥ ८४
 सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति वदेदपि । साधनेन विनाऽप्येवमामाप्नोति न संशयः ॥ ८५
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मत्प्रियां शरणं व्रजेत् । आश्रित्य मत्प्रियां रुद्र मां वशीकर्तुमर्हसि ॥ ८६
 इदं रहस्यं परमं मया ते परिशीर्तितम् । त्वयाऽप्येतन्महादेव गोपनीयं प्रपन्नतः ॥ ८७
 त्वमप्येतां समाश्रित्य राधिकां मम वल्लभाम् । नपन्मे युगुलं मम सदा तिष्ठ मदालये ॥ ८८

शिव उवाच—

इत्युक्त्वा दक्षिणे कर्णे मम कृष्णो दयानिधिः । उपदिश्य द्रव्यं येतत्संस्कारांश्च विधाय हि ॥ ८९
 सगुणोऽन्तर्दधे विप्र तत्रैव मम पश्यतः । अहमप्यत्र निष्ठामि तदारभ्य निरन्तरम् ॥ ९०
 सर्वमेतन्मया तुभ्यं साद्रमेव प्रकीर्तितम् । अधुना वद विमन्त्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ९१

शिवं धीमहापुराणे पाद्ये पातान्मन्त्रे वृन्दावनमहात्म्ये व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयः—१६२४८

• ममकारं वानित्यतः कृष्णोऽध्यायः ।

अथ श्रुतीतितमोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

भगवन्सर्वमाख्यातं यद्यत्पृष्ठं मया गुरो । अधुना श्रोतुमिच्छामि भव मार्गमनुत्तमम् ॥ १

सदाशिव उवाच—

साधु पृष्ठं त्वया विप्र सर्वलोकहितैषिणा । रहस्यमपि वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २

दासाः सखायः पितरौ प्रेयस्यश्च हरेरिह । सर्वे नित्या मुनिश्रेष्ठ तत्तुल्या गुणशालिनः ॥ ३

यथा प्रकटलीलायां पुराणेषु प्रकीर्तिताः । तथा ते नित्यलीलायां सन्ति वृन्दावने भुवि ॥ ४

गमनागमने नित्यं करोति वनगोष्ठयोः । गोचारणं वयस्यैश्च विनाऽसुरविघातनम् ॥ ५

परकीयाभिमानिन्यस्तथा तस्य मिया जनाः । प्रच्छन्नेनैव भावेन रमयन्ति निजमियम् ॥ ६

आत्मानं चिन्तयेत्तत्र तासां मध्ये मनोरमा । रूपयौवनसंपन्नां किशोरीं प्रमदाकृतिम् ॥ ७

नानाशिल्पकलाभिज्ञां कृष्णभोगानुरूपिणीम् । प्रार्थितामपि कृष्णेन तत्र भोगपराङ्मुखीम् ॥ ८

राधिकानुचरीं नित्यं तत्सेवनपरायणाम् । कृष्णादप्यधिकं प्रेम राधिकायां प्रकुर्वतीम् ॥ ९

भीत्याऽनुदिवसं यत्नात्तयोः संगमकारिणीम् । तत्सेवनसुखाढादभावेनातिसुनिर्वृताम् ॥ १०

इत्यात्मानं विचिन्त्यैव तत्र सेवां समाचरेत् । ब्राह्मं मुहूर्तमारभ्य यावत्स्यात्तु महानिशा ॥ ११

नारद उवाच—

हरेर्देनंदिनीं लीलां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । लीलामजानता सेव्यो मनसा तु कथं हरिः ॥ १२

श्रीसदाशिव उवाच—

नाहं जानामि तां लीलां हरेर्नारद तत्त्वतः । वृन्दादेवीमितो गच्छ सा ते लीलां प्रवक्ष्यति ॥ १३

अविद्वर इतः स्थानात्केशी(शि?)तीर्थसमीपतः । सखीसंघवृता साऽऽस्ते गोविन्दपरिचारिका ॥

सूत उवाच—

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य हृष्टो नत्वा पुनः पुनः । वृन्दाश्रमं जगामाथ नारदो मुनिसत्तमः ॥ १५

वृन्दाऽपि नारदं दृष्ट्वा प्रणम्य च पुनः पुनः । उवाच च मुनिश्रेष्ठ कथमत्राऽज्जातिस्त्वत् ॥ १६

नारद उवाच—

त्वत्तो वेदितुमिच्छामि नैत्यकं चरितं हरेः । तदादितो मम ब्रूहि यदि योग्योऽस्मि शोभने ॥ १७

वृन्दावाच—

रहस्यमपि वक्ष्यामि कृष्णभक्तोऽसि नारद । न प्रकाश्यं त्वया ह्येतद्ब्रूयाद्ब्रूयतरं महत् ॥ १८

मध्यवृन्दावने रम्ये पञ्चाशत्कुञ्जमण्डिते । कल्पवृक्षनिकुञ्जे तु दिव्यरत्नमये गृहे ॥ १९

निद्रितौ तिष्ठतस्तल्पे निविडालिङ्गितौ मिथः । मदाज्ञाकारिभिः पश्चात्पक्षिभिर्योधितावपि ॥ २०

गाढालिङ्गनजानन्दमाप्तौ तद्भङ्गकातरौ । नो मनः कुर्वन्(रु)तस्तल्यात्समुत्थातुं मनागपि ॥ २१

ततश्च सारिकासङ्गैः शुकाद्यैरपि तौ मुहुः । बोधितौ विविधैर्वाक्यैः स्वतल्पादुदतिष्ठताम् ॥ २२

उपविष्टौ ततो दृष्ट्वा सख्यस्तल्पे मुदाऽन्वितौ । प्रविश्य सेवां कुर्वन्ति तत्काले ह्युचितां तयोः ॥ २३

पुनश्च सारिकावाक्यैः स्वतल्पादुदतिष्ठताम् । गच्छतः स्वस्वभवनं भीत्युत्कण्ठाकुलौ ततः ॥ २४

मातश्च बोधितो मात्रा तल्पादुत्थाय सत्वरः । कृत्वा कृष्णो दन्तकाष्ठं बलदेवसमन्वितः ॥ २५

मात्राऽनुमोदितो याति गोशालां सखिभिर्वृतः । राधाऽपि बोधिता विप्र वयस्याभिः स्वतत्पतः
उत्थाय दन्तकाष्ठादि कृत्वाऽभ्यङ्गं समाचरेत् । स्नानवेदिं ततो गत्वा स्नापिता सा निजालिभिः
भूषणगृहं व्रजेत्तत्र वयस्या भूषयन्त्यपि । भूषणैर्विविधैर्दिन्यैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ २८
ततः सखीजनैस्तस्याः श्वश्रून् संप्रार्थ्य यत्नतः । पकुमाहूयते स्वनं ससखी सा यशोदया ॥ २९

नारद उवाच—

कथमाहूयते देवी पाकार्यं तु यशोदया । सतीपु पाककर्त्रीषु रोहिणीप्रमुखास्वपि ॥ ३०

वृन्दोवाच—

पूर्वं वृत्तसिंहा दत्तो वरस्तस्यै महामुने । इति कात्यायनीवक्त्राच्छ्रुतमासीन्मया पुरा ॥ ३१

त्वया यत्पच्यते देवि तदन्नं मदनुग्रहात् । मिष्टं स्यादमृतस्यार्थं भोक्तुरायुष्करं तथा ॥ ३२

इत्याह्वयति तां नित्यं यशोदा पुत्रवत्सला । आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रः स्वादुलोभात्तथा सती ॥ ३३

श्वश्रवाऽनुमोदिता साऽपि हृष्टा नन्दालयं व्रजेत् । ससखीप्रकरा तत्र गत्वा पाकं करोति च ॥ ३४

कृष्णोऽपि दुग्ध्वा गाः काश्चिद्दोहयित्वा जनैः पराः । आगच्छति पितुर्वाक्यात्स्वगृहं सखिभिर्वृतः
अभ्यङ्गैर्मर्दनं कृत्वा दासैः संस्त्रापितो मुदा । धौतवस्त्रधरः सखी चन्दनाक्तकलेवरः ॥ ३५

[*द्विफालवद्धचिकुरैर्ग्रीवाभालोपरि स्फुरन् । चन्द्राकारस्फुरद्भालतिलकालकरञ्जितः ॥ ३७

कङ्कणाङ्गदकेयूररत्नमुद्रालसत्करः ।] मुक्ताहारस्फुरद्दत्ता मकराकृतिकुण्डलः ॥ ३८

मुहुराकारितो मात्रा प्रविशेद्भोजनालयम् । अवलम्ब्य करं सख्युर्वलदेवमनुव्रतः ॥ ३९

भुङ्क्तेऽथ विविधान्नानि भ्रात्रा च सखिभिर्वृतः । हासयन्विविधैर्हास्यैः सखीस्तैस्सति स्वयम् ४०

इत्थं भुक्त्वा तथाऽऽचम्य दिव्यखट्वोपरि क्षणम् । विश्रम्य सेवकैर्दत्तं ताम्बूलं विभजन्नदन् ॥ ४१

गोपवेषधरः कृष्णो धेनुवृन्दपुरःसरः । व्रजवासिजनैः प्रीत्या सर्वैरनुगतः पथि ॥ ४२

पितरं मातरं नत्वा नेत्रान्तेनापि तं गणम् । यथायोग्यं तथा चान्यान्विनिवर्त्य वनं व्रजेत् ॥ ४३

वनं प्रविश्य सखिभिः क्रीडयित्वा क्षणं ततः । विहारौर्विविधैस्तत्र वने विक्रीडतो मुदा ॥ ४४

चञ्चयित्वा तु तान्सर्वान्द्वित्रैः प्रियसखैर्वृतः । संकेतकं व्रजेद्धर्पात्प्रियासंदर्शनोत्सुकः ॥ ४५

साऽपि कृष्णं च संयान्तं दृष्ट्वा स्वे गृहमागता । सूर्यादिपूजाव्याजेन कुसुमाहृतये तथा ॥ ४६

चञ्चयित्वा गुरुन्याति प्रियसङ्गेच्छया वनम् । इत्थं तौ बहुयत्नेन मिलित्वा स्वगणैस्ततः ॥ ४७

चञ्चयित्वा च तान्सर्वान्वने विक्रीडतो मुदा । दोलां चैव समारूढौ सखिभिर्दोलितौ कचिन् ४८

कचिद्देहेण करसस्तं प्रिययाऽपहेनुतं हरिः । अन्वेपयन्नुपालब्धो विप्रलब्धः प्रियागणैः ॥ ४९

हसितैर्वहृधा ताभिर्हसितस्तत्र तिष्ठति । वसन्तवायुना जुष्टं वनखण्डं कचिन्मुदा ॥ ५०

प्रविश्य चन्दनाम्भोभिः कुङ्कुमादिजलैरपि । निपिञ्चतो यन्ममूकैस्तत्पङ्कैर्लिम्पितो मिथः ॥ ५१

सख्योऽप्येवं निपिञ्चन्ति ताश्च तौ सिञ्चतः पुनः । वसन्तवायुजुष्टेपु वनखण्डेपु सर्वतः ॥ ५२

तत्तत्कालोचितैर्नानाविहारैः सर्गणौ द्विज । श्रान्तौ कचिद्ब्रह्मलमासाथ मुनिसत्तप ॥ ५३

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. द. च छ. म. द. पुस्तकतः ।

१ घ. विबुधा । २ ख. द. च. छ. द. 'ध्न वन या' । ३ ख. द. च. छ. द. 'तः । विहारौर्विविधैस्तत्र वने । ४ घ. प्रियाय कुक्ते हरिः । ५ घ. 'हनुते ह' । ६ ख. 'नः । मन्दनं वायुना जुष्टी क्रीडतो वनराजिपु । तं । ७ क. म. 'गणैर्वृतः । ८ घ. ।

उपविश्याऽऽसने दिव्ये मधुपानं प्रचक्रतुः । ततो मधुमदोन्मत्तौ निद्रया मीलितेक्षणौ ॥ ५४
 मिथः पाणी समालम्ब्य कामवाणवशं गतौ । रिरंसु विशतः कुञ्जं स्वलद्वाह्मनसौ पथि ॥ ५५
 क्रीडतश्च ततस्तत्र करिणीयुधौ यथा । सख्योऽपि मधुभिर्मत्ता निद्रया पीडितेक्षणाः ॥ ५६
 अभितो मञ्जुकुञ्जेषु सर्वा एवापि शिथिले । पृथगेकेन वपुषा कृष्णोऽपि युगपद्विभुः ॥ ५७
 सर्वासां संनिधिं गच्छेत्प्रियया मेरितो मुहुः । रमयित्वा च ताः सर्वाः करिणीर्गजरादिव ॥ ५८
 प्रियया च तथा ताभिः क्रीडाथं च सरो व्रजेत् । जलसैर्कामिथस्तत्र क्रीडतः सगणौ ततः ॥ ५९
 वासःस्रक्चन्दनैर्दिव्यैर्भूषणैरपि भूषितौ । तत्रैव सरसस्तीरे दिव्यरत्नमये गृहे ॥ ६०
 प्रागेव फलमूलानि कल्पितानि मया मुने । हरिस्तु प्रथमं भुक्त्वा कान्तया परिवेष्टितः ॥ ६१
 द्वित्राभिः सेवितो गच्छेच्छय्यां पुष्पविनिर्मिताम् । ताम्बूलैर्व्यजनैस्तत्र पादसंवाहनादिभिः ॥ ६२
 सेव्यमानो हसंस्ताभिर्मोदते प्रेयसां स्मरन् । राधिकाऽपि हरौ सुप्ते सगणा मुदितान्तरा ॥ ६३
 अपि तत्र गतप्राणा तदुच्छिष्टं भुनक्ति च । किञ्चिदेव ततो भुक्त्वा व्रजेच्छय्यानिकेतने ॥ ६४
 द्रष्टुं कान्तमुखाम्भोजं चकोरीव निशाकरम् । ताम्बूलचर्वितं तस्य तत्रत्याभिर्निवेदितम् ॥ ६५
 ताम्बूलान्यपि चाश्नाति विभजन्ती प्रियालिपु । कृष्णोऽपि तासां शुश्रूषः स्वच्छन्दं भाषितं मिथः
 प्राप्तनिद्र इवाऽऽभाति विनिद्रोऽपि पटावृतः । ताश्च ह्वेलां क्षणं कृत्वा कुतश्चिदनुमानतः ॥ ६७
 व्युदस्य रसनां दद्भिः पश्यन्त्योऽन्योन्यमाननम् । लीना इव लज्जया स्युः क्षणमूर्चनं किञ्चन ॥ ६८
 क्षणादेव ततो बलं दूरीकृत्य तदङ्गतः । साधु निद्रां गतोऽसीति हासयन्त्यो हसन्ति च ॥ ६९
 एवं तौ विविधैर्हास्यै रममाणौ गणैः सह । अनुभूय क्षणं निद्रासुखं च मुनिसत्तम ॥ ७०
 उपविश्याऽऽसने दिव्ये सगणौ विस्तृते मुदा । पणीकृत्य मिथो हारचुम्बाश्लेषपरिच्छदान् ॥ ७१
 अक्षैर्विक्रीडतः प्रेम्णा नर्मालापपुरःसरम् । पराजितोऽपि प्रियया जितोऽहमिति वै ध्रुवन् ॥ ७२
 हारादिग्रहणे तस्याः प्रवृत्तस्ताड्यते तया । तथैवं ताडितः कृष्णः करेणाऽऽस्यसरोहरे ॥ ७३
 विषण्णमानसो भूत्वा गन्तुं च कुरुते मतिम् । जितोऽस्मि चेत्तया देवि गृह्यतां यत्पणीकृतम् ७४
 चुम्बनादि मया दत्तमित्युक्त्वा सा तथाऽऽचरेत् । कौटिल्यं तद्विबुधोर्द्रष्टुं श्रोतुं तद्भर्त्सनं वचः ॥
 ततः सारिशुकानां च श्रुत्वा वागाहवं मिथः । निर्गच्छतस्ततः स्थानाद्गन्तुकामौ गृहं प्रति ७६
 कृष्णः कान्तमनुज्ञाप्य गवामभिमुखं व्रजेत् । सा तु सूर्यगृहं गच्छेत्सखीमण्डलसंयुता ॥ ७७
 कियद्दूरं ततो गत्वा पराहृत्य हरिः पुनः । विप्रवेपं समास्थाय याति सूर्यगृहं प्रति ॥ ७८
 सूर्यं प्रणयेत्तत्र प्रार्थितस्तत्सखीजनैः । तदैव कल्पितैर्वदैः परिहासैर्विर्भितैः ॥ ७९
 ततस्तां ज्ञापितं कान्तं परिज्ञाय विचक्षणाः । आनन्दसागरे लीना न विदुः स्वं न चापरम् ॥ ८०
 विहारैर्विविधैरेवं सार्धयामद्वयं मुने । नीत्वा गृहान्त्रजेयुस्ताः स च कृष्णो गवां व्रजेत् ॥ ८१
 संगम्य स्वसखीन्कृष्णो गृहीत्वा गाः समन्ततः । आगच्छति व्रजं हर्षाद्वादयन्मुरलीं मुने ॥ ८२
 ततो नन्दादयः सर्वे श्रुत्वा वेषुरवं हरेः । गोधूलिपटलव्याप्तं हृष्टा चापि नभस्तलम् ॥ ८३
 विसृज्य सर्वकर्माणि स्त्रियो बालादयोऽपि च । कृष्णस्याभिमुखं यान्ति तद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ८४
 राजमार्गे व्रजहारि यत्र सर्वे व्रजौकसः । कृष्णोऽपि तान्समागम्य यथाचदनुपूर्वशः ॥ ८५
 दर्शनस्पर्शनैर्वाचा स्मितपूर्वावलोकनैः । गोपवृद्धान्नमस्कारैः कायिकैर्वाचिकैरपि ॥ ८६

अष्टाङ्गपातैः पितरौ रोहिणीमपि नारद । नेत्रान्तमूचितेनैव विनयेन प्रियां तथा ॥ ८७
 एवं तैस्तद्यथायोग्यं ब्रजौकोभिः प्रपूजितः । गवालये तथा गाश्च संप्रवेश्य समन्ततः ॥ ८८
 पितृभ्यामर्थितो याति भ्रात्रा सह निजालयम् । स्नात्वा पीत्वा तत्र किञ्चिद्भुक्त्वा मात्राऽनुमोदितः
 गवालयं पुनर्याति दोग्धुकामो गवां पयः । ताश्च दुग्ध्वा दोहयित्वा पाययित्वा च काश्चन ९०
 पित्रा सार्धं गृहं याति तत्र भावशतानुगः । तत्र पित्रा पितृव्यैश्च तत्पुत्रैश्च वलेन च ॥ ९१
 भुनक्ति विविधान्नानि चर्व्यचोप्यादिकानि च । तन्मतिः प्रार्थनात्पूर्वं राधिकाऽपि तदैव हि ९२
 प्रस्थापयेत्सखीद्वारा पक्वान्नानि तदालयम् । श्लाघयंश्च हरिस्तानि भुक्त्वा पित्रादिभिः सह ॥ ९३
 सभागृहं ब्रजेत्तैश्च जुष्टं वन्दिजनादिभिः । पक्वान्नानि गृहीत्वा याः सख्यस्तत्र पुराऽऽगताः ॥ ९४
 बहूनि च पुनस्तानि प्रदत्तानि यशोदया । सख्यस्तत्र तैसा दत्तं कृष्णोच्छिष्टं नयन्ति च ॥ ९५
 सर्वं ताभिः समानीय राधिकायै निवेद्यते । साऽपि भुक्त्वा सखीवर्गयुता तदनुपूर्वशः ॥ ९६
 सखीभिर्मण्डिता तिष्ठेदभिसर्तुं समुद्यता । प्रस्थाप्यते मया काचिदित एव ततः सखी ॥ ९७
 तयाऽभिसारिता साऽथ यमुनायाः समीपतः । कल्पवृक्षानिकुञ्जेऽस्मिन्दिव्यरत्नमये गृहे ॥ ९८
 सितकृष्णनिशायोग्यवेपा याति सखीयुता । कृष्णोऽपि विविधं तत्र दृष्ट्वा कौतूहलं ततः ॥ ९९
 कात्यायन्या मनोज्ञानि श्रुत्वा च गीतकान्यपि । धनधान्यादिभिस्ताश्च प्रीणयित्वा विधानतः ॥
 जनैराराधितो मात्रा याति सख्या निकेतनम् । मातरि प्रस्थितायां च भोजयित्वा ततो गृहम् ॥
 संकेतकं कान्तयाऽत्र समामच्छेदलक्षितः । मिलित्वा तावुभावत्र क्रीडतो वनराजिषु ॥ १०२
 विहारैर्विविधैरेव लीलागीतपुरःसरैः । सार्धयामद्वयं नीत्वा रात्रेरेवं विहारतः ॥ १०३
 सुपुष्पं विशतः कुञ्जं पक्षीशाभिरलक्षितौ । एकान्ते कुसुमैः ऋते केलितल्पे मनोहरे ॥ १०४
 सुप्तावातिष्ठतस्तत्र सेव्यमानौ निजालिभिः । इति ते सर्वमाख्यातं नैत्यकं चरितं हरेः ॥
 पापिनोऽपि विमुच्यन्ते श्रवणादस्य नारद ॥ १०५

नारद उवाच—

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वया देवि न संशयः । हरेर्देनंदिनी लीला यतो मेऽद्य प्रकाशिता ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा तां परिक्रम्य तया चापि प्रपूजितः । अन्तर्धानं गतो ब्रह्मन्नारदो मुनिसत्तमः ॥ १०७
 मयाऽप्येतच्चाऽऽनुपूर्व्यात्सर्वं ते परिकीर्तितम् । जपेन्नित्यं प्रयत्नेन मन्त्रयुग्ममनुत्तमम् ॥ १०८
 कृष्णवस्त्रादिदं लब्धं पुरा रुद्रेण यत्नतः । तेनोक्तं नारदायापि नारदेन ममोदितम् ॥ १०९
 संस्कारांश्च विधायैव मयाऽप्येतत्तदोदितम् । त्वयाऽप्येतद्गोपनीयं रहस्यं परमाद्भुतम् ॥ ११०

शौनक उवाच—

कृतकृत्योऽभवं साक्षाच्चतुस्रसादादहं गुरो । रहस्यानां रहस्यं यत्त्वया मन्त्रं प्रकाशितम् ॥ १११

सूत उवाच—

धर्मानेतानुपातिष्ठ जल्पन्मन्त्रमहर्निशम् । अचिरादेव तदास्यमवाप्स्यसि न संशयः ॥ ११२
 मयाऽपि गम्यते ब्रह्मेन्नित्यमायतनं विभोः । गुरोर्गुरोर्भानुजायाः कूले गोपीश्वरस्य च ॥ ११३

१ य. 'नि प्रदत्तानि यशोदया । स' । २ य. 'नि गुरुत्वा पित्रादिभिः सह । स' । ३ क. य. मया । ४ य. क. य. 'प. रामनाथ्यगी' । ५ य. 'कृष्णोरोरागनन मम । गु' । ६ य. 'भोः । वृन्दारण्ये यत्र नित्यं मुहूर्तमस्ति सदाशिवः । इ ।

इदं चरित्रं परमं पवित्रं प्रोक्तं महेशेन महानुभावम् ॥

शृण्वन्ति ये भक्तियुता मनुष्यास्ते यान्ति नूनं पदमच्युतस्य ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यमारोग्याभीष्टसिद्धिदम् । स्वर्गापवर्गसंपत्तिकारणं पापनाशनम् ॥ ११४

भक्त्या पठन्ति ये नित्यं मानवा विष्णुतत्पराः । न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात्कथं चन ॥ ११५

इति श्रीमहापुराणे पांच पातालखण्डे श्रीमृन्दावनमाहात्म्ये त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

समाप्तमिदं वृन्दावनमाहात्म्यम् ।

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६२६४

अथ चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

सूत सूत महाभाग लोमहर्षणनन्दन । कथा रम्या त्वया प्रोक्ता लोकस्याऽऽनन्ददायिनी ॥ १

श्रीकृष्णस्य महाभाग चरितं महद्भुतम् । श्रुतं सर्वं त्वया प्रोक्तं निर्द्वैतिस्तेनै चाभवत् ॥ २

अहो श्रीकृष्णमाहात्म्यं भक्तानां गतिदायकम् । यतस्तेन महाभाग निवृत्तिं को न्ववाप्नुयात् ॥ ३

अतः पुनरपि श्रीमत्कृष्णस्य चरितं महत् । श्रोतुमिच्छामहे चान्यश्चरितदानार्हणादिकर्म ॥ ४

ज्ञानं वाऽपि महाभाग यथा येन कृतं पुरा । तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि यथा नो निर्द्वैतिर्भवेत् ॥ ५

सूत उवाच—

साधु पृष्टं द्विजश्रेष्ठा लोकानां तारणं परम् । यूयं कृतार्थाः कृष्णस्य भक्तानां पूर्णमानसाः ॥ ६

कृष्णस्य चरितं पुण्यं साधूनां हर्षदं परम् । प्रवक्ष्यामि द्विजश्रेष्ठा महदाख्यानमद्भुतम् ॥ ७

एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः । मथुरायामम्बरीषं कृष्णाराधनमानसम् ॥ ८

महाभागं व्रतपरं ददर्श मुनिसत्तमः । स आगतं मुनिवरं सत्कृत्य नृपसत्तमः ॥ ९

भवन्त इव पद्मच्छ श्रद्धया हृष्टमानसः ॥ ९

अम्बरीष उवाच—

यन्मुने परमं ब्रह्म वेदवादिभिर्बुध्यते । स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः ॥ १०

यो मूर्तौ मूर्तिमानीशो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो ध्यातव्यः स कथं हरिः ॥ ११

यस्मिन्सर्वमिदं विश्वमेतत्प्रोक्तं प्रतिष्ठितम् । अव्यक्तमेकं परमं परमात्मेति विद्मत् ॥ १२

यतो जन्मादि जगतो यो निर्माय स्वयंभुवम् । ददौ तस्मै च निगमानात्मन्येव व्यवस्थितान् ॥ १३

कथमाराध्यते सोऽयं समस्तपुरुषार्थदः । योगिनामपि दुर्गम्यस्तदेतत्कृपया वद ॥ १४

अनाराधितगोविन्दो न विन्दति यतोऽभयम् । न तपोयज्ञदानानां लभते फलमुत्तमम् ॥ १५

अनास्वादितगोविन्दपादाम्बुजरसो नरः । मनोरथकथानीतं कथमाकलयेत्फलम् ॥ १६

हरेराराधनं हित्वा दुरितौघनिवारणम् । नान्यत्पश्यामि जन्तूनां प्रायश्चित्तं परं मुने ॥ १७

यद्भूतर्तनवर्तित्यः श्रूयन्ते सिद्धयोऽखिलाः । कथमाराध्यते सोऽयं केशवः क्लेशनाशनः ॥ १८

उपास्यते स भगवन्सर्वराराध्यते कथम् । स्त्रीभिश्च सर्वमेतन्मे हिताय जगतो वद ॥ १९

१ श. 'तं को न्ववाप्नुयात् । २ श. 'य. निर्द्वैतिस्ते'. ३ श. 'न नाम'. ४ क. य. 'म'. यतस्तेन म'. ५ ख. इति । ६ ख. 'येतत्पर'. ७ ख. 'ति हितोदय'. ८ ख. ह. य. छ. ड. 'वान्कथं नारायणो नरेः । स्त्री' ।

भक्तप्रियोऽसौ भगवान्कया भक्त्या प्रसीदति । कथं भक्तिर्भवेदस्मिन्सर्वैराराध्यते कथम् ॥ २०
 वैष्णवोऽसि हरेस्तस्य प्रियोऽसि परमार्थवित् । तेन त्वामेव पृच्छामि ब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तम ॥ २१
 श्रोतारमथ वक्तारं प्रष्टारं पुरुषं हरेः । प्रश्नः पुनाति कृष्णस्य तदङ्घ्रिसलिलं यथा ॥ २२
 दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः । तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २३
 संसारेऽस्मिन्क्षणार्थोऽपि सत्सङ्गः शेषविर्गुणाम् । यस्मादवाप्यते सर्वं पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥ २४
 भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् । बालानां च यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥ २५
 [*भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च । सुखायैव हि साधूनां त्वाद्दशमच्युतात्मनाम् ॥ २६
 भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् । छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ २७
 तस्माच्च भगवन्मह्यं वैष्णवं धर्ममादिश । यस्योपदेशदानेन लभते वेदजं फलम् ॥ २८

नारद उवाच—

साधु पृष्टं महीपाल विष्णुभक्तिमता त्वया । जानता परमं धर्ममेकं माधवसेवनम् ॥ २९
 यस्मिन्नाराधिते विष्णौ विश्वमाराधितं भवेत् । तुष्टं च सकलं तुष्टे सर्वदेवमये हरौ ॥ ३०
 यस्य स्मरणमात्रेण महापातकसंहतिः । तत्क्षणोत्रासमायाति स सेव्यो रविरेव हि ॥ ३१
 [*को नु राजन्निन्द्रियवान्मुकुन्दचरणाम्बुजम् । न भजेत्सर्वतोमृदुगुरुषास्यमृपिदैवतैः ॥ ३२
 ध्रुवोऽनुपठितो ध्यात आहतश्चानुमोदितः । सद्यः पुनाति सद्गमो वीरविश्वदुहोऽपि हि ॥ ३३
 योऽयं कारणकार्यादिकारणस्यापि कारणम् । अनेन्यकारणं योगी जगज्जीवो जगन्मयः ॥ ३४
 अणुर्वृहत्कुशः स्थूलो निर्गुणो गुणभृन्महान् । अजो जन्मलयातीतो ध्यातव्यः ॥ हरिः सदा ॥
 सम्पणेत्यव्यसितं भयता पुरुषर्षभ । यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मास्त्वं विश्वभावनान् ॥ ३५
 प्रसङ्गेन सतामात्मनःकर्णरसायनाः । भवन्ति कीर्तनीयस्य कथाः कृष्णस्य निर्मलाः ॥ ३६
 भावसाध्यः स्वयं देवः स्वयं जानाति तद्भवान् । तथाऽपि वक्ष्ये जगतां हिताय तव गौरवाद् ॥ ३७
 यदाहुः परमं ब्रह्म प्रधानं पुरुषात्परम् । यन्मायया सर्वमिदं विश्वमस्तीति सोऽच्युतः ॥ ३८
 पुत्रान्कलत्रं दीर्घायू राज्यं स्वर्गापवर्गकम् । स ददातीप्सितं सर्वं भक्त्या संपूजितोऽच्युतः ॥ ३९
 कर्मणा मनसा वाचा तत्परा ये हि मानवाः । तेषां व्रतानि वक्ष्यामि प्रीतये तव भूपते ॥ ४०
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्कता । एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि हरितुष्टये ॥ ४१
 एकभुक्तं तथा नक्तमुपवासमपाचितम् । इत्येवं कायिकं पुंसां व्रतमुक्तं नरेभ्यः ॥ ४२
 वेदस्याध्ययनं विष्णोः कीर्तनं सत्यभ्राणम् । अणुन्यमिदं राजन्वाचिकं व्रतमुच्यते ॥ ४३
 चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाऽऽर्थाचं कीर्तने तस्य सदाशुद्धिविधायिनः ॥ ४४
 वर्णाश्रमाचारव्रता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्थाः सोऽयं तत्तपोपकारणम् ॥ ४५
 पतिरूपो हिताचारमेनोवाकायसंयमः । तत्रैराराध्यते स्त्रीभिर्वासुदेवो दयानिधिः ॥ ४६
 स्वागमोक्तेन मार्गेण स्त्रीशूद्रैरपि पूजनम् । कर्तव्यं कृष्णचन्द्रस्य द्विजातिर्वररूपिणः ॥ ४७

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः ख. पुस्तकस्य + धनुर्ध्वान्तर्गतः पाठः ग. पुस्तकस्य । * एतदनन्तरं ग. पुस्तके
 " वेदोक्तेन च मार्गेण द्विजातीनां च पूजनम् । कर्तव्यं नाद्रिया विष्णोर्विन्दरैः पतिर्हरेः " इति श्लोकोऽप्युक्तो दृश्यते ।

१ ख. द. च. छ. द. भक्तिप्र । २ ख. 'सत्ततिः । ३ ख. 'तिः । यस्मान्नन्तरमाति म एतौ हादृश्यते । ४ ख. ५
 ५ ख. द. च. छ. द. 'नामात्मना । ६ ख. 'नन्तः । ७ ग. 'कोनताः । ८ ख. 'विश्वं यच्छति । ९ ख. 'नं भवति
 नाश्या । १० ख. 'पन्थां नाश्यात्ता । ११ द. च. छ. द. 'वदन्' ।

त्रयो वर्णास्तु वेदोक्तमार्गाराधनतत्पराः । स्त्रीशूद्रादय एव स्युर्नाम्नाऽऽराधनतत्पराः ॥ ४९
 न पूजनैर्न यजनैर्न व्रतैरपि माधवः । तुष्यते केवलं भक्तिप्रियोऽसौ समुदाहृतः ॥ ५०
 [स्त्रीणां पतिव्रतानां तु पतिरेव हि देवतम् । स तु पूज्यो विष्णुभक्त्या मनोवाकायकर्मभिः ५१
 स्त्रीणामथाधिकतया विष्णोराराधनादिकम् । पतिप्रियरतानां च श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ५२
 शूद्राणां चैव भवति नाम्ना वै देवतार्चनम् । सर्वे चाऽऽगममार्गेण कुर्युर्वेदानुसारिणः ॥ ५३
 पिण्डग्रहणधर्मेण यद्यस्य विहितं व्रतम् । तत्तदेवाऽऽचरेद्यस्तु तेन तुष्यति केशवः] ॥ ५४
 हविषाऽग्नौ जले पुष्पैर्ध्यानैर्न हृदये हरिम् । यजन्ति सूरयो नित्यं जपेन रविमण्डले ॥ ५५
 अहिंसा प्रथमं पुष्पं द्वितीयं करणग्रहः । तृतीयकं भूतदया चतुर्थं क्षान्तिरेव च ॥ ५६
 शमस्तु पञ्चमं पुष्पं ध्यानं चैव तु सप्तमम् । सत्यं चैवाष्टमं पुष्पमेतैस्तुष्यति केशवः ॥ ५७
 [पतैरेवाष्टभिः पुष्पैस्तुष्यते चाचिंतो हरिः] । पुष्पान्तराणि सन्त्येव बाह्यानि नृपसत्तमे ॥ ५८
 एतैरेव तु तुष्येत यतो भक्तिप्रियोऽच्युतः । वारुणं सलिलं पुष्पं सौम्यं घृतपयोदधि ॥ ५९
 माजापत्यं तथाऽन्नादि त्वाग्नेयं धूपदीपकम् । फलपुष्पादिकं चैव वानस्पत्यं तु पञ्चमम् ॥ ६०
 पार्थिवं कुशमूलार्घ्यं वायव्यं गन्धचन्दनम् । श्रद्धार्ख्यं विष्णुपुष्पं च वार्यं विष्णुपदं स्मृतम् ॥ ६१
 एभिस्तु पूजितः पुष्पैः सद्यो विष्णुः प्रसीदति । सूर्योऽग्निब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम्
 भूरात्मा सर्वभूतानि पूजास्थानानि वै हरेः । वर्षे तु विद्यया त्रय्या हविषाऽग्नौ जपेत्तु तम् ॥ ६२
 आतिथ्येन तु विप्राग्रे गोपु ग्रासरसादिना । वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ॥ ६३
 वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरःसरैः । स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मना(नि) ॥ ६४
 क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेनार्चयेद्विभुम् । पिण्येष्वेतेषु तद्वर्षं शङ्खचक्रगदास्तुजैः ॥ ६५
 युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः । ब्राह्मणैः पूजितैरेव हरिः संपूजितो भवेत् ॥ ६६
 निर्भर्त्सितैस्तु तैर्भूष भवेन्निर्भर्त्सितो विभुः । निगमो धर्मशास्त्रं च यदाधारेण वर्तते ॥ ६७
 स द्विजो वैष्णवी मुर्तिः कीर्तितः पावनो नृणाम् ॥ ६८
 सर्वं शुभं जगति धर्मेत एव लभ्यं धर्मो गतिर्निगमतो नृप धर्मशास्त्रात् ॥
 नूनं तयोरपि गतिर्भुवि भूमिदेवास्तैरर्चितैरिह जगत्पतिरर्चितः स्यात् ॥ ६९
 न यज्ञदानैर्न तपोभिरुग्रैर्न योगयुक्त्या न समर्चनेन ॥
 तथा हरिस्तुष्यति देवदेवो यथा महीदैवततोपणेन ॥ ७०
 ब्रह्मण्यां ब्रह्मविद्विह्वा ब्रह्मदैवप्रवर्तकः । ब्राह्मणैरेव तुष्येत तोषितैर्ब्रह्मदैवतम् ॥ ७१
 नरकेऽपि चिरं मग्नाः पूर्वजा ये कुलद्वये । तदैव यान्ति ते स्वर्गं यदाऽर्चितं सुतो हरिम् ॥ ७२
 किं तेषां जीवितेनेह पशुवचेष्टितेन किम् । येषां न प्रवणं चित्तं वासुदेवे जगन्मये ॥ ७३
 ध्यानं तस्य प्रवक्ष्यामि यन्न दृष्टं हि केनचित् । श्रूयतां भूप कैवल्यं नित्यं मलविषजितम् ॥ ७४
 यथा दीपो निवातस्पो निश्चलो वह्निरूपधृक् । प्रज्वलन्नाश्रयेत्सर्वमन्धकारं नृपोत्तम ॥ ७५

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. ड. पुस्तकस्थः । † अत्र चकारेणानुक्तं पठ्य दमादिरूपं पुष्पं ब्राह्मणमिति भाति । + धनु-
 चिह्नान्तर्गतः पाठः ख. पुस्तकस्थः ।

१ ड. ख. छ. ड. 'नैवेन जपेन' । २ ख. 'म' । भक्त्याऽऽहृतानि विष्णुः पूजितः परितुष्यति । वा' । ३ ख. 'तिः'
 पावनी परमा मता । ख' । ४ ख. महामतः ।

तद्ब्रह्मोपविहीनात्मा भवत्येव निरामयः । निराशो निश्चलो भूप वैरयैत्रीविवर्जितः ॥ ७६
 शोकदुःखभयद्वेषलोभमोहभ्रमादिभिः । विषयैरिन्द्रियाणां च कृष्णध्यायी विमुच्यते ॥ ७७
 यथा ज्वालाप्रसङ्गेन दीपस्तैलं प्रशोषयेत् । तथा ध्यानप्रसङ्गेन कर्मणोऽपि क्षयो भवेत् ॥ ७८
 तद्भ्यानं द्विविधं तस्य प्रोक्तं शंकरपूर्वकैः । निर्गुणं सगुणं वाऽपि तत्राऽऽद्यं शृणु मानद ॥ ७९
 केवलं ज्ञानदृष्ट्याऽसौ दृश्यते योगयुक्तिभिः । परमात्मपरै राजन्सततं ध्यानतत्परैः ॥ ८०
 हस्तपादविहीनश्च सर्वं गृह्णाति गच्छति । मुखनासाविहीनश्च भुङ्के जिघ्रति भूपते ॥ ८१
 अकर्णः शृणुते सर्वं सर्वसाक्षी जगत्पतिः । अरूपो रूपसंवद्धः पञ्चवर्गवशं गतः ॥ ८२
 सर्वलोकस्य यः प्राणः पूज्यते सचराचरैः । अजिह्वो वदते सर्वं वेदशास्त्रानुगं तथा ॥ ८३
 त्वग्निहीनः स्पृशेत्सर्वं शीतोष्णादि नराधिप । सदानन्दो विविक्ताक्ष एकरूपो निराश्रयः ॥ ८४
 निर्गुणो निर्ममो व्यापी सगुणो निर्मलौजसः । अवश्यः सर्ववश्यात्मा सर्वदः सर्ववित्तमः ॥ ८५
 तस्य माता च नैवास्ति स वै सर्वमयो विभुः । एवं सर्वमयं ध्यानं यश्च पश्यत्यनन्यधीः ॥ ८६
 स याति परमं स्थानममूर्तममृतोपमम् । द्वितीयं तु प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व महामते ॥ ८७
 मूर्ताकारं तु साकारं निरालम्बं निरामयम् । यस्य वासनया सर्वं ब्रह्माण्डं वासितं नृप ॥ ८८
 स तस्माद्वासुदेवैति प्रोच्यते विधिपूर्वकैः । स्निग्धप्राहृद्घनश्यामं सूर्यतेजःसमप्रभम् ॥ ८९
 दक्षिणे शोभते शङ्खो महामभिषिचित्रितः । कौमोदकी गदा चापि महासुरविमर्दिनी ॥ ९०
 वामे च शोभते धीर पद्मं चक्रं जगत्पतेः । चतुर्बाहुं सुरेशानं शार्ङ्गिणं कमलापतिम् ॥ ९१
 कम्बुग्रीवं सुवृत्तास्यं पद्मपत्रनिभक्षणम् । राजमानं हृषीकेशं दशनैः कुन्दसंनिभैः ॥ ९२
 गुडाकेशस्य नृपतेर्बभूवो विद्रुमाकृतिः । शोभते पद्मनाभाख्यः किरीटेनातिभास्वता ॥ ९३
 विलासी लक्ष्मलक्ष्मी च केशवः कौस्तुभाङ्कितः । जनार्दनः सूर्यतेजःकुण्डलाभ्यां विराजितः ॥ ९४
 केयूरहारकटकदिमुन्नाज्जुलीयकैः । विराजते भ्राजमानो वपुषाऽलंकृतेन च ॥ ९५
 घाससा हेमवर्णेन प्राहृतो गरुडासनः । ध्यातव्यः सगुणो राजन्भक्ताद्यौघहरो हरिः ॥ ९६

* सधिरार्थः ।

१ ख. "यो वीर न मित्र न रिपुस्तथा । शीरो ह्येष विस्मयो वा न लोभो मत्सरो भ्रमः । सप्रमर्लेभिमोहैश्च सुखदुःख-
 विमुच्यते । विषयैश्च च सर्वथ इन्द्रियाणां यदा नरः । तदा स केवलो ज्ञानी वैजस्रस्य प्रपद्यते । ज्वालाकर्मप्रसङ्गेन दीप-
 स्तैलं प्रशोषयेत् । यत्प्राधारेण राजेन्द्र निर्द्वन्द्वो वायुवर्जितः । कञ्चल यमते पथातैलस्यापि महामते । स्वयमाकृष्य तैलं
 तेजसा निर्मलो भवेत् । काये चान्त-स्थितस्तद्ब्रह्मकर्मैतलं प्रशोषयेत् । विषयान्कञ्जजलं कृत्वा प्रत्यक्षात्प्रदशयेत् । ज्वा-
 लाया निर्मलो भूत्वा स्वामेव प्रपद्यते । कोपलोभादिशङ्केस्तौगुभिः परिवाजतः । निस्पृहो निश्चलो भूत्वा तेजो धीर्यं
 स्वप्न ज्वलेत् । शैलोऽपि पर्यते सर्वं स्वस्थाने स्वस्वतेजसा । केवलज्ञानरूपोऽयं मया ते परिकीर्तितः । ध्यानं तस्य प्रव-
 क्ष्यामि द्विविधं तस्य चरिणः । केवलज्ञानरूपेण दृश्यते परचक्षुषा । जेष्ठापुत्रा महात्मानं परमार्थपरायणाः । य पश्यन्ति
 मुनिन्द्रास्तु सर्वत्र सर्वदर्शनम् । हस्तपादविहीनश्च सर्वत्र परिगच्छति । सर्वं गृह्णाति शैलोऽयं स्यात्परं जहमं पुनः । मुप-
 २ ख. य. "मैत्रौजसः । अ" । ३ ख. नृपनन्दन । ४ कं. । वर्पमाणस्य मेघस्य वज्रात्ता तस्य तद्भवेत् । ५ कं. । सूर्य-
 तेजःप्रधानश्च चतुर्बाहुधरेश्वरः । ६ । ५ ख. "द्वौ हेमरत्नविभूषितः ।
 ७ ख. विजालेनापि रूपेण केशवस्तु गुरुक्षसा । कौस्तुभेनाङ्कितेनैव राजमानो जनार्दनः । सूर्यतेजःप्रतीकाशकुण्डलाभ्यां
 विभाति च । धीवत्ताद्वैतं पुन्येन सर्वदा राजते हरिः । के" । ७ ख. "यूरकद्वैद्वैरौषिकैर्नक्षत्रसन्निभैः । वपुषा भ्राजमानस्तु
 भिजयो जगतां परः । भ्राजते शोऽपि गोविन्दो हेमवर्णेन वाससा । मुद्रिकाभिश्च युक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजते । सर्वायुधैश्च
 संपूर्णाद्वैराभरणैर्हृतिः । वेननेचसमाहरो लोकहृतां जगत्पतिः । एव यो ध्यायते नित्यमनन्यमनसा हरिम् । मुच्यते सर्वपा-
 दभ्यो विष्णुलोकः ।

एवं ते ध्यानमुद्दिष्टं द्विविधं नृपसत्तम । यत्कृत्वा मुच्यते पार्ष्णमनोवाक्यायसंभवेः ॥ ९७
यं यं चाभिलषेत्कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम् । पूज्यते देववर्गेश्च विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९८
इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे नारदाम्बरीपसंवादे वैशाखमाहात्म्ये (वैष्णवधर्मकथने) चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥८४॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६४६२

अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

अम्बरीष उवाच—

साधु साधु मुनिश्रेष्ठ लोकानुग्रहकारक । विष्णोर्ध्यानं त्वया प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं च यत् ॥ १
अधुना लक्षणं ब्रूहि भक्तैः साधुकृपाकर । यादृशी क्रियते येन यथा यत्र यदा तथा ॥ २

सूत उवाच—

इत्युक्तमाकर्ण्य नृपोत्तमस्य मुनिः प्रहृष्टो निजगाद भूपम् ।

गृणुष्व राजन्नाखिलायहारिणीं भक्तिं हरेस्ते प्रददामि सम्यक् ॥ ३

विविधा भक्तिरुद्दिष्टा मनोवाक्यायसंभवा । लौकिकी वैदिकी चापि भवेदाध्यात्मिकी तथा ॥ ४

ध्यानधारणया बुद्ध्या वेदानां स्मरणेन च । विष्णुप्रीतिकरी चैषा मानसी भक्तिरुच्यते ॥ ५

वेदमन्त्रसमुच्चारैरविश्रान्तं दिवानिशम् । जपैश्चाऽऽरण्यकैश्चैव वाचिकी भक्तिरिष्यते ॥ ६

ब्रतोपवासनियमैः पञ्चेन्द्रियजयेन च । कायिकी भक्तिरुद्दिष्टा सर्वसिद्धिविधायिनी ॥ ७

पाद्यार्घ्याद्युपचारैश्च नृत्यवादित्रगीतकैः । बलिभिर्जागरार्चिभिलौकिकी भक्तिरीरिता ॥ ८

ऋग्यजुःसामजपैश्च संहिताध्ययनादिभिः । हविर्होमाक्रियाभिश्च या भक्तिः सा तु वैदिकी ॥ ९

दर्शश्च पौर्णमासश्च विपुत्रादिषु यः पुनः । यागः संकीर्तितो विज्ञैर्वैदिकीभक्तिसाधकः ॥ १०

चतुर्विंशतित्तत्त्वानि प्रधानादीनि संख्यया । अचेतनानि राजेन्द्र पुरुषः पञ्चविंशकः ॥ ११

चेतनः स समुद्दिष्टः कर्ता भोक्ता च कर्मणाम् । आत्मा नित्यो ह्यसत्तत्त्व ह्यभिप्राता प्रयोजकः ॥ १२

व्यक्तिस्थश्चेतनो नित्यः कारणानां च कारणम् । तत्त्वसर्गो भावसर्गो भूतसर्गश्च तत्त्वतः ॥ १३

संख्योपाश्च प्रसंख्यानं प्रधानं च गुणात्मकम् । ज्ञात्वा साधर्म्यवैधर्म्ये प्रधानस्य गुणात्मनः ॥ १४

कारणत्वं ब्रह्मणश्च साधर्म्यमिदमुच्यते । नानात्वं चात्र वैधर्म्यं प्रधानस्य विदुर्वुधाः ॥ १५

तत्त्वान्तरं च तत्त्वानां कार्यकारणमेव च । प्रयोजनं प्रयोज्यत्वं ज्ञात्वा तत्त्वप्रसंख्यया ॥ १६

संख्यानं प्रोच्यते प्राज्ञैः सर्वतत्त्वार्थचिन्तकैः । इति मत्वाऽस्य सद्भावं तत्त्वप्रसंख्यां च तत्त्वतः ॥ १७

ब्रह्मतत्त्वार्थिकं चापि ज्ञात्वा तत्त्वं विदुर्वुधाः । सांख्यैः कृता भक्तिरेषा प्रोच्यतेऽध्यात्मिकी नृप

१ ख. नारद उवाच—एतत्ते सर्वमाख्यात ध्यानभेद जगत्पतेः । अथ भक्तिप्रवक्ष्यामि विविधां पापनाशिनीम् । विविं ।
२ ख. 'नी । भूणैर्हमरलाईधित्राभिर्वाग्भिरैव च । वासः प्रतिसर्गः सूत्रैः पविक्कव्यजनोत्थितैः । नृत्यवादित्रगीतैश्च सर्व-
वत्युपहारकैः । भक्ष्यभोज्याग्रपानैश्च या पूजा क्रियते नरैः । नारायण समुद्दिश्य सा भक्तिर्लौकिकी मता । ऋग्यजुःसामजा-
प्यानि सहिताध्ययनानि च । क्रियते विष्णुमुद्दिश्य सा भक्तिर्वैदिकीच्यते ॥ वेदमन्त्रहविर्होमयो क्रिया वैदिकी स्मृता ।
दर्शनं च पौर्णमास्यां च कर्तव्यं वाऽग्निहोत्रकम् ॥ प्राशनं दक्षिणादानं पुरोडाश चरुक्रिया । इष्टिर्होतः सोमपान याज्ञिक-
कर्म सर्वशः ॥ अग्निमन्यनित्योकाशजलशक्रभास्करम् । तमुद्दिश्य कृतं कर्म तत्सर्वं विदुर्वैदिकतम् ॥ आध्यात्मिकीति विविधा
ब्रह्मभक्तिः स्थिता नृप । साख्याख्या योगसंज्ञायां श्यु भूप यथोदिताम् ॥ चतुः । ३ ख. 'कः । पुरुषोऽव्यक्तनिः-
स्वात्कारः' । ४ ख. 'ख्यायाः परिसंख्यायाः प्र' । ५ ख. 'धानं च विधायं च । क' ।

योगजामपि वक्ष्यामि भक्तिमाध्यात्मिकीं शृणु । प्राणायामपरो नित्यं ध्यानवान्भियतेन्द्रियः १९
 भैक्ष्यभक्ष्यव्रती चापि विषयेभ्यो निवृत्तिमान् । पश्यन्नुद्योतितमुखं ब्रह्मसूत्रं कटीकटे ॥ २०
 श्वेतवर्णं चतुर्बाहुं वरदाभयहस्तकम् । ध्यायमानः स्वहृदये योगयुक्तो महेश्वरम् ॥ २१
 हर्षं स्वचेतसा राजन्पीतवस्त्रं सुलोचनम् । [योगजा मानसी सिद्धिर्विष्णुभक्तिः परा स्मृता ॥
 ययैवं भक्तिमान्देव विष्णुभक्तः स उच्यते । एवं भक्तिः समुद्दिष्टा विविधा नृपनन्दन ॥ २३
 सात्त्विकी राजसी चैव तामसी भेदतस्त्विमाः । भक्तयो विविधा ज्ञेया विणोरमिततेजसः ॥ २४
 यथाऽग्निः सुसमिद्धाग्निः करोत्येधांसि भस्मसात् । पापानि भगवद्भक्तिस्तथा दहति तत्क्षणात् ॥ २५

यावज्जनो न शृणुते भुवि विष्णुभक्तिं साक्षात्सुधारसमशेषसैकसारम् ।

तावज्ज्रामरमरणजन्ममृताभिधातदुःखानि तानि लभते बहुदेहजानि ॥ २६

संचिन्तितः कीर्तित एव नित्यं मेहानुभावो भगवाननन्तः ।

समन्ततोऽयं विनिहन्ति मेघं वायुर्यथा भानुरिवान्धकारम् ॥ २७

न भूप देवार्चनयज्ञतीर्थस्नानव्रताचारतपःक्रियाभिः ।

तथा विशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्पुनन्ते ॥ २८

कथा विशुद्धा नरनाथ तथ्यास्ता एव पथ्या हरिभक्तकथ्याः ।

संकीर्त्यते यासु पवित्रकीर्तिविशुद्धमूर्तिर्निजदत्तभक्तिः ॥ २९

धन्योऽसि धीर धरणीधर धर्मधुर्य ध्यानैकतानहृदयः पुरुषोत्तमस्य ।

यन्नैष्टिकी मतिरसौ तव सौभग श्रीः श्रीकृष्णचन्द्रसुकृतश्रवणे प्रवृत्ता ॥ ३०

अनाराध्य हारं भक्त्या वरदं विष्णुमव्ययम् । कुतः श्रेयो भवेन्नृप रुद्रपत्न्याऽऽत्ममानिनः ॥ ३१

मायाजनिरमायोऽसौ भक्त्या राजन्य मायया । साध्यते साधुपुरुषैः स्वयं जानाति तद्भवान् ॥ ३२

न विद्यते ते नृप धर्मतत्त्वमज्ञातमेतद्विपुलं पुनर्मायम् ।

यत्पृच्छसे तीर्थपदमसद्गात्रकथारसं वैष्णवगौरवेण ॥ ३३

नातः परं परमतोपविशेर्षेपोपं पश्यामि पुण्यमुचितं च परस्परेण ॥

सन्तः प्रसज्य यदनन्तगुणाननन्तश्रेयोनिधीनधिकभावजुषो भजन्ति ॥ ३४

ब्राह्मणाः सुरभी सत्यं श्रद्धायागतपांसि च । श्रुतिस्मृतिदयादीक्षासंतोपास्तनवो हरेः ॥ ३५

आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्भूमिरापोऽम्बरं दिशः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वभूतमयो विभुः ॥ ३६

विश्वरूपः स्वयं शैक्तो जगदेतवराचरम् । स्वयं ब्रह्माणमाविश्य सदैवाद्यं भुनक्ति च ॥ ३७

ततस्तु तीर्थास्पदपादरेणूधराधरात्मालयभूमिरेतान् ।

सभाज्य संपूज्य पुण्यलक्ष्मीसर्वस्वभूतानासिलात्मभूतान् ॥ ३८

ब्राह्मणं विष्णुबुद्ध्या यो विद्वांसं साधु पश्यति । स एव वैष्णवो यश्च स्वस्य धर्मे समास्थितः ॥ ३९

एतत्ते सर्वमाख्यातं भक्तिलक्षणमर्थितम् । स्नातुं गच्छामि गङ्गायां न कथावसरोऽधिकः ॥ ४०

माप्तोऽयं माधवो मासो [माधवस्यातिवज्रभः । तस्यापि सप्तमी शुक्ला गङ्गायामतिदुर्लभा ॥ ४१

वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जङ्गना पुरा । क्रीधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥ ४२

* एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः, ड. पुस्तकस्थः । † एतद्विद्वान्तर्गतः पाठः ख. ड. च. छ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ ख. इत्यमरमङ्गिरसनिषीत । २ ख. भूतानुभाषो । ३ ख. "यो लभेतातुराः मुहुरि पिना । का" । ४ छ. न. पतोर । ५ ड. च. ड. चको ।

तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां गगनपेखलाम् । स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ॥ ४३
 तस्यां यस्तर्पयेद्देवान्पितृन्मृत्योर् यथाविधि । साक्षात्पश्यति तं गङ्गा स्नातकं गतपातकम् ॥ ४४
 न माधवसमो मासो न गङ्गासदृशी नदी । दुर्लभः खलु योगोऽयं हरिभक्त्यैव लभ्यते ॥ ४५
 विष्णुपादसमुद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता । श्रीमद्देवजटासूतवासिनी दुःखनाशिनी ॥ ४६
 त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं या पुनाति जगन्नयम् । स्वर्गारोहणनिश्रेणी सततानन्दकारिणी ॥ ४७
 अनेकदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारिणी । भजमानजनस्यान्तःकान्तिकेलिविलासिनी ॥ ४८
 सगरान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मचारिणी । त्रिमार्गचारिणी देवी लोकालंकृतिकारिणी ॥ ४९
 दर्शनस्पर्शनस्नानकीर्तनध्यानसेवनैः । (अ)पुण्यान्पुण्यपुरुषान्पावयन्ती सहस्रशः ॥ ५०
 गङ्गा गङ्गेति गङ्गेति यैस्त्रिसंध्यं त्रिरिरितम् । सुदूरस्थैश्च तत्पापं हन्ति जन्मत्रयार्जितम् ॥ ५१
 योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः । अपि दुष्कृतकर्माऽसौ लभते परमां गतिम् ॥ ५२
 वैशाखशुक्लसप्तम्यां दुर्लभा सा विशेषतः । प्राप्यते जगतीपाल हरिविप्रमसादतः ॥ ५३
 न माधवसमो मासो न माधवसमो विभुः । पोतो हि दुरिताम्भोधौ भजमानजनस्य यः ॥ ५४
 दत्तं जप्तं हुतं स्नातं यद्भक्त्या मासि माधवे । तदक्षयं भवेद्भूषणं कौटिशताधिकम् ॥ ५५
 यथा देवेषु विश्वात्मा देवो नारायणो विभुः । यथा जप्येषु गायत्री सरितां जाह्नवी तथा ॥ ५६
 यथोमा सर्वनारीणां तपतां भास्करो यथा । आरोग्यलाभो लाभानां द्विपदानां द्विजो यथा ॥ ५७
 परोपकारः पुण्यानां विद्यानां निगमो यथा । यन्त्राणां प्रणवो यद्ब्रह्मानानामात्मचिन्तनम् ॥ ५८
 सत्यं स्वधर्मवार्तिकं तपसां च यथा वरम् । शौचानामात्मशुद्धिश्च दानानामभयं यथा ॥ ५९
 गुणानां च यथा लोभक्षोभो मुख्यो गुणः स्मृतः । मासानां प्रवरो मासस्तथाऽसौ माधवो मतः ॥
 तत्र यक्रियते दानं यज्ञः स्नानमुपोषणम् । तपोऽध्ययनपूजादि तदक्षयफलं स्मृतम् ॥ ६१
 वैशाखान्तानि पापानि सूर्यान्तानि तर्मासि च ॥ परोपकारैशुन्यमान्तानि सुकृतानि च ॥ ६२
 कार्तिके मासि यत्किञ्चिदुलासंस्थे दिवाकरे । स्नानदानादिकं राजस्तत्परार्थगुणं भवेत् ॥ ६३
 तस्मात्सहस्रगुणतो माघे मकरगे रवौ । ततोऽपि शतसंख्याकं वैशाखे मेपने रवौ ॥ ६४
 ते धन्यास्ते सुकृतिनो नरा वैशाखमासि ये । प्रातः स्नात्वा विधानेन पूजयन्ति च माधवम् ॥ ६५
 मातःस्नानं च वैशाखे यज्ञदानमुपोषणम् । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥ ६६
 पुनः कलियुगे राज्ञश्च तद्गोप्यं भविष्यति । अश्वमेधाधिकं यस्मान्माहात्म्यं माधवस्य यत् ॥ ६७
 अश्वमेधमखः पुण्यः कलौ नैव प्रवर्तत । ऐष माधवमासस्य हयमेधसमो विधिः ॥ ६८
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं स्वर्गमोक्षफलप्रदम् । न वेत्स्यन्ति कलौ पापा जना दुरितबुद्धयः ॥ ६९
 तस्मिन्भवेन्नरैः पापैर्नान्तव्यं नरकार्णवे । अतस्तु विरलस्तस्य प्रचारो येन निर्मितः ॥ ७०
 इति श्रीमहापुराणे पाण्डे पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये पञ्चाशद्विंशतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६५३२

अथ पञ्चाशद्विंशतितमोऽध्यायः ।

मूत उवाच—

इति तस्या वचः श्रुत्वा नारदस्य महात्मनः । अम्बरीषस्तु राजाभिर्विस्मितो वाचयमब्रवीत् ॥ १

१ छ. 'ति महापां स्नातश्च यः' । २ छ. माधवमासतः । ३ छ. 'वे धादु यज्ञात्' । ४ छ. म. पृथ्वा ।

अम्बरीष उवाच—

मार्गशीर्षादिकान्मासान्निहत्वा पुण्यान्महासुने । सर्वमासाधिकं मासं वैशाखं किं प्रशंससि ॥ २
सर्वभ्योऽप्यधिको यस्मान्माधवो माधवप्रियः । को विधिस्तत्र किं दानं किं तपः का च देवता ॥ ३
तत्त्वत्पदाम्भोजरजसा पावितस्य च मे मुने । उपदेशप्रदानेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४
धर्मज्ञो धर्ममार्गाणामुपदेशोऽसि वै मुने । त्वमेकोऽस्त्रिलवत्त्वार्थं जानासि मुनिसत्तम ॥ ५
कर्तोपदेशा धर्माणामनुमन्ता प्रयोजकः । शास्त्रविद्भिर्मुनिवर स्मर्यन्ते समभागिनः ॥ ६
व्रतसत्रतपोदानैर्यत्फलं समवाप्यते । धर्मोपदेशदानेन तत्सर्वमुपलभ्यते ॥ ७
तीर्थस्नानं तपो यज्ञकर्म यत्कुरुते शुभम् । अपि तत्फलभागी स्याद्यः प्रवर्तयिता भवेत् ॥ ८
तदर्हसि भवान्पुण्यमुपदेष्टुं कृपानिधे । दुर्लभो गुरुसंबोधो देशकालोपपत्तयः ॥ ९
न केचन तथा भावाश्चेतः शीतलयन्ति नः । राज्यलाभादयोऽप्येते यथा तव समागमः ॥ १०

सूत उवाच—

अथ मन्दमृदुस्फुरस्फुरदन्तप्रभानुगः । अम्बरीषं प्रत्युवाच नारदो मुनिसत्तमः ॥ ११

नारद उवाच—

भृशु राजन्मवक्ष्यामि हिताय जगतस्तव । विधिं माधवमासस्य यः श्रोक्तो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२
दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मान्मनुष्यता । मानुषे दुर्लभं चापि स्वस्वधर्मे प्रवर्ति(ते)नम् ॥ १३
ततोऽपि भक्तिर्भूपाल वासुदेवे सुदुर्लभा । तत्रापि दुर्लभो मासो माधवो माधवप्रियः ॥ १४
समवाप्य ततो मासं स्नानदानजपादिकम् । कुर्वन्ति विधिना ये तु धन्यास्ते कृतिनो नराः ॥ १५
तेषां दर्शनमात्रेण पापिनोऽपि विकल्मषाः । भवन्ति भगवद्भावभाविता धर्मकाङ्क्षिणः ॥ १६
माधवे मासि यैः स्नातं प्रातर्नियमसंयुतैः । ते कोटिचर्पपर्यन्तं क्रीडन्ते नन्दने वने ॥ १७
यथा न वारिधिसमो लोके कोऽपि जलाशयः । तथा मासो न वैशाखसदृशो माधवप्रियः ॥ १८
तावत्पापानि तिष्ठन्ति मनुष्याणां कलेबरे । यावत्किल मलध्वंसी मासो नाऽऽयाति माधवः ॥ १९
अवशिष्टदिनान्येव पञ्च मासस्य तस्य वै । एकादशीं समारभ्य सर्वमाससमानि वै ॥ २०
वैशाखे पूजितो देवो माधवो मधुहा तु यैः । नानोपचारै रानेन्द्र तैः प्रासं जन्मनः फलम् ॥ २१
किं किं न दुर्लभतरं प्राप्यते मासि माधवे । स्नानेन परमेशस्य पूजनेन यथाविधि ॥ २२
न दत्तं न हुतं जप्तं न तीर्थं मरणं कृतम् । यैर्हि नारायणो नैव ध्यातो निखिलपापहा ॥ २३
तेषां जन्म नृणां लोके ज्ञातव्यं निष्फलं नृप । द्रव्येषु विद्यमानेषु कृपणो यो भवेन्नरः ॥ २४
अदत्त्वा त्रियते यो हि तस्य द्रव्यं निरर्थकम् । तीर्थस्नानादितपसा सत्कुले जन्म लभ्यते ॥ २५
न दानेन विना भूष किञ्चिदप्युपतिष्ठति । वैशाखस्नानमाहात्म्यादपि पञ्चदिनात्मकात् ॥ २६
सत्कुले प्राप्यते जन्म वैभवं विविधं तथा । सुपुत्रः सुकुलं भूष धनधान्यं चरस्त्रियः ॥ २७
सुजन्म मरणं चापि सुभोगाः सुखमेव च । सदा दानेऽधिका मीतिरौदार्यं धर्मपुत्तमम् ॥ २८
प्रसादात्तस्य देवस्य विष्णोश्चैव महात्मनः । नारायणस्य जायन्ते सिद्धयो भूष वाञ्छिताः ॥ २९
ज्जं मासि तपोमासि माधवे माधवप्रिये । स्नात्वा दामोदरं भक्त्या माधवं मयुमदनम् ॥ ३०
विशेषेण समभ्यर्च्य दत्त्वा दानानि शक्तिवः । ऐर्हिं सुखमासाय नरो हरिपदं व्रजेत् ॥ ३१

अनेकजन्माजितपातकावलीं विलीयते माधवमज्जनेन ।

सूर्योदये भूष यथा तमिस्रं वचः स्वयंभूरिदमादिशन्मे ॥

३२

चकार विष्णुर्विपुलप्रचारं मासस्य वै माधवसंज्ञकस्य ।

यमस्य गुप्तं वचसा विचिन्त्य मनुष्यलोकं गमितं चकार ॥

३३

तस्मादस्मिन्समायाते माधवे मासि वैष्णवैः । स्नात्वा पुण्यजले तीर्थे गङ्गायाः पावने नृणाम् ॥

रेवाया वा महाराज यामुने सारदेऽथवा । प्रातस्त्वनुदिते भानी विधानेन नृपोत्तम ॥

३५

पूजयित्वा च देवेशं मुकुन्दं मधुसूदनम् । पुत्रपौत्रधनश्रेयोवाञ्छितानि सुखानि च ॥

३६

अनुभूय तपस्त्वन्ते स्वर्गमक्षयमाप्नुयात् । एवं ज्ञात्वा महाभाग मधुसूदनमर्चय ॥

३७

स्नात्वा सम्यग्विधानेन वैशाखे तु विशेषतः । देवमाराध्य गोविन्दं नारायणमनामयम् ॥

३८

माप्स्यासि त्वं सुखं पुत्रं धनानि च हरेः पदम् । देवदेवं नमस्कृत्य माधवं पापनाशनम् ॥

३९

भारभेत व्रतमिदं पाणिमास्यां मधोर्नृप । यमैश्च नियमैर्युक्तः शक्त्या किञ्चित्प्रदाय च ॥

४०

हविष्यभुग्भूमिदायी ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः । कृच्छ्रादितपसा क्षाम्यो ध्यायन् नारायणं हृदि ॥

४१

एवं प्राप्य च वैशाखीं दद्यान्मधुतिलादिकम् । भोजनं द्विजमुख्येभ्यो भक्त्या धेनुं सदक्षिणाम्

अच्छिद्रं प्रार्थयेद्यापि तस्य स्नानस्य भूसुरान् । यथा लक्ष्मीः प्रिया भूष माधवस्य जगत्पतेः ॥

४३

तथैव माधवो मासो मधुसूदनवज्रधः । एवंविधियुतो मर्त्यैः स्नात्वा द्वादशवत्सरम् ॥

४४

उद्यापनं चरेच्छक्त्या मधुसूदननुदये । इदं माधवमासस्य माहात्म्यं कथितं तव ॥

यत्पुरा ब्रह्मणो वक्त्राच्छ्रुतमासीन्मया नृप ॥

४५

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे वैशाखमासमाहात्म्ये पदवीनितनोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

• आदितः श्लोकानां समष्टयज्ञाः—१६५७६

अथ सप्तार्चातिथिनोऽध्यायः ।

ते पञ्चापि च भूपाल पाण्डवा द्रौपदीरताः । तेषां च पुण्यश्लोकत्वं सूक्ष्मा धर्मगतिस्त्वतः ॥ १०
 विचित्राणि च कर्माणि विचित्रा भूतभावनाः । विचित्राणि च भूतानि विचित्राः कर्मशक्तयः ॥
 कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थं यदवस्थितम् । केनचित्कर्मणा भूप शुभेन परिवर्धते ॥ १२
 फलं ददाति सुमहत्कस्मिन्नपि च जन्मनि । सूक्ष्मो धर्मोऽतिगहनो भीयते न यथा तथा ॥ १३
 नैतस्य फलदानस्य श्रूयते भूप निश्चयः । यत्किञ्चित्सुकृतं कर्म च्छन्नं पापान्तरेरपि ॥ १४
 तेदागत्य कुतः कापि स्वं फलं च प्रयच्छति । कृतस्य स्ने(ने)र्दे नाशोऽस्ति पुण्यस्य दुरितस्य च
 तथाऽपि बहुभिः पुण्यैर्दुरितं याति दारुणम् । यदुक्तं भवता राजन्नायासाधिक्यतो भवेत् ॥ १६
 महत्पुण्यं च तत्रापि कारणं मे निशामय । स्वल्पायासमहायासौ यद्व्यल्पत्वमहत्त्वयोः ॥ १७
 महापुण्यास्ततस्ते स्युः सततं कर्षकादयः । मन्त्रोच्चारं च(राद्य) सिंहादेरायासं(स) बहुलं(ल) त्वतः
 पञ्चगव्यं प्रशस्तं वै व्रताद्भवेन नो भवेत् । इतिकर्तव्यबाहुल्यं महत्त्वं च तदल्पता ॥ १९
 जलाग्न्यादिप्रवेशस्य प्रसज्येत व्रतान्तरात् । इदमल्पं महच्चैतदिति नैव नियामकम् ॥ २०
 फलं यद्योदितं शास्त्रे तदेव स्यान्महद्गुण । यथाऽल्पनाशो महता महानाशस्तथाऽल्पतः ॥
 किं त्वल्पविस्फुल्लिङ्गेन तुणराशिः प्रदह्यते ॥ २१

इत्यायुतं पापसहस्रपुत्रं गुर्वङ्गनाकोटिनिपेवणं च ।

स्तेयादिपापानि च कृष्णभक्तेरज्ञानजातानि लयं ह्रियन्ते ॥

विष्णुभक्तिमता धीर यत्किञ्चित्क्रियतेऽल्पकम् । सुकृतं साधु विदुषा तदक्षयफलं भवेत् ॥ २३
 संदेहो नात्र कर्तव्यो माधवे मासि माधवम् । समाराध्य नरो भक्त्या तत्तद्वाञ्छितमाप्नुयात् ॥ २४
 अपत्यं द्रविणं रत्नं दारा इर्म्यं हया गजाः । सुखानि स्वर्गमोक्षौ च न दूरे हरिभक्तिनः ॥ २५
 एवं शास्त्रोक्तविधिना स्वल्पेनापि न संशयः । पापस्य महतोऽपि स्यात्क्षयो वृद्धिः सुकर्मणः ॥ २६
 फलाधिक्यं भवेद्भूप त्वाधिक्याद्भौवकर्मणोः । सूक्ष्मा धर्मस्य विज्ञेया गतिस्तु विविधैरपि ॥ २७
 मियो माधवमासोऽयं माधवस्य महात्मनः । एकोऽप्यनुष्ठितो लोकैः समग्रेप्सितदायकः ॥ २८

पुण्येन गाङ्गेन जलेन काले देशे च यः स्नानपरोऽपि भूप ।

आजन्मतो भावहतोऽपि दाता न शुद्धियेतीति यतं यमेतत् ॥

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति जीवा देवालये पक्षिगणाश्च नित्यम् ।

विनाशमायान्ति कुतोपवासा भावोञ्जिता नैव गतिं लभन्ते ॥

भावं ततो हृत्कमले निधाय श्रीमाधवं माधवमासि भक्त्या ।

यजेत यः स्नानपरो विशुद्धः पुण्यं न शक्ता वयमस्य वक्षुम् ॥

प्रज्वाल्य बहिं घृततैलसिक्तं प्रदक्षिणावर्तशिखं स्वकाले ।

प्रविश्य दग्धः किल भौवदुष्टो न स्वर्गमाप्नोति फलं न चान्यत् ॥

श्रद्धत्स्व भूप तस्माच्च माधवस्य फलं प्रति । स्वल्पं चापि शुभं कर्म विकर्मशतनाशनम् ॥

यथा हरेर्नामभयेन भूप नश्यन्ति सर्वे दुरितस्य वृन्दाः ।

नूनं रवौ मेपगते विभाते स्नानेन तीर्थे च हरिस्तवेन ॥

तेजसा धेनतेयस्य पाप्मानः पञ्चाग इव । विद्रवन्ति च वैशाखस्नानेनोपसि निश्चितम् ॥

गङ्गायां नर्मदायां वा स्नात्वा मेघगते रवौ । पापप्रशमनं स्तोत्रं यः पठेद्भक्तिभावतः ॥ ३६
 एककालं द्विकालं वा त्रिसंध्यमपि श्रूयते । स याति परमं स्थानं सर्वपापविवर्जितः ॥ ३७
 एतत्ते सर्वमाख्यातमम्बरीष समासतः । वैशाखस्नानमाहात्म्यं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये सत्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

आदितः श्लोकानां सम्प्रत्यङ्काः—१६६१५

अथाष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

अम्बरीष उवाच—

पापप्रशमनं स्तोत्रं श्रोतुमिच्छामि ते मुने । यस्य स्मरणमात्रेण पापराशिर्विलीयते ॥ १
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि श्रावितोऽस्मि शुभं विधिम् । विकर्मोत्पतितं यस्य श्रवणादेव ह्रीयते ॥ २
 चित्रं किमत्र मधुसूदन दैवतस्य स्नानस्य पुण्यसवनैरिह माधवस्य ॥
 स्नानैरवश्यविहितैरधराशिनाशः स्यादस्य नामपठनादपि तस्य लोकः ॥ ३
 तदेव पुण्यं परमं पवित्रं ह्यर्थं च लोके सुकृतैकलभ्यम् ।
 यदुच्यते केशवनामधेयं मन्ये मुने माधवमासि भव्यम् ॥ ४
 धन्यास्तु ते माधवमासि नाम स्मरन्ति येऽहो मधुसूदनस्य ।
 तस्यैव मे किञ्चिदतश्चरित्रं पुनः पवित्रं वद मन्यसे चेत् ॥ ५

सूत उवाच—

वचः समाकर्ण्य हरिमियस्य प्रीतो मुनिस्तस्य नृपोत्तमस्य ।
 तन्माधवस्नानसमुत्सुकोऽपि कथा रसेनाऽऽह स माधवस्य ॥ ६

नारद उवाच—

मन्ये महीपाल मिथो मुकुन्दकथारसालापविधिर्विशुद्धः ॥
 त्वया समो(मं) माधवमासधर्मस्नानाधिकोऽयं हरिदैवतस्य ॥ ७

जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो हर्यर्थमेव च । अहोरात्राणि पुण्यार्थं ते मन्ये वैष्णवं भुवि ॥ ८
 किञ्चिद्दृश्यामि ते राजनवैशाखस्नानजं फलम् । अस्मत्पिताऽपि नो वक्तुमलं विस्तरतोऽखिलम् ॥
 यत्र मज्जनमात्रेण पापा मुक्तिमुपागताः । पुरा तीर्थप्रसङ्गेन भ्रमन्कोऽपि मुनीश्वरः ॥ १०
 मुनिश्चर्मेति विख्यातो धर्मात्मा सत्यवाक् शुचिः । युक्तः शमदमाभ्यां च शान्तिधर्मेण संयुतः ॥ ११
 युक्तश्च पितृकार्येषु धृतिस्मृतिविधानवित् । युक्तो मधुरवाक्येषु संयुक्तो हरिपूजने ॥ १२
 युक्तो वैष्णवसंसर्गे त्रिकालज्ञानवान्पुनिः । दयालुरतितेजस्वी तत्त्वविद्वान्नामप्रियः ॥ १३
 माधवे मासि रेवायां स्नानार्थं प्रतिसंचरन् । अग्रतः पञ्च पुरुषान्दर्शनीयं दुर्गतान् ॥ १४
 परस्परस्य संसर्गाकारिणः कृष्णविग्रहान् । वदच्छायामुपाश्रित्य समासीनान्महीपते ॥ १५
 ईक्षतो दिक्षु सर्वासु दुरितोद्भिन्नचेतसः । तानालोक्य द्विजश्रेष्ठश्चिन्तयामास विस्मितः ॥ १६
 कुतो ह्येते नरा भीमे विभिने दीनचेष्टिताः । चौरा वा विरूढाकारा दृश्यन्ते पापभागिनः ॥ १७

परस्परं च भापन्तो भिन्नाञ्जनचयोपमाः । यावदेवं स विभाग्न्यो विचारयति धीरधीः ॥ १८
तावदागम्य ते मोचुर्बद्धाञ्जलिपुटा मुनिम् ॥ १९

पुरुषा ऊचुः—

भग्यं भवन्तं पुरुषोत्तमं वै मन्यामहे विप्रवर प्रसीद ॥

यदात्मदुःखं च वयं विचार्य विज्ञापयामः शृणु तद्विजेन्द्र ॥

२०

सन्तः प्रतिष्ठा दीनानां देवादुद्भूतपाप्मनाम् । आर्तानामार्तिहन्तारो दर्शनादेव साधवः ॥ २१

अहं पञ्चालदेशीयः क्षत्रियो नरबाहनः । ब्राह्मणं हतवान्मोहाच्छरेणाध्वनि पापकृत् ॥ २२

शिखामूत्रविहीनश्च तिलकेन विवर्जितः । अयमि जगतीमेतां ब्रह्मघ्नोऽहमिति मुचन् ॥ २३

ब्रह्मघ्रायातिपापाय भिक्षामक्षं (क्षं) प्रदीयताम् । एवं सर्वेषु तीर्थेषु भ्रमन्नत्रास्मि चाऽऽगतः ॥ २४

ब्रह्महत्या न मेऽद्यापि प्रयाति मुनिसत्तम । एवं मे वर्षमेकं हि व्यतीतं कुर्वतोऽनघ ॥ २५

दह्यमानस्य पापेन शोकाकुलितचेतसः । चन्द्रशर्माऽपरो विप्रो योऽयं संलक्ष्यते द्विज ॥ २६

गुरुधाती स तु ब्रह्मन्मोहाकुलितमानसः । निवसन्मागधे देशे सत्यक्तः स्वजनैस्ततः ॥ २७

देवादसावपि मुने भ्रमन्निह समागतः । शिखामूत्रविहीनश्च विप्रलिङ्गविवर्जितः ॥ २८

पृष्टो मया तु वृत्तान्तं सत्यमेवावदद्विज । वसता यदुरोगेहं क्रोधाकुलितचेतसा ॥ २९

महामोहगतेनापि यथा वै घातितो गुरुः । तेन पापेन दग्धोऽसौ वर्तते शोकपीडितः ॥ ३०

तृतीयोऽयं पुनः स्वामिन्देवशर्मा श्रमादितः । सुरापो ब्राह्मणो जातो मोहाद्वेश्याप्रसङ्गतः ॥ ३१

पृष्टो मयाऽयमपि मे यथावृत्तं न्यवेदयत् । आत्मनश्चेष्टितं पूर्वमन्तस्तापेन पीडितः ॥ ३२

निरस्तः सर्वलोकैश्च भार्यावन्धुजनैरपि । तेन पापेन संयुक्तो भ्रमन्नत्रायमागतः ॥ ३३

चतुर्यो विप्ररो नाम वैश्योऽयं गुरुतल्पगः । मोहान्मासत्रयं यावद्वेश्याभूतां च मातरम् ॥ ३४

धुमुजे स विदेहस्थां ज्ञाततत्त्वस्ततश्चरत् । दुःखितोऽभ्यागतश्चात्र भ्रममाणो महीं मुने ॥ ३५

पञ्चमोऽयं महापापी पापिसंसर्गकारकः । प्रत्यहं धनलोभेन चौर्यादि कृतवान्वह ॥ ३६

वैश्योऽसौ पातकैः क्रान्तस्ततस्तत्त्वक्तो जनैः स्वयम् । निर्विण्णमानसो देवान्नन्दनामेह संगतः ॥ ३७

एवं पञ्चापि पापिष्ठाः स्थानमेकमुपागताः । कः कस्यापि न संपर्कं भोजनाच्छादनादपि ॥ ३८

करोति च महाभाग विना वार्ता द्विजोत्तम । विशन्त्येकासने नैव न स्वपन्त्येकसंस्तरे ॥ ३९

एवं दुःखसमाक्रान्ता नानातीर्थेषु वै गताः । नास्माकं पातकं धोरं प्रयाति मुनिसत्तम ॥ ४०

दृष्ट्वा भवन्तं दीप्यन्तं प्रसन्नानि मनसि नः । वदन्ति वुरितप्रान्तं साधोस्ते पुण्यदर्शनात् ॥ ४१

उपायं वद नः स्वामिन्यथा पापक्षयो भवेत् । ज्ञायसे करुणोऽस्माभिरस्त्वं तु वेदार्थवित्प्रभो ॥ ४२

आर्तानां मार्गमाणानां दुःखच्छेदमुपागतः । मोहादवाप्तपापानां त्वमुद्धर्ताऽसि निधितम् ॥ ४३

नारद उवाच—

तेपामेवं वचः श्रुत्वा मुनिशर्मा द्विजोत्तमः । इदमाह विचार्येतान्करुणावरुणालयः ॥ ४४

मुनिशर्मोवाच—

यूयमज्ञानतः प्राप्ताः पापानि सत्यभाषिणः । अनुतापयुता यस्मादनुग्राह्या मया ततः ॥ ४५

शृणुध्वं मद्वचः सत्यमूर्ध्वबाहुर्वेदाम्यहम् । [*यन्मयाऽङ्गिरसः पूर्वं श्रुतं मुनिसमागमे ॥ ४६

* धनुर्विहान्तर्गतं छ. य. पुस्तकयोर्नास्ति ।

तदृष्टं वेदशास्त्रेषु सर्वेषां प्रत्ययावहम् । विष्णुनाऽऽराधितेनाऽऽदौ स्वयमुक्तं च तत्त्वतः ॥ ४७
 न तृप्तिरशनादन्या न गुरुर्जनकात्परः । न पात्रमन्यद्विभेदो न देवः केशवात्परः ॥ ४८
 न गङ्गाया समं तीर्थं न दानं सुरभीसमम् । न गायत्र्या समं जाप्यं नैकादश्या समं व्रतम् ॥ ४९
 न भार्यया समं मित्रं न च धर्मो दयासमः । न स्वातन्त्र्यसमं सौख्यं गार्हस्थ्यान्नाऽऽश्रमः परः ॥ ५०
 न सत्यात्पर आचारो न संतोषसमं सुखम् । न माधवसमो मासो महापापहरः परः ॥ ५१
 विधिनाऽनुष्ठितो भक्त्या मधुसूदनबलभः । गङ्गादिषु च तीर्थेषु विशेषेण सुदुर्लभः ॥ ५२
 प्रायश्चित्तानि सर्वाणि वाजिमेधमुखान्यपि । तावद्भजन्ति पापिष्ठा यावन्नाऽऽयाति माधवः ॥ ५३
 वैशाखे ह्यलखे (खले) मासि यः स्नायाद्भरितत्परः । हरिपादसमुद्भूते सलिले विमलाशयः ॥ ५४
 स एव सर्वपापैस्तु मुक्तो यायात्परां गतिम् ॥ ५५

मासे तु वै माधवसंज्ञकेऽस्मिन्यः स्नाति पापैः स विमुच्यते हि ।

मेघस्थिते भास्वति नर्मदायाः शर्मदे वारिणि वारिताये ॥ ५६

दुर्लभा हि महानद्यो माधवे मासि सर्वतः । ततोऽपि दुर्लभा गङ्गा यमुना चापि नर्मदा ॥ ५७
 पापास्त्वेतास्तु तिष्ठन् प्राप्यैकामपि सादरम् । यः स्नाति साधवे मासि विपायः स हरिं व्रजेत् ॥ ५८
 तस्मादहो सह मया सुकृतैकसारे वैशाखमासि च भवन्त उपेत्य रेवाम् ॥
 मज्जन्तु पातककृतो मुनिवृन्दजुष्टे रेवाजले निखिलपापभयापहत्यै ॥ ५९
 एवमुक्तास्ततः सर्वे मुदिता मुनिना सह । जगुस्ते पापिनो रेवां शंसन्तोऽद्भुतकारिणीम् ॥ ६०
 द्विजस्तु नर्मदातीरं संप्राप्य हृष्टमानसः । सख्यौ वेदोक्तविधिना प्रातःकाले नराधिप ॥ ६१
 ते पापिनः पञ्च यदैव रेवाजले निमग्ना वचसैव तस्य ।

श्रीमाधवे मासि विवर्णदेहाः सद्यः सुवर्णकरुचो बभूवुः ॥ ६२

पापप्रशमनं स्तोत्रं श्राविता मुनिशर्मणा । समक्षं सर्वलोकानां जातास्ते वरकान्तयः ॥ ६३
 तत्रस्था मानवास्तास्तु विरजान्स्नानमाश्रितः । न स्पृशन्ति च राजेन्द्र पापिसंसर्गशङ्कया ॥ ६४
 मुनिशर्मानुरोधेन ततो धर्मप्रमाणतः । सद्यो दिव्याऽभवद्वाणी यदैते विगतैनसः ॥ ६५
 स्नातानां माधवे मासि [*मुकुन्दहृदयात्मनाम् । पापप्रशमनं स्तोत्रं शृण्वतामिह सादरम् ॥ ६६
 सर्वेषामेव पापानां प्रायश्चित्तमिदं परम् । यत्प्रातर्मधवे मासि] भक्त्या तीर्थवगाहनम् ॥ ६७

इत्येवमाकर्ण्य गिरं नभस्थामत्यद्भुतामाशु ततो मनुष्याः ।

शशंसुरेतानपि पञ्च पुण्यान्वैशाखमासं च मुनिं च रेवाम् ॥ ६८

अथाऽऽकर्ण्य भूपाल स्तवं दुरितनाशनम् । यमाकर्ण्य नरो भक्त्या मुच्यते पापराशिभिः ॥ ६९
 यस्य स्मरणमात्रेण पापिनः शुद्धिमागताः । अन्येऽपि बहवो मुक्ताः पापादज्ञानसंभवाद् ॥ ७०
 परदारपरद्रव्यजीवईसादिके यदा । मर्वर्तते नृणां चित्तं प्रायश्चित्तं स्तुतिस्तदा ॥ ७१
 विष्णवे विष्णवे नित्यं विष्णवे विष्णवे नमः । नमामि विष्णुं चित्तस्थमहंकारगतं हरिम् ॥ ७२
 चित्तस्थमीशमव्यक्तमनन्तमपराजितम् । विष्णुमीड्यमशेषाणां पनादिनिधनं हरिम् ॥ ७३
 विष्णुश्चित्तगतो यन्मे विष्णुर्वुद्धिगतश्च यत् । योऽहंकारगतो विष्णुर्यो विष्णुर्मयि संस्थितः ॥ ७४

* धनुषिहान्तर्गतः पाठो द. च. छ. द. पुस्तकस्थः ।

करोति कर्तृभूतोऽसौ स्थावरस्य चरस्य च । तत्पापं नाशमायाति तस्मिन्विष्णो विचिन्तिते ७५
 ध्यातो हरति यः पापं स्वमे दृष्ट्वा पापिनाम् । तपुपेन्द्रमहं विष्णुं नमामि प्रणतमियम् ॥ ७६
 जगत्सस्मिन्निरालम्बे क्षमक्षरमन्ययम् । हस्तावलम्बनं स्तोत्रं विष्णुं बन्दे सनातनम् ॥ ७७
 सर्वेश्वरेश्वर विभो परमात्मन्नधोक्षज । हृषीकेश हृषीकेश हृषीकेश नमोऽस्तु ते ॥ ७८
 वृत्तिहानन्त गोविन्द भूतभावन केशव । दुरुक्तं दुष्कृतं ध्यातं शमयाऽऽशु जनार्दन ॥ ७९
 यन्मया चिन्तितं दुष्टं स्वचित्तवशवर्तिना । आकर्णय महाबाहो तच्छमं नय केशव ॥ ८०
 ब्रह्मण्य देव गोविन्द परमार्थपरायण । जगन्नाथ जगद्धातः पापं शमय मेऽच्युत ॥ ८१
 यथापराद्धे सायाद्धे मध्याद्धे च तथा निशि । कायेन मनसा वाचा कृतं पापमजानता ॥ ८२
 जानता च हृषीकेश पुण्डरीकाक्ष माधव । [*नामनयोच्चारणतः सर्वं यातु मम क्षयम् ॥ ८३
 शरीरं मे हृषीकेश पुण्डरीकाक्ष मानसम् । पापं प्रशममायातु चाकृतं मम माधव] ॥ ८४
 यद्भुञ्जानः पितृंस्तिष्ठन्स्वपञ्चाग्रन्यदा स्थितः । अकार्षे पापमर्थार्थं कायेन मनसा गिरा ॥ ८५
 महदल्पं च यत्पापं दुर्योनिनरकावहम् । तत्सर्वं विलयं यातु बासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ ८६
 परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं च यत् । अस्मिन्संकीर्तिते विष्णो यत्पापं तत्प्रणश्यतु ॥ ८७
 यत्प्राप्य न निवर्तन्ते गन्धस्पर्शविवर्जितम् । सूर्यस्तत्पदं विष्णोस्तत्सर्वं मे भयत्फलम् ॥ ८८
 पापप्रशमनं स्तोत्रं यः पठेच्छृणुयान्नरः । शरीरं मानसं सर्वांश्च कृतं पापं प्रमुच्यते ॥ ८९
 मुक्तः पापप्रहादिभ्यो याति विष्णोः परं पदम् । तस्मात्सर्वभयत्नेन स्तोत्रं सर्वायनाशनम् ॥ ९०
 प्रायश्चित्तमर्घ्याधानां पठितव्यं नरोत्तमः । प्रायश्चित्तं स्तोत्रजपव्रतैर्नश्यति पातकम् ॥ ९१
 ततः कार्याणि संसिद्ध्या तानि वै भुक्तिमुक्तये । पूर्वजन्मान्तं पापमहिं च नरेश्वर ॥ ९२
 स्तोत्रस्य भ्रष्टादस्य सद्य एव विनीयते । पापद्रुमकुठारोऽयं पापेभ्यनदगानलः ॥ ९३
 पापराशितमस्तोमभानुरेव स्तवो नृप । मया प्रकाशितस्तुभ्यं तथा लोकानुक्रमया ॥ ९४
 स्तवोऽयं यो मया प्राप्तो रदस्यं पितुरादरात् । इति ते यन्मया प्रोक्तं स्तोत्रं पापमनाशनम् ९५
 अस्यापि पुण्यमाहात्म्यं वक्तुं शक्तः स्वयं हरिः । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि गङ्गायामथ सत्तरम् ९६
 स्नातुं मासः समायातो मासानां माधवो महान् ॥ ९६

इति धीमहापुराणे पापे वागन्तरदे वेद्यमहात्म्येऽष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६७११

अधोऽनवविंशतिः श्लोकानि ।

नारद उवाच—

मेपसंक्रमणे भानोर्माधवे मासि सत्तम । महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निक्षरे ॥ ४
 देवस्नाते तथा स्नायाद्यथाभासे जलाशये । दीर्घिकासु च कृपादौ नियमेन हरिं स्मरन् ॥ ५
 मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषयेत् । पञ्चदश्यां ततो धीरो मेपसंक्रमणेऽपि वा ॥ ६
 वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया । मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्सुस्नानपूर्वकम् ॥ ७
 वैशाखमखिलं मासं मेपसंक्रमणे रवेः । प्रातः सनियमस्नानात्प्रीयतां मधुसूदनः ॥ ८
 [*मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् । निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम् ॥ ९
 माधवे मेपगे भानौ मुरारे मधुसूदन ।] प्रातःस्नानेन मे नाय यथोक्तफलदो भव ॥ १०
 यथा ते माधवो मासो वल्लभो मधुसूदन । प्रातःस्नानेन मे तस्मिन्फलदः पापहा भव ॥ ११
 एवमुच्चार्य तत्तीर्थे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः । स्मरन्नारायणं देवं स्नानं कुर्याद्विधानतः ॥ १२
 तीर्थं प्रकल्पयेद्द्विद्वान्मूलमन्नमिषं पठन् । ॐ नमो नारायणाय मूलमन्न उदाहृतः ॥ १३
 दर्भपाणिस्तु विधिवदाचान्तः प्रणतो भुवि । चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥ १४
 प्रकल्प्याऽऽवाहयेद्भक्षां मन्त्रेणानेन वै नरः । विष्णुपादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुदेवता ॥ १५
 त्राहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् । तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥ १६
 दिवि ध्रुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि । नन्दिनीति च ते नाम वेदेषु नलिनीति च ॥ १७
 दक्षा पृथ्वी वियद्भक्षा विश्वकाया शिवाऽमृता । विद्याधरी महादेवी तथा लोकप्रसादिनी ॥ १८
 क्षेमकरी जाह्नवी च शान्ता शान्तिप्रदायिनी । एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ १९
 भवेत्संनिहिता तेन गङ्गा त्रिपथगामिनी । सप्तवाराभिजिज्ञेन करसंपुटप्रेजिता ॥ २०
 सूर्यो बद्धाञ्जलिर्भूत्वा चतुर्वा पट्च सप्त वा । स्नानं कृत्वा मृदा तद्दामान्य तु विधानतः ॥ २१
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे । मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंचितम् ॥ २२
 उद्धृताऽसि वराहेण विष्णुना शतबाहुना । नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते ॥ २३
 एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः । उत्थाय वाससी शुक्ले मुखे तु परिधापयेत् ॥ २४
 ततस्तु तर्पणं कुर्यान्नैलोक्याप्यायनाय वै । ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥ २५
 देवान्यक्षांस्तथा नागान्गन्धर्वांस्तरसोऽसुरान् । क्रूरान्सर्पान्सुपर्णांश्च तरुन्वै जन्तुकान्वगान् ॥ २६
 विद्याधराञ्जलधरांस्तथैवाऽऽकाशगामिनः । निराधाराश्च ये जीवाः पापकर्मस्ताश्च ये ॥ २७
 तेषामाप्यायनार्थाय दीयते सलिलं मया । कृत्वोपवीतौ(तं) देवेषु निवीती च भवेन्नरः ॥ २८
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा । सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः ॥ २९
 सनत्कुमारश्च तथा कपिलश्चाऽऽसुरिश्च वै । वोढुः पञ्चशिखस्तद्वन्मुख्या ऋषिसुता इमे ॥ ३०
 सर्वेऽपि तृप्तिमायान्तु मया दत्तेन वारिणा । मरीच्य(चिप)व्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं ऋतुम् ॥ ३१
 प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च । देवब्रह्मऋषीन्सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥ ३२
 अयसव्यं ततः कुर्यात्सव्यं जान्वाच्य भूतले । अग्निव्याचास्तथा सौम्या हविष्मन्तस्ततोऽम्भपाः ॥ ३३
 कव्यान्तलान्यर्हपदस्तथा मातामहानपि । संतर्प्य विधिवत्सर्वानिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ३४
 येऽवान्धवा वान्धवा येऽप्यन्यजन्मनि वान्धवाः । ते तृप्तिमालिना यान्तु येऽस्मत्तस्तोयकाङ्क्षिणः

* धनुषिद्वान्तर्गतः पाठो ड. च. छ. द. पुस्तकस्यः ।

आचम्य विधिवत्पश्चादालिखेत्पद्मप्रथतः । साक्षतैश्च सपुष्पैश्च सलिलारुणचन्दनैः ॥ ३६
 अर्घ्यं दद्यात्प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्तनैः । नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥ ३७
 सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे । नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ॥ ३८
 पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित । नमस्ते सर्वलोकानां सुप्तानामुपबोधन ॥ ३९
 सुकृतं दुष्कृतं चैव सर्वं पश्यसि सर्वदा । सत्यदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ॥ ४०
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते । एवं सूर्य नमस्कृत्य सप्तधा तु प्रदक्षिणम् ॥ ४१
 द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा पश्चाच्च स्वग्रहं व्रजेत् । आश्रमस्थान्धं संपूज्य प्रतिमां चापि पूजयेत् ॥ ४२
 पूर्वं भक्त्या च गोविन्दं ग्रहे च नियतात्मवान् । पूजयेद्भक्तितो राजन्नुभयत्र यथाविधि ॥ ४३
 विशेषादपि वैशाखे योऽर्चयेन्मधुसूदनम् । सर्वसंवत्सरं यावदर्थितस्त्वेन माधवः ॥ ४४
 माधवे मासि संप्राप्ते भेषस्य कर्मसाक्षिणि । केशवमीतये कुर्यात्केशवव्रतसंचयम् ॥ ४५
 दद्यादनेकदानानि तिलाज्यप्रभृतीनि च । जन्मकोटिसमुद्भूतपातकान्तकराणि च ॥ ४६
 जलान्नशर्कराधेनुतिलधेनुमुखानि च । विचशाठ्यविचर्यानि दानानीप्सितसिद्धये ॥ ४७
 वैशाखं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपन्हविष्यं भुञ्जानः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४८
 एकमुक्तमथो नक्तमयाचितमतन्द्रितः । माधवे मासि यः कुर्यात्स लभेत्सर्वमीप्सितम् ॥ ४९
 वैशाखे विधिवत्स्नानद्वयं नद्युदके वहिः । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥ ५०
 व्रतं दानं जपो होमो मधुसूदनपूजनम् । अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं हरति दारुणम् ॥ ५१
 यथैव माधवो ध्यातो विनाशयति किल्बिषम् । तथैव माधवे स्नानं नियमेन विनिर्मितम् ॥ ५२
 तीर्थं चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् । दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥ ५३
 माधवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदम् । तिलोदकसुवर्णान्नशर्कराम्बररोहिणीः ॥ ५४
 पादत्राणातपत्राङ्गं कुम्भान्दद्याद्विजातिषु । त्रिसंध्यं पूजयेदीशं भक्त्या च मधुसूदनम् ॥ ५५
 साक्षाद्दिमलया लक्ष्म्या समुपेतं समाहितः । सुवर्णतिलपात्रैश्च ब्राह्मणाञ्चक्षितो वदन् ॥ ५६
 तर्पयेद्गुग्धपात्रैर्यो ब्रह्महत्यां व्यपोहति । वैशाखं मासि यः स्नात्वा मातर्नद्यां समाहितः ॥ ५७
 पूजयित्वा हरिं भक्त्या पुष्पैः कालोद्भवैः फलैः । पूजयेद्ब्राह्मणाञ्च भक्त्या पापगङ्गालापवर्जितः ॥ ५८
 तर्पयेद्ब्रह्मगोदानं रत्नार्घ्यधनसंचयैः । यथापि निःस्वपुरुषो माधवे मासि माधवम् ॥ ५९
 पुष्पार्चनविधानेन पूजयेन्मधुसूदनम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो याति सोऽपि परं पदम् ॥ ६०
 आर्यं वित्तं ययाशक्त्या स्तोत्रं स्तोत्रं समाचरेत् । स जन्मशतसाहस्रं न शोकफलभागभवेत् ॥ ६१
 न च व्याधिभयं तस्य न दारिद्र्यं न वन्धनम् । स विष्णुभक्तो जायेत धन्यो जन्मनि जन्मनि ॥ ६२
 यावद्युगसहस्राणि शतमष्टोत्तरं भवेत् । तावत्स्वर्गो वसेद्धीरो भूषितश्च पुनर्भवेत् ॥ ६३
 भूषतिर्विविधान्भोगान्भुक्त्वा चैव ययासुराम् । माधवस्य मसादेन माधवे लीयते ततः ॥ ६४

इति धामपुराणे पाद्ये पातत्सर्वदे वैशाखमाहात्म्ये एतेननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६७७५

अथ नवतितमोऽध्यायः ।

नारद उवाच—

शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि समासान्माधवार्चनम् । वेदिकं तादृशकं चापि मिश्रकं पापनाशनम् ॥ १

अनन्तानन्तवारस्य नान्तः पूजाविधेर्नृप । अथ संक्षिप्य चोच्येत यथावदनुपूर्वशः ॥ २
 वैदिकस्तात्रिको मिश्रः श्रीविष्णोस्त्रिविधो मयः । त्रयाणामुदितैव विधिना हरिर्मन्त्रयेत् ॥ ३
 वैदिको मिश्रको वाऽपि विप्रादीनामुदाहृतः । तात्रिको विष्णुभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः ॥ ४
 यथास्वनिगमेनोक्तं विधित्वं प्राप्य पुरुषः । यजेच्च विधिवद्विष्णुं ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ५
 अर्चयेत्स्थण्डिले वाऽग्नौ सूर्ये स्वहृदि वा द्विजे । द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चयेत्स्वगुहं तदनुज्ञया ॥ ६
 पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽद्भ्युदये । उभयो(यै)रपि च स्नानं मन्त्रैर्मद्ब्रह्मादिना ॥ ७
 संध्योपासनकर्माणि वेदतन्त्रोदितानि च । पूजान्ते कल्पयेत्सम्यक्संकल्पं कर्मपावनम् ॥ ८
 [*शैली धातुमयी लौही लेण्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा मता ॥
 चराऽचरेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ॥] ९
 उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायां केशवार्चने । अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् १०
 स्नापनं त्वविलेख्यायामन्यत्र परिमार्जनम् । द्रव्यैः प्रसिद्धैर्देवार्चा प्रतिमादिष्वमायया ॥ ११
 भक्तस्य च यथालब्धैर्भक्तिभावेन चैव हि । स्नानालंकरणं चैष्टमर्चायामेव भूपते ॥ १२
 श्रद्धयोपहृतं श्रेष्ठं कृष्णभक्तेन वार्यपि । गन्धो धूपं(पः) सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ॥ १३
 शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः । आसीनश्च ह्युदग्वक्त्रो ह्यर्चायामय संमुखः ॥ १४
 कृतन्यासः कृतन्यासां हर्षार्चा पाणिना स्पृशेत् । कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसादयेत् ॥ १५
 तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च । प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्विस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च सादयेत् ॥ १६
 पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दापयेत् । हतशीर्ष्णां च शिखया गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् १७
 पिण्डे वाय्वग्निस्तुद्धे हृत्पद्मस्थां परां विभो । अर्ण्यां जीवकलां ध्यायन्नोदान्ते सिद्धभाविताम् ॥ १८
 तथाऽऽत्मभूतया पिण्डव्यासे संपूज्य तन्मयः । आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गां तो प्रपूजयेत् ॥ १९
 पाद्यार्घ्यस्नानार्हणादीनुपचारान्मकल्पयेत् । धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वाऽऽसनं हरेः ॥ २०
 पद्ममण्डलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् । उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां हरेरुभयसिद्धये ॥ २१
 सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीपुत्रनुर्हलान् । मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चापि पूजयेत् ॥ २२
 नन्दोपनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव हि । वलं महाबलं चैव युक्तुन्दं कुमुदक्षणम् ॥ २३
 दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुन्सुरान् । स्वस्वस्थानेष्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ २४
 चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागव्यसितैः । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्मित्वा विभवे सति ॥ २५
 स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया । पौरुषेणापि सूक्तेनैव सामनीराजनादिभिः ॥ २६
 वल्लोपवीताभरणसङ्गान्धातुलेपनैः । अलं कुर्वीत सन्नेमविष्णुभक्तो यथोचितम् ॥ २७
 पाद्यमाचमनीयं च गन्धं सुमनसोऽक्षतान् । गन्धधूपोपहारान्श्च दद्याद्दे श्रद्धयाऽर्चकः ॥ २८
 गुडपायससर्पापि शङ्कुल्यपूपमोदकान् । नैवेद्यं दधिदुग्धानि नैकसंज्ञानि कल्पयेत् ॥ २९
 अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदन्तधावागिषेचनम् । अन्नाद्यं नृत्यगीतादि पर्वण्यप्यन्वहं नृप ॥ ३०
 विधिना विहिते कुण्डे मेखलावर्तवेदिभिः । अग्निमाधाय परितः समुहोत्पाणिनोदकम् ॥ ३१
 परिस्तीर्याथ पर्युक्ष्य दत्त्वैर्घ्यं च यथाविधि । प्रोक्ष्योऽऽसाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नावाज्यसेचनम् ॥ ३२
 तप्तजाम्बूनदमरुयं शङ्खचक्रगदाम्भुजैः । लसच्चतुर्भुजं शान्तं पञ्चकिञ्जल्कवाससम् ॥ ३३

* पञ्चिहान्तगताः षाडो द, च, छ, ड, पुस्तकस्थः ।

स्फुरत्किरीटकटकैकैण्डसूत्राङ्गुलीयकम् । श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ३४
 ध्यायन्नभ्यर्च्य दारुणि हविषा सघृतानि च । प्रास्याऽऽज्यभागावाधारौ दत्त्वा चाऽऽज्यश्रुतं हविः
 अभ्यर्च्यार्थं नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् । सुखवासं च सुरभिं ताम्बूलं च उपाहरेत् ॥ ३६
 उपयोगं गृणन्नित्यं कर्माण्यभिरवाक्षरैः । सत्कथां श्रावयञ्जृम्भन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥ ३७
 स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि । स्तुत्वा प्रसीद भगवन्नित्यं वन्देत् दण्डवत् ॥ ३८
 शिरस्तत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् । प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥ ३९
 इति शेषां हरेर्दत्तां शिरस्याधाय सादरम् । उद्भासयेच्चबुद्ध्यास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि चाऽऽत्मनः ४०
 अर्चादिषु पदं यत्र श्रद्धावांस्तत्र चार्चयेत् । सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्मानमवस्थितम् ॥ ४१
 एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः । सर्वतस्तु यतः सिद्धिं हरेर्विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४२
 विष्णुवर्चां संप्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्बृहस्प । पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजाकर्माण्यसिद्धये ॥ ४३
 पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहम् । क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वा सायुज्यतामियात् ॥ ४४
 प्रतिष्ठया सार्वभौमं सधना भुवनत्रयम् । पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिस्तत्साम्यतामियात् ॥ ४५
 नादवमेधेन यज्ञेन भक्तियोगं तु विन्दति । भक्तियोगं स लभत एवं यः पूजयेद्धरिम् ॥ ४६

यत्कृष्णप्रणिपातधूलिधवलं तद्वर्ष्म तद्वच्छुभं
 नेत्रे चेत्तपसोर्जिते मुरुचिरे याभ्यां हरिर्दृश्यते ॥

सा बुद्धिर्विमलेन्दुशङ्खधवला या माधवव्यापिनी

सा जिह्वा मृदुभाषिणी त्वप मुहुर्या स्ताति नारायणम् ॥

४७

मूलमन्त्रेण कर्तव्यं स्त्रीशूद्रैरपि पूजनम् । श्रद्धया गुरुमार्गेण तथाऽन्यैरपि वैष्णवैः ॥

४८

एतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं माधवार्चनम् । विशेषान्माधवे मासि त्वमेतत्कुरु भूपते ॥

४९

सूत उवाच—

इत्येवमादिश्य मुनिर्नरेन्द्रमामन्त्र्य तं मन्त्रविदं सभार्यम् ।

स्नातुं ययौ माधवमासि गङ्गामभ्यर्चितस्तेन नृपेण विभः ॥

५०

विधिं स राजाऽपि तथा चकार वैशाखमासस्य मुनिप्रणीतम् ।

पत्न्या समं पुण्यधिया तमेव स चिन्तयल्लोकपवित्रकीर्तिः ॥

५१

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

आदितः श्लोकानां सप्तषट्काः—१६८२६

अर्थकननवतितमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

सूत सूत महामाज्ञ समाः संजीव शाश्वतीः । यदयं पुण्यसमयं श्राविता जगतो हितम् ॥

१

चद भूयोऽपि भूयिष्ठं पिबामस्तावकं वचः । पापं पापं न नृप्यामो वयं सूत तदुत्तमम् ॥

२

सूत उवाच—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । संवादमादिलोकस्य जगतां जगदीशितुः ॥

३

पद्मसहस्राणि चोच्छ्राये विस्तारे च पुनस्तयम् । एवं युगसहस्राणि योजनानां विधाय च ॥ ४
वामया दंष्ट्रयोद्वह चोद्धृताऽसौ वसुंधरा । दिव्यं वर्षसहस्रं वै दंष्ट्रया धरिता मही ॥
धर्माख्यानप्रसङ्गेन सोवाच विनयाद्विभुम् ॥ ५

धरोवाच—

एते द्वादश मासा वै षष्टिर्दिनशतत्रयम् । तेषां किमुत्तमं पुण्यं प्रियं च तव केशव ॥ ६
पवित्रः कार्तिको मासस्तुलासंस्थे दिवाकरे । मेघस्थे माधवो मासो भास्करे पठ्यते बुधैः ॥ ७
मार्गशीर्षोऽपि मासानां पावनः परिकीर्तितः । एवं मासाः पवित्रास्ते वासराः केऽपि कीर्तिताः
युगादयो युगान्ताश्च तथा कल्पादयः परे । सर्वेभ्योऽप्यधिकं मासं मे तेभ्यो देव पावनम् ॥ ९
सर्वयज्ञमयं श्रीमन्नेकं निश्चित्य मे वद ॥ १०

श्रीवाराह उवाच—

विधिनाऽविधिना चैव ये यजन्ति नरा धरे । माधवे मासि मां भक्त्या तैस्तु पूज्योऽस्म्यहं सदा
हिरण्याक्षवरारोहे माधवे तु मधुर्हतः । आदिदैत्याधुभाकेतौ इत्वा त्वं तु समुद्धृता ॥ १२
त्रेतायुगे त्रयीधर्मो ज्ञानवर्णव्यवस्थितिः । माधवे मासि संप्रता तस्मान्मे माधवः प्रियः ॥ १३
तृतीयायां माधवे तु युगं त्रेताभिधं सिते । प्रवृत्तं च त्रयीधर्मः पवित्रस्तेन कीर्तितः ॥ १४
अक्षय्या सोच्यते लोके तृतीया हरिवल्लभा । स्नाने दानेऽर्चने आद्ये जपे पूर्वजतर्पणे ॥ १५
येऽर्चयन्ति च वै विष्णुं आद्यं कुर्वन्ति यत्नतः । तेषां ददाम्यहं सर्वं यन्मतोभीष्टमुत्तमम् ॥ १६
ये ददत्पि दानानि धन्यास्ते धार्मिका नराः । ये यजन्ति हरिं नित्यमध्वरैर्विधिवैरपि ॥ १७
माधवे यजते यो मां तेभ्यस्तस्याधिकं फलम् । स्नानं दानं जपो ह्यश्वस्तपो यज्ञादिकं व्रतम् ॥ १८
वैशाखे यत्कृतं देवि तस्य पुण्यफलं शृणु । मन्वन्तराणां कोटीस्तु दश पञ्च च सप्त च ॥ १९
मत्संनिध्यगतास्तेऽपि तिष्ठन्ति भयवर्जिताः । यद्यपि स्युर्ग्रहाः सर्वे क्रूरा जन्मव्ययाष्टकाः २०
प्रातःस्नानेन वैशाखे सर्वे सौम्या भवन्ति वै । वैशाखे मासि यो विप्रान्भोजयेद्भक्तितत्परः ॥
सिक्थे सिक्थे भवेत्तृप्तिः पितृणां युगसंख्यया ॥ २१

यच्छन्ति तत्र मधुराधिकभोजनानि

विशेषेण वै यवतिलोदकभोजनाश्च ।

छत्राम्बराणि पदरक्षणभूषणानि

धन्यास्त एव परितोषकरा हि विष्णोः ॥

२२

विशेषादिह दातव्यास्तिला मधुसमन्विताः । धर्माय बृहते दीर्घदुरितक्षयहेतवे ॥

२३

एवं कृतेन यत्पुण्यं प्राप्यते मनुजैश्च तैः । तत्कैर्गणयितुं शक्यं वर्षकोटिशतैरपि ॥

२४

पुत्रपौत्रादिसंपत्तिं दीर्घायुश्च ययेप्सितम् । इहाऽऽप्नोति परत्रापि मायैव प्रतिपद्यते ॥

२५

यः परित्यज्य वैशाखव्रतमन्यदुपाचरेत् । स करस्थं महारत्नं हित्वा लोष्टं हि याचते ॥

२६

सूत उवाच—

एवं च भगवान्पूर्वमादिदेवोऽवदद्विभुः । माधवं मासमुद्दिश्य जगत्यां जगतीधरः ॥

२७

किमत्र बहुनोक्तेन न तदास्ति महीसुराः । यदप्राप्यं भवेन्मासि माधवे माधवाचनात् ॥

२८

शृणु विप्र पुराट्टतमिहायं परमाद्भुतम् । ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ॥

२९

मध्यदेशे महद्भ्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह । गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरिरथः ॥ ३०
 विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा विद्वांसश्चावसंस्तदा । अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ ३१
 रक्ताक्षमूर्ध्वचिकुरं काकजङ्घ्याल्पनासिकम् । गच्छ त्वं भो महद्भ्रामं ततो ब्राह्मणमानय ॥ ३२
 वसिष्ठगोत्रसंभूतं नामतो यज्ञदत्तकम् । शमे निविष्टं विद्वांसं यज्ञकर्मविशारदम् ॥ ३३
 न चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः । संहितादिगुणस्तेन तुल्योऽव्ययनजन्मना ॥ ३४
 आकृत्या च तथा चिह्नैः समस्तैरेव सत्तमः । तमानय यथोदिष्टा [श्रृपूजा कार्या हि तस्य मे ३५
 स गत्वा प्रतिकूलं तु चकार यमशासनम् । तमेव चाऽऽनयामास प्रतिपिद्धो यमेन यः ॥ ३६
 तस्मै यमः समुत्थाय] पूजां कृत्वा च धर्मवित् । श्रोवाच नीयतामेप सोऽन्यत्राऽऽनीयतामिति ॥

सूत उवाच—

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः । उवाच धर्मराजं तं निर्विण्णो गमनेन वै ॥ ३८

ब्राह्मण उवाच—

कस्मादहमिहाऽऽनीतः कस्मात्प्रेष्यसे पुनः । गन्तुं नैवोत्सहे तथ मर्त्यलोके पुनः प्रभो ॥ ३९

यम उवाच—

इह क्षीणायुषां पुंसां वासः पुण्यवतां भवेत् । अयं मे धर्मराजस्य लोके धर्मः प्रकीर्तितः ॥ ४०
 सौख्यभूमिरियं स्वर्गे धर्मराजो महीश्वरः । पुण्यापुण्यानुसारेण जन्तूनां सुखदुःखतः ॥ ४१
 पापिनां यमरूपोऽस्मि वृणां निरयदायकः । तथा पुण्यवतां सौख्यस्वर्गदो धर्ममूर्तिमान् ॥ ४२
 गच्छ विप्र त्वमद्यैव निलयं स्वं यथाऽऽगतः । अद्यास्ति दश वर्षाणि दायुस्ते परिकीर्तितम् ४३
 क्षये तवाऽऽयुषः प्राप्तिलोकस्यास्य भविष्यति । प्रष्टव्यं चेत्तथा क्षान्त्यत्पृच्छस्व प्रव्रवीमि ते ॥

इति धीमहापुराणे पापे पातालस्थाने वैशाखमाहात्म्ये एवनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१६८७०

अथ द्विनवतितमोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच—

यत्कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्वर्गः स्याद्ग्रहं तन्मम । सर्वस्य त्वं प्रमाणं च धर्माधर्मविनिश्चये ॥ १
 यदि देव मया सम्यग्गन्तव्यं निजमन्दिरम् । तद्ग्रहं कर्मणा केन पतन्ति नरके नराः ॥ २
 प्रगन्ति केन च स्वर्गे तत्सर्वं कृपया वद ॥

यम उवाच—

कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः । विष्णुभक्तिविहीना ये ते वै निरयगामिनः ॥ ३
 पश्यन्ति भेदबुद्ध्या ये ब्रह्माणं ब्रह्मं हरिम् । विरक्ता विष्णुविद्यामु नरा निरयगामिनः ॥ ४
 शैश्वर्यविग्रहच्छेदं प्रीतिच्छेदं च ये नराः । आद्याच्छेदं च कुर्वन्ति ते नरा नरकीरुसः ॥ ५
 आगतान्भोजनार्थं वै ब्राह्मणान्भूतिहर्षितान् । यः परीक्षित मृदात्मा स प्रेषो नरकातिथिः ॥ ६
 भनार्थं वैष्णवं दीनं रोगार्तं वृद्धमेव च । नानुहम्पयते मूढः ॥ प्रेषो नरकातिथिः ॥ ७
 नियमास्तु समादाय यः पश्चादतिनेन्द्रियः । शिन्वोपपति मृदात्मा स वै निरयभाननम् ॥ ८

शृणु विम यथा यान्ति नराः स्वर्गं दयालवः । समासेनैव वक्ष्यामि किञ्चित्ते गौरवादहम् ॥ १
 येऽर्चयन्ति हरिं देवं विष्णुं जिष्णुं सनातनम् । नारायणमजं देवं विष्णुरूपं चतुर्भुजम् ॥ १०
 ध्यायन्ति पुरुषं दिव्यमच्युतं ये स्मरन्ति च । लभन्ते ते हरिस्थानं श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ११
 इदमेव हि माङ्गल्पमिदमेव धनार्जनम् । जीवितस्य फलं चैतद्यद्दामोदरकीर्तनम् ॥ १२
 कीर्तनाद्देवदेवस्य विष्णोरभिमततेजसः । दुरितानि त्रिलीयन्ते तर्मासीव दिनोदये ॥ १३
 गाथां गायन्ति ये नित्यं वैष्णवीं श्रद्धयाऽन्विताः । स्वाध्यायनिरता नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४
 वासुदेवजपासक्तानपि पापकृतो जनान् । नोपसर्गन्ति तान्विप्र यमदूताः सुदारुणाः ॥ १५
 नान्यत्पश्यामि जन्तूनां विहाय हरिकीर्तनम् । सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तम ॥ १६
 ये याचिताः ग्रह्णन्ति प्रियं दत्त्वा वदन्ति च । त्यक्तदौनफला ये तु ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १७
 वर्जयन्ति दिवास्वापं नराः सर्वसहाय्य ये । पर्वण्याश्रयभृता ये ते मर्त्याः स्वर्गगामिनः ॥ १८
 द्विपतामपि ये द्वेषात् वदन्त्यहितं कदा । कीर्तयन्ति मुणांश्चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९
 ये शान्ताः परदारेषु कर्मणा मनसा गिरा । रमयन्ति न सत्त्वस्थास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २०
 यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता दयावन्तो यश्चास्तिनः । सानुक्रोशाः सदाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१
 व्रतं रक्षन्ति ये कोपाच्छिष्यं रक्षन्ति मत्सरात् । विद्यां मानापमानाभ्यां ह्यात्मानं तु प्रमादतः ॥ २२
 मतिं रक्षन्ति ये लोभान्मनो रक्षन्ति कामतः । धर्मं रक्षन्ति दुःसत्राच्चे नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३
 एकादश्यां च विधिवदुपवासपरायणाः । शुक्ले कृष्णे च ये विप्र ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४
 मातेव सर्ववालानामौषधं रोगिणामिव । रक्षार्थं सर्वलोकानां निर्मितैकादशी तिथिः ॥ २५
 एकादशीसमं किञ्चित्पापत्राणं न विद्यते । तामुपोष्य विधानेन ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६

ये भक्तिमन्तो मधुसूदनस्य नारायणस्याखिलनायकस्य ।

सत्येन हीना रजसाऽपि युक्ता गच्छन्ति ते नाकमनन्तपुण्याः ॥ २७

वैतर्सी यमुनां सीतां पुण्यां गोदावरीनदीम् । सेवन्ते ये शुभाचाराः स्नानदानपरायणाः ॥ २८

न ते पश्यन्ति पन्थानं नरकस्य कदाचन ॥ २९

ये नर्मदायामिह शर्मदायां मज्जन्ति तुष्यन्त्यपि दर्शनेन ।

विधूतपापाश्च महेशलोकं गच्छन्ति ते तत्र चिरं रमन्ते ॥ ३०

स्नाताधर्मण्वतीतीरे त्रिरात्रं नियता नराः । व्यासाश्रमे विशेषेण ते नरा नाकिनः स्मृताः ॥ ३१

गङ्गाजले प्रयागे च केदारे पुष्करेऽपि वा । व्यासाश्रमे प्रभासे च मृतास्ते विष्णुगामिनः ॥ ३२

द्वारावत्यां कुरुक्षेत्रे योगाभ्यासेन वा मृताः । हरिरित्यर्णयुगलं वक्त्रे येषां हरिप्रियाः ॥ ३३

त्रिरात्रमपि यो विम द्वारवत्यां पुरि स्थितः । एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति द्विज ॥ ३४

नरो निर्भूय तत्सर्वं व्रजतस्वर्गमिति स्थितिः । अभ्यधसहस्राणि राजसूयशतानि च ॥ ३५

एकादशपुण्यास्य कलां नाहन्ति पांडशीम् । एकतः क्रतवः सर्वे सर्वतीर्थतपांसि च ॥ ३६

महादानानि च व्रतान्व्रतं वैष्णवमेकतः । वैष्णवव्रतजो धर्मो धर्मो यज्ञादिसंभवः ॥ ३७

एकत्र तुलितो धात्रा तत्र पूर्वोऽभ्यवदुरुः । हरिवासरभक्तानामच्युताच्युतभाषिणाम् ॥ ३८

नाहं शास्ता विशेषेण तेभ्यो विम विभेम्यहम् । येषां पुत्रश्च पौत्रश्च एकादश्यामुपोषितः ॥ ३९

१ य. परिद्विन्दम् । २ झ. म. 'हा कलश ये । ३ झ. म. दृष्टाशा । ४ म. 'व्या सहस्रभां ये । ५. 'व्या सहस्र' ।

सहाऽऽत्मना स पुरुषाञ्छतमुद्धरते बलात् । उपोषणं ततः कुर्यात्पक्षयोर्भयोरपि ॥ ४०
 एकादश्यां स पुरुषो भुक्तिमुक्त्येकसाधनम् । जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥ ४१
 विस्पृश्या बञ्जुली चान्या पक्षसंवर्धिनी परा । तिलदग्धाऽपरा ज्ञेयाऽप्यखण्डद्वादशी तथा ॥ ४२
 मनोरथाख्या च परा भीमद्वादशिका परा । इत्येवमादयो भेदा द्वादश्यां सन्ति केशवे ॥ ४३
 व्रतेऽवेतेषु ये श्रक्त्याऽक्ता ज्ञेयास्ते ब्रह्मणि स्थिताः । श्रोतारो धर्मशास्त्राणां धर्मप्रत्ययसंगताः ॥
 म्रियंकराश्च बालानां स्वर्गलोके व्रजन्ति ते ॥ ४४

मासि मास्येकदिवसे दशौ श्राद्धं व्रता नराः । तृप्यन्ति पितरो येषां ते धन्याः स्वर्गगामिनः ॥ ४५
 भोजनेषूपपन्नेषु भोज्यं यच्छन्ति सादरम् । अभिन्नमुखरागेण शिष्टास्ते स्वर्गगामिनः ॥ ४६
 नरनारायणावासे त्रिराधं ये समाश्रिताः । मर्त्यलोके च नन्दायां धन्यास्ते केशवप्रियाः ॥ ४७
 पण्मासमुपिता विम पुरुषोत्तमसंनिधौ । एते स्युरच्युतात्मानो दृष्टा अप्ययहारिणः ॥ ४८
 अनेकजन्मान्जितपुण्यतो ये मज्जन्ति तोये मणिकर्णिकायाः ॥

नमन्ति विश्वेशमन्त्राप्य कार्शीं ते वे मयाऽपीह भवन्ति बन्धाः ॥ ४९
 पूजयित्वा हरिं ये तु भूमौ दर्भतिलैः सह । तिलान्विकीर्य लोहं च दत्त्वा धेनुं पयस्विनीम् ॥
 ये मृता विधिवद्विप्र ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५०

[*उत्पाद्य पुत्रान्संस्थाप्य पितृपैतामहे पदे । निर्ममा निरहंकारा ये मृतास्तेऽपि ताकिनः ॥ ५१
 स्तेन्याभ्रित्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन वा । स्वभागेनोपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५२
 श्लक्ष्णां वाणीं निरावाधां मधुरां पापवर्जिताम् । स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये । विपाकज्ञाश्च ये केचित्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५४
 दानधर्ममष्टत्तानां धर्ममार्गानुपायिनाम् । श्रोत्साहं वर्धयन्ते ये ते मोदन्ते चिरं दिवि ॥ ५५
 हेमन्ते दारुद्रो यश्च तथा ग्रीष्मे जलप्रदः । वर्षास्त्राश्रमदाता च स्वर्गलोके महीयते ॥ ५६
 पुण्यकालेषु सर्वेषु नित्यनैमित्तिकादिषु । भगत्या यः कुरुते श्राद्धं स नूनं सुरलोकभाक् ॥ ५७

दानं दरिद्रस्य विभोः क्षमित्वं यूनां तपोज्ञानवतां च मानम् ॥
 इच्छानिष्ठचित्तं सुखोचितानां दया च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ ५८

द्विविधः कर्मसंन्यः पापपुण्यसमुद्भवः । सत्यमेव समाश्रित्य क्रियते धन निर्णयः ॥ ५९
 तपो ध्यानसमायुक्तं तारणाय भवाम्बुधेः । पापं तु पतनायोक्तं सत्यमेव न संशयः ॥ ६०
 धलेन परिवारेण शीर्षिणाभियुक्तस्य च । पुण्यहीनस्य वै पुंसः पात एव शिभीयते ॥ ६१
 धनता गिरिदुर्गेषु वृक्षाश्चापि सुपुटकाः । पतन्ति वायुरगेन समुद्रास्तु पना अपि ॥ ६२
 सामान्यं सर्वजन्तूनां धले धर्मस्तु केवलः । येन संतरते जन्तुरिह लोकं परत च ॥ ६३
 मया सर्वमिदं सम्यग्स्वर्गमार्गप्रदायकम् । समासेन समाख्यातं किं भूपः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६४

इति धीनहातुत्तमे पादे पात्रान्तरमे वैद्यागनाम्नात्मे दिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयः—१६९३४

अथ निनवतितमोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच—

एतन्मूर्खोऽपि जानाति शुभकर्मकरः पुमान् । न याति नरकं स्वर्गं तथा पापक्रियारतः ॥ १
 क्रतुभिर्विविधैरिष्टैर्व्रतदानजपादिभिः । सत्येनाऽऽचारकुशलैः स्वर्गसौख्यमवाप्स्यते ॥ २
 विद्याचारधनोपेतैर्ऋषिभिर्वेदपारगैः । प्राप्यते पुण्ययोगेन यज्ञैर्नरकस्ततः क्वचित् ॥ ३
 वित्तेन च विना दानं बहु दातुं न शक्यते । विद्यमानधनेनापि कुटुम्बासक्तचेतसा ॥ ४
 अग्निहोत्रादयो धर्मा विशेषेण कलौ युगे । दुष्करा दानधर्मोऽपि दुष्करो भगवन्मतः ॥ ५
 अल्पायासेन धर्मेण लभ्यते धर्मसंचयः । तन्मे विशेषतो ब्रूहि धर्माधर्मप्रदर्शक ॥ ६
 तदेकं कथ्यतां धर्म सर्वधर्मोत्तमोत्तमम् । कृतेनैकेन येनेह सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ७
 धनं धान्यं यशो धर्ममायुर्वेनाभिवर्धते । मर्त्यलोकेऽपि सौख्यं स्यात्स्वर्गो येनाप्तयो भवेत् ॥ ८
 साक्षान्नारायणो येन भक्तानामभयप्रदः । तुष्येदस्य प्रसादेन कामः करतले स्थितः ॥ ९
 सर्वयज्ञतपोदानतीर्थसेवाधिकं फलम् । लभ्यते येन यद्यस्ति वैवस्वत तदादिश ॥ १०
 अनुग्राहो ह्यहं देव यदि धर्मोपदेशतः । सर्वधर्मक्रियासारं तदेकं कृपया वद ॥ ११
 पापानामनुरूपाणि श्रायश्चित्तानि यद्यथा । तथा तथैव संस्मृत्य कथितानि मनीषिभिः ॥ १२
 कर्तुं तानि न शक्यन्ते देव मत्प्रेकशो नरैः । सर्वपापहरं पुण्यमेकं चेदस्ति तद्वद ॥ १३

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा ब्राह्मणश्रेष्ठो यमं धर्मस्वरूपिणम् । तुष्टाव भयतो भूत्वा सूक्ष्मधर्माभिकामकः ॥ १४

ब्राह्मण उवाच—

नमस्ते सर्वशमन नमस्ते जगतां पते । नमोऽस्तु देवरूपाय स्वर्गमार्गप्रदायिने ॥ १५
 धर्मशास्त्रस्वरूपाय धर्मराज नमोऽस्तु ते । त्वया भूः पाल्यते देवाप्यन्तरिक्षं च द्यौर्महः ॥ १६
 जनस्तपस्तथा सत्यं सर्वस्वं पाल्यते त्वया । न त्वया रक्षितं किञ्चिज्जगत्स्थायरजद्रमम् ॥ १७
 विद्यते त्वद्वृहीतं तु सद्यो नश्यति वै जगत् । त्वमात्मा सर्वभूतानां सतां सत्यस्वरूपवान् ॥ १८
 राजसानां रजस्त्वं च तामसानां तपस्तथा । चतुष्पदां भवान्देव चतुःशृङ्गस्त्रिलोचनः ॥ १९
 सप्तहस्तास्त्रिपादो वृष्टरूप नमोऽस्तु ते । सर्वयज्ञमयो धर्मस्त्वयि विग्रहविग्रहः ॥ २०
 साक्षाद्दृष्टोऽसि लोकेश देव तुभ्यं नमो नमः । हृदिस्थः सर्वभूतानां पुण्यपापेक्षिता भवान् ॥ २१
 तेन शास्ता च भूतानां दाता देव प्रशासिता । प्रवर्तको हि धर्मस्य देव दण्डधरो भुवि ॥ २२
 सर्वधर्ममयं सारमेकं वद सुनिश्चितम् ॥

यम उवाच—

परितुष्टोऽसि ते मित्र स्तोत्रेण च विशेषतः । तथाऽप्यागमधर्मेण मान्योऽसि मम सत्तम ॥ २३
 यन्न कस्यचिदाख्यातं यद्रोप्यं परमं यम । सारमुद्धृत्य सर्वेषां यदेकं निश्चितं मया ॥ २४
 महानिरयसंघाताग्निमीसनहरं परम् । अनाख्येयमपि ग्रन्थान्दृष्ट्य विनयतोपितः ॥ २५

सुमोहाय चराचरस्य जगत्सन्ते ते पुराणागमा ।

स्तां तामेव हि देवतां परमिकां जल्पन्तु कल्पे विपौ ।

सिद्धान्तं पुनरेक एव भगवान्विष्णुः समस्तागम-

व्यापारेषु विरेकिनां व्यनक्ति न नीनेषु निधीयते ॥

अथ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य धर्मराजस्य भूसुरः । पुनः पप्रच्छ मासस्य माधवस्य विधिं शुभम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच—

धर्मराज महाभाग स्मर्यगुह्यं प्रकाशितम् । माधवस्तानजं पुण्यं नराणां मुक्तिदं परम् ॥ २

माधवं माधवे मासि स्नात्वा प्रातः समाहितः । क्रथं संपूजयेद्देवं कैः पुष्पैस्तादृधिं वद ॥ ३

धर्मराज उवाच—

सर्वेषां पत्रजातीनां तुलसी केशवप्रिया । पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ ४

वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले । सर्वदा सर्वकालेषु तुलसी विष्णुवल्लभा ॥ ५

त्यक्त्वा तु मालतीपुष्पं त्यक्त्वा चैव सरोरुहम् । गृहीत्वा तुलसीपत्रं भक्त्या माधवमर्चयेत् ॥ ६

तस्य पुण्यफलं वकुपलं शेषोऽपि नो भवेत् । अस्नात्वा तुलसीं छित्वा देवार्थं पितृकर्मणि ॥ ७

तत्सर्वं निष्फलं याति पञ्चगव्येन शुष्यति । दारिद्र्यदुःखभोगादिपापानि सुवह्न्यपि ॥ ८

तुलसी हरते क्षिप्रं रोगानिव हरीतकी । तुलसी कृष्णगौराख्या तयाऽभ्यर्च्य मधुद्विपम् ॥ ९

विशेषेण हरेर्भक्तो नरो नारायणो भवेत् । माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेद्भरिम् ॥ १०

त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः । अलाभे पुष्पपत्राणामन्नाद्येनापि पूजयेत् ॥ ११

शालिगोधूमतण्डूलयवैर्वाऽपि हरिं सदा । कुर्यात्पदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः ॥ १२

पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्सचराचरम् । योऽश्वत्थमर्चयेद्देवमुदकेन समन्ततः ॥ १३

कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः । अलक्ष्मीः कालैकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥ १४

अश्वत्थतर्पणात्तात सर्वदुःखं विनश्यति । तर्पिताः पितरस्तेन तेन विष्णुः समर्चतः ॥ १५

योऽश्वत्थमर्चयेद्दीमान्ब्रह्मास्तेनैव पूजिताः ॥ १६

श्वेताश्वपुष्पाणि तथाऽक्षतांश्च हुताशनं चन्दनमर्कविम्बम् ॥

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निरजातिधर्मान् ॥ १६

कृत्वाऽप्यष्टाङ्गयोगं तु स्नात्वा पिप्पलतर्पणम् । कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ १७

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां च दिनत्रयम् । सर्वशक्तोऽपि विधिना नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ १८

पूर्वोक्तनियमैर्भुक्तः प्रातः स्नात्वा स भक्तितः । विमुक्तः पातकैः सर्वैः स्वर्गमक्षयमश्नुते ॥ १९

वैशाखमासे यो भक्त्या भोजयेद्ब्राह्मणान्मुदा । त्रिरात्रमुपसि स्नात्वा सकृच्च भयतः शुचिः ॥ २०

गौरान्वा यदि वा कृष्णांस्तिलक्ष्णौ (लान्क्षौ) द्रेण संयुतान् । दत्त्वा द्वादशविभेभ्यस्तेरैव स्वस्ति वाचयेत् ॥ २१

प्रीयतां धर्मराजो मे पितृदेवांश्च तर्पयेत् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ २२

अयुतायुतं च तिष्ठेत्स स्वर्गलोके यथासुखम् । मामेव न तु पश्येत्स पूजितः सर्वदे (दै)वताः (तैः) ॥ २३

पक्वान्मुदेकं तानि पितृदेवतनुष्टये । त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पूर्णिमायां दिनत्रयम् ॥ २४

यो दद्याद्भक्तितो विप्र सर्वपापैः प्रमुच्यते । सुवर्णतिलपात्रेस्तु ब्राह्मणं शक्तितोऽन्वहम् ॥ २५

तर्पयेद्दुदपात्रेस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति । वैशाखपूर्णिमायां च स्रष्टाः कमलयोनिना ॥ २६

तिला देयाश्च भक्ष्याश्च श्रेयःसंततिहेतवे । इहार्थं च पुरातृत्वं तदाकर्णय सुव्रत ॥ २७
 फलं माधवमासस्य पूर्णायां परमाद्भुतम् । मेघसंक्रममारभ्य तिथयस्त्रिंशदुत्तमाः ॥ २८
 सर्वयज्ञाप्रिकाः पुण्याः पुराणेषु प्रकीर्तिताः । विशेषतोऽपि तास्तिस्रः पवित्राः पितृदुर्लभाः ॥ २९
 ततोऽपि पूर्णिमा पुण्या माघवी माघवप्रिया । एवं वराहकल्पस्य तिथिराद्या महाफला ॥ ३०
 पुरा नारायणेनास्यां दितिर्जो द्वाविर्मा हर्ता । हिरण्याक्षमपू विप्र पृथिवी च समुद्रता ॥ ३१
 त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पूर्णिमायामयं विभुः । क्रमादेव त्रयं चक्रं शुक्लंऽस्मिन्मासि माघये ॥ ३२
 ततःप्रभृति विभेन्द्र विशेषादेव पूर्णिमा । कल्पादिपावननी ख्याता कर्मणः कल्पसाक्षिणी ॥ ३३
 [अयेन स्नातं न वैशाखे श्रावणमशालिना । किं तस्य जन्मना विम नूनमात्मापहारिणा ॥ ३४
 त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पूर्णिमास्यां विशेषतः । अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ ३५
 श्रातःस्नानं सनियमं सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानदानार्चनश्चाद्भक्रिया पुण्यविजयिता ॥ ३६
 यस्यातीता च वैशाखी स नूनं निरयालयः । न वेदेन समं श्रावं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥ ३७
 न दानं जलगोतुल्यं न वैशाखीसमा तिथिः । जलधेनुं च यो दद्याद्दशाख्यां विष्णुतत्परः ॥ ३८
 त्रयाणामपि देवानां चतुर्थोऽयं विशेषतः । मातृहा पितृहा चैव भूणहा गुणतत्परः ॥ ३९
 जलधेनुं समालोक्य मुच्यते सर्वपातकैः । दद्याद्दशान्यतान्दद्यान्नरकाचारयन्ति ते ॥ ४०
 जलधेनुं प्रयच्छन्ति वैशाख्यां विधिना दद्यात् । शर्कराफलवाम्बूलपुष्यानत्करपत्रिकाः ॥ ४१
 प्रयच्छन्ति द्विजाद्येभ्यो धन्यास्तै चान्न कीर्तिताः । मणिर्कोदककुम्भाश्च पञ्चाक्षं देम दक्षिणाम् ॥ ४२
 यः प्रयच्छति वैशाख्यां सोऽभयभयफलं लभेत् । अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ॥ ४३
 ब्राह्मणस्य च संवादं भैतैः सह महायज्ञैः । ब्राह्मणो धनधर्माऽऽसीन्मध्यदेशेषु पानयः ॥ ४४
 कुत्राप्यर्थं वनं यातां ददद्येदमथाद्भुतम् । भीतोऽपश्यन्महामेवानुष्टांशीणे(न्ना)नु दारुणान् ॥ ४५
 ऊर्ध्वकेशान्तरक्ताक्षान्कृष्णदन्तान्कृशोदरान् । कुर्वतो विविधारायान्धारतोऽपि इतस्ततः ॥ ४६
 तान्द्रष्ट्वा भयविप्रस्तो ब्राह्मणो निर्गता नरात् । क्रन्दमानास्ततस्ततोऽपि तमेरानुगमुस्तदा ॥ ४७
 त गम्यमानस्तैः भैतैरुवाच मधुरं वचः ।

धनधर्मावच—

के सूर्यं च कुतोऽवस्था जानन्ति निरयोचिता । भयानपनुक्रम्यं मां कुःखिनं प्रानुपश्य ॥
 पैण्णरं धनुर्भुत्सं च निःस्वं विमं वनागतम् ॥ ४८
 तत्र ता(पुष्पाक)मपि न श्रेयो नूनं दास्यति केशवः । ब्रह्मण्यो भगवान्निष्पुण्ड्रं मय्यनुक्रम्यया
 भ्रतामीपुण्यसंकाशो रिप्युः पीताम्बरी हरिः । यस्य ध्वजमादेण सर्वपापभयो भवेत् ॥ ४९
 अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । भव्ययः पुण्डरीकाक्षः मेनमोभयदापठः ॥ ५०

यम उवाच—

नामधरणमादेण विज्जालोपरिनोचिताः । विज्ञाताः पुण्यभासस्था दयादासिन्धुपान्विताः ॥ ५१
 श्रीविजालस्य वचसा तदादिष्टेन घोदिताः । इदमुद्दिनं मेवाः पुण्यपुण्यारिणीदिताः ॥ ५२

मेवा ऊचुः—

दमेनेनरं ते शिव नामधरानां हरेः । भावमन्वपनुमाना वयं जाना दयानरः ॥ ५३

* यदुपनिषत्सु त्वं श्रुत्वा क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ३३५५ । * यदुपनिषत्सु त्वं श्रुत्वा क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ३३५५ ।

* अपाकरोति दुरितं श्रेयः संयोजयत्यपि । यश्चो विस्तारयत्याशु नूनं वैष्णवसंगमः ॥ ५५
 रसायनोपमा शान्ता परमानन्ददायिनी । नाऽऽनन्दयति किं नाम वैष्णवी वास्तुचन्द्रिका ॥ ५६
 अयं कृतघ्ननामाऽस्ति द्वितीयोऽयं विदैवतः । अवैशाखस्तृतीयोऽयं त्रयाणामपि पापकृत् ॥ ५७
 सदैवाशुप्रियाऽनेन पापेनापि कृतघ्नता । तेनास्य कर्मजं नाम कृतघ्नाख्यं व्यवस्थितम् ॥ ५८
 सुदास इति नाम्नाऽयं द्रोहोऽभूत्पूर्वजन्मनि । कृतघ्नस्तेन पापेन प्राप्तोऽवस्थामिमां द्विज ॥ ५९
 अतिपापा(पि)नि धूर्ते च गुरुस्वाम्यहितेऽपि वा । निष्कृतिर्विद्यते विप्र कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥
 नानानिरयसंधातं शरीरैर्यातनाक्षमैः । अनुभूय तदा(याऽऽगतोऽ)वस्थामन्त्यामेतां द्विजोत्तमा ॥ ६१
 अनेनाद्यं सदा भुक्तमकृत्वा देवतार्चनम् । अदत्तं गुरुविप्रेभ्यस्तेनैवायं विदैवतः ॥ ६२
 अयं दशसहस्राणां ग्रामाणामीश्वरो नृपः । हरिवीर इति ख्यातः स चाऽऽसीत्पूर्वजन्मनि ॥ ६३
 रोपाहंकारनास्तिक्यैर्गुर्वाञ्जालहृद्यनोद्यतः । अकृतवैव महायज्ञान्भुक्तवान्विप्रनिन्दकः ॥ ६४
 कर्मणा तेन पापेन महानरकसंकरम् । अनुभूय गतः प्रेतो जातो नाम्ना विदैवतः ॥ ६५
 अवैशाखस्तृतीयोऽहं त्रयाणामपि पापकृत् । तेन मे कर्मणा नाम ब्राह्मणोऽहं व्यवस्थितः ॥ ६६
 मध्यदेशे भवेन्नान्ना गौतमो गोत्रतोऽप्यहम् । विप्रो वासपुरावासी यथाऽऽसं पूर्वजन्मनि ॥ ६७
 मया केवलमेवैकश्रौतमार्गानुसारिणा । उद्दिश्य माधवं देवं न स्नातं मासि माधवे ॥ ६८
 न'दत्तं न हुतं किञ्चिद्वैशाखस्य विशेषतः । नार्चितो मधुहा तत्र तोषिता न मनीषिणः ॥ ६९
 मणिकोदककुम्भैश्च न दानैर्नापि देवताः । तर्पिता न तिला दत्ताः सक्षौद्राः श्रोत्रियेषु च ॥ ७०
 न पुष्पफलताम्बूलचन्दनं व्यञ्जनाम्बरैः । विद्रांसो नार्चितास्तत्र पितृदैवततृप्तये ॥ ७१
 मया नैकाऽपि वैशाखी पूर्णा पूर्णफलप्रदा । स्नानदानक्रियापूजासुकृतेरपि पालिता ॥ ७२
 तेन मे वैदिकं कर्म जातं सर्वं च निष्फलम् । ततोऽवैशाखनामाऽहं प्रेतो जातोऽस्मि सर्वतः ७३
 एतत्ते सर्वमाख्यातं त्रयाणामपि कारणम् । त्वं नो भव समुद्रतां पापाद्विप्रोऽसि वै यतः ॥ ७४
 अधिका विप्र तीर्थेभ्यो द्विजाः सुकृतसाधवः । तारयन्ति महापापान्निरयेभ्योऽपि संश्रितान् ७५
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु यो नरः स्नाति सर्वदा । यः करोति सतां सङ्गं तयोः सत्संगमो वरः ॥ ७६
 अथवा मम पुत्रोऽस्ति धनशर्मेति विश्रुतः । तं गत्वा बोधय स्वामिन्नस्मदर्थे कृतोद्यमः ॥ ७७
 कार्ये समुद्यमं कृत्वा परेषां समुपस्थिते । पुष्कलं फलमाप्नोति यज्ञदानक्रियाधिकम् ॥ ७८

यम उवाच—

मेतवाक्यं समाकर्ण्य धनशर्माऽतिदुःखितः । स तं जनकमज्ञासीत्पतितं निरये निजम् ॥
 आत्मानमभितो निन्दन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ७९

धनशर्मोवाच—

अहं तव सुतः स्वामिन्नौतमस्य निरर्थकः । यस्तु पुत्रो न निस्तारं पितुः कुर्यादतन्द्रितः ॥
 आत्मानं पावयेन्नासी पुमान्न द्रव्यवानिव ॥ ८०
 धर्मो हि गहनो ज्ञेयः प्रयत्नेनापि धीमता । यथा मम पिता च त्वमिमां प्राप्तोऽसि दुर्गतिम् ८१
 यदा च सुखसंतोर्न न मत्तः प्राप्तवानसि । लोकयोः सुखसंतानस्तथा स(न) तनयो मत्तः ॥ ८२
 द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः । तयोरपि पिता श्रेयान्जीजमाधान्यदर्शनात् ॥ ८३

१ ख "नातिकृ" । २ घ. च "नि निर्भूते गु" । ३ अ. "शाख च वि" । ४ घ "तानो नर्जमत महानि । घ. "तानो न निर्मत महानि ।

किं करोमि कं गच्छामि कथं तात गतिस्त्व । धर्मतत्त्वं न जानामि संश्रयामि भवद्वचः ॥ ८४

प्रेत उवाच—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि भाविनोऽर्थस्य मे वलात् । अथ पुण्येन केनापि भवित्री सुगतिर्मम ॥ ८५

मया श्रौतानि कर्माणि कुर्वता किल गर्वतः । नैवाऽऽदृतं गुरुवचो गुरुस्तत्राप्यमानितः ॥ ८६

गुरुणामपमानेन महर्षक्रोधविस्मयैः । पौराणिकविधानेन कर्म श्रौताविरोधि यत् ॥ ८७

वेदिकं केवलं कर्म कृतमज्ञानतो मया । पापेन्धनदवज्ज्वालापापद्रुमकुठारिका ॥ ८८

कृता नैकाऽपि वैशाखी विधिना वत्स पूर्णिमा । अत्रता यस्य वैशाखी सोऽवैशाखी भवेन्नरः ॥ ८९

दश जन्मानि च ततस्तिर्यग्योनिषु जायते । चिरं भुक्त्वा दुःखमन्वे प्रेतः पर्यायतो भवेत् ॥ ९०

ततः कथंचिन्नभते मानुष्यमतिदुर्लभम् । उपायं तेऽभिधास्यामि प्रेतमोक्षकरं परम् ॥ ९१

श्रुतवान्यदहं पूर्वजन्मनि स्वशुरोर्मुखात् । गच्छ पुत्र गृहं स्नात्वा यमुनायां विधानतः ॥ ९२

अद्यतः सर्वगतिदा कल्पाद्या साऽप्युपागता । पञ्चमेऽहनि वैशाखी पितृदेवार्चने हिता ॥ ९३

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं सहोदकुम्भाक्षफलानि भक्त्या ।

दद्यात्पितृभ्यो भवतीह दत्तं श्राद्धं मुदे तेन समाः सहस्रम् ॥ ९४

वैशाख्यां पौर्णमास्यां यो भोजयेद्भूमिदैवतान् । सिक्थे सिक्थे भवेत्प्रीतिः पितॄणां युगसंख्यया ॥ ९५

वैशाख्यां विधिवत्स्नात्वा भोजयन्ब्राह्मणान्दश । पायसं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९६

यस्तिर्लैर्यवसंमिश्रैः स्नाति सर्वाद्भुतस्तदा । तस्य ब्रह्मा च धर्मश्च ददाति वरमीप्सितम् ॥ ९७

मीतये धर्मराजस्य यो दद्यादुदकुम्भकान् । सप्त सप्त कुलं तेन वारितं स्यान्न संशयः ॥ ९८

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पूर्णायां भक्तितत्परः । स्नात्वा जप्त्वा तथा दत्त्वा हुत्वा संपूज्य माधवम् ॥ ९९

यत्फलं जायते पुत्र तदस्माकं समर्पय । नेतौ परिचिती प्रेतौ हित्वा स्वर्गतिमाश्रये ॥ १००

एतयोरपि पापस्य भ्रान्तोऽयं समुपस्थितः ॥ १००

यम उवाच—

तथेत्युक्त्वा स विप्राग्र्यो गृहं गत्वा तथाऽकरोत् । प्रीतः परमया भक्त्या वैशाखज्ञानदानकृत् ॥ १०१

स्नात्वा स मुदितो भक्त्या प्राप्य माधवपूर्णिमाम् । दत्त्वा बहूनि दानानि तेभ्यः पुण्यं ददौ पृथक् ॥ १०२

तत्क्षणादेव ते सर्वे विमानस्था दिवं ययुः । तत्पुण्यदानयोगेन मुदिता द्विजसत्तम ॥ १०३

धनशर्माऽपि विप्रेन्द्रः श्रुतिस्मृतिपुराणवित् । भुक्त्वा भोगांश्चिरं कालं ब्रह्मलोकमवाप्तवान् ॥ १०४

एषा पुण्यतमा तस्माद्वैशाखी विश्वपावनी । कथ्यते तु मया विप्र समासेनातिगौरवात् ॥ १०५

धन्यास्त एव कृतिनश्च त एव जाता

लोके त एव पुरुषाः पुरुषार्थभाजः ।

ये माधवे मधुनिपूदनमर्चयन्ति

प्रातर्निमज्ज्य नियमेन विशुद्धचिन्ताः ॥ १०६

यो माधवे मांति नरः प्रभाते स्नात्वा समाराधयते स्पेशम् ।

यर्मरुपेतो नियमैरश्रेयैर्हतोऽपि नूनं स निहन्ति पापम् ॥ १०७

तैरेव कालो विहितस्त एव नरेषु धन्या विगतैरसस्ते ।

प्रातः समुत्थाय निमज्ज्यते योगैश्च मधुदेपिसमर्चनाय ॥ १०८

* अहोऽतिधन्यः सुकृतैकसारः सर्वाधिको माधवमास एषः ।

यस्मिन्कृतं विप्र कथंचिदल्पं पुण्यं पुनः स्यादिह कल्पतुल्यम् ॥

१०९

मज्जतो हि मनुजस्य माधवे माधवार्चनकृते दिनोदये ।

तामसोऽपि जलविन्दुसंगमादङ्गमावहति पावनं यतः ॥

११०

तानि देहमधिरुह्य देहिनस्तावदेव विचरन्त्यघानि च ।

यावदेति न च माधवाह्वयः श्रीरमारमणवल्लभो विराट् ॥

१११

स्नातुं पदानि मनुजो गमने विभाते तीर्थे ददाति मधुसूदनमासि युक्तः ।

भूयो भवन्ति ह्यमेधसमानि तानि श्रीमाधवस्मरणतो गदतोऽस्य नाम ॥

११२

मेरुमन्दरतुलयानि पापान्युग्राण्यनेकधा । दहते माधवो मासोऽनुष्ठितो हरिवल्लभः ॥

११३

इदं संक्षेपतः प्रोक्तं मया तेऽनुग्रहाद्विज । वैशाखस्नानमाहारम्यं शृणु पापक्षयं परम् ॥

११४

यस्तु श्रोष्यति भक्त्येवमपि तिहासं मयोदितम् । सोऽपि पापविनिर्मुक्तो न मम लोकमेप्स्यति ॥

११५

ब्रह्महत्यादिपापानि बहुशोऽपि कृतान्यपि । वैशाखस्य विधानेन तानि नश्यन्ति निश्चितम् ॥

११६

विंशत्पूर्वाङ्गिरांश्चिंशत्पितृन्सन्तारयेन्नरः । यतो भगवतस्तस्य हरेरक्तिष्कर्मणः ॥

११७

प्रियोऽसौ माधवो मासः स मासः श्वरो यतः । संशयं मा विधेहीह महीदेव कथंचन ॥

११८

वैशाखं प्रति मासं हि समासाद्यन्मयोदितम् । इहार्थं यत्पुरावृत्तं तदप्याकर्णयाद्भुतम् ॥

११९

अनाख्येयमपीदं ते कथयिष्ये कथानकम् ॥

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे वैशाखमाहारम्ये चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७१०६

अथ पवनवतितमोऽध्यायः ।

यम उवाच—

बभूव भूपतिः पूर्वं ख्यातो नाम्ना महीरथः । पूर्वपुण्यफलावाप्तभूतैश्वर्यसंपदः[†] ॥

१

बभूव भूपतिः सर्वललनाललितस्थितः । तदेकव्यसनासक्तिर्न धर्मार्थव्यवस्थितः ॥

२

मच्चित्रिन्यस्तराज्यश्रीर्विभुजे विपयान्नृपः । स कामिनीसहचरो राज्यकार्यपराङ्मुखः ॥

३

न मजा न धनं धर्मं नार्थकार्यं स पश्यति । केवलं कामिनीकेलिकलनोचितवाङ्मनाः ॥

४

अयं कालेन महता पुरोधस्तस्य कश्यपः । वचः प्रोवाच तं धर्ममिति चेतसि चिन्तयन् ॥

५

निवारयति तो मोहादधर्मानृपतिं गुरुः । सोऽपि तत्पापभाग्यस्माद्बोधनीयः पुरोधसा ॥

६

[*बोधितोऽप्यवजानाति स चेद्वाक्यं पुरोधसः] । पुरोधस्तत्र निर्दोषो राजा स्यात्सर्वदोषभाक् ॥

कश्यप उवाच—

शृणु राजन्मम गुरोर्वचो धर्मार्थसंहितम् । अभिन्नार्थपुपेतार्थमिच्छारागादिवर्जितम् ॥

८

अयमेव परो धर्मो यद्गुरोर्वचसि स्थितः । गुर्वाज्ञाया लब्धो राज्ञामायुःश्रीसौख्यवर्धनः ॥

९

* सधिरापः । † इत उत्तरं कपुस्तके 'केवलं कामनाः सर्वा मनोवाञ्छितमाप्नुयात्' इत्यर्थमधिकम् । ‡ धनुषिहान्त-
गंतः पाठः ख. ड. च. छ. ड. पुस्तकस्थः ।

१ क. 'स्यं धुतं पा' । ख. ड. च. छ. 'स्यं धुतुः पा' । २ ख. ड. च. छ. ड. न मामालोकयिष्य' ।

तत्तत्कर्मकृतो राज]न्भवताये(पे)न वञ्चितः । मुनिभिश्च फलैस्तैस्तैरतोऽप्याकर्णयाधुना ॥ ४३
 मुह्यताऽपि मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो बुधाः । ते च पृष्ट्वा वदन्ति स्म तत्कर्तव्यं यथोचितम् ॥ ४४
 सर्वोपायेन कर्तव्यो निग्रहः कामकोपयोः । श्रेयोधिना यतस्तौ हि श्रेयोधातार्थमुद्यतौ ॥ ४५
 कामो हि बलवान्राजञ्जरीरस्योः रिपुर्महान् ॥ न तस्य वशगो भूयाज्जनः श्रेयोभिलाप(पु)कः ॥ ४६
 यः कामो देवदेवेन पुरा तेनैव शूलिना । ललाटवद्विना दग्धः कृतोऽनङ्ग इति स्थितिः ॥ ४७
 धर्म एव ततः श्रेयान्विधिना समनुष्ठितः । धैर्यमालम्ब्य च ततो धर्ममेव समाचर ॥ ४८

श्वास एष चपलः क्षणमप्ये यो गतागतशतानि विधत्ते ।

जीवितेऽपि तदधीनचेतसा कः समाचरति धर्मविलम्बम् ॥

दशमीमपि, यातस्य चेतो नाद्यापि भूपते । विषयेभ्यो निषिद्धेभ्यो हा हा न विरमेदलम् ॥ ५०
 तस्मात्सर्वं निष्फलत्वं प्रयातं कामकश्मलात् । वयस्तेऽप्यधुना भूप समाचर हितं निजम् ॥ ५१
 वदाम्यहं तव नृप हितं सर्वोत्तमोत्तमम् । पुरोहितो यतस्तेऽहं सदसत्कर्मभागि ॥ ५२
 एकतः सर्वपुण्यानि पापनाशाय पापिनाम् । एकतो माधवो मासो माधवस्य म्रियः सदा ॥ ५३
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पापकान्येव कीर्तितानि मुनीश्वरैः ॥ ५४
 तत्र यन्मनसा वाचा कायेनापि कृतं नरैः । नाशयेन्माधवो मासः सर्वं पापतमो महत् ॥ ५५
 दिवाकर इव ध्वान्तं नाशयेन्नृप सर्वशः । तथा श्रीमाधवो मासस्तस्माच्चर विधानतः ॥ ५६

आ जन्मतोऽपि विहितानि महान्ति राज-

न्योराणि तानि दुरितानि विहाय मर्त्यः ।

वैशाखमासविहितचरणप्रभाव-

पुण्येन तेन हरिमन्दिरमेति चान्ते ॥

यद्येकमपि वैशाखमाचरन्ति विधानतः । भावतः पापिनोऽप्यन्ते प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥ ५८
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र मासेऽस्मिन्माधवेऽधुना । प्रातः स्नात्वा विधानेन समर्चय मधुद्विपम् ॥ ५९
 तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा । नश्येत क्रियया राजंस्तथा पुंसो मलं महत् ॥ ६०
 जीवस्य तण्डुलस्येव सहजोऽपि मलो महान् । नश्यते न च संदेहस्तस्मात्कर्मादितं कुरु ॥ ६१

इति श्रीमहापुराणे पार्श्वे पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७१६७

अथ पुण्यवतितमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

क्षीरोदभवतुल्याभिः शीतलामलवृष्टिभिः । कथाभिश्च विचित्राभिस्त्वयाऽहं तोषितो द्विज ॥ १
 अस्मागरोत्थं पीयूषमद्रव्यं व्यसनोपधम् । त्वयाऽहं पायितः सौम्य भवरोगनिवारणम् ॥ २
 हर्षप्रदो नृणां पापहानिकृज्जीवनोपधम् । जरामृत्युहरो विप्र सद्भिः सह समागमः ॥ ३
 यानि यानि दुरापानि वाञ्छितानि महीतले । प्राप्यन्ते तानि तान्येव साधुनाऽपीह संगमात् ॥ ४
 यः स्नातः पापहरया साधुसंगमगङ्गया । किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ ५
 यो यो भावः पुरा ह्यासीत्कर्मकमुखलोलुपः । दर्शनाद्बचनाच्चेद्य विपरीतोऽभवद्विभो ॥ ६

- एकजन्मसुखस्यार्थे सहस्राणि विलोपयेत् । प्राज्ञो जन्मसहस्राणि संचिनोत्येकजन्मतः ॥ ७
 हा हा कामरसास्वादसुखलालसचेतसां । मया मूढेन न कृतं किञ्चिदात्महितं द्विज ॥ ८
 अहो मे मनसो मोहो यदात्मा योषितां कृते । पातितो व्यसने घोरे दुःखोदकं दुरत्यये ॥ ९
 भगवन्परितुष्टेन योषितो वचसा त्वया । उपदेशप्रदानेन त्वं मामुद्धर्तुमर्हसि ॥ १०
 पुरा चरितपुण्योऽहं भवता योषितोऽस्मि यत् । त्वत्पादरजसा वाऽपि विशेषादपि पावितः ॥ ११
 विधिं माधवमासस्य ब्रूहि मे वदतां वर । सर्वपापक्षयकरो यस्त्वया परिकीर्तितः ॥ १२
 कथं स्नानं च किं दानं को देवो नियमश्च कः । एतदाचक्ष्व विमर्षे दुरितोत्तारणाय मे ॥ १३

यम उवाच—

इत्येवमुक्तो भगवान्कश्यपः स दयानिधिः । श्रोवाच वचनं विम धर्म्यं विश्वहितं हि यत् ॥ १४

कश्यप उवाच—

- पूर्वापरसमाधानक्षयबुद्ध्या च तन्निन्दते । पृष्टज्ञाने न वक्तव्यं वाऽधमे पातकाशये ॥ १५
 पापवृत्तस्य तु तथा दत्त्वा भूष शुभां प्रतिम् । विद्यादानफलं सम्यक्प्राप्यते नात्र संशयः ॥ १६
 नापृष्टः कस्य चिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः । जानन्नपि हि मेधावी जडबल्लोक आचरेत् ॥ १७
 विदुषामथ शिष्याणां पुत्राणां च कृपावता । अपृष्टमपि वक्तव्यं श्रेयः श्रद्धावतां हितम् ॥ १८
 सांप्रतं शुद्धहृदयो जातस्त्वं वचनान्मम । पुराचरितपुण्येन केनापि च महीपते ॥ १९
 पापावस्थां शरीरं तद्वत् तव ममाऽऽश्रयात् । श्रवणाद्धर्मशास्त्रस्य धर्मावस्थं तु तेऽभवत् ॥ २०
 पापावस्थमधर्माख्यं धर्मज्ञानविवाजितम् । अपरं सद्भूतं यदि विज्ञेयं तदि धार्मिकम् ॥ २१
 धर्माधर्मोपभोगाय तत्तृतीयमतीन्द्रियम् । तस्मान्निभेदं वेहं हि वेदविन्दिरिहोच्यते ॥ २२
 रावन्न धर्मभोगश्च मुक्तिश्चैतन्निभेदकम् । पापावस्थं शरीरं तत्पापसंज्ञं तदुच्यते ॥ २३
 दानार्थं गुरुभक्तिं च कुर्वतो वचनं मम । शृण्वतो धर्मरूपं तु शरीरं ते व्यवस्थितम् ॥ २४
 तेनैव शुद्धिरमला जाता धर्मक्रियोचिता । देवेन देहिनां नामचेतांसि चरितानि च ॥ २५
 शरीराणि च पुप्यन्ते काले काले विपर्ययम् । सांप्रतं भवतो राजन्मनो धर्मे समास्थितम् ॥ २६
 तेन त्वां कारयिष्यामि माधवस्नानमुत्तमम् ॥ २७

यम उवाच—

- ततस्तु कारितस्तेन कश्यपेन पुरोधसा । स नृपो माधवे मासि स्नानं दानं च पूजनम् ॥ २८
 यथादृष्टं पुरा शास्त्रे वैशाखस्नानजं विधिम् । स मुनिः प्रत्युवाचास्मै भूषाय च यथोदितम् ॥ २९
 शृण्वतः स्तोत्रसारं च कथनं हरिमेधसः । श्रुते यस्मिन्प्रीते च स सम्यक्फलमाप्नुयात् ॥ ३०
 स कारितस्तेन विधानभावो राजाऽपि चक्रे विधिवत्तदानीम् ।
 श्रीमाधवे मासि विधानेर्मील्यं ततो यथार्कणितमादरेण ॥ ३१
 मातःस्नानं च पार्श्वं च हृदयं च हरिपूजनम् । नैवेद्यं भक्तिभावेन चकार स नृपोत्तमः ॥ ३२
 दानं यथानियमपालनमादरेण
 वैशाखमासि विदधाति विधानमेवम् ।
 यो भक्तितोऽन्वहमसौ प्रतिवर्षमेवं
 कृत्वा प्रयाति हरिधाम महीसुराग्र्यः ॥ ३३

अथेतरेषु मासेषु कामिनीकुचकेलिवान् । भोगैकलालसो भूयो भवत्येव यथारुचि ॥ ३४
 न धर्मेनियमं राजकार्येषु न विचारणाम् । करोति कामवशगो हित्वा मासं च माधवम् ॥ ३५
 महतामपि विप्रात्र्य दुर्निवार्यो मनोभवः । शरीरसहजो नूनमनादिर्वासनाक्रमः ॥ ३६
 केशकज्जलशालिन्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । यस्मादधिशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ३७
 घोरः शत्रुः शरीरस्थः पुंसां कामो यथोचितः । मोहधूममयः पापो न केपामन्धकारकः ॥ ३८

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७२०५

अथ सप्तवतितमोऽध्यायः ।

यम उवाच—

अथ कालकदाक्षेण लक्षितो नृपतिस्तदा । मृतोऽतिरतिसंवात्यक्षयक्षीणकलेवरः ॥ १
 नीयमानो मम गणैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः । क्रन्दमानो महारावान्संस्मरन्निजपातकम् ॥ २
 विष्णुदूतैस्तदाऽऽगत्य तानधिक्षिप्य मेऽनुगान् । धर्मवानयमित्युक्त्वा ह्यारोप्य व्योमवाहनम् ॥ ३
 नीतो हरिपुरं विम स्तूयमानोऽप्सरोगणैः । प्रातःस्नानेन वैशाखमासस्य क्षीणपातकः ॥ ४
 अथ धर्मविहीनोऽयमिति मत्वा च तैः पुनः । देवदूतैरदूरेण नरकस्य च वर्त्मनः ॥ ५
 आनीतो नृपतिर्विष्णोर्निदेशेऽतिविशारदैः । स गच्छन्नपि शुश्राव जीवानां क्रन्दतां पुनः ॥ ६
 निरये पच्यमानानामारात्रं विविधं तदा । पापिनां कथ्यमानानामाक्रन्दमतिदारुणम् ॥ ७
 श्रुत्वा विस्मयवान्विम राजाऽभूदतिदुःखितः । प्रोवाच दूतान्किमप्यपाक्रन्दो दारुणः श्रुतः ।
 किमत्र कारणं तन्मे सर्वं वक्तुमिहार्हम् ॥ ८

दूता ऊचुः—

जन्तवस्त्यक्तमयादाः पापाः पुण्यविवर्जिताः । निरयेषु सुघोरेषु तामिस्रादिषु पातिताः ॥ ९
 कृतपातकिनस्त्वत्र प्राणत्यागादनन्तरम् । याम्यं पन्थानमाश्रित्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥ १०
 यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृप्यमाणा इतस्ततः । अन्धकारे निपतिता भक्ष्यन्ते क्षतिदारुणैः ॥ ११
 श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काकैश्चक्रवर्कादिभिः । अग्निगुण्डैर्वृकव्याघ्रैर्जगैर्गृध्रैश्चकादिभिः ॥ १२
 अग्निना दह्यमानाश्च तुद्यमानाश्च कण्टकैः । क्रकचैः पाट्यमानाश्च पीड्यमानाश्च हृण्वया ॥ १३
 क्षुधया बाध्यमानाश्च घोरैर्व्याधिगणैस्तथा । पूयशोणितगन्धेन मृष्टमानाः पुनः पुनः ॥ १४
 कथ्यन्ते कथिते तैले ताड्यन्ते मुशलैः क्वचित् । आयसीषु प्रपच्यन्ते शिलासु क्वचिदेव च ॥ १५
 क्वचिद्धान्तमथाश्रन्ति क्वचित्पृथमसृक्क्वचित् । केशशोणितमांसासृग्बसास्थिनिकरेषु च ॥ १६
 आस्थिताः कुणपाः पश्चात्कीर्णासु भूमिषु क्वचित् । शावदुर्गन्धनीरन्ध्रसंघट्टस(घाद्रिश)तकोटिषु ॥
 करपत्रशिलापातविनिर्गृष्टतलेषु च । लोहतेलवसास्तम्भैर्कूटशाल्मलिसद्यधु ॥ १८
 क्षुरकण्टकक्रीलोग्रज्वालाधुव्यविभीतिषु(?) । तप्तैतरणीप्यपूरितेषु पृथक्पृथक् ॥ १९
 असिपत्रवनोत्कृत्तनरनारीतनूप च । घोरान्धकारदहनदारुणेषु मुहुर्मुहुः ॥ २०

पच्यमाना रुदन्तश्च दारुणं विविधैः स्वरैः । कण्ठेषु बद्धपाशाश्च भुजङ्गावेष्टिताः क्वचित् ॥ २१
 कूदागारे भ्राम्यमाणाः शरीरैर्यातनोचितैः । पीड्यन्ते पापिनो राजन्क्रन्दन्तोऽग्नी विकर्मिणः ॥
 सहितं विषयास्वादैः क्रन्दनं तैर्विधीयते । भुज्यते च कृतं पूर्वमेतत्सर्वंश्च जन्तुभिः ॥ २३
 परस्त्रीषु कृतः सङ्गः प्रीतये दुःखदो हि सः । मुदूर्तविषयास्वादोऽनेककल्पान्तदुःखदः ॥ २४
 वपुषस्तव राजेन्द्र प्रातःस्नातस्य माभये । विधिना पावनस्यैते प्राप्य स्वर्गं च मा(भा)सता(ना)त्
 लब्धसौख्याः क्षणं जाता महसाऽऽप्यायितास्तत्र । आक्रन्दरहिता जातास्तेनैते निरयं गताः ॥
 नामापि पुण्यशीलानां श्रुतं सौख्याय कीर्तितम् । जायते तद्वपुःस्पर्शवायुः स्पर्शसुखावहः ॥ २७

यम उवाच—

इति दूतवचः श्रुत्वा स राजा करुणानिधिः । प्रत्युवाच ह तान्दूतान्विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ २८
 कोमलं हृदयं नूनं साधूनां नवनीतवत् । बहिसंतापसंतप्तं तद्यथा द्रवति स्फुटम् ॥ २९

राजोवाच—

नाऽऽर्त्तजन्तून् हं हित्वा पीडितो गन्तुमुत्सहे । स पापिष्ठो हि आर्तानां शोकं नापहरेत्क्षमः ॥ ३०
 मदङ्गसंगमोत्सृष्टपायुस्पर्शेन ते यदि । जन्तवः सुखिनो जातास्तस्मात्तत्र नयन्तु माम् ॥ ३१
 परतापच्छिदो ये तु चन्दना इव चन्दनाः । परोपकृतये ये तु पीड्यन्ते कृतिनो हि ते ॥ ३२
 सन्तस्त एव ये लोके परदुःखविदारणाः । आर्तानां मार्तण्डनाशार्थं प्राणा येषां नृणोपमाः ॥ ३३
 तैरियं धार्यते भूमिर्नरैः परहितोद्यतेः । मनसो यत्सुखं नित्यं स स्वर्गो नरकोपमः ॥ ३४
 तस्मात्परमुत्सेनैव साधवः सुखिनः सदा । वरं निरयपातोऽत्र वरं प्राणविप्योजनम् ॥
 न पुनः क्षणमार्तानामार्तिनाशमृते सुखम् ॥ ३५

दूता ऊचुः—

[*जन्तवो निरये घोरे पच्यन्ते तत्र पापिनः । स्वकर्मवोपभुज्जाना मोहस्थानं न विद्यते ॥ ३६
 यैर्न दत्तं हुतं तीर्थे पुण्ये स्नानं न वा कृतम् । पुनर्नोपकृतं नृणां मुकृतं न कृतं परम् ॥ ३७
 नेष्टं न तप्तं नो जप्तं यैर्न हृष्टतया नृप । परस्मिन्निह घोरेषु पच्यन्ते निरयेषु ते ॥ ३८
 दुःशीला ये दुराचारा व्यवहारेषु निन्दिताः । परापकारिणः पापकारिणो दुर्विहारिणः ॥ ३९
 एहि भूष महाभाग गच्छामो हरिमन्दिरम् । न ते पुण्यवतो युक्तमिह स्थातुमतः परम् ॥ ४०
 विदारिणो हि मर्मोक्त्वा पापाः परहृदां हि ये । निरयेष्वपि पच्यन्ते ये परस्त्रीविहारिणः ॥ ४१

राजोवाच—

यथाहं सुकृती दूताः कस्मादस्मिन्महाभये । यातनायार्ग आनीतः किं मयाऽमुकृतं कृतम् ॥ ४२
 मया न मुकृतं तादृकृतं वै कामशालिना । कथं हरिपुरं गन्ता संशयं छेत्तुमर्हम् ॥ ४३

दूता ऊचुः—

मुकृतं न कृतं सत्यं त्वया कामवशात्पना । नेष्टं यज्ञैर्न वा यज्ञवशिष्टं भवताऽश्रितम् ॥ ४४
 किं तु माधवमातो यद्विधिना वत्सरत्रयम् । प्रातः स्नातं गुरुवचःमरितेन त्वया पुरा ॥ ४५
 भक्त्या संपूजितो विष्णुर्विधेशो मधुसूदनः । महापापातिपापौघनिहन्ता भक्तवत्सलः ॥ ४६
 सर्वकसारेण पुनस्तेनैकेन नरेश्वर । नीयसे विष्णुभवनं पुण्यमानो मरुद्भङ्गः ॥ ४७

* पञ्चविंशत्यनेनः पाठः ख. ड. च. छ. ड. पुलकस्थः ।

१ ख. ड. 'वर्मः । य' । २ छ. म. 'स्नातपूर्वम्' ।

यथैव विस्फुलिङ्गेन ज्वालयते तृणसंचयः । प्रातःस्नानेन वैशाखे तथाऽधौघो नरेश्वर ॥ ४८
 तावद्वपुषि पापानि प्रभवन्ति नरेश्वर । यावन्न माधवे मासे तीर्थे मज्जति चोपसि ॥ ४९
 वैशाखे मासि यो युक्तो यथोक्तनियमैर्नरः । हरिभक्तोऽतिपापैर्घुमुक्तोऽच्युतपदं व्रजेत् ॥ ५०
 आ जन्मतो न सुकृतं यच्चयाऽन्यत्पुरा कृतम् । तेन त्वं निरयस्थानमार्गं नीतो नरेश्वर ॥ ५१
 अथ भूमिपते तूर्णमस्माभिश्च मरुद्गणैः । स्तूयमानो विमानेन गच्छ गोविन्दमन्दिरम् ॥ ५२
 इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७२५७

अथाऽष्टनवतितमोऽध्यायः ।

यम उवाच—

तत्तस्तु करुणावार्धस्तेषां शोकेन पीडितः । भूपतिः श्रीहरेर्दूतान्विनयेनाऽऽह वाडव ॥ १
 ऐश्वर्यस्याभिजातस्य गुणानां सुकृतस्य च । सन्तः फलं हि मन्यन्ते ह्यार्तानां परिरक्षणम् ॥ २
 यद्यस्ति सुकृतं किञ्चिन्मम तेनैव जन्तवः । स्वर्गं गच्छन्तु मुक्तागाः स्थाने चैषां वसाम्यहम् ॥ ३
 एवं भूपवचः श्रुत्वा दूता विष्णोर्मनोहराः । औदार्यं सत्यमेतस्य ध्यायन्तो जगदुत्थम् ॥ ४

दूता ऊचुः—

अनेन तव कारुण्यधर्मेण वचसा नृप । वभूव दृद्धिर्धर्मस्य संचितस्य विशेषतः ॥ ५
 स्नानं दानं जपो होमस्तपो देवार्चनादिकम् । कृतं यन्माधवे मासि तदनन्तफलं ह्यभूत् ॥ ६
 स्वर्गो यज्वा च दाता च क्रीडते त्रिदशैः सह । वापीषु हेमपद्मासु कल्पवृक्षयुतासु च ॥ ७
 गीयमानो मुदं याति गीर्वाणरमणीगणैः । जलान्नदानतो लोकं लभते वारुणं शुभम् ॥ ८
 कुलानि हेलया सप्त संतारयति गोमदः । हयं दत्त्वा रवेर्लोकं याति विद्यामदो नरः ॥ ९
 ब्रह्मलोकं तथा हेमदानाद्याति मुरालयम् । याति देही दयाकन्यादानार्थं देवलोकताम् ॥ १०
 माधवे मासि यः स्नात्वा दत्त्वा संपूज्य माधवम् । अवाप्य सकलान्कामान्प्रयाति हरिमन्दिरम् ॥ ११
 एकतोऽपि तपोदानक्रतुसुत्यादिकाः क्रियाः । एकतो विधिवन्मासो माधवश्चरितो महान् ॥ १२
 तस्य माधवमासस्य दिनैकस्यापि भूपते । कृतं यत्सुकृतं तत्ते सर्वदानाधिकं परम् ॥ १३
 कारुण्येन दिनैकस्य पुण्यं देहि धरापते । निरये पच्यमानेभ्यो दुःखितेभ्यो दयानिधे ॥ १४
 न दयासदृशो धर्मो न दयासदृशं तपः । न दयासदृशं दानं न दयासदृशः सखा ॥ १५
 पुण्यदः पुण्यमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा । कारुण्येन विशेषात्ते धर्मदृष्टिस्ततोऽभवत् ॥ १६
 दुःखितानां हि भूतानां दुःखोद्धर्ता हि यो नरः । स एव सुकृती लोके ज्ञेयो नारायणांशजः ॥ १७
 माधवे मासि पूर्णायां स्नानदानादिकं त्वया । यत्तीर्थे विहितं वीर सर्वाघविनिषूदनम् ॥ १८
 तदेभ्यो देहि विधिवत्कृत्वा साक्ष्ये हरिं प्रभुम् । त्रिवाचिकं च निरयाघेनामी स्वर्गमामुयुः ॥ १९
 कपोतार्थं स्वमांसानि कारुण्येन पुरा शिविः । दत्त्वा दयानिधिः स्वर्गे स जातः कीर्तिवारिधिः ॥ २०
 दधीचिरपि राजर्षिर्दत्त्वाऽस्थिचयमात्मनः । त्रैलोक्यकौमुदीं कीर्तिं लब्धवान्स्वर्गमक्षयम् ॥ २१
 सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्ठान्महायशः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२

न स्वर्गे नापवर्गेऽपि तत्सुखं लभते नरः । यदार्तजन्तुनिर्वाणदानोत्थमिति नो मतिः ॥ २३
 सर्वेषु दानजातेषु पुराजातेषु भूपते । कर्मणा तेन संख्यासु(तुं) धुरि धैर्यं नियोज्य च ॥ २४
 दृष्ट्वा तव धियं सौम्य दयादानमुनिश्चलाम् । अस्माभिरपि तूत्साहः क्रियते वेदवादिभिः ॥ २५
 यदि ते रोचते राजन्नयिलम्बतया ततः । तदेभ्यो देहि तत्पुण्यं यातनादुःखदाहकम् ॥ २६
 इत्युक्तः स तदा देवं कृत्वा साक्ष्ये गदाधरम् । तेभ्यस्त्रिवाचिकं पुण्यं दद्यान्निधिना ददौ ॥ २७
 दत्ते माधवमासस्य तस्मिन्नेकदिनोद्भवे । सुकृते जन्तवो याम्ययातनादुःखवर्जिताः ॥ २८
 विमानवरमाख्यास्ते सर्वे त्रिदिवं ययुः । प्रणमन्तस्तुवन्तस्तं पश्यन्तः संप्रहर्षिताः ॥ २९
 नृपेण दत्तं तदवाप्य पुण्यं वैशाखमासस्य दिनाभिजातम् ।
 सर्वे ययुस्ते नरकाद्भिमुक्ता दिवं विमानाधिगता विचित्रम् ॥ ३०
 संस्तूयमानो मुनिदेवसंघैर्यत्ताद्विशेषेण च लब्धपुण्यः ।
 परं पदं योगिर्वैररलभ्यं ययौ जगन्नाथगणाभिवन्द्यः ॥ ३१
 इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्येऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७२८८

अथ नवनवतितमोऽध्यायः ।

यम उवाच—

एतन्माधवमासस्य समासार्लिकचिदीरितम् । माहात्म्यं पूर्णिमायाश्च विशेषाद्विजसत्तम ॥ १
 वैशाखमासे मधुसूदनस्य म्रियं य एतत्पठतीतिहासम् ।
 स याति कृष्णालयमाशु पूतः कल्पाननेकानिह मोदते च ॥ २
 धन्यं यशस्यमायुष्यमिदं स्वस्त्ययनं महत् । स्वर्ग्यं श्रीदं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥ ३
 इदं माधवमासस्य माहात्म्यं माधवप्रियम् । चरितं भूपतेस्तस्य संवादं चाऽऽवयोरुप ॥ ४
 श्रुत्वा पठित्वा विधिवदनुमोद्य मनःप्रियम् । लभेद्भक्तिं भगवति येया स्यात्केशसंक्षयः ॥ ५
 अथ गच्छ महाभाग देवल्लोकादितो भवान् । निपात्य भुवि ते देहं रुदन्त्यथापि चान्धवाः ॥ ६
 विलप्यमानैरपि बन्धुभिस्ते न यावदर्थो तथ यच्छरीरम् ।
 प्रसिप्यते हन्त जवेन वावद्याहि स्वयं सुप्त इव मयुदः ॥ ७
 मम भ्रातादादिह पुण्ययोगः श्रुतो यथावत्तमिमं विधेहि ॥
 विधानतो वै समये सर्वं ते समागमोऽन्ते भविता मूर्ध ॥ ८

सूत उवाच—

इति देववचः श्रुत्वा नत्वा धर्माधिपं ततः । पुनः पपात स इह परितुष्टमना दिनः ॥ ९
 धर्मराजप्रभादेन ततस्तत्र महीतले । संसुप्त इव चोत्तर्था बन्धुर्गमसपन्नितः ॥ १०
 विधिमेतं द्विजो भूमां वपं वर्षं च स स्वयम् । चकार कारयाभास माधवस्तपनं परान्(?) ॥ ११
 यमब्राह्मणसंवादो मयाऽयं बोधितो हि यः । तस्य माधवमासस्य पुण्यज्ञानप्रसङ्गतः ॥ १२

वैशाखमासे सततं हरिप्रिये स्नानं विदध्याच्च ददाति भक्त्या ।

दानं च होमं सुकृतं तथा बुधो हरेः पदं तस्य न दुर्लभं कदा ॥ १३

यः शृणोत्येकचित्तेन माहात्म्यं मेघसूर्यजम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ॥ १४

ऋषय ऊचुः—

सूत सूत महाप्राज्ञ त्वयाऽतिकरुणात्मना । वैशाखमासमाहात्म्यं कीर्तितं पापनाशनम् ॥ १५

नियमा मधुहन्तुर्ये माधवे कथितास्त्वया । पूजनं स्नानदानाद्यं श्रोतस्मार्तविधानतः ॥ १६

यथा च माधवो देवः प्रीयते पापनाशनः । अधुना श्रोतुमिच्छामो ध्यानं तस्य महात्मनः ॥ १७

कृष्णस्य भक्तवृन्दानां प्रियस्य भवतारणम् ॥ १८

सूत उवाच—

गृध्रध्वं मुनयः सर्वे कृष्णस्य जगद्गात्मनः । गोगोपगोपीप्राणस्य वृन्दावनचरस्य च ॥ १९

एकदा नारदः पृष्ठो गौतमेन द्विजोत्तमाः । स तस्मै प्राह यद्भ्यान् तद्रक्ष्ये पापनाशनम् ॥ २०

नारद उवाच—

सुमप्रकरसौरभोद्गलितमाधिकाद्युल्लस-

त्सुशाखिनवपल्लवप्रकरनम्रशोभायुतम् ।

प्रफुल्लनवमञ्जरीललितवल्लरीवेष्टितं

स्मरेत सततं शिवं शितमतिः सुवृन्दावनम् ॥ २१

विकाशिसुमनोरसास्वदनमञ्जुलैः संचर-

च्छिलीमुखमुखोद्गतैर्मुखरितान्तरं श्लोकैः ।

कपोतशुकसारिकापरश्रुतादिभिः पत्रिभि-

र्विराणितमितस्ततो भुजगशत्रुनृत्याकुलम् ॥ २२

कलिन्ददुहितुश्चलल्लहरिविभुषां वाहिभि-

र्विनिद्रसरसीरुहोदररजश्चयोद्धूतैः ।

प्रदीपितमनोभवव्रजविलासिनीवाससां

विलोलनपरैर्निषेवितमनारतं मारुतैः ॥ २३

प्रवालनवपल्लवं मरकतच्छदं मौक्तिक-

प्रभाप्रकरकोरकं कमलरागनानाफलम् ।

स्थविष्ठमाखिलर्तुभिः सततसेवितं कामदं

तदन्तरपि कल्पकाङ्क्षिप्रमुदञ्चितं चिन्तयेत् ॥ २४

सुहेमशिशिराचले उदितभानुवद्भासुरा-

मघोऽस्य कनकस्थलीममृतशीकरासारिणः ।

प्रदीप्यमाणिक्यट्टिमां कुसुमरेणुपुञ्जोज्ज्वलां

स्मरेत्पुनरतन्द्रितो विगतपदस्तरङ्गां बुधः ॥ २५

तद्गतकुट्टिमनिविष्टमहिष्ठयोगपीठेऽष्टपत्रमरुणं कमलं विचिन्त्य ।

उद्यद्दिरोचनसरोचिरमुष्य मध्ये संचिन्तये सुखनिविष्टमथो मुकुन्दम् ॥ २६ ॥

- सुत्रामहेतिदलितान्नमेघपुञ्जमत्यग्रनीलजलजन्मसमानभासम् ।
 सुस्निग्धनीलघनकुचितकेशजालं राजन्मनोज्ञशितिकण्ठशिसण्डचूडम् ॥ २७
- रोलम्बलालितसुरद्रुमसूनुसंपद्युक्तं समुत्कचनवोत्पलकर्णपूरम् ।
 लोलालिभिः स्फुरितभालवलप्रदीप्तगोरोचनातिलकमुज्ज्वलचिह्निचापम् ॥ २८
- आपूर्णशारदगताङ्कशशाङ्कविम्बकान्ताननं कमलपत्रविशालनेत्रम् ।
 रत्नस्फुरन्मकरकुण्डलरश्मिदीप्तगण्डस्थलीयुक्कुरमुन्नतचारुनासम् ॥ २९
- सिन्दूरसुन्दरतराधरमिन्दुकुन्दमन्दारमन्दहसितद्युतिदीपिताशम् ।
 वन्यप्रवालकुसुमप्रचयावकृतस्रगैव्यकोज्ज्वलघनोदरकम्बुकण्डम् ॥ ३०
- मत्तभ्रमद्भ्रमरयुग्निलम्बमानं संतानकप्रसरदामपरिकृतांसम् ।
 हारावलीभगणराजितपीवरोरो व्योमस्थलीलसितकौस्तुभभानुमन्तम् । ३१
- श्रीवत्सलक्षणमुलसितपुत्रतांसमाजानुपीनपरिवृचसुजातवाहुम् ।
 आर्वन्धुरोदरमुदारगभीरनाभि धृङ्गाङ्गनानिकरमङ्गुलोमराजिम् ॥ ३२
- नानामणिमयदिताङ्गदकङ्कणोर्मिग्रैव्यसारसनतूपुरतुन्दबन्धम् ।
 दिव्याङ्गरागपरिपिञ्जरिताङ्गयष्टिमापीतवस्त्रपरिवीतनितम्बविम्बम् ॥ ३३
- चारुहजानुमनुवृत्तमनोज्ञजङ्घं कान्तोन्नतप्रपदनिन्दितकूर्मकान्तिम् ।
 माणिक्यदर्पणलसन्नसराजराजद्रक्ताङ्गुलिच्छदनसुन्दरपादपद्मम् ॥ ३४
- मत्स्याङ्कुशारिदरकेतुयवाक्षत्रचैः संलक्षितारुणकराङ्घ्रितलाभिरामम् ।
 लावण्यसारसमुदायविनिर्मिताङ्गं सौन्दर्यनिन्दितमनोभवदेहकान्तिम् ॥ ३५
- आस्फारविन्दपरिपूरितवेणुरन्ध्रलोलत्कराङ्गुलिसमीरितदिव्यरागैः ।
 शैभैर्द्रवैः कृतनिविष्टसमस्तजन्तुसंतानसंनतिमनन्तसुखाम्बुराशिम् ॥ ३६
- गोभिर्मुखाम्बुजविलीनविलोचनाभिरूपोभरस्वलितमन्थरमन्दगाभिः ।
 दन्ताग्रदण्डपरिशिष्टतृणाङ्कुराभिरालम्बिवालपिलताभिरयाभिधीतम् ॥ ३७
- संप्रसृतस्तनविभूषणपूर्णनिधलास्याद्दक्षरितफेनिलदुग्धमुग्धैः ।
 वेषुमवर्तितमनोहरमन्दगीतदचोच्चकर्णपुङ्गवैरपि तर्णकैश्च ॥ ३८
- प्रत्यग्रभृङ्गमृदुमस्तकसंप्रहारसंरम्भभावनविलोलसुराग्रपातैः ।
 आमैर्दुरैर्वहुलसास्त्रगलैरुद्रग्रमुच्छैश्च बत्सतरवत्सवरीनिकायैः ॥ ३९
- हम्भारवधुभितदिग्वलयर्महद्भिरव्युसभिः पृथुककुञ्जरभारविचैः ।
 उत्तम्भितश्रुतिपुटीपरिपीतवंशध्वानामृतोद्धतविकासिविशालघोषैः ॥ ४०
- गोपैः समानगुणशीलवयोविलासवैशैश्च मूर्छितकलस्वनवेषुनीणैः ।
 मन्दोच्चतारपटुमानपरिविलोदवैल्लरीललितलास्यविधानदर्शैः ॥ ४१
- जङ्घ्यान्तपीयरकटीरतटीनिवद्धज्यालोलकिङ्किणिघटारणितरदग्निः ।
 मुग्धैस्तरधुनस्रकल्पितकान्तभूषणैरन्यक्तमधुवचनैः पृथुकैः परीतम् ॥ ४२
- अथ मुललितगोपसुन्दरीणां पृथुकचरीप(ष्ट)नितम्बमन्थराणााम् ।
 गुरुकुचभरभङ्गुरावलग्नविलिविजृम्भितरोमराजिभानाम् ॥ ४३

- तदतिरुचिरचारुवेणुवाद्यामृतरसपल्लविताङ्गजाङ्घ्रिपस्य ।
मुकुलविमलरम्यरुदरोमोद्गमसमलंकृतगात्रवल्लीणाम् ॥ ४४
- तदतिरुचिरमन्दहासचन्द्रातपपरिजृम्भितरागवारिराशेः ।
तरलतरतरङ्गभङ्गविमुद्गमकरघनश्रमविन्दुसंततानाम् ॥ ४५
- तदतिललितमन्दचिह्निचापच्युतनिशितेक्षणमारवाणवृष्ट्या ।
दलितसकलमर्मविह्वलाङ्गमविस्मृतदुःसहवेपथुव्यथानाम् ॥ ४६
- तदतिरुचिरवेषरूपशोभामृतरसपानविधानलालसानाम् ।
मणयसलिलपूरवाहिनीनामलसविलोलविलोचनाम्बुजाभ्याम् ॥ ४७
- विस्रंसत्कवरीकलापविगलत्फुल्लत्प्रसूनास्रव-
न्माध्वीलम्पटचञ्चरीकघटया संसेवितानां मुहुः ।
मारोन्मादमदस्वलन्मुगिरामालोलकाञ्च्युल्लस-
न्नीवीविश्रुतमानचीनसिचयान्तार्धिनितम्बत्विपाम् ॥ ४८
- स्वलितललितपादाम्भोजमन्दाभिधात-
च्छुरितमणितुलाकोट्याकुलाशामुखानाम् ।
चलदधरदलानां कुङ्कुमलक्ष्मलाक्षि-
द्वयसरसिरुहाणामुल्लसत्कुण्डलानाम् ॥ ४९
- द्राघिष्ठश्वसनसमीरणाभिताप-
प्रम्लानीभवदरुणौष्ठपल्लवानाम् ।
नानीपायनविलसत्कराम्बुजाना-
मालीभिः सततनिपेवितं समन्तात् ॥ ५०
- तासामायतलोलनीलनयनव्याकोशलीनाम्बुज-
स्रग्भिः संपरिपूजिताखिलतनुं नानाविलासास्पदम् ।
तन्मुग्धाननपङ्कजमविगलन्माध्वीरसास्वादिनीं
विभ्राणं प्रणयोन्मदाक्षिमधुहृन्मालां मनोहारिणीम् ॥ ५१
- ॥ गोपीगोपपशूनां वह्निःस्मरेद्यतोऽस्य गीर्वाणघटां विचाधिनीं विरिञ्चित्रिनयनशतमन्युपूर्विकां
स्तोत्रपराम् ॥ ५२
- तद्वक्षिणतो मुनिनिकरं दृढधर्मवाञ्छया समाम्नायपरम् ॥ ५३
- योगीन्द्रानय पृष्ठे मुमुक्षुमाणांसमाधिना तु सनकाद्यान् ॥ ५४
- सव्ये सकान्तानय यक्षसिद्धगन्धर्वविद्याधरचारणांश्च ।
सकिन्नरानप्सरसश्च मुहुर्याः कामार्थिनीर्नर्तनगीतवाद्यैः ॥ ५५
- शङ्खेन्द्रकुन्दधवलं सकललग्नं सौदामिनीततिपिशङ्गजटाकलापम् ।
तत्पादपद्मजगताममलां च भक्तिं वाञ्छन्तमुज्जिततरान्यसमस्तसङ्गम् ॥ ५६

नानाविधश्रुतिगुणान्वितसत्तरागग्रामत्रयीगतमनोहरमूर्च्छनाभिः ।

संप्रीणयन्तमुदिताभिरपि प्रभक्त्या संचिन्तयेन्नभसि शर्मा द्रुहिणप्रसूतम् ॥ ५७

इति ध्यात्वाऽऽत्मानं पटविशदधीर्नन्दतनयं

नरो कुर्वाणैर्वाधैर्वाधर्मप्रभृतिभिरनिन्द्योपहृतिभिः ।

यजेद्भूयो भक्त्या स्ववपुषि बहिष्ठैश्च विभवे-

रिति मोक्षं सर्वं यदभिलपितं भूसुरवराः ॥

५८

इति श्रीमहापुराणे पादो पातालखण्डे वैशाखमाहात्म्ये एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७३४६

अथ शततमोऽध्यायः ।

प्रपय ऊचुः—

भूयो वद महाभाग रामचारित्रमद्भुतम् । राममाहात्म्यसर्वस्वं भक्तानां प्रीतिदायकम् ॥ १

अश्वमेधकतुवरं कृत्वा दाशरथिर्यथा । महत्तो लोककृत्येषु शास्त्रकृत्येषु कोविदः ॥ २

सूत उवाच—

अयोध्यां गन्तुकामेन शंकरेण महात्मना । पार्वत्या सह देवेन उपितं शरयूतटे ॥ ३

मुनयस्ते समभ्येत्य शंकरं विश्वरूपिणम् । कश्यपाद्या महात्मानः पप्रच्छुरमितौजसम् ॥ ४

स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ सभार्यः कुत आगतः । किमागमनकृत्यं ते कं देशं गन्तुमुद्यतः ॥ ५

शंकर उवाच—

अहं शंभुरिति ख्यातो विप्रो हिमगिरिस्थितः । द्रष्टुं च राघवं गच्छे यम कार्यं महत्ततः ॥ ६

मामाहयति राजाऽसौ पुराणश्रवणे रतः । आगच्छन्तु भवन्तोऽपि राघवः परितुष्यति ॥ ७

ततः शिवस्ते मुनयो ययू रामदिदृक्षया । तानागतान्वसिष्ठस्तु ज्ञात्वा रामाय चोक्तवान् ॥ ८

[ततः सत्वरमुत्थाय निर्ययी सपुरोहितः । अर्घ्यपाद्यादिना सर्वान्पूजयामास तानृपीन्] ॥ ९

गृहराजं ततः सर्वान्प्रावेशयदर्दिदमः । प्रत्येकमासनं दत्त्वा स्वागतोक्त्याऽऽसनस्थितान् ॥ १०

क्रमेण रघुशर्किलः पूजयामास तान्कृपीन् । वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहाऽऽसनस्थितान् ॥ ११

श्रीराम उवाच—

अद्य मे सफलं जन्म प्राप्तमद्य तपःफलम् । अद्याभ्यासस्य विद्यानां फलकालोऽयमागतः ॥ १२

अद्य मे पितरस्तुष्टा राज्यं च सफलं मम । अद्य मे सफलं वृत्तमद्य मे सफलं धृतम् ॥ १३

एवं वदन्तं राजानं ब्राह्मणाः कश्यपादयः । ऊचुः प्रियतरं वाक्यं रामं राजीवलोचनम् ॥ १४

कृपय ऊचुः—

अयं शंभुर्द्विजः प्राप्तः सर्वशास्त्रविशारदः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ १५

कैलासवासी सततं तपसे कृतनिधयः । ब्रह्मणा ब्रह्मवर्चस्ते तुल्यो ब्रह्मविदां वरः ॥ १६

* मां नारदं प्रताप्यः । † यन्मिदं शततमः पाठः क. छ. द. च. छ. न. द. पुस्तकद्वयः ।

ब्रह्मवात्सल्ये प्रसादे शंकरोपमः । एवंविधो महातेजाः शंभुर्ब्राह्मणपुंगवः ॥ १७
 एतदशपुराणज्ञो मीमांसात्यायकोविदः । त्वद्वाक्यगौरवादेव प्राप्तोऽयं मुनिपुंगवः ॥ १८
 त्रयाऽऽदृतो मुनिवरः कैलासादागतः प्रभो । अतः पृच्छ महाभाग पुराणाख्यानमुत्तमम् ॥ १९
 तौकामा वयं प्राप्तास्त्वामद्य रघुनन्दन । अन्तं गतस्य वेदानां सर्वशास्त्रार्थवेदिनः ॥ २०
 सोऽश्रुतपुराणस्य न सम्यग्गतदर्शनम् ॥ २१

सूत उवाच—

एवमुक्तो रघुश्रेष्ठो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । प्रहर्षमतुलं लेभे पुराणश्रवणोत्सुकः ॥ २२

श्रीराम उवाच—

लेङ्गार्चनप्रकारं च लिङ्गमाहात्म्यमेव च । [महेशानाममाहात्म्यं पूजामाहात्म्यमेव च ॥ २३
 तमस्कारस्य माहात्म्यं दृष्टिमाहात्म्यमेव च । जलदानस्य माहात्म्यं धूपदानस्य सत्तम ॥ २४
 दीपगन्धादिदानस्य पुष्पमाहात्म्यमेव च] । नानाख्यानेतिहासानां कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ २५
 धर्मार्थकाममोक्षांश्च तदुपायांश्च सुव्रत । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो मुनिवरोत्तम ॥ २६

श्रीशंभुरुवाच—

राम राम महाबाहो पुण्यवानसि राघव । राज्यासक्तस्य ते जाता पुराणश्रवणे रतिः ॥ २७
 स्यान्महत्सेवया राम पुण्यतीर्थनिषेवणात् । सा जिह्वा या शिवं गायेत्तच्चित्तं यत्तदपि तम् ॥ २८
 तावेव केवलौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ । सुजन्यदेहमत्यर्थं तदेवाशेषजन्मसु ॥ २९
 यदेव पुलकोद्गाति(सि) हरेनामानुकीर्तनात् । कृतार्थोऽसि महाराज तत्प्रश्नानुगता मतिः ॥ ३०
 अनन्तरं समाजमुर्जाङ्घ्रिकाः सत्वरश्रमाः । तत्करात्पत्रिकां गृह्य+ पपाठ रघुसत्तमः ॥ ३१
 मनसाऽचिन्तयद्रामः कथमेतदभूदिति । रामं शंभुस्तदा प्राह देव्या ब्राह्मणवेपवान् ॥ ३२

शंभुरुवाच—

किं चिन्तयसि काकुत्स्थ मुनिष्वग्रे वसत्स्वपि । तद्वाक्यं राघवः श्रुत्वा पप्रच्छ मुनिपुंगवान् ॥ ३३

श्रीराम उवाच—

विभीषणः कथमसौ वद्धः शृङ्गलया नृभिः । मत्स्थापितं शिवं लिङ्गं दृष्ट्वा रामेश्वरं त्वहो ॥ ३४
 द्राविडैः कुटिलैर्दुष्टैरात्मना तदिचार्यताम् । विचार्य मुनिवर्यास्ते नेशास्तज्ज्ञानमुपलपतः ॥ ३५
 न जानीम इति प्राहू रामं रामस्तदाऽब्रवीत् । पुराणं वीक्ष्य विधिना तत्सर्वं द्यूत सत्तमाः ॥ ३६
 भवदज्ञानहेतुश्च विचार्यस्तदनन्तरम् । किं किं पुराणं प्रेक्ष्यं स्याद्दर्शनीयं तथैव किम् ॥ ३७
 प्रशस्तः कीदृशः श्लोकस्तदन्यः कीदृशो भवेत् । कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥ ३८
 पूजा च कीदृशैर्भक्तैः कार्या निर्णयदर्शने । इति रामस्य वचनं श्रुत्वा ते द्विजसत्तमाः ॥ ३९
 प्रत्युत्सवं रघुश्रेष्ठं चिन्ताव्याकुलमानसम् । न वक्तारो वयं राम वीक्ष्यतां तु पुराणवित् ॥ ४०
 तच्छ्रुत्वा राघवः शंभुं पप्रच्छ विनयान्वितः । सोऽपि तद्वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाच महामतिः ॥ ४१

शंभुरुवाच—

पुराणजीवी पूजार्हः स्वशारताध्ययनः शुचिः । मीमांसातत्त्वविज्ञानः श्रोत्रियोऽनृतद्रूपकः ॥ ४२

देवेषु च समस्तेषु समदृष्टिः शिवे रतः । शतरुद्रीयजापी च साक्षिकश्चातिवाचकः ॥	४३
यजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः । श्रीतालपत्रलिखितं देवलिल्प्यन्वितं शुभम् ॥	४४
वन्धाद्यंतिप्रचर्चयेद्युगलात्पणवाक्षरम् । प्रागूर्ध्वं रेखयोः प्रान्ते प्रणवस्याग्रयोजिका ॥	४५
रेखैका तु भवेदेव मकारस्तस्य पार्श्वतः । शिरोभागमुपक्रम्य सकोणाधःप्रलम्बिनी ॥	४६
आकारः स हि विज्ञेयः पट्टिकादक्षरेखया । वामे यद्वक्रविन्दू द्वाविकार इति कीर्तितः ॥	४७
तस्य वामशिरोरेखालम्बिन्या ई उदाहृतः । सर्वाक्षरे शिरोरेखा अवका प्रणवं विना ॥	४८
तस्यां तु लम्बरेखा स्यात्तदन्ते च लविववि(व)त् । उकारः स हि विख्यातो लविवद्वयतस्तद् ॥	४९
एवमन्यानि सर्वाणि ह्यक्षराण्याह भारती । लिप्याऽनयैव लिखितं पुराणं तु प्रशस्यते ॥	५०
ब्राह्मं पात्रं वैष्णवं च मार्तण्डं नारदेरितम् । मार्कण्डेयमथाऽऽग्रेयं कौर्मं वामनमेव च ॥	५१
गारुडं लैङ्गमाख्यातं स्कान्दं मात्स्यं नृसिंहकम् । तथैव गदितं राम पुराणं कापिलं तथा ॥	५२
वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते । शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च ॥	५३
भविष्यं चोपसंहानि त्वन्यानि च विवर्जयेत् । विमुच्य पुस्तके रज्जुं पीठे निक्षिप्य संस्कृतम् ॥	५४
धौतवस्त्रधरः स्नात्वा शुचिरक्रोधनोऽन्तरः । आदावात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा संकल्पमेव च ॥	५५
अङ्गुशं चाक्षसूत्रं च पात्रं पुस्तकमेव च । धारयन्तीं सितां ध्यायेत्प्रसन्नास्यां सरस्वतीम् ॥	५६
गोक्षीरसदृशाकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् । सहासवदनं शान्तं शुक्लाम्बरधरं शिवम् ॥	५७
हरिणं चाभयं चोर्ध्वबाहुयुग्मे किरीटिनम् । व्याख्यामुद्रा च दशेऽधो वामहस्ते(स्त) वरमदम् ॥	५८
नानारत्नविभूषाढ्यं गिरिजार्धभुजासनम् । बहुभिर्मुनिपुङ्खैस्तु ध्यायमानपदाम्बुजम् ॥	५९
मूर्तिमद्भिस्तथा वेदैः स्तूयमानं पुराणकैः । अन्यैः समस्तलोकैश्च संसेवितपदाम्बुजम् ॥	६०
ध्यात्वैवं पूजकः सम्पगादौ पूजां समाचरेत् । आपो वा इदमित्येतत्कलशस्याभिमघ्नम् ॥	६१
तज्जलं तु गृहीत्वाऽथ पात्रस्थमभिमन्त्रयेत् । तत्सद्रूपेति मन्त्रेण प्रशस्य प्रणवेन तु ॥	६२
आत्मानं सर्वपात्राणि तत आवाहयेदिति । यद्वागिति त्र्यृचं नैव भारतीपोदशार्चनम् ॥	६३
पुरुषमुक्तेन वा कुर्याद्वायव्या वा समर्चयेत् । अन्नमो भगवतेऽमुकपुराणायेति पुराणमर्चयेत् ॥	६४
काण्डादिति हि मन्त्रेण दूर्वामानीय पूजयेत् । अन्नमो भगवत्यै दूर्वायै, इति ॥	६५
सलोकपालपूजा स्यादथ कन्यार्चनं भवेत् ॥	६६
वत्सरात्पञ्चकावूर्ध्वं दशवर्षादथः शुभा । अनुत्पन्नरुतुर्वाऽपि तां प्रयत्नेन पूजयेत् ॥	६७
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपताम्बूलभूषणैः । पाठयेदप्यमुं मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ॥	६८
सत्यं हृदि प्रियं हृदि भगवति सरस्वति नमस्ते नमस्त इति।गायत्रीयानुक्रमार्थान्तुर्वायुगुप्तं तु कामयेत्	
संनिधौ पुस्तकस्याधः सहस्रपरमेष्ठ्युवा । दूर्वायुगमनयं दद्यात्तस्या हस्ते विचक्षणः ॥	६९
साऽपि सिपेतुस्तस्यार्थं शैलाक्रानयमन्त्रनु । विष्टज्य तां पुनर्दद्याच्छिवाभ्यां नम इत्यथ ॥	७०
पत्रयोर्मध्यमः श्लोकः कार्यसिद्धेर्दोहं सूचकः । पत्रपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि रात्रि ७१	
पत्रेऽपरे पठेच्छ्लोकं विविच्यार्थमुदीरयेत् । शनैः शनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्यास्येव शनैः शनैः ७२	
त्वेरेह न हि कृतेन्या कुप्यति त्वरया तु गीः । पटिकायास्तु पादं स्याद्वररा स्यात्ततोऽधिका ॥	
त्वरयेन्न च वक्तारं शतन्यांशमनु द्विनम् । विविच्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्थं च मानयेत् ॥ ७४	

प्रतीपं तं न(तत्र)वक्तव्यं विविच्य रघुनन्दन । यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ ॥ ७५
 पुस्तकस्थं च हित्वैव पूजकः स द्विजो यदि । तत्तथैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ॥ ७६
 दैवागतो हि स श्लोको देवं हि बलवत्तरम् । उपश्रुतिषु यद्वच्च नापराधो द्विजस्य तु ॥ ७७
 विस्मयो न च कर्तव्यो दैवस्य कुटिला गतिः । यत्तत्पदविपर्यासे पत्रे चोत्पन्नवारिणि ॥ ७८
 तमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयं तु पठेदतः । ततस्तृतीयं पाठ्यं स्यात्ततः कार्यविवेचनम् ॥ ७९
 अविसर्गान्तपूर्वास्ते (र्वस्तु) पवर्गेतरपञ्चमः । स्तुतिलिङ्गजितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥ ८०
 अध्यायादिः समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः । उक्तानुवचनं चैव ह्युपस्तुतमर्थे च ॥ ८१
 दग्धपत्रं नष्टलिपिः संद(दि)ग्धाक्षरमेव च । एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥ ८२
 प्रश्नो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रभेदतः । शान्तं च द्विविधं ज्ञेयमुत्पत्तिस्थितिवृद्धितः ॥ ८३
 तत्र शान्तं प्रशस्यं स्याद्वृत्तितं पूर्वलक्षणैः । कार्यभेदास्तु वर्ण्यन्ते केचिन्मत्प्रापयोगिनः ॥ ८४
 कस्यचित्कार्यमादाय कश्चित्पट्टा भवत्यपि । स करोति तदा प्रश्नं समेत्य स्मरतेऽत्र किम् ॥ ८५
 स पुनरप्यपि पत्रं तत्तस्मिन्पत्रं प्रशस्यते । अथवा तत्क्षमोपेतं वैराग्यं परमेव च ॥ ८६
 यतः कुतश्च दृष्टश्च स्तुतिपादकमेव(१) च । परिहृत्य परं चापि तस्मिन्नर्थे शुभप्रदः ॥ ८७
 मृतो गृह्णाति वार्गेधमिति प्रश्नः शुभप्रदः । त्रिवादे विजयप्रश्ने जयघोतकमिष्यते ॥ ८८
 सृष्टिर्पत्रश्च शस्ता स्यात्कूरायां क्लेशतो जयः । प्रशान्तायामुपायैस्तु मिश्रायां विद्वदो भवेत् ॥ ८९
 पुरादिवर्णनं यत्तु मध्यमं यदि चोत्तमम् । कलिसंभावनायास्तु शृङ्गारस्योपवर्णने ॥ ९०
 राज्यनिर्वाहचिन्तायां राज्यलिङ्गं शुभावहम् । यस्यापि यादृशं योग्यं विचार्य तादृशं बुधैः ॥ ९१
 स्तुतिवैराग्ययोः कार्यविलयः परिकीर्तितः । कार्याल्पसिद्धिः स्वलिते न च निर्वाहमुच्छति ॥ ९२
 तस्यान्यार्थस्यार्थभावो राम शान्तविचारणे । विसर्गान्तश्च पूर्वार्थविपर्यासौ भविष्यतः ॥ ९३
 संकल्पितान्यथाभावो ह्यध्यायस्य समापने । काण्डादेस्तु समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यविनाशनम् ॥ ९४
 तस्मादेतादृशे दोषे शकुनस्य विपर्ययः । क्षुते पुस्तकपाते च त्वाहते मस्तकादिषु ॥ ९५
 वक्ता वैमाननं याति ततः शकुननाशनम् । तस्मादेतादृशे दोषे शकुनं परिवर्जयेत् ॥ ९६
 उपमायां भवेद्राम कार्यभासो न वस्तुतः । संतानाम्भोऽन्यत्र चोक्ता सृष्टिर्मध्यफलप्रदा ॥ ९७
 स्तुतिः प्रशस्ता कुत्रापि गुणवक्ताऽपि निर्णये । विवाहे चोपधे दौने व्यवहारे कृपां तथा ॥ ९८
 यथार्था च स्तुती राम निर्वाहेऽपि न दूषणम् । अयथार्था स्तुतिर्या हि तत्र कार्यं न सिध्यति ॥ ९९
 अनुद्गार्यं तथा पद्ये पुराणादिहृदाहते(?) । पलायने देशभावे व्याधिसंभव एव च ॥ १००
 चौराद्यभिभवे तस्मिन्धोरं कार्यविनाशनम् । शान्तः स्याद्यदि चेत्प्रश्न इति प्राहुः पुराविदः ॥

श्रीरामचन्द्र उवाच—

अनुद्गार्यं कथं पद्यं पुराणज्ञो वदिष्यति । अनुक्तो न श्रुतः सम्यक्श्रोतृणामिति निश्चयः ॥ १०२
 तदुदाह्रियतां महामर्यादां विनाशकाम् । भागाबोधकमप्यत्र वक्तुमर्हसि पण्डित ॥ १०३

शंभुरुवाच—

मधूनि च मधुन्य

मधुनामधुनादर्थविपाणि च विपाणि च ॥

१०४

१३ अ. 'स्थितिवृद्धितः' । ४ अ. 'त प्रशस्त' । ५ अ. 'अर्थ किमि' । ६ अ. '१५ अ. पूर्वार्थवि' । १० अ. 'तान भो' । ११ अ. 'स्तुतिर्य' । १२ अ. 'वैवस्मि' । १५ अ. 'निधितः' ।

अबुद्धार्थस्त्वयं श्लोकः शकुने न हि शस्यते । रुते रुते रुते रोरौ रीरीरारररीरम् ॥ १०५
 एवं करोति शुद्धात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मततोऽतिथिः । भागवद्वद्वत्स्वयं श्लोकः शकुने न प्रशस्यते ॥ १०६
 एवमादीनि पद्यानि पुराणेषु रघूत्तम । सन्ति तेषां न च व्याख्या तत्पाठस्तु परं भवेत् ॥ १०७
 वक्तुः श्रोतुरवैगुण्यं व्रतेषु नियमेषु च । वेदवच्च पुराणानि न चिन्त्यानि कथं त्विति ॥ १०८
 त्रिरुक्तादिवशादर्थधीरप्यस्तु विचारतः । श्लोकार्थं प्रक्रियाश्चैव विचार्य परमार्थतः ॥ १०९
 बलवांस्तत्र हि श्लोकः प्रक्रियां तु ततो लघुः । वृथापत्रे वृथापासो दग्धपत्रे विनाशनम् ॥ ११०
 स्यादन्तरितनिर्वाहपत्रे कार्यविसूत्रता । शीर्णपत्रे व्यय(यः) प्रोक्तः प्रनष्टलिपिके तु वा ॥ १११
 वृथाक्षरे वृथापासः पुनरुक्ते पिसंविदे । उपमाने तु कार्यं तत्सिध्यति वा न सिध्यति ॥ ११२
 विलम्बेनाथवा सिद्धिरस्पष्टे चाक्षरे पुनः । कार्यं संशयमाप्नोति निर्दिष्टदिवसेऽपि ॥ ११३
 न प्रत्यहं निरीक्षेत पुराणशकुनं नृप । भुक्त्वोत्तिष्ठंस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥ ११४
 पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूर्जां विधाय च । प्रातःकाले परेषु च शकुने रघुनन्दन ॥ ११५
 पश्चात्निरीक्षणं कार्यं सद्यःकालमथापि वा । प्रक्रियादिविशेषेण विशेषं शकुनं वदेत् ॥ ११६
 शुभकार्येषु सर्वेषु म्रेतश्चाद्वादिवर्जनम् । दण्डप्रणयनं शापो देशानां च विपर्ययः ॥ ११७
 रक्षसां दुष्टसत्त्वानां शुद्धं प्राणि(ण)विहिंसनम् । दहनादेव निर्माणं वमनं करुणं हृदि ॥ ११८
 हासो वीभत्सता दुःखदुःस्वप्नभ्रमपापकाः । पटादिपूर्णं पीडा कलहो मरणं तथा ॥ ११९
 क्रूराणामागमश्चापि महतां भयमेव च । एवमाद्यास्तथा चान्याः प्रक्रियास्तु विवर्जयेत् ॥ १२०
 श्रियः प्राप्तिविचारे तु राजसृष्टिः सुखावहा । ग्रहाणामुदयो रोगशान्तिरप्यत्र शस्यते ॥ १२१
 किमत्र बहुनोक्तेन तत्तद्योगं विचारयेत् । सर्वेषु च पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥ १२२
 वैष्णवं केचिद्विच्छन्ति रामायणमथापरे । सत्यादिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥ १२३
 स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चाप्यता । किं तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं नैव केनचित् ॥ १२४
 सदाचारविहीनेन पूजितं यदि चेद्भवेत् । तदाऽशुभमिवाऽऽयाति शकुनं नैव सिध्यति ॥ १२५
 सर्वाचारसमोपेते शाखावन्धे यथा वृषः ॥ १२६

सूत उवाच—

इत्थं शंभुद्विजेनाथ बोधितो राघवस्तदा । विभीषणपरीक्षायां शकुनायोपचक्रमे ॥ १२७
 वसिष्ठं सर्वतत्त्वज्ञं पुराणेषु विशारदम् । वभाषे राघवो वाक्यं पुराणं वीक्ष्यतामिति ॥ १२८
 वसिष्ठोऽप्याह रामं तं मुनेश्चामुष्य संनिधौ । वक्तुं निरीक्षितुं रामं न शक्तिर्मम विद्यते ॥ १२९
 शंभुं प्राह ततो रामो मुनिसंभक्षिताननम् । भयन्तोऽपि हि तत्त्वज्ञाः पुराणेषु विशारदाः ॥ १३०
 तद्वदन्तु पुराणस्थं शकुनं मम कार्यतः । तथेति शंभुरुक्त्वा तु शुचिर्भूत्वाऽर्चकोऽभवत् ॥ १३१
 स्कान्दमभ्यर्च्य विधिवत्प्रश्रं कृत्येति तत्त्वतः । स किं शृण्वत्या वदो मम भक्तो विभीषणः ॥ १३२
 अमी दृष्टास्तदा श्लोकास्त्रय आदेशकास्त्रिधा ॥ १३२

वद्ध्वा सत्तुद्रं स तु राघवेन्द्रो रुरोष गुप्तां क्षणदाचरेन्द्रान् ।

योद्धुं समागत्य समाधुत्ते उरुपुरस्थास्त्वतिकायमुल्पाः ॥ १३३

प्रतीपं तं न(तन्न)वक्तव्यं विविच्य रघुनन्दन । यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ ॥ ७५
 पुस्तकस्थं च हित्वैव पूजकः स द्विजो यदि । तत्तथैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ॥ ७६
 दैवागतो हि स श्लोको देवं हि बलवत्तरम् । उपश्रुतिषु यद्वच्च नापराधो द्विजस्य तु ॥ ७७
 विस्मयो न च कर्तव्यो देवस्य कुटिला गतिः । यत्तत्पदविपर्यासे पत्रे चोत्पन्नवारिणि ॥ ७८
 तमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयं तु पठेदतः । ततस्तृतीयं पाठ्यं स्यात्ततः कार्यविवेचनम् ॥ ७९
 अविसर्गान्तपूर्वास्ते (र्वस्तु) पवर्गंतरपञ्चमः । स्तुतिलिङ्गजितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥ ८०
 अध्यायादिः समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः । उक्तानुवचनं चैव ह्युपस्तुतमर्थे च ॥ ८१
 दग्धपत्रं नष्टलिपिः संद(दि)ग्धाक्षरमेव च । एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥ ८२
 प्रश्नो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तज्ञानप्रभेदतः । शान्तं च द्विविधं ज्ञेयमुत्पत्तिस्थितिद्वन्द्वितः ॥ ८३
 तत्र शान्तं प्रशस्यं स्याद्व्यसितं पूर्वलक्षणैः । कार्यभेदास्तु वर्ण्यन्ते केचिन्मर्त्योपयोगिनः ॥ ८४
 कस्यचित्कार्यमादाय कश्चित्प्रष्टा भवत्यपि । स करोति तदा प्रश्नं समेत्य स्मरतेऽत्र किम् ॥ ८५
 स पुनर्धार्य पत्रं तत्तस्मिन्पत्रं प्रशस्यते । अथवा तत्क्षपोपेतं वैराग्यं परमेव च ॥ ८६
 यतः कुतश्च दृष्टश्च स्तुतिपादकमेव(?) च । परिहृत्य परं चापि तस्मिन्नर्थे शुभप्रदः ॥ ८७
 मृतो यद्वांति वार्गेधमिति प्रश्नः शुभप्रदः । त्रिवादे विजयप्रश्ने जयद्योतकमिष्यते ॥ ८८
 सृष्टिरप्यत्र शस्ता स्यात्कूरायां क्लेशतो जयः । प्रशान्तायामुपायैस्तु मिथ्यायां विद्मरो भवेत् ॥ ८९
 पुरादिवर्णनं यच्च मध्यमं यदि चोत्तमम् । कलिसंभावनायास्तु शृङ्गारस्योपवर्णने ॥ ९०
 राज्यनिर्वाहचिन्तायां राज्यलिङ्गं शुभावहम् । यस्यापि यादृशं योग्यं विचार्य तादृशं बुधैः ॥ ९१
 स्तुतिवैराग्ययोः कार्यविलयः परीकीर्तितः । कार्याल्पसिद्धिः स्वलिखिते न च निर्वाहमृच्छति ॥ ९२
 तस्यान्यार्थस्यान्यभावो राम शान्तविचारणे । विसर्गान्तश्च पूर्वार्धविपर्यासौ भविष्यतः ॥ ९३
 संकल्पितान्यथाभावो ह्यध्यायस्य समापने । काण्डादेस्तु समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यविनाशनम् ॥ ९४
 तस्मादेतादृशे दोषे शकुनस्य विपर्ययः । क्षुते पुस्तकपाते च त्वाहते मस्तकादिषु ॥ ९५
 वक्ता वैमाननं याति ततः शकुननाशनम् । तस्मादेतादृशे दोषे शकुनं परिवर्जयेत् ॥ ९६
 उपमायां भवेद्राम कार्याभासो न वस्तुतः । संतांनाम्भान्यत्र चोक्ता सृष्टिर्मध्यफलप्रदा ॥ ९७
 स्तुतिः प्रशस्ता कुत्रापि गुणवक्ताऽपि निर्णये । विवाहे चौपधे दीने व्यवहारे कृपौ तथा ॥ ९८
 यथार्था च स्तुती राम निर्वाहोऽपि न दूषणम् । अयथार्था स्तुतिर्या हि तत्र कार्यं न सिध्यति ॥ ९९
 अबुद्धार्थे तथा पथे पुराणादिहृदाहते(?) । पलायने देशभावे ज्याधिसंभव एव च ॥ १००
 चौराद्यभिभवे तस्मिन्पत्रे कार्यविनाशनम् । शान्तः स्याद्यदि चेत्प्रश्न इति प्राहुः पुराविदः ॥

श्रीरामचन्द्र उवाच—

अबुद्धार्थस्त्वयं श्लोकः शकुने न हि शस्यते । हते हते हते रोरौ रीरीरारररीरम् ॥ १०५
 एवं करोति शुद्धात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मत्वोऽतिथिः । भागवबुद्धस्त्वयं श्लोकः शकुने न प्रशस्यते ॥ १०६
 एवमादीनि पद्यानि पुराणेषु रघूत्तम । सन्ति तेषां न च व्याख्या तत्पाठस्तु परं भवेत् ॥ १०७
 वक्तुः श्रोतुरवैगुण्यं व्रतेषु नियमेषु च । वेदवच्च पुराणानि न चिन्त्यानि कथं त्विति ॥ १०८
 त्रिरुक्तादिवशादर्थधीरप्यस्तु विचारतः । श्लोकार्थं प्रक्रियाश्चैव विचार्य परमार्थतः ॥ १०९
 बलवांस्तत्र हि श्लोकः प्रक्रियां तु ततो लघुः । वृथापत्रे वृथायासो दग्धपत्रे विनाशनम् ॥ ११०
 स्यादन्तरितनिर्वाहपत्रे कार्यविसृजता । शीर्णपत्रे व्यय(यः) प्रोक्तः प्रनष्टलिपिके तु वा ॥ १११
 वृथाक्षरे वृथायासः पुनरुक्ते विसंविदे । उपमाने तु कार्यं तत्सिध्यति वा न सिध्यति ॥ ११२
 विलम्बेनाथवा सिद्धिरस्यष्टे चाक्षरे पुनः । कार्यं संशयमामोति निर्दिष्टविवसेष्वपि ॥ ११३
 न प्रत्यहं निरीक्षेत पुराणशकुनं नृप । भुक्तवोत्तिष्ठंस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥ ११४
 पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूर्वां विधाय च । प्रातःकाले परेद्युश्च शकुने रघुनन्दन ॥ ११५
 पश्चात्त्रिरीक्षणं कार्यं सद्यःकालमथापि वा । प्रक्रियादिविशेषेण विशेषं शकुनं वदेत् ॥ ११६
 शुभकार्येषु सर्वेषु प्रेतश्चाद्धादिवर्जनम् । दण्डप्रणयनं शापो देशानां च विपर्ययः ॥ ११७
 रक्षसां दुष्टसच्चानां शुद्धं प्राणि(ण)विहिंसनम् । वहनादेव निर्माणं वमनं कर्हणं हृदि ॥ ११८
 हासो वीभत्सता दुःखदुःस्वप्नभ्रमपापकाः । पटादिपूर्णनं पीडा कलहो मरणं तथा ॥ ११९
 क्रूराणामागमथापि महतां भयमेव च । एवमाद्यास्तथा चान्याः प्रक्रियास्तु विवर्जयेत् ॥ १२०
 श्रियः प्राप्तिविचारे तु राजशृष्टिः सुखावहा । ग्रहाणामुदयो रोगशान्तिरप्यत्र शस्यते ॥ १२१
 किमत्र बहुनोक्तेन तच्चद्योगं विचारयेत् । सर्वेषु च पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥ १२२
 वैष्णवं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे । सत्यादिसर्वदोषाणां वैष्णवं नैव दोषता ॥ १२३
 स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चाल्यता । किं तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं नैव केनचित् ॥ १२४
 सदाचारविहीनेन पूजितं यदि चेद्भवेत् । तदाऽशुभमिवाऽऽयाति शकुनं नैव सिध्यति ॥ १२५
 सर्वाचारसमोपेते शाखावन्धे यथा वृषः ॥ १२६

सूत उवाच—

इत्थं शंभुद्विजेनाथ बोधितो राघवस्तदा । विभीषणपरीक्षायां शकुनापोषचक्रमे ॥ १२७
 वसिष्ठं सर्वतत्त्वज्ञं पुराणेषु विशारदम् । वभाषे राघवो वाक्यं पुराणं वीक्ष्यतामिति ॥ १२८
 वसिष्ठोऽप्याह रामं तं मुनेश्वामुष्य संनिधौ । वक्तुं निरीक्षितुं रामं न शक्तिर्मम विद्यते ॥ १२९
 शंभुं प्राह ततो रामो मुनिसंमोक्षताननम् । भवन्तोऽपि हि तच्चक्राः पुराणेषु विशारदाः ॥ १३०
 तद्वदन्तु पुराणस्थं शकुनं मम कार्यतः । तथेति शृणुस्त्वतां तु शुचिर्भूत्वाऽर्चकोऽभवत् ॥ १३१
 स्कान्दमभ्यर्च्य विधिवत्पञ्च कृत्वेति तत्ततः । स किं शृङ्खलया बद्धो मम मक्तो विभीषणः ॥ १३२
 अमी दृष्टास्तदा श्लोकास्त्रय आदेशकान्निवा ॥

यदेध्यातुं स तु राघवेन्द्रो रुराघ गुप्तां क्षणदाचरेन्द्रान् ।
 योद्धुं समागत्य च

पुनःपुरस्यास्तवतिक्रायमुख्याः ॥

१३३

१ क. न. 'ते रीरीरीरीरी रीरीरिम् । २ अ. परमः

'न सदितस्तप । ह' । स. ड. 'न वपन हृदि । ह' । ६ अ. 'भयमाम' गतुं ह' । ४ अ. 'के तथा । न' . . .

अट्टशूला जनपदाः शिवशूला द्विजास्तथा । प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥१३४॥
 एवं स्तुतो महेशस्तु देवताः प्राह वै शिवः । मोचयिष्ये भवत्पत्नीर्महामुरनिरोधिताः ॥ १३५॥
 श्लोकत्रयं निरीक्ष्याथ वन्यनिश्चयमुक्तवान् । मोचनं त्वरया राम भविष्यति न संशयः ॥ १३६॥
 इति श्रुत्वा मुनेर्वीक्ष्यं रामः समुनिवानरः । कर्तुं विनिर्ययो शीघ्रं विभीषणगवेपणम् ॥ १३७॥
 श्रीरङ्गनामनगरं त्वरया प्रविवेश ह । रामं ते पूजयामासुः पार्थिवास्तत्र ये स्थिताः ॥ १३८॥
 पूजितस्तानुवाचाथ क स्थितोऽसौ विभीषणः । देव श्रीराम न वयं जानीमस्तु कथामिमाम् ॥
 प्रेययामास काकुत्स्थो वानरान्सर्वतोदिशम् । ततो गत्वा कपिवरा दृष्टवन्तो न वै वत ॥ १४०॥
 अथ रामो मुनिं प्राह शंभुं पश्चाद्ददस्व मे । तथेति रामसहितो मुनिः शंभुर्द्विजान्वितः ॥ १४१॥
 दर्शयेति तथैवेति विमघोपं जगाम सः । पृष्ठास्तत्र द्विजास्तेऽपि दर्शयामासुरर्चिताः ॥ १४२॥
 अन्तर्भूमिगृहे बद्धं राक्षसं बहुशृङ्गलैः । अथाऽऽह राघवो विप्राः किमनेन कृतं त्विति ॥ १४३॥
 तैरुक्तं ब्रह्महत्येति वृद्धब्राह्मणसंज्ञितः । द्विजोऽतिपार्थिकः कश्चिदेकान्ते प्रवयाः कुशः ॥ १४४॥
 ध्यानायोपवने तस्यौ तत्र गत्वा विभीषणः । पादेनाधर्षयाद्विभं स विप्रोऽप्यतिचूर्णितः ॥ १४५॥
 पदमेकमतो गन्तुं न शशाक विभीषणः । अस्माभिस्ताडितो वृषो न ममार वधैरपि ॥ १४६॥
 अतो राम वधित्वैनं पापात्मानं वृषीभव । रामः संशयमापन्नो विमानिदमुवाच ह ॥ १४७॥

श्रीराम उवाच—

वरं ममैव मरणं मद्भक्तो हन्यते कथम् । राज्यमायुर्मया दत्तं तथैव स भविष्यति ॥ १४८॥
 भृत्यापराधे सर्वत्र स्वामिनो दण्ड इष्यते । रामवाक्यं द्विजाः श्रुत्वा विस्मयादिदमभुवन् ॥१४९॥

द्विजा ऊचुः—

न *पट्ट(व)वद्धमरणं भो राम मुनिसंमतम् । वसिष्ठादिमुनीन्द्रैस्तैर्विचारं कुरु यद्वितम् ॥ १५०॥
 रामपृष्ठा मुनिवराः प्रायश्चित्तमथोचिरे । अज्ञानब्रह्महत्या तु प्रायश्चित्तैरपोह्यते ॥ १५१॥
 इयमज्ञानतो हत्या प्रायश्चित्तमपेक्षते । गवां च त्रिशतं पापं ददातु स विभीषणः ॥ १५२॥
 वन्यकाश्चापि ते विप्रास्तथेत्युचुः परस्परम् । मोचयिष्याम त(स्त)द्रक्षःप्रायश्चित्तं करोतु सः १५३॥
 विमुच्य राक्षसं विप्रा राघवाय न्यवेदयन् । रामोऽपि नाभिभापेत् प्रासङ्गिकमभापत् ॥ १५४॥
 स्नात्वा पृष्ठा मुनीन्कुदान्प्रायश्चित्तमतः परम् । द्विजानुमतितः पापी यामुपैष्यतु राक्षसः ॥१५५॥
 श्रुत्वेति राघववचो राक्षसः पापसंयुतः । प्रायश्चित्तमृषिप्रोक्तं कृत्वा राममथाभ्यगात् ॥ १५६॥
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा ननाय रघुनन्दनम् । रामस्तं प्रहसन्वाक्यमिदमाह सभान्तरे ॥ १५७॥

श्रीराम उवाच—

अद्यप्रभृति पौलस्त्य विमृश्य कुरु यद्वितम् । अस्माकं त्वत्कृते रक्षः प्रयासोऽयमभूद्यतः ॥ १५८॥
 कृपालुर्भव सर्वत्र भृत्यो मम यतो भवान् । अथ ते मुनयः सर्वे निश्चितार्थे रघूत्तमे ॥

ऊचुरस्माकमज्ञानं कथं शीघ्रमुपागतम् ॥

श्रीशंभुरुवाच—

विप्रावज्ञानतो विप्रा अज्ञानं 'ना समेप्यति ॥ ...णाण च विपाणि च ॥

ऋषय ऊचुः—

त्रेतायुगेऽभिरामोऽसौ पुराणानि च कृत्स्नशः । द्वापरान्ते भारतं च कथमेतद्धि युज्यते ॥ १६१

सूत उवाच—

पुराणानि तथाऽप्येवं सन्ति तन्नामकानि तु । व्यासेरितानि त्वद्यैव पुराणानि च नान्यथा ॥

अद्यापि च विधानं तत्पुराणश्रवणे फलम् । महाभारतमप्यत्र शकुनाय विशिष्यते ॥ १६३

आदिपर्वकमभ्यर्च्य निरीक्षेत विनिश्चयम् । अथवा सर्वपर्वणि प्रशस्तान्यर्थनिर्णये ॥ १६४

श्लोकादिलक्षणं सर्वं पूर्वोक्तं तदिहापि तु । श्लोकानामन्वयादेकस्तात्पर्यादथवाऽपरः ॥ १६५

अर्थः संप्रतिपद्येत तात्पर्यं तत्र गृह्यते । अर्थोदेव हि सर्वत्र वस्त्वादेस्तु निरूपणम् ॥ १६६

यत्रार्थो दृश्यते तत्र स धातुः समुदाहृतः । अत्रार्थोदेव शब्दानां न मिथ्यैव निरूपणम् ॥ १६७

तस्मात्सर्वत्र तात्पर्यं ग्रहीतव्यं मनीषिभिः ॥ १६७

इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे शिवरायवसवादे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७५१३

अथैकाधिकशततमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

अतः परं महाभाग किं चकार स राघवः । मुनयस्ते महात्मानः किमकुर्वन्ततः परम् ॥ १

सूत उवाच—

रामचन्द्रे सुखासीने विभीषणकपीश्वरे । शंभुपूजुर्मुनिवराः कथां पुण्यां वदस्व नः ॥ २

तेषामाकर्ण्य तद्वाक्यं पार्वतीमाह शंकरः । इदं कस्यापि विप्रस्य गृहं परमशोभनम् ॥ ३

रम्योपवनवापीभिर्वोरुद्भिरुपशोभितम् । कूजन्मधुकरश्रेण्या बाहूतकुसुमायुधम् ॥ ४

मध्याह्नसंध्यामारोदुमिव सूर्यः प्रवर्तते । गच्छ वापीजलस्नातौ परिधाय सुवाससी ॥ ५

मृगनाभिसमुद्रपृष्ठघनसारसुचन्दनम् । आलिप्य सल्लकीदामगूढधम्मिल्लसंयुतौ ॥ ६

अनल्पघनसारं तु ताम्बूलं प्रतिष्ठादितम् । आस्वाद्य माद्यन्मुदितौ यत्र धारागृहे शुभे ॥ ७

मयूरनादवज्रहले वह्निर्धुरगीतकैः । शय्यायामास्तृतायां च परस्परमु(सु)खस्थितौ ॥ ८

विशालस्मितरक्तौष्ठमाननं चुम्बितं यदि । संसारफलमाघ्रातपावयोस्तु भविष्यति ॥ ९

इतीरितमथ श्रुत्वा कुपिता मुनयस्तु तम् । उक्तं वा सुशुभं वाक्यमस्मासु किमिदं त्वया ॥ १०

प्रवलायः भियाशक्तिः कृतो(?) नो मद्वचः कृतम् । अथ कोपपराच्छंभोराननात्परमाद्भुता ॥ ११

ज्वाला विनिर्गता साऽपि करालवदनाऽभवत् । कस्यचित्तु मुनेर्भार्यायाससादाथ सत्वरम् ॥ १२

पलायनपरा चाऽऽसीद्रामं दृष्ट्वा च बिभ्रती । रामोऽपि ब्राह्मणो शूद्रां योचयामीत्यभाषत ॥ १३

जगाम पुष्पकेनैव ध्रुवमुक्तिं पुनः पुनः । वाणं च धनुषा योक्तुं न च सस्मार राघवः ॥ १४

वदध्वौ सल्लभ्यतनानि च । पुराणि च विचित्राणि दृष्ट्वा रामं न चास्मरत् ॥ १५

योद्धुं समागत्य समायुक्तौ स्मिन् । दृष्ट्वाऽथ राघवः शूलं गृह्यमार्गसमाकुलम् ॥ १६

१ क. म. 'ते रीतीरीरीरि रीरीरिरम् । २ अ. परमार्थवत् । ३ झ.

'न ददितस्तप । हा' । रा. द. 'न यपन हदि । हा' । ६ अ. 'भगवायैति । ७ ट.

विप्रयोपिन्महाभागाः क्व गता वदत द्विजाः । इतो गतेति ते प्रोचुस्तमोभामं गिरिरिति ॥ १७
 रामो विवर्णवदनः कष्टमित्यभिचिन्तयन् । अथ शंभुर्महातेजाः प्रकाशमतुलं ददौ ॥ १८
 तत्प्रकाशप्रभावेन रामः कृत्यां ययावन् । तमोमयी महाभूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ १९
 आब्रह्माण्डकटाहान्ता शतयोजनकोटितः । महारजतभूमिश्च तमोमध्ये व्यवस्थिता ॥ २०
 तत्र नारायणपुरं सूर्यकोटिसमप्रभम् । सराममुनिवर्षास्तु तं दृष्ट्वा विस्मयं ययुः ॥ २१
 किमेतदिति चाऽऽचिन्तय नः प्रवेशः कथं भवेत् । किमेष प्रलयाग्निः स्यान्मायया परमात्मनः ॥ २२
 किं वा नो मरणं त्वद्य उत श्रेयो भविष्यति । इति चिन्ताकुलेष्वेव सरामेषु मुनिष्वथ ॥ २३
 शंभुराह कृणुष्वद्य राघवैतद्वदामि ते । प्रकल्पिता मया माया न कृत्या चैतदद्भुतम् ॥ २४
 नारायणीयमेतत्तु परमं धाम भास्वतम् । उष्णशीताद्यविच्छेद्यं ज्ञानगम्यं न चाधुपम् ॥ २५
 तत्तु पूजयतश्चोर्ध्वं पश्य ब्रह्मपुरोगमान् । दिक्षु सर्वास्तु च मुनीन्पश्य पूजयतोऽमलान् ॥ २६
 चतुरः पश्य वेदास्तु स्तुवतः परमं पदम् । योगिनः सनकाद्यास्तु योगमास्थाय यत्नतः ॥ २७
 ध्यायन्ति परमं तेजस्तदिदं पश्य राघव । अयं च रोमशं पश्य प्रदक्षिणमस्त्रिकाः ॥ २८
 कुर्वाणं कोटिकोटीश्च बालसिल्यान्मुनीश्वरान् । लक्ष्म्यादिसर्ववनितापूज्यमानं परं पदम् ॥ २९
 साकारं च निराकारं ब्रह्म यत्परिकीर्तितम् । अज्ञानिनो न पश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ३०
 शंभुवाक्यादतः सर्वे पूजयामासुरच्युतम् । गिरिकर्णां च तुलसीं शल्लुकं मारुतं तथा ॥ ३१
 नीलोत्पलैरम्बुजैश्च कृष्णास्फुटजलेरपि । पूजयन्तो महात्मानो महात्मानं जनार्दनम् ॥ ३२
 नारदं खेड्य ददृशुर्जटिलं सविपश्चिकम् । नारायणपदाद्योपं लम्बकूर्चोपवीतिनम् ॥ ३३
 स चापि मनसा दध्यौ क एष इति नारदः । संपद्यातः प्रभोः पादे शंभोरानन्दनिर्भरे ॥ ३४
 शैवीं पञ्चाक्षरीं विद्यां जगत्प मनसा मुनिः । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि जन्माद्य सफलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मादिवन्यं चागम्यं ज्ञातवानस्मि ते पदम् । नारदं तमथ ग्राह्यं शंभुर्मेवं वदेति हि ॥ ३६
 यथा च मां न जानन्ति तथा मे कुरु वर्तनम् । गच्छ श्रीर्षं हरिं शूहि ममाऽऽगमनमल्पतः ॥ ३७
 अथ स त्वरया गत्वा सर्वं वाऽऽज्ञापयद्भरिम् । अथ स त्वरया विष्णुरादायार्घोदिकं शुभम् ॥ ३८
 कमलासहितो योगी(गि)कोटिकोटिसमावृतः । निर्ययौ नारदं हस्ते गृहीत्वा गरुडध्वजः ॥ ३९
 नमो नमो नमोऽस्त्वस्मै शंकरायेत्युदीरयन् । अर्घपाद्यादिना सर्वान्पूजयामास केशवः ॥ ४०
 प्रावेशयदभेयात्मा नारायणपुरं शुभम् । गृहराजे ततः स्थित्वा नारायण उवाच ह ॥ ४१
 नारायण उवाच—
 कथमेते समायाताः कोऽयं राजा महायशाः । अमानुषप्रवे(दे)शोऽयं ब्रह्मादेरप्यगोचरः ॥ ४२
 शंभुरुवाच—
 मुनिवेपा यथा प्राप्ता वयमेते नृपस्तथा । तवांशो नृपतिश्चायं रामचन्द्रः प्रतापवान् ॥ ४३
 एनां संवीक्षितुं पत्नीं तव केशव का क्षतिः । नारायणस्तथेत्युक्त्वा प्रविशेत्साह राघवम् ॥ ४४
 अथ प्रविश्य भवनं लक्ष्मीं वीक्ष्य नमस्य च । विनयावनतो भूत्वा वाक्यमाह सुवार्तिणीम् ॥ ४५
 श्रीराम उवाच—
 कृतार्थोऽस्मि न संदेहो वद त्वं किं तु मन्यसे ॥ ४६

श्रीदेव्युवाच—

त्वं युवा कामकृष्टश्च रूग्णवानसि राघव । सीता सा चारुसर्वाङ्गी तव पत्नी तया भवान् ॥ ४७
 वियुक्तोऽसि पुरा वाऽऽसीदतीव विरहाकुलः । ममापि वद सर्वं तदथवा न च लेप्स्यसि ॥ ४८
 सहासान्यथ वाक्यानि यूनां चित्तहराणि च । श्रुत्वा तु तानि सर्वाणि रामभद्रो यतात्मवान् ४९
 निर्गन्तुं काङ्क्षते तत्र त्वानम्य तन्मुखाम्बुजम् । स्मरवाणेन पद्मेन संपीड्य रघुशेखरम् ॥ ५०
 अन्वेव निर्ययौ देवी पद्मा पद्मवनप्रिया । एकपत्नीव्रतं ज्ञात्वा रामं ते समुपागमन् ॥ ५१
 अथ वेपितसर्वाङ्गं स्वल्पपदगातं नृपम् । शिवनारायणौ दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतौ ॥ ५२
 अहोऽस्य द्रढिमा चित्ते मायिनोऽप्यवशात्मनः । धैर्यं पश्येह नियतं तेन रामः सुकीर्तिमान् ॥ ५३
 सर्वतः शिव्येवास्य नाशिवं विद्यते क्वचित् । अथ रामो वचः माह गच्छेऽहं भगवन्ममो ॥ ५४
 अनुज्ञातोऽथ हरिणा पुष्पकेण स राघवः । समुनिः सहशंभुश्च सहनारायणौ ययौ ॥ ५५
 लोकालोकं गतः शीघ्रं ततः स्वाद्दुर्धि गतः । ततो द्वीपसमुद्रांश्च जम्बूद्वीपं पुनर्गतः ॥ ५६
 भरद्वाजाश्रमपदे तस्थिबान्धौतमीतटे । अथ स्नात्वा महानद्यां भरद्वाजो मुनीश्वरः ॥ ५७
 शिष्यैः परिवृतः श्रीमान्पुष्पकं दृष्ट्वान्मुनिः । तत्र रामं महाबाहुं शिवनारायणावृषीन् ॥ ५८
 यथावत्पूजयित्वा तु तानुवाच महामुनिः । ममाऽऽश्रमपदे यूयं भोक्तुमर्हथ सत्तमाः ॥ ५९
 रामस्तु मुनिवाक्येन तथेत्याह कथंचन । अथ स्नात्वा महानद्यां कृत्वा देवादितर्पणम् ॥ ६०
 भोक्तुकामं तथा रामं वसिष्ठो वाक्यमुक्तवान् । धर्मत्यागो भवेद्राम न श्राद्धं क्रियते यदि ॥ ६१

राम उवाच—

अमायां ग्रहणे तीर्थं व्यतीपाते च संक्रमे । व्यतीर्तं यदि चेच्छ्राद्धं भगवन्क्रियते पुनः ॥ ६२
 नित्यश्राद्धं पुनर्नैव कुर्यादिति वचस्तव । यथा ममैव मातृणां मरणे समुपस्थिते ॥ ६३
 आशौचे च समायाते नित्यश्राद्धं न वै कृतम् । व्यतीपातादिकालेषु कृतं तु वचनाच्च ॥ ६४

वसिष्ठ उवाच—

एते हि मुनयः सर्वे तथा शंभुरयं द्विजः । एतन्मुखादशेषेण निर्णयस्तु भविष्यति ॥ ६५
 सह सर्वे विनिश्चित्य मुनयः शंभुमुवन् । वदास्माकमशेषं त्वं द्विजवर्य महानसि ॥ ६६

शंभुरुवाच—

त्यक्तव्यं यद्य वै श्राद्धं पुनः कार्यमथैव च । सूतके समनुभासे विघ्नेषु च वदान्यहम् ॥ ६७
 मासिकान्युदकुम्भानि श्राद्धानि प्रसवेषु च । प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं सूतकानन्तरं विदुः ॥ ६८
 त्यक्तान्यन्यानि यावन्ति सूतके विघ्नसंभवे । अनन्तरं हि कार्याणि सर्वाणि च न संशयः ॥ ६९
 मासिकानि समस्तानि श्राद्धं प्रत्याब्धिकं तथा । सूतकानन्तरं कार्यं विघ्नेऽन्यस्मिन्पतौऽन्यथा ७०
 एकादश्यां कृष्णपक्षे कर्तव्यं शुभमिच्छता । तत्र व्यतिक्रमे हेतावमायां क्रियते तु तत् ॥ ७१
 यथोत्तरदिनेष्वेव कर्तव्यं धृगविघ्नतः । कृष्णपक्षे त्वमायां तु कर्तव्यं राम नो कृतम् ॥ ७२
 मृताहस्य यदा मासो न ज्ञायेत कथंचन । मार्गशीर्षेऽथवा माघे श्राद्धं तद्विघ्ने स्मृतम् ॥ ७३
 यदा तु वासराज्ञानं मांसज्ञानमथैव च । अमायामेव तन्मासे श्राद्धं सांवत्सरं भवेत् ॥ ७४

दिनमासापरिज्ञाने भोषितस्य मृतस्य च । तत्तिथ्यां तद्दिनं ग्राह्यं [*तत्राज्ञानं यदा भवेत् ॥ ७५
 अश्विनामा च मार्गामा माघामा च दिनत्रयम् । तत्र वाऽन्यतमं ग्राह्यं] दिनमासाप्रतीतितः ॥ ७६
 वृद्धीयं+ सर्वस्यमंत(?)प्रेतश्राद्धानुमासिकम् । नित्योदकुम्भश्राद्धं च मासे स्युरधिकेऽपि च ॥ ७७
 ग्रहणे पुत्रजन्मादौ कर्मण्यपि च शान्तिके । संकल्पिते च सर्वस्मिन्नाधिमामे(सो) न दुष्यति ७८
 रोगी यदा मनुष्यः स्याच्छ्राद्धकर्मण्युपस्थिते । भार्या वा भ्रातरं वाऽपि शिष्यं चापि नियोजयेत् ॥
 तस्य भावे न हानिः स्यात्कर्मणः श्राद्धसंज्ञिनः । नित्यश्राद्धे यथाशक्ति भोक्तारं तु नियोजयेत् ॥
 अमावास्यामासिकं च मृताहव्यतिरेकतः । स्वयं कर्मण्यशक्तश्चेत्सुतं विभं नियोजयेत् ॥ ८१
 राजकार्येण युक्तस्य दास(स्य)ग्रहणवर्जितः । व्यसनेषु समस्तेषु श्राद्धं विभेण कारयेत् ॥ ८२
 मातःकाले तु न श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजोत्तमाः । नैमित्तिकेषु श्राद्धेषु न कालनियमः स्मृतः ८३
 गृहादिव्यतिरिक्तस्य प्रक्रमः कुतश्च स्मृतः । कुतश्चादयन्नाऽप्यर्वागासञ्चकृतप्रो भवेत् ॥ ८४
 मासे मासे यथा श्राद्धेऽपराहस्पृग्विधीयते । अपराहव्यापिनी स्यादुभयत्र यदा त्वमा ॥ ८५
 क्षये पूर्वा तु कर्तव्या वृद्धौ साम्ये परा स्मृता । अमावास्या तु या हि स्यादपराहद्वये समा ॥ ८६
 क्षये पूर्वा परा वृद्धे साम्येऽपि च परा भवेत् । क्षीणस्तु चन्द्रमा यत्र तत्र श्राद्धं तु पार्ष्वणम् ॥ ८७
 अमाष्टभागे सूक्ष्मोऽसौ भूताष्टांशे स नास्ति चेत् । मध्याह्नव्यापिनी या स्यादेकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्
 सायाह्नव्यापिनी या स्यात्पार्वणे सा तिथिर्भवेत् । अल्पापराह्णगा याऽमा ग्राह्या श्राद्धादिके भवेत्
 मृताहे त्रिमुहूर्ता च सायंकाले तिथिर्भवेत् । परे हस्तं गता यत्र त्रिमुहूर्तं तु पूर्ववत् ॥ ९०
 तत्रापरेद्युः श्राद्धं स्याज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाशनम् । अमाश्राद्धं यथा कुर्यान्मृताहे समुपस्थिते ॥
 मध्याह्नव्यापिनी तत्र ह्यद्विजस्य विधीयते ॥ ९१

श्रीराम उवाच—

श्राद्धक्रममशेषेण मर्त्यकर्मक्रमं तथा । प्रासङ्गिकानां धर्माणां निर्णयं वक्तुमर्हसि ॥ ९२

शंभुरवाच—

श्राद्धस्य दिवसे प्राप्ते पूर्वद्युर्नियमान्वितः । न्य(नि)मन्त्रयीत विभेन्द्रान्विप्रलक्षणसंयुतान् ॥ ९३
 एकयुक्तं ब्रह्मचर्यमन्यजाधैरभाषणम् । दन्तधावनमभ्यङ्गनस्नानशक्कनिकृन्तनम् ॥ ९४
 कर्ता कुर्वीत पूर्वद्युस्त्यक्त्वा चैव परेऽहनि । गृहीत नियमानुक्तान्सर्वमेतत्परित्यजेत् ॥ ९५
 त्रिकालं चैव पूजा चेत्प्रातर्देवं यजेत्स्वकम् । अरुणोदयवेलायां करोति यदि पूजनम् ॥ ९६
 अधःशायी तथाभूतः प्रातरुत्थाय कर्मवित् । प्रातस्त्यमपि यत्कर्म तत्कृत्वा स्नानपूर्वकम् ॥ ९७
 ऋणत्रयविनिर्मुक्तो यास्यति ब्रह्म तत्परम् । सूर्यस्योदयवेलायां शिवपूजां करोति यः ॥ ९८
 सूर्येण समतेजस्वी शिवलोके महीयते । उदिते भास्करे पश्चाद्वटिकान्तरपूजनम् ॥ ९९
 रुद्रेण समतेजस्वी शिवलोके महीयते । द्वितीयघटिकायां तु यदि पूजनमीशितुः ॥ १००
 वायुना समतेजस्वी शिवलोके महीयते । तृतीयघटिकायां तु शिवपूजां समाचरेत् ॥ १०१
 कुबेरसमतेजस्वी शिवलोके महीयते । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमीघटिकासु यः ॥ १०२

* धनुर्बिहान्तर्गतः पाठः ख. द. च. छ. अ. ट. ड. पुस्तकस्य. । + सवश्य मन्त्रोति कचित्पाठः ।

१ द. "तिथिर्वा दिन । न "तिथी त" । २ त्र सव्यसम । ३ घ. "वस्य मे" । ४ छ अ सर्वेऽस्मि" । ५ ब. "रेति यत् । स्व" । ७ द. दार्धम" । ८ क. "ले यदा भवे" । ९ छ ज. एकभक्त । १० ब. "यां करोति

शिवं पूजयते भक्त्या शिवलोके मरुत्समः । तत्काल एव क्रियते पूजा यत्कालचोदिता ॥ १०३
यथाप्रतिज्ञमथ वा गृहीतनियमो यजेत् । उपचारेण शक्त्या वै नियमं परिपालयेत् ॥
नियमातिक्रमे वाऽपि यागश्च स्याद्विभो यदि ॥ १०४

राम उवाच—

क पूजा देवदेवस्य शंकरस्यामितौजसः । स्मरणात्पापनाशस्य स्मरणान्मोक्षदस्य च ॥ १०५
शिवस्य शिवरूपस्य शिवतत्त्वार्थवेदिनः । सोमस्य सोमभूपस्य सोमनेत्रस्य राजिसु(तुः) ॥ १०६
वेदभूतैरमूर्तैश्च वेदसारस्य वेदिनः । वेदवेदाङ्गविज्ञस्य वेद्यावेद्यस्य योगिनः ॥ १०७
गोक्षीरसमदेहस्य गोक्षीरस्नानमोदिनः । गोपत्रिणस्त्रिनेत्रस्य त्रयीनेत्रस्य मायिनः ॥ १०८
प्रश्नमध्ये तथा रामं शिवज्ञानमथाऽऽविशत् । स्थाणुभूत इवाऽऽसीनो नासाग्रन्यस्तलोचनः १०९
आनन्दनिष्यन्दविलोचनाश्रुप्रवाहसंस्पृष्टकपोलदेशः ।

दधार देवं गिरिशं हृदम्बुजे गोक्षीरसुम्निग्धसुचारुगात्रम् ॥ ११०

प्रतिविम्बमथो गात्रे रामस्य समदृश्यत । दृष्ट्वैव विम्बितं शंभुं चतुर्बाहुं त्रिलोचनम् ॥ १११
विस्मयं परमं याताः सर्वे मुनिहरीश्वराः । शंभोर्वक्षःस्थितं रामं दृष्ट्वा दीप्ताकृतिं शुभम् ॥ ११२
तूष्णीं बभूवुर्यामार्थमथ राम उदैक्षत । स्वप्रश्नमनुसंधाय प्राह सर्वं वदेति च ॥ ११३

शंभुरुवाच—

अचले या सदा पूजा चले वाऽपि यथेच्छया । लिङ्गे संपूजनं मुख्यमलाभे प्रतिमादिषु ॥ ११४
अधिकारविशेषेण तत्र तत्रापि पूजनम् । विगुणं सगुणं वाऽपि सफलं लिङ्गपूजनम् ॥ ११५
प्रतिमादिकृता पूजा विगुणा सफला न हि । अचले वा चले वाऽपि पूजा लिङ्गे प्रशस्यते ११६
चलस्य पूजनं वक्ष्ये स्थापनोद्घासने तथा । ते उभे न विजानाति कश्चिन्मुनिरपि क्वचित् ॥ ११७
स्थापयन्ति हृद्भजे वै गोपयन्ति यजन्ति च । उद्घासयन्ति देवेशं शंकरं योगिनः सदा ॥ ११८
क्रिया चातीव होतुणां वही देयं त्रियम्बकम् । पूजकानामशेषाणां शिवलिङ्गे महेश्वरम् ॥ ११९
लिङ्गस्य स्थापनं पूजाऽप्युद्घासनमथैव च । धारणं शंकरस्यैव लिङ्गमेव महेश्वरम् ॥ १२०
संज्ञिकं परमोत्कृष्टं स्वर्णं चैव विनिर्मितम् । राजतैर्वा दलैः कार्यं राजतैर्वर्णवैस्तु या(तथा) १२१
लतासूत्रैरथो वाऽपि रचितं दारुणाऽथवा । वस्त्रेण वाऽथ रचितं मृदा विरचितं भवेत् ॥ १२२
तत्र संवेष्ट्य वस्त्रेण सुगन्धेन समन्विते । धौतवस्त्रयुगे शुद्धे मद्घासनसमन्विते ॥ १२३
शीतोष्णरहिते पादचतुष्टयसमन्विते । प्रावृत्तिच्छेदनोपेते क्रिमिकीटविवर्जिते ॥ १२४
धौतेन मृदुवस्त्रेण सर्वतो वेष्ट्य तं शिवम् । विन्यस्य सज्जिकामग्नये प्रहृत्य च पुनर्विभुम् ॥ १२५
एषा हि सज्जिका राम देवस्याग्रेऽस्ति कीर्तिता । तस्य च स्थापनं पादो रहस्ये च महेशितुः ॥ १२६
अथवा भित्तिमूले स्यादेववेद्यामथापि वा । सुरक्षिते तथा देशे रक्षकं च नियोजयेत् ॥ १२७
प्राणादेवाविनाभावं कुर्वीत नियमैः सह । एतद्धि राजसं प्रोक्तं स्थापनं परमात्मनः ॥ १२८
साच्चिकं स्वसमीपस्थं धारणं तामसं पुनः । धारणं गात्रसंस्पर्शमथवा देहगोपनम् ॥ १२९
मस्तके धारणं मुख्यं ब्रह्मणा च तथा कृतम् । विन्यस्य मुकुटस्यान्ते धारणं शुभमुच्यते ॥ १३०
ललाटे धारणं शस्तं यथा लक्ष्म्या धृतं शुभम् । वाणेन च धृतं मूर्ध्नि दक्षिणोरसि वा पुनः ॥ १३१

कर्णे च हरिकर्णेन मुनिना परमर्षिणा । विनिर्भिद्य तथा गात्रं लोहस्थानं प्रकल्प्य च ॥ १३२
धारयन्ति तथा लिङ्गं राक्षसाः केचिदुत्तमाः । अनिकेतनमर्त्यानामशक्तानां शिरोदतिः (धृतिः) ॥ १३३
अधमाधममाख्यातां नीवीवन्धादिधारणम् । तेषु तुच्छिष्टसंप्राप्तौ मस्तके धारणं भवेत् ॥ १३४
अधमाधमवृत्तीनां सदा वै लिङ्गधारणम् । पापिनामपि चाऽऽश्चर्यं यमलोको न विद्यते ॥ १३५

श्रीराम उवाच—

चित्रगुप्तेन लिखिता ललाटे या लिपिर्दृढा । तया लिप्या तु नियतं नरकं कथमन्यथा ॥ १३६
करोति पूजनं शंभोः पापं नाशयते कथम् ॥ १३७

शंभुरुवाच—

पापं नाशयते कृत्स्नमपि जन्मशतार्जितम् । भर्त्सनात्सर्वपापानां स्मरणाच्च महेशितुः ॥ १३८
भस्मेतीदृशमाख्यातं तस्य धारणमुत्तमे । यथाविधि ललाटे वै बद्धिवीर्यप्रधारणात् ॥ १३९
नाशयेद्विखितां यामीं पटस्थापिव इव्यभुक् । कर्णोपरि कृतं पापं नष्टं स्यान्मुखधारणात् ॥ १४०
कण्ठे च धारणात्कण्ठभोगादिकृतपातकम् । बाहोर्बाहुकृतं पापं वक्षसि मनसा कृतम् ॥ १४१
नाभ्यां शिश्नकृतं पापं शृष्टे गुदकृतं तथा । पार्श्वयोर्धारणाद्राम परस्त्र्यालिङ्गनादिजम् ॥ १४२
तद्भस्मधारणं शस्तं सर्वत्रैव त्रिपुण्ड्रकम् । ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्र्यम्बकीनां च धारणम् ॥ १४३
गुप्त्यै लोकत्रयाणां च धारणं तेन वै कृतम् । धृतं पञ्चदशस्थाने शुद्धं भस्माभिमन्त्रितम् ॥ १४४
कोष्ठयुगे बाहुयुगे कोष्ठोपरि युगे तथा । धारणं सर्वदेहानां पूजायै धर्मसंमतम् ॥ १४५
भस्माशना भस्मशय्या भस्मोज्ज्वलितविग्रहाः । भस्मस्नानाः सदा पापैर्भुज्यन्ते नात्र संशयः ॥ १४६
आदौ ब्राह्मणदीक्षायां त्रियायुषमिति स्मृतम् । प्रसवे च मनुष्याणां भूतावेशेऽपि रक्षकम् ॥ १४७
सर्पादिविषहान्यर्थं सर्वेषां साधनं त्विदम् । अपि वा वैष्णवो मर्त्य अपि वाऽपीतरो जनः ॥ १४८
भस्मस्नायी भस्मयुक्तः कर्मस्वधिकरोति वै ॥ १४९

राम उवाच—

भस्ममाहात्म्यमादौ मे भस्माऽऽयुष्यं हि कस्य वै । कथं हि रक्षते ह्येतत्सर्वमेतद्दृष्ट्वा मे ॥ १५०

शंभुरुवाच—

आयुष्यवर्धने हेतुस्त्रिविधस्यापि देहिनः । पापघ्नं शीतमुष्णं च स्पर्शाच्छिवपदप्रदम् ॥ १५१
तत्र ते कीर्तयिष्यामि चेतिहासं पुरातनम् । आसीद्वासिष्ठवंश्यस्तु धनंजय इति द्विजः ॥ १५२
तस्य भार्याशतं चाऽऽसीद्रूपलावण्यसंयुतम् । तासामेका तु सुपुत्रे शोभाका करुणं मुनिम् ॥ १५३
भार्याणां संख्यया राम सुताश्चाऽऽसंस्तपस्विनः । तेषां विभागः पित्रा च विषयः परिकल्पितः ॥ १५४
भ्रातॄणां च तथा श्वे वरयन्यो महानभूत् । ज्ञातित्वे चैकनाशित्वे वैरं नियतमेव तु ॥ १५५
अथासौ करुणो गत्वा भवनाशिनिकातटे । नानामुनिगणैः सार्धं नरसिंहदिदृक्षया ॥ १५६
तृप्तिदृष्टीनार्थं तु ब्राह्मणेन च केनचित् । उत्कृष्टफलजम्बीरमानीतं गन्धरूपवत् ॥ १५७
करुणस्तु तदादाय आजिघ्रत्फलमुत्तमम् । तत्र स्थिता द्विजगणाः ॥ १५८
मक्षिका भव पापात्मन्वर्षाणां शतमप्यतः । शपावसानं धेतुमिति प्राह शिवं हरिः ॥ २१२
अथ मक्षिकां प्राप्ता भार्यामिदमभाषत । मक्षिका तत्सोपानमथाऽऽरुह्य स्नातुमर्हसि केशव ॥ २१३
इत्यन्या स तथाभूता वज्राम च ततस्ततः । निपतीणसतीति कथित्वा ॥

२. 'सोदिति'

तन्पुत्रम् । २ घ. 'रज्ययः । न' । ड. 'रज्यम् । न' ।

तद्वधे यत्नमास्थाय तैलमध्ये ह्यपातयन् । मृतं पतिमथाऽऽदाय दुःखिता सा कुशोदरी ॥ १६२
 तदुःखशमनार्थाय प्राह देवी त्वरुन्धती । अमुं संजीवयाम्यथ भस्मनैव शुचिस्मिते ॥ १६३
 अथाग्निहोत्रं भस्म अरुन्धत्यै न्यवेदयत् । मृत्युंजयेन मन्त्रेण मृतजन्तौ तथाऽक्षिपत् ॥ १६४
 मन्दवायुस्तदा जज्ञे व्यजनेन शुचिस्मिता । [उदतिष्ठततो जन्तुर्भस्मनोऽस्य प्रभावतः ॥ १६५
 ततो वर्षशते पूर्णे ज्ञातिरेको ह्यमारयत् । मृते भर्तरि सा साध्वी दुःखिता च शुचिस्मिता] १६६
 दधीचं नाम विभेन्द्रं महामाहेश्वरं मुनिम् । जगाम शरणं साध्वी मुनिः स ह तपोधनः ॥ १६७
 त्रियायुषा विहीनं तु जपदाग्रं तपोनिधिम् । भस्मैव जीवयामास कश्यपं च तथाविधम् ॥ १६८
 देवानपि तथाभूतान्मामप्येतादृशं पुरा । तस्माच्च भस्मना जन्तुं जीवयामि तवानये ॥ १६९
 इत्येवमुक्त्वा भगवान्दधीचो महेश्वरं वै शरणं जगाम ।

भस्माभिर्मन्त्र्याथ करे गृहीत्वा संजीवयामास धवं सुसाध्व्याः ॥ १७०

माहेशस्य करस्पर्शाद्विशापः करुणोऽभवत् । स्वरूपं च ततो गत्वा स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ १७१
 दधीचमपि सा साध्वी गृह्मानीय भोजने । प्रार्थयामास विप्रर्षिमुक्तवानथ स द्विजः ॥ १७२
 भुक्तवत्यथ विभेन्द्रे कोटिशिष्याः समागताः । अथ देवाः समायाता भस्मोद्धूलितविग्रहाः
 नमस्कृत्वा दधीचं तु पप्रच्छुः शिवैकाङ्क्षया ॥ १७३

देवा ऊचुः—

अस्माकं तु पुराज्ञानं नष्टमासीन्महामते । गौतमस्य च भार्या वै दृष्ट्वा कामातुरा वयम् ॥ १७४
 तथा च पतिता देवी विवाहकृतमङ्गला । तां वै कामयमानानां नष्टं ज्ञानमभूच नः ॥ १७५
 ततः सर्वे वयं भीता गता दुर्वाससं मुनिम् । स उवाचाधुना सर्वमपनेष्यामि वो मलम् ॥ १७६
 शतसूत्रीयमन्त्रेण मन्त्रितं शंभुना स्वयम् । ममापि दत्तं तेनैव ब्रह्महत्यादिशान्तये ॥ १७७
 इत्येवमुक्त्वा दुर्वासा दत्तवान्भस्म चोत्तमम् । अथ तद्वचनात्सर्वे वयं वैकृतचेतनाः ॥
 शतसूत्रीयमन्त्रेण भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ १७८
 निधूतपातकाः सर्वे तत्क्षणाच्चैव हे मुने । आश्चर्यमेतज्जानीमो भस्मसामर्ध्यमीदृशम् ॥ १७९

दधीच उवाच—

शैवस्य भस्मनः शक्तिं संक्षेपेण वदामि वः । विस्तरेण न शक्यं वै वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ १८०
 अत्र वः कीर्तयिष्यामि पुरावृत्तं तु देवयोः । हरिशंकरयोः सर्वे ब्रह्महत्यादिनाशनम् ॥ १८१
 पुरा चैकार्णवे घोरे ब्रह्मणः प्रलये सति । महाविष्णुस्तु भगवाञ्शयितो वै महाम्भसि ॥ १८२
 तस्य पार्श्वद्वयं प्राप्य(सं) ब्रह्माण्डानां शतद्वयम् । विंशतिः पादयोः पार्श्वे विंशतिर्मस्तकान्तरे ॥
 नासामौक्तिकभावेन ब्रह्माण्डमदधात्प्रभुः । तन्नाभिमण्डले केचिद्विष्णोश्चाद्या मुनीश्वराः ॥ १८३
 तपस्तपन्तः सुमहदीश्वरं पश्येयासते । अथ विष्णुर्महतेजाश्चिन्तामाप सिद्धयया ॥ १८४
 ध्यानयोगपरो भूत्वा न किञ्चित्पर्यपश्यत । अथ दुःखेन महता करोदोर्चः पुनः पुनः ॥ १८५
 एतस्मिन्नन्तरे दीप्तिः काचिद्विष्णोर्विलक्षणा । दृष्ट्वा च हरिणा भीता लोचने च निमीलिते ॥ १८६
 आगम्यमानो गोक्षीरसमतेजाः सुगात्रवान् । संग्रह्य कोटिब्रह्माण्डदामयुगं करद्वये ॥ १८७

* धनुर्दिशान्तर्गतः पाठः ख. ह. च. म. ट. इ. पुस्तकस्थः । † मं. पुस्तकान्तरितपुस्तकेषु तथा नेति पाठः ।

दधानमुरसा धाम कोटिब्रह्माण्डकल्पितम् । ब्रह्माण्डमेकं न्यपतदुत्पतच्च करद्वये ॥ १८९
सर्वाभरणसंयुक्तं तथाभूतं तमव्ययम् । विष्णुस्तुष्टाव चादृष्टा दर्शनाय च तस्य वै ॥ १९०

विष्णुरुवाच—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते शाश्वताव्यय । न जानेऽहं भवन्तं भोस्त्वं च वेत्ति नमो नमः ॥ १९१
जानामि न च ते भावं दुर्निरीक्ष्या च ते द्युतिः । भाणिक्यकुण्डलं हेमदामजालविभूषितम् ॥ १९२
रत्नाङ्गुलीयं सुभगं बाहुकोष्ठसुभूषणम् । तनुरक्तोत्त(ष्ठ)भाकर्णदीर्घायतविलोचनम् ॥ १९३
षाणलोचनसंकाशं भाललोचनमव्ययम् । कंदर्पकार्मुकभ्रान्तिजनकध्रुवमीश्वरम् ॥ १९४
स्निग्धोन्नतसुर्चावज्जनासमच्छकपोलकम् । मन्दस्मितं प्रसन्नास्यं घालेन्दुदर्शनं विभुम् ॥ १९५
विज्ञानरक्तवसनं वेदकल्पितभूषणम् । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि चक्षुर्मे दीयतां विभो ॥ १९६
दीनान्धकृपणाज्ञानतष्टस्य शरणं भव । अयं दिव्यं दर्दं चक्षुः स्वात्मदर्शनशक्तिम् ॥ १९७
अथ हृष्टा हरिः शंभुं त्रिनेत्रं पुरतः स्थितम् । को भवानित्युवाचाथ न जाने त्वां महायशाः ॥
प्रणामं केवलं कर्तुं शक्तोऽस्मि न हि वेदितुम् ॥ १९९

सदाशिव उवाच—

तव ज्ञानं प्रदास्यामि कुरु ज्ञानं च वारुणम् । भस्मज्ञानं ततः पश्चात्ततो ज्ञानं ददामि ते २००

भगवानुवाच—

मत्स्नानयोग्यं सलिलं न च तिष्ठति कुत्रचित् । इत्युक्तोऽथ निपण्णस्तु ब्रह्माण्डासक्तविग्रहः ॥
ऊरुदघ्नजले ज्ञानं न योग्यमभवदरेः । शंभुर्जहास ज्ञानाय जलमत्यधिकं तर्हो ॥ २०२

दधीच उवाच—

अथ देवः शिवो विष्णुं भालक्षेण व्यलोकयत् । विलीनसूक्ष्मावयवं वामाक्षेण व्यलोकयत् २०३
ततः सूक्ष्मतनुर्विष्णुः शीतदेहश्च शंभुना । उक्तश्च स्नाहि भो विष्णो हृद एष विकल्पितः २०४
ततो हृदे हरिः स्नातुं हराङ्के कल्पिते तथा । प्रवेष्टुं न शशाकाथ गम्भीरं तद्भ्रदेऽस्य तु ॥ २०५
हरिराह च नो पन्था हृदस्यास्य प्रवेशने । मार्गो मे दीयतां देव ह्यथ शंभुस्तमब्रवीत् ॥ २०६

शंभुरुवाच—

कोटियोजनगम्भीरं जलमेतन्महत्पुरा । निविष्टस्यैव भवत ऊरुदघ्नं जलं विभो ॥ २०७
इदानीं तिष्ठतश्चापि न प्रवेशो हृदे कथम् । अष्टाङ्गलप्रमाणोऽयमूरुस्तस्मिन्हृदे च मे ॥ २०८
पश्यामि प्रविश त्वं च पादस्पर्शं ददामि ते । वाक्यमेकं तु सोपानं वेदं मदाक्यनिःसृतम् ॥ २०९

हरिरुवाच—

शब्दारोहणसामर्थ्यं कस्यापीह न विद्यते । मूर्तस्याऽऽरोहणं शक्यं ग्रहणं वा कथं श्रुतेः ॥ २१०

शंभुरुवाच—

पुंसः शक्तिर्न वस्तूनां धारणारोहणादिषु । गृहाणेयं महावेदं जग्राह हरिरुपयुध ॥ २११
नम्रकरश्चाशक्तेर्हि पतन्निव जनार्दन । न च शक्यं मया द्विजगणाः शापेन तपयोजयन् ॥ २१२
शिवः प्रहस्य निपतीपात्यतीव(?) महाहृदे ! पावसानं भविता दधीचेन महात्मना ॥ २१३

* १। मक्षिकात्वमहं प्राप्तो मां शुभे पालयस्व भोः ॥ २६०

तस्ततः । अथैवं विधमाज्ञाय ज्ञातयः पापनिश्चयाः ॥ २६१

दधीच उवाच—

वेदे सोपानभूते हि ऊरुदग्नोपलब्धिनि । तत्र स्नात्वा स विधिना वहिरुत्तीर्य चोक्तवान् ॥ २१४
स्नातोऽस्मि किमतः कार्यं शंभुराह हरिं ततः । ध्यायसे हृदये किं त्वं न च किंचिद्ददस्व मे ॥
हरिर्न किंचिदित्याह तथ शंभुरुवाच ह । भस्मस्नानेन संशुद्धो वेत्स्यसे परमं शुभम् ॥
दीक्षितस्य हि तच्छस्तं तद्रक्षां करवाण्यहम् ॥ २१६

दधीच उवाच—

स्ववक्षःस्थितभस्मैकं नखेनाऽऽदाय शंकरः । मणवेनाभिमन्त्र्याथ गायत्र्या ब्रह्मभूतया ॥ २१७
अङ्गुलीभ्यामथो गृह्य शिवः पञ्चाक्षरेण वै । हरिमस्तकगात्रेषु सर्वेष्वपि समाक्षिपत् ॥ २१८
शान्तदृष्ट्या निरीक्ष्याथ जीवेत्याह हरिं हरः । ध्यायस्व किं ते हृदये स च ध्यानपरोऽभवत् ॥
अपश्यद्दृष्टे दीपं दीर्घाकारमतिप्रभम् । हरिराह शिवं साक्षाद्दीपो दृष्टो मयेति च ॥ २२०
शिवः प्राह न ते ज्ञानं परिपकमथो हरे । भस्म भक्ष्य ते ज्ञानं समग्रं संभविष्यति ॥ २२१

हरिरुवाच—

भक्षयिष्ये शुभं भस्म स्नातोऽहं भस्मना पुरा । दृष्टेभ्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्ष्यदच्युतः ॥ २२२
तत्राऽऽश्चर्यमतीवाऽऽसीत्पक्वमिन्द्रसमद्युतिः । वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णाऽभवत्क्षणात् ॥ २२३
तदाप्रभृति शुक्लोऽसौ वासुदेवः प्रसन्नवान् । पुनर्ध्यानपरो भूत्वा दीपमध्ये च पूरुषम् ॥ २२४
शुद्धस्फटिकसंकाशं त्रिनेत्रं द्विभुजं शिवम् । वरदं दक्षिणे हस्ते वामे चाभयदं विभुम् ॥ २२५
पञ्चवर्षीयवपुषं शरच्चन्द्रायुतद्युतिम् । माणिक्यकुण्डलं हेमदामजालविभूयितम् ॥ २२६
रत्नाङ्गुलीयसुभगं बाहुकोष्ठसुभूषणम् । तनुरक्तौष्ठमाकर्णदीर्घायतविलोचनम् ॥ २२७
घाणलोचनसंकाशं भाललोचनमव्ययम् । कंदर्पकार्पुकघ्नान्तिजनकजुवमीश्वरम् ॥ २२८
स्निग्धोन्नतमुचार्चवद्गनासमच्छकपोलकम् । मन्दस्मितं प्रसन्नास्यं बालेन्दुदर्शनं विभुम् ॥ २२९
विज्ञानरक्तवसनं वेदकल्पितनूपुरम् । वामाङ्गुलीयमध्यस्थमणिप्रणवमव्ययम् ॥ २३०
दृष्टवानथ तं विष्णुः कृतकृत्योऽभवत्तदा । अथाऽऽह शंभुर्भो विष्णो हृदि दृष्टं हि किं त्वया ॥
हरिराह पुरा दृष्टः पुरुषः शान्तविग्रहः । इत्युदीर्य महाविष्णुः शिवपादे पपात ह ॥ २३२

हरिरुवाच—

न शक्तिं भस्मनो जाने प्रभावं ते कुतो विभो । नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु त्वामेव शरणं गतः २३३

संदाशिव उवाच—

वरं दृष्टुं महाभाग मनसा यं त्वमिच्छसि । शिवेरितमयाऽऽकर्ण्य हरिर्वित्रे वरोत्तमम् ॥ २३४

हरिरुवाच—

त्वत्पादयुगले शंभो भक्तिरस्तु सदा मम । अथ दत्त्वा वरं शंभुरिदमाह वचो हरिम् ॥ २३५

शंभुरुवाच—

भस्मधारणसंपन्नो मम भक्तो भविष्यति ॥ २३६

दधीच उवाच—

इत्थमुक्तं महाज्ञानं भस्मसंभवमादितः । तस्मात्पुन्यं मुराः सर्वे धारयन्

दधानमुरसा धाम कोटिब्रह्माण्डकल्पितम् । ब्रह्माण्डमेकं न्यपतदुत्पत्तय करद्वये ॥ १८९
सर्वाभरणसंयुक्तं तथाभूतं तमव्ययम् । विष्णुस्तुष्टाव चादृष्टा दर्शनाय च तस्य वै ॥ १९०

विष्णुरुवाच—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते शाश्वताव्यय । न जानेऽहं भवन्तं भोस्त्वं च वेत्ति नमो नमः ॥ १९१
जानामि न च ते भावं दुर्निरीक्ष्या च ते श्रुतिः । माणिक्यकुण्डलं हेमदामजालविभूषितम् ॥ १९२
रत्नाङ्गुलीयं सुभगं बाहुकोष्ठसुभूषणम् । तनुरक्तोत्त(ष्ठ)पाकर्णदीर्घायतविलोचनम् ॥ १९३
षाणलोचनसंकाशं भाललोचनमव्ययम् । कंदर्पकार्मुकभ्रान्तिजनकभ्रुवमीश्वरम् ॥ १९४
स्निग्धोन्नतसुर्चावङ्गनासमच्छकपोलकम् । मन्दस्मितं प्रसन्नास्यं बालेन्दुदर्शनं विभुम् ॥ १९५
विज्ञानरक्तवसनं वेदकल्पितभूषणम् । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि चक्षुर्मे दीयतां विभो ॥ १९६
दीनान्धकृपणाज्ञाननष्टस्य शरणं भव । अयं दिव्यं ददौ चक्षुः स्वात्मदर्शनशक्तिमत् ॥ १९७
अथ दृष्ट्वा हरिः शंभुं त्रिनेत्रं पुरतः स्थितम् । को भवानित्युवाचाथ न जाने त्वां महायशः ॥
प्रणामं केवलं कर्तुं शक्तोऽस्मि न हि वेदितुम् ॥ १९९

सदाशिव उवाच—

तव ज्ञानं प्रदास्यामि कुरु स्नानं च वारुणम् । भस्मस्नानं ततः पश्चात्ततो ज्ञानं ददामि ते २००

भगवानुवाच—

मत्स्नानयोग्यं सलिलं न च तिष्ठति कुत्रचित् । इत्युक्तोऽथ निषण्णस्तु ब्रह्माण्डासक्तविग्रहः ॥
ऊरुदघ्नजले स्नानं न योग्यमभवद्दरेः । शंभुर्जहास स्नानाय जलमत्यधिकं तर्हो ॥ २०२

दधीच उवाच—

अथ देवः शिवो विष्णुं भालाक्षेण व्यलोकयत् । विलीनसूक्ष्मावयवं वामाक्षेण व्यलोकयत् २०३
ततः सूक्ष्मतनुर्विष्णुः शीतदेहश्च शंभुना । उक्तश्च स्नाहि भो विष्णो हृद एष विकल्पितः २०४
ततो हृदे हरिः स्नातुं हराङ्गे कल्पिते तथा । प्रवेष्टुं न शशाकाथ गम्भीरे तद्भ्रूदेऽस्य तु ॥ २०५
हरिराह च नो पन्था हृदस्यास्य प्रवेशने । मार्गो मे दीयतां देव श्वश्रुस्तमववीत् ॥ २०६

शंभुरुवाच—

कोटियोजनगम्भीरं जलमेतन्महत्पुरा । निविष्टस्यैव भवत ऊरुदघ्नं जलं विभो ॥ २०७
इदानीं तिष्ठतश्चापि न प्रवेशो हृदे कथम् । अष्टाङ्गुलप्रमाणोऽयमूरुस्तस्मिन्दे च मे ॥ २०८
पश्यामि प्रविश त्वं च पादस्पर्शं ददामि ते । वाक्यमेकं तु तोषानं वेदं मद्राक्यानिःसृतम् ॥ २०९
हरिरुवाच—

शब्दारोहणसामर्थ्यं कस्यापीह न विद्यते । मूर्तस्याऽऽरोहणं शक्यं ग्रहणं वा कथं श्रुतेः ॥ २१०

शंभुरुवाच—

पुंसः शक्तिर्न वस्तुनां धारणारोहणादिषु । ग्रहाणेनं महावेदं जगद्भ्रू हरिरेष्यथ ॥ २११
नम्रकरथाशक्तेर्हि पतन्निव जनार्दनः । न च शक्यं मद्भ्रूजगणाः शान्ते ॥ २१२
शिवः महस्य निपतीयात्यतीव(?) महाहृदे पावसानं, मुञ्चिषुमिति प्राह शिवं हरिः ॥ २१३

* १। मत्सिकान् तोषानमथाऽऽरुह्य स्नातुमर्हसि केशव ॥

दधीच उवाच—

वेदे सोपानभूते हि ऊरुदग्नोपलब्धिनि । तत्र स्नात्वा स विधिना बहिरुत्तीर्थं चोक्तवान् ॥ २१४
स्नातोऽस्मि किमतः कार्यं शंभुराह हरिं ततः । ध्यायसे हृदये किं त्वं न च किंचिद्वदस्व मे ॥
हरिर्न किंचिदित्याह तथ शंभुरुवाच ह । भस्मस्नानेन संशुद्धो वेत्स्यसे परमं शुभम् ॥
दीक्षितस्य हि तच्छस्तं तद्रक्षां करवाण्यहम् ॥ २१६

दधीच उवाच—

स्ववक्षःस्थितभस्मैकं नखेनाऽऽदाय शंकरः । प्रणवेनाभिमन्त्र्याथ गायत्र्या ब्रह्मभूतया ॥ २१७
अङ्गुलीभ्यामथो गृह्य शिवः पञ्चाक्षरेण वै । हरिस्तकगात्रेषु सर्वेष्वपि समाक्षिपत् ॥ २१८
शान्तदृष्ट्या निरीक्ष्याथ जीवेत्याह हरिं हरः । ध्यायस्व किं ते हृदये स च ध्यानपरोऽभवत् ॥
अपश्यद्दृष्टे दीपं दीर्घाकारमतिप्रभम् । हरिराह शिवं साक्षादीपो दृष्टो मर्याति च ॥ २२०
शिवः प्राह न ते ज्ञानं परिपक्वमथो हरे । भस्म भक्षय ते ज्ञानं समग्रं संभविष्यति ॥ २२१

हरिस्त्वाच—

भक्षयिष्ये शुभं भस्म स्नातोऽहं भस्मना पुरा । दृष्ट्वैश्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्षयदच्युतः ॥ २२२
तत्राऽऽश्चर्यमतीवाऽऽसीत्पक्वविम्बसमद्युतिः । वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णोऽभवत्क्षणात् ॥ २२३
तदामृतिं शुद्धोऽसौ वासुदेवः प्रसन्नवान् । पुनर्ध्यानपरो भूत्वा दीपमध्ये च पूरुषम् ॥ २२४
शुद्धस्फटिकसंकाशं त्रिनेत्रं द्विभुजं शिवम् । वरदं दक्षिणे हस्ते वामे चाभयदं विभुम् ॥ २२५
पञ्चवर्षीयवपुर्षं शरच्चन्द्रायुतद्युतिम् । माणिम्यकुण्डलं हेमदामजालविभूषितम् ॥ २२६
रत्नाङ्गुलीयमुभगं बाहुकोष्ठमुभूषणम् । तनुरक्तौष्ठमाकर्णदीर्घायतचिलोचनम् ॥ २२७
वाणलोचनसंकाशं भाललोचनमव्ययम् । कंदर्पकार्मुकभ्रान्तिजनकध्रुवमीश्वरम् ॥ २२८
स्निग्धोन्नतमुचार्धङ्गनासमच्छकपोलकम् । मन्दस्मितं प्रसन्नास्यं बालेन्दुदर्शनं विभुम् ॥ २२९
विज्ञानरक्तवसनं वेदकल्पितनूपुरम् । वामाङ्गुलीयमध्यस्थमणिप्रणवमव्ययम् ॥ २३०
दृष्टवानय तं विष्णुः कृतकृत्योऽभवच्चदा । अथाऽऽह शंभुर्भो विष्णो हृदि दृष्टं हि किं त्वया ॥
हरिराह पुरा दृष्टः पुरुषः शान्तविग्रहः । इत्युदीर्य महाविष्णुः शिवपादे पपात ह ॥ २३२

हरिस्त्वाच—

न शक्तिं भस्मनो जाने प्रभावं ते कुतो विभो । नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु त्वामेव शरणं गतः २३३
संदाशिव उवाच—

वरं दृष्टुं महाभाग मनसा यं त्वमिच्छसि । शिवेरितमथाऽऽकर्ण्य हरिर्वित्रं वरोत्तमम् ॥ २३४
हरिस्त्वाच—

त्वत्पादपुमले शंभो भक्तिरस्तु सदा मम । अथ दत्त्वा वरं शंभुरिदमाह वचो हरिम् ॥ २३५

शंभुरुवाच—

भस्मधारणसंपन्नो मम भक्तो भविष्यति ॥

२३६

दधीच उवाच—

इत्युक्तं महाज्ञानं भस्मसंभवमादितः । तस्माद्ययं सुराः सर्वे धारह

विस्मयोत्फुल्लनयना देवाश्चाऽऽसंस्तदस्त्विति । य इदं शृणुयान्नित्यं पुण्याख्यानमनुत्तमम् ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो यात्यसौ शंकरं पदम् ॥ २३८

इति श्रीमहापुराणे पादौ पातालखण्डे शिवरायवसवादे भस्ममाहात्म्य एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७७५१

अथ द्वाधिकशततमोऽध्यायः ।

शुचिस्मितोवाच—

आयुष्यवर्धनं भस्माशनं दृष्टं महामुने । परलोकगतिं दातुं शक्तमेतं भवान्वद ॥ १

दधीच उवाच—

अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । चित्रगुप्तयमान्यां च ख्यातं च यद्वभूव च ॥ २

मिथिलायां पुरा कश्चिच्छुनः पर्यटते शुभा । पुरा जन्मशतात्पूर्वं ब्राह्मणः पापनिश्चयः ॥ ३

पूर्वं वयसि वेदाढ्यः शास्त्राढ्यश्च सुबुद्धिमान् । स स्नातुं जाह्नवीं गत्वा स्नानं कृत्वा पितृनपि ४

देवान्क्षीप्नोन्समभ्यर्च्य ययौ प्रातलिकापुरम् । प्रतिश्रायमथो चक्रे ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ५

तत्रैका क्षत्रियसुता यौवनस्या हतप्रिया । मन्त्रपूराज्या पद्मकोटिनिष्कद्रव्येण संयुता ॥ ६

भुक्त्वाऽथ शयितं विभ्रं सर्ववयवसुन्दरम् । राजौ चन्द्रोदये शुद्धे ज्योत्स्नाहसितदिब्धुखे ॥ ७

ब्राह्मणाभ्याशमागत्य मुद्गीक्ष्येदमथाव्रवीत् । कुतस्त्वमागतो विभ्रं कं वा देशं गमिष्यसि ॥ ८

ब्राह्मण उवाच—

अकालचर्या सर्वेषां शङ्कामुत्पादयेद्भुवम् । वयःस्थयोर्मिथो वादो रहस्ये हास्यमन्दिरम् ॥ ९

क्षत्रियोवाच—

कथामसङ्गे यात्रायां तीर्थं देशादिविप्रवे । दुर्भिक्षग्रामदहने रहोवादो न दूषितः ॥ १०

मतिश्रयस्तु मद्गृहे भवतैव कृतः पुरा । मद्गृहेवासिनीं चाहं न शङ्का त्विह कस्यचित् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच—

तूर्णोभावो मया कार्यो गच्छ त्वं सन्न चाऽऽत्मनः । इत्युक्त्वा ब्राह्मणेनासौ मनसाऽचिन्तयत्स्विदम् ॥

अनेन संगमो मह्यं यथा तत्त्वं तथाऽप्यहम् । रोदनं तु करिष्यामि तथा चाऽऽयाति सान्त्वितुम् ॥

मां च सान्त्वयितुं प्राप्ते मां समुत्थापयिष्यति । अहमुचिष्ठमानैव दोर्लताकण्ठसङ्गिनी ॥ १४

कुचयुग्मं हि तद्गात्रं स्पर्शयन्निव मूर्छिता । गतभानां हि मां दृष्ट्वा निपण्णः स्वयमेव सः ॥ १५

अङ्गयोर्मामकं देहं निधास्यति द्विजाग्रणीः । अचेतनेव वसनमपास्य रुदतीव च ॥ १६

मुक्तिर्गन्धं रोमरहितं पकाश्वत्थदलाकृति । दर्शयिष्यामि तत्स्थानं कामगेहं सुगन्धि च ॥ १७

मयैव विलुण्ठ्याऽङ्गे तस्य वस्त्रमपास्यते । लोलुप्य चित्तं तस्येत्यमात्माधीनं करोमि तम् ॥ १८

अदृष्टौ यादृशं चित्तं दृष्टौ नैतादृशं भवेत् । दर्शने यादृशं चित्तं संलापे नैव तादृशम् ॥ १९

संलापे यादृशं चित्तं हास्योक्तौ नैव तादृशम् । हास्योक्तौ यादृशं चित्तं स्पर्शने नैव तादृशम् ॥

स्पर्शने यादृशं चित्तं योनिदृष्टौ न तादृशम् । तद्दृष्टौ यादृशं चित्तं योनिस्पर्शे न तादृशम् ॥ २१

याहमलकचन्द्रद्वययोनिस्पर्शदर्शनात् । कस्य न स्वलते चित्तं रेतः स्कन्धं च नो भवेत् ॥ २२

दधीच उवाच—

इति संचिन्त्य मनसा क्षत्रिया गृहमभ्यगात् । स्वगृहद्वारमासाद्य मन्दपूर्वं हरोद ह ॥

चिरं कालं च रुदिते ब्राह्मणः करुणानिधिः ॥

२३

स्त्रीबालद्व्यद्व्यतुरराजयोगिनीविपाशितोयादिनिपातनानाम् ॥

दुःखस्य चैवोद्धरणं प्रशस्यते कूपस्य खातेन समं वदन्ति ॥

२४

इत्थं विचार्य विमोऽसौ शुचिभूतः प्रसन्नधीः । तस्याः समीपमगमत्तामुवाच ततो द्विजः ॥

२५

अलं शोकेन महता इहामुत्रविरोधिना । शरीरशोषणं ह्येतच्चित्तविघ्नंसनं तथा ॥

२६

त्यज शोकमिदं बाले न चार्थः शोचितेन वै । शोकस्य कारणं किं वा येनेत्थं रुचते त्वया ॥

२७

दधीच उवाच—

एवमुक्ता द्विजेनाथ न च किंचिदुवाच ह । मूर्छितेवापतद्भूमौ तमदृष्टेव* वीक्षती ॥

२८

तामथोत्थापयामास [ब्राह्मणः परमार्थवित् । उत्थापिताऽपि तेनासौ निपपात पुनः पुनः ॥

२९

पतितां पतितां विमो निपिध्योत्थाप्य तां पुनः । अङ्गमारोपयामास] प्रमार्ज विलोचने ॥

३०

अथ सा मूर्छितेवाऽऽशु वसनं परिमुच्य तम् । दर्शयन्ती स्तनौ गुह्यं बाहुमूले विलोचने ॥

३१

आलम्ब्य कण्ठे बाहुभ्यां स्तनाभ्यामस्पृशद्विजम् । चन्द्रातपश्च विशदो मन्दमारुतसंभवः ॥

३२

अथ चिन्तापरो विमो न च कार्यमिदं मम । पितुर्वा मातुरुचितं पत्युर्वाऽथ गुरोस्तथा ॥

३३

असंबुद्धस्य मे सर्वं विपरीतं विभाति वै । अथ कामः समायातो रहस्ये स्थितयोस्तयोः ॥

३४

विन्याथ निशितैर्वाणैर्द्विजं कामो दुरात्मवात् । स्मरयाणातुरो विप्रश्चिन्तयामास कामुकः ॥

३५

इयं सुचारुसर्वाङ्गी कामिनीव प्रदृश्यते । नो चेद्योनिमुखे ह्यस्या ध्रुवं नाऽऽर्षासुनिर्गमः ॥

३६

तदेतस्याः कुचस्पर्शात्सर्वं व्यक्तं भविष्यति । इति संचिन्त्य मनसा कुचौ योनिमथास्पृशत् ॥

३७

साऽपि मूर्छितरूपैव मन्दास्मितमुखाऽभवत् । आललिते द्विजं गाढमाननं च चुचुम्ब ह ॥

३८

तपोरथ समायोगो वर्षाणां श्रतमप्यभूत् । गते वर्षशते पश्चादेकस्मिन्दिवसे द्विजः ॥

३९

स्नानं ययौ नदीं प्रातःस्नानविप्रमसद्गतः । स्नानं तत्र तथा चक्रे पुराणं श्रुतवानथ ॥

४०

कौर्म समस्तपापानां नाशनं शिवभाक्तिदम् । इदं पद्यं च शुश्राव पुराणज्ञेन भाषितम् ॥

४१

ब्रह्मा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । कौर्म पुराणं श्रुत्वाैव मुच्यते पातकात्ततः ॥

४२

श्रुत्वेतद्वचनं विप्रः पौराणिकमभाषत । मया कृतानां पापानां न च संख्याऽस्ति काचन ॥

४३

अशेषपापसंदोहनाशनं तदिहोच्यताम् ॥

४४

पौराणिक उवाच—

आराधयस्व देवेशं शंकरं त्रिदशेश्वरम् । तस्य संपूजनादिप्र सर्वं पापं विनश्यति ॥

४५

पापमेव तमः प्रोक्तं ज्ञानदीपेन नश्यति । अथवा पूजया विप्र सपस्तायविनाशनम् ॥

४६

ज्ञानपूजाविहीनानां नरके पतनं ध्रुवम् ॥

४७

दधीच उवाच—

अथ द्विजो ह्यभ्यगमच्छिवाल्यमनुत्तमम् । द्रोणपुष्पसहस्रेण पूजयामास शंकरम् ॥

४८

युद्धं जगाम च ततो भोजनं कृतवानथ । विहाय क्षत्रियां विमो जगामेष्टां भुवं ततः ॥

४९

विस्मयोत्फुल्लनयना देवाश्चाऽऽसस्तदस्त्विति । य इदं शृणुयान्नित्यं पुण्याख्यानमनुत्तमम् ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो यात्यसौ शांकरं पदम् ॥ २३८

इति श्रीमहापुराणे पात्रे पातालखण्डे शिवराधवसवादे भस्माहात्म्य एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७७५१

अथ द्वाधिकशततमोऽध्यायः ।

शुचिस्मितोवाच—

आयुष्यवर्धनं भस्माशनं दृष्टं महायुने । परलोकगतिं दातुं शक्तमेतं भवान्वद ॥ १

दधीच उवाच—

अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् । चित्रगुप्तयमाभ्यां च ख्यातं च यद्बभूव च ॥ २

मिथिलायां पुरा कश्चिच्छूनः पर्यटते क्षुधा । पुरा जन्मशतात्पूर्वं ब्राह्मणः पापनिश्चयः ॥ ३

पूर्वं वयसि वेदाढ्यः शास्त्राढ्यश्च सुबुद्धिमान् । स स्नातुं जाह्नवीं गत्वा स्नानं कृत्वा पितृनपि ४

देवान्कृषीन्समभ्यर्च्य ययौ प्राचल्लिकापुरम् । प्रतिश्रायमथो चक्रे ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ५

तत्रैका क्षत्रियसुता यौवनस्था हृतप्रिया । मन्त्रपराज्या पदकोटिनिष्कद्रव्येण संयुता ॥ ६

भुक्त्वाऽथ शयितं विभं सर्वावयवसुन्दरम् । रात्रौ चन्द्रोदये शुद्धे ज्योत्स्नाहसितदिद्युखे ॥ ७

ब्राह्मणाभ्याशमागत्य मुद्रीक्ष्येदमथाब्रवीत् । कुतस्त्वमागतो विभं कं वा दैवं गमिष्यसि ॥ ८

ब्राह्मण उवाच—

अकालचर्या सर्वेषां शङ्कामुत्पादयेद्भुवम् । वयःस्थयोर्मियो वादो रहस्ये हास्यमन्दिरम् ॥ ९

क्षत्रियोवाच—

कथामसङ्गे यात्रायां तीर्थे देशादिविष्टवे । दुर्भिक्षग्रामदहने रहोवादो न हूपितः ॥ १०

प्रतिश्रयस्तु मद्देहे भवतैव कृतः पुरा । मद्देहवासिनी चाहं न शङ्का त्विह कस्यचित् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच—

तूर्णोर्भावो मया कार्यो गच्छ त्वं सद्य चाऽऽत्मनः । इत्युक्त्वा ब्राह्मणेनासौ मनसाऽचिन्तयत्विदम् ॥

अनेन संगमो मह्यं यथा तत्त्वं तथाऽप्यहम् । रोदनं तु करिष्यामि तथा चाऽऽयाति सान्त्वितुम् ॥

मां च सान्त्वयितुं प्राप्नो मां समुत्थापयिष्यति । अहमुत्तिष्ठमानैव दोर्लताकण्ठसङ्गिनी ॥ १४

कुचयुग्मं हि तद्गात्रं स्पर्शयन्निव मूर्छिता । गतभानां हि मां दृष्ट्वा निपण्णः स्वयमेव सः ॥ १५

अङ्गयोर्माम्कं देहं निधास्यति द्विजाग्रणीः । अचेतनेव वसनमपास्य रुदतीव च ॥ १६

मुक्तिर्गन्धं रोमरहितं पकाश्वत्थदलाकृति । दर्शयिष्यामि तत्स्यानं काममेहं मुगन्धि च ॥ १७

मयैव विलुठन्त्याङ्गे तस्य वस्त्रमपास्यते । लोलुप्य चित्तं तस्येत्यमात्माधीनं करोमि तम् ॥ १८

अदृष्टो यादृशं चित्तं दृष्टो नैतादृशं भवेत् । दर्शने यादृशं चित्तं संलापे नैव तादृशम् ॥ १९

संलापे यादृशं चित्तं हास्योक्तो नैव तादृशम् । हास्योक्तो यादृशं चित्तं स्पर्शने नैव तादृशम् ॥

स्पर्शने यादृशं चित्तं योनिदृष्टो न तादृशम् । तदृष्टो यादृशं चित्तं योनिस्पर्शे न तादृशम् ॥ २१

यादृमलकचन्द्रस्वयोनिस्पर्शदर्शनात् । कस्य न स्वलते चित्तं रेतः स्कन्धं च नो भवेत् ॥ २२

दधीच उवाच—

इति संचिन्त्य मनसा क्षत्रिया गृहमभ्यगात् । स्वगृहद्वारमासाद्य मन्दपूर्वं करोद ह ॥

चिरं कालं च रुदिते ब्राह्मणः करुणानिधिः ॥

२३

स्त्रीबालद्वयातुरराजयोगिनीविषाधितोयादिनिपातनानाम् ॥

दुःखस्य चैवोद्धरणं प्रशस्यते कूपस्य खातेन समं वदन्ति ॥

२४

इत्थं विचार्य विप्रोऽसौ शुचिभूतः प्रसन्नधीः । तस्याः समीपमगमत्तामुवाच ततो द्विजः ॥ २५

अलं शोकेन महता इहामुत्रविरोधिना । शरीरशोषणं ह्येतच्चिचविध्वंसनं तथा ॥ २६

त्यज शोकमिमं बाले न चार्थः शोचितेन वै । शोकस्य कारणं किं वा येनेत्थं रुध्यते त्वया २७

दधीच उवाच—

एवमुक्ता द्विजेनाथ न च किंचिदुवाच ह । मूर्छितेवापतद्भूमौ तमदृष्ट्वैव* वीक्षती ॥ २८

तामयोत्थापयामास [ब्राह्मणः परमार्थवित् । उत्थापिताऽपि तेनासौ निपपात पुनः पुनः २९

पतितां पतितां विप्रो निषिध्योत्थाप्य तां पुनः । अङ्गमारोपयामास] प्रमार्ज विलोचने ॥ ३०

अथ सा मूर्छितेवाऽऽशु वसनं परिमुच्य तम् । दर्शयन्ती स्तनौ शुद्धं बाहुमूले विलोचने ॥ ३१

आलम्ब्य कण्ठे बाहुभ्यां स्तनाभ्यामस्पृशद्विजम् । चन्द्रातपश्च विशदो मन्दमारुतसंभवः ॥ ३२

अथ चिन्तापरो विप्रो न च कार्यमिदं मम । पितुर्बा मातुरुचितं पत्युर्बांश्च गुरोस्तथा ॥ ३३

असंबुद्धस्य मे सर्वं विपरीतं विभाति वै । अथ कामः समायातो रहस्ये स्थितयोस्तयोः ॥ ३४

विन्याथ निश्चितैर्वाणैर्द्विजं कामो दुरात्मवाच् । स्मरवाणातुरो विमथिन्त्ययामास कामुकः ॥ ३५

इयं सुचारुसर्वाङ्गी कामिनीव प्रदृश्यते । नो चेद्योनिमुखे ह्यस्या ध्रुवं नाऽऽर्षासुनिर्गमः ॥ ३६

तदेतस्याः कुचस्पर्शात्सर्वं व्यक्तं भविष्यति । इति संचिन्त्य मनसा कुचौ योनिमथास्पृशत् ॥ ३७

साऽपि मूर्छितरूपैव मन्दस्मितमुखाऽभवत् । आलिलिङ्गे द्विजं गाढमाननं च चुचुम्ब ह ॥ ३८

तयोरेथ समायोगो वर्षाणां श्रतमप्यभूत् । गते वर्षशते पथादेकस्मिन्दिवसे द्विजः ॥ ३९

स्नातुं ययौ नदीं प्रातःस्नायिविप्रसङ्गतः । स्नानं तत्र तथा चक्रे पुराणं श्रुतवानथ ॥ ४०

कौर्म समस्तपापानां नाशनं शिवभाक्तिदम् । इदं पथं च शुश्राव पुराणज्ञेन भाषितम् ॥ ४१

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । कौर्म पुराणं श्रुत्वैव मुच्यते पातकाक्षतः ॥ ४२

श्रुत्वैतद्वचनं विप्रः पौराणिकप्रभाषत । मया कृतानां पापानां न च संख्याऽस्ति काचन ॥ ४३

अज्ञेयपापसंदोहनाशनं तदिहोच्यताम् ॥ ४४

पौराणिक उवाच—

आराधयस्व देवेशं शंकरं त्रिदशेश्वरम् । तस्य संपूजनादिप्र सर्वं पापं विनश्यति ॥ ४५

पापमेव तमः शोक्तं ज्ञानदीपेन नश्यति । अथवा पूजया विप्र समयस्तावयिनाशनम् ॥ ४६

ज्ञानपूजाविहीनानां नरके पतनं ध्रुवम् ॥ ४७

दधीच उवाच—

अथ द्विजो ह्यभ्यगमच्छिवालपमनुत्तमम् । श्रेणपुष्पसहस्रेण पूजयामास शंकरम् ॥ ४८

गृहं जगाम च ततो भोजनं कृतवानथ । विहाय क्षत्रियां विप्रो जगामेष्टां भुवं ततः ॥ ४९

हविष्यमन्नमादाय भुक्त्यशक्तेः शिवालये । गत्वा दीपस्थिताज्येन भोजनं कृतवान्वदिः ॥५०
अथ मृत्युवशं प्राप्तो यमलोकं जगाम वै ॥ ५१

यम उवाच—

त्वया कृतानां पापानां फलं नरकपातनम् । वर्षकोटिद्वयं विप्र श्वानजन्मशतं पुनः ॥ ५२
शिवदीपाज्यहरणात्फलं नरकसेवनम् । नरके च स्थितिस्तस्य शतवर्षं सुभीषणम् ॥ ५३
कुम्भीपाके च काष्ठत्वं भस्म भूत्वा पुनः पुनः । वर्षाणां दशकं त्वेवं किमिभुक्तिः परं दश ॥५४
पुनश्च दीपवर्तित्वं वर्षाणां च तथा दश । श्लेष्मामेध्यपुरीषेषु मृत्ररेतोहृदेषु च ॥ ५५
उन्मज्ज्य च निमज्ज्याथ श्लेष्मविष्मलभोजनम् । ततो नरकशेषेण श्वानजन्मशतं परम् ॥ ५६
यमवाक्यमिति श्रुत्वा ब्राह्मणो निपपात च । अथ तस्य प्रिया भार्या पतिचिन्तापराऽभवत् ॥५७
एतस्मिन्नन्तरे तस्याः समीपं नारदोऽभ्यगात् । नारदस्य पपातासौ पादयोरतिदुःखिता ॥ ५८
तामुत्थाप्य मुनिः शुद्धां गतायुषमभापत । अयि मुग्धे विशालाक्षि भर्तारं गन्तुमर्हसि ॥ ५९
भर्ता ते हि विशालाक्षी मृतो बन्धुविवर्जितः । न रोदितव्यं ते भद्रे ज्वलनं प्रविशाव्यये ॥६०

ब्राह्मण्युवाच—

अज्ञमयं यदि वा शक्यं मया गन्तुं मुने वद । अग्निप्रवेशकालो वै व्यतीतो न भवेत्तथा ॥ ६१

नारद उवाच—

योजनानां शतं त्वेकमितः स्थानात्पुरं हि तत् । श्रो दाहः किल विप्रस्य भविता गन्तुमर्हसि ॥

अव्ययोवाच—

दूरस्थितं कायनाथं गन्तुमर्हामि हे मुने । तद्वचस्तु समाकर्ण्य नारदस्तामथाब्रवीत् ॥ ६३

नारद उवाच—

विपश्चीनालसंस्था त्वं भव गच्छाम्यहं क्षणात् । इत्युदीर्य ततो गत्वा त्वरां चक्रे गतं च तम् ॥

देशं नष्टद्विजस्थानं तामुवाचाव्ययां मुनिः । रोदनं नेह कर्तव्यं यदि तत्राग्निमेप्यसि ॥ ६५

पापं यदि कृतं भद्रे परपूरुषसेवनम् । एतद्विशुद्धये पुत्रि प्रायश्चित्तं समाचर ॥ ६६

तवोपपातकघातनाशो बद्धिप्रवेशनात् । नान्यत्पश्यामि नारीणां सर्वपापोपशान्तये ॥ ६७

अग्निप्रवेशं मुक्त्यैकं प्रायश्चित्तं जगत्रये ॥ ६८

दधीच उवाच—

अथ नारदवाक्येन चोदितोवाच सा त्विदम् । अग्निप्रवेशे नारीणां किं कर्तव्यं महामुने ॥ ६९

नारद उवाच—

स्नानं मद्गलसंस्कारो भूषणाञ्जनधारणम् । गन्धपुष्पं तथा भूषं हरिद्राक्षतधारणम् ॥ ७०

मद्गलं च तथा सूत्रं पादालक्तकमेव च । शकत्या दानं प्रियोक्तिश्च प्रसन्नास्यत्वमेव च ॥ ७१

नानामद्गलशायानां श्रवणं गीतकस्य च । व्यभिचारकृते पापे तत्पापस्य प्रशान्तये ॥ ७२

अतीतं पातकं पृष्ट्वा प्रायश्चित्तं तदीरितम् । कुर्यादथ स्वकां भूषां विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ ७३

भूषाभावे स्वकीयेन प्रायश्चित्तं तु कारयेत् । नान्यथा तस्य पापस्य नाशनं वेति कुत्रचित् ॥ ७४

अव्ययोवाच—

सर्वमेतत्करिष्यामि हरिद्रा मे न विद्यते । भूषणं किमु तद्ब्रह्मन्सर्वमेतत्प्रदीयताम् ॥ ७५

नारद उवाच—

नेहास्ति किञ्चित्सौभाग्यद्रव्यमन्यत्त्वपेक्षया(?) ॥

७६

दधीच उवाच—

अथ क्षणेनाभ्यगमत्कैलासं शिवमन्दिरम् । गिरिजामथ दृष्ट्वाऽसौ प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥

७७

हरिद्रा दीयतां मातर्भूषणानि च सूत्रकम् ॥

७८

पार्वत्युवाच—

विधवायै मया किञ्चिद्रूपणं दीयते कथम् । मया दत्ते हि तस्मिंस्तु वैधव्यं नोपपद्यते ॥

७९

नारद उवाच—

मातर्नो विधवा तावद्धवाङ्गं यावदस्ति वै । आ दाहात्सूतकं नास्ति तिष्ठेत्सौभाग्यमुत्तमम् ॥८०॥

पार्वत्युवाच—

न चान्यदेहो मङ्गुपां हरिद्रां धर्तुमहति- । भूषणादौ मया दत्ते चिरं जीवितमिष्यते ॥

८१

दीयते हि जयन्त्यैव सर्वमेतत्त्वयेरितम् । जयन्तीं स जगामास्य तथा दत्तमथाऽऽहरत् ॥

८२

स्नापन्त्या (?)अव्ययायास्तु हरिद्रां दत्तवान्मुनिः । ततः सुसूक्ष्मवस्त्रं च भूषणं च ददौ मुनिः ॥

८३

आह चैनां तवान्तोष्ट्रं कः करोति निमुह्यस्व तम् ॥

८४

अव्ययोवाच—

त्वयै(मे)व मे समस्तानां क्रियाणां कारणं मुने । पिताऽसि सर्वं कुर्वद्(न्य)त्रमस्ते मुनिपुत्रव ॥

८५

दधीच उवाच—

अथ तं ब्राह्मणं दग्ध्वा नारदस्तामुवाच ह । अव्यये गच्छ दहनं प्रविश त्वं यदिच्छसि ॥

८६

अथ सा भूषिता साध्वी त्रिः प्रदक्षिणपूर्वकम् । नारदं तु नमस्कृत्य गौराङ्गीमर्पयन्मनः ॥

८७

सुसूक्ष्मं मङ्गलं सूत्रं हरिद्रामक्षतांस्तथा । कुसुमानि च वासांसि कस्तूरीं चन्दनं तथा ॥

८८

सौवर्णकङ्कतिकां च फलानि त्रिविधानि च । स्वदक्षिणादिवस्त्रान्तं स्पर्शयित्वा पृथक्पृथक् ॥

८९

पार्वतीमीतिकामा सा पुरन्ध्रीभ्योऽखिलं ददौ । ज्वालामालाभिराकाशं दहन्तमिव चानलम् ॥

९०

त्रिः प्रदक्षिणमागत्य स्थित्वाऽग्नेः पुरतः सती । इदं त्वाह तदा वाक्यं प्राञ्जलिः प्रहसन्मुखी ॥

९१

अव्ययोवाच—

इन्द्रादयो दिशां पाला मातर्मेदिनि भास्कर । धर्मादयः सुराः सर्वे शृणुध्वं मम भाषितम् ॥

९२

पाणिपीडनमारभ्य चैतदन्तमहर्निशम् । बाह्वनःकर्मभिर्भर्ता सेवितो यदि भक्तितः ॥

९३

व्यभिचारो यथा न स्यादवस्थात्रितये मम । तेन सत्येन मे पत्या सार्धं यानं प्रयच्छत ॥

९४

इत्युक्त्वा तु स्वहस्ताग्रपुष्पकं द्रुतमाक्षिपत् । प्रविष्टा ज्वलनं दीप्तमथापश्यद्विमानकम् ॥

९५

सूर्येण सप्तमुत्कृष्टमभरोगीतशोभितम् । आकरोह विमानं सा भर्त्रा साकं दिवं यया ॥

९६

यमः प्राहाय संपुज्य वनितां तां पतिव्रताम् । अक्षयः स्वर्ग एवेह न च पापं तवास्ति वै ॥

९७

कोटिद्वयसमास्तत्र नरके हन्त पातकम् । मृष्टमेव न संदेहः किं तु पातकमेव तु ॥

९८

एकं शिवस्य दीपाज्यभक्षणेन नैर्भजितम् । न चापि नरके पातः श्वानजन्मशतं भवेत् ॥

९९

अन्त्योवाच—

पुनश्च नरकः कथम् । अग्निप्रवेशात्सर्वेषां पापानां नाशनं भवेत् ॥

१००

नारद उवाच—

नेहास्ति किञ्चित्सौभाग्यद्रव्यमन्यत्त्वपेक्षया(?) ॥

७६

दधीच उवाच—

अथ क्षणेनाभ्यगमत्कैलासं शिवमन्दिरम् । गिरिजामथ दृष्ट्वाऽसौ प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥

७७

हरिद्रा दीयतां मातर्भूषणानि च सूत्रकम् ॥

७८

पार्वत्युवाच—

विधवायै मया किञ्चिद्रूपेण दीयते कथम् । मया दत्ते हि तस्मिंस्तु वैधव्यं नोपपद्यते ॥

७९

नारद उवाच—

मातर्नो विधवा तावद्धवाङ्गं यावदस्ति वै । आ दाहात्सूतकं नास्ति तिष्ठेत्सौभाग्यमुत्तमम् ॥८०

पार्वत्युवाच—

न चान्यदेहो मद्रूपां हरिद्रां धर्तुमहति । भूषणादौ मया दत्ते चिरं जीवितमिष्यते ॥

८१

दीयते हि जयन्त्यैव सर्वमेतत्त्वयेरितम् । जयन्तीं स जगामाथ तया दत्तमथाऽऽहरत् ॥

८२

स्नापयन्त्या (?)अन्ययायास्तु हरिद्रां दत्तवान्मुनिः । ततः सुमुख्यवस्त्रं च भूषणं च ददौ मुनिः ॥

८३

आह चैनां तवान्तोष्ट्रिं कः करोति नियुङ्क्ष्व तम् ॥

८३

अन्ययोवाच—

त्वयै(मे)व मे समस्तानां क्रियाणां कारणं मुने । पिताऽसि सर्वं कुर्वद्(न्य)न्नमस्ते मुनिपुङ्गव ॥

८४

दधीच उवाच—

अथ तं ब्राह्मणं दग्ध्वा नारदस्तामुवाच ह । अन्यये गच्छ दहनं प्रविश त्वं यदिच्छसि ॥

८५

अथ सा भूषिता साध्वी त्रिः प्रदक्षिणपूर्वकम् । नारदं तु नमस्कृत्य गौराक्षीमर्पयन्मनः ॥

८६

सुसूक्ष्मं मङ्गलं सूत्रं हरिद्रामक्षतांस्तथा । कुसुमानि च वासांसि कस्तूरीं चन्दनं तथा ॥

८७

सौवर्णकङ्कृतिकां च फलानि विविधानि च । स्वदक्षिणादिवस्त्रान्तं स्पर्शयित्वा पृथक्पृथक् ॥

८८

पार्वतीमीतिकामा सा पुरन्ध्रीभ्योऽखिलं ददौ । ज्वालामालाभिराकाशं दहन्तमिव चानलम् ॥

८९

त्रिः प्रदक्षिणमागत्य स्थित्वाऽग्रेः पुरतः सती । इदं त्वाह तदा वाक्यं प्राञ्जलिः प्रहसन्मुखी ॥

९०

अन्ययोवाच—

इन्द्रादयो दिशां पाला मातर्मेदिनि भास्कर । पर्मादयः सुराः सर्वे शृणुध्वं मम भाषितम् ॥

९१

पाणिपीडनमारभ्य चेतदन्तमहर्निशम् । वाद्यनःकर्मभिर्मतां सेवितो यदि भक्तितः ॥

९२

व्यभिचारो यथा न स्यादवस्थाश्रितये मम । तेन सत्येन मे पत्या सार्धं यानं प्रयच्छत ॥

९३

इत्युक्त्वा तु स्वहस्ताग्रपुष्पकं द्रुतमाक्षिपत् । प्रविष्टा ज्वलनं दीप्तमथापश्यद्रिमानकम् ॥

९४

सूर्येण समप्लुष्टमपसरोगीतशोभितम् । आरुरोह विमानं सा भर्त्रा साकं दिवं ययौ ॥

९५

प्राहाप संपूज्य वनितां तां पतिव्रताम् । अस्यः स्वर्गं एवेह न च पापं तयास्ति वै ॥

९६

समास्तत्र नरके इन्त पातकम् । गृष्टमेव न संदेहः किं तु पातकमेव तु ॥

९७

विस्य दीपाज्यभक्षणेन नै भर्जितम् । न चापि नरके पातः श्वानजन्मश्रुतं भवेत् ॥

९८

अन्ययोवाच—

नवेशानुद्धानां पुनश्च नरकः कथम् । अग्निप्रवेद्यात्सर्वेषां पापानां नाशनं भवेत् ॥

९९

यम उवाच—

शिवद्रव्यापहारस्य पातकं नैव नश्यति । इत्थमाह पुरा शंभुरन्येषां नाशनं भवेत् ॥ १००
अथ स श्वानतामाप्य शताब्दं स्यात्ततः परम् । दधीचमन्दिरं प्राप्तो मृत्योरास्मगतो हि सः ॥ १०१
तस्य भित्तिसमीपे तु भस्माऽऽस्ते ह्यभिमन्त्रितम् । भस्मनि श्वा पपातास्मिन्ममार च गतो यमम् ॥
यमः संपूज्यावनतो भवान्पुण्यतमो मुनिः । मद्गृहे भवतः स्थानं न योग्यं गम्यतां वहिः ॥ १०३
अथ गत्वा वहिस्तस्थौ सारमेयो यमोदितः । संतापावस्थितं तं च नारदो दृष्टवानमुम् ॥ १०४
पमच्छ च किमर्थं त्वमिह तिष्ठसि दीप्तिमान् । शिवभस्मास्थितमृतं श्रैवं जाने महामते ॥ १०५
शैवानां पापिनां चापि साहसेन तनुत्यजाम् । यमलोको न चास्तीति शिवाज्ञा शिवचोदिता ॥ १०६

दधीच उवाच—

इत्थमाभाष्य तं श्वानं कैलासमगमन्मुनिः । दण्डवत्प्रणिपत्येवं व्यज्ञापयदथो हरम् ॥ १०७
देव कश्चिद्यमपुराद्रहिरास्ते सुकुङ्कुरः । भस्मन्येव मृतस्तस्माद्भवलोकं स चार्हति ॥ १०८
अथौ मुख्यगणाविष्टो वीरभद्रः शिवेरितः । आनयामास तं श्वानं दिव्यरूपधरं तदा ॥ १०९
महेशपादमणतं देवायाथ व्यजिज्ञपत् । आह माहेश्वरो देवं कुरुष्वैनं गणं स्थितम् ॥
तथेति च शिवः प्राह गणः श्वानमुखोऽभवत् ॥ ११०

दधीच उवाच—

अतुलं भस्ममाहात्म्यं मयोक्तं ते शुचिस्मिते । इतः परं हि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि सुव्रते ॥ १११
इति श्रीमहापुराणे पादो पातालखण्डे शिवरात्रवत्सवादे विभूतिमाहात्म्ये षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७८६२

अथ न्यधिकशततमोऽध्यायः ।

शुचिस्मितोवाच—

कश्यपं जमदग्निं च देवानां च पुरा कथम् । भस्म रक्षति च ब्रह्मांस्तन्ममाऽऽचक्ष्व भो मुने ॥ १

दधीच उवाच—

कश्यपादियुता देवाः पूर्वमभ्यगमन्गिरिम् । शौकरं नाम विख्यातमद्रिं (द्रि)मध्ये सुशोभनम् ॥ २
नानाविहंगसंकीर्णं नानामुनिगणाश्रयम् । वासुदेवाश्रयं रम्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ ३
विचित्रदक्षसंपन्नं सर्वतुङ्गसमोज्ज्वलम् । तथाविधं प्रविश्यते वयं गिरिमथापरे ॥ ४
स्तुवन्तः केशवं तत्र गताः स्म गिरिशेखरम् । दृष्ट्वा तत्र महाज्वालां प्रविष्टाश्च वयं च ताम् ॥ ५
मामेकं तु तिरस्कृत्य हृदहृद्भवतामुनीन् । मां ददाह ततः पश्चाद्भस्मभूता वयं शुभे ॥ ६
अस्मानेतादृशान्दृष्ट्वा वीरभद्रः प्रतापवान् । केनापि कारणेनासौ गतवान्पर्वतं त्वमुम् ॥ ७
भस्मोद्भूलितसर्वाङ्गो मस्तकस्थशिवः शुचिः । एकाकी निस्पृहः शान्तो हाहाशब्दमथामृणोत् ॥ ८
अथ चिन्तापरश्चाऽऽसीन्निमग्नमाणशवध्वनिः । शवानामिव गन्धश्च दृश्यते तन्निरीक्षणे ॥ ९
इति निश्चित्य मनसा जगामाग्निमतिप्रभम् । स वह्निर्वीरभद्रं तु दग्धुमारब्धवानथ ॥ १०
नृणाग्निरित् शान्तोऽभूज्जलमासाद्य तं च सः । ततोऽपरां महाज्वालां वीरभद्रस्तु दृष्टवान् ॥ ११

खं गच्छन्तीं महाकालो ज्वालां निपतितामपि । मनसाऽचिन्तयन्नापि वीरभद्रः प्रतापवान् ॥ १२
सर्वेषां नाशिनी ज्वाला प्राणिनां शतकोटिशः । तत्सर्वरक्षणार्थं हि पिपासुश्चाप्यहं त्विमाम् ॥ १३
प्राश्नामि महतीं ज्वालां जलं तु तृपितो यथा । एतस्मिन्नन्तरे वीरं वागाह चाशरीरिणी ॥ १४

भारत्युवाच—

वीर मा साहसं कार्षीः क तृपा काऽऽशुशुषणिः । तृपितानां जलेनार्थो विपरीतेन नाग्रिना ॥ १५
निकामं योजनशिराः मन्त्रो राक्षसेश्वरः । शतयोजनवक्त्रश्च शतबाहुस्तथाऽपरः ॥ १६
अगस्त्यश्च महाभागो निःशेषं पीतसागरः । एतानन्यानसंख्याताञ्ज्वालेयं तानमारयत् ॥ १७

वीरभद्र उवाच—

भीषिकेयं महाज्वाला त्वदुक्ता न हि जायते । सरस्वति भवत्यां च मम रोपश्च जायते ।
सर्वदेवार्चितपदं वीरभद्रमवेहि माम् ॥ १८

भारत्युवाच—

मयोक्तं हितभावेन न दोषान्नान्यतो युने । कोपयुत्सृज्य वीर त्वमात्मनो हितमाचर ॥ १९
इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवी भारती वीरभीतितः । अथ वीरो महाज्वालामपासीछीलैव तु ॥ २०
क्षणेन महती ज्वाला शतयोजनविस्तृता । एकेन वीरभद्रेण पीता परमदुःसहा ॥ २१
अथ चेन्द्रमुवानां च मुनीनां भस्मराशयः । दृष्ट्वा वै वीरभद्रेण आहूताश्च महात्मना ॥ २२
न चाप्सुवन्मतिवचो मृतत्वादपिदेवताः । वीरभद्रस्तु तं ज्ञात्वा नाशं मुनिदिवौकसाम् ॥ २३
दध्यावमून्कथं सर्वाञ्जीवयाम्पथ कोविदः । ध्यानेन दृष्ट्वांश्चापि जीवनं भस्म देहिनाम् ॥ २४
अथाऽऽचम्य मृतानां तु भस्मान्वय च भस्मना । मृत्युंजयेन मन्त्रेण मन्त्रितेन ह्यमन्त्रयत् ॥ २५
अथोत्थिता मुनिवराः स्वं स्वं रूपमुपाश्रिताः । अथ ते गतवन्तश्च गिरेः पार्श्वे महामभम् ॥ २६
तत्रापि भक्षिताः सर्वे सर्वेणातिशरीरिणा । अथ वीरो महासर्पसमीपमगमत्यभुः ॥ २७
वीरमागतमालोक्य भुजगो योद्धुमारभत् । युयुधे वर्षमेकं तु नानारूपधरः फणी ॥ २८
अथ वीरः भृशोष्ठयुग्मं करयुगेन तु । द्विधा चक्रे समस्ताङ्गं देवांस्तत्र गतायुषः ॥ २९
दृष्ट्वाऽथ भस्मनैवैताञ्जीवयामास शंकरः । अथ देवाः समुनयो वीरभद्रं प्रणम्य तु ॥ ३०
गतवन्तो यथामार्गं ददृशु रक्ष आगतम् । पञ्चमेन्द्र महाकायं दौर्भिक्ष दशभिर्युतम् ॥ ३१
पञ्चपादसमोपेतं शिरोभिश्चाष्टभिर्युतम् । काह्लसमाणं महाहारं युध्यमानो हि बालिना ॥ ३२
महावराहवपुषो वासुदेवस्य यत्नलम् । तादृशं द्विशुणीभूतं कपौ बालिनि निश्चितम् ॥ ३३
तादृशं वानरश्रेष्ठं समुग्रीवं स राक्षसः । मुष्टियुद्धे पञ्चपादैः सहसाऽऽहत्य बालिनम् ॥ ३४
सुग्रीवं च कराभ्यां स हन्तुमेवं प्रचक्रमे । आस्ये निक्षिप्य सुग्रीवमग्रसीत्कवलं यथा ॥ ३५
बाली सुग्रीवगमनं दृष्ट्वा चिन्तामवाप ह । कथमेनं हनिष्यामि रक्षयिष्ये कथं कपिम् ॥ ३६
एवं हि चिन्तयानं तं वानरं राक्षसेश्वरः । अग्रसीदिकयत्नेन तथाभूतं च राक्षसम् ॥ ३७
दृष्ट्वा देवर्षयः सर्वे पलायनपरास्तथा । पलायमानांस्तान्द्रष्ट्वा पञ्चमेन्द्रस्तु राक्षसः ॥ ३८
हस्तैः समस्तैस्तान्सर्वानादायाभक्षयत्तदा । वीरभद्रस्ततो दृष्ट्वा वानरपिरुदादनम् ॥ ३९
पञ्चाशयोजनशिलां करेणाऽऽदाय तं रुपा । निजयान शिरोमध्ये पतितं मध्यमं शिरः ॥ ४०
तत आदाय शूलस्य शृङ्गं तच्छतयोजनम् । स्थापयित्वा हृत्तरं गणसेन्द्रं तथाऽहरत् ॥ ४१

राक्षसोऽथ वभापेदं वीरभद्रं त्रिलोचनम् । मम बाहुबलं पश्य वीक्षितं त्वद्वलं मया ॥ ४२
 असिद्वयमिदं धौतं पञ्चाशद्योजनोन्नतम् । एकयोजनविस्तारं सुदृढं लक्षणान्वितम् ॥ ४३
 एकं गृहाणाभिमतं वशिष्ठं तन्मम प्रियम् । वीरभद्रस्तथेत्युक्त्वा गृहीत्वाऽसिं महाबलः ॥ ४४
 करेणाचालयत्तीक्ष्णं श्वेलां चक्रे ततः कुया । गृहीतासिस्तथा श्वेलां चक्रे राक्षसपुंगवः ॥ ४५
 वीरभद्रं समभ्येत्य कण्ठं प्रति समर्पयत् । तद्गात्रं भिन्नमभवच्छोणितं निर्गतं बहु ॥ ४६
 राक्षसस्त्वैकहस्तेन पपौ तच्छोणितं ततः । वीरभद्रः कण्ठदेशे राक्षसं प्राहरद्गुप्ता ॥ ४७
 शिरोद्वयं तथा छिन्नं पतमानं ततोऽग्रहीत् । न्यभक्षयदमेयात्मा सिंहनादं चकार ह ॥ ४८
 तेन नादेन महता धुब्धमासीज्जगन्नयम् । अन्योन्यमसिघातेन भिन्नगात्रौ विकस्वरम्(रौ) ॥ ४९
 किंशुकाविव दृश्येते पुष्पितौ रुषिरोक्षितौ । वर्षमेकं तु संयुध्य सासी देवासुरौ तदा ॥ ५०
 अतश्च वर्षमेकं तु गदायुद्धमभूत्तदा । असिपुत्रिकया पश्चाद्वर्षमेकं ततः परम् ॥ ५१
 पुनर्गृहीत्वाऽसिपुगं युयुधाते परस्परम् । शं युवाणो महाखड्गं(ङ्गं)दंष्ट्राकारो गणेश्वरः ॥ ५२
 सरोपरक्तनयनश्चालयित्वाऽसिमग्रतः । तस्य कण्ठवने सर्वं विच्छेद कदलीर्यया ॥ ५३
 शिरांसि सर्वाण्यादाय वभक्ष भगनेत्रहा । तस्य गात्रं कररुर्हविदार्याऽऽहृत्य देवताः ॥ ५४
 कपीन्द्रौ च तथा चान्या अ(न)द्राक्षीत्परमेश्वरीम् । एतयुद्धं महाघोरं नारदो वीक्ष्य चाभ्यगात् ॥ ५५
 ब्रह्मणे वासुदेवाय शंकराय व्यजिज्ञपत् । मुनयो रक्षिता देवा बालिसुग्रीववानरौ ॥ ५६
 एतौ संजीवयामास ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । रक्षसे शंभुना दत्तो वरः परमदारुणः ॥ ५७
 हिरण्यकशिपो राज्ये बलवानेकराक्षसः । देवैः सार्धं तु युयुधे वर्षाणां शतमद्भुतम् ॥ ५८
 पलायिताश्च बहुधा मृताश्च शतशोऽसुराः । शुकेण रक्षितः सोऽथ गुरुणाऽचिन्तयत्त्विदम् ॥ ५९
 मृतोऽस्मि शतशः शुक्र जीवितोऽस्मि त्वयैव हि । अमृतत्वे त्वमेतस्मादुदरस्थमृताय च ॥ ६०
 अन्यथा मरणं मर्षं भविष्यति न संशयः । गुरो यमेन साकं मे युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ६१
 मयाऽसौ ग्रसितो युद्धे यमराजः प्रतापवान् । यमोदरं प्रविश्यासौ विभेद च ननाद च ॥ ६२
 अहं मृतस्त्वदा चाऽऽसं त्वया संजीवितः पुनः । तस्मादुदरसंस्थानां मरणाय तपे तपः ॥ ६३

शुक्र उवाच—

एवमेतन्न संदेहो यथावत्त्वं समाचर । स्यमन्तपञ्चकं तीर्थं तत्र त्वं तप्तमर्हसि ॥ ६४

राक्षस उवाच—

तपे महत्तपो घोरं यन्न चीर्णं सुरासुरैः । गुल्फप्रदेशे पादान्ते त्वयःपार्श्वः प्रवध्य च ॥ ६५
 अयस्त्वभ्यगुणं कृत्वा दयःपट्टिकयाऽन्वितम् । पट्टिकायां पादवन्धं कृत्वाऽथःशीर्षतां तथा ॥ ६६
 विट्टतासं तथा कल्पं कृत्वाऽथो मुखमुखैः । स्तम्भोत्तरेण ज्वालाया(यां) वक्रिकायामितस्ततः
 अधःशिरास्था तिम्रद्रुन्मील्येव विनोचने । एवं तपश्चरिष्यामि वरदः कोऽपि मे भवेत् ॥ ६८
 ब्रह्मा वा वरदः सोऽस्तु शंकरो विष्णुरेव च । वरदेन तु मे भाव्यं यो वा को वा वरप्रदः ॥ ६९
 इत्यमाभाप्य मुनिना गुरुणा भार्गवेण सः । तथाऽतप्य पण्मासं पुनरन्यचकार ह ॥ ७०
 नराभ्यां स्वशिरशिच्छन्नुदायार्था समप्रकम् । नमो भद्रायमयेण चत्वारि च शिरांसि सः ७१

पञ्चमं च शिरो होतुं यतमाने च राक्षसे । वह्निमध्ये समुत्तस्थौ भगवानम्बिकापतिः ॥ ७२
 शुद्धस्फटिकसंकाशो भालचन्द्रविभूषणः । अधःशिरस्कं तद्रक्ष इदमाह महेश्वरः ॥ ७३
 मा साहसं कृथा रक्षो वरदोऽस्मि वरं वृणु ॥ ७४

राक्षस उवाच—

बहूनां च वराणां तु दाता नूनं महेश्वरः । हतशीर्षिसमुत्पत्तिं ग्रस्तजीवमृतिस्तथा ॥ ७५
 वराहवपुषो विष्णोरस्तु शक्तिश्चतुर्गुणा । ययि ते न हि रोषः स्यात्संनिधिस्तु सदा मम ॥ ७६
 त्वज्जटोत्पाटनेनैकपुरुषः संभविष्यति । तेनैव मरणं नान्यैरिदं मेऽस्तु वृतं शिव ॥ ७७
 भविष्यत्येवमेतदित्युक्त्वाऽन्तरधीयत । एवं लब्धवरः पापी राक्षसो निहतस्त्वया ॥ ७८
 अथाऽऽलिङ्गय हरिर्वीरं शंकरश्च पितामहः । यथागतमथो जग्मुरथ देवादियोषितः ॥ ७९
 निपत्य दण्डवद्भूमौ वीरभद्रमथाब्रुवन् । नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणाकर ॥
 नमस्ते शाश्वतानन्त नमस्ते वरदो भव ॥ ८०

वीरभद्र उवाच—

भस्मना जीवयिष्यामि मुरान्समुनिवानरान् । भवतीभिः प्रतोष्टव्यं शोकः कार्यो न चाधुना ८१
 इत्युक्त्वा वीरभद्रस्तु भस्मनाऽजीवयत्स तान् । उत्थिता मुनिदेवाश्च वानरौ प्रभवत्युत ॥ ८२
 इदमूचुर्वचो हृष्टाः शिरस्थाञ्जलयोऽनमन् । त्वयाऽत्र जीवितास्तात पिता त्वं धर्मतो हि नः ८३
 अस्माकं शरणं नित्यं भय शंकरसंभव । शिगूनां दुष्टचरितं दृष्ट्वा शिक्षेतथा च तान् ॥ ८४
 रक्षेत्परकृतावाधान्याधिभिर्भ्यश्च यथौरसात् । दक्षाध्वरे कृतागस्काः शिक्षिता भवताऽनघ ८५
 इदानीं रक्षितास्तात वयं शिशुवदेव ते ॥ ८६

वीरभद्र उवाच—

सत्यमेतन्न संदेहो यत्र बाधा भवेत्तु वः । तत्र मां स्मरत क्षिप्रं बाधा नाशं गमिष्यति ॥ ८७
 वीरभद्रपदं येऽपि पठन्त्यष्टशतं ततः । प्रणवादि नमोन्तं च चतुर्थीसहितं तथा ॥ ८८
 तेषां राक्षसपीडाया नाशनं च भविष्यति । ब्रह्मराक्षसपीडासु पिशाचादिभयेषु च ॥
 नामानुस्मरणात्सर्वबाधानां तु विनाशनम् ॥ ८९

विद्युत्प्रभालोचनमुग्रमीशं बालेन्दुदंष्ट्रावृणशोभिताधरम् ॥

सुनीलग्रात्रं च जटाकृतस्रजं पञ्चावशाङ्गे भसितं(?)त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ९०

ब्रह्मराक्षसमुक्त्यर्थं स्मरणं त्विदमीरितम् । मन्त्रे च वीरभद्रस्य सर्वमेतदुदीरितम् ॥ ९१

दधीच उवाच—

अथैवं विदधे वीरो मुनिदेवास्तथा गताः । एतत्रियायुषं प्रोक्तं भस्ममाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ९२
 पठतः शृण्वतो वाऽपि स्मरतोऽघविनाशनम् । शिवभक्तिप्रदं पुण्यमायुरारोग्यवर्धनम् ॥ ९३

शुचिस्मितोवाच—

[*अहं कृतार्था धन्या च नारीणामुत्तमाऽस्म्यहम् । हतपापा तथा चास्मि नमस्ते मुनिपुङ्गव] ९४

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शिवछाधवसन्नादे अधिकाशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१७९५५

अथ चतुरधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीराम उवाच—

भस्मोत्पत्तिं महाभाग भस्ममाहात्म्यमेव च । भस्मसंधारणे पुण्यं भस्मादाने च तद्वद ॥ १

शंभुरुवाच—

भस्मोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । स्मरणात्कीर्तनाद्राम तां शृणुष्व नराधिप ॥ २

य एकः शान्तो देवो ब्रह्मवन्द्यः सदाशिवः । त्रिलोचनो गुणाधारो गुणातीतोऽक्षरोऽव्ययः ॥ ३

सिद्धसा तस्य जाताऽथ वीक्ष्याऽऽत्मस्थं गुणत्रयम् । वेदत्रयमिदं ज्ञेयं गुणत्रयमिदं हि यत् ॥ ४

पृथक्त्वाऽऽत्मनैस्तात तत्र स्थानं विभज्य च । दक्षिणाङ्गेऽसृजत्पुत्रं ब्रह्माणं वामतो हरिम् ॥ ५

पृष्ठदेशे महेशानं त्रीन्पुत्रानसृजद्विभुः । जातमात्रास्तु ते पुत्रा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ६

इदमूर्चुर्वचः स्पष्टं को भवान्को वयं त्विति । तानाह च शिवः पुत्रान्यूर्यं पुत्रा अहं पिता ॥ ७

इदं गुणत्रयं पुत्रा भजध्वं कर्महेतुकम् ॥ ८

पुत्रा ऊचुः—

कं वा गुणं को भजते कियन्तं कालमीश्वर । कथं गुणनिष्ठचित्थं भवेदेतद्वदस्व नः ॥ ९

शिव उवाच—

यावज्ज्ञानं हि भवतां यावदायुरयापि वा । धारणं तावदेव स्यादेकैकस्य गुणस्य च ॥ १०

सत्त्वं ब्रह्मा रजो विष्णुर्भजेन्माहेश्वरस्तमः । इत्युक्तमात्रे देवेशे ब्रह्मा सत्त्वमथाग्रहीत् ॥ ११

न च चालयितुं शक्तो धारणे किम् शक्तिमान् । तं गुणं तु तिरस्कृत्य रजोगुणमग्रहीत् ॥ १२

न च चालयितुं शक्तो जंग्राहाथ तमोगुणम् । न च चालयितुं शक्तो निपपात करोद च ॥ १३

विष्णुश्च वामहस्तेन रजोगुणमधारयत् । अङ्गुलीभ्यां महेशोऽपि तमोगुणमधारयत् ॥ १४

सत्त्वमेकोऽङ्गुलीभ्यां च सत्त्वं विष्णुमधादधात् । ब्रह्माणं पादपीठे च दधार च ननर्त च ॥ १५

नृत्यन्तमत्यन्तविलासरूपं गोक्षीररूपं तरुणं त्रिनेत्रम् ।

सर्वं दधानं कृतकौतुकं शिवं समीक्ष्य पुत्रान्व(त्रं च)रदो वभापे ॥ १६

शिव उवाच—

प्रीतोऽस्मि तव पुत्राहं वरं दृष्टुं यथेच्छि(प्ति)तम् । अथाऽऽह पितरं पुत्रो वरमेतं ददस्व मे ॥ १७

मामुद्दिश्य कृता पूजा तव पूजा भवेच्छिव । तिष्ठेमपि सदा त्वं च त्वमेवाहं च वाऽव्यय ॥ १८

शिव उवाच—

एवमेव महाभाग भविष्यति न संशयः । रक्तगौराविमौ पुत्रौ ब्रह्मविष्णू भवेयं तु ॥ १९

चाहुस्लेस्थरोम्यौ च ममाकारौ तथाऽनय । अथ ब्रह्माणमाहेदं भजत्वेकं गुणं भवान् ॥ २०

ब्रह्मोवाच—

त्वन्निदिष्टं गुणमहं धर्तुं शक्तो न ह्येश्वर । धारयिष्ये रजो देव सत्त्वं भजतु वै हरिः ॥ २१

भरतिष्टं गुणं चायमीश्वरो धारयिष्यति ॥ २२

शंभुरुवाच—

एतन्मयं देवा न श्रेयुर्नित्यधारणम् । कर्तुं भरणश्रमत्यर्थं शिवमित्यवदन्पुताः ॥ २३

गुणत्रयं सर्वकालं न च धारयितुं क्षमाः । दीयतां भगवन्शक्तिं यदि भोस्त्वं वरप्रदः ॥ २४
 अथ तद्वचनं श्रुत्वा शिवो वाक्यमभाषत । विद्याशक्तिः समस्तानां शक्तिरित्यभिधीयते ॥ २५
 गुणत्रयाश्रया विद्या त्वविद्या च तदाश्रया । गुणत्रयं च दग्ध्वैव तत्सारं धर्तुमर्हथ ॥ २६
 यच्च किञ्चिद्भवेत्तत्र भवद्भिर्धियां हि तत् । अथाऽऽहुस्तत्सुता वाक्यं न दाहो ज्वलनं विना ॥
 शिवः प्राह महेशस्य लोचने वह्निरस्ति वै । गुणत्रयमिदं धेनुर्विद्या स्याद्गोमयं शुभम् ॥ २८
 मूत्रं चोपनिषत्प्रोक्तं कुर्याद्भस्म ततः परम् । वत्सास्तु स्मृतयो यस्यास्तत्संभूतं सुगोमयम् ॥ २९
 आ गाव इति मन्त्रेण धेनुं तत्राभिमन्त्रयेत् । गावो भगो गाव इति प्राशयेत्तु तृणं जलम् ॥ ३०
 उपोष्य च चतुर्दश्यां शुक्ले कृष्णेऽथवा व्रती । परेषुः प्रातस्तथाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ ३१
 कृतस्नानो धौतवस्त्रो गोमयार्थं व्रजेत्तु गाम् । उत्थाप्य तां प्रयत्नेन गायत्र्या मूत्रमाहरेत् ॥ ३२
 सौवर्णे राजते तात्रे धारयेन्मृन्मये घटे । पौष्करे वा पलाशे वा पात्रे गोशृङ्ग एव वा ॥ ३३
 आदधीत हि गोमूत्रं गन्धद्वारेहि(ति) गोमयम् । अभूमिपातं गृहीयात्पात्रे पूर्वोदितेऽधिके ॥ ३४
 गोमयं शोधयेद्दिवाऽश्रीर्मे भजतु मन्त्रतः । अलक्ष्मीर्मयीति मन्त्रेण गोमयस्यापमार्जनम् ॥ ३५
 सं त्वा सिञ्चामिमन्त्रेण गोमूत्रं गोमये क्षिपेत् । पञ्चानां त्वेति मन्त्रेण पिडांश्चैव चतुर्दश ॥ ३६
 कुर्यात्संशोष्य किरणैस्तरणेश्वरेषु तान् । निदध्यादथ पूर्वोक्तपात्रे गोमयपिण्डकान् ॥ ३७
 स्वपृष्ठोक्तविधानेन प्रतिष्ठाप्याभिमिन्धयेत् । पिण्डान्विनिक्षिपेत्तच्चतुर्दशैवाय पिण्डकान् ॥ ३८
 आधारवाज्यभागौ च मक्षिष्य द्वौ हुनेत्सुधीः । ततो निधनपतये त्रयोदश जयावदः(दयः) ॥ ३९
 होतव्याः पञ्च व्रैक्षाणि नमो हिरण्यवाहवे । इति सर्वाहुतीर्हुत्वा चतुर्थ्यन्तैस्तु मन्त्रकैः ॥ ४०
 रुतसर्वः कमुद्राय यस्य चैकंकतीति च । एतैस्तु जुहुयाद्दिनाननाज्ञातत्रयं तथा ॥ ४१
 व्याहृतीरथ हुत्वा तु ततः स्विष्टकृतं हुनेत् । इध्यशेषं तु निर्हृत्य पूर्णपात्रोदकं ततः ॥ ४२
 पूर्णमासान्तपञ्चपा जलेनान्येन घृहयेत् । ब्राह्मणेण्वसूतमिति तज्जलं शिरसि क्षिपेत् ॥ ४३
 प्राच्यामिति दिशां लिङ्गैर्दिक्षु तोयं विनिक्षिपेत् । व्रतग्रे दक्षिणां दत्त्वा शान्ते पुलकमाहरेत् ॥ ४४
 आहरिष्यामि देवानां सर्वेषां कर्मगुणये । जातवेदसमेने(नं) त्वां पुलकछा(कैश्छा)यपायमे (कै-
 श्छादयाम्यहम्) ॥ ४५
 मन्त्रेणानेन तं वह्निं पुलके छा(कैश्छा)दयेदतः । त्रिदिनं ज्वलमानांस्त्रित्वै छादनं पुलकैः स्मृतम्
 ब्राह्मणान्भोजयेद्भृत्या स्वयं भुञ्जीव(त) वाग्यतः । भस्माभिरुष्मभोऽन्तु दक्षिणं गोमयं हरेत् ॥
 दिनत्रयेण यदि वा एकस्मिन्दिनसे बहु । तृतीये वा चतुर्थे वा शान्तः क्वात्वा सिताम्बरः ॥ ४८
 शुरुयज्ञोपवीती च शुरुमाल्यानुलेपनः । शुरुदन्तो भस्मादेवो मन्त्रेणानेन चक्रवत् ॥ ४९
 तद्वेतिचोद्यार्पयित्वा कंभस्सस्यं न संत्यजेत्(?) । क्व अचक्षतेऽथ अचक्षतेऽथ पोडश ॥ ५०
 कर्तव्याहुतिदानेन ततोऽग्निपुपसहरेत् । अग्निर्भस्मेऽन्विष्येयं यज्ञोपनिषत्तु चैव ॥ ५१
 अग्निरस्पीतिमयेण प्रमृज्य च ततः पाम् । संयोज्य चतुर्दिशं चतुर्दिशं चैव ॥ ५२
 चन्द्रकुम्भकादभीरमुशीरं चन्दनं तथा । अमुकदेवस्यैव चैव चैव चैव चैव चैव ॥ ५३
 क्षिपेद्भस्मानि तपूणमिति ब्रह्मण्यन ॥ ५४

अथ पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ।

शंभुरुवाच—

अत्र ते कीर्तयिष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् । श्रुत्वा यायाप धर्मात्मा शिवभक्तिमनुत्तमाम् १
 इक्ष्वाकुर्नाम विम्रेन्द्रो महाविद्यो महामतिः । बहुशास्त्रप्रवीणश्च नीतिशास्त्रविशारदः ॥ २
 न यथा न च दाता च न देवानां च पूजकः । न चाध्यापयिता वेदं न चाऽऽख्याता श्रुतस्य च
 न पुराणेतिहासानां श्रुतीनामागमस्य वा । यत्नाद्भोक्ता तथा देहसंस्कारैकप्रवर्तकः ॥ ४
 तादृशस्य द्विजस्याथ समालक्ष्या(क्षा)युरत्यगात् । लक्षान्तरे तथैकस्मिन्वत्सरे मासि पञ्चमे ॥ ५
 तृतीयदिवसे रात्र्यां पुराणं श्रुतवानिदम् । स्वसंपादितवित्तस्य येन दानं न वै कृतम् ॥ ६
 दिने दिने भुज्यमानं निःसारं स्यात्क्रमेण हि । वर्षाण्येव च तावन्ति नरके पच्यते ध्रुवम् ॥ ७
 क्रमियोनिसहस्रं च हनुभूय ततः परम् । दरिद्रो व्याथितोऽव्ययुर्दुष्टभार्यो बहुमजः ॥ ८
 दिने दिने भक्षितेन याचितेन च जीवनम् । यन्न कापि च वीजानां मग्नानामथ मार्गणात् ॥ ९
 लब्धे जीर्णाचनं कर्म(?) भृत्यानामथ जीवनम् । मध्ये श्रोत्रविहीनश्च नेत्रहीनः स्वलन्मलः १०
 एवं पुराणं श्रुत्वाऽसाविष्वाकुर्दृशदुःखितः । मनसाऽचिन्तयचेदं स्मारं स्मारं द्विजाधमः ॥ ११
 रूपपुष्पैर्माहिष्ययी(?) दुर्गाऽपि फलवर्जिता । तथा पुराणरहिता विद्या नो गतिर्दार्शिनी ॥ १२
 बहुशास्त्रं समभ्यस्य बहून्वेदान्सविस्तरान् । पुंसोऽश्रुतपुराणस्य न सम्पग्याति दर्शनम् ॥ १३

शंभुरुवाच—

एवं चिन्तयतस्तस्य ह्यर्कालमरणं त्वभूत् । यमलोकं गतश्चायं यमेन परिभाषितः ॥ १४

यम उवाच—

अनेकपापयुक्तोऽसि पुण्यं नैव महत्तव । नवेदाध्यापनात्मासं पापं च विदितं तव ॥ १५
 कोटिर्वर्षाणि नरके तव स्थितिरिति द्विज । आयुरस्ति तवात्यल्पं गम्यतां पौर्विकी तनुः ॥ १६
 कुर्व पुण्यं हितं दानं देवतापूजनं जपम् । साङ्गमध्यापनं विमभोजनं भस्मधारणम् ॥ १७
 भज विश्वेश्वरं देवं देवदेवमुमापतिम् । तस्य प्रयत्नमात्रेण मम लोकं न गच्छसि ॥ १८
 यत्किञ्चित्प्रत्यहं पापिन्पुराणं शृणु सादरम् । ततस्तच्छ्रवणादेव नेक्षसे मम यातनाः ॥ १९
 यमस्य वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः स्वां ययौ तनुम् । अथेशपूजनकृते यत्नमास्थाय स द्विजः ॥ २०
 आगममुनिवर्यं तु जावालं शिवपूजकम् । तपःस्वाध्यायसंपन्नं श्रुतिस्मृतिविवेचकम् ॥ २१
 पुराणतत्त्ववेत्तारं लक्षशिष्यसमावृतम् । जराशिथिलसर्वाङ्गं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ २२
 द्रष्टुकामो ययौ शैलं मन्दरं चारुकन्दरम् । नानाविहंगसंपूर्णं नानापुष्पलतावृतम् ॥ २३
 सर्वर्तुकुसुमोपेतं नानागन्धोपशोभितम् । किनराणां च मिथुनैर्गातपूर्णमहागुहम् ॥ २४
 अनेकरूपलावण्यवर्चनितोषितपादपम् । लम्बमानविचित्राभिः स्रग्भिः शोभितपादपम् ॥ २५
 रतिश्रममसुप्तानां बोधनादितपस्पदम् । कृजन्ति च पिकाः कामं विरुक्तानां युने क्लिप्तम् ॥ २६
 नानामुनिगणाकीर्णं प्रशान्तमृमचारिणम् । अप्सरोगणसंकीर्णं गन्धरगणमेरितम् ॥ २७
 नानासिद्धमुखोद्गतगीतपूर्णरनान्तरम् । विचित्रफलसंपूर्णं नानादेवान्पान्वितम् ॥

अमृतं देवि ते क्षीरं पवित्रमिह बुद्धिदम् । तव प्रसादान्मुच्यन्ते मनुजाः सर्वपाप्मनः ॥ ५५
प्रणवेनाऽऽवहेद्द्वान्वहवो वटनाकथ(न्भस्मनो वटकानथ) (?) । अणोरणीयानिति हि मन्त्रेण तु
विचक्षणः ॥ ५६

श्रीशिव उवाच—

इत्थं तु भस्म संपाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित् । प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रणवमन्त्रितम् ॥ ५७
ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण च । उरोदेशमधारेण गुह्यं वामेन मन्त्रयेत् ॥ ५८
सद्योजातेन वै पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु । तत उद्धृत्य सर्वाङ्गमापादतलमस्तकम् ॥ ५९
तत आचम्य वसनं धौतं श्वेतं प्रधारयेत् । पुनराचम्य कर्म स्वं कर्तुमर्हति सर्वतः ॥ ६०
ततो भस्म समादाय प्रमृज्य प्रणवेन तु । त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं विभुम् ॥ ६१
स्मरन्ममः शिवायेति ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकम् । नमः शिवाभ्यामित्युक्त्वा बाहोर्वाऽपि त्रिपुण्ड्रकम्
अयोराय नम इति उभाभ्यां च प्रकोष्ठयोः । भीमायेति ततः पृष्ठे शिरोधिपश्चिमे तथा ॥ ६३
नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मने नमः । प्रक्षाल्याथ ततो हस्तौ कर्मानुष्ठानमाचरेत् ॥ ६४

शिव उवाच—

यूयमेवंप्रकारेण भस्म कृत्वा प्रघृष्य च । गुणान्धारयितुं शक्तास्ततः स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ ६५

शंभुरुवाच—

इत्थं शिवोदिता देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । तथा कृत्वा च विधिनाऽहमहमिक्रिया तदा ॥ ६६
अन्योन्यबोधनार(श)क्ताः प्रणम्य शिवमुच्चरे । कं गुणं धारयेत्को वा शिवः प्राह सुतानथ ॥ ६७
कर्मशक्तिं (?) तथा ज्ञानं मुखरेणैव नश्यति । अल्पायुर्दृश्यते ब्रह्मा मनुभिश्चास्य जीवितम् ॥ ६८
योऽहं ब्रह्माण्डमालाभिर्भूषितो ब्रह्मगोपनम् । रजोगुणमवष्टभ्य न च जानासि मां तदा ॥ ६९
ब्रह्माधिकबलो विष्णुरायुषि ब्रह्मणोऽधिकः । ब्रह्माण्डमालाभरणे महेशस्य ममैव तु ॥ ७०
चतुर्निश्वासमात्रेण विष्णोरायुरुदाहृतम् । ब्रह्मा त्व(ब्रह्मणोऽ)धिकसत्त्वत्वात्सत्त्वमालम्बती(ते) हरिः
जानाति सर्वकालं मां कचिदेव न विस्मरेत् । तात्त्विकैकैव पूजाऽस्य राजसी तामसी न तु ॥ ७२
शान्तं शिवं सत्त्वगुणं रजवचाऽनुमानतः । तमो नीलं तथा चैव गुणं शंभुस्तथाऽभजत् ॥ ७३
सत्त्वं रजस्तमश्चापि दधार च पुरा किल । अतश्च त्रिविधा पूजा शंकरस्य विधीयते ॥ ७४
रजश्च तमसा युक्तं दारुणं परिकीर्तितम् । दारुणाऽपि ततः पूजा शंकरे गतिदा मता ॥ ७५
रजश्च तमसा युक्तमलं शास्त्रप्रवर्तकम् । विच्छिन्नाऽपि ततः पूजा शंकरे फलदा मता ॥ ७६
तमश्च सत्त्वसंयुक्तं मिश्रकं च प्रवर्तकम् । मिश्रपूजा वि(जाऽपि)फलदा शंकरे लोकशंकरे ॥ ७७
यादृशं तादृशं वाऽपि नियमेनार्चनं विभोः । शंकरस्याऽऽशुफलदं यादृशस्यापि देहिनः ॥ ७८

शंभुरुवाच—

एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं विधानं भस्मनोऽन्य । वक्तृश्रोतृजनानां च समस्ताद्यविनाशनम् ॥ ७९

इति श्रीमहापुराणे भावे पातालखण्डे शिवरायवर्चसादे भस्मोत्पत्तिविधानं नाम चतुर्थविंशतितमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८०३४

शंभुरुवाच—

अत्र ते कीर्तयिष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् । श्रुत्वा यामाप धर्मात्मा शिवभक्तिमनुत्तमाम् १
 इक्ष्वाकुर्नाम विप्रेन्द्रो महाविद्यो महापतिः । बहुशास्त्रप्रवीणश्च नीतिशास्त्रविशारदः ॥ २
 न यष्टा न च दाता च न देवानां च पूजकः । न चाध्यापयिता वेदं न चाऽऽख्याता श्रुतस्य च
 न पुराणेतिहासानां श्रुतीनामगमस्य वा । यत्नाद्भोक्ता तथा देहसंस्कारैकप्रवर्तकः ॥ ४
 तादृशस्य द्विजस्याथ समालक्ष्या(क्षा)पुरत्यगात् । लक्षान्तरे तथैकस्मिन्वत्सरे मासि पञ्चमे ॥ ५
 तृतीयदिवसे रात्र्यां पुराणं श्रुतवानिदम् । स्वसंपादितवित्तस्य येन दानं न वै कृतम् ॥ ६
 दिने दिने भुज्यमानं निःसारं स्यात्क्रमेण हि । वर्षाण्येव च तावन्ति नरके पच्यते ध्रुवम् ॥ ७
 कृमियोनिसहस्रं च ह्यनुभूय ततः परम् । दरिद्रो व्याधितोऽबन्धुर्दुर्धृमायो बहुमजः ॥ ८
 दिने दिने भक्षितेन याचितेन च जीवनम् । यच्च कापि च बीजानां मग्नानामथ मार्गणात् ॥ ९
 लब्धे जीर्णाचनं कर्म(?) भृत्यानामथ जीवनम् । मध्ये श्रोत्रविहीनश्च नेत्रहीनः स्वलम्बलः ॥ १०
 एवं पुराणं श्रुत्वाऽसाविक्ष्वाकुर्भुशदुःखितः । मनसाऽचिन्तयच्चेदं स्मारं स्मारं द्विजाधमः ॥ ११
 रूपपुण्यैर्माहिम्नयी(?) दुर्गाऽपि फलवज्रिता । तथा पुराणरहिता विद्या नो गतिर्दिशिनी ॥ १२
 बहुशास्त्रं समभ्यस्य बह्वेदान्सविस्तरान् । पुंसोऽश्रुतपुराणस्य न सम्पद्याति दर्शनम् ॥ १३

शंभुरुवाच—

एवं चिन्तयतस्तस्य ह्यकालमरणं त्वभूत् । यमलोकं गतश्चायं यमेन परिभाषितः ॥ १४

यम उवाच—

अनेकपापयुक्तोऽसि पुण्यं नैव महत्तव । नवेदाध्यापनात्प्राप्तं पापं च विदितं तव ॥ १५
 कोटिवर्षाणि नरके तव स्थितिरिति द्विज । आयुरस्ति तवात्यल्पं गम्यतां पौर्विकी तनुः ॥ १६
 कुरु पुण्यं हितं दानं देवतापूजनं जपम् । साङ्गमध्यापनं विप्रभोजनं भस्मधारणम् ॥ १७
 भज विश्वेश्वरं देवं देवदेवमुपापतिम् । तस्य प्रयत्नमात्रेण मम लोकं न गच्छसि ॥ १८
 यत्किञ्चित्प्रत्यहं पापिन्पुराणं शृणु सादरम् । ततस्तच्छ्रवणादेव नेक्षसे मम यातनाः ॥ १९
 यमस्य वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः स्वां ययौ तनुम् । अथैशपूजनकृते यत्नमास्थाय स द्विजः ॥ २०
 आगममुनिवर्यं तु जावालं शिवपूजकम् । तपःस्वाध्यायसंपन्नं श्रुतिस्मृतिविवेचकम् ॥ २१
 पुराणतत्त्ववेत्तारं लक्षशिष्यसमावृतम् । जराशिथिलसर्वाङ्गं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ २२
 द्रष्टुकामो ययौ शैलं मन्दरं चारुन्दरम् । नानाविहंगमसंपूर्णं नानापुण्यलतावृतम् ॥ २३
 सर्वैर्तुकुमुभोपेतं नानागन्धोपशोभितम् । किंनराणां च मिथुनैर्गोतपूर्णमहागुहम् ॥ २४
 अनेकरूपलावण्यवर्णितोपितपादपम् । लम्बमानविविचित्राभिः स्रग्भिः शोभितपादपम् ॥ २५
 रतिश्रमप्रसुप्तानां बोधनादितपद्रुपम् । कूजन्ति च पिकाः कामं त्रिपुक्तानां युजे किल ॥ २६
 नानाधुनिगणाकीर्णं मग्नान्तमृमचारिणम् । अप्सरोगणसंकीर्णं गन्धर्वगणसेवितम् ॥ २७
 नानासिद्धयुतो द्रुतगीतपूर्णविनान्तरम् । विचित्रफलसंपूर्णं नानादेवालयान्वितम् ॥ २८

प्रासादशतसंवाधं नानागृहसमन्वितम् । सिंहाननैर्गजमुखैरुलूकवदनैरथ ॥	
अमुखैर्विमुखैर्यैरर्थवक्त्रैर्मृगीमुखैः ॥	२९
रुजम्बुकगोधाहिवानरर्क्षमुखैरपि । व्याघ्रवृश्चिकभङ्गुष्टृभानगर्दभतुण्डकैः ॥	३०
समस्तजीववदनेः सहस्रास्यैर्गणेश्वरैः । वल्लीमुखैर्वृक्षमुखैः शिलावक्त्रैरयोमुखैः ॥	३१
शङ्खमुक्तादिजलजवदनैरुपशोभितम् । अधिकाङ्गैरनङ्गैश्च जटिलैः शिखिमुण्डितैः ॥	३२
पत्रिवक्त्रैर्विपवक्त्रैस्तिमिग्राहमुखैरपि । घटास्यैः शूर्पवदनेः कर्णपादमुखैरपि ॥	३३
घण्टामुखैर्वेणुमुखैः किङ्किणीचदनैरपि । यादवस्तु जगत्यास्मिस्तादृशास्यैरधोमुखैः ॥	३४
कैथिन्निभृतकदर्परूपलावण्यकोमलैः । कोटिमूर्त्यप्रतीकाश्चन्द्रकोटिसमप्रभैः ॥	३५
नानावर्णांश्चमुखैर्विभ्वरूपाश्चतुर्मुखैः । द्विमुखैः पञ्चवक्त्रैश्च त्रिमुखैः षण्मुखैरपि ॥	३६
एकानेकमुखैः शान्तैः सर्वदा सुखिभिर्युतम् । नानाभोगसमृद्धैश्च रतिकामसमैरपि ॥	३७
लक्ष्मीनारायणप्रत्यैरुमेशसमविग्रहैः । नानारूपधरैश्चान्यैः सेवितं मन्दराचलम् ॥	३८
धेनवो यत्र वेदाश्च भीमांसावत्ससंयुताः । धर्मादयः सवर्ष्माणः पुराणानि च कर्मणा ॥	३९
स्मृतीतिहासजातानि आगमाश्च शरीरिणः । स्थिताश्च मन्दरे यत्र स शैलः पापनाशनः ॥	४०
तस्य मध्ये महापुण्यं पुरं परमशोभितम् । वापीतडागोपवनप्रासादशतशोभितम् ॥	४१
सप्तभाकारपरिखं रत्नाट्टालकसंयुतम् । गोपुरैर्नवभिर्युक्तं विचित्रगृहसंयुतम् ॥	४२
यस्य चाप्रतिमं तेज उष्णशीतादिवर्जितम् । तन्मध्ये नगरी पुण्या तन्मध्ये च सभा शुभा ॥	४३
तस्यां भद्रासनं मध्ये वेदपादं विचित्रितम् । सर्वोपनिषदाङ्गं पादपीठं सुशोभनम् ॥	४४
पुराणान्यागमास्तस्य स्वस्तीति शिवपादयोः । तत्राऽऽसीनो महायोगी गौक्षीरसदृशाकृतिः ॥	४५
मन्दस्मितमुच्चार्यास्यो व्यष्टवर्षवयाः प्रभुः । दधार उरसा मालां मणिरुद्राक्षकल्पिताम् ॥	४६
विभ्राण उपवीतं च कर्णिकारसमद्युतिः । सुरत्नकुण्डलो देवः किरीटकनकाम्बरः ॥	४७
नानाभूषणसंयुक्तो नानागन्धविलेपनः । वामाङ्गारूढगिरिजो वीक्षमाणस्तदाननम् ॥	४८
मुग्धां नम्रमुखीं बालां नवयौवनशोभितां । भूषितां चारुसर्वाङ्गीं विभ्रतीं कनकाम्बुजम् ॥	४९
आलिङ्ग्य वामेन करेण देवीं दक्षेण तस्या मुखमुन्नमय्य ।	
स्पृष्ट्वा शिरो वामकरेण तस्या दक्षेण कुर्वीतलकं च देवः ॥	५०
भक्तिर्वीजयते देवं प्रणवव्यजनेन च । पूजा कान्ताऽपि कुसुमैर्माला देवाय विभ्रती ॥	५१
ज्ञप्तिर्विरक्तिर्वनिते विभ्रत्यां योगचामरे । समाधिः कार्यकर्ताऽस्य धारणा योपिदस्य च ॥	५२
यमाश्च नियमाश्चैव किंकरास्तस्य कीर्तिताः । प्राणायामः पुरोधास्तु भत्याहारः सुवर्णधृत् ॥	५३
ध्यानं च द्रविणाध्यङ्गः सत्यं सेनापतिस्तथा । ब्रह्मप्रभृतिकीटान्ताः पञ्चवस्तत्पतिः शिवः ॥	५४
पशूनां पालको धर्मः स्यादधर्मश्च तत्करः । मायापाशेन ते वद्धा मोचनी काशिकामृतिः ॥	५५
नानाविधाश्च प्रमदा देवदेवमुमापतिम् । एतादृशमुमानाथं कोटिजन्तुरनुस्मरेत् ॥	५६
इष्टान्भोगानवाप्याथ शिवलोके गृहीयते । ब्रह्मविष्णुमहेन्द्राद्यास्तत्पुरद्वारपालकाः ॥	५७
लक्ष्मीसरस्वतीदेव्यां देहल्यर्चन उक्षितौ । नियुक्ते देवदेवस्य देवाश्च सुरयोपितः ॥	५८
दास्यो देवाः समस्ताश्च दासा यस्य महात्मनः । एतादृशं महाशैलमिक्ष्वाकुः संददर्श ह ॥	५९
मुनिं प्रणम्य जावालमिदमाह वचस्तदा । गन्तुकामो महाशैलं न शक्नोऽस्मि न वा मुने ॥	६०

प्रमाऽऽयुरल्पं कथितं यमेन ज्ञानिना पुरा । नरकश्च बहुः प्रोक्तः कथं श्रेयो भविष्यति ॥ ६१

जाबालिरुवाच—

मयाऽपि सर्वमेतत् ज्ञातं दिव्येन चक्षुषा । आयुर्दशदिनं ब्रह्मन्विद्वानपि न धर्मकृत् ॥ ६२

न तपस्ते ह्यनभ्यासाच्च च योगोऽल्पकालतः । न दानं द्रविणाभावादसामर्थ्यात्तथाऽर्हणा ॥ ६३

न यज्ञो न व्रतं पूर्तं न च पुण्यमनायुषः । न चाध्यापनतीर्थादिसेवा कालविरोधतः ॥ ६४

तस्माच्चतपापनाशाय प्रायश्चित्तं न विद्यते । गतिप्रदं तथा धर्मं गच्छ वा तिष्ठ वा मुने ॥ ६५

इक्ष्वाकुरुवाच—

यावज्जीवं प्रतिज्ञाय क्रियते यो वृषो द्विज । तेन पापपरीहारो भविष्यति मुनिश्चितम् ॥ ६६

तद्येन धर्मचर्येण मम पापं प्रणश्यति । केन वा पुण्ययोगेन स्वर्गतिश्च भविष्यति ॥ ६७

शरणं भव विप्रपै नरकादिति विन्यतः । सर्वधर्मफलं प्राहुः शरणागतपालनम् ॥ ६८

जाबालिरुवाच—

सत्यं स्वल्पेन कालेन न तादृगल्भ्यते वृषः । अमृते त्ववृते शक्यं वक्तुं स्वप्नान्तरेष्वपि ॥

रहस्यमेकं किञ्चित्तु यस्य कस्यापि नोच्यते ॥ ६९

इक्ष्वाकुरुवाच—

शरणं पालय मुने कालो मे निर्गमिष्यति ॥ ७०

जाबालिरुवाच—

मम प्राणाधिकं विप्र रहस्यं धुतिचोदितम् । शिवलिङ्गार्चनं नाम ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ॥ ७१

समस्तपापशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् । भुक्तिमुक्तिप्रदं तस्माच्छिवपूजां समाचर ॥ ७२

नातिकामेद्यदि मुने शिवलिङ्गार्चनं शुभम् । यः शंभुपूजां विच्छिन्द्यात्तेन च्छिन्नं हि मे शिरः ॥ ७३

वरं शूलविनिक्षेपो वरं शाल्मलिकर्षणम् । वरं प्राणपरित्यागो नैव पूजाव्यतिक्रमः ॥ ७४

वरं वह्निप्रपतनं वरं चाधः शिरः कृतम् । वरं स्वमलभुक्तिर्वा नैव पूजाव्यतिक्रमः ॥ ७५

अपूजयित्वा चेशानं यो हि भुङ्क्ते नराधमः । पापानामन्नरूपाणां तस्य भोजनमुच्यते ॥ ७६

अनुचार्यं पदं शंभोर्भुङ्क्ते यदि च खादति । शिवेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ॥ ७७

भस्मी भवन्ति तस्माऽऽशु महापातकक्राण्डयः । शिवं प्रदक्षिणीकृत्य यो नमस्यति मानवः ॥ ७८

भूमेः प्रदक्षिणं कृत्वा यत्तत्पुण्यमवाप्नुयात् । प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा नमस्कारं च पञ्चधा ॥ ७९

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा नत्वा मुच्येत पातकैः । सर्ववाद्यानि यः कुर्यात्कारयेद्वा शिवालये ॥ ८०

पलेन महता युक्तो वेदसेव्यत्र जायते । श्रावयेयः पुराणानि देवदेवं त्रिलोचनम् ॥ ८१

सर्वपापविनिर्मुक्तो वसेच्छिवचरं कृती । तं नित्यमादरेणशो वक्ति वाक्यं प्रियं सदा ॥ ८२

[*जाबालिरुवाच]—

एतत्संक्षेपतः प्रोक्तमीशपूजनमुत्तमम् । अल्पायुश्च भवान्निश्च शिवपूजनमाचर ॥ ८३

त्रिकालं वा द्विकालं वा एककालमप्यापि वा । यामं यामार्धमथवा शिवपूजनमाचर ॥ ८४

वानमस्त्याश्रमो भूत्वा वानप्रस्थकृताश्रयः । वानप्रस्थमस्मन्नेह प्रातः पूजय शंकरम् ॥ ८५

श्रीफलैः शतपत्रैश्च पद्मसौगन्धिकैरपि । नीर्गन्धपाभिः पुष्पागैः कर्त्तवीर्य पाटलैः ॥ ८६

* इत्यधिकम् ।

तुलस्या च रविदलैरपराजितया तथा । अपामार्गदलै रुद्रजटाधमनकेन च ॥ ८७
 सर्वैरेभिः समफलैर्विल्वपत्रैश्च धूर्तकैः । द्रोणैः शिरीषैः शैतैः(कै)श्च दूर्वया कोरकैरपि ॥ ८८
 नन्द्यावर्तैरक्षतैश्च तिलमिश्रैश्च केवलैः । अन्यैरपि यथाशक्ति प्रातः संपूजयेच्छिवम् ॥ ८९
 कर्णिकारैश्च सौवर्णैर्दूर्वयाऽपि शिवार्चनम् । मुकुलैर्नार्चयेद्देवं चम्पकैर्जलजं विना ॥ ९०
 जलजानां च सर्वेषां पत्राणामक्षतस्य च । कुशपुष्पस्य रजतमुवर्णकृतयोरपि ॥ ९१
 अन्यत्कृत्वा यथा यत्तु तैलपक्वं भवेच्चूष । न तत्पर्युषितं प्रोक्तमपूपादि गमिष्यति ॥ ९२
 उक्षितं यत्फलयायुक्तं तैलक्षाराम्लजीरकैः । जलेतत्प्रो(न प्रो)क्षितं मूलफलशाकादिकं नृप ॥ ९३
 न च पर्युषितं प्रोक्तं गङ्गातोयं च सागरम् । महानदीजलं सर्वं केदारजलमेव च ॥ ९४
 हृद्रूपेण यत्तीर्थं कूपतीर्थेन राघव । तडागवापीसरसां कूपेनार्पा च यद्भवेत् ॥ ९५
 तत्तीर्थतोयं सर्वं च न च पर्युषितं भवेत् । न राज्ञौ जलमाहार्यं दिवा संपादयेज्जलम् ॥ ९६
 शैस्तैकतं तथा धार्यं न च पर्युषितं हि तत् । एवं विदित्वा पूजां त्वं शिवलिङ्गे समाचर ॥ ९७

शंभुरुवाच—

एवमुक्तोऽथ मुनिना इक्ष्वाकुर्वाङ्मनाप्रियः । शिवपूजापरो भूत्वा दिनाष्टकमतिष्ठत् ॥ ९८
 नवमेऽथ दिने प्राप्ते प्रातः काले कृतार्चनः । मरणावसरे प्राप्ते शिवपूजां विधाय सः ॥ ९९
 स्वान्प्राणानुपहाराय तत्याजैव महेशितुः । मृतं तमथ विज्ञाय यमदूताः समागताः ॥ १००
 यमलोकप्रापका ये यत्नमास्थाय तस्थिरे । शैवाश्चापि समायाता दूता बह्निमुखादयः ॥ १०१
 तेषामन्योन्यवादोऽभून्मामको मामकस्त्विति । अथवा मोक्षपार्णि च शिवदूतमथार्दयन् ॥ १०२
 अथ बह्निमुखः क्रुद्धो यमदूतशतं तमः । महाकायस्तथा भूत्वा गृहीत्वा च करेण तत् ॥ १०३
 शिरांसि च तथैकेनाऽऽपीड्य चिच्छेद शृण्वत् । मारयित्वा ततो दूतानादायेक्ष्वाकुमभ्यगात् ॥ १०४
 निवेदयामास च तं वीरभद्राय धीमते । स चापि शंकरायाय तं ग्राह्यं च महेश्वरः ॥ १०५
 त्वयाऽष्टदिनपूजैव कृता कृष्णा दिने दिने । त्वमनिन्दः पुरा मां च लिङ्गं शिश्नाग्रमित्युत ॥ १०६
 तेनैव पापयोगेन शिश्नैश्चक्रो भविष्यसि । शिश्नाग्रे विवरं चक्रं जिह्वानासादिर्वर्जितः ॥ १०७
 पूर्वं मन्नामवकृत्वाऽतृक्ता चापि भविष्यसि । अथेशवचनात्सोऽपि तथाभूतोऽभवत्क्षणात् ॥ १०८

शंभुरुवाच—

य इदं शृणुयाद्विलं पुराणाख्यानमुत्तमम् । विमुक्तपापबन्धश्च शिवभक्तो भविष्यति ॥ १०९
 स याति च शिवस्थाने वक्ता चापि भवेत् । यश्च वक्ति कथामेनां हरेण सहस्रो भुवि ॥ ११०
 उक्त्वा कथामिमां पूर्वमधीरो नाम भूमिपः । स्वर्गं स गतवात्राजा कृतपापोऽथ भार्यया ॥ १११
 इति धीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे शिवराघवसंवादे विभूतिमाहात्म्ये पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८१४६

अथ पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीराम उवाच—

अयमग्निशिखो नाम बह्निः शिवगणः शुचिः । स कथं तादृशो भूतस्तन्मे वद नमस्तव ॥ १

शंभुरुवाच—

अयमासीत्पुरा कथितस्तत्रियः क्रोधनः सदा । नष्टभार्यो नष्टतेनो नष्टराष्ट्रोऽतिदुःखितः ॥ २
लब्ध्वा लुलापद्वितयं कृपिं चक्रे सहाऽऽत्मजैः । ऋणेन महता युक्तः पुनश्चातीव दुःखितः ॥ ३
पुनश्च दुःखितो राजा सर्पेण सुतनाशनात् । तथाभूतो महीपालस्तत्याज कृपिमप्युत ॥ ४
परित्यज्य सुतौ चापि त्यक्ताहारो रुरोद ह । सुतावध समागम्य प्राहनुः पितरं त्विदम् ॥ ५

पुत्राबुचतुः—

किमर्थं रुयते तात नष्टो नाऽऽप्स्यति रोदनात् । शरीरशोपणायाथ शोकस्तेऽप्य भविष्यति ॥ ६
शोकेन चक्षुषी नष्टे कण्ठो नष्टस्तथा तव । अनुष्ठानं तथा नष्टं किमर्थं परितप्यसे ॥ ७
एको नष्टो न चाऽऽप्स्यति रक्ष पञ्च स्थितानमून् । बहूनां रक्षणं पुण्यमाश्रितानां विशेषतः ॥ ८
अन्याश्रितमयं शत्रुं कथं शोचितुमर्हसि ॥ ८

पितोवाच—

पुनः शत्रुः कथं पुत्रौ युवां शत्रू तथा च मे । अत्यन्तसुखिनं पुत्रं कथं शत्रुमभाषतम् ॥ ९

सुताबुचतुः—

जायमानो हरेन्नार्यौ वर्धमानो हरोद्धनम् । त्रियमाणस्तथा प्राणाञ्जशुत्वं किमतः परम् ॥ १०
यत्सुखं च त्वया प्रोक्तं स्पर्शनाल्लिङ्गनादिभिः । दुःखोदकमिदं रागन्सर्पेतद्वादामि ते ॥ ११
प्रसूतिकाले पुनस्य भार्यानाशविचारणा । जीवितायामथो पत्न्यामात्मनः सुतनाशनम् ॥ १२
योऽप्यनुद्धौ तु नातायां संयोगो नोपपद्यते । आलिङ्गनपरे गाढं स्तन्येनाङ्गं परिप्लुते ॥ १३
तथाऽपि यदि संयोगः शिशुरोदनता त्रिधाः । दृढं शिशुगतं चित्तं ततो वैरस्यमेव च ॥ १४
अथ चेत्पतितो दिम्भो मध्येर्मधुनमुद्रतिः । रतिमध्ये तु विच्छेदे दुःखं किंचिदसंनिभम् ॥ १५
सर्वकाले परिमिते कदाचिद्वतिसंभवः । तत्काले भोजनं नास्ति स्वापो नास्ति च भार्या ॥ १६
शिशूनां रक्षणे दुःखं व्याधिसर्पग्रहादिभिः । तन्मतं यत्सुरं चित्रं यथाऽङ्कारोदणं पितुः ॥ १७
आलिङ्गनकृतं तात चुम्बनादिकृतं तथा । अव्यक्तमधुरोत्स्यादि यत्सुराणि नरोदर ॥ १८
रतिमध्ये निरामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । अन्यान्यपि च दुःखानि सन्ति पुनः सहस्रशः ॥ १९
अनेन किं त्वं क्रियसे इहामुन विरोधिना । त्वज शोकमिमं तम्पादारां पुत्रौ स्थितानिह ॥ २०

राजोवाच—

त्वयामि शोकं दुर्गिरं सर्वकार्यविरोधिनम् । आत्मनश्च हितं कार्यमिहामुन सुतौ मम ॥ २१
पुरोधसं तु गच्छामि मम पूर्वं महागुरुम् । रसिष्ठं मुनिवर्षं च म दास्यति गतिं मम ॥ २२
एवमुक्त्वा गतो त्रिषं वाराणस्यां स्थितं गुरुम् । दण्डवत्प्रणमामास मुनिना परिपूजितः ॥ २३
आलिङ्गितः शिरोघ्रातो दत्तासनपरिव्रटः । उक्तवाऽऽगमनं किं न किं कार्यं कुरुष्विह ॥ २४

राजोवाच—

गतिं मेपच्छ मे त्रिषं सतास्तारणाय हि । गितोऽहं त्वयेना शश्वत्त्रान्नं शरणं गतः ॥ २५

रसिष्ठ उवाच—

गतिं पश्य महात्सि त्रिषंशरमिति स्थितम् । एवं पुनर गमेन्द्र देवदेवं विनाशिनम् ॥ २६

• विद्वान्भार्य भवतु •

यमाराध्य पुरा शक्तिरन्ध्रध्याः सुतो मुनिः । रक्षसा भक्षितश्चापि यमलोकं गतो न सः ॥ २७
 किञ्चित्कालं गतः स्वर्गं ब्रह्मलोकमगादतः । ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोके क्रीडन्नास्ते सुतो मम ॥ २८
 अमुं पश्य महाराज लुब्धकं वनचारिणम् । पूजयन्तं हि विश्वेशं पत्रमात्रैः स्वसंभृतैः ॥ २९
 शमीवृक्षस्य संभृतैस्तथा पूगप्रसूनकैः । कदम्बकुसुमैरर्ककुसुमैर्यथैकाभवैः ॥ ३०
 एतैरन्यैर्महेशानं पूजयन्तं विलोकय । इतोऽर्घ्याममात्रेण मरिष्यति तदद्भुतम् ॥ ३१
 अन्तकाले समायाते लुब्धकोऽपि शिवाय वै । उपहारप्रदानाय दृष्टवान्पार्श्वतो घटम् ॥ ३२
 तं द्यूतफलसंपूर्णं शुना स्पृष्टं विगर्हितम् । संकल्पितोपहारस्य ह्यभावालुब्धकस्तथा ॥ ३३
 इदं जगौ शुभं वाक्यं लोकानां भक्तिसूचकम् । पुण्याभावे हरिर्नेत्रं फलाभावेऽङ्गुलं रविः ॥ ३४
 लिङ्गविसंसेने कं च जमदग्निर्ऋषिस्तथा । लिङ्गपीठं भवेदेव गानं निर्भिद्य दत्तवान् ॥ ३५
 अन्यैर्महेश्वरैरन्यत्साहसं परमं कृतम् । ममापि तत्तथा कार्यमन्यथा दोषभागहम् ॥ ३६
 एतस्मिन्नन्तरे कथिदुन्मत्तः शिवमभ्यगात् । अथ लुब्धकृतां पूजामाहृत्याभक्षयत्क्षणात् ॥ ३७
 वमनं च तदा चक्रे शिवपीठेऽथ लुब्धकः । शिवापकारिणं चैनं हन्मि नो वेत्यचिन्तयत् ॥ ३८
 अथ स्वात्मवधायैव यत्नमास्थाय शंकरः । उन्मत्तेन यथोद्भुक्ता शिवपूजा मया कृता ॥ ३९
 लिङ्गमावरणे ह्येषा तदहं मम देहिनः । प्रावृत्तिस्त्वग्निषा त्वद्य निर्मोक्तव्या मया द्रुतम् ॥ ४०
 पूजाविमोचनायैतत्फलहानेर्गलं त्यजेत् । इत्थं संकल्प्य स तदा तीक्ष्णस्वधितिनाऽद्भुतम् ॥ ४१
 चक्रे त्वचं दक्षपादं त्वचं छित्त्वा कटेरथः । वामपादं तथा चक्रे कटिपर्यन्तमाश्रु च ॥ ४२
 हृष्टथावेपितश्चैव तत ऊर्ध्वमथाच्छिनत् । करांसोदरहृत्कण्ठत्वचं निर्भिद्य लुब्धकः ॥ ४३
 मस्तकस्य त्वचं चापि निर्भिदेद प्रहृष्टवान् । तयोरन्तरतस्तस्माद्वात्रं निर्भिद्य वर्तुलम् ॥ ४४
 छित्त्वाऽङ्गुलीं समादाय देवायापितवांस्त्वचम् । आरादेव तथा दिव्यरूपः स्वक्षत्रतुर्भुजः ॥ ४५
 नानाभूषणसंयुक्तः स्थितो वियति शंकरः । अथ शैवाः समायाता वृताः शतसहस्रशः ॥ ४६
 विचित्रमुकुटाकाराः सर्वाभरणभूषिताः । त्रिशूलपाणयः सर्वे शुद्धस्फटिकसंनिभाः ॥ ४७
 चतुर्भुजाः सुरूपाश्च विमानवरसंस्थिताः । सर्वे सूर्यसमाः शान्ता रम्भावतिमयया युताः ॥ ४८
 सूनूपत्नीवल्लोत्साहत्रिलासस्त्रीशतान्विताः । तेजसा सूर्यसदृशाः पुष्पवृष्टिमवाकिरन् ॥ ४९
 तैराहूतो लुब्धकश्च नागच्छदवदच्च तान् । भार्याबन्धुजनोपेतो गच्छेद्दहमथवा न वा ॥ ५०
 शैवास्तद्वचनं श्रुत्वा वाक्यमेतदधोचिरे । येन पुण्यं कृतं पापं तेन भोग्यं हि तत्फलम् ॥ ५१

लुब्धक उवाच—

अशैवानां च सर्वेषां धर्माणामेककर्तृकम् । माहेश्वराणां धर्माणां फलं च द्विवहुष्वपि ॥ ५२
 एतस्मिन्नन्तरे माप्नो वीरभद्रः शतार्कभः । नानाकोटिगणोपेत एहि लुब्धक वन्धुयुक् ॥ ५३
 सर्वं त्वयोक्तं च तथा सभायां ज्ञातिवन्धुयुक् । आरुखेदं विमानं च शिवं गच्छ शिवं तु वः ॥ ५४
 अथ तद्वचनात्प्राप्तः शिवलोकं विमानगः ॥

वसिष्ठ उवाच—

दृष्टवानसि सर्वं तस्मीशपूजां समाचर । विमुक्तपापवन्धस्त्वं शिवलोकं गमिष्यसि ॥ ५५
 यदि राज्यं त्वया प्रार्थ्य मार्जयेश्चाङ्गुणं नृप । गोमयोदकलेपं च नित्यमेव समाचर ॥ ५६
 एतावता भूमिराज्यं ध्रुव तव भविष्यति । यावदायुश्च ते राज्यमन्ते शिवपदं भवेत् ॥ ५७
 नैतस्मिन् भवे राज्यससिद्धिरनुमृत्युतः । अतो देहान्तरं प्राप्य शिवमेवाप्रभावतः ॥ ५८

भविष्यति च ते राज्यं शिवभक्तिः स्थिरा तथा ॥

६९

शंभुरुवाच—

अथ कृत्वा तथा पूजां मृतः स्वर्गं गतस्ततः । राजजन्म पुनः प्राप्य राज्यं चक्रे शिवे रतः ॥ ६०

कदाचिदथ देवस्य गृहमभ्यगममृषः । नानादीपसमोपेतं मणिभिर्नगरादिव ॥ ६१

भटानामथ संमर्दं एको दीपोऽपतन्मृषे । तदाऽसौ कुपितो राजा दीपमादाय सत्वरम् ॥ ६२

देवालयपुरे वीरं न्यक्षिपत्कोपसंयुतः । दग्धं देवगृहं तेन एवैव समपद्यत ॥ ६३

अथ देवपुरस्तत्र दग्धवेष्टमादिकं गृहम् । निर्माणवामास नृपो महेशानमयोजयत् ॥ ६४

अथ मृत्युदिने प्राप्ते राजाऽऽराधितशंकरः । भस्मस्नायी भस्मशायी जपन्मूत्रं ममार ह ॥ ६५

शिवलोकं गतः सोऽयं वीरभद्रेण भाषितः । भव त्वं गणशार्दूलो मम वै परिचारकः ॥ ६६

शंकरान्ममनिर्देशादानयस्व ममान्तिकम् । शिरोहीनो भवान्वापि ज्वालावक्त्रो भविष्यति ॥ ६७

स उवाच महात्मानं वीरभद्रं गणेश्वरम् । चक्षुः श्रोत्रं तथा जिह्वा नासिकाऽऽस्यं शिरो गणः ॥

एतैर्विना व्यवहृतिः कथं मे संभविष्यति । अभावे शिरसः किं वा मया पापं कृतं विभो ॥ ६९

वीरभद्र उवाच—

त्वयैव स्वीकृता पूर्वं देवी परमसुन्दरी । महेशभवने नित्यं चातुर्वर्णकरङ्गकैः ॥

स्वस्तिकं सर्वतोभद्रं नन्द्यावर्तादिकं शुभम् ॥ ७०

पद्ममुत्पलमान्दोलपादौ व्यजनचामरे । त्रिशूलं शङ्खचक्रे च गदा धनुरयैव च ॥ ७१

त्रिशूलं डमरं खड्गं वृषं धृज्जिरिटिं शिवम् । तथाऽष्टपत्रं कमलमन्यधन्वादिकं तथा ॥ ७२

कल्पयन्ती प्रतिदिनं सेवते वृषभध्वजम् । कदाचिदथ सा वेश्या देवसन्नन्युपस्थिता ॥ ७३

राजा काराङ्गिकः कश्चिदेवैश्वर्यं समाविशत् । अथ तां दृष्ट्वास्तत्र स इदं वाक्यमुक्तवान् ॥ ७४

काराङ्गिक उवाच—

एकान्तसंस्थिता वेश्या युवाऽहं स्वविरो न च । स्वविरं न्याषितं पण्डमशक्तं धनवर्जितम् ॥ ७५

अदीर्घमेहनं दीनं पुरुषं योपिदुस्तजेत् । अश्मशूलं मलच्छिन्नं जहं दुर्गन्धदूषितम् ॥ ७६

स्वल्पमन्यसर्तं नारी दूरतः परिवर्जयेत् । तस्मान्मे दीयतां वेश्ये मैथुनं जीवयाऽऽशु माम् ॥ ७७

वेश्योवाच—

नियतः सर्वजातीनामिहामुत्र सुखभद्रः । पातिव्रत्यं परो धर्मः स्त्रीणामिति हि शुभम् ॥ ७८

यदधीना यदा वेश्या तदा नान्येन संगता । पतिव्रतेति विख्याता तस्माच्चं परिपालये ॥ ७९

काराङ्गिक उवाच—

यदि चैवं मृतिः शीघ्रं भविष्यति न संशयः । अथ राजान्तिकं गत्वा राजानमिदमुक्तवान् ॥ ८०

वेश्या वेश्यैव नो भार्या नेति बकुं च नोचितम् । इत्थं राजानमुक्त्वाऽथ मण्डं चेत्ताऽऽरनालजम् ॥ ८१

किञ्चिदादाय तस्यास्तु मन्दिरं गतवानपम् । निद्रावसरमालोक्य प्रष्टव्यं च करं ततः ॥ ८२

वसस्व विवरे तत्र मण्डं चिक्षेप दुष्टीभिः । एवं कृत्वा ततो गत्वा राजानमिदमुक्तवान् ॥ ८३

राजनिर्गत्य गत्वाऽथ वेश्याभ्यां तव योषितम् । उत्थापयित्वा वेश्यां तां सर्वार्थं द्रष्टुमर्हसि ॥ ८४

उन्मुक्तचन्धमपवा यसनं पश्य यत्नतः । वेश्यावेशमाथ गतवान्राजा काराङ्गिकं वचः ॥ ८५

इदमाह सनिद्रेयं पश्येमां यामि पश्यसि । स उवाच नृपं तत्र न मे युक्तमिदं वृष ॥ ८६

तन्मातरं वा पितरं दर्शनाय नियोजय । तद्दृष्टौ सर्वमेवेदं व्यक्तमाशु भविष्यति ॥ ८७
 आनीता ह्यथ राजा तु माता वीक्षितमुद्यता । वचनात्तु नृपस्यैव वस्त्रं शोधयतीव सा ॥ ८८
 तत्र स्थितं मण्डपथ विज्ञायाम्वा ह्यमर्दयत् । मर्दनाद्वसनं क्लिन्नं किं तदित्याह पार्थिवः ॥ ८९
 न किञ्चिदेव नो किञ्चिदिति वेद्याप्रसूरापि । बहुवाक्येन राजाऽथ वसनं वीक्ष्य शङ्कया ॥ ९०
 शुक्रक्लिन्नमिदं वासः प्राहैतत्पश्यतामिति । अथ दृष्ट्वा समीपस्यास्तथेत्युचुर्वचो नृपम् ॥ ९१
 राजाऽथ स्वगृहं गत्वा दण्डाध्यक्षमभाषत । इदानीमेव वेद्यायाः शिरश्छिन्नव्यविचारयन् ॥ ९२
 दर्शनीयं शिरस्तस्या घटिकाभ्यन्तरे मम । दण्डकश्च नृपोक्त्याऽस्यास्तथा कृत्वा ह्यदर्शयत् ॥ ९३

वीरभद्र उवाच—

एवं कृतं त्वया पूर्वं प्राप्तं च फलमय ते । ज्वालयैव हि वक्ता त्वं श्रोता द्रष्टा च जिघ्रसि ॥
 रसं जानासि मतिमानतिक्रोधी भविष्यसि । ९४

शंभुरुवाच—

एवं ज्वालामुखो जातो राजा माहेश्वरोऽक्षमी । तस्मात्तु क्षमया(मिणा) भाव्यं परत्रेह सुखेप्सुना
 य इदं शृणुयान्नित्यं पुण्याख्यानमनुत्तमम् । विमुक्तपापबन्धश्च शिवलोके भविष्यति ॥ ९६
 इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शिवराघवसंवादे पूजामाहात्म्यकथनं नाम षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८२४१

अथ सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीराम उवाच—

महेशनाममाहात्म्यं पूजामाहात्म्यमेव च । नमस्कारस्य माहात्म्यं द्रष्टुमाहात्म्यमेव च ॥ १
 जलदानस्य माहात्म्यं धूपदानस्य सत्तम । दीपगन्धादिदानस्य माहात्म्यं वद मे गुरो ॥ २

शंभुरुवाच—

एकैकानाम(नां तु) माहात्म्यं विस्तरान्न हि शक्यते । संक्षेपेण च ते वच्मि शृणु राघव सादरम्
 पुरा त्रेतायुगे राजा विधृतो नाम वीर्यवान् । मृते पितरि वालोऽस्तौ भूमिराज्येऽभिषेचितः ॥ ४
 समानवयसः सर्वान्समीपस्थांश्चकार सः । ये ब्रह्मा ये च विद्वांसस्ते च तस्य न संमताः ॥ ५
 युवानः संमता दुष्टा अकार्यकरणास्तथा । सुख्यायनयनदक्षाश्च चोरकर्मविशारदाः ॥ ६
 भाण्डवार्तारता लास्यनिपुणास्तस्य संमताः । वशीकरणमन्त्रज्ञा वस्त्रौषधविदस्तथा ॥ ७
 गीतनर्तनशीलाश्च धूर्ता द्यूतविदः मियाः । पितृसंपत्तकर्तृणां त्यागं चक्रे स पार्थिवः ॥ ८
 विचार्य स च तैः सार्धं दुष्टैः कार्यमकारयत् । एतादृशास्तथा चान्योन्दुष्टान्स ह युयोज ह ॥ ९
 एतदुक्तमथाऽऽलम्ब्य शिष्टं सुहृदमत्यजत् । उरोमुष्टिं च फेत्कारं ये कुर्युस्तस्य ते मियाः ॥ १०
 भगलक्षणतत्त्वज्ञा रतितन्त्रविशारदाः । राजनीतिविहीनं तद्राज्यं समभवत्तदा ॥ ११
 गजाश्वरथमुष्ट्राञ्च गोमहिष्यादिकं च यत् । तत्सर्वं नाशमापन्नमपहारा यतस्ततः ॥ १२
 रत्नानि वसु धान्यानि न दृश्यन्ते पुरे तदा । अथ भूपान्तरेणासौ निर्जितः प्रपलायितः ॥ १३

महारण्यमथो गत्वा गिरिदुर्गमकल्पयत् । तत्र चाल्यपरीवारश्चोरवृत्तिं समाश्रितः ॥ १४
 सुवर्णवस्त्रधान्यादि रत्नगन्धादिकं तथा । तत्र तत्र विनिर्दिश्य चोरानापान(नीय) वञ्चकात् ॥ १५
 वन्धाद्यकारयत्तैस्तु द्रव्याहरणकर्माणि । यदाहारो न विद्येत तदाऽऽहारमकल्पयत् ॥ १६
 गोमहिष्यादिमांसेन यद्यन्नं नोपलभ्यते । अश्वीयनरमांसेन भोजनं पर्यकल्पयत् ॥ १७
 एतादृशमभूद्वृत्तं संध्योपास्यादिवर्जितम् । एकस्तु सचिवस्तस्य सुरापो नाम राक्षसः ॥ १८
 नियुक्ते सर्वकालं तमाहर ग्रहेति च । एवं रक्षोमते स्थित्वा नानादेशगतान्नरान् ॥ १९
 वृक्षहस्तपरीवारो ह्लादद्या(दा)दकृपालयः । स्वस्याभिमतयोपास्तु तत्र तत्र समाहरत् ॥ २०
 किञ्चित्कालं च ता भुक्त्वा ताश्चापि समभक्षयत् । एवं हत्वा नरान्नारी राज्यं चक्रे सुदुःसहम् ॥ २१
 एवं वर्षसहस्रं तु राज्यं कृत्वा नराधमः । जराशियिलसर्वाङ्गो वलीपलितद्वेषितः ॥ २२
 निर्जीवमभवत्स्थानं समन्तादशयोजनम् । अथ मृत्युदिनं प्राप्तं राक्षस्तस्य(स्या) महात्मनः ॥ २३
 मृत्युकालेऽथ संप्राप्ते स्नातं भूयिगतं नृपम् । तस्य चानुचराः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ २४
 सुरापः सचिवः प्राह किं कार्यं मम चाऽऽदिश । अयं राजा तथाऽशक्तो निर्गतायुस्तदाऽर्तितः ॥ २५
 नाभेरधस्तु क्षीणासुः कथंचिद्वाक्यमुक्तवान् । त्वं सर्वकालं देत्येन्द्र ग्राह्यं ग्रहराऽऽहर ॥ २६
 इत्यथोक्त्वा ममारासौ यमवृताः समाययुः । विचित्रं वन्द्यते यत्नं चक्रुस्ताडनतत्पराः ॥ २७
 चूर्णिता वन्धपाशाश्च हेतिदण्डाश्च चूर्णिताः । तद्वात्रस्पशमात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
 अथाऽऽयातः स्वयं मृत्युः पाशेनैनमयोजयत् । मृत्युपाशमपि च्छिन्नं वीक्ष्य मृत्युरचिन्तयत् ॥ २९
 सर्वमर्त्यमृतिर्दृष्टा दृष्टा नैतादृशी क्वचित् । इतिचिन्तापरे मृत्यौ ज्वालावक्त्रः प्रतापवान् ॥ ३०
 वीरभद्रेण निर्दिष्टः सहसाऽऽयाच शूलभृत् । ज्वालावक्त्रमथाऽऽलोक्य मृत्युस्तूर्णं पलाययौ ॥ ३१
 पलायमानं तं दृष्ट्वा मृत्युं वह्निमुखस्तदा । अरे रे चोर चोर त्वं तिष्ठ तिष्ठ क्व यास्यसि ॥ ३२
 एनसो मुच्यसे चोर शूलारोपणमात्रतः । एवमाभाष्य मृत्युं तं शूलभ्रोतमकल्पयत् ॥ ३३
 शूलस्कन्धगतं कृत्वा दूतान्संग्रह्य रज्जुना । पादशृङ्खलविन्यस्तानादाय नृपमध्यगात् ॥ ३४
 विमानवरमारोप्य गीतवाद्यमुशोभितम् । वीरान्तिकमथो गत्वा सर्वमस्मै न्यवेदयत् ॥ ३५
 वीरभद्रोऽपि तत्सर्वं शंकरायामितात्मने । नानामुनिगणैर्देवैर्धर्मविष्णुपुरःसरैः ॥ ३६
 सेज्यमानाय देवाय पार्वतीसहिताय च । मणिपत्य निवेद्याथ शूलस्थं मृत्युमेव च ॥ ३७
 तूर्णं ध्रुव विश्वात्मा वीरभद्रः प्रतापवान् ॥ ३८
 अग्न्याननं वीक्ष्य शिवो विगर्हयन्कथं त्वयैतद्व्रणं साहसं कृतम् ।
 विभेषि मृत्योर्न कथं यमाधिकाद्ददस्व सर्वं परमार्थतो मे ॥ ३९
 प्रणम्य तं वह्निमुखोऽतिरोपान्मृत्युं समालोक्य ननर्त हर्षात् ।
 उवाच चार्थं कृतमेव मृत्युना तदेव शूलेऽपि मया प्ररोदितः ॥ ४०
 विमोचयामास शिवोऽपि मृत्युं दूतानग्नेपात्रिरुज्ज्वलकार ।
 मृत्युं समालोक्य शिवो वभाषे मन्त्राम् येषां मरणे समास्ते ॥ ४१
 मयेतसामन्यधिषां च नाम हीनाक्षरं वाऽधिकवर्णयुक्तम् ।
 ममैव लोकं प्रददामि सत्त्वं धनेन नाम ग्रहेति भाषितम् ॥ ४२

प्रशब्दमात्रं त्वधिकं हरोति पदप्रदं च पदमीरयन्ति ।
 आरादमुस्त्वं जपतो नमस्व मदीयवाक्यं च यमं वदस्व ॥ ४२
 नति यजिं कीर्तिमुपास्तिमाश्रिता दास्यं च कैकर्यमथ भुतिवदाः ।
 पञ्चाक्षरोक्तिं शतरुद्रियोक्तिं शिवस्य कुर्वन्ति न ते विचार्याः ॥ ४३
 मन्नामरुद्राक्षविभूतिधारणो ममाग्रतो यस्तु पुराणवक्ता ।
 सर्वेषु पापेष्वपि तेषु सत्सु प्रशास्महे नैव यमाधिकारः ॥ ४४
 ये चापि पापान्वितमायिनो नराः पराश्रवस्त्रादिवधूभुजश्च ।
 वाराणसीमृत्युपराश्र ये वै श्रीशैलमर्त्याश्च न ते विचार्याः ॥ ४५
 युकाश्च देशा अपि मत्कुणाश्च मृगादयः कीटपिपीलिकाश्च ।
 सरीसृपा हृश्चिकशूकराश्च काशीमृताः शंकरमामुवन्ति ॥ ४६
 इदं नाम गृणन्ध्यायेद्यो वै हृत्पद्ममन्दिरे । त्रियम्बकं विरूपाक्षं सोमसोमार्धभूपणम् ॥ ४७
 त्रिनेत्रकं त्रयीनेत्रं सोमसूर्याग्निलोचनम् । तं नमस्कृत्य दूरस्थो भव मृत्यो ममाऽऽज्ञया ॥ ४८
 अथाऽऽकर्ण्य शिवभोक्तं मृत्युस्तुष्टाव शंकरम् । नमस्ते देवतानाथ नमस्ते देवभूतये ॥ ४९
 सर्वज्ञाय नमस्तुभ्यं पशूनां पतये नमः । अथ देवो महादेवो मृत्युं ग्राह वरं दृणु ॥ ५०
 स्तोत्रेणानेन तुष्टोऽस्मि मृत्युर्वरमपाचत । त्वदीयं पालय विभो मां च शंकर पापिनम् ॥ ५१
 तथेत्युक्त्वा मृत्युमीशो गच्छ वत्सति चाब्रवीत् । यमलोकं गतः सोऽथ यमायाशेषमुक्तवान् ॥ ५२
 शंभुत्वाच—

य इदं दृणुयान्नित्यं पुण्याख्यानमनुत्तमम् । विपुक्तः सर्वपापेभ्यो याति शंकरसंनिधिम् ॥ ५३
 इति श्रीमहापुराणे पाप्मे पातालखण्डे शिवराघवसंवादे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८२९४

अथाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ।

शंभुरुवाच—

अथान्यदपि निर्वक्षि प्रमदाख्यानमुत्तमम् । सुतया देवरातस्य यत्प्राप्तं नामकीर्तनात् ॥ १
 देवरातमुता बाला कला नामातिरूपिणी । धनंजयमुतस्याऽऽसीद्भार्या शोणस्य धीमतः ॥ २
 बाबुभौ नियतौ नित्यं धर्मकप्रवणौ शुभौ । लब्धवन्तौ निधिमयो गङ्गास्नानाय तौ गतौ ॥ ३
 प्रवाहपतिते कूले मृत्तिकावनयनाय तौ । कूलादादाय मृद्धोष्टं दृष्टवन्तौ महाघटम् ॥ ४
 राजतं चोर्ध्वपापाणमथ शोणः प्रियां वचः । इदमाह कथं कार्यं किं कर्तव्यं हि नो हितम् ॥ ५
 भार्योवाच—

न नारीमतमालम्ब्य किञ्चित्कार्यं समाचरेत् । न च नार्या वदेहुहामप्रियं वा कथंचन ॥ ६
 यदि नारीसमक्षं तु द्रविणं दृष्टिमापेत् । वञ्चयीत तथा नारीमीदृशैर्वाक्यसंचयैः ॥ ७
 अस्माभिर्न हि संप्रेक्ष्यं किं वा तत्र हि तिष्ठति । द्रविणं चेन्न संप्रेक्ष्यं बाधोदकं भविष्यति ॥ ८
 अन्याज्ञातं तु यदि चेत्कुतो ज्ञानविनिश्चयः । अप्रदृष्टस्त्विदानीं चेन्निभृतः कोऽपि तिष्ठति ॥ ९
 तिरोधानं न किञ्चिच्चेन्मायया कोऽपि तिष्ठति । न चेन्माया मनुष्याणां क्षेत्रपालस्तु तिष्ठति ॥ १०

न हि चेद्भैरवश्चेह तिष्ठति ब्रह्मराक्षसः । न सोऽपि चेन्महाबाधा राज्ञां तत्र भविष्यति ॥ ११
 न च जानाति चेद्राजा व्यवहारादिसंभवः । स चेद्भूतप्रकारेण चोरबाधा भविष्यति ॥ १२
 अप्रमत्तस्य भवतो महानर्थो भविष्यति । प्रायेणार्यवर्तां नृणां भोगलिप्सोपजायते ॥ १३
 भोगाद्भोगान्तरेच्छा च सर्वानुष्ठाननाशिनी । जानाति यदि नारी स्वं भावयोगगतं तथा ॥ १४
 नारी स्वतन्त्रतामेति रोषाल्लब्धप्रकाशिनी । रोषेऽविश्वासतां याति तदा दोषः पुरोदितः ॥ १५
 विश्वासिनि च विश्रम्भः प्रवासे चान्यचित्ता । विश्रम्भाज्जायते स्त्रीणां नानाविधविचेष्टा ॥ १६
 ये कंचित्पुरुषे दृष्ट्वा युवानं प्रीतिरापतेत् । प्रीत्या संजायते योगो योगान्मधुनसंगतिः ॥ १७
 सततं मधुने जाते विश्रम्भान्तरमापतेत् । भवता वा तथा पूर्वं भुक्तेदानीं च भुज्यते ॥ १८
 कां प्रीतीच्छा तवेदानीं प्रीतिः कस्यामथापि वा । का विदधा मुसंस्निग्धा पुरुषादन्यतश्चेत् ॥ १९
 योऽत्रवीदथ वाक्यं तां यदि मूयाच्चमध्यसे(द्य मे) । सर्वमेव तथा वच्मि नान्यथा वाक्यमुच्यते ॥
 इत्थं महृष्टतां याता तथा रूपान्तरेण च । द्रव्यमादाय यत्किंचिदनुवर्तेतस्वतन्त्रतः ॥ २१
 स मारयित्वा तां द्रव्यं गृहीत्वा पातयिष्यति । अथ पूर्वपतिमृतौ प्रविशेन्नाऽऽशुशुप्तणिम् ॥ २२
 वैधव्ये द्रविणं सर्वं भुक्तेदानीं च भुज्यते । इति निश्चित्य मनसा वैधव्ये समुपस्थिते ॥ २३
 योगैकण्डूं समासाद्य दिवा वा यदि वा निशि । एकान्तस्थानमभ्येत्य विष्ट्व्य वसनं भगम् ॥ २४
 इदंश्चे वचो दुःखादुपस्थस्यकरा सती । किं त्वया वै कृतं योने किं वा पापमुपाधिता ॥ २५
 शिश्नस्य वाऽथवा पापं यच्चदन्तरवेशनात् । यच्च कर्तकृतं पापं मादृक्सेवाविवर्जनात् ॥ २६
 अतोऽपि कण्डूसंभूतौ प्रवेशयेदथाङ्गुलीम् । विचित्रचेष्टां कृत्वा तु कण्डूबुद्धेरतः परम् ॥ २७
 मर्दयित्वा कराभ्यां तत्संताड्य च विष्ट्व्य च । असक्तुन्वती पादौ विष्ट्वास्याऽतिदुःखिता ॥ २८
 तद्वाकाष्टमथाऽऽलिङ्ग्य स्तनपीठं यथाभियम् । अथो विचित्रचित्तं ततः प्रैष्टुष्टता(?)भवेत् ॥ २९
 अथ वाऽङ्गि पुरे स्थित्वा शार्कं व्यवहृतं च यत् । आलम्ब्य वेद्यमनि निशि संख्यायां विचित्रासु च
 कृत्वाऽन्यवेशमात्मानं येः कैरप्युपभुज्यते । यथावाच्यप्रभावेन शङ्किता योग्यमाहरेत् ॥ ३१
 अज्ञातं च गृहं गत्वा रमयेदेव निश्चितम् । नारी समस्तं लब्धे तु द्रविणे क्षेतदिष्यते ॥
 तस्मान्ममपि भवतो न विचारप्रयोजनम् ॥ ३२

शोणक उवाच—

एवमेतन्न संदेहो गच्छ त्वं तिष्ठ दूरतः । मलमूरविसर्गार्थं स्थित्वा गच्छाम्यतः परम् ॥ ३३
 तस्यां गतायां शोणोऽपि वस्त्राणंदं त्वकल्पयत् । एकैकस्मिस्तथा खण्डे त्वग्रहीद्रविणं बहु ॥ ३४
 संकृते त्ववरं(टं) ज्ञातुद्वन्द्वं कृत्वा ततस्ततः । शिप्त्वा धनं पूरयित्वा तिष्ठानं चक्रे वतोपरि ॥ ३५
 वस्त्राभारं पटं तं च प्रतिनिक्षेपं कुञ्चयत् । सर्वमग्रातवत्कृत्वा ज्ञानाय प्रययां मुनिः ॥ ३६
 तस्य भार्या ततः स्नानं कृत्वा संपूज्य पार्वतीम् । गच्छेति भार्या सा शोक्ता स्वयेदमाभ्यगमत्सती ॥
 एतामेताक्तिर्नां ज्ञात्वा मारीचो नाम राक्षसः । भर्तृरूपमथाऽऽस्याय कन्यापेतदुवाच ह ॥ ३८

मारीच उवाच—

सप्तगोदारिनीरी पवित्रं पापनाशनम् । द्राक्षाराममिति शोक्तं यत्र भीमः स्वयं स्थितः ॥ ३९

• क्षणिकः ।

१ म. 'नोद न' । २ म. 'र. य. छ. ट. ह. 'वै धमोर्ध्वे मे नोदयति' । ३ म. न. 'निगूढं म' । ४ ट. 'व
 म' । ५ न. 'मृदु' । ६ क. य. छ. ह. क. ह. 'तं' । म. 'तं' । ७ म. 'तं' । ८ य. 'नुर' । ९ ह. 'तं' ।

भुक्तिमुक्तिप्रदो नृणां स्मरणात्पापनाशनः । तत्र गच्छावहे शीघ्रं त्वं तु निर्गच्छ सुन्दरि ॥ ४०

कलोवाच—

इदानीमभिपेकाय प्रवृत्तो नाभिपिक्तवान् । कथमेतादृशं त्वं हि पूर्वानुक्तं वदिष्यसि ॥ ४१

प्रकृतेरन्यथाभावमुत्पातं विवुरुत्तमाः ॥ ४२

मारीच उवाच—

भर्तुरप्रतिकूलत्वं नारीणां धर्म उच्यते । प्रतिकूलाऽनुकूला वा मम शीघ्रं वदस्व तत् ॥ ४३

तूष्णीं भूत्वाऽथ सा साध्वी भर्तृत्वेव विचार्य तम् । निर्ययौ तेन सा बाला वनमध्ये गता सती ॥

अथ मध्याह्नकालोऽसौ क्रियतामाह्निकक्रिया । राक्षसोऽथ वचः श्रुत्वा नानुष्ठानस्थलं त्विह ४५

यत्र तत्रास्ति गन्तव्यमितो गच्छावहे ततः । किञ्चित्प्रदेशं गत्वा तु गुहां वीक्ष्य सरस्तथा ॥ ४६

इह स्थानं हि मे स्थातुं कार्यं स्नानमर्थावदे(द)त् । इत्युक्ता सरसि स्नात्वा फलाहारं प्रकल्प्य च

भोजनावसरे प्राप्ते कला दध्यावुमां शिवम् । अयं धवो मम न वा इति ध्यानपराऽभवत् ॥ ४८

अथ ध्यानेन तं चोरं निश्चित्य च पतिव्रता । भीताऽतिनम्रवदना त्वश्रुपूर्णमुखी तदा ॥ ४९

कष्टमापतितं पापमित्युक्त्वा निषपात च । रुदतीं तामथो दृष्ट्वा राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ५०

धर्षितुं तामथाऽऽरेभे न चैतद्धर्षणं प्रति । बलात्कारमथो कर्तुं पतमाने तु राक्षसे ॥ ५१

आजानुनाभिपर्यन्तं शैलं स्थानमकल्पयत् । शिलात्वमैभ(गम)द्वलं राक्षसो वीक्ष्य तामथ ॥ ५२

इत्येवं तां हनिष्यामि स्वादयिष्याम्यतः परम् । इत्युक्त्वा भ्रामयित्वाऽसिं शिरश्छेत्तुं प्रचक्रमे ॥

कलाऽहं मत्पतिर्हात्वा शपं दास्यति मा हर । इत्युक्तमात्रे वचसि शिरश्छेदं राक्षसः ॥ ५४

प्राप्तायां बुभूतिं तस्यामथ शैवाः समागताः । दूता विचित्राभरणाः सर्वायुधधराः शुभाः ॥ ५५

एनां विमानमारोप्य शिवलोकमुपागमत् । तामागतां गिरिसुता हर्षेण [प्रतिपूज्य च ॥ ५६

स्वपादप्रणतां शुद्धामुमा वाक्यमभाषत । पातिव्रत्येन ते तुष्टा स्वभीष्टं प्रददामि ते ॥ ५७

कलोवाच—

दासीभार्यं प्रयच्छ त्वं त्वत्पादाब्जं मम प्रियम् । प्रार्थ्यैः किमन्यैर्बहुभिस्तथाऽस्त्विति शिवाऽब्रवीत्

[+इन्द्रादिवनिताभिः सा पूजिताऽथ कलानिधिः । एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः शोणो मुनिरथो बृहम्

न तत्र दृष्ट्वा तां भार्यां ध्यानयोगपरोऽभवत् ।] रक्षोहतां मृतां प्राप्तां शिवालोकमुमां प्रति ॥ ६०

उमादत्तवरा चापि दृष्ट्वाज्ञानचक्षुषा । किञ्चिदुःखमुसश्चितं परादृत्य मुनिस्तदा ॥ ६१

ब्रवशुरं गतवान्सोऽथ देवरातं मुनीश्वरः । निवेद्य सर्वं सहितो विश्वामित्रमगान्मुनिम् ॥ ६२

निवेद्य तद्वसिष्ठस्य वसिष्ठोऽप्याह तान्मुनीन् । गत्वा कैलासमादौ तु दृष्ट्वा देवं महेश्वरम् ॥ ६३

अनुज्ञां शिवतो लब्ध्वा पार्वतीमन्दिरं गतः । देव्यै विज्ञाप्य तत्सर्वं यथार्थं प्रददामि तत् ॥ ६४

तथेत्युक्त्वा मुनिवराः कैलासं शंकरालयम् । गत्वा प्रणम्य देवेशं वीरभद्रेण पूजिताः ॥ ६५

विज्ञापयामासुरिदं शोणभार्यां हतेति च । शिवः प्राह मुनीन्द्रांस्ताञ्ज्ञातमेव मया त्विदम् ॥ ६६

अकालमरणं तस्या आयुर्वर्षज्ञतं स्थितम् । अकालमृत्युयुक्तानां पुनर्जीवनमस्ति च ॥ ६७

दशपुत्रप्रसाविनी रूपसौभाग्यवत्यपि । भवद्भिरिति निश्चित्य समागतमिह द्विजाः ॥ ६८

* धनुर्ध्विहान्तर्गतः पाठः ख. ड. घ. छ. ट. ड पुस्तकस्थः । + धनुर्ध्विहान्तर्गतः पाठः ख. ड. च. छ. ट. ड पुस्तकस्थः ।

१ छ. न. 'धादये । इ' । २ न. 'उद्वर्ष' । ३ अ. 'ममभद्र' । ४ ख. ट. च. छ. ट. ड. मुनीश्वरम् । ५ 'म् । निवेद्य सर्वं सहितो ।

यमलोकगतानां तु सर्वमेतद्विनिश्चितम् । मम लोकगतानां च गतिरन्या न विद्यते ॥ ६९
 अनया कीर्तितं नाम प्राणनिर्गमने पुरा । निष्ठा (नष्टा) यमलिपिः स्पष्टा कथमायुष्यनिर्णयः ७०
 अथवा गिरिजायै च निवेदयत कृत्स्नशः । अथ ते पार्वतीपाददर्शनाय गता द्विजाः ॥ ७१
 अणम्य मातरं सर्वे विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् । दीनानाथकृशाभार्यप्रणष्टपितृकाञ्छिन् ॥ ७२
 रक्षयित्वा पुरा मातरिष्टदा त्वं सदा ह्यभूः । कला पौत्री ममैवेयं त्वामाराध्य पतिं त्वमुम् ॥ ७३
 शोणं लब्धवती मातस्त्वपूजायाः फलं त्विदम् । तपसा लभ्यतेऽपणें दानेन यदि वाऽपि च ॥
 व्रतोपवासैरयवा कला सा लभ्यते मया । एतया परिविष्टां भोक्तुमिच्छामि तत्कथम् ॥ ७५

पार्वत्युवाच—

यादृशी चैव ते भार्या तादृशी दीयते मया । नैनां त्यक्तुमहं शक्ता किं वा त्वं मन्यसे मुने ॥ ७६

विश्वामित्र उवाच—

माता त्वमित्येव मया ह्यविज्ञाद्वितीरितम् । शोणो मुनिरयं मातस्त्व विज्ञापयिष्यति ॥ ७७

शोण उवाच—

तामेव भार्यां प्रति मे प्रीतिरत्युत्कटा सति । सैव मे दीयतां भार्या चान्यथा मरणं भवेत् ॥ ७८

पार्वत्युवाच—

भार्यापती समावेव विपमौ तु विगर्हितौ । तव चासदृशी चेयं सदृशी प्रवदाम्यहम् ॥

न च मन्मन्दिरं प्राप्तं त्यक्ष्ये देहविवर्जिताम् ॥

७९

शोण उवाच—

यदि नो दीयते चेयं भार्यामन्यां मम मियाम् । राज्यं महेश्वरे भक्तिं प्रयच्छ वरयुक्तम् ॥ ८०

भविष्यत्येवमेवैतदित्युक्त्वा चाब्रवीन्मुनीन् । भोक्तव्यमिह शुष्माभिर्ममास्मिन्निवसन्नयम् ॥ ८१

प्रतीन्दुवारे देवस्य महेशस्यैव तुष्टये । भोजनीयाः सदाकालमष्टौ विप्रा मुनीश्वर ॥ ८२

इच्छया यत्र कुत्रापि व्रतमेतदुपक्रमेत् । वत्सरे परिपूर्णं तु महाराजतमीश्वरम् ॥ ८३

चतुर्निष्कप्रमाणेन तदर्धेनैव कारयेत् । [अश्वेतवस्त्रपुर्णं सूक्ष्मं चामरे व्यजने तथा ॥ ८४

पादुकोपानहं छत्रं सर्वं विभे नियोजयेत् । स्वशरत्या दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ८५

एतदुवाच कुर्वादादौ मध्ये तथा सुधीः । दिने दिने तथा पूजा सोमस्य परमात्मनः ॥ ८६

तत्पुरुषस्य विग्रहे महादेवस्य धीमहि । तत्रो रूद्रः प्रचोदयात् ॥ इति पूजामन्त्रः । ८७

स्थण्डिले पूजयेद्देवं प्रतिमायामथापि वा । एकभक्तं स्वयं कुर्याद्ब्रह्मचर्यसमन्वितम् ॥ ८८

एतत्सोमव्रतं प्रोक्तं शिवतुष्टिर्दं शुभम् । य एवं कुरुते भक्त्या नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ ८९

छायेव शंकरस्यासौ नित्यमेवानुवर्तते । अथ सोमदिनं प्राप्तं मध्याह्नात्परतो भुजिः ॥ ९०

यूपं च सर्वं मुनयः कृतपर्वाद्भिक्षुक्रियाः । माध्याह्निकीं क्रियां कृत्वा भोक्तुमर्ह्ये सत्तमाः ॥ ९१

मानुर्वेचनमाकर्ण्य तथेत्युक्त्वा नमस्य च । अनुष्ठानाय ते सर्वे गता भागीरथी नदीम् ॥ ९२

संगमे मध्यतो वृत्ते कृत्वा माध्याह्निकीं क्रियाम् । विश्वेभ्यः पूजां कृत्वा च पौष्टशरूपचारकः ॥ ९३

अथ ते पार्वतीगेहं गत्वा देवीं प्रणम्य च । लोकमानुनियोगेन शाल्यशायनकात्मजः ॥ ९४

• अनुविष्टान्तमः पाठः य. द. च. छ. ड. ह., पुलस्तकः । । " नस्तुत्या " इति चतुर्थ्यन्तः प्रमेहः पाठः.

स्थाप्य गङ्गुस्तु पद्मन्तः पादो यते । यत्पुनस्तथापि युक्ततरः ।

पादप्रक्षालनमुखानुपचारानकल्पयत् । पञ्चगन्धकमादाय तान्मुनीन्भ्यलेपयत् ॥ ९५
 राज्यं च महदामोति यो दद्यात्पञ्चगन्धकम् । पञ्चवाणसमो भूत्वा स्त्रीणां वल्लभतामियात् ॥ ९६
 विष्णवे यो हि दद्याच्च सोऽपि मारसतो(मो) भवेत् । कामी त्वकामी यः कुर्यात्कैलासे पञ्च वत्सरान्
 सर्वगन्धसमोपेतो भोगी चेष्टार्थसंयुतः । यथेष्टवर्तनो भूत्वा ततो जायेत भूमिपः ॥ ९८
 कस्तूरी चन्दनं चन्द्रमगरुद्वितयं तथा । पञ्चगन्धकमाख्यातं सर्वकार्येषु शोभनम् ॥ ९९
 विलिप्तपञ्चगन्धेषु ब्राह्मणेषु महात्मसु । आसीनेषु तदा प्रायाद्ब्राह्मणः स्थविरः कृशः ॥ १००
 उन्मत्तवेषो दिग्वासा जराजर्जरितस्त्वरी । खल्वाटः श्वासकासी च बहुहिक्की क्षुधाऽन्वितः ॥
 लालामुतः श्मश्रुकूर्चश्लेष्मा नम्रः स्वल्पपदः । द्व्यष्टवर्षा तदा नारी सर्वाभरणभूषिता ॥ १०२
 रूपलावण्यसंयुक्ता लोकोत्कृष्टस्वरूपिणी । पुरुषाभूषसंयुक्तान्वीक्षन्ती च ततस्ततः ॥ १०३
 गायन्ती त्वथ नृत्यन्ती तं दृष्ट्वा हसती पतिम् । प्रवाधते वृद्धपथ शीघ्रमेहि क्षुधा मम ॥ १०४
 आलम्ब्य त्वत्करं वृद्ध दुःखिता नित्यमस्म्यहम् । भूषणं वसनं घ्राणं स्रग्विलेपनमेव च ॥ १०५
 हासो गीतिस्तथा पानं मण्डनं शोभनं गृहम् । सर्वमृतुसमृद्धिश्च कामस्यैवाभिवृद्धये ॥ १०६
 सर्वेषामेव कामानां रतिरेका प्रयोजनम् । सुखानि सर्वाण्येकत्र रतिरेकत्र च स्थिता ॥ १०७
 तुलया तुलितं सर्वं रतिः शतगुणाधिका । तन्मादृशी समासाद्य भवन्तं किं करिष्यति ॥ १०८
 इति चान्यानि वाक्यानि ध्रुवाणाऽऽगृह्य वै करे । तदुत्तरमुवाचेदं किं कुर्मो भाग्यमीदृशम् ॥ १०९
 म(न) मारय वुरुकत्या त्वं मां विज्ञायाथ चेदृशम् । एतादृशो द्विजः प्रायात्पार्वतीमन्दिरं तदा ॥
 अविज्ञायैव गिरिजामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११०

द्विज उवाच—

अन्नार्थिनमिह प्राप्तं विद्धि मामतिथिं मुने । भोजनावसरे प्राप्तं ब्राह्मणैर्बर्जं हि भोजय ॥ १११
 तन्नार्था वचनं माह क मुनिर्योषिदत्र हि । अन्धस्य वचनं सर्वमेवमेतादृशं दृढम् ॥ ११२

पार्वत्युवाच—

प्रक्षाल्य चरणावेतमासने उपवेश्य । जन्मूनदकृतेऽतीव भोजनात्तर्पय द्विजम् ॥ ११३
 सुरलचपकोपेतममृतं ब्रह्मवर्दिनीम् । अरुन्धतीमयाऽऽहूय पर्यवेपयदम्बिका ॥ ११४
 कला चारुन्धती चैव त्वनसूया पतिव्रता । परिवेषं पदार्थानां स्रग्गन्धाक्षतभूषणाः ॥ ११५
 अकुर्वन्नम्बिकावाक्यात्पद्मसार्णां पृथक्पृथक् । भुञ्जानेषु तु विषेषु दिग्वासा ब्राह्मणाकृतिः ॥ ११६
 क्षणेन बुभुजे सर्वं दातुं नो शेकुरङ्गनाः । अथ सा गिरिजा देवी स्वयं दातुं प्रचक्रमे ॥ ११७
 यथादत्तमशेषं च क्षणेनाश्राति स द्विजः । भाण्डस्थितमशेषं च भोक्तुमैच्छत्प्रियासह ॥ ११८
 तथाऽम्बिका समादाय प्रादादक्षय्यमस्त्विति । अथ वामकरेणासौ भोक्तुमैच्छत्ततः सती ॥ ११९
 तत्राप्यक्षय्यमेवास्तु तवान्नमिति चार्पयत् । करान्तरमयोत्पाद्य भोक्तुमैच्छद्विजोत्तमः ॥ १२०
 एवं करसहस्रं च कृत्वैच्छन्नोजनं द्विजः । दत्त्वा दत्त्वा पुनर्देवी संतुष्टा न च कोपना ॥ १२१
 न चित्तमन्यथा कर्तुं शक्यमस्या इति द्विजः । प्रक्षाल्य हस्तौ चरणां हस्तार्पितसुगन्धवान् ॥
 पार्वती वाक्यमाहेदं तोषितोऽहं वरं वृणु ॥ १२२

पार्वत्युवाच—

मम दातुं वरं शक्तो यदि त्वं ब्राह्मणोत्तम । वरेण मम किं कार्यं शंकरो मे यतः पतिः ॥ १२३
तदाऽऽह ब्राह्मणो देवीं शंकरः कीदृशस्त्विति । सदृशोऽसौ त्वया नो वा त्वद्योग्यो नान्यथा भवेत्
स्त्रीवल्लभत्वं मय्येवं रूपदाक्ष्यं शुभाङ्गता । नो चेदेवादृशी भार्या मदधीना कथं भवेत् ॥ १२५

पार्वत्युवाच—

त्वन्नार्यावचनं श्रुत्वा तत्र वाक्यं तथा द्विज । अपलापस्त्वयं ब्रह्मञ्जुतं किं वा तथा वि(मि)पम्
ब्राह्मण उवाच—

भस्मिद्धं ते करिष्यामि ममाङ्कं त्वं समारुह । प्रचलेद्यदि ते चित्तं पातित्रयं कुतस्तव ॥ १२७

पार्वत्युवाच—

मम व्रतं द्विजश्रेष्ठ शंकराङ्कैकरोहणम् । अथ तच्चिचमाज्ञाय भवान्याः परमेश्वरः ॥ १२८

व्यष्टवर्षवया भूत्वा सुस्निग्धकचबन्धनः । सुस्निग्धचारुनयनो गोक्षीरसमविग्रहः ॥ १२९

कोटिकंदर्षलावण्यः सर्वाभरणभूषितः । स्वपार्श्वस्थितनार्यसे प्रसारितभुजद्वयम् ॥ १३०

गायन्मन्दं तथा साकमुपया पट्या(?) यथा । अथ तां पार्वतीं शंभुः करेणाऽऽकुप्य च स्मयन् ॥

विन्यस्य हस्तौ वनिताद्वयांसे गायन्तमस्ताभरणः प्रसन्नहृक् ।

ननर्त चाऽऽनन्दसमृद्धगात्रो मुनीन्द्रगीतश्च सकालवेलम् ॥ १३२

एतादृशं शिवं ध्यात्वा जन्मकोटिशतेष्वपि । न दुःखं जायते तस्य सदा हर्षश्च जायते ॥ १३३

अथ स्तुतो मुनिवरैर्नारीं कृत्वा हरिं ततः । अथ सा पार्वती हृष्टा देवं ग्राह्यं पिनाकिनम् ॥ १३४

पार्वत्युवाच—

किमित्येतादृशं भावमास्थाय त्वमिहाऽऽगतः । नारीं कृत्वा तथा विष्णुं किं प्रकृत्या न चाऽऽगतौ ॥

शिवः ग्राह्यं व्रते चात्र द्युतिर्भोजनं शुभम् । जाने सिद्धिमथो येषां विषादो नाभिजायते ॥ १३५

जाते विषादे तु व्रतमसम्यगिति निश्चयः । सोमवाराः समायान्ति यावन्तोऽब्दशतानि तु ॥ १३६

तावन्ति मत्पुरे देवि सर्वभोगसमन्वितः । सभार्यापुत्रबन्धुश्च वेदोक्तायुष्यजीवनः ॥ १३८

पश्चाद्द्वाराणसीं गत्वा मृतो मुक्तिमवाप्स्यसि(ति) ॥ १३९

शंभुरुवाच—

अथ देवे स्थिते तत्र मुनयस्त्रिः प्रदक्षिणम् । कृत्वा पञ्च नमस्कारान्पुनः कृत्वा दक्षिणम् ॥ १४०

पुनश्च दण्डवद्भूत्वा विमृष्टा निर्व्युस्ततः । अथ शोणः स्वाभिमतां भार्यामाणा निन्दिताम् ॥ १४१

राज्यं च भारते वर्षे धर्मेणापालयद्विजः । मानुषानखिलान्भोगानवाप शिभक्तिमान् ॥ १४२

नित्यं देवार्चनपरो नित्यं ब्राह्मणपूजकः । नित्यदाता नित्ययाजी नित्योत्ता पुराणकम् ॥

मृतः स गतवाङ्मोक्षं शंकरस्य विभोः शुभम् ॥ १४३

शंभुरुवाच—

नामकीर्तनमाहात्म्यं प्रसङ्गात्परिकीर्तितम् । शृण्वतां सर्वपापघ्नं भक्तानां च तथा नृप ॥ १४४

सर्वकल्याणदं नित्यं सुभार्याराज्यदं शिवम् । शिवभक्तिर्भू गोप्यं यस्य कस्यापि नेरयेत् ॥ १४५

इति धीमहापुराणे पार्वे पाताळखण्डे शिवरायविरुवादे नाममाहात्म्यकथने नामाष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८४३९

अथ नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीराम उवाच—

खे दृश्यन्ते विमानस्था नानारूपधराः शुभाः । सर्वकामफलोपेताः सुभार्याः शतर्यापितः ॥ १
सहस्रनरनारीभिः पूज्यमानाः पदे पदे । गायन्ति विंशतिर्योषा रूपशवण्यक्षोमलाः ॥ २
करङ्गवाहिनी चैका चामरासक्तवाहवः । तालवृन्तद्वयं नार्यो वीजयन्ति प्रगृह्य वै ॥ ३
स चक्रे चाङ्गमध्येऽस्या उपधानं तथाऽपरः । एकस्याः करयोर्हस्तं स्तावकानेकसंयुतः ॥ ४
नानाविधपरीहासकृतोत्फुल्लमुखाम्बुजः । एकैकत्र विमाने तु दृश्यते चन्द्रदीधितिः ॥ ५
स्त्रीशतेषु विमानेषु दृश्यते ईश्वरः शुभः । एते किं पुण्यकर्तारो विष्णुमायाऽथवा मुने ॥ ६

शंभुरुवाच—

एते हि ब्राह्मणाः पुण्या गृहस्थाश्रमवासिनः । एषामेव च स ग्रामो दत्तो दशरथेन ते ॥ ७
तेषां तु ममचित्तानां कदाचिदभवन्मतिः । यथेह सुखिनः सर्वे वयं चान्योपजीविनः ॥ ८
अस्मान्नेवानु जीवन्ति शतवो मनुजा इह । येन पुण्येन च वयं सर्वे कामानुमोदिनः ॥ ९
सुखीकृतोपचाराश्च सर्वे राज्यसुखान्विताः । जरामरणहीनाश्च युवानः सर्वदेव हि ॥ १०
विचार्यैवं द्विजाः सर्वे वसिष्ठस्याऽऽश्रमं ययुः । आगतानथ संपूज्य वसिष्ठो वाक्यमुक्तवान् ॥
किमर्थमागता यूयं शीघ्रं धृत द्विजोत्तमाः ॥ ११

द्विजा ऊचुः—

वधमिच्छामहे सर्वे सर्वसंपत्समन्विते । विमाने कामगे रोदुं तत्संपादय नो गुरो ॥ १२
तस्ते न चिन्तितं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् । पुराणं सर्वदा विप्राः श्रोतव्यं पापनाशनम् ॥ १३
धर्मश्चैव कामश्च मोक्षस्तत्रैव दृश्यते । तथेत्युक्त्वाऽथ मुनयः पुराणकुशलं मुनिम् ॥ १४
जगत्प्रसिद्धं श्रेष्ठं सर्वशास्त्रविशारदम् । सर्वांगपुराणज्ञं सदासत्कर्मचारिणम् ॥ १५
इदमुचुर्नारदस्त्य वयं सफलजीविनः । कुतकृत्या वयं ब्रह्मन्साक्षाद्दृष्टोऽसि यन्मुने ॥ १६

अत्रिर उवाच—

यत्कार्यमागता यूयं तत्कार्यं करवाण्यहम् । पुराणं श्रोतुकामास्तु यूयमत्र समागताः ॥ १७
कीर्तयिष्ये विधात्रे वः समस्ताघविनाशनम् । सर्वज्ञानप्रदं देवं तत्त्वविज्ञानसंभवम् ॥ १८
शिवभक्तिप्रदं दृश्यं विष्णुभक्तिप्रदं शुभम् । विचित्रस्य गतिप्राप्तिज्ञानदं रमणीयदम् ॥ १९
नानाविधशुभज्ञानरसितं शिवभक्तिकम् । मुक्तिमुक्तिप्रधानं च विधिदर्शनदीपकम् ॥ २०
विचित्रभक्तिकथनं भक्तिसाहस्यकीर्तनम् । व्रतप्रतिष्ठादानादिभस्मपूजाविधिप्रदम् ॥ २१
पुराणं पात्रमुदितं ब्रह्मपद्मोद्भूतम् । महेश्वरेण कथितं प्रमयाकृतवर्णनम् ॥ २२
एतदन्यत्र कथितं पुराणे पात्र एव तु । दिलीपेन पुरा पृष्टो वसिष्ठः प्रोक्तवानिदम् ॥ २३
तत्प्रपृणुध्वं मुनिवरा ज्ञानं सर्वं भविष्यति । अथ तद्वचनाद्विप्राः पुराणश्रवणे रंतः ॥ २४
कथं श्रोतव्यमधुना किं कृत्वेत्यत्रैव (वयो)न्मुनिम् । सोऽपि सर्वं समाचष्टे शृणु धर्मं सनातनम् ॥
नमस्कृत्य पुराणज्ञं दद्याद्यार्थासनं ततः । निपीद तत्र चेत्युक्त्वा गन्त्रपुण्यैः समर्पयेत् ॥ २६

आत्मयोग्यं च ताम्बूलमधिकं वा समर्चयेत् । ब्रूहि पुण्यकथां ब्रह्मण्यौराणिकीमितीरयेत् ॥ २७
 न खट्वासनमारुह्य नोच्चासनमथापि वा । नीचासनो वै शृणुयाद्धर्मकामार्थसिद्धये ॥ २८
 शृण्वित्युक्त्वा पुराणज्ञ इमं मन्त्रमुदीरयेत् । नमो हरिं हरमथो गणेशं भारतीमतः ॥ २९
 इष्टदेवं नमस्कृत्वा पुराणं वक्तुमर्हति । अर्घ्ययामं प्रतिदिनं यदि वाऽपीच्छया भवेत् ॥ ३०
 एवं दिनसमाप्तिं च श्रुत्वा कृत्यं समाचरेत् । श्रोतुश्च तूर्णो मननं तूर्णो श्रवणमेव वा ॥ ३१
 अन्यथा भारती कुध्येत्तत्क्रोधान्मुक्ता भवेत् । तस्मात्पुराणश्रोता(त्रा) च ताम्बूलादिसमर्पणम् ॥ ३२
 वक्तुश्च जीविका कार्या स्वसामर्थ्यानुसारतः । पुराणप्रक्रमे देयं सचेलोद्गमनीयकम् ॥ ३३
 सैष्ण्याम्बरमथो वाऽपि बह्मद्वितयमर्पयेत् । आसनं तु महाचित्रं रम्यपूर्जस्वलं मृदु ॥ ३४
 सुवर्णं वा तथा दद्याद्भोग्येहादिकं तथा । एतत्समस्तं चिमेन्द्रा दक्षिणामूर्तिना पुरा ॥ ३५
 शंकरेण मुनीनां हि भाषितं च दिवौकसाम् । अथ ते मुनयः सर्वे तं प्रणम्याऽऽसनस्थितम् ॥ ३६
 पृथक्पृथक्च ताम्बूलं दत्त्वा शुश्रूषवः स्थिताः । तेनापि कथितं सर्वं पुराणं सर्वसंपदम् ॥ ३७
 उपान्ताध्यायपर्यन्तं श्रुतवन्तो द्विजोत्तमाः ॥ ३८

दिलीप उवाच—

कामनेन विमानेन सर्वसंपत्समृद्धिना । सर्ववःसुखयुक्तेन पुण्यस्थानमुपस्थितम् ॥ ३९

वसिष्ठ उवाच—

नालं पृष्टं त्वया राजन्नितोऽप्यतिशयान्तरैः । क्रीडमाना भविष्यन्ति येन तत्पुण्यमुच्यते ॥ ४०
 सुधाधवलितं कृत्वा शिववेद्यम समन्ततः । स्त्रियो रूपविलासाढ्याः सर्वालंकारभूषिताः ॥ ४१
 नानासुगीतकुशला नानानृत्यविशारदाः । चतस्रोऽष्टौ पद्यवा मर्दलध्वनिकाः स्त्रियः ॥ ४२
 वासिन्यौ द्वे आवजिकर्यौ कोणिकाधमने उभे । लासिकयस्तु चतस्रः स्युः संतुष्टकाऽथ गायिका ॥ ४३
 एका द्वे वा सुगीतज्ञे मुखरे हि प्रकीर्तिते । कोणवाद्यकृते द्वे तु तूर्णोभूताः पद्यवा ॥ ४४
 सर्वा रूपविलासिन्यः सर्वाश्चापतितस्तनाः । रतितन्त्राब्धिकुशलस्तत एव विशङ्किताः ॥ ४५
 सुसूक्ष्मवस्त्रवेपाश्च विद्युच्चञ्चलदृष्टयः । एतादृशीभिर्योपाभिर्येन नृत्यं हि कारितम् ॥ ४६
 एकस्मिन्दिवसे राजन्वत्सरात्स विमानगः । शतस्त्रीवीक्षितमुखो युवा बहुभिरार्चितः ॥ ४७
 आनन्द एष संपूर्णः श्रोत्रेऽर्घ्यादिविवर्जितः । पञ्चगन्धविलिप्ताङ्गः सचन्द्राद्विदलाननः ॥ ४८
 सूर्यो यमस्तु योपाश्च सर्वास्तादृशभान्विताः । सद्योविकसितामोदिषारिजातकृतस्रजः ॥ ४९
 सर्वा विकसितारोहिरक्तसंध्याकृतस्रजः । धम्मिल्ले वक्षसि तथा विभ्रतयः सुस्मिताधराः ॥ ५०
 चरत्येतादृशीभिस्तु नृत्यगीतानुमोदितः । एवं विमानगो भूत्वा जपित्वा कालमक्षयम् ॥ ५१
 पश्चाज्जायेत नृपतिरिव कृत्वा पुनस्त्वया । राज्यं स्वर्गफलं भुक्त्वा शिवभक्तो भविष्यति ॥ ५२

शंभुस्त्वयाच—

दिलीपाय वसिष्ठोक्तं मुनीनामङ्गिरोऽब्रवीत्* । ते तथा कृतवन्तश्च तैर्यत्रिकमुमापतेः ॥ ५३
 श्रुत्वा पुराणं प्रथं च समग्रं सुखिनोऽभवन् । त एते ब्राह्मणा राम विमानवरमास्थिताः ॥ ५४

दृश्यन्ते स्वे च सुखिनः सदा मुदितमानसाः । एतच्चे सर्वमाख्यातं पुराणेषु विनिश्चितम् ॥
इतः परं च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि राघव ॥

५५

इति श्रीमहापुराणे पाद्ये पातालखण्डे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१८४९४

अथ दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

क एष दृश्यते व्योम्नि सर्वाभरणभूषितः । विमानस्थो महादीप्तमध्याहार्क इवापरः ॥ १
दुष्प्रेक्ष्यः सर्वमर्त्यानां तस्याङ्गे चारुहासिनी । अपरा श्रीरिव ब्रह्मांस्तथा पञ्च सुयोपितः ॥ २
गायन्ति मधुरां गीतिं सभूषद्भनिरिक्षणैः । मन्दस्मितैः करतलशब्दास्फोटिकया तथा ॥ ३
कचिद्भलकृतैर्गीतैरन्योन्यकरताडनैः । अन्योन्यमुखपालोक्य प्रलोभैर्गीतपूर्वकैः ॥ ४
क्रीडन्नास्ते महायोगी पद्मकिञ्चलकसंनिभः । एवं चरितपुण्येन केन वा तद्वदस्य मे ॥ ५

शंभुरुवाच—

एष विमः पुरा राम सर्वसंपत्समन्वितः । नानाविधमुखोपेतो भार्यापोषणतत्परः ॥ ६
अपुत्रो दानहीनश्च देवतार्चनवर्जितः । पञ्चयज्ञविहीनश्च स्वाध्यायपरिवर्जितः ॥ ७
मातर्मध्याह्नसायाह्नभोजनप्रवणोऽशुचिः । कदाचिदगमद्वेहं गौतमस्य महात्मनः ॥ ८
व्यम्बकस्य गिरौ पुण्ये नानाभुनिगणाश्रिते । तत्रातिशोभितमृहं स्फटिकस्तम्भकल्पितम् ॥ ९
अगुरुद्रवकस्तूरीचन्द्रकुङ्कुमचर्चिता । भित्तिर्यस्य च संतानकुसुमामोदसौष्ठवम् ॥ १०
कस्तूरिकापुष्परससमुत्सेचितभूतलम् । सूक्ष्मसुश्वेतविविधवितानोपरिशोभितम् ॥ ११
[* अङ्गणं शोभितमहाकदलीपूगशोभितम्] । समीपसरसीजातमञ्जुकुञ्जमधुव्रतम् ॥ १२
पटीरतरुसंभूतगन्धपूरितदिङ्मुखम् । विशागतरुतालादगीतपूरितदिङ्मुखम् ॥ १३
निदापजनितातापनाशनाय विनिर्मितम् । कदलीदलसंछादि पावकाकल्पितच्छदम् ॥ १४
पटीरतरुसुस्निग्धसान्द्रद्वारकपाटकम् । सौगन्धिकमहामोदिकल्पितान्तरभित्तिकम् ॥ १५
ईशानभोगसुभगरतिकल्पितवेदिकम् । हाटककल्पितपदं विचित्रवर्निकायुतम् ॥ १६
सुस्निग्धनिविडच्छायवटमूलोपकल्पितम् । प्रसूनकदलीखण्डसरोभिप्रान्तशोभितम् ॥ १७
महावटाग्रसंलग्नतुषारितपयोधरम् । नाकोपवनसंपन्नविचित्रारामशोभितम् ॥ १८
वापीरूपतडागाढ्यमनेकट्टहशोभितम् । मन्दं मन्दं ववौ वायुर्थं गेहे सुखप्रदः ॥ १९
वादिन्यथारुसर्वाङ्गयो वाद्यानि स्मरसंपदः । वीणात्रेणुत्रिवेणुं च वादयन्ति वराङ्गनाः ॥ २०
तौर्यधिककृतो नार्यश्चतुर्दिक्षु तपोध्वतः । सुवर्णादिकपात्रेषु वटका भस्मनः शुभाः ॥ २१
वासिताः सर्वगन्धैश्च सुधूपैरपि धूषिताः । कुशप्रथितसंघाश्च त्वक्षमालाश्च कोटिशः ॥ २२
कृष्णाजिनसहस्राणि वहिष्मान्ते स्थितानि च । एतादृशे मृहपरे देववन्यो मुनीश्वरः ॥ २३
कर्पूरादींश्च संस्थाप्य चतुर्दिक्षु मुनीश्वरः । पटीरपीठे कर्पूरसिंहासनमकल्पयत् ॥ २४

* धनुषिद्वान्तर्गतः पाठः, छ. ट. द. पुस्तकस्थः ।

१ म. 'चिदलहर्दीपरे' ।

सूक्ष्मं ज्वेतं च मुस्लिग्धमावृतं घनसारकैः । सुगन्धिवासितजलैः स्नाप्य क्षीरेण शंकरम् ॥ २५
 अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः स्नापयित्वा सदाशिवम् । दासचन्द्रोपपीठे तु वस्त्रपीठं निधाय च ॥ २६
 पात्रिकामग्रतः स्थाप्य स्थापयित्वा दलेष्वमूर्त्तम् । एकस्मिन्नक्षताः पात्रे हन्यस्मिन्सलिलाक्षताः ॥ २७
 पञ्चगन्धकमेकस्मिन्नेकस्मिन्नष्टगन्धकम् । काश्मीरं मृगनाभं तु कर्पूरं चन्दनं तथा ॥ २८
 पात्रेष्वन्येषु विन्यस्य पूजास्थाने प्रकल्प्य च । नानावरणमार्गेण पूजा तत्र विधीयते ॥ २९
 लिङ्गमध्ये स्थितो देवः पञ्चवक्त्रः सदाशिवः । तस्य भावरणं लिङ्गशक्तिस्तस्य विधीयते ॥ ३०
 शक्तेरावरणं विष्णुर्विष्णोरावरणं विधिः । ब्रह्मभावरणं चन्द्रस्तस्य सूर्यस्ततः श्रुतिः ॥ ३१
 दिग्देवतास्तु तदुत्तिस्तासामावरणं दिशः । दिशामावरणं शंभुस्तस्य चाऽऽवरणं गुणाः ॥ ३२
 दशभावरणं होतच्छिवलिङ्गार्चनं शुभम् । केपांचिन्मतमेतत्स्यादथ भावरणान्तरम् ॥ ३३
 विद्यावरणमाख्यातं तदुभावरणं स्मृतम् । विष्णुरावरणं तस्या विष्णोश्चाऽऽवरणं विधिः ॥ ३४
 ब्रह्मभावरणं चन्द्रस्तस्य भानुरथाऽऽवृत्तिः । भानोरावरणं चेश इति पोढाऽऽवृत्तिः स्मृता ॥ ३५
 विधिं विना समाख्यातं पञ्चावरणमुत्तमम् । शशाङ्कविष्णुशक्तीनामेतदावरणत्रयम् ॥ ३६
 अम्बिकावरणं मोक्तमेकावरणमुत्तमम् । अथवा लोकपालाः स्युरावृत्तिः सोमपूजने ॥ ३७
 अनावरणमथवा पूजनं शस्यते शिवे । पत्रिकाष्टदलेष्वेव स्थितद्रव्यैर्यजेच्छिवम् ॥ ३८
 पत्रिकालक्षणं वक्ष्ये सर्वकर्मोपयोगितम् । स्वर्णेन राजतेनाथ ताम्रेणाथ प्रकल्पितम् ॥ ३९
 मुक्ताशुक्तिनिभं कुर्यात्पत्रिकाष्टदलं शुभम् । पद्मपत्रसमानेन(?) पत्राकारं प्रकल्पयेत् ॥ ४०
 पलमात्रं ततः शस्तं निर्वृतं विस्तृतं पदम् । अस्थूलमध्यमुपरि पञ्चाकृतिदलाष्टकम् ॥ ४१
 अथवा शक्तिमार्गेण पञ्चपत्रं प्रकल्पयेत् । त्रिपत्रमथवा कुर्याच्छक्तिभावेन तेन च ॥ ४२
 यथा स्याच्छोभनं पत्रं तथा कुर्याद्विचक्षणः । शक्त्याऽन्तरितरुद्राक्षैः कल्पिताष्टशतैः शुभा ॥ ४३
 मालोपवीतं त्रैशल्या त्वष्टकेन प्रकल्पिता(?) । प्रगण्डयोरथैकैकं वद्ध्वा तु द्वे प्रकोष्ठयोः ॥ ४४
 शिरस्येका दृष्टता तेन कण्ठे च परमार्पणा । रुद्राक्षैः स्फटिकै रत्नैः कल्पिता ह्यक्षमालिका ४५
 व्याघ्रचर्मसंनं कृत्वा पञ्चासनगतो मुनिः । आवाहं चाऽऽसनं चार्घ्यं पाद्यं चाऽऽचमनीयकम् ॥ ४६
 निर्वर्त्य गङ्गासलिलैः स्नापयामास शंकरम् । अष्टगन्धकसंयुक्तैर्गुक्तैर्वकुलपाटलैः ॥ ४७
 स्वर्णभाण्डस्थितैर्वस्त्रशोधितैर्वार्सितैर्दृढम् । द्वारे ताम्रकटाहश्च मन्थद्रोणिना शुभम् ॥ ४८
 गोशृङ्गेण विपाणेन गवयस्य तथा कश्चित् । दक्षिणावर्तशङ्खेन रत्नपात्रैरथापि वा ॥ ४९
 स्वर्णैर्वा राजतैर्वाऽपि ताम्रैः कांस्यैरथापि वा । स्वर्गैश्च मूष्मकलशैः स्नापयामास चेच्छया ॥ ५०
 अथवा मृन्मयैः कुर्यात्पत्रपात्रैरथापि वा । पलाशैश्चूतजम्बायैः पात्रैः संस्नापयेद्दिशुम् ॥ ५१
 स्नानानामथ सर्वेषां धारास्नानं विशिष्यते । नमस्तेत्यादिमन्त्रेण शतरुद्रीयसंज्ञिना ॥ ५२
 शं चेत्याद्यनुवाकेन शान्तिरूपेण चेश्वरम् । आवृत्य च यथाशक्ति पञ्चाहन्धादि विन्यसेत् ॥ ५३
 ततश्च शोभनैः पुष्पैः पत्रैर्विल्वैः समर्चयेत् । तुलसीमारुचदलैः कडारैश्च महोत्पलैः ॥ ५४
 नीलोत्पलैरुत्पलैश्च शोषैश्च करवीरकैः । कर्णिकारैः सिताम्भोजैरपराजितया तथा ॥ ५५
 तिलाक्षतैरक्षतैश्च श्रीपत्रैस्तिलमिश्रकैः । एवं महेशमीशानं पूजयामास गौतमः ॥ ५६
 कर्पूरागरुकस्तूरीसर्जागरुकचन्दनैः । अन्यैश्च धूपयामास पोडशाय प्रदीपिकाः ॥ ५७

कर्पूरवर्तिसंयुक्ता दीपयन्त्रोपरि स्थिताः । निवेदितं(ता) महेशाय ह्य नैवेद्यमुत्तमम् ॥ ५८
 सुपक्वशालिपिष्टान्नं भक्ष्यं लेहं च चोपकम् । मधुरादिसमोपेतं पञ्चभक्ष्यसमान्वितम् ॥ ५९
 अनेकपक्वशाकाह्यमनेकपक्वमिश्रितम् । पानं विंशतिसंयुक्तं द्राक्षारम्भाफलान्वितम् ॥ ६०
 सहकारफलैश्चान्यैर्नागररूपफलाक्षतैः । शर्करामुदसंयुक्तैराज्यपात्रसमान्वितम् ॥ ६१
 सूपाष्टकादिसंयुक्तं युक्तं मूलफलादिना । यथासंभवसंयुक्तैरन्यैरप्युपकल्पितम् ॥ ६२
 अग्रपुष्पसमोपेतं नैवेद्यं प्रददौ मुनिः । सौवर्णपात्रिकान्यस्तनीराजनसहस्रकम् ॥ ६३
 सोपहाराय देवाय दत्त्वा चैव नमस्य च । पूगस्रण्डानयो घृष्टान्यत्राणि क्षालितानि च ॥ ६४
 अपृष्ठाग्राणि सुश्वेतच्छदमावृत्तिकानि च । धनसारकचूर्णं च न्यस्तपत्रत्रयं शुभम् ॥ ६५
 सौवर्णपात्रविन्यस्तमिदं ताम्बूलमीश्वरे । अथ प्रदक्षिणं कृत्वा नमस्काराननन्तरम् ॥ ६६
 अष्ट योपास्ततः प्राप्तास्तन्त्रीवेषादिधारिताः । विचित्रवाद्यवादिन्यः संप्राप्ता मुनिसंनिधिम् ॥ ६७
 क्षुद्रतालयुगं गृह स्वयं गातुं प्रचक्रमे । गौतमे गातुमुद्युक्ते तानं कुर्युर्याह्वनाः ॥ ६८
 मन्दं मन्दं च वाद्यानि वादयन्ति तथाऽपराः । मधुरं गायति मुनौ स्वरा मूर्तिभृत्स्तथा ॥ ६९
 प्रेतृव्यन्तं महेशाग्रे तदद्भुतमिवाभवत् । एतस्मिन्नन्तरे प्राप्नो भगवान्नारदो मुनिः ॥ ७०
 तमागतं गौतमोऽपि संपूज्य प्रणिपत्य च । आह चैनं कृतार्थोऽस्मि न च कश्चिन्मया समः ॥
 तवाऽऽगमनकृत्यं किं कुत आगमनं तथा ॥ ७१

नारद उवाच—

पातालादागतोऽस्मीह भुक्त्वा वै वाणमन्दिरे । आयास्यन्ति महात्मानो वाणशुक्रादयो गृहम् ॥
 अथ क्षणादभ्यगमद्वाणः परपुरंजयः । विंशत्यक्षौहिण्युक्तो गजमारुह सोऽसुरः ॥ ७३
 अपरं हि गजं शुक्रः प्रहादो रथमुत्तमम् । वृषपर्वा रथवरं बलिस्तुरगमुत्तमम् ॥ ७४
 आगतानथ तान्सर्वानज्ञाय न तु गौतमः । सशिष्या निर्जगामार्थं ह्यादायाध्यादिकं तथा ॥ ७५
 गौतमं चापि ते वीक्ष्य ह्यवरुह गजादिकात् । नमश्चकुरयो दैत्यास्तं नमस्कृत्य भार्गवम् ॥ ७६
 आलिङ्ग्य राक्षसान्सर्वान्पूजयित्वा यथाविधि । सेनायाः संनिवेशं च चकार मुनिपुङ्गवः ॥ ७७
 पादौ प्रक्षाल्य शुक्रस्य तोयं मूर्ध्नि धृतं यथा । विचित्रफलसंयुक्तं दत्तवानर्हणं मुनिः ॥ ७८
 बापीतडागसरसि स्नानपूर्वकृतक्रियाः । संगमे वर्तमाने तु गौतमस्याऽऽश्रमे शुभे ॥ ७९
 तद्वेहं तु प्रविश्याथ राक्षसाः सपुरोहिताः । देवपूजाप्रयत्नं च चक्रुः सर्वे द्विजालये ॥ ८०
 सद्यः प्रकल्पितायां च वेद्यां शुक्रोऽयजच्छिवम् । तस्यैव वामभागे तु प्रहादोऽयजदद्युतम् ॥ ८१
 सोमं च बलिरप्येवमन्ये चासुरपुङ्गवाः । अथ वाणोऽयजदेवमेकमेव त्रियम्बकम् ॥ ८२
 शुक्रोऽपि भगवन्तं तमुमानाथमपूजयत् । गौतमोऽप्यथ मध्याह्ने पूजयापास शंकरम् ॥ ८३
 सर्वे शुक्राम्बरपरा भस्मोद्धूलितविग्रहाः । सितेन भस्मना कृत्वा सर्वस्थाने त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ८४
 नत्वा तु भार्गवं सर्वे भूतशुद्धिं प्रचक्रमुः । हृत्पद्ममध्ये सुपिरं तत्रैव भूतपञ्चकम् ॥ ८५
 तेषां मध्ये महाकाशमाकाशे निर्मलोऽसन् । तन्मध्ये च महेशानं ध्यायेद्गीतिमयं शुभम् ॥ ८६
 अज्ञानसंयुतं भूतं श्रमलैः सर्वसंगतम् । तदेहमाकाशदीपि प्रदहेज्ज्ञानवह्निना ॥ ८७
 आकाशस्याऽऽवृत्तिं चाहं दग्ध्वाऽऽकाशमथो दहेत् । दग्ध्वाऽऽकाशमथो वायुमग्निभूतं तथा दहेत् ॥

अभूतं च ततो दग्ध्वा पृथिवीभूतमेव च । तदाश्रितान्गुणान्दग्ध्वा ततो देहं प्रदाहयेत् ॥ ८९
 एवं ददित्वा भूतादि देहे तज्ज्ञानवद्भिना । शिवामध्यस्थितं विष्णुमानन्दरसनिर्भरम् ॥ ९०
 निष्पन्नचन्द्रकिरणसंकाशकिरणं शिवम् । शिवाद्भोत्पन्नकिरणैरमृतद्रवसंयुतैः ॥ ९१
 सुशीतला ततो ज्वाला प्रशान्ता चन्द्ररश्मिवत् । प्रसारितसुधा रुग्भिः सान्द्रीभूतश्च संश्रुवः
 क्रमेण श्रावितं भूतग्रामं संचिन्तयेत्परम् ॥ ९२

इत्थं कृत्वा भूतशुद्धिं क्रियाहो मर्त्यैः शुद्धो जायते एव शुद्धः ॥

पूजां कर्तुं जाप्यकर्मापि पथाद्देवे ध्यानं ब्रह्महत्यादिहानिः ॥ ९३

एवं ध्यात्वा चन्द्रदीप्तिप्रकाशं ध्यानेनाऽऽरोप्याऽऽशु लिङ्गे शिवस्य ।

सदाशिवं दीपमध्ये विचिन्त्य पञ्चाक्षरेणार्चनमन्ययं तु ॥ ९४

आवाहनादीनुपचारांस्तथाऽपि कृत्वा स्नानं पूर्ववच्छंकरस्य ।

उदुम्बरं राजतं स्वर्णपीठं वस्त्रादिच्छन्नं सर्वमेवेह पीठम् ॥ ९५

अन्ते कृत्वा बुद्बुदानां च वृष्टिं पीठे पीठे नागमेकं पुरस्तात् ।

कुर्यात्पीठे चोर्ध्वेकं नागयुग्मं देवाभ्यांश्चे दक्षिणे वामतश्च ॥ ९६

जपापुष्पं नागमध्ये निधाय मध्येवस्त्रं द्वादशमातिगुण्ये ।

सुश्वेतेन तस्य मध्ये महेशं लिङ्गाकारं पीठयुक्तं प्रपूज्यम् ॥ ९७

एवं कृत्वा वाणमुख्या दितीशा दत्त्वा दत्त्वा पञ्चगव्याष्टगन्धम् ।

पुष्पैः पत्रैः श्रीतिलैरक्षतैश्च तिलोन्मिश्रैः केवलैश्च प्रपूज्य ॥ ९८

धूपं दत्त्वा विधिवत्संप्रयुक्तं दीपं दत्त्वा चोक्तमेवोपहारम् ।

पूजाशेषं ते समाप्याथ सर्वे गीतं नृत्यं तत्र तत्रापि चक्रुः ॥

अथास्मिन्नन्तरे गीतमस्य प्राप्तः शिष्यः शंकरात्प्रेति नाम्ना ॥ ९९

उन्मत्तवेपो दिग्वासा अनेका वृत्तिमाश्रितः । क्वचिद्विजातिमवरः क्वचिच्छण्डालसंनिभः ॥ १००

क्वचिच्छूद्रसमो योगी तापसः क्वचिदध्युत । गर्जत्युत्पतते चैव नृत्यति स्तौति गायति ॥ १०१

रोदिति शृणुते व्यक्तं पतत्युत्तिष्ठति क्वचिद् । शिवज्ञानैकसंपन्नः परमानन्दनिर्भरः ॥ १०२

संप्राप्तो भोज्यवेलायां गीतमस्यान्तिकं यया । बुभुजे गुरुणा साकं क्वचिदुच्छिष्टमेव च ॥ १०३

क्वचिल्लेहति तत्पार्श्वं तूष्णीमेवाभ्यगात्क्वचिद् । हस्तं गृहीत्वैव गुरोः स्वयमेवाभुनक्क्वचिद् ॥ १०४

क्वचिन्नुहान्तरे मूत्रं क्वचित्कर्दमलेपनम् । सर्वदा तं गुरुदृष्ट्वा करमालम्ब्य मन्दिरम् ॥ १०५

प्रविश्य स्त्रीयपीठे तमुपवेश्यान्यभोजयत् । स्वयं तदस्य पात्रेण बुभुजे गीतमो मुनिः ॥ १०६

तस्य चित्तं परिज्ञातुं कदाचिदथ सुन्दरी । अहल्या शिष्यमाहूय भुङ्क्ष्वेत्युक्त्वाऽथ सा शुभा ॥

सौवर्णे भाजने चान्नं निधाय चैपकान्तरे । पानादिकमथो दत्त्वा एकस्मिन्यावकं पुनः ॥ १०८

निधायान्नानिचयं कण्टकानां चयं परे । निधाय भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति स चापि बुभुजे मुनिः ॥ १०९

यथा पर्पो हि पानीयं तथा वद्विमपि द्विजः । कण्टकान्नं तु तद्रुक्त्वा यथापूर्वमतिष्ठत् ॥ ११०

पुरा हि मुनिकन्याभिराहूतो भोजनाय च । दिने दिने तत्प्रदत्तं लोष्टममु च गोमयम् ॥ १११

कर्दमं काष्ठदण्डं च भुक्त्वा प्रीत्याऽथ हर्षितः । एतादृशो मुनिरसौ चण्डालसदृशाकृतिः ॥ ११२

सुनीर्णोपानहो हस्ते गृहीत्वा तु तथा करे । अन्त्यजोचितभाषाभिर्दुर्पर्वार्णमभ्यगात् ॥ ११३

दृष्टपर्वेशयोर्मध्ये दिग्वासाः समतिष्ठत । वृषपर्वा तमज्ञात्वा पीडयित्वा शिरोऽच्छिनत् ॥ ११४
 हते तस्मिन्निजश्रेष्ठे जगदेतच्चराचरम् । अतीव कलुषमभवत्तत्रस्था मुनयस्तथा ॥ ११५
 गौतमस्य महाशोकः संजातः सुमहात्मनः । निर्ययौ चक्षुषो वारि शोकं संदर्शयन्निव ॥ ११६
 गौतमः सर्वदैत्यानां संनिधौ वाक्यमुक्तवान् । किमनेन कृतं पापं येन च्छिन्नमिदं शिरः ॥ ११७
 मम प्राणाधिकस्येह सर्वदा शिवयोगिनः । ममापि मरणं सत्यं शिष्यच्छन्ना यतो गुरुः ॥ ११८
 शैवानां धर्मयुक्तानां सर्वदा शिववर्तिनाम् । मरणं यत्र दृष्टं स्याच्च ततो मरणं ध्रुवम् ॥ ११९

शुक्र उवाच—

एनं संजीवयिष्यामि मम गोत्रं शिवमियम् । किमर्थं म्रियते ब्रह्मन्पश्य मे तपसो बलम् ॥ १२०
 इति वादिनि विभेन्द्रे गौतमोऽपि ममार ह । तस्मिन्मृतेऽथ शुक्रोऽपि प्राणास्तत्याज योगतः ॥ १२१
 तस्यापि हतमाज्ञाय महादाद्या दितीश्वराः । सर्वे मृताः क्षणेनैव तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२२
 मृतमासीदथ बलं तस्य बाणस्य धीमतः । अहल्या शोकसंतप्ता रुरोदोच्चैः पुनः पुनः ॥ १२३
 गौतमेन महेशस्य पूजया पूजितो विभुः । वीरभद्रो महायोगी सर्वं दृष्ट्वा चुकोप ह ॥ १२४
 अहो कष्टमहो कष्टं माहेशा वह्नो मृताः । शिवं विज्ञापयिष्यामि तेनोक्तं करवाण्यहम् ॥ १२५
 इति निश्चित्य गतवान्मन्दराचलमव्ययम् । नमस्कृत्वा विरूपाक्षमिदं सर्वमथोक्तवान् ॥ १२६
 ब्रह्मा हरिः स्थितौ तत्र दृष्ट्वा प्राह शिवो वचः । मद्भक्तैः साहसं कर्म कृतं दृष्ट्वा वरप्रदः ॥ १२७
 गत्वा पश्यामहे विष्णो युवामप्यागमिष्यथ । अथेशो दृष्ट्वा मां वायुना धूतचामरः ॥ १२८
 नन्दिकेन सुवेपेण धृते छत्रेऽतिशोभने । मुञ्चेते हेमदण्डे च नान्ययोग्ये धृते विभोः ॥ १२९
 महेशानुमतिं लब्ध्वा हरिर्नान्तके स्थितः । आरक्तनीलच्छत्राभ्यां शुशुभे लक्ष्मकौस्तुभः ॥ १३०
 शिवानुमत्या ब्रह्माऽपि हंसाकूटोऽभवत्तदा । इन्द्रगोपप्रभाकारच्छत्राभ्यां शुशुभे विधिः ॥ १३१
 इन्द्रादिसर्वदेवाश्च स्वस्ववाहनसंयुताः । अथ ते निर्ययुः सर्वे नानावाद्यानुमोदिताः ॥ १३२
 कौटिकोऽदिगणाकीर्णा गौतमस्याऽऽश्रमं गताः । ब्रह्मविष्णुमहेशाना दृष्ट्वा तत्परमाद्भुतम् ॥ १३३
 स्वभक्तं जीवयामास वामकोणनिरीक्षणात् । शंकरो गौतमं प्राह दृष्टोऽहं ते वरं दृष्टु ॥ १३४

गौतम उवाच—

यदि प्रसन्नो देवेश यदि देवो वरो मम । त्वल्लिङ्गार्चनसामर्थ्यं नित्यमस्तु महेश्वर ॥ १३५
 दृष्टमेतन्मया देव शृणुष्वैतन्निलोचन । मम शिष्यो महाभागो हेयाहेयादिवाजितः ॥ १३६
 प्रेक्षणीयं ममत्वेन न च पश्यति चक्षुषा । न घ्राणेन च घ्रातव्यं न दातव्यं न चेतरेत् ॥ १३७
 इति बुद्ध्वा तथा कुर्वन्स हि योगी महायशः । उन्मचविकृताकारः शंकरात्मेति कीर्तितः ॥ १३८
 न कश्चित् प्रति द्विष्यान्न च तं हिंसयेदिति । एतन्मे दीयतां देव एतेषाममृतिस्तथा ॥ १३९

श्रीभगवानुवाच—

आकल्पमेते जीवन्तु ततो मुक्तिं भजन्तु च । त्वया कृतमिदं वेश्म विस्तृतं विकृतं शुभम् ॥
 तिष्ठामः क्षणमात्रं तु ततो यास्यामि मन्दिरम् ॥ १४०

गौतम उवाच—

अयोग्यं प्रार्थयामीश ह्यर्थी दोषं न पश्यति । ब्रह्माद्यलभ्यं देवेश दीयतां यदि रोचते ॥ १४१
 अथेशो विष्णुमालोक्य गृहीत्वा तु करं हरेः । प्रहसन्नम्बुजाभासमित्युवाच सदाशिवः ॥ १४२

श्रीशिव उवाच—

म्लानोदरोऽसि गोविन्द देयं ते भोजनं किमु । स्वयं प्रविश्य यदि वा स्वयं भुङ्क्ष्व स्वगेहवत्
गच्छ वा पार्वतीगेहं या कुक्षिं पूरयिष्यति । इत्युक्त्वा तत्करालम्बी एकान्तमगमद्विभुः ॥१४४
आदिश्य नन्दिनं देवो द्वाराध्यक्षं यथोक्तवत् । गौतमं च उवाचाथ उत्तरं विष्णुभाषणम् ॥१४५

श्रीशिव उवाच—

संपादयान्नं सर्वेषां भोक्तुकामा वयं मुने । इत्युक्त्वैकान्तमगमद्वासुदेवेन शंकरः ॥ १४६
मृदुशय्यां समारुह शयितौ देवतोत्तमौ । अन्योन्यं भाषणं कृत्वा प्रोक्तस्थितुरुभावपि ॥ १४७
गत्वा तदाकं गम्भीरं स्नास्यन्तौ देवसत्तमौ । कराम्बुपातमन्योन्यं पृथक्त्वोभयत्र च ॥ १४८
मुनयो राक्षसाश्चैव जलक्रीडां प्रचक्रिरे । अथ विष्णुमहेशश्च जलपातानि शीघ्रतः ॥ १४९
चक्रतुः शंकरः पद्मकिञ्जल्काञ्जलिना हरैः । अवाकिरन्मुखे तस्य पद्मोत्फुल्लविलोचने ॥ १५०
नेत्रे केशरसंपाताभ्यमीलयत केशवः । अत्रान्तरे हरैः स्कन्धमारुहो महेश्वरः ॥ १५१
हयुचमाङ्गं बाहुभ्यां गृहीत्वा स न्यमज्जयत् । उन्मज्जयित्वा च पुनः पुनश्चापि पुनः पुनः ॥ १५२
बीडितः स हरिः सूक्ष्मं पातयामास शंकरम् । अथ पादौ गृहीत्वा तमाचर्क्य चाभ्रामयत् ॥
अताड्यद्वरेर्वक्षः पातयामास चाच्युतम् ॥ १५३
अयोत्थितो हरिस्तोयमादायाञ्जलिना ततः । अवाकिरदयो शंभुरथ विष्णुरथो हरिः(रः) ॥१५४
जलक्रीडैवमभवदथ चर्पिगणान्तरे । जलक्रीडासंभ्रमेण विस्रस्तजटवन्धनाः ॥ १५५
अथ संभ्रमतस्ते(तां ते)पामन्योन्यं जटवन्धनम् । इतरेतरचद्वासु जटासु च मुनीश्वराः ॥ १५६
शक्तिमन्तोऽशक्तिमत आकर्षन्ति च सव्यथम् । पातयन्तोऽन्यतथापि क्रोशन्तो रुदतस्तथा ॥१५७
एवं प्रवृत्ते तुमुले संभूते तोयकर्मणि । आकाशे नारदो हृष्टो ननर्त च ननाद च ॥ १५८
विपर्षी नादयन्वाद्यं ललितां गीतिमुज्जगौ । सुगीत्या ललितायास्तु श्लगायत विधा दश ॥१५९
शुभाथ गीतिं मधुरां शंकरो लोकभावनः । स्वयं गातुं हि ललितं मन्दं मन्दं प्रचक्रमे ॥ १६०
स्वयं गायति देवेशे मिथ्या मङ्गलकैशिकी । नारदे नृत्यमाने तु गायति स्वरभेदिनि ॥ १६१
स्वरं ध्रुवं समादाय सर्वलक्षणसंयुतम् । स्वधाराश्रुतसंयुक्तं गानेनैवमयोजयत् ॥ १६२
वासुदेवो मर्दलं च कराभ्यामृतमाहनत् । आवैगाहंश्चतुर्वक्त्रस्तुम्बुरुषुसरो वभौ ॥ १६३
तानका गौतमायास्तु तूर्णीं गातुं च वायुजः । गायके मधुरं गीतं हनुमति कपीश्वरे ॥ १६४
म्लानमम्लानमभवत्कुशाः पुष्टास्तदाऽभवन् । स्वां स्वां गीतिमतः सर्वे तिरस्कृत्यैव मूर्छिताः ॥
तूर्णीं भूतं समभवदेवर्पिगणदानवम् । एकः स हनुमान्गाता श्रोतारः सर्व एव ते ॥ १६५
मध्याह्नकाले वितते भोजनावसरे सति । बुकूलयुग्ममाधच शृण्वन्गीतिं महेश्वरः ॥ १६७
पीतवस्त्रद्वयं विष्णुरारक्तं चतुराननः । स्वस्वार्हाण्यथ सर्वेऽपि कृत्यं कृत्वाऽपि कालिकम् ॥ १६८
स्वं स्वं वाहनमारुह निर्गताः सर्वदेवताः । गानप्रियो महेशस्तु जगाद श्रवणेश्वरम् ॥ १६९

श्रीशिव उवाच—

श्रवणं त्वं मयाऽऽज्ञप्तो निःशङ्कं वृणमारुह । मम चाभिमुखो भूत्वा गायस्वाशेषगायनम् ॥ १७०

अथाऽऽह कपिशार्दूलो भगवन्तं महेश्वरम् । वृषभारोहसामर्थ्यं तव नान्यस्य विद्यते ॥ १७१
 तव वाहनमारुह्य पातकी स्यामहं प्रभो । मामेवाऽऽरुह्य देवेश विहंगः शिवधारणः ॥ १७२
 तव चाभिमुखं गानं करिष्यामि विलोक्य । अयेश्वरो हनूमन्तमारुरोह वृषं यथा ॥ १७३
 आरूढे शंकरे देवे हनूमान्कंधराशिरः । छित्त्वा त्वचं परावृत्य मुखं गायति पूर्ववत् ॥ १७४
 शृण्वन्गीतिसुधां शंभुगीतमस्य गृहं ततः । सर्वे चाप्यागतास्तत्र देवर्षिगणदानवाः ॥ १७५
 पूजिता गौतमेनाथ भोजनावसरे सति । यच्छुष्कदारुसंभूतं गृहोपस्करणादिकम् ॥ १७६
 प्ररूढमभवत्सर्वं गायमाने हनूमति । तस्मिन्नाने समस्तानां चित्रद्वष्टिरतिष्ठत् ॥ १७७

द्विबाहुरीशस्य पदाभिवन्दनः समस्तगात्राभरणोपपन्नः ।

प्रसन्नमूर्तिस्तरुणः सुमध्ये विन्यस्तमूर्धाञ्जलिभिः सुरेभिः(?) ॥ १७८

शिरः कराभ्यां परिगृह्य शंकरो हनूमतः पूर्वमुखं चकार ।

पद्मासनासीनहनूमतोऽञ्जलौ निधाय पादं त्वपरं मुखे च ॥ १७९

पादाङ्गुलीभ्यामथ नासिकां विभ्रुः स्नेहेन जग्राह च मन्दमन्दम् ।

स्कन्धे मुखे त्वंसतले च कण्ठे वक्षःस्थले च स्तनमध्यमे हृदि ॥ १८०

ततश्च कुक्षावथ नाभिमण्डले ततो द्वितीयं न्यदधात्तु चाञ्जलौ ।

शिरो गृहीत्वाऽवनमप्यशंकरः(?)पस्पर्शं पृष्ठं जुबुकेन सध्वनिः ॥

हारं च मुक्तापरिकल्पितं शिवो हनूमतः कण्ठगतं चकार ॥ १८१

अथ विष्णुर्महेशानमिदं वचनमुक्तवान् । हनूमता समो नास्ति कुत्स्नब्रह्माण्डमण्डले ॥ १८२

श्रुतिदेवाद्यगम्यं हि पदं तव कपिस्थितम् । सर्वोपनिषदव्यक्तं त्वत्पदं कपिसर्वयुक् ॥ १८३

यमादिसाधनैर्योगैर्न क्षणं ते पदं स्थितम् । महायोगिहृदम्भोजे बलं स्वच्छं हनूमति ॥ १८४

वर्षकोटिसहस्रेषु तपः कृत्वा तु दुष्करम् । त्वद्रूपं नाभिजानन्ति कुतः पादं मुनीश्वराः ॥ १८५

अहो भाग्यं विचित्रं हि चपलो वानरो मृगः । धत्ते पादयुगं चाङ्गे योगिहृद्यपि न क्षमम् ॥ १८६

मया वर्षसहस्रं तु सहस्राब्जैस्तथाऽन्वहम् । भक्त्या संपूजितोऽपीश पादो नो दाक्षितस्त्वया ॥ १८७

लोके वादो हि सुमहाज्ज्ञंभुर्नारायणमियः । हरिः प्रियस्तथा शंभोर्न तादृग्भाग्यमस्ति मे ॥ १८८

सदाशिव उवाच—

न त्वया सदृशो मह्यं प्रियोऽस्ति भगवन्हरे । पार्वती वा त्वया तुल्या न चान्यो विद्यते मम ॥ १८९

अथ देवाय महते गौतमः प्रणिपत्य च । व्यज्ञापयदमेयात्पन्धेदेहि करुणानिधे ॥ १९०

मध्याह्नोऽयं व्यतिक्रान्तो भुक्तिविलासिलस्य च । अथाऽऽचम्य महादेवो विष्णुना सहितो विभ्रुः ॥ १९१

प्रविश्य गौतमगृहं भोजनायोपचक्रमे ॥ १९२

रत्नाङ्गुलीर्यथ नूपुराभ्यां बुकूलवन्धेन तदित्सुकाख्या ।

हारैरनेकैरथ कण्ठनिकयज्ञोपवीतोत्तरवाससी च ॥ १९३

विलम्बितचञ्चलमणिफुण्डलेन सुपुष्पधम्मिल्लवरेण देवः ।

पञ्चाङ्गमन्धस्य विलेपनेन वाहद्भदैः कङ्कणकाङ्गुलीर्यैः ॥ १९४

इत्थं विभूषितः शिवो निविष्ट उच्चमासने
स्वसंमुखं हरिं तथा न्यवेशयद्वरासने ॥
अन्योन्यसंमुखस्थितौ हरीशौ देवसत्तमौ
सुवर्णभाजनान्यथो ददौ स चापि गौतमः ॥

१९४

त्रिंशत्प्रभेदभक्षकान्सुपायसं चतुर्विधं
सुपकपाकजातकं शतद्वयं प्रकल्पितम् ॥
अपकमिश्रकं तथा शतत्रयं प्रकल्पितं
शतं शतं तथा सुकन्दशाककं तथा मुनिः ॥

१९५

शाकादि सर्पपान्वितं ददौ च पञ्चविंशतिं
सुशर्करादिकं तथा सुचूतदाडिमादिकम् ॥
मोचाफलं तु गोस्तनीं सुखर्जुनागरङ्गकं

जम्बूफलं मियालुकं विकङ्कतं फलं तथा ॥

१९६

एवमादीनि चान्यानि द्रव्याण्यप्यथ विधाविधि । दत्त्वाऽऽपोशनं च विप्रो भुञ्जध्वमिति चाब्रवीत् ॥ १९७

भुञ्जानेषु च सर्वेषु व्यजनं सूक्ष्माविस्तृतम् । गौतमः स्वयमादाय शिवविष्णुं हवीजयत् ॥ १९८

परिहासमथो कर्तुमियेष परमेश्वरः । पश्य विष्णो हनुमन्तं कथं भुङ्क्ते स वानरः ॥ १९९

वानरं पश्यति हरौ मण्डकं विष्णुभाजने । चिक्षेप मुनिसंघेषु पश्यत्स्वपि महेश्वरः ॥ २००

हनुमते दत्तवांश्च स्वोच्छिष्टं पायसादिकम् । त्वदुच्छिष्टमभोज्यं तु तवैव वचनाद्विभो ॥ २०१

अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं तथा । महां निवेद्य सकलं कूप एव विनिक्षिपेत् ।

अभुक्ते त्वद्वचो नूनं भुक्ते चापि कृपा तव ॥

२०२

सदाशिव उवाच—

वाणलिङ्गे स्वर्णभूते चन्द्रक्रान्ते हृदि स्थिते । चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शंभोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ २०३

भुक्तिवैलेयमधुना तद्वैरस्यं कथान्तरात् । भुक्त्वा तु कथयिष्यामि निर्विशङ्कं विभुद्वय तत् ।

अपासौ जलसंस्कारं कृतवान्गौतमो मुनिः ॥

२०४

आरक्तमुक्तिगन्धसुसूक्ष्मगात्राननेकधा धौतमुशोषिताङ्गान् ।

तडागतोयैः कृतवीजघोषैर्तद्विशोभितैस्तैः करकानपूरयत् ॥

२०५

नद्याः सैकतवेदिकां नवतरां संछाद्य सूक्ष्माम्बरैः

शुद्धैः श्वेततरैरथोपरि घटांस्तोयेन पूर्णान्तिषेत् ।

क्षिप्त्वा नालकजातिमास्तपुटकं तत्कौलकस्तूरिका-

चूर्णं चन्द्रनचन्द्राश्मिविशदां मालां पुटान्तां क्षिपेत् ॥

२०६

यामस्यापि पुनश्च बारि वसनेनाऽऽन्त्रोप्य कुम्भे क्षिपे-

चन्द्रग्रन्थिमथो निधाय वकुलं क्षिप्त्वा तथा पाटलम् ॥

२०७

शेफालिस्तवकमथो जलं च तत्र विन्यस्य त्रयमत एव तोयशुदिप् ।

कृत्वाऽथो मृदुतरसूक्ष्मवस्त्रासण्डेनाऽऽवेष्टेत्स्थणिरुमुत्रं च सूक्ष्मचन्द्रम् ॥

२०८

अनातपमदेशे तु निधाय करकानथ । मन्दवातसमोपेतं सूक्ष्मन्यजननीजिते ॥

२०९

अथ उर्वीश(वीं सु)सलिलैः सिञ्चयेत्सृणिकामपि । संस्कृताः स्वायतास्तत्र नरा नार्योऽथवा नृप
 तत्कन्या वा क्षालिताक्षा धौतमन्दाश्च वाससः (?) । मधुपिङ्गमनिर्यासमसान्द्रमगरुद्वम् ॥ २११
 बाहुमूले च कण्ठे च विलिप्य सान्द्रमेव च । मस्तके जापकं न्यस्य पञ्चगव्यविलेपनम् ॥ २१२
 पुष्पनदसुकेशास्तु ताः शुभाः स्युः सुनिर्मलाः । एवमेवाचिता नार्य आत्तकुङ्कुमविग्रहाः ॥ २१३
 युवत्यश्चारुसर्वाङ्गयो नितरां भूषणैरपि । एतादृग्वनिताभिर्वा नरैर्वा दापयेज्जलम् ॥ २१४
 तेऽपि प्रदानसमये सूक्ष्मवस्त्राल्पवेष्टनम् । अथ वामकरे न्यस्य करकं पश्य तत्र हि ॥ २१५
 दारिकान्यस्तमुन्मुच्य ततस्तोयं प्रदापयेत् । एवं सत्कारयामास गौतमो भगवान्मुनिः ॥ २१६
 महेशादिषु सर्वेषु भुक्तवत्सु महात्मसु । प्रक्षालिताङ्घ्रिहस्तेषु गन्धोद्घातितपाणिषु ॥ २१७
 तदाऽऽसनसमासीने देवदेवे महेश्वरे । अथ नीचसमासीना देवाः सर्पिगणास्तथा ॥ २१८
 मणिपात्रेषु संवेष्ट्य पूगखण्डान्सुधपितान् । अकोणवर्तुलान्स्थूलानसूक्ष्मानकृशानपि ॥ २१९
 श्वेतपात्राणि संशोध्य क्षिप्त्वा कर्पूरखण्डकम् । चूर्णं च शंकरायाम् निवेदयति गौतमे ॥ २२०
 गृहाण देव ताम्बूलमित्युक्तवचने मुनौ । कपे गृहाण ताम्बूलं प्रयच्छ मम खण्डकान् ॥ २२१
 उवाच वानरो नास्ति मम शुद्धिर्महेश्वर । अनेकफलभक्तत्वाद्वा नरस्तु शुचिः कथम् ॥ २२२

सदाशिव उवाच—

मद्वाक्यादखिलं शुष्येन्मद्वाक्यादमृतं विषम् । मद्वाक्यादखिला वेदा मद्वाक्याद्देवतादयः ॥ २२३
 मद्वाक्यादर्मविज्ञानं मद्वाक्यान्मोक्ष उच्यते । पुराणान्यागमाश्चैव स्मृतयो मम वाक्यतः ॥ २२४
 अतो गृहाण ताम्बूलं मम दद्याः सुखण्डकान् । हरिर्वामकरेणादाचात्ताम्बूलं पूगखण्डकम् ॥ २२५
 ततः पत्राणि संगृह्य ततः खण्डान्समार्पयत् । कर्पूरमग्नौ दत्तं गृहीत्वाऽभक्षयच्छिवः ॥ २२६
 देवे तु कृतताम्बूलं पार्वती मन्दि(न्द)राचलात् । जयाविजययोर्हस्तं गृहीत्वाऽयान्मुनेर्युहम् ॥ २२७
 देवपादौ ततो नत्वा विनम्रम(व)दनाऽभवत् । उन्नमय्य मुखं तस्या इदमाह त्रिलोचनः ॥ २२८
 त्वदर्थं देवदेवेशि क्षपराधः कृतो मया । यत्त्वां विहाय भुक्तं हि तथाऽन्यच्छृणु सुन्दरि ॥ २२९
 अथ स्वमन्दिरे स्थाप्य देवदेवविर्वाजिते । सर्ववन्धविमुक्ते च महदेनो मया कृतम् ॥ २३०
 क्षन्तुमर्हसि देवेशि त्यक्तकोपा विलोकय । नवभाषैवमुक्ता सा अरुन्धत्या हि निर्ययौ ॥ २३१
 निर्गच्छन्तीं मुनिर्ज्ञात्वा दण्डवत्प्रणनाम च । तदारभ्य महेशाय दण्डप्रणतिसंस्तुतिम् ॥ २३२
 कुर्वमुवाच च शिवा गौतम त्वं किमिच्छसि ॥ २३३

गौतम उवाच—

कृतकृत्योऽस्मि देवेशि यदि देवो वरो मम । मन्मन्दिरे महाभागे भोक्तुमर्हसि सांमतम् ॥ २३४

देव्युवाच—

भोक्ष्यामि तव गेहं शंकरानुमता मुने । गत्वैवं गौतमो विप्रो लब्धानुन्नः पुनर्गतिः ॥ २३४
 भोजयामास गिरिजां देवीं चारुन्धतीं तथा । भुक्त्वाऽथ पार्वतीं सर्वं गन्धपुष्पसुभूषणा ॥ २३५
 सहानुचरकन्याभिः महेशाभिरेरं यया । अथाऽऽह शंकरो देवीं गच्छ गौतममन्दिरम् ॥ २३६
 संध्योपास्तिमहं कृत्वा प्रागच्छामि पुनर्युहम् । इत्युक्ता मययौ देवी गौतमस्यैव मन्दिरम् ॥ २३७
 संध्यावन्दनकामाश्च सर्व एव विनिर्गताः । कृतसंध्यास्तटाके तु महेशायास्तु कृत्स्नजः ॥ २३८
 भयोजरमुतः शंभुन्यामि कृत्वा जनापह । अथ विष्णुमहातेजा महेशमिदमवधीत् ॥ २३९

विष्णुह्वाच—

सर्वैर्नमस्यते यस्तु सर्वैरेव समर्च्यते । हूयते सर्वयज्ञेषु स भवान्किं जपिष्यति ॥ २४०
रचिताञ्जलयः सर्वे त्वामेवैकपुपासते । स भवान्देवदेवेश कस्मै वा रचिताञ्जलिः ॥ २४१
नमस्कारादिपुण्यानां फलदस्त्वं महेश्वरः । तव कः फलदो बन्धः को वा त्वत्तोऽधिको वद ॥ २४२

शंकर उवाच—

ध्याये न किंचिद्भोविन्द न नमस्ये ह किंचन । नोपास्ये कंचन हरे न जपिष्ये ह किंचन ॥ २४३
किं तु नास्तिकजन्तूनां प्रवृत्त्यर्थमिदं मया । दर्शनीयं हरे ते स्युरन्यथा पापकारिणः ॥ २४४
तस्माद्भोकोपकारार्थमिदं सर्वं कृतं मया । ओमित्युक्त्वा हरिरथ तं नत्वा समतिष्ठत ॥ २४५
अथ ते गौतमग्रहं प्राप्ता देवगणर्षयः । सर्वे पूजामथो चकुर्देवाय शूलिने सदा ॥ २४६
देवो हनुमता सार्धं गायत्रास्ते रघूत्तम । पञ्चाक्षरीं महाविद्यां सर्वे एव तदाऽजपन् ॥ २४७
हनुमत्करमालम्ब्य देव्यभ्याशं गतो हरः । एकशय्यासमासीनो तावुभौ देवदंपती ॥ २४८
गायत्रास्ते स हनुमांस्तुम्बुरुर्नरदस्तथा । नानाविधविलासांश्च चकार परमेश्वरः ॥
आहूय पार्वतीमीश इदं वाक्यमुवाच ह ॥ २४९

श्रीशिव उवाच—

स्वपिष्यामि धम्मिल्लमेहि मत्पुरतः शुभे ॥ २५०
देव्याह न च युक्तं तद्भर्त्रा शुभ्रूषणं स्त्रियाः । केशप्रसाधनकृतावनर्थान्तरमापतेत् ॥ २५१
केशप्रसाधने देवे(व) तत्त्वं सर्वं न चेप्सितम् । अथ बन्धे कृते पश्चादंसप्रान्तप्रमार्जनम् ॥ २५२
तनोश्चरमसंलग्नं केशपुण्यादिमार्जनम् । एतस्मिन्वर्तमाने तु महात्मानो यथाऽऽगमन् ॥ २५३
तदा किमुत्तरं वाच्यं तव देवादिवन्दिनः । नाऽऽयान्ति चेदथ विभौ भीतिर्नाशमुपैष्यति ॥ २५४
एवं हि भाषमाणां तां करेणाऽऽकृष्य शंकरः । स्वोर्वोस्तां स्थापयित्वैव विस्रस्य कचबन्धनम् ॥
विभज्य च कराभ्यां स प्रससार नखैरपि । विष्णुदत्तां पारिजातस्रजं कचगतामपि ॥ २५६
कृत्वा धम्मिल्लमकरोदथ मालां करागताम् । मल्लिकास्रजमादाय कचबन्धनम् ॥ २५७
कल्पप्रमूनमालां च ब्रह्मदत्तां महेश्वरः । पार्वतीवसने गूढगन्धाढ्ये च समाददात् ॥ २५८
अर्थासंपृष्टसंलग्नमार्जनं कृतवान्विभुः । इत्यनीवैरथो देव्या बल्लवेष्टेरथो गतः ॥ २५९
देवः किमिदमित्युक्त्वा नीवीबन्धं चकार ह । नासाभूषणमेतत्ते पश्यामि समदा ततः ॥ २६०
इत्युक्त्वा स्वयमादाय विच्छाये मौक्तिकं सति । हरिद्रायाः समायोगे मुक्ताफलमदीक्षितम् ॥
इदं न ध्रियतां मुक्ताफलं मम तव प्रियम् ॥ २६१

पार्वत्युवाच—

अहो त्वन्मन्दिरे शंभो सर्ववस्तु समृद्धियत् । पूर्वमेव मया सर्वं वस्तु ज्ञातं विभूषणं ॥ २६२
अहो द्रविणसंपत्तिर्भूषणैरवगम्यते । शिरो विभूषिते देव ब्रह्मेशीर्षस्य मालया ॥ २६३
नेरकस्य तथा मोला वस्त्रः स्थलविभूषणम् । शेषथ वामुक्तिर्नैव सविषो तव कद्रुणे ॥ २६४
दिशोऽग्न्यरे जटा केशा भसितं चाङ्गरागकम् । महोभो वाहनं गोत्रं कुलं चाज्ञातमेव च ॥ २६५
ज्ञाप्यते पितरौ नैव विरूपाक्षं तथा वपुः । एवं वदन्ती गिरिनां विष्णुः प्रादातिकोपनः ॥ २६६

विष्णुरुवाच—

किमर्थं निन्दसे देवि देवदेवं जगत्पतिम् । दुष्पाणा न प्रिया भद्रे तव नूनमसंयमम् ॥ २६७
यत्रेशनिन्दनं भद्रे तत्र नो मरणं व्रतम् । इत्युक्त्वाऽथ नखाभ्यां हि हरिच्छेत्तुं शिरो गतः ॥ २६८
महेशस्तत्करं गृह्य प्राह मा साहसं कृथाः । पार्वतीवचनं सर्वं प्रियं मम न चाप्रियम् ॥ २६९
ममाम्रियं हृषीकेश कर्तुं यत्किंचिदिष्यते । ओमित्युक्त्वाऽथ भगवांस्तूर्णोभूतोऽभवद्भरिः ॥ २७०
हनुमानथ देवाय व्यज्ञापयदिदं वचः । अर्थयामि विनिष्कामं मम पूजाव्रतं तथा ॥ २७१
पूजार्थमप्यहं गच्छे ममानुज्ञातुमर्हसि ॥ २७२

शंकर उवाच—

कस्य पूजा क वा पूजा किं पुण्यं किं दलं वद । कौ गुरुः कश्च मन्त्रस्ते कीदृशं पूजनं तथा ॥ २७३
एवं वदति देवेशे हनुमान्भीतिकम्पितः । वेपमानसमस्ताङ्गः स्तोतुमेव प्रचक्रमे ॥ २७४

हनुमानुवाच—

नमो देवाय महते शंकरायामितात्मने । योगिने योगधात्रे च योगिनां गुरवे नमः ॥ २७५
योगिगम्याय देवाय ज्ञानिनां पतये नमः । वेदानां पतये तुभ्यं देवानां पतये नमः ॥ २७६
ध्यानाय ध्यानगम्याय ध्यातॄणां गुरवे नमः । शिष्टाय शिष्टगम्याय भूम्यादिपतये नमः ॥ २७७
अन्भस्तेत्यादीनां वेदवाक्यानां पतये नमः । आतनुज्वेतिवाक्यैश्च प्रतिपाद्याय ते नमः ॥ २७८
अष्टभूतैः नमस्तुभ्यं पशूनां पतये नमः । त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय सोमसूर्याग्निलोचन ॥ २७९
सुभृद्भ्राजानधत्तरोणपुष्पप्रियस्य ते । बृहतीपूगपुत्रागचम्पादिप्रियाय च ॥ २८०
नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु भूय एव नमो नमः । शिवो हरिमथ प्राह मा भैषीर्वद मेऽखिलम् ॥ २८१

हनुमानुवाच—

शिवलिङ्गार्चनं कार्यं भस्मोद्धूलितदेहिना । दिवासंपादितैस्तोयैः पुष्पाद्यैरपि तादृशैः ॥ २८२
देव विज्ञापयिष्यामि शिवपूजाविधिं शुभम् । सायंकाले तु संप्राप्ते ह्यशिरःस्नानमाचरेत् ॥ २८३
क्षालितं वसनं शुष्कं ध्या(ष्ट)त्वाऽऽचम्य द्विग्रभीः । अथ भस्म समादाय त्वाग्रेयं स्नानमाचरेत्
प्रणवेन समामङ्ग्याप्यष्टवारमथापि वा । पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण नाम्ना वा येन केनचित् ॥ २८५
सप्ताभिमतं भस्म दर्भपाणिः समाहरेत् । ईशानः सर्वविधानामुक्त्वा शिरसि पातयेत् ॥ २८६
तत्पुरुषाय विग्रहे मुखे भस्म प्रसेचयेत् । अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो भस्म वक्षसि निक्षिपेत् ॥ २८७
वामदेवाय नम इति गुह्यस्थाने विनिक्षिपेत् । सद्योजातं प्रपद्यामि निक्षिपेदथ पादयोः ॥ २८८
उद्धूलयेत्समस्ताङ्गं प्रणवेन विचक्षणः । त्रैविणिकानामुदितः स्नानादिर्विधिरुत्तमः ॥ २८९
शूद्रादीनां प्रवक्ष्यामि यदुक्तं [*गुरुणा तथा । शिवेति पदमुच्चार्य भस्म संमन्त्रयेत्सुधीः ॥ २९०
सप्तवारमथाऽऽद्याय शिवायेति शिरः क्षिपेत् । शंकराय मुखे श्रोतं सर्वज्ञाय हृदि क्षिपेत् ॥ २९१
स्थाणवे नम इत्युक्त्वा गुह्ये चापि स्वयंभुवे । उच्चार्य पादयोः क्षिप्त्वा भस्म शुद्धमतः परम् ॥
नमः शिवायेत्युच्चार्य सर्वज्ञोद्धूलनं स्मृतम् । प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य दर्भपाणिः समाहितः ॥ २९३
दर्भभावे सुवर्णं स्यात्तदभावे गवालकः । तन्ना(दभा)वे न (तु) दूराः स्युस्तदभावे तु राजतम्

* पनुयिहान्तर्गतः पाठः क. ख. ड. च. छ. प्र. ट. ड. पुस्तकस्थः ।

१ छ. ड. च. छ. ट. ड. योगम् । २ न. 'वे ततद्' ।

संध्योपास्ति जपं देव्याः कृत्वा देवगृहं व्रजेत् । देववेदिमथो वाऽपि कल्पितं स्थण्डिलं तु वा ॥
 मृन्मयं कलितं शुद्धं पञ्चादिरचनायुतम् । चातुर्वर्णकरद्वयं श्वेतैर्नैकेन वा पुनः ॥ २९६
 विचित्राणि च पद्मानि स्वस्तिकादि तथैव च । उत्पलादिगदाशत्रुत्रिशूलदमरं त(स्संस्त)धार२९७
 सरोक्त(१)पञ्चमासादं शिवलिङ्गमथैव च । सर्वकामफलं वृक्षं कुलकं कोलकं तथा ॥ २९८
 पद्मोणं चित्रकोणं च नवकोणमथापि वा । कोणद्वादशकां दोलां पादुकान्यजनानि च ॥ २९९
 चामरच्छत्रयुगलं विष्णुव्रह्मादिकं तथा । चूर्णैर्विरचयेद्देवां धीमान्देवालयेऽपि वा ॥ ३००
 यत्रापि देवपूजा स्यात्तत्रैवं कल्पयेद्वपुषः । स्वहस्तरचितं मुख्यं क्रीतं चैव तु मध्यमम् ॥ ३०१
 याचितं तु कनिष्ठं स्याद्वलारकारमथाधमम् । अर्हेषु यस्त्वनर्हेषु बलारकाराचु निष्कलम् ॥ ३०२
 रक्तशालिजपास्था(१)ग(शु)कलमासितरक्तकैः । तण्डुलैर्ब्रह्मिहमागोर्तयैः कर्णश्वेव यथाक्रमम् ३०३
 उत्तमैर्मध्यमैश्चैव कथितैरधमैस्तथा । पञ्चादिस्थापनैरेव तत्सम्भग्यागमाचरेत् ॥ ३०४
 प्रागुत्तरमुखो वाऽपि यदि वा माङ्गुसो भवेत् । आसनं च प्रवक्ष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ३०५
 कौशं चार्म चैलतल्पे दारवं तालपत्रकम् । काम्बलं काञ्चनं चैव राजवं ताम्रमेव च ॥ ३०६
 गोकरीपार्कजैर्वाऽपि त्वासनं परिकल्पयेत् । वैयाग्रं रौरवं चैव हारिणं मार्गमेव च ॥ ३०७
 चार्म चतुर्विधं ज्ञेयमथ बन्धुकमेव च । यथासंभवमेतेषु द्वासनं परिकल्पयेत् ॥ ३०८
 कृतपद्मासनी वाऽपि स्वस्तिकासन एव च । दर्भभस्मसमासीनः प्राणानायम्य वाग्यतः ॥ ३०९
 तावत्स देवतारूपो ध्यानं चान्नः समाचरेत् । शिवान्ते द्वादशानुलये स्थितं सूक्ष्मां तद्ग(स्मृतं) शिवम्
 अन्तश्चरन्तं भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । सर्वाभरणसंयुक्तमणिमादिगुणान्वितम् ॥ ३११
 ध्यात्वा तं धारयेद्चित्ते तद्वापत्या पूरयेत्तनुम् । तथा दीप्त्या शरीरस्थं पापं नाशमुपागतम् ३१२
 [*स्वर्णपारदसंपर्काद्रक्तं श्वेतं यथा भवेत् । तद्वादशदलाहत्तमष्ट पञ्च त्रिरेव वा ॥ ३१३
 परिकल्प्याऽऽसनं शुद्धं तत्र लिङ्गं निधाय च । गुहास्थितं महेश्वरं लिङ्गे संचिन्तयेत्तथा ॥ ३१४
 शोधितं कलशे तोयं शोधितं गन्धवासितम् । मुग्धगन्धपुष्पं निक्षिप्य प्रणयेनाभिमन्त्रितम् ॥ ३१५
 प्राणायाममथ प्रणवः शूद्रेषु न विधीयते । प्राणायामपदे ध्यानं शिवित्योक्तारमन्त्रणम् ॥ ३१६
 गन्धपुष्पाक्षतादीनि पूजाद्रव्याणि यानि च । तानि स्थाप्य समीपे तु ततः संकलय इष्यते ३१७
 शिवपूजां करिष्यामि शिवतुष्टमर्थमेव च । इति संकल्पयित्वा तु तत आवाहनादिकम् ॥ ३१८
 कृत्वा तु स्नानपर्यन्तं ततः स्नानं प्रकल्पयेत् । नमस्तेत्यादिमन्त्रेण शतरुद्रिगविधानतः ॥ ३१९
 अविच्छिन्ना तु या धारा मुक्तिधारेति कीर्तिता । तथा यः श्रावयेन्मासं न्यपद्रुमुपांशु वा ३२०
 पुरुषारं त्रिवारं च पञ्च सप्त नवापि वा । एकादशमथो वारमर्थकादश चा(थ त्रयोदश)नितम्
 मुक्तिस्नानविदं त्रैयं भासं मोक्षमदायकम् । शैव्या विद्यया स्नानं केवलमपनेन वा ॥ ३२२
 मृन्मयनालिकेरस्य शकलैर्धोमिभिस्तथा । कास्येन मुक्तानुहत्या च पुण्यादिरुसरेण वा ॥ ३२३
 स्नापयेदेवदेशे यथासंभवापीरितः । नृक्षस्य च विधिं बक्ष्ये स्नानयोग्यं यथा भोक् ॥ ३२४
 पूर्वमन्तस्तु संशोध्य बहिरन्तस्तु शोधयेत् । मुद्रिगर्थं न्यु कृत्वाऽथ नागं छिन्यात्कथंचन ॥ ३२५
 नीचहृदगविन्यस्तद्रोष्या मुनयोः(या) । कुगानुगुनया स्नानं देवाय परिकल्पयेत् ॥ ३२६
 एवं गरपशूक्ष्मस्य जलपूर्तिरयोच्यते । शूरे निषिद्धनोदार्थं संधिद्वारागमन्तिने(!) ॥ ३२७

योगवक्रं नागदण्डं नागाकारं प्रकल्पयेत् । फलस्थाने तु चपकं दण्डेन समरन्ध्रकम् ॥ ३२८
 तत्रैव पातयेत्तोयं भूर्ध्रयघ्नघटे स्थितम् । पातयेदथ चान्येन वामेनैव करेण वा ॥ ३२९
 मुक्तिधारा कृता तेन पवित्रं पापनाशनम् । एवं संस्थाप्य देवेशं पञ्चगव्यैस्तथैव च ॥ ३३०
 पञ्चामृतैरथ स्नाप्य मधुरत्रितयेन च । विभूष्य भूषकैर्देवं पुनः स्नाप्य महेश्वरम् ॥ ३३१
 शीतोपचारं कृत्वाऽथ तत आचमनादिकम् । वस्त्रं तथोपवीतं च पञ्चगव्यकमेव च ॥ ३३२
 कर्पूरमख्यं चापि पटीरमथवा भवेत् । उभयं मिश्रितं वाऽपि शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् ॥ ३३३
 कृत्स्नं पीठं गन्धपूर्णं यद्वा विभवसारतः । तूष्णीमथोपचारं वा कालियं पुष्पमर्पयेत् ॥ ३३४
 श्रीपत्रं मरुचित्याजं(?) यथाशक्त्याऽखिलं यथा । अनेकधूपद्रव्यं च गुग्गुलुं केवलं तथा ॥ ३३५
 कपिलाघृतसंयुक्तं शर्वभूषाय शस्यते । धूपं दत्त्वा यथाशक्ति कपिलाघृतदीपकान् ॥ ३३६
 अथवा पू(आ)ज्यमात्रेण दीपान्दत्त्वोपहारकम् । यथाशक्त्युपपन्नं च दत्त्वा पुष्पसमन्वितम् ॥ ३३७
 मुखशुद्धिं ततो गत्वा दत्त्वा ताम्बूलमादरात् । प्रदक्षिणनमस्कारौ पूजैवं हि समाप्यते ॥ ३३८
 गीत्यङ्गपञ्चकं पश्चात्तानि विज्ञापयामि ते । गीतिर्वाद्यं पुराणं च नृत्यं हासोक्तिरेव च ॥ ३३९
 नीराजनं च पुष्पाणामञ्जलिश्चाखिलार्पणम् । क्षमा चोद्भासनं चैव कीर्तिपञ्चोपचारकम् ॥ ३४०
 भूषणं च तथा छत्रं चामरं व्यजनं तथा । शिवोपवीतं कंकर्षं पडीशानोपचारकम् ॥ ३४१
 द्वात्रिंशदुपचारैस्तु यः समाराधयेच्छिवम् । एकेनाह्ना समस्तानां पापानां नाशनं ध्रुवम् ॥ ३४२
 द्वात्रिंशदुपचारं स्यात्पूजनं तूत्तमोत्तमम् ॥ ३४२

सदाशिव उवाच—

एवमेतत्कपिश्रेष्ठ तव पूजां वदाम्यहम् । मत्पादयुगलं पूज्य सर्वपूजाकरो भव ॥ ३४३
 आराधयेत्थं यथा लिङ्गे तन्ममाऽऽराधनं कुरु ॥ ३४४

हनुमानुवाच—

गुरुणा लिङ्गपूजैव नियता परिकल्पिता । तां करोमि पुरा देव पश्चात्स्वत्पादपूजनम् ॥ ३४५
 इत्युक्तैव नमस्पर्शं शिवलिङ्गार्चनेऽभवत् । सरस्तीरमथो गत्वा कृत्वा सैकतवेदिकाम् ॥ ३४६
 तालपत्रैर्विरचितमासनं पर्यकल्पयत् । भक्षालय पादहस्तौ तु समाचम्य समाहितः ॥ ३४७
 भस्मस्नानमथो चक्रे पुनराचम्य वाग्यतः । देववेद्यामथो चक्रे पद्मानि सुमनोहरम् ॥ ३४८
 अनन्तरं तालपत्रं पद्मासनगतः कपिः । प्राणानायम्य सन्पासं शुकृध्यानसमन्वितः ॥ ३४९
 प्रणम्य गुरुमीशानं जपन्नासीदतः परम् । अथ देवार्चनं कर्तुं यत्नमास्थितवानपि ॥ ३५०
 पलाशपत्रपुटकद्वयानीतजलं शुचि । शिरःकमण्डलुगतं निधायामित्रिमन्त्रितम् ॥ ३५१
 आवाहनादि कृत्वाऽथ स्नानपर्यन्तमेव च । अथ स्नापयितुं देवमादाय करसंपुटे ॥ ३५२
 कृत्वा निरीक्षणं देवं(व)पीठं नो दृष्टवान्कपिः । लिङ्गमात्रं करगतं दृष्ट्वा भीतिसमन्वितः ॥ ३५३
 इदमाह महायोगी किं वा पापं मया कृतम् । यदेतत्पीठरहितं शिवलिङ्गं करस्थितम् ॥ ३५४
 ममाद्य मरणं सिद्धं न पीठं चाऽऽगमिष्यति । अथ रुद्रं जपिष्यामि तदाऽऽयाति महेश्वरः ॥ ३५५
 इति निश्चिन्त्य मनसा जजाप शतरुद्रियम् । अथापि न समायातो महेशोऽथ कपीश्वरः ॥ ३५६
 रुद्रं न्यपातयद्भूम्यां वीरभद्रः समागतः । किमर्थं रुद्यते भक्त रुदिहेतुं वदस्व मे ॥ ३५७
 पीठहीनमिदं लिङ्गं पश्य मे पापसंचयम् ॥ ३५७

वीरभद्र उवाच—

यदि नाऽऽयाति पीठं ते लिङ्गं मा साहसं कृथाः । दाहयिष्याम्यहं लोकं यदि नाऽऽयाति पीठकम्
पश्य दर्शय मे लिङ्गं पीठं यद्यागतं न वा । अथ दृष्ट्वा वीरभद्रो लिङ्गं पीठमनागतम् ॥ ३५९
दग्धुकामोऽखिलाल्लोकान्वीरभद्रः प्रतापवान् । अनलं भुवि चिक्षेप क्षणादग्धा मही तदा ॥ ३६०
अथ सप्त तलान्दग्ध्वा पुनरूर्ध्वमवर्तत । पञ्चोर्ध्वलोकानदहज्जनलोकनिवासिनः ॥ ३६१
ललाटनेत्रसंभूतं नखेनाऽऽदाय चानलम् । जम्बिरफलसंकाशं कृत्वा करतले विभुः ॥ ३६२
यदि नाऽऽयाति पीठं ते दग्धा लोका न संशयः । अनायातमथो दृष्ट्वा वीरभद्रः प्रतापवान् ३६३
सनकादयो महात्मानो ज्ञात्वा योगेन चाऽऽगतान् । गौतमस्याऽऽश्रमवरं समागम्य महेश्वरम् ॥
न दृष्ट्वन्तो देवादितेऽव्ययमानमपि द्विजाः । अस्तुवन्नथ च स्तोत्रैः सर्ववेदसमुद्भवैः ॥ ३६५

अनमो देवदेवाय तस्मै शुद्धप्रभाचिन्त्यरूपाय तस्मै ।

नमः सुराणामधीशाय तस्मै नमो नमो वेदगुह्याय तस्मै ॥ ३६६

नमः शिवायाऽऽदिदेवाय तस्मै नमो व्यालयज्ञोपवीताय तस्मै ।

नमः सुराविन्दुसंदोहवर्षत्रयीविन्दुविश्वंभराय तस्मै ॥ ३६७

पृथिव्यथो वायुराकाशतोयं पुनः शशी वद्विमूर्ध्नी तथाऽऽत्मा ।

यस्याष्टौ मूर्तयः शंकरस्य तस्मै नमो ज्ञानगम्याय शश्वत् ॥ ३६८

एतां स्तुतिमयाऽऽकर्ण्य भगनेत्रप्रदः शिवः । विष्णुमाह च गच्छ त्वं सयानय च तान्दिजान् ३६९

आनीतास्तेन हरिणा देवाय प्रणतास्तु ते । तानाह शंकरो वाक्यं किमर्थं यूयमागताः ॥ ३७०

मुनय ऊचुः—

देव द्वादशलोकानां दृश्यन्ते भस्मराशयः । स्थितमेकं वनमिदं पश्य तल्लोकसंक्षयम् ॥ ३७१

सदाशिव उवाच—

ऊर्ध्वस्यपञ्चलोकानां दाहे संदेह एव नः । कथमद्भारदृष्टिश्च कथं नो वा महाध्वनिः ॥ ३७२

मुनय ऊचुः—

भीतिरस्माकमधुना वर्तते वीरभद्रतः । स एवाद्भारदृष्टिं च पिपासुरिव तामपात् ॥ ३७३

देवोऽथ वीरमाह्वय किं वीरेत्यब्रवीद्भवः । वीरो हनुमतो लिङ्गपीठाभागादिदं कृतम् ॥ ३७४

कपेश्वरं परिज्ञातुं मया कृतमिदं बृहत् । कृपानिधिरथो देवो यथापूर्वमकल्पयत् ॥ ३७५

दग्धानप्यखिलाल्लोकान्पूर्वतः शोभनान्विभुः । कल्पयामास विश्वात्मा वीरभद्रमथात्रवीत् ॥ ३७६

आलिङ्ग्याऽऽघ्राय शिरसि ताम्बूलं दत्तवान्हरः । अथासौ हनुमानीशपूजनं कृतवानथ ॥ ३७७

एकं वनचरं तत्र गन्धर्वं सविपश्चिकम् । इदमाह महर्षीणां मम वै दीयतामिति ॥ ३७८

गन्धर्वो न मया त्याज्या वीणा प्राणसमा मम । ममापि प्राणसदृशी वीणेत्याह कपीश्वरः ॥ ३७९

अथ मुष्टिनिपातेन गन्धर्वे पतिते कपिः । आदाय वीणां महतीं सरतन्तुसमान्विताम् ॥ ३८०

अलावुसंयुतां कृत्वा राजवृक्षफलाकृतिम् । तस्योरसि विनिरिष्य गायत्रागाच्छिन्नान्तिकम् ॥ ३८१

बृहतीकुसुमैः शुद्धदेवपादावपूजयत् । तस्मै वरमथ प्रादादाकल्पं जीविनं पुनः ॥

समुद्रलक्ष्येन शक्तिं वरं प्रादादथापरम् ॥

३८२

समस्तभूपासुविभूषिताङ्गः स्वदीप्तिमन्दीकृतदेवदीप्तिः ।

प्रसन्नमूर्तिस्तरुणः शिवाङ्गकः संभावयामास समस्तदेवान् ॥

३८३

पीतमुद्गमनीयं च समादाय महेश्वरः । पीतवस्त्रमिदं देव त्वं गृहाण हरे शुभम् ॥

३८४

ब्रह्मणे रक्तवसनं सर्वेषां वस्त्रदस्तथा । देवर्षिदानवादीनां दत्तवान्वस्त्रयुग्मकम् ॥

३८५

रामोऽपि चैतदाकर्ण्य शंभवे युग्मम(मा)र्पयत् । सुसूक्ष्मं बहुमूल्यं च स्वर्णभूषणमेव च ॥

३८६

अथ भुक्त्वा सुखासीनः सामात्यः सपुरोहितः । नानाभुनिगणैर्भूषैर्वानरैर्गौतमीतटे ॥

३८७

शंभुं पुराणतत्त्वज्ञं राघवो वाक्यमब्रवीत् । त्वमेव सर्वं जानीषे सर्वधर्मगुहाशतम् ॥

३८८

कस्मिन्कस्मिन्पुगे ब्रह्मर्षिं विशिष्टं वदस्व मे ॥

३८९

शंभुरुवाच—

ध्यानमेव कृते श्रेष्ठं त्रेतायां यज्ञमे(ए)व च । द्वापरे चार्चनं तिष्ये दानं च हरिकीर्तनम् ॥

३९०

सर्वं च शस्तं सर्वत्र ध्यानं नैव कलौ युगे । नराणां मुग्धाचित्त्वात्कलिस्थानां विशां पते ॥

३९१

न धर्मे नियता बुद्धिर्न वेदे नैव च स्मृतौ । न क्रतौ न स्वधाकारे पुराणानां च न श्रुतौ ॥

३९२

न जपे न च तीर्थेषु न च शूषणे सताम् । नेज्यायां देवतानां च न स्वजातीयकर्मणि ॥

३९३

न देवस्मरणे चापि न च कापि वृषे नृप । अतश्च दीर्घकालानां पुण्यानामक्षमा नराः ॥

३९४

दानं तु स्वल्पकालत्वात्कर्तुं शक्नोति मानवः । अतश्च कलिदुष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

३९५

केषांचित्पापनाशः स्यात्प्रायश्चित्तैस्तु नान्यथा । ब्रह्मज्ञो न गयाश्राद्धं काशीगन्ता श्रुतौ रतः(?) ॥

पुराणज्ञावमाश्नैते श्रोता तस्य न वाचकः(?) । युगानामनुसारेण तथार्थस्य विवेचनात् ॥

३९७

स्वपरमत्ययोत्पादात्परब्रह्मप्रकाशनात् । पुराणवक्ता सर्वस्माद्ब्राह्मणस्तु विशिष्यते ॥

३९८

तेनापि च कृतं पापं न सज्येत्किमुतान्यतः । अन्येषामपि केषांचित्पुराणं पापनाशनम् ॥

३९९

यः पुराणेषु विश्वासी वक्तारं मन्यते गुरुम् । ब्रह्मविद्याप्रदातारं विशेषं ज्ञातिवन्धुतः ॥

४००

तस्य पापानि सर्वाणि विलयं यान्त्यसंशयम् । अथ श्रीशैलमग्नं पूजकस्य महेशितुः ॥

४०१

अतः कलौ मनुष्याणां पुराणं पापनाशनम् । पुरा कलियुगे राम वृचं संकीर्तये शृणु ॥

४०२

आसीत्तु गीतमो नाम ब्राह्मणो वेदवर्जितः । तस्य पुष्टिः पशुधाऽऽस्तां भ्रातरौ वेदवर्जितौ ॥

४०३

ताभ्यां सह कृपिं चक्रे तत्र वृद्धिमवाप च । धनधान्यादिकं किंचिद्भ्राजानं दत्तवानथ ॥

४०४

उवाच वचनं किंचिदधिकारं निरूपाय । अर्थं न गमयिष्यामि तौ शक्तौ भ्रातरौ मम ॥

४०५

राजोवाच—

ब्राह्मणस्याधिकारो हि वैदिके धर्मकर्मणि । तदन्यत्र नियुक्तस्य ब्राह्मण्यं विप्रणश्यति ॥

४०६

गौतम उवाच—

युगेऽन्येषु धर्मोऽयं कलिधर्मो न तादृशः । भूषितत्वं हि भूपाल नृपाणां धर्मे उच्यते ॥

४०७

ब्राह्मणश्च परिक्षीणस्तं कुर्वन्नेव नृप्यति । शूद्राणां च कृपिर्धर्मो नाऽऽप्यप्यग्रजन्मनः ॥

४०८

तस्मात्क्षेत्रेण वर्तिष्ये ग्रामान्मम समादिश । अन्यत्र चान् क्षेत्रेण वर्तनं मम रोचते ॥

४०९

अन्यत्र तु तथेत्युक्तो ददौ ग्रामान्द्विजस्य तु । ग्रामाधिकारदुष्टस्य वर्तनं त्वन्यथाऽभवत् ॥

४१०

अभक्षि मांसं चापायि सुरा चाभाषि दुर्वचः । परयोषा तथाऽगामि परस्वं प्रत्यहारि च ॥

४११

अक्रूढि घृतमसकृत्कलञ्जं चाऽऽदि दुर्भुजा । नापूजि जगतामीशः शिवो वा विष्णुरेव वा ॥

४१२

एवं कालेन दुर्धृतं राजा वाक्यमभाषत । विप्र विप्रत्वमुत्सृज्य शूद्रत्वं प्राप्तवानसि ॥ ४१३
तस्मान्नियोगधर्मेण भवन्तं भ्रंशयामि च । मास्तु विप्रत्वमथैव शूद्रतैव वरं मम ॥ ४१४
तद्वत् यदि विप्रास्ते न भोक्ष्यन्ति वरं मम । न हि सर्वमिदं युक्तं शक्तोऽहं पृथिवीपते ॥ ४१५

शंभुरुवाच—

एवं वदति दुर्धमे राजा तूष्णीमतिष्ठत । स तु वै शूद्रतुल्यश्च कुभुजेऽन्नं सहामिमम् ॥ ४१६
कदाचिदथ दुर्धृतः प्रतोलीमण्डपास्थितः । द्विजेन पठ्यमानं तु पथं तु श्रुतवानिदम् ॥ ४१७
हृदये पथमेतत्तु द्विजेरितमतिष्ठत । परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः ॥

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विपन्ति महेश्वरम् ॥ ४१८

व्याख्यानमपि च श्रुत्वा पौराणिकमभाषत । कीदृङ्नारायणः प्रोक्तः कीदृशोऽपि महेश्वरः ४१९
किं परं त्वयन् प्रोक्तं द्वेषः कीदृगुदाहृतः । किं तत्परमिति ख्यातं ततः परतरं च किम् ॥ ४२०

पौराणिक उवाच—

परं तद्ब्रह्मणः स्थानं सुखन्यक्तैकलक्षणम् । ततः परतरं विष्णोर्धाम तद्ब्रह्मणोऽधिकम् ॥ ४२१

अविनाशितया तत्तु कीर्तितं परमं पदम् । तन्मध्ये पुरुषो विष्णुस्तद्गुणपरं +विभुः ॥ ४२२

आपो हि नरजन्मत्वान्नाराः प्रोक्ता मनीषिभिः । नाराश्चास्यायनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥

तत्परं वर्तनं तेषां ते प्रोक्तास्तत्परायणाः । महादादीनि तत्त्वानि यानि तेषां य ईश्वरः ॥ ४२४

सूर्याग्निशशिनेत्रोऽसौ महेशः स्यादुमापतिः । द्वेषो हि वैरं विज्ञेयमीश्वरे परमात्मनि ॥ ४२५

शंभुरुवाच—

एवं पुराणभेदेन समीरितमिदं वचः । चिन्तयन्पुनरप्याह माहेशस्य कथं गतिः ॥ ४२६

पौराणिकोऽथ तं ग्राह्यं शृणु वक्ष्यामि ते गतिम् । कुरु सर्वेण यत्नेन प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ ४२७

धर्मं चापि यथाशक्ति यथाकालं यथाविधि । विमुक्तपापः पश्चाच्चमुत्तमां गतिमेप्स्यसि ॥ ४२८

पुराणमथवा नित्यं शृणुष्ववहितश्च सन् । निराशो वा महेशानं पूजयस्व पिनाकिनम् ॥ ४२९

देवं वा पुण्डरीकाक्षं केशवं क्लेशनाशनम् । संन्यासमथवा नित्यं ब्रह्मज्ञानपरो भव ॥ ४३०

अथवा गच्छ काशीं मुखलैवामृतिमाप्नुहि । गयां वा गच्छ तत्र त्वं श्राद्धं कर्तुं प्रयत्नतः ॥ ४३१

अथवा सर्वदेवानां सारं पातकनाशनम् । रुद्रं रुद्रभियकरं जपन्प्रत्यहमादरात् ॥ ४३२

श्रीशैलमथवा गच्छ केदारमथ चेच्छया । अथवा प्रतिवर्षं तु माघश्राद्धं प्रवर्तय ॥ ४३३

किमत्र बहुनोक्तेन धर्मभक्तः सदा भव । नैवं नरकवासस्ते भविता तु द्विजाधम ॥ ४३४

गौतम उवाच—

श्रुत्वा सर्वं करिष्यामि पुराणं भवतो मुखात् । शास्त्रं विश्वासहेतुं च वर्ज्यं चापि यदस्व मे ४३५

पौराणिक उवाच—

वर्ज्यं मांसं सुराऽन्यस्त्रीभोगो द्यूतं विकत्यनम् । पारुष्यमनृतं माया देवदेवविनिन्दनम् ॥ ४३६

गुरूणां पितृवृद्धानां पुराणस्मृतिभाषिणाम् । निन्दितं श्वेतवृन्ताकं कतकालायुर्वर्तनम् ॥ ४३७

वीजपूरं कुसुमं च लोहितं शूद्रमेव च । अररं नालिकेरं च कृष्णान्डकं तथैव च ॥ ४३८

कोचिदारफलं तैलपकं मानवजं पयः । बाघी(ध्री)णसखरीदुग्धं मृतकासीरमाचिकम् ॥ ४३९

औष्ट्रमेकशफक्षीरं मार्गमाजं नृसंभवम् । विवत्सासंधिनीक्षीरं लवणं चैव योगि यत् ॥ ४४०
 नालिकेरसं कांस्ये ताम्रे मधु च सीसके । काचे तक्रं करम्भांश्च घृताक्तान्नैव कारयेत् ॥ ४४१
 होमं तु मृन्मये पात्रे पुरोडाशं तु राजते । न सेवेत परं लोके शुभार्थी तु विचक्षणः ॥ ४४२
 पात्रान्तर्धूर्णलेपोऽपि तत्र भक्षणमेव च । क्रमुकस्य तथा भक्षधूर्णपत्रस्य चैव हि ॥ ४४३
 क्रमुकस्यापि पक्षस्य भक्षणं क्रपियोगिनः । पायसे लवणं चैव केवलं च करापितम् ॥ ४४४
 सिन्धुसौराष्ट्रकाम्बोजमागधेषु च सिंहले । न दोषाय भवेत्तत्र क्षीरं च लवणान्वितम् ॥ ४४५
 क्षीराणि च समस्तानि लवणानि च योगि(ग)तः । देशेष्वन्येषु दोषाय पतेन्नैवेह संशयः ॥
 किमत्र बहुनोक्तं सद्भिर्निन्यं विवर्जयेत् ॥ ४४६

शंभुरुवाच—

एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणस्य महात्मनः । स्वमेव भवनं गत्वा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ४४७
 रात्रौ मृत्युर्दिवा वेति न जानाति महानपि । परलोके सुखं दुःखमिह भोगविबोधितम् ॥ ४४८
 किमिकीटमनुष्याद्यैः सुखदुःखैः पृथक्पृथक् । प्रतिजीवं तु हेतूनां भेदो हि सुविनिश्चयः ॥ ४४९
 एकस्यापि हि जीवस्य नास्ति चैकविधा स्थितिः । जन्मकालं महज्ज्ञानं शैशवेऽल्पवोधनम् ॥
 स्वल्पत्पदेऽल्पविज्ञानं बाल्ये चाल्पं तथैव च । कौमार्ये क्रीडनासक्तं यौवने विषयोपितम् ॥ ४५१
 यौवने विनिवृत्ते तु द्रव्यसंपादनेषणा । वार्धके भोगलिप्सा च न च भोक्तुं क्षमोऽपि च ॥ ४५२
 वृषिकाश्लेषमलालाभिर्बलीपलितकम्पनैः । आसकासवि(सानि)लाक्षितो हृषीकैर्धिकलैर्युतः ४५३
 किंचिद्धेतुं न शक्नोति न च जानाति किंचन । तिष्ठन्तीषु परस्त्रीषु गृहस्थानं प्रदर्शयन् ॥ ४५४
 कोशकण्डूयनपरः क्रूरो जीवितलक्षणैः । कण्डूयते स्फिचौ वस्त्रमुदृत्य च विचालयन् ॥ ४५५
 भुञ्जानः श्लेष्मणा ग्रासं ग्रसितुं न च शक्यात् । यदा कासस्तदा जज्ञे पायुवायुश्च शब्दवान् ॥
 निःसृतिश्च मलस्यापि श्लेष्मनिर्गम एव च । क्षुपादिभर्त्सनं बालतालहास्यनिदर्शनम् ॥ ४५७
 गृहनिर्गमनादीनि संचिन्त्य च पुनः पुनः । आहूतो भोजनाद्यर्थं भोज्यान्नादि विनिन्दयत् ॥
 चिरमुष्णं च निर्भर्त्स्य पुनश्चिन्तामवाप्य सः । अतिदुष्कृतकर्माऽहं कथं भोक्ष्ये कथं स्वपे ४५९
 कथं तिष्ठे कथं गच्छे परलोकः कथं भवेत् । इतिचिन्ताकुलो नित्यं न नमत्यपरान्वितः ॥ ४६०
 द्विजस्य सदनं गत्वा पुराणज्ञस्य राघवे । लज्जाबाकृतवक्त्रश्च किं करोमीत्यभाषत ॥ ४६१
 न किंचिदप्युवाचासौ द्विजः पौराणिकस्तदा । पापोऽयमिति विज्ञाय शिष्येण अनिरगामयत् ॥
 गौतमोऽपि विनिर्गन्तुर्द्वार्येव च बहिः स्थितः । भुञ्ज्यासीनं तु विज्ञाय पुराणार्थविचारकम् ॥
 कथं कथमपि प्राप्य पीठं दत्तं च नाभजत् । निपण्णो भूतले राम पुराणज्ञमभाषत ॥ ४६४
 प्रायश्चित्तं करिष्यामि तदत्रैव विधीयताम् ॥ ४६५

ब्राह्मण उवाच—

पापानि कीर्तयस्व त्वं सर्वथैव कृतानि तु । स चापि नाकृतं किंचिन्मया पापमितीरयत् ॥ ४६६
 रुदन्पपात भूम्यां च कथं तातेति पीडितः । ब्राह्मणस्तमथ प्राह प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 महापापे त्रिरावृत्ते पुनश्च यदि चेत्कृतम् ॥ ४६७

एवं कालेन दुर्वृत्तं राजा वाक्यमभाषत । विप्र विप्रत्वमुत्सृज्य शूद्रत्वं प्राप्तवानसि ॥ ४१३
 तस्मान्निर्गोपयोगमर्पेण भवन्तं भ्रंशयामि च । माऽस्तु विप्रत्वमथैव शूद्रतैव वरं मम ॥ ४१४
 तद्वते यदि विप्रास्ते न भोक्ष्यन्ति वरं मम । न हि सर्वमिदं युक्तं शक्तोऽहं पृथिवीपते ॥ ४१५

शंभुरुवाच—

एवं वदति दुर्धमे राजा तुष्णीमतिष्ठत । स तु वै शूद्रतुल्यश्च कुमुजेऽन्नं सहामिषम् ॥ ४१६
 कदाचिदथ दुर्वृत्तः प्रतोलीमण्डपास्थितः । द्विजेन पठ्यमानं तु पथं तु श्रुतवानिदम् ॥ ४१७
 हृदये पथमेतत्तु द्विजेरितमतिष्ठत । परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः ॥

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विपन्ति महेश्वरम् ॥ ४१८

ज्याख्यानमपि च श्रुत्वा पौराणिकमभाषत । कीदृह्यनारायणः प्रोक्तः कीदृशोऽपि महेश्वरः ४१९
 किं परं त्वयं प्रोक्तं द्वेषः कीदृगुदाहृतः । किं तत्परमिति ख्यातं ततः परतरं च किम् ॥ ४२०

पौराणिक उवाच—

परं तद्ब्रह्मणः स्थानं सुखव्यक्तैकलक्षणम् । ततः परतरं विष्णोर्धाम तद्ब्रह्मणोऽधिकम् ॥ ४२१
 अविनाशितया तत्तु कीर्तितं परमं पदम् । तन्मध्ये पुरुषो विष्णुस्तद्भूपरमं +विभुः ॥ ४२२
 आपो हि नरजन्मत्वाभाराः प्रोक्ता मनीषिभिः । नाराध्यास्यायनं यस्माच्चेन नारायणः स्मृतः ॥
 तत्परं वर्तनं येषां ते प्रोक्तास्तत्परायणाः । महदादीनि तत्त्वानि यानि तेषां य ईश्वरः ॥ ४२४
 सूर्याग्निशशिनेजोऽसौ महेशः स्यादुप्रापतिः । द्वेषो हि वैरं विज्ञेयमीश्वरे परमात्मानि ॥ ४२५

शंभुरुवाच—

एवं पुराणभेदेन समीरितमिदं वचः । चिन्तयन्पुनरप्याह मादृशस्य कथं गतिः ॥ ४२६
 पौराणिकोऽथ तं ग्राह्यं शृणु वक्ष्यामि ते गतिम् । कुरु सर्वेण यत्नेन प्रायश्चित्तं यथाविधि ४२७
 धर्मं चापि यथाशक्ति यथाकालं यथाविधि । विमुक्तपापः पश्चाच्चमुक्तमां गतिमेप्स्यसि ॥ ४२८
 पुराणमथवा नित्यं शृणुष्वभावितश्च सन् । निराशो वा महेशानं पूजयस्व पिनाकिनम् ॥ ४२९
 देवं वा पुण्डरीकाक्षं केशवं क्लेशनाशनम् । संन्यासमथवा नित्यं ब्रह्मज्ञानपरो भव ॥ ४३०
 अथवा गच्छ काशींशं मुक्त्यैवामृतिमाप्नुहि । गयां वा गच्छ तत्र त्वं श्राद्धं कर्तुं मयत्नतः ४३१
 अथवा सर्वदेवानां सारं पातकनाशनम् । रुद्रं रुद्रभियक्तरं जपन्त्यहमादरात् ॥ ४३२
 श्रीशैलमथवा गच्छ केदारमथ चेच्छया । अथवा प्रतिवर्षं तु प्रायस्नानं प्रवर्तय ॥ ४३३
 किमत्र बहुनाक्तेन धर्मभक्तः सदा भव । नैवं नरकवासस्ते भविता तु द्विजाधम ॥ ४३४

गौतम उवाच—

श्रुत्वा सर्वं करिष्यामि पुराणं भवतो मुखात् । श्राद्धं विश्वासहेतुं च वर्ज्यं चापि वदस्व मे ४३५
 पौराणिक उवाच—

वर्ज्यं मांसं सुराऽन्यस्त्रीभोगो द्यूतं विकत्यनम् । पारुष्यमनृतं माया देवदेवविनिन्दनम् ॥ ४३६
 गुरुणां पितृवृद्धानां पुराणस्मृतिभाषिणाम् । निन्दितं श्वेतवृन्ताकं कतकालावुवर्तनम् ॥ ४३७
 वीजपूरं कुमुभं च लोहितं शूद्रमेव च । अरुणं नालिकेरं च कूप्माण्डकं तथैव च ॥ ४३८
 कोपिदारफलं तैलपकं मानवजं पयः । वाघ्री(ध्री)णसखरीदुग्धं सूतकाक्षीरमाविकम् ॥ ४३९

शंभुरुवाच—

अध्यापने चाध्ययने जायते चाथ संगमः । संगतो वत्सरं राम याति पातकिपातकम् ॥ २
पुराणज्ञे तु काकुत्स्थ सर्वतत्त्वार्थवेदिनि । अपि पातकसंदोहचरिणपापं प्रणश्यति ॥ ३
प्रभूतवह्निनाशो(शे) हि दुमराशिर्यथैव हि । शलभो दीपनाशाय वह्निनाशाय न प्रभुः ॥ ४
कृत्तुं (तं ?) पापं तथाऽन्येषां नाशनाय ऋषुराणिकः । भूतादिग्रस्तमर्त्यानां भूतादिभयमोचकः ५
समन्त्रवानपनयेद्यथा न स्वयमातुरः । पौराणिकस्तथा पापं न किञ्चित्प्राप्तुमर्हति ॥ ६
आत्मना च कृतं पापमन्यैरापि च यत्कृतम् । पुराणज्ञो नाशयति त्वतिदुष्टं स्वकर्म वा ॥ ७
भवानीशे हृषीकेशे समवृत्तिर्विवेकवान् । लोकवेदक्रियावेत्ता रुद्रनाप्यनतिस्पृहः ॥ ८
तुष्टः शान्तः क्रियादक्षः प्रभूतोद्योगकृद्दशी । यथैव ते पुराणज्ञो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ९
नियोगाच्च भूपाल ह्ययोध्यायामधिष्ठितः । अपालयद्भुवं कृत्स्नां त्वां च रक्षः समापतत् ॥ १०
स च शुकोपदेशेन राक्षसस्त्वमथाभ्यगात् । मृगासकं हनिष्यामि नान्यथाऽवसरस्त्विति ॥ ११
अथ विप्रो विदित्वैतद्वसिष्ठस्त्वद्धितमियः । सुप्तं प्रमत्तं काकुत्स्थं रक्षो हन्ति न संशयः ॥ १२
ब्रह्मावाप्तवरं तद्धि भया कार्यं निवारणम् । इति संचिन्त्य विप्रर्षिः सेनामादाय निर्गतः ॥ १३
रक्षो हन्तुमशक्तस्तु मृत्युहीनं ततो मुनिः । स्वयं च राक्षसो भूत्वा वाक्यमाह महामुनिः ॥ १४
किमर्थमागतोऽसीह वनं मुनिनिषेधितम् । स आह राजा रक्षोन्नस्तमहं हन्तुमागतः ॥ १५
मुनिरप्याह किं तेन जीवितेन मृतेन वा । भुक्त्वाऽऽमिपं मदीयं तु युद्धं कृत्वा जयं व्रज ॥ १६

राक्षस उवाच—

कथं त्वं राक्षसो मह्यं भक्षणाय भविष्यसि । वसिष्ठोऽप्यथ मानुष्यमास्थाय विपति स्थितः १७
निष्ठीव्य मस्तके तस्य मुष्टिना तमताडयत् । ताडितो राक्षसस्तेन व्यद्रावयद्दपिश्च तम् ॥ १८
पलायमानावन्पुन्यं जलधिं तु गताबुधौ । तत्रस्थेन ग्रहेणासौ गृहीतो राक्षसस्तदा ॥ १९
मुनिः पुनरयोध्यायां पूर्ववत्समतिष्ठत् ॥ २०

शंभुरुवाच—

तस्मात्स्वाभिमतं कुर्यात्पुराणज्ञो विमत्सरः । भ्रवणस्य विशानं च कथयामि शुभं शृणु ॥ २१
शुक्लपक्षे दिने शुद्धे वारनक्षत्रयोगतः । करणे चापि लग्ने च ग्रहतारावलान्विते ॥ २२
अमूढं न ग्रहे बाले न च दृढौ गुरौ स्थिते । न कृष्णपक्षे ग्रहणे न च नास्तिकसंनिधौ ॥ २३
पूर्वाक्तलग्णोपेतं पुराणं शृणुयादिति । शुद्धगेहेऽथवा शुद्धवेदिकायां मठेऽथवा ॥ २४
नदीतीरे देवगृहे भगवामण्डप एव च । रथ्यामठेऽथवा रम्ये पुण्यशालासु राघव ॥ २५
स्वयं नमस्य विधेन्द्रानपुराणज्ञं विशेषतः । आसनं कल्पितं कुर्याद्दूर्ध्वं सर्वविशेषितम् ॥ २६
एहि धर्मासनमिति वक्तव्यं स्यादनिमुरम् । पुराणप्रक्रमदिने यत्कार्यं तदुदीरये ॥ २७
व्याख्यातारं पुराणस्य वस्त्राद्यैः परिपूज्य च । शुभानि दत्त्वा वस्त्राणि सूक्ष्माणि च नवानि च ॥ २८
करकण्ठविभूपादि पात्रमासनमेव च । गन्धपुष्पाक्षतैः पूज्य ताम्बूलं विनिवेद्य च ॥ २९
शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ ३०
सभासदथ संपूज्य गणेशं प्रार्थयेत्ततः । ॐ नम इत्यादिमन्त्रेण पूजनं भारतीनुतिः ॥ ३१

* सत्रापूर्वकल्पेनानित्यत्वात् रुद्धिः । + इदमधिकमिति भाति ।

प्रातःकाले पुराणस्य प्रक्रमं प्रारभेदिति । उपक्रमदिने राम त्रिपञ्चदश वा शुभाः ॥ ३२
श्लोका द्वितीये दिवसे ततो द्विगुणतः शुभाः । तृतीयदिवसे राम तत्तथाधिकमिष्यते ॥ ३३
दिनानामव्यवच्छेदाद्व्याख्यानं श्रवणं तथा । व्यवस्थितिर्यदा जाता तदा पौराणिकं गुरुम् ॥ ३४
ताम्बूलादि प्रदायाथ परेशुः शृणुयादपि । पुराणमेवं श्रोतव्यं दैनंदिनमिति श्रुतिः ॥ ३५
व्रतरूपेण यः कश्चित्पुराणं शृणुयाच्चरः । यदैवं तत्पुराणं तु तत्र याति न संशयः ॥ ३६
पुराणं श्रोतुदामेन श्लोकश्चैकोऽपि चेच्छ्रुतः । तद्दिने तु कृतं पापं नाशयेत्तु न संशयः ॥ ३७

एवं पुराणं शृणुयाच्च यस्तु स ब्रह्महत्याकृतपापवन्धात् ।

सुरापीतिः स्वर्णहरश्च राम मुर्वङ्गनागश्च विमुक्तिमिति ॥ ३८

पापानि चान्यानि कृतानि पुंभिः सर्वाणि नश्यन्ति पुराकृतानि । -

इहापि वान्यब्दशतार्जितानि श्रोतुर्विनश्यन्ति तथा च वक्तुः ॥ ३९

कलौ समस्तविप्राणां सर्वज्ञत्वं न विद्यते । त्रिगुणाऽपि ततो व्याख्या फलदा दानकर्मवत् ॥ ४०

पुराणानामभिप्रायं व्यासो वेद न चापरः । अहं वेदि विशेषेण व्यासादपि विधेरपि ॥ ४१

न स्वाध्यायस्तपो वाऽपि न मन्त्रो न जुहोतयः । फलन्ति न तथा तिप्ये पुराणश्रवणं यथा ॥ ४२

एकैकश्रवणादेव पातकं महदेव तु । नाशयाप्नोत्यसंदेहः श्रीशैलवर्तनादिच ॥ ४३

अतो गुरुः पुराणज्ञः श्रोतृबन्धोऽपनाशनः । न तस्मादधिकः कश्चिद्गुहुरस्ति गतिप्रदः ॥ ४४

मन्त्रेषु गुरवो ये च वेदशास्त्रेषु ये मताः । नेशते सर्वविज्ञानं दातुं तस्मान्न बोधकाः ॥ ४५

पिशाचाः प्रायशो राम ब्रह्मराक्षसनामिनः । वेदमन्त्रस्य वेत्तारो दृश्यन्ते न पुराणवित् ॥ ४६

पुराणविमुखो नैव सर्वः सर्वं हि पश्यति । पुराणज्ञो हि तत्तस्मात्पापनाशकरः प्रभुः ॥ ४७

तत्पूजा सर्वपूजा स्यात्सर्वद्रोहोऽस्य पीडनम् । यथा समस्तदानानां विद्यादानं प्रशस्यते ॥ ४८

पौराणिकस्तथा राम तत्र दानं महत्फलम् ॥ ४९

श्रीराम उवाच—

किं वा पौराणिके देयं कियत्कीदृशमेव च । पुराणं कीदृशं वर्ज्यं वर्ज्यः कीदृक्पुराणवित् ॥ ५०

श्रीशंभुरुवाच—

पद्मान्नन्नपानानि स्नेहद्रव्याणि यानि च । गृहं सोपस्करं राम पुराणज्ञाय दापयेत् ॥ ५१

पर्याप्तान्येव सर्वाणि त्वधिकानि फलाधिकान्(कम्) ॥ ५२

दद्याद्रन्ध्रमतो भूयः सर्वलं शोभितं मृदु । भूषणानि यथार्हाणि स्वशक्त्या प्रतिपादयेत् ॥ ५३

गन्धपुष्पं प्रतिदिनं केवलं गन्धमेव वा । केवलं वा तथा पुष्पं फलफाले फलान्यपि ॥ ५४

ताम्बूलं च तथा दद्यान्नमस्कुर्याच्च भक्तितः । पुराणस्य समाप्तां तु दद्यादानादिकं तथा ॥ ५५

अधिकं तु तथा देयं भूहिरण्यादिकं नृप । न च नृणीमुपक्रम्य श्रोतुमर्हति कश्चन ॥ ५६

सभासन्निः कृता चैव या पूजकेन वा कृता । देवस्थाने यथाशक्ति सर्वं पूजनमिष्यते ॥ ५७

तीर्थेऽपि च यथा राम पुण्येऽप्यायतनेषु च । स्वशक्त्या पूजनं कुर्यात्पुराणज्ञाय राघव ॥ ५८

श्रोतुस्तु लक्षणं पूर्वं मयोक्तं भवते नृप । पौराणिकस्य सर्वस्य लक्षणं कथयामि ते ॥ ५९

कुलदीनो महाव्याधिर्महापापी तिरस्कृतः । शौचाचारविहीनश्च वेदस्थितिविराजितः ॥ ६०

अन्यदेवः प्रतिवचो व्यङ्ग्याभ्याधिकाङ्क्षान् । परमार्थानिः स्तेनः प्राणिहन्ता निराकृतिः ॥ ६१

अथ वज्र्यः पुराणं ते कथयामि नृपोत्तम । पूर्वज्ञैरुच्यमानं च मत्प्रोक्तं मुनिभिः परैः ॥ ६२
व्यासादयो मुनिवरा यत्प्रोचुस्तदुदीरयेत् । पुराणस्थं पठेद्ब्रह्म व्याख्यास्येच्च(?)विचारयन् ॥ ६३
यया कयाऽपि वा राम भाषया देशभेदतः । न देशभाषापरचितं ग्रन्थं ध्रुत्वा फलं लभेत् ॥ ६४
व्याख्या या काऽपि काकुत्स्थपुराणस्य हिता हि सा । तस्मात्त्वं देव याचस्व व्याख्यास्ये यत्पुराणकम्

• *शंभुरुवाच—

एवं पौराणिकेनोक्तं श्रुतवानपि गौतमः । [स्वयं वस्त्रत्रयं प्रादाद्ब्राह्मणाय महात्मने ॥ ६६
कौर्म पुराणं प्रथमं श्रुतवानिति नः श्रुतम् । दत्तवान्स्वर्णमयिकं वस्त्राणि च शुभानि च ॥ ६७
अथ लैङ्गं च शुश्राव वैष्णवं चापनं तथा । पार्श्वं च गारुडं चैव सौरं ब्राह्ममयैव च ॥ ६८
एवमष्ट स शुश्राव पुराणानि स गौतमः ।] अथ रामायणं चैव कौर्ममेव पुनश्च सः ॥ ६९
शिव नारायणेत्येवं जपं चक्रे सदैव हि । अवाप निधनं चापि स गतो ब्रह्मणः पदम् ॥ ७०
ब्रह्मा(ह्म) संपूजितं(तो) विप्रं(प्रो) विष्णुलोकमथागमत् । विष्णुना पूजितः सोऽथ जगाम शिव-
मन्दिरम्+ ॥ ७१

सर्वेषामेव वन्द्योऽसौ गौतमो मुनिसत्तमः । भारतश्रवणे चापि नियमा ये मयेरिताः ॥ ७२
पुरा व्यासेन मुनिना त्रिवर्षाद्यत्कृतं शुभम् । श्रवणात्तस्य कृत्स्नस्य व्याकर्तो भारतस्य यः ७३
न किञ्चित्प्रणमेद्विप्रं मुक्त्वा योगिनमुत्तमम् । सर्वेषामेव वन्द्योऽसौ भारतं व्याकरोति यः ॥ ७४
यो महाभारतं नित्यं व्याख्यास्यति पठेच्च वा । स सर्वेभ्योऽधिको विप्रस्तारयेच्चैव मानवान् ॥ ७५
व्याकरोति च पर्वकं सर्वाणि कतिचित्तु वा । सर्वपापविनिर्मुक्तो हव्ये कव्ये विशिष्यते ॥ ७६
तमेव प्रणमेद्विप्रं तमेवार्हं च पूजयेत् । तमेव भोजयेन्नित्यं सर्वं तस्मै निवेदयेत् ॥ ७७
तस्य पूजाविधिः प्रोक्तो व्याख्यानसमये द्विज । प्रतिपूज्योऽथ वस्त्राद्यैः पूजयेद्विधिमार्गतः ॥ ७८
आदिपर्वसमाप्तौ तु सूक्ष्मवस्त्रत्रयं ददेत् । सुवर्णं च यथाशक्ति सभापर्वणि वाससी ॥ ७९
अनुशासनिकारण्यस्वर्गारोहेषु पर्वसु । आदिपर्वणि वा पूजा सा पूजा नृपपुंगव ॥ ८०
कर्णाश्रमेधर्मराटशल्यद्रोहेषु पर्वसु । सूक्ष्मवस्त्रत्रयं शुद्धे निष्कद्वयमथापि वा ॥ ८१
शुद्रपर्वस्वधान्येषु निष्कात्रथ समानयेत् । हरिवंशे सनिष्कं तु वस्त्रत्रितयमेव तु ॥ ८२
भारतस्याखिलस्त्वं समाप्तौ क्षेत्रदो भवेत् । रामायणस्य श्रवणे काण्डे काण्डे प्रपूजयेत् ॥ ८३
क्षेत्रं पर्याप्तमथवा सुवर्णमपि दापयेत् । व्याख्याता गृहवाक्यस्य सर्वकल्मषनाशनः ॥ ८४
अर्थो धर्मश्च कामश्च मोक्षश्च नृपसत्तम । व्याख्याश्रवणतः सर्वे सिध्यन्ति च सुबुद्धयः ॥ ८५
ब्रह्महत्यादिपापानां सर्वेषामपि नाशनम् । एकेन श्रवणेनास्य किं नरैर्न श्रुतं भुवि ॥ ८६
यानयस्सुगुणार्थानित्यमेनं प्रपूजयेत् । व्याख्यातारं यतः पापसंदोहस्य विनाशनम् ॥ ८७
अन्यान्यपि पुराणानि मुनिप्रोक्तानि तान्यपि । श्रोतॄणां पापनाशाय वक्तुंथापि विशेषतः ॥ ८८
यद्य सर्वपुराणानि पठिष्यन्तु (!)श्रीरुचयेत् । नृणोति वा न तस्यास्ति विचच्छेदः कदाचन ॥ ८९
ग्राह्यं पुराणं प्रथमं द्वितीयं पाद्यमुच्यते । तृतीयं वैष्णवं चैव चतुर्थं शैवमुच्यते ॥ ९०
अथ भागवतं प्रोक्तं पञ्चमं षष्ठमुच्यते । भविष्यं नारदीयं च सप्तमं परिकीर्तितम् ॥ ९१

* ददर्शयदिति ३ नाति । † पशु-यज्ञान्तर्गतः पादः य. द. च छ. द. य. पुस्तकस्थः । + इत्य. परम् 'एव
सन्तो. १. यो भूया सपत्न्योऽयमात्मनः । धीर्ननुवाच' । इत्यपि द. य. पुस्तकस्थः ।

मार्किण्डेयमिति श्रोतुमष्टमं नयमं तथा । आग्नेयं ब्रह्मवैवर्तं दशमं परिकीर्तितम् ॥ ९२
 लैङ्गं च वामनं चैव स्कान्दं मात्स्यमथैव च । कौर्मं वाराहमुदितं गरुडं चाथ कीर्तितम् ॥ ९३
 ब्रह्माण्डमित्यष्टादश पुराणानि विदुर्वुधाः । तथा चोपपुराणानि कथयिष्याम्यतः परम् ॥ ९४
 आद्यं सनत्कुमारारूपं चार्यसिद्धमतः परम् । [*तृतीयमाण्डमुद्दिष्टं पूर्वाससमर्थैव च ॥ ९५
 नारदीयमथान्यं च(न्यच्च) कापिलं मानवं तथा । तद्भरद्वाजसप्रोक्तं ब्रह्माण्डं च तथाऽपरम् ॥ ९६
 वारुणं कालिकाह्वानं माहेशं साम्बमेव च । सौरं पाराशरं चैव मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥ ९७
 कौमारं च पुराणानि कीर्तितान्यष्ट वै दश । अष्टादशपुराणानां व्याकर्ता तु भवेन्मनुः ॥ ९८

इति धीमहापुराणे पाले पातालपट्टके शिवराघवसत्वादे पुष्पमाहात्म्यकथने नामैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९०७८

अथ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

संध्यावन्दनकर्म क्रियतामिति रामो मुनिमाचष्टायम् ।
 उष्णयुतिरप्यस्तमुपैति द्विजकुलमेतन्नीडमुपैति ॥ १
 स्वयमपि संध्यावन्दनकामोऽत्रजदुत्तरदिशमुज्झितपानः ।
 हाहाह्वकृतसंगीतिर्वन्दीप्रमुखमस्तुतकीर्तिः ॥ २
 गौतमीतटमुपेत्य राघवो वायुनन्दनमुधौतपयुगः ।
 जाम्बवत्कृतकराबलम्बनः प्रापदुत्पथनदीं तु गौतमीम् ।
 करद्वये धृतकुशः स राघवः प्रागमद्वरुणदिशामधोत्तमाम् ॥ ३
 दृष्ट्वा ततोऽर्धत्रितयं तथाविधः महर्षरोमाऽथ जजाप सोऽन्तरे ।
 + संप्रार्थयित्वा वरुणं यथाक्रमं शंभुं वसिष्ठं प्रणनाम राघवः ॥ ४
 ताभ्यां कृताशीरगमन्मनःपदं हन्मता क्षालितपादपङ्कजः ।
 जुहाव घहीनथ वन्दिमागधैः संस्तूयमानोऽथ च निर्ययौ वहिः ॥ ५
 महसब्धन्द्रकिरणैः सुक्षालितमिवाम्बरम् । प्रसक्तवाराकुसुमं वितानमिव सर्वतः ॥ ६
 अधागच्छत्सौधतलं वृद्धामात्येन कल्पितम् । नानासनसमोपेतं सभास्थानं ययौ नृपः ॥ ७
 अयं मुनिं ह्युपवेश्य स राघवः स्वयमपि प्रथमासनमाभजत् ।
 कपिगणाः परितः पृथुविग्रहा रचनया स्थितिमाप्रतिपेदिरे ॥ ८
 सुखस्थितं नृपमभिवीक्ष्य स द्विजो वचस्तदा समुचितयाह शंभुः ।
 इहस्थितो भवति समस्तपूजितः कथं कथा नृपवर वर्तते गुहायाम् ॥ ९
 आकर्ण्याथ रघूदहो द्विजवचः शुभ्रपुरासीत्कर्था
 तत्रस्थो निपुणं निवार्य वचनं सर्वैः ध्रुतं वत्सपान्तात् ॥
 शुभ्रावाथ कथां महाश्रुततया स्वात्माथयामनयया

- रक्षोवाधनवादिनीमथ नृपः किं त्वेतदित्याह च ॥ १०
- कुम्भश्रोत्रवधः पुरा समजनि प्राप्तो दशास्थो वधं
पथादित्यमन्यथा विरचितं रामायणं भाषते ॥
- कोऽयं विप्रवरः समस्तजनतानास्तित्वसंपादको
राज्ञां स्थानमुपेत्य वक्ति स मया दण्ड्योऽथ पूज्योऽथ वा ॥ ११
- अथाऽऽह जाम्बवानमुं रघूत्तमं कथां प्रीति
रामायणं न तावकं त्विदं हि कल्पितं मतम् ॥
- समस्तमत्र विस्तराद्दामि देव तच्छृणु
पङ्केरुहस्य सूनृतो मया श्रुतं पुरा ब्रूतम् ॥ १२
- जाम्बवन्तं विज्ञाप्य रामचन्द्रो वचनमाह । १
- श्रीराम उवाच—
कीर्तय पुराणं मे शुश्रूषुः कुतूहलादहं प्रणीतं तत्केन च विज्ञातम् ॥ २
- जाम्बवानथ वभाषे हि ॥ ३
- विधात्रे नमस्तथैव विद्युभूषणकेशवाभ्याम् ॥ ४
- अथ पुरातनरामायणं कथयामि यस्य श्रवणेनाखिलजन्मसंपादितपापक्षयो जायते ॥ ५
- अथ तथाऽपि दशरथो दशरथसमानरथी महीयसा बलेन सुमनसं नाम नगरं जिगमिषया
पङ्केरुहसुतसुतं वसिष्ठमाहूय नमस्कृत्वा मुनिदत्तानुज्ञः शताक्षौहिणीसेनया सहाऽऽरुह्य तुरग-
मुख्यं चन्द्रसमानशरीरमि(म)तिरोपसमाविष्टो विष्टरश्रवसमाराध्य दण्डयात्रां चकार ॥ ६
- साध्यो नाम स्वीयया सेनया वृत्तो दशरथाभिमुखमाययौ योद्धुं युद्धं चान्योन्यमभूत् ॥ ७
- मासमेकं युद्धं कृत्वा दशरथस्तं साध्यं जग्राह ॥ ८
- अथ साध्यसूनुर्भूषणो नामाल्पपरिवारो युयुधे दशरथेन ॥ ९
- दशरथोऽपि साध्यसूनुं भुवो भूषणमवलोक्य योद्धुमेव नैच्छत् ॥ १०
- कथमेतादृशं हन्मि चास्मिन्हतेऽस्य कथं पिता भविष्यति कथं तन्माता कथममौढयौवना प्रिया
भार्याऽमुष्य हि देहे समालिङ्गनचुम्बनपरिवर्तिनवीनतरदलारविन्दपदानि कुसुमानीव दृश्यन्ते ११
- एतत्समानवर्णवया एतादृशसुभगः परमप्रीतिवर्धनो नाम पुत्रो भल्लकभक्षितो मृतः स्मृतिमयं
प्राप्यापि मां रक्षयितुमिच्छतीव मम हृदयमन्यथा करोतीति मनसा वितर्क्यातिवालकं ग्रीहीतुमा-
रभत् ॥ १२
- स च साध्योऽपि पराधीनो बभूव ॥ १३
- स च कुमारेण सह पराजयखेदममत्वा सुखमधुवास च ॥ १४
- स दशरथोऽपि तत्र मासं स्थित्वा तत्पुत्रसंदर्शनसुखमवलोक्याचिन्तयत् ॥ १५
- अहो सर्वदुःसापनोदनक्षममेतन्मुखावलोकनं पुत्रसंवर्धनं नाम ॥ १६
- सर्वराष्ट्रिकोऽपि मम जयः पुत्रवियोगमनुस्मरतो दुःखाय केवलं भवति तदस्य पृच्छां करोमि
कथमीदृशो जायते पुत्र इति वितर्क्य तमपृच्छत् ॥ १७
- साध्योऽपि सकलमोक्षमार्गं क्षितीशायाऽऽदिशत् ॥ १८

हरीशानौ सहाऽऽराध्य सर्वैकादशीरूपोप्य द्वादशीपु ब्राह्मणानाराध्य तत्कालभवं फलपू-
र्वमन्नायं व्यञ्जनं पुष्पं वा न्यायेन संपाद्य कथिलाघृतेन केशवं स्नापयित्वा मुद्रचूर्णेन संलिप्य
स्वादुदकेन स्नापयित्वा सुरभिपदीरं स्वयमुदघृष्टं मृगनाभ्याऽगुरुसारेण वा समेतं देवाङ्गे सर्व-
मुपलिप्य तुलसीदलैर्युधिकाकरवीरनीलोत्पलकमलकोकनदद्रोणकुसुममखकदमनकगिरिकर्णिका-
केतकीदलपूर्वैर्यथासंभवमभ्यर्च्य द्वादशाक्षरेण पुरुषसूक्तेन वा नाम्ना वा षोडशोपचारेण वाऽऽ-
राध्य प्रणम्य नृत्यं कृत्वा देवं क्षमापयेत् ॥

१९

तथा व्रतानि च विचित्राणि नारायणप्रणिनाय कुर्यात् ॥

२०

प्रसन्नो भगवान्मुनिरीप्सितं पुत्रं यच्छति तदमुमाराधयस्वेति दशरथमुक्तवान् ॥

२१

स चापि साध्यं ततः स्थाप्य गत्वाऽयोध्यां तथा सर्वं कृतवान् ॥

२२

अथ पुत्रकामेष्टौ सप्ताप्तयामाहवनीयाद्यज्ञो मूर्तिमान्भूतः शङ्खचक्रगदापाणिरुदतिष्ठत् ॥

२३

राजानं वरं वृणीष्वेत्युक्तवान् ॥

२४

स च राजा वत्रे पुत्रानतिधार्मिकान्दीर्घायुपश्वतुरो लोकोपकारकान्देहीति ॥

२५

अथ राजमहिष्यश्चतस्रः कौशल्या सुमित्रा सुरूपा सुवेपा चेति राजानममुवन्देव प्रतिषोषमे-
केन पुत्रेण भवितव्यम् ॥

२६

अथ कौशल्योवाच—

एष यदि प्रसन्नो देवस्त्वदयमुत्पद्यतां मम ॥

२७

राजोवाच—

मम दिष्टं तदयं प्रार्थ्यते हरिः ॥

२८

विष्णो प्रसीद देवेश कमलापते शङ्खचक्रगदाधर विभीषणसृष्टिसमस्तलोकपालादिपूजितपाद्-
मुगुल शश्वत हरे नमस्ते नमस्त एवं स्तुतो भगवानथ राजानमाह ॥

२९

माधव उवाच—

तव पुत्रो भविष्यामि कौशल्यायामथ चरं प्रविवेश हरिस्ते चरं हि चतुर्थी विभज्य भार्याभ्यो
दत्तवान् ॥

३०

अथ कौशल्यायां रामो लक्ष्मणः सुमित्रायां सुरूपायां भरतः सुवेपायां शत्रुघ्नो जज्ञे ॥ ३१

३१

खात्पुष्पवृष्टिश्च पपात ॥

३२

अथ चतुराननः स्वयमुपेत्य जातकर्मादिकाः क्रियाशक्ते ॥

३३

त्रिभुवनभिरामत [अथा राम इति नाम चक्रे रूपशौर्यादिलक्ष्मीयोग्यतया लक्ष्मण इत्यपरस्य
भुवं भाराचारयतीति भरतः] शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्न इति नामानि कृत्वा ब्रह्मा स्वभवनं जगाम
शिशवश्च वृद्धिमेव ॥

३४

अथ पादसंचारिणं बालचन्द्रसंकाशदर्शं विम्व्याधरमुज्ज्वलतिलप्रमूननासं पुरश्चूळिकालम्बमान-
रत्नप्रकं श्रवणलोल[+लम्बमानकुण्डलं वक्षस्थलविचलितस्यूत्मुक्ताहारं विलसत्कार्तस्वरबाहुव-

* धनुषिद्वान्तगतः पाठः, ख. द. च. उ. ट. र. प. पुस्तकस्थः । + धनुषिद्वान्तगतः पाठः घ. द. च. उ. ट. र. प. पुस्तकस्थः ।

लयं सिञ्जन्मणिकङ्कणरत्नाङ्गुलीयद्देममाणिरचितश्रोणीमूत्रं सिञ्जन्पुरोपशोभितपादमङ्गुलीयोप-
शोभितपादमध्याङ्गुलिकं वज्राङ्कुशसरोजलाञ्छनशोभितोरुषादतलं तूणीरसदृशजङ्घं करिकरस-
दृशोरुं विस्तृतजघनं सूक्ष्ममध्यं वर्तुलावर्तकं गम्भीरनाभिमिन्द्रनीलशिलाविशालवक्षःस्थलं कम्बु-
ग्रीवं चन्द्रविम्बसदृशवदनमर्धचन्द्रसदृशललाटं नीलकुटिलकुन्तलं क्रीडासक्तं धूलिभिरापाण्डुरं
फुल्लपद्मद्वयारक्तविलोललोचनं महेश्वरमिवोद्भूतभूतिं महेश्वरमिव दिगम्बरं रामं कुमारं राजा
दशरथो दृष्ट्वा हर्षपरिपूर्णहृदयः पुत्रमालिङ्ग्य चुम्बित्वा वक्षस्यालिलिङ्गं ददम् ॥ ३५

अथ कुमारोऽपि पार्श्वेनाङ्गमारोप्य कलकलितलोचनो यत्किंचिदुवाच याचमानमितस्ततो
वीक्षमाणस्तात गच्छे श्ये तात क्रीडामि तातेत्यादि पुत्रमुखमनुभूयानुभूय निर्वृतिं ययौ ॥ ३६

अथ कदाचिद्रोकुमागते राजनि रामचन्द्रो बालक्रीडासक्तहृदयो बहुक्रीडनकरकमल उद्भुत-
भावमानो नरपतिपुरःस्थितमणित्वचितसुवर्णभाजनस्थमन्त्रं वामकरेण गृहीत्वा राजनि चिक्षेप ॥ ३७

इदमपि राजा सुखाय मेन एतादृशन्यन्यानि चकार रामचन्द्रः ॥ ३८

अथ कदाचित्क्रीडमाने रामे वात्या राममपातयद्रामश्च रुदन्नपतत् ॥ ३९

एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मराक्षसो राममगृह्णाद्रामश्च भूर्लामाप ह ॥ ४०

अथ सहचरो बाल इतस्ततो रोरूपमाणो रामं तथाविधं राक्षे व्यङ्गापयत् ॥ ४१

अथ राजा राममादाय वसिष्ठमाह—

किमिदं रामस्येति पप्रच्छ ॥ ४२

अथ वसिष्ठो भस्माऽऽदायाभिमन्य ब्रह्मराक्षसं मोचयामास पप्रच्छ को भवानिति ॥ ४३

स चाऽऽहाहं वेदगर्हितो ब्राह्मणो बहुशः परधनमपहृत्य ब्रह्मराक्षसो जातो मे निष्कृतिं विचा-

मिल्लाः कनकपत्रकर्णाः स्नानचेष्टयोत्थितरोमशोभिता जपारक्तदशना विशदविस्फुरच्छफरीलो-
चनाः शुक्तिकासदृशश्रवणा नक्षत्रसदृशस्थूलमुक्ताफलोपशोभितनासापुटा मुकुरसदृशकपोलास्तिल-
प्रसूननासिका आनम्रमध्यप्रदेशचूचुका इन्द्रगोपप्रतीकाशाधरपुटदशनक्षताः समदीर्घकाङ्गप्रदर्शना-
स्थितसर्वमदेशवर्तुलानतिमांसलाः पिण्डकाग्रन्थिनीज्यो बलितवाहुमूला अनतिचिरकालोत्थितरो-
मतयाहरिद्रावर्णतया च कर्णिकारदलसदृशवाहुमूला मृदुस्निग्धवर्तुलमूष्ममध्यप्रदेशाः कठिनस्थू-
लवर्तुलामग्नचूचुकरस्परस्थानाक्रमणस्पर्धिपयोधरमध्यलब्धपदकपयोधरोपरिचञ्चलविविधमणिम-
यहारोपशोभितवक्षस्थलाः पयोधरपरितो लब्धपदतया तरुणदृष्टिः ऋपरस्प(रं)रयाऽसमानया
नाभिकूपोपरित(न)रोमराज्योपशोभितोदरप्रदेशा भज्यमानमध्यस्थलीकरण एव वली]त्रयोपशो-
भिता मुष्टिग्राह्यमध्याः करिकरोपमजघनप्रदेशा आरोमशमृदुस्निग्धा [मलासमजान्वयः कदली-
स्तम्भसंनिधोर्युगुला आमग्नजालुकुशकुंश(?)वर्तुलपिण्डकारहितजङ्घा आमग्नगुल्फा आसूक्ष्म-
स्निग्धा]दीर्घदीर्घाङ्गुलिपादा नूपुररवाह(हृ)यमानमदना हंसमतंगजगमना दक्षिणाङ्गुष्ठप्रशिक-
च्छाग्रा उपरिक्कच्छ नीविं कृत्वा करद्वययुता वक्षप्रदेशकण्ठमहाद्वयापरवसनपरिभागा वृत्तस्त-
नवसनापरभागे वामांस एव दक्षिणपार्श्वगत्येन दशाभागेन नाभिप्रान्तेन प्रवेशिनोपशोभितगा-
त्रयष्टयो योपितो विवाहमङ्गलकर्मकरणायानेरुश आगच्छन् ॥ ५१

बालिकाश्च विद्युलतांशुशोभितगात्रयष्टय उद्विचक्रुचकमलकुञ्जलविविधहारोपशोभितवक्षो-
यत्किंचिन्नापिपयोऽतिचपलमृदुगतयो वृद्धवनिताश्चाऽगच्छन् ॥ ५२

अथ विदेहपुरतः क्रोशमात्रे चूतवानिकायां विविधविटपविस्तारप्रदेशविविध[+विहङ्गकृजिताकर्ण-
नदत्तकर्णवनहरिणशावल्यां महारजतनिर्मितोचनीचपासादोपशोभितप्रदेशविविध]विहङ्गायां
हेमवल्कलसंवीतमसितोद्भूतितशरीरजटिलमुनिगणध्यानोपासनोपशोभितवृक्षमालायां विविधवि-
द्याधरवधूपयोधरभाराभिभूतविचरिततरङ्गसरसीयुतायां सरस्तीरमिलितसैरध्रीयुयतिभिराद्वयमा-
नतरुणजनायां नानावर्णकुसुमसौरभवासिताशेषप्रदेशायामितस्ततो रिरंसया प्रदक्षितस्फारशफरी-
विलोचनतरलक्षुषा प्रभाविलसितशरीरवेद्याजनायां विविधाथर्ययुतायां दशरथः सामात्यपुरो-
हिताभिरामरामादिपुत्रसहितः सुखमुवास ॥ ५३

अथ वैदेहोऽपि मिथिलां नानापताकोपशोभितां विविधपासादगोपुरां देवतायतनोपशोभिता-
मन्योन्यकेलिततुरयुवतिजनानुकीर्णाभुवीरवरचितमहामथां सुकेलिनोपशोभितविशिखां विवि-
धपण्योपशोभितरथ्यां तत्र ब्रह्मघोषशोभितमठां प्रतिमन्दिरं मीमांसादिव्याख्यानसंपादसी-
माध्ययनां सुपुण्यहविर्गन्धसामादिस्वरपदकमथुतिब्राह्मणवाटिकायामनेकपरिदृष्टमन्दिरप्रवेशनिष्क्री-
तागुरुकुसुमामध्वर्युवेपां मृदुलवसनताम्बूलरक्तदन्तच्छदकामिनीं मृदुवचनरुठिनवचनकरसंज्ञानि-
धा(या)रितप्रतिवचनविविधोपायनाहरणकरजनोंपशोभितां मृदुधवलजघनपरिचीतवस्त्रोपरिभागेन
स्निग्धवर्तुलपरस्परसंगर्षपयोधरमध्यप्रदेशोपशोभितवामांमकण्ठोपशोभितवनितां विविधमुक्ताहा-
रजपातकाशदशनच्छदमन्दहासमालाकारसहस्रोपशोभिनां पुण्यासवसाधनमन्दिरां तत्र तत्र

१ पुनर्निर्वाणतः पाठः ग. ड. च. छ. ट. ड. प. पुनर्निर्वाणतः पाठः ग. छ. ट. ड. प. पुनर्निर्वाणतः ।
+ पुनर्निर्वाणतः पाठः ग. ड. च. छ. ट. ड. प. पुनर्निर्वाणतः ।

विविचित्रोत्तराणां विशुद्धवीथिकां तत्र तत्र स्थापितकल्पपादपां रम्भाविभूषितद्वारां पुरीं शोभितां
शोभयामास ॥ ६४

अथाधिकलनार्थं विलासिन्यो निशादूर्वासतमममङ्गलकज्जलितकौशिकयाम्मिलते(?)लम्बि-
तजदोपशोभितसीमन्तशीर्षशोभितनासामुखविचित्राभरणा हेमपात्रावस्थिताज्यगुग्गुलुफलादिसौ-
भाग्यद्रव्यमुद्रहन्तीभिः स्त्रीभिरन्यैरपि शोभितजनैः स राजा निर्जगाम ॥ ६५

तदानीं मङ्गलं(ल)तूर्यघोषा देवदुन्दुभिभेरीनिःसाणमर्दलशब्दादिनादाः प्रादुर्बभूवुः ॥ ६६

गायकाश्च मङ्गलानि जगुः ॥ ६७

मङ्गलवेदवाक्यानुपाठेन वैदिका ब्राह्मणाः कुलपाठका भेरीघोषेण कृत्स्नमाकाशमपूरयन् ॥ ६८

अथान्योन्याक्षताः पूर्वमङ्गीकुर्वन्तः सूतवन्दिजनादिभिः स्तूयमानाः पुरं प्रविबिभुः ॥ ६९

विदेहनगरात्पश्चिमभागे निर्मितं मन्दिरं दशरथः प्रविवेश ॥ ७०

अवशिष्टाश्च यथायोग्यं विभवनं विविभुः ॥ ७१

अथ नारदो मिथिलां तदानीमेवागच्छत् ॥ ७२

विदेहोऽपि देवर्षिभिरूय स्वागतं पृष्ट्वा भोजनं च कारयित्वा सुखासीनाय मुनये सधन-
सारताम्रलं दत्त्वा व्यज्ञापयत् ॥ ७३

सो विवाहे भवानिह स्थानुमर्हति कारयते(तां) विवाहम् ॥ ७४

नारद उवाच—

श्वो हि तक्षत्रं सूर्यनक्षत्रदर्शनं तत्र विवाहो न कर्तव्य इति ॥ ७५

अथ माहूर्तिकं दृढगार्ग्यमाहूय राजा पमच्छ क विवाहमुद्दतः । ७६

श्व इति गार्ग्य उवाच ॥ ७७

राजा च नारदं गार्ग्यं चोदीक्ष्य भो इदमित्थमिति पमच्छ ॥ ७८

अथ नारदो गार्ग्यमुवाच कथमुक्तलघं दास्यसि ॥ ७९

अथ गार्ग्यो विषयटिकाश्च विहाय लग्नं दृष्ट्वाभीत्युवाच ॥ ८०

नारदोऽपि ब्राह्मण्यनाग्निं किञ्च जानासीत्युक्तवान्गार्ग्यम् ॥ ८१

गार्ग्येण पृष्टस्तान्दोषानपठत् ॥ ८२

उक्ता च ब्रह्मदण्डश्च मोघः कम्पस्तर्पय च । सर्वकार्यविनाशाय दृष्टा वै ब्रह्मणा पुरा ॥ ८३

प्रतिष्ठाप्य विवाहेषु मांजीवन्याभिषेकतः । अन्येषु सर्वकार्येषु विषनाडीविषयेषु ॥ ८४

अतः परं तु कार्याणां करणे न च दोषभारः । विवाहादिषु कार्येषु दोषमेव वदाम्यतः ॥ ८५

उक्ता दरेत्युक्तं सर्वं ब्रह्मदण्डो विनाशयेत् । मोघस्तु मरणाय स्यात्कम्पः कम्पाय कमेणः ॥ ८६

इति नारदोक्तमाकर्ण्य गार्ग्यो मुनिर्मानपरोऽभवत् ॥ ८७

दृष्ट्वा रविं ग्रहपतिं विहाय विषनाडीविवाहः क्रियतामिति ॥ ८८

नारद उवाच—

कर्षं ब्रह्मचरनम् ॥ ८९

मूषं उवाच—

देशभेदेन ज्येष्ठमोदिना नदस्मिन्देने विवाहं विषयटिका विहाय कर्तव्य एव ॥ ९०

नारदोऽप्यनुमते ॥ ९१

उवाच इवः परद्वे(राहे) च क्षत्रविवाहश्च भवेदतः स्वयंवराय नृपा आगच्छन्तु तन्मृपदूतान्प्रेष्य ।
अथ राजा विदेहो दशरथानुमतेन सर्वानेव नृपानागमय्याचिन्तयत्कथं सर्वानेव तिरस्कृत्य
वेदेही रामाय देयेति ॥ ७९

अथ राजा मुहुर्मुहुर्निश्चयस्य निद्रालुरपि न निद्रामाप ॥ ८०

अथ मध्येनिशं राजा शुचिर्भूत्वा त्र्यम्बकं साम्बिकं मङ्गलदुङ्गलधारिणा कमलभवपुरुषोत्त-
मशक्रप्रमुखनिखिलदेवैर्भृगुप्रमुखमुनिवरैर्होममुखगन्धर्वैस्तुम्बुरुप्रमुखैश्च श्रुतिस्मृतीतिहासपुरा-
णैर्मूर्तिप्रद्विधं सिद्धविद्याधरादिमातृकामणैर्नन्दीप्रमुखमणैश्च सेव्यमानपादकमलं सर्वामङ्गलप-
रिपोचक्रमतिपुण्यसलिलया गङ्गाया निष्कलङ्केन चन्द्रप्रसा सेव्यमानशिरोभागं वामाङ्कारुढया
गिरिजया प्रदीयमानवीटिं सहासं सकामं सहावेशणमाददानं गोक्षीरसदृशं प्रतिकूलकस्तूरिका-
सदृशकण्ठं मृदुसूक्ष्मस्निग्धजटाभिर्विरचितकपर्दं विशुद्धकार्तस्वरकुण्डलोपशोभितगण्डभागं द्विरक्ष-
चर्पवपसं गोक्षीरसदृशस्थूलमुक्ताफलकौसुम्भवर्णाञ्जलेनाऽऽवेष्टितशिरोभागं विविधरत्नविरचित-
कार्तस्वरभूषितवक्षःस्थलमतिधवलोपवीतेनोपशोभितशरीरमम्बिकानुलग्रकुङ्कुमारुणसुगन्धिशरी-
रक्षमाणं तर्ज्यमानमार्गणकोटिकंदर्पसदृशं मनसाऽचिन्तयत् ॥ ८१

जजाप शतरुद्रियं जुहाव च तेनैव कामाहुतिं प्रास्तुवच्च पुरुषसूक्तेन ॥ ८२

अथ तादृश एव महेश्वरस्तत्र मातुरभूत् ॥ ८३

अथ राजा नमस्कृत्यास्तुवीत ॥ ८४

राजोवाच—

क्षितिसलिललगनपवनदहनरविशशियजमानमूर्तिभिरष्टमूर्ते विश्वमूर्ते लोकमूर्ते त्रिभुवनमूर्ते वेद-
पुराणमूर्ते यज्ञमूर्ते स्तोत्रमूर्ते शास्त्रमूर्ते स्वधामूर्ते नारायणमूर्ते सर्वदेवतामूर्ते त्रयीमय त्रयीप्रमाण
त्रयीनेत्र सामभिय वसुधाराभिय भक्तिभिय भक्तमुलभाभक्तविदूर स्तुतिभिय धूपभिय दीपभिय
घृतक्षीरभिय द्रोणकरवीरभिय श्रीपत्रभिय कमलकटारभिय नन्द्यावर्तभिय वकुलभिय धूमिकाभिय
कोकनदभिय ग्रीष्मजलावासभिय यमनियमभिय नियतेन्द्रियभिय जपभिय श्राद्धभिय गानभिय
गायत्रीभिय पञ्चब्रह्मभिय सदाचारभिय गोत्रोत्सादिकमलभवहरिहरनयनसमाचितपादकमल
जयप्रद हरिप्रार्थितजलोत्पाटितचक्रमदार्कटस्थितयुक्तिप्रद स्पृतिमङ्गलप्रद मयां जय नमस्ते
नमस्ते ॥ ८५

इति स्तोत्रमाकर्ण्य भगवान्भवो राजानमुवाच वरदोऽहं वरं द्रष्टु ॥ ८६

राजोवाच—

मम कन्या वेदेही रामाय दित्सिता स्वयंवरे कुलरूपवन्धोत्साहसंपन्नानेकभूषराससविमादि-
सर्वमाणिसमागमे रामाधिकबलो यदि तामग्रहीतदा वचनमवृत्तं मम पापं च भविष्यति प्रत्युत
दशरथोऽपि सर्वानेवाऽऽगतान्विजेतुमलं क्षत्ररुदनश्च रामो यद्यापास्यति तर्हि मम सुतां किं
करिष्यति वा किं किं वा भेषयिष्यति कीदृशं कारयिष्यति मम किंवा करिष्यति सर्वथा हि
मभूतबलवाहनो नरपतिरशेषमपि त्रिभुवं इत्यात्किमुत मामल्पसत्त्वं किमुत बहुना भवानेन
शरणं ममोपायं वद यथा विवाहे श्रेयो भविष्यति रामश्च जामाता भविष्यति ॥ ८७ ॥

† अपांऽऽ लरात्यत्ययः ।

१२. २. 'द मृदु' ।

शंभुरपि तथा करोमीत्युवाच राम एव नाथः सीताया भविष्यति रामं च कृत्वा स्वस्त्यर्थं
करिष्यामि गृहाणाजगवं धनुरिदम् ॥ ८८

राजोवाच—

किमनेनाजगवेन धनुषा स्वयंवरे सीतां रामं प्रापय ॥ ८९

शंभुरुवाच—

इदं धनुरसज्यं मे यस्तु सज्यं करिष्यति । तस्मै देया मया सीता प्रतिज्ञामेवमाचर ॥ ९०

इत्येवमुक्त्वा भगवानाणैरन्तर्दधे हरः । अयाऽऽदातुं धनु राजा न शशाकातिपन्तः ॥ ९१

अथोत्पलं शतसहस्रगजवलं समाहूय गृहाणेत्युवाच ॥ ९२

स चापि मातुलं नत्वाऽऽह्रासं कृत्वोत्पुत्य धनुर्द्विभ्यां कराभ्यामुद्धार जानुपर्वन्तम् ॥ ९३

मातुलो मारीचः श्रुत्वैकाकी विमर्षेण कृत्वा विदेहपयाचत वैश्वदेवान्ते प्राप्तमतिथिमामवेहि
राजोवाच—

स्वागतं भो इदं ब्रह्मन्नासनं निपीदेति ॥ ९४

स चातिथिस्तथेत्युक्त्वा निपसाद ॥ ९५

अथ राजा जलमादाय पादौ प्रक्षाल्य गन्धपुष्पाक्षतैरभ्यर्च्य महाजं तस्मै निवेद्य भोजनाय
मार्थयामास ॥ ९६

स चापि तदन्नं पद्मसोपेतं सौवर्णभाजनगतमीक्षमाण इवेतस्ततो विलोकयामास ॥ ९७

तस्मिन्नेवावसरे सीता पद्मकिञ्चलप्रभेपदा रुणवसनं विश्रुती नीलकुटिलकुन्तलैश्चलद्भिर्पुनां
मनास्याकर्षयद्भिर्दिदं प्रेक्ष्यमाणदृष्टिभक्तलैरिव स्त्रीणां चित्तमीदृशमिति दर्शयद्भिरविपेशोभि-
तललाटान्नचापमुध्रुः पद्मपत्रारुणविलोचना तिलप्रसूननासा मृदुस्निग्ध(गन्ध)रौमशकपोलाऽन-
न्तरारक्तोष्ठा रक्तासनमणिकणिकानिभदादिमीदृशना जपा[रुणधराऽतिशोभितचुबुका शुक्ति-
वर्णा समदीर्घकण्ठाऽतिमांसलवक्षःपीनोद्भिन्नुचकुडमलाऽनेकहारो]पशोभिता सुभगाकाराऽन-
तिमांसलबाहुलता मुग्धायतसमानाङ्गुलिशिखा पद्मारुणपल्लवा विविधवहुरत्नाङ्गुलिभूषणा मुष्टि-
ग्राह्यमध्या सुरोमराजिगम्भीरनाभिः पृथुजघना करिकरोरुस्तूणीरजङ्घ्या सुपादकमला लूपुरादि-
पादविभूषणा पादाङ्गुलिभूषिता विकसितसौगन्धिकं विदधती भुञ्जानमारीचस्य पुरतश्चाऽऽ-
गता ॥ ९८

वीक्ष्यासावचिन्तयदेनां कथमपहरामि कथमालिङ्गामि कथमन्यथात्किंचित्करोमीत्येवमवसर-
मलभमानस्तूष्णीमेव विनिर्गतः ॥ ९९

अथ देवधनुःसज्जीकरणाय यतमानाऽहंपुर्विक्रया विद्यमाना(?) अन्योन्यतिरस्कारेण महेन्द्रः
प्राप धनुरुत्तमं प्रान्तद्वयापारं नावनमयितुं शशाक ॥ १००

अथ सूर्यो धनुरादाय नमयन्नेव निपपात ॥ १०१

वायुर्वलवतां श्रेष्ठो जग्राहाजगवमथ स्वेनैव करेणोत्कर्षयन्नधः पपात ॥ १०२

धनुश्च वायोऽरुपरि पपात ॥ १०३

अहसंस्तदा सर्वे ॥ १०४

* धनुर्धनान्तर्गतः पादः ख. द. च. छ. ट. ड. प. पुस्तकस्थः ।

१ म. 'द्विरन्तं त्रे' । २. 'द्विरित त्रे' ।

एतस्मिन्नन्तरे तुरगवरमारुह्य वाणासुरः सहस्रबाहुरेकानेकशिरोभिदैतयैः परिवृतः प्रह्लादस-
मेतो विदेहपुरीमाजगाम ॥ १०४

अथ स्वविभूषणोद्भासितां दिशां कुर्वन्स्वतेजसाऽप्यश्वसो देवताः कुर्वन्नानाविधगीतिं
मृण्वन्मृङ्गजुलमात्रेण शक्तो विरराम ॥ १०५

प्रह्लादो बलिश्चैव(द)धावाते अथ विरेयतुः ॥ १०६

अथ राक्षसेषु तूष्णींभूतेषु राजानोऽतिवलिनः समागता ज्वावन्धाशक्ता अपमृत्य तस्युः १०७

अथ ब्राह्मणाः समागताः ॥ १०८

अथ विद्वामित्रो धनुरादायैकाङ्गुलपर्यन्तं सज्जं कृत्वा विरराम निवृत्ताश्चापरे ॥ १०९

अथ दिनमात्रे धनुषि तूष्णींभूते राघवः सहानुजैरागत्य धनुर्निरीक्ष्योपास्पृशत् ॥ ११०

अथ राजकुमाराः शतशः समागताः सर्वाभरणभूषिता धनुर्दृष्ट्वा पस्पृशुर्न च चालन-
क्षमाः ॥ १११

अथ दाशरथिप्रमुखाः कुमाराः समागताः ॥ ११२

अथ वैत्रङ्गर्द्धरपाणयः समागमन्सर्वानेवापसारयामासुः ॥ ११३

अथ रामो लक्ष्मणहस्तं गृहीत्वा सर्वाभरणभूषितो धनुरासाय स्पृष्ट्वा नत्वा मदक्षिणीकृत्य
धनुरादायोद्धार ॥ ११४

तदादानसमये सर्व एवैत्य सहासमूचुरत्र भग्नो महारथा इति ॥ ११५

अथ रामो धनुर्ज्यास्थानमवनमय्य धनुषि जानुं कृत्वा सज्यमेककरेणोत्पादयन्कोट्या
न्यदापयत् ॥ ११६

अथ सज्जीकृतं दृष्ट्वा सर्व एव नासाग्रन्यस्ताङ्गुलयोऽभवन् ॥ ११७

रामोऽपि ज्वामनुनादयंस्तेन नादेन सर्वेषां मनांसि क्षुभितान्यासन् (न्यकरोत्) ॥ ११८

रामेण सज्जितं धनुरिति सर्वत्र वादः संजातो जनकोऽपि सीतां रामाय दर्दो ॥ ११९

राजभित्थ युद्धं कृत्वा निर्जित्य स्वपुरीमगात् ॥ १२०

अथ दशरथो रामं यौवराज्येऽभिषिच्य सुखी बभूव ॥ १२१

सर्वप्रनारञ्जनाच्च रामो राजाऽनुमत इति सर्वप्रजावादोऽभूत् ॥ १२२

अथ केकयदेशाधिपतितनया सुवेपा रामं राजानमसहमाना राजानमुवाच मम वरदानावसर
इति ॥ १२३

राजाऽचिन्तयार्त्तिकं देयमिति ॥ १२४

देव्युवाच—

चतुर्दश वर्षाणि रामो वनं विशतु पालयतु राज्यं भरतः ॥ १२५

राजा चानृतवचनदोषभयात्कथं कथमपि स्वीचकार ॥ १२६

अथ यत्सिद्धं भावितपाऽचोचत रामो वनाय निर्गच्छत्यस्य किं वा भवेदिति विचार्य गुमानुभं
महि ॥ १२७

यत्सिद्धो विचार्य सहर्षं राजानमुवाच ॥ १२८

गत्वा वनं निखिलदानववीरहन्ता शंभोरनेकविधपूजनमाननोति ।
मीनाविधोगरुपितः कपिसेनया च तीर्त्वादर्धं दशपुमं च निहन्ति रामः ॥ १२९

आगम्य राज्यं रघुनन्दनोऽपि बहुनि वर्षाणि समातनोति ।

प्रशस्तकीर्तिर्निखिलेऽपि लोके शर्वेण देवेन चिरं न्यवात्सीत् ।

सुपुत्रयुक्तो बहुयज्ञयाजी परिरुद्धः सर्वगुणाधिकश्च ॥

२०

इति वसिष्ठवचनं श्रुत्वा दशरथो रामगुणाननुस्मरन्नित्युवाच श्रेयो मे मरणं रामस्य निर्गमनेति ॥

अथ रामो मातरं पितरं गुरुं च वसिष्ठं पितृपत्नीर्नमस्कृत्य वनाय जगाम ॥

१३०

अथोपवने दिनमेकं स्थित्वा जटाः कारयित्वा बल्कलं वाससं धृत्वैकोपवीती कृतदन्तशुद्धि-
रेकेनोपवीतेन जटा बद्ध्वा भस्मोद्भूलितसर्वाङ्गो भसितनिष्ठुरकायो मुक्ताफलदामा मणिव्यत्यस्त-
रुद्राक्षमालामुरसि दधानोऽल्पभूषणाधिभूषितसीतासहायो लक्ष्मणानुचरो विवेश वनान्तरम् १३१

अथानेकराक्षसांस्तस्मिन्निजघान भवानिव निखिलं चकार ॥

१३२

सीतापहरणादि निखिलमपि भवन्तो(त्तो) यथा तथाऽस्याथ सुग्रीवाश्रममृष्यमूकपर्वतं रामो

जगाम ॥

१३३

निविद्धञ्चायत्तवृक्षमासाद्य लक्ष्मणसहायः परिश्रयमकल्पयत् ॥

१३४

दृष्टे तु धनुषी आरोप्याऽऽसीनलक्ष्मणाङ्गे शिरः कृत्वा हरिचर्मशय्याशयनो लक्षितां गीतिं

शृण्वन्वृक्षफलं निरीक्षमाणो वानरमेकं मणिकुण्डलं हेमपिङ्गलं सुदृढबद्धमौञ्जीकौपीनमच्छोपवी-

तिनमतिचञ्चलफलमादायाऽऽत्मनि विक्षिपन्तं पुष्पमञ्जरीश्च किरन्तं गानमनुकुर्वन्तं व्यजनेन रामं

वीजयन्तमारुह्य शाखामपि तथा वीजयन्तमावद्धचूतफलमात्रं रामो वीक्ष्य लक्ष्मणमभापत लक्ष्मण

कोऽयं कपिरिति ॥

१३५

लक्ष्मणोऽपि न जान इत्युवाच ॥

१३६

अथ रामः समाहूय कस्य त्वं किं नामेत्यपृच्छत् ॥

१३७

स च सुग्रीवस्य हनुमानित्युवाच रामं नत्वा सुग्रीवमेत्य नत्वा देव नारायण इवापरः

पुरुषो युवा मेघश्यामो जव्याजानुवाहुरतीव यशस्वी सूर्यसंकाशेन सहापरेण त(क)रेणेवाऽऽस्तेऽध्व-

रचूतच्छायाधःसंस्थितौ सर्वलक्षणसंपन्नौ राजपुत्रौ दृष्टावुक्तश्च ताभ्यां सुग्रीवाय निवेदयेति

तत्त्वयि निवेदितम् ॥

१३८

अथ सुग्रीवः सत्वरमुत्थाय पादसलिलार्चनादिद्रव्यमादाय पादमसालनादिकं कृत्वा फलानि

समर्प्य व्यज्ञापयत्कौ युवां किमर्थमागतौ राजपुत्रौ तपस्विनाविति ॥

१३९

सुग्रीववचनमाकर्ण्य लक्ष्मणेनाभापयद्रामः । दशरथतनयाबावां रामलक्ष्मणौ दुष्टनिग्रहशिष्ट-

परिपालनाय वनं गताविति ॥

१४०

अथ सुग्रीवो युवयोरुपकारमपका(रप)रं कार्यमस्तीति लक्ष्यते । अन्यथा सेनासमेतावागमिष्यतः

लक्ष्मणोऽस्ति कार्यान्तरम् । अमुष्य भार्या केनापहृता न ज्ञाता तामन्वेष्टुमागतौ तदेवाऽऽवयोः

कार्यमन्यदानुपङ्क्तिं तदर्थमपि जलधिं तरावः । अपि पातालं प्रविशावः । अपि नाकं साधयावः ।

अपि महेन्द्रं पातयावः । अपि बलिनं हनाव । किमपि कुर्वहे ॥

१४२

सुग्रीव उवाच—

(वो) रावणेनापहृतया कदाचिद्विद्यमाणागतया विभूषणानि कानिचित्परित्यक्तानि गतानि

मया संगृहीतानि तानि दर्शयामीत्याभाष्य रामं मन्दिरमागम्य दर्शयामास ॥

१४३

रामोऽपि निरीक्ष्य निश्चित्य प्ररुद्धः क गतोऽसौ रावण इति पप्रच्छ ॥

१४४

स च दक्षिणामाशां गत इति वभाषे ॥

१४५

अथ रामस्तेन सख्यमकरोदपृच्छच्च किमर्थमिह भार्याहीनः स्थित इति ॥

१४६

कपिरुवाच—

मम भ्राता वाली महाबलो मम भार्या राज्यं चापहृत्य किष्किन्धायामास्ते युद्धेन चाहं परा-
जितः । तद्वधाय सर्वथा मम चिन्ता यथाऽसौ त्वया निहन्यते तथा मयाऽपि सागरं बद्ध्वा
परतटे लङ्कायां स्थितां सीतां रावणेनापहृतां तव समर्पयामीत्याभाष्य शपथं कृत्वा सुग्रीवो
वालिनोऽतिबलिना युद्धायाऽऽहूतेन युयुधे ॥

१४७

रामोऽप्यनन्तरमनिश्चयाद्वालिनं नाहरत् ॥

१४८

अथ सुग्रीवः पलायितो राममिदमभाषत तव चित्तमव(वि)ज्ञाय प्रवृत्तो मरणाय ॥

१४९

रामोऽपि युवयोर्विशेषाज्ञानान्मया तूर्णोभूतं चिह्नितं त्वां निरीक्ष्य तं हन्मि ॥

१५०

अथ सुग्रीवश्चिह्नं कृत्वा वालिनं युद्धायाऽऽहूय समतिष्ठत ॥

१५१

तारा वभाषे वालिनं सहायवानिव लक्ष्यते सुग्रीवो नो चेदेवं नाहयति ज्ञातं मया रामलक्ष्मणौ
दशरथतनयौ नारायणांशौ भूभारावताराय समागतौ तावस्य सहायभूतौ ॥

१५२

वाल्मुकाच—

नीतिमान् राम इति मया श्रुतो न हि बलवन्तं विहाय दुर्बलं भजते तादृशः समायातु वा रामः
प्रतिबलमधिकं कृत्वा विभेति वीर(रो) यदि रामः स्वयं युद्धाय यातस्तदा युद्धं कर्तव्यमित्याभाष्य
तारा संभाव्य सुग्रीवयुद्धाय निर्यातः ॥

१५३

अथ मुष्टियुद्धमन्योन्यमभूत् ॥

१५४

रामोऽपि वालिनं जघान पपात च वाल्याह चाशस्त्रयुद्धे वाणघातोऽथ शोणितसर्वाङ्गो बभूव ॥

अथ तारा चाङ्गदश्च समागत्य व्यथितौ बभूवतुः ॥

१५५

अ^१ राघवं वानराः समायाता वाल्युगान्ते निपेतु रुरुदुश्च ॥

१५७

अथ तारा राममावभाषे शास्त्रकुशलाः शूरा धार्मिका राघवाः पुरा चापि राम कथं पापम-
कार्षीः । न क्षत्रधर्मं जानीषे राजगणसेवितम् ॥

१५८

अन्योन्यं युध्यतोयुद्धे जयो वा मरणं भवेत् । अन्यो यदि तयोर्हिन्याद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥ २१

किं वैरेण वालिनमाहनः किं वैरम् । यदि मांसार्थभोज्यं वानरमांसम् । यथात्मनोऽमिया-
त्सखाभावादपरेषामपि तथाभावं मन्यसेऽहो विमोहाद्यादि मापादातुमिदं कृतमेकपत्नीव्रतं तव ।
यदि रावणहृतां सीतामानेतुं सुग्रीवसहायाय कृतमेवमतो महदन्तरं बलवद्देन महाबलेन वालिना
सद्भावेन दिनकरावर्तितान्तरे सीतामानेतुं समर्थेन स्म(श्च)रणागतरावणदानसमर्थेन वानरराजेन
पञ्चाशत्पार्षवानरभलुकसेनावताऽऽत्मकार्येण सिध्यत इति किं सुग्रीवेणाल्पवीर्येण सप्तपार्श्व-
सेनापतिना कपिना किं सिध्यति कार्यं वचनवतः । अहो(अ)ज्ञानं सर्वं देव भद्रं यदुक्तोऽसि ॥

वक्ति च रामः पृथिवीपतिना मया दुष्टनिग्रहणं कार्यं शिष्टपरिपालनं च वालिना सुग्रीवम-
हिषीरुमाऽपहृता राज्यं च । अतथ न तादृगर्थे दोषः ॥

१६०

तारोवाच—

सुग्रीवोऽपि तर्हि बभूवो बुन्धुभिना युध्यता वालिना बिलं प्रविष्टेन वत्सरं तत्रोपितं तदन्तरे

च मामपहत्य राज्यं च कृतं सुग्रीवेण तं पूर्वमपि पश्चात्तं हन्तुम् ॥ १६१

राम उवाच—

क्रियत्कालपूर्वमिदं च वद ॥ १६२

तारोवाच—

षष्टिर्वर्षसहस्रादर्वागशीतितमे वर्षे रक्षोयुद्धे सुग्रीवेण राज्यमपहृतं पुनश्च वर्षान्तरे प्राप्तेन वालिना सुग्रीवः पलायितोऽपहृता तस्य भार्या राज्यं चापहृतं तस्मिन्नेव दिने भवतः पितुर्देशरथस्याभिषेकः ॥ १६३

राम उवाच—

मया पितुरुनुशासनाद्राज्यगतदुष्टनिग्रहणं कृतं गुरुवचनस्यालङ्घनीयत्वात्तदपहरणवेलायां यो राजा स नाऽऽचरत् ॥ १६४

अथवा स्वतन्त्रौ मृगौ मृगयोर्द्वैतश्च वाली मृगाणामन्योन्यदारणाद्यजुगुप्सा च सतो मम मृगयावत् अथ विमृगाणाम्—

चलितस्थितवद्दानां चलच्चान्तपराधिणाम् । अथावसृजतां सद्गमुञ्चिता मृगया तथा ॥ २२

मृगयाशाल्वविधितो मृगयेयं मया कृता । दर्शनादर्शनाभ्यां च धावनाधावनात्तथा ॥ २३

अवरोहात्परं स्थानं सान्वयानां प्रभिद्यते । राज्ञां च मृगया धर्मो विना आमिषभोजनम् ॥ २४

अथ रामवचनमाकर्ण्य सर्वे एव प्राकम्पयञ्छिरांसि ॥ १६५

वाली वभाषे राममञ्जलिं मस्तके निधाय नमस्ते राम शृणु वचनं मम ॥ १६६

शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगद्गुरुः । नारायणः स्वयं साक्षाद्भवानिति मया श्रुतम् ॥ २५

त्वां योगिनश्चिन्तयन्ति त्वां यजन्ति च यज्विनः । हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृत् ॥ २६

मरणे चिन्तयानस्य त्वां विमुक्तिरदूरतः । स त्वं मे दर्शनं प्राप्तो राम मे पापसंक्षयः ॥

गृहाण वार्णं काकुत्स्थ व्यथितो भृशमस्म्यहम् ॥ २७

अथ रामस्तथेति बाणमादाय वालिनमुवाच किमिष्टं दीयतां वद ॥ १६७

कपिरुवाच—

यदि मत्सन्नो भगवान्मम सद्रतिं देह्यं सुग्रीवस्तथा रक्षणीयोऽद्भुतोऽथ तारा च मया पापिनाऽपराधः कृतस्तत्फलमनुभूतम् ॥ १६८

अथ रामं पश्यन्नेव वाली ममार स्वर्गं च गतः ॥ १६९

अथ सुग्रीवं राज्येऽभिषिच्य स्वयं वनं विवेश ॥ १७०

अथ तेन सहायेन जलधिसमीपं गत्वा क लङ्का क सीता क चारातिः सुग्रीवमाह रामः ॥ १७१

अथ हनूमानाह प्रविश्य लङ्कां विचित्य सीतां सर्वं तत्त्वमवगत्य युद्धं संधिर्वा कर्तव्यस्तदुदधिलङ्घनाय किञ्चित्समादिशतु भगवान् ॥ १७२

अथ सुग्रीवमाह रामः कथमेतद्वदत इति ॥ १७३

कपिरुवाच—

मम वानरा भल्लप्रमुखाः कोटिशः सन्त्येकं नियुज्य सर्वमाकलय्य यथा युक्तं तथा करणीयम् ॥ १७४

अथ जाम्बवानाह हनुमानेप गच्छतु बुध्यतु लङ्काम् ॥ १७५

अथ हनुमानगमलङ्कां पुरं विचित्य सीतामशोकवनिकायामासीनां तथा च संभाष्य विश्वासं कृत्वा वनं वभञ्ज वनरक्षकांश्च ॥ १७६

वद्धो रक्षसा लङ्कां दग्ध्वोत्तरकूलं गत्वा रामं दृष्ट्वा वृत्तान्तं कथयित्वा तूष्णीमतिष्ठत् ॥ १७७

अथ रामः सर्वैर्विचारयामास ॥ १७८

जाम्बवानुवाच रामेण लङ्का कपिभिर्विनश्यतीति नारदेन ममोक्तमथ सागरोत्तरणे यत्नतया स्थेयम् ॥ १७९

अथ रामः शंकरमाराध्य सर्वं निवेद्य तदुक्तं करोमीति वचनमुक्त्वा शिवमभ्यर्च्य प्रणतो भूत्वा व्यजिज्ञपत् ॥ १८०

देव महादेव महाभूतग्रास महामलयकारण महाहिभूषण महारुद्र शंकर परमेश्वर विरूपाक्ष नागयज्ञोपवीत करिकृत्तिवसन ब्रह्मशिरःकपालमालाभरण नरकास्थिभूषण भसितपर नारायणमय शुभचरित पञ्चब्रह्माऽऽदिदेव पञ्चानन चतुर्वदन वेदवेद्य भक्तमुलभाभक्तदुर्लभ परमानन्दविज्ञानपर पुपदन्तपातन दक्षशिरश्छेदन ब्रह्मपञ्चमशिरोहरण पार्वतीवल्लभ नारदोपनीयमान शुभचरित शर्व त्रिनेत्र त्रिशूलधरं पिनाकपाणे कपादिन्नैकरूप वृषवाहन शुद्धस्फटिकसंकाश चतुर्भुज नानायुध दक्षिणापूर्त ईश्वर देवपते गङ्गाधर त्रिपुरहर श्रीशैलनिवास काशीनाथ केदारेश्वर भूषणसिद्धेश्वर पट्टहर्कर्णेश्वर कनकलेश्वर पर्वतेश्वर चक्रप्रद बाणचिन्तापादक मुरहरपूजितचरणकमल सोम सोमभूषण सर्वज्ञ ज्योतिर्मय जगन्मय नमस्ते नमस्ते ॥ १८१

एवं स्तुवतो रामस्य पुरतो लिङ्गमध्यकोपेतस्तेजोमयमूर्तिराविवर्भूव ॥ १८२

अभयवानथ पुनः पद्मासनासीनमुमाधिष्ठिताङ्गमीशमायुक्तसर्वाभरणं सुकान्तिकिरीटिनं हैमवतीकटीस्पर्शं करद्वयेनाभयवरप्रदं तरङ्गितानेकदिशाभिः पूर्णं तेजस्विनं हासमुखं प्रसन्नवदनं ददर्श रामः परमेशितारं नैनाम वद्धाञ्जलिः पुनश्च दण्डवत्प्रपात ॥ १८३

अथ रामं परमेश्वरोऽपि वरं वृणु त्वं वरदोऽहमित्युक्तवान् ॥ १८४

लङ्कां गमिष्यामि समुद्रतरण उपायमेकं मम देहि शंभो ॥ १८५

शंभुरवाच—

ममाजगवं धनुरस्ति तत्कालरूपमविकल्पं वा भवति तदारुह्य समुद्रं तीर्त्वा लङ्कामाशुहि ॥ १८६

रामोऽपि तथेति निश्चित्य स सस्माराजगवम् ॥ १८७

आगतं धनुस्ततश्च रामोऽपूजयत् ॥ १८८

अथ हरो धनुरादाय रामाय दत्तवान् ॥ १८९

रामोऽपि जलधावपातयत् ॥ १९०

आरुरुहुः सर्वे वानरा रामलक्ष्मणौ च पष्ठिपरार्धं तेषाम[त्त्व]संख्येषु वानरेषु धनुरारुहेषु निकामं ययौ धनुस्तटं वानराश्च ततस्ततो गत्वा निरीक्षयामासुः ॥ १९१

अथातिकायो नाम रत्नः कपिवलमालोक्य रावणायोक्तवत् ॥ १९२

रावणोऽपि किं कपिभिः शास्ताम्यैः किं वा मानुषाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां किमायातं देवा-
गतमस्माकं भोजनमित्युवाच ॥ १९३

अथ सुग्रीवः पश्चिमावलम्बिनि भास्वति हनुमज्जाम्बवदादिमहाबलैश्चातिकायैरसंख्यातैर्लङ्का-
पार्श्वं गत्वोपवनं प्रविश्य नानाफलानि खादित्वा पयः पीत्वोपवनराक्षिराक्षसान्विद्राव्य सर्ववि-
पिनमैकैकशो गृहीत्वा प्राद्वलङ्कां गोपुरं च गत्वा समारुह्य प्रासादं च विशीर्यैकैकशः केचित्स्त-
म्भमादाय रक्षोभिर्युयुः ॥ १९४

एकै च शालां वभञ्जुर्गृहाणै चूर्णयामासुर्वालट्टदस्त्रीजनादिकं सर्वमेव निजघ्नुः ॥ १९५

अथैकं प्राकारं निर्जितमाज्ञाय रावण इन्द्रजितं संदिदेश ॥ १९६

इन्द्रजिता च युद्धं वानराः कृत्वा भीताः पलायिताश्च ॥ १९७

अथ हनुमानरिवलं निर्गतमाज्ञाय रावणं ज्ञात्वा वानरानाहूय निर्भर्त्स्य सेनां महतीं कार-
यित्वा दशमुखं कल्पयित्वा मोदयामास ॥ १९८

अथ स्वस्थ एवेन्द्रजियुयुधे न च वानरास्तं दृष्टवन्तः ॥ १९९

अथ हनुमज्जाम्बवन्तौ खमुत्पुत्य पर्वतशिखराभ्यामिन्द्रजितं निजघ्नतुः ॥ २००

अथ भुवि पपात तं लक्ष्मणश्च यमलोकगामिनं चकार ॥ २०१

अथातिकायमहाकायौ वानरसैन्यं बहुशो हत्वा लक्ष्मणं पीडयित्वा रामेण संयुध्य सुग्रीवं
कृत्वा हनुमज्जाम्बवद्भ्यां युयुधाते पराजितौ गृहीत्वा तौ च योद्धारावादाय रामसमीपं गत्वा
रामाय न्यवेदयताम् ॥ २०२

अतिकायमभापत रामो रावणस्य मम ब्रूहि सचिवानामन्येषां महाभयानां च ॥ २०३

अतिकाय उवाच—

निश्चितमिदं पुराऽस्माभिः कार्यं सेनाविभागशः कृत्वा विष्णुमाली नाम राक्षसो महाबलो
विचित्रयोधी दर्शनादर्शनयोधी वानरैः सर्वैरेक एव युध्यतेऽपरे च बलिनो महान्तः शिक्षितास्त्रा-
श्चाऽऽवां युवाभ्यां युध्यावो रावणः पुष्पकारुह्यापरभागेण [*त्वामेव निहनिष्यत्यन्ये च राक्षसाः
कुम्भकर्णमुखाश्चात्मा(नु)रूपं कृत्वा त्वां परिवार्य गृहीत्वा सीतायै दर्शये]त्वा तत्संनिधावेव
हनिष्यन्ति ॥ २०४

रामः प्राहाहो बलवतां किमसाध्यमेवं भवति वो दैवगतिः कुटिला ॥ २०५

सुग्रीवोऽतिकोपनः सक्रोधं दृष्ट्वा राममुत्राच बध्यावेतौ न मोचनीयौ ॥ २०६

रामः प्राहावध्यां मोचनीयावेतौ वसनानि भूषणान्यानयेत्युक्तमात्रे हनुमता तान्यानीतानि
रामस्ताभ्यां दत्तवान् ॥ २०७

नत्वा यदेतलङ्काद्वारे दृश्यते दारु पञ्चवक्त्रं शुक्रेणोक्तमेतेन छिन्नेन रावणो हन्यतेऽथ च दारुच्छे-
दनसमनन्तरं पातालं गन्तव्यमिति भार्गवभाषितं शासनं लिखितं तस्माच्चमिदं दार्वेकमयत्ने-
नैकवाणनिपातेन पञ्चधा छिन्धि ततस्त्वव शक्तिं ज्ञात्वा युद्धमतिदृढं कुर्वहे ॥ २०८

अथ भार्गवचो विज्ञाय रामः पूर्वकोश्यां स्पर्शने(त्रेण) सज्जं कृत्वा धनुषि वाणं संयोज्य
रक्षोभ्यां हनुमता श्रावयन्नेव वाणं मुपो . ॥ २०९

वाणं धनुषश्चितं तौ राक्षसौ वाणमार्गे निरीक्षमाणौ दारु वाणेन पञ्चधा छिन्नं निरीक्ष्य
रामं व्यज्ञापयतामावयोः शिन्नवो रक्षणीयास्त्वयेति ॥ २१०

तथेत्याह रामः ॥

२११

राक्षसौ लङ्कां भविष्यावय प्रकाशयुद्धं कर्तुं वानरा गत्वा सर्वतो वरणमात्रं पाप्णिभिः
पादैर्जानुभिः करैः पृष्ठैश्च तलसमं कृत्वा द्वितीयप्रकारं गतास्तदा च रावणः समागम्य
सर्वनिषेधुभिर्द्रावयित्वा तदनु गच्छन्नाममगात् ॥

२१२

अथ रामपि पञ्चभिर्बाणैर्विख्याय ॥

२१३

अथ रामो दशभिर्बाणै रावणं सव्रणं चकार ॥

२१४

अनयोरतिदारुणमन्योन्यं युद्धं बभूव ॥

२१५

रावणो दशभिर्बाणैर्विख्याय ॥

२१६

अथ रामबाणैश्च क्षतजशरीरो राक्षसः पलायनपरोऽभवत् ॥

२१७

वानरा लक्ष्मणश्च कोटिकोटिराक्षसानघ्नन् ॥

२१८

अथ परस्मिन्नहनि विभीषणो रावणं विचार्येदमुवाच ॥

२१९

तृतीयोपायकालोऽयं चतुर्यं न विचारय । चतुर्यो विपरीतो न शस्तः शस्तापि(?)कारिणः ॥ २८

परस्य चाऽऽत्मनः शक्तिं विदित्वा चाऽऽत्मनोऽधिकम् । तदा युद्धं प्रशस्तं स्याद्विपरीतं विनाशकम्

रामेण बलिना नैव युद्धं ते दुर्बलस्य च । एकेषु बालिहन्ताऽसौ बालिर्ज्ञातस्त्वया पुरा ॥ ३०

मारीचमे(ए)कबाणेन भवानपि पलायितः । निहता राक्षसाः शूरा इन्द्रजिब सुतो हतः ॥ ३१

वरेण्यव्रितयं भयं तेन युद्धं च नैव ते । दासभावमथो वाऽपि दत्त्वा सीतामयाऽऽमुहि ॥ ३२

गोपुरस्थं तथा दाह पञ्चवक्त्रमथेषुणा । विच्छेद पञ्चधा तेन रामस्त्वां मारयिष्यति ॥ ३३

त्वदर्थं बहवो नष्टा नाशमेष्यन्ति चापरे । एको न्यायः सुखार्थं न च मौढ्यं सहोदर ॥ ३४

मानुषीं मृत्युसंयुक्तामनिच्छन्तीं पतिव्रताम् । पत्नीं बलवतथापि पूजयित्वा विसर्जय ॥ ३५

अनिच्छन्त्याः समायोगे भवेहुःस्वपरंपरा । दुर्गन्धमलसंयुक्तो नारीसङ्गो जुगुप्सितः ॥ ३६

विरक्तिरथ चेज्जाता दुःखायाकार्यवर्तनम् । अनुरागो यदि भवेन्मरणं नरकं ततः ॥ ३७

आत्मनो मरणं व्यर्थं तस्याश्चाद्य समागमे । त्यागो वा मरणं तात धर्मपत्न्यास्तथा भवेत् ॥ ३८

एयमादि तथाऽन्यच्च कश्मलं संभविष्यति । अन्यदाख्यामि ते वान्यं सर्वेषां च मियं हितम् ॥ ३९

गत्वा रामान्तिकं नत्वा स्तुत्वा विज्ञाप्य राघवम् । क्षम राम महावीर शरणागतवत्सल ॥ ४०

तामसा राक्षसाः सर्वे वयमेते सुपापिनः । सीतापहारजं दोषं त्यक्त्वा पुत्रानवेहि नः ॥ ४१

त्वदधीना वयं राम रक्ष वा मारयेच्छया । इत्युदीर्य पुरस्तस्य राघवस्य स्थिता वयम् ॥ ४२

स्थिरायुषो भविष्यामः स्थिरराज्या दशानन । अयाऽऽह रावणो वाक्यमहो नो राक्षसो भवान्

न शूरो राज्यधर्मं च न च जानासि शाश्वतम् । परनारीपरद्रव्यपरराज्यनिषेवया ॥ ४४

शूराणामुत्तमो धर्मो न पण्डानां भवादृशम् । जनुपतं समालिङ्ग्य निर्गच्छेच्छा हि चेष्टपः(पम्)

अथ विभीषणो मन्दिरं गत्वा रामान्तिकं गत्वा तं शरणमभजत् ॥

२२०

अथ रावणः पुरात्रिगत्स्य रामेण लक्ष्मणवानरं राक्षसा अपि युयुधे ॥

२२१

अथ रावणं महाबलं हनुमशक्तो रामो विभीषणमुखमवलोक्य तदुक्तचिह्नपदं बाणेन निर्भि-

धामारपत् ॥

२२२

अथ कुम्भकर्णो महागङ्गामादाय सर्वं निष्पाद्य वानराननेकशो भक्षयित्वा रामोत्तमाङ्गं गद-
याऽहन् ॥ २२३

अथ रामो निशितवाणशतेन तमहन्ममार कुम्भकर्णः ॥ २२४

अथ विभीषणेन रावणादेः श्राद्धादिकं कारयित्वा शिवालयं तस्मान्ना कारयित्वा तमेव
लङ्काराज्ये विभीषणमभिषिच्य सीतामग्निपवेशशुद्धागुमामहेश्वराभ्यां नमयित्वा पुरहरेण दत्ता-
त्रिल्लमृतवलायुष्यः सुपुष्पकरुण जलधिमूर्तिर्य पारावारतटे सेनां समवस्थाप्य शिवप्रतिष्ठां तत्र
कृत्वा मुनिभिर्देवैरभ्यर्चितोऽपोध्यामगमत् ॥ २२५

अथ भरतादिसमुपेतो नागैर्वसिष्ठेन मुनिभिश्चाभ्यर्चितः स्वगृहमगमत् ॥ २२६

आत्मनाऽऽगतानिन्द्रादिदेवानांसनादिनाऽभ्यर्च्य वानरान्संपूज्य मुक्तजटोऽभिषिक्तो राज्ये ॥

रावणवधहर्षिता देवा रामप्रभुः ॥ २२८

त्वयाऽऽत्मराज्ये स्थापिता वयं नः सर्वदा परिपालय त्वमादिनारायणो देवो निखिलदुष्ट-
निग्रहार्थमवतीर्णो रावणं सवान्धवं हत्वा लोकत्रयरक्षकोऽसि श्रिया सह सुखी भवेत्सुदीर्य स्वर्ग-
गताः ॥ २२९

अथायोध्यावासिनो रामं प्रहर्षिता ऊचुः ॥ २३०

हत्वा शत्रून्समायातो हृष्टा(दिष्ट्या) प्राप्तोऽसि वै शिवमादिष्ट्या त्वं राजसे राम दिष्ट्या पालयसे प्रजाः
त्वया यज्ञाः करिष्यन्ते त्वया धर्मो विवर्धते । इति पौरवचः श्रुत्वा रामो राजीवलोचनः ॥ ४७
ब्रह्मादिभिरयो सर्वाभ्रागरान्समपूजयत् । मुनिरु(नीनु)वाच धर्मात्मा पूजयित्वाऽखिलैर्जनैः ॥ ४८
कश्चित्तपः समृद्धं वा(वः) कश्चिद्यज्ञः स्वनुष्ठितः । कश्चित्स्वदारनिरताः कश्चिदीशोऽभिपूज्यते
कश्चित्समजसो भार्गवाः कश्चित्सर्वं सुखोत्तरम् ॥ ४९

मुनय ऊचुः—

त्वयि राजनि काकुत्स्थ सर्वं स्वस्थं तपस्विनाम् । गच्छामहे पदमितः किं वा त्वं मन्यसे नृप ५०

श्रीराम उवाच—

यस्य विप्राः प्रसीदन्ति तस्य शंभुः प्रसीदति । यस्य प्रसीदतीशानस्तस्य भद्रं भविष्यति ॥ ५१
तत्कृत्वा भोजनमिह गन्तुमर्हं अनन्तरम् । तथेत्युक्त्वा मुनिगणाः कृत्वा भोजनमुत्तमम् ॥ ५२
अभिवर्ष्य तमाशीर्भिर्हृष्टाः स्वं स्वं पदं ययुः । रामोऽपि परमप्रीतः सभार्यश्च सहानुजः ॥ ५३
अकण्ठकं स कृतवान्राज्यं सर्वजनप्रियः । शृणोत्येतदुपाख्यानं यः कश्चिदपि पातकी ॥ ५४
सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति । न दुर्गतिर्भवेत्तस्य यश्चेदं स्मरते नरः ।
यथापि कीर्तयेत्तस्य ह्येवमेतदुदीरितम् ॥ ५५

इति धीमहापुराणे पाद्ये प तालखण्डे शिवराघवसत्वादे पुराकल्पीयरामाणकथनं नाम द्वादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९३६३

सूत उवाच—

- भारद्वाजगृहे भुक्त्वा रामचन्द्रः प्रसन्नाधीः । मुनीन्द्रविष्णुसहितो वानरर्क्षसमन्वितः ॥ १
- मेघच्छन्ने तथाऽऽकाशे मन्दं चरति मारुते । तद्वनाभ्यन्तरे कापि सुदेवगृहमुत्तमम् ॥ २
- अष्टापदस्तम्भयुतं हेमपाट्टिककल्पितम् । मणिमौक्तिकसंयुक्तं राजतैः कलशैर्युतम् ॥ ३
- पटीरचन्द्रकस्तूरीकुङ्कुमैः सुरभीकृतम् । कर्दमैर्जालकयुतं शकलोपरिसंरुति ॥ ४
- चन्द्रज्योत्स्नागर्भे सूर्यानिरीक्ष्या(?)मध्यभिचिकम् । गृहान्तर्भूतलं कृत्स्नं चन्द्रपुष्परसोक्षितम् ॥ ५
- दिगुदीची तथा कृत्स्ना भिचिकल्पनवर्जिता । स्तम्भे स्तम्भे चित्रकारीस्वपादीपरिकल्पितम् ॥ ६
- शतहस्ताङ्गणं तस्य स्फटिकोपरिकल्पितम् । गृहाङ्गणाधिकच्छायः पारिजातमहीरहः ॥ ७
- कृत्स्नमादितिकं तत्र निविडं कदलीवनम् । कदलीवनसंयुक्तं केतकीवनसंवृतम् ॥ ८
- मयूरनादबहुलं मञ्जुकूजन्मधुव्रतम् । पारावतगणध्वानं नानोपवनशोभितम् ॥ ९
- प्रासादशतसंघाथं मत्तकोकिलनादितम् । शास्त्रालम्बमहारत्नशोभितानेकपादपम् ॥ १०
- किन्नरीवनितागीतनादपूरितदिङ्मुखम् । अनेकारामसुभगं गौतमीतटमुत्तमम् ॥ ११
- भारद्वाजगृहं पुण्यमनन्तैर्गुणसेवितम् । रतिकंदर्पसंकाशदासीदासशतान्वितम् ॥ १२
- नानोपकरणोपेतं भारद्वाजगृहं शुभम् । तस्य चान्तर्गतः सौधस्तत्रान्तर्गृहवाटिकाः ॥ १३
- अष्टौ तन्मध्यतो ह्येकं गृहं परमशोभनम् । चतुर्दिशु महादेवगृहप्रासादशोभितम् ॥ १४
- प्रतिदेवगृहं श्यामानौर्व्यक्तिसुशोभितम् । स्वर्गस्थितवरस्त्रीणां विश्रामायैव कल्पितम् ॥ १५
- भारद्वाजगृहाद्रामो निर्गत्याशेषसंयुतः । तस्यैव च महागेहं वनमध्यगतं त्वगात् ॥ १६
- तदेन्तराच्छादितकम्बलं तदा पृथक्स्ववस्त्रासनसंयुतं च ।
- सिंहासनं मध्यगतं तथैकं मुन्यासनानेकगतं विवेश ॥ १७
- पौराणिकस्यानुपमासनान्तरं भूपालहर्षक्षवरासनं च ।
- पौराणिकं पूर्वमथोपवेश्य ततो वसिष्ठं मुनिपुङ्गवा(वां)श्च ॥ १८
- नारायणं भूमियतीन्कर्पाश्च नीचासनं च स्वयमाससाद ।
- मेघावृतं ज्योम दिशः प्रसन्नाः सन्निप्यपुर्वीतलपुष्पवीजम् ॥ १९
- तदङ्गणं नोष्णमहो न शीतलं संतानपुष्पं दम्प(द)पुष्पगन्धि ।
- शंभुं विलोक्याथ वचो वभाषे रामः कथां कीर्तय शंकरस्य ॥ २०
- तस्मिन् जाता मुनिवर्यं शृण्वतो माहेशमाख्यानमधौघनाशनम् ।
- चकार किं वा ननु गौतमाश्रमे महेश्वरो देवगणाधिसंवृतः ॥ २१

शिव उवाच—

- महाविषात्रीमवलम्ब्य निष्ठितः स वायुसुनुः शिवमन्वपृच्छत ।
- न्यापार्जितैरेव हि पूजने विभोः कीदृग्भवेच्चानयजैः फलं वद ॥ २२
- चौर्यैरयो किं फलमर्पितार्पणे उपाहतद्रव्यसमर्पणेन ।
- एकैकशो मे भगवन्वदेश मशोचरं किं कथयाऽऽशु शंभो ॥ २३

अथ कुम्भकर्णो महागजामादाय सर्वं निष्पाद्य वानराननेकशो भक्षयित्वा रामोत्तमाङ्गं गद-
याऽहत् ॥ २२३

अथ रामो निश्चितवाणशतेन तमहन्ममार कुम्भकर्णः ॥ २२४

अथ विभीषणेन रावणादेः श्राद्धादिकं कारयित्वा शिवालयं तस्माश्चा कारयित्वा तमेव
लङ्काराज्ये विभीषणमभिषिच्य सीतामग्निप्रवेशशुद्धामुमामहेश्वराभ्यां नमयित्वा पुरहरेण दत्ता-
त्रिजलमृतवलायुष्यः सुपुष्पकमारुह्य जलधिमुत्तीर्य पारावारतटे सेनां समवस्थाप्य शिवप्रतिष्ठां तत्र
कृत्वा मुनिभिर्देवैरभ्यर्चितोऽयोध्यामगमत् ॥ २२५

अथ भरतादिसमुपेतो नागरैर्वसिष्ठेन मुनिभिश्चाभ्यर्चितः स्वगृहमगमत् ॥ २२६

आत्मनाऽऽगतानिन्द्रादिदेवानांसनादिनाऽभ्यर्च्य वानरान्संपूज्य मुक्तजटोऽभिषिक्तो राज्ये ॥ २२७

रावणवधहर्षिता देवा रामपूजुः ॥

त्वयाऽऽस्मराज्ये स्थापिता वयं नः सर्वदा परिपालय त्वमादिनारायणो देवो निखिलदुष्ट-
निग्रहार्थमवतीर्णो रावणं सवान्धवं हत्वा लोकत्रयरक्षकोऽसि श्रिया सह सुखी भवेत्पुदीर्य स्वर्गो
गताः ॥ २२८

अथायोध्यावासिनो रामं महर्षिता ऊचुः ॥ २२९

हत्वा शत्रून्समायातो हृष्टा(दिष्टा) माप्नोऽसि वै शिवम्(दिष्टा) त्वं राजसे राम दिष्ट्या पालयसे मजाः
त्वया यज्ञाः करिष्यन्ते त्वया धर्मो विवर्धते । इति पौरवचः श्रुत्वा रामो राजीवलोचनः ॥ ४७
ब्रह्मादिभिरयो सर्वाङ्गागरान्समपूजयत् । मुनिरु(नीनु)वाच धर्मात्मा पूजयित्वाऽखिलैर्जनैः ॥ ४८
कश्चित्तपः समृद्धं वा(वः) कश्चियज्ञः स्वनुष्ठितः । कश्चित्स्वदारनिरताः कश्चिदीशोऽभिपूज्यते
कश्चित्समजसो भार्याः कश्चित्सर्वं सुखोत्तरम् ॥ ४९

मुनय ऊचुः—

त्वयि राजनि काकुत्स्थ सर्वं स्वस्थं तपस्विनाम् । गच्छामहे पदमितः किं वा त्वं मन्यसे नृप ५०

श्रीराम उवाच—

यस्य विप्राः प्रसीदन्ति तस्य शंभुः प्रसीदति । यस्य प्रसीदतीशानस्तस्य भद्रं भविष्यति ॥ ५१ ।
तत्कृत्वा भोजनमिह गन्तुमर्हा अनन्तरम् । तथेत्युक्त्वा मुनिगणाः कृत्वा भोजनमुत्तमम् ॥ ५२
अभिवर्धय तमाशीर्भिर्हृष्टाः स्वं स्वं पदं ययुः । रामोऽपि परमप्रीतः सभार्यश्च सहानुजः ॥ ५३
अकण्ठकं स कृतवान्राज्यं सर्वजनप्रियः । शृणोत्येतदुपाख्यानं यः कश्चिदपि पातकी ॥ ५४
सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति । न दुर्गतिर्भवेत्तस्य यश्चेदं स्मरते नरः ।
यथापि कीर्तयेत्तस्य ह्येवमेतदुदीरितम् ॥ ५५

इति धीनहापुराणे पात्रे ५ तालखण्डे शिवराधवत्सवादे पुराकल्पीयारामायणकथन नाम द्वादशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९३६३

अथ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सुत उवाच—

भारद्वाजगृहे भुक्त्वा रामचन्द्रः प्रसन्नधीः । मुनीन्द्रविष्णुसहितो वानरर्क्षसमन्वितः ॥	१
मेघच्छन्ने तथाऽऽकाशे मन्दं चरति मारुते । तदनाभ्यन्तरे कापि सुदेवगृहमुत्तमम् ॥	२
अष्टापदस्तम्भयुतं हेमपाट्टिककल्पितम् । मणिमौक्तिकसंयुक्तं राजतैः कलशैर्युतम् ॥	३
पदीरचन्द्रकस्तूरीकुङ्कुमैः सुरभीकृतम् । कर्दमैर्जालकयुतं शकलोपरिसंघृति ॥	४
चन्द्रज्योत्स्नागमं सूर्यानिरीक्ष्या(?)मध्याभिचिकम् । गृहान्तर्भूतलं कृत्स्नं चन्द्रपुष्परसोक्षितम् ॥	५
दियुदीची तथा कृत्स्ना भिचिकल्पनवर्जिता । स्तम्भे स्तम्भे चित्रकारीस्वपादीपरिकल्पितम् ॥	६
शतहस्ताङ्गणं तस्य स्फटिकोपरिकल्पितम् । गृहाङ्गणाधिकच्छायः पारिजातमहीरुहः ॥	७
कृत्स्नमावृतिकं तत्र निविडं कदलीवनम् । कदलीवनसंयुक्तं केतकीवनसंवृतम् ॥	८
मयूरनादबहुलं मञ्जुकृन्मपुञ्जतम् । पारावतगणध्वानं नानोपवनशोभितम् ॥	९
भासादशतसंवाधं मत्तकोकिलनादितम् । शाखालम्बमहारत्नशोभितानेकपादपम् ॥	१०
किन्नरीवनितामीतनादपूरितदिङ्मुखम् । अनेकाराममुभगं गौतमीतटमुत्तमम् ॥	११
भारद्वाजगृहं पुण्यमनन्तं गुणसेवितम् । रतिकंदर्पसंकाशदासीदासशतान्वितम् ॥	१२
नानोपकरणोपेतं भारद्वाजगृहं शुभम् । तस्य चान्तर्गतः सौषप्तचान्तर्गृहवाटिकाः ॥	१३
अष्टौ तन्मध्यतो लोकं गृहं परमशोभनम् । चतुर्दिक्षु महादेवगृहभासादशोभितम् ॥	१४
प्रतिदेवगृहं श्यामातौर्यत्रिकमुशोभितम् । स्वर्गस्थितवरस्त्रीणां विश्रामायैव कल्पितम् ॥	१५
भारद्वाजगृहाद्रामो निर्गत्याशेषसंयुतः । तस्यैव च महागोहं वनमध्यगतं त्वगात् ॥	१६
तदन्तराच्छादितकम्बलं तदा पृथक्स्थवस्त्रासनसंयुतं च ।	
सिंहासनं मध्यगतं त्र्यैकं मुन्यासनानेकगतं विवेश ॥	१७
पौराणिकस्यानुपमासनान्तरं भूपालहर्षक्षवरासनं च ।	
पौराणिकं पूर्वमथोपवेश्य ततो वसिष्ठं मुनिपुङ्गवा(वां)श्च ॥	१८
नारायणं भूमियतीन्कपींश्च नीचासनं च स्वयमाससाद ।	
मेधावृतं व्योम दिशः प्रसन्नाः सशिष्यपुर्वीतलमुत्तवीजम् ॥	१९
तदङ्गुणं नोष्णमहो न शीतलं संतानपुष्पं दम्(मद)पुष्पगन्धि ।	
शंभुं विलोकवाद्य वचो वभाषे रामः कथां कीर्तय शंकरस्य ॥	२०
तृप्तिर्न जाता मुनिवर्य जृम्भतो माहेशमाल्पानमयौपनाशनम् ।	
चकार किं वा ननु गौतमाश्रमे महेश्वरो देवगणाधिसंवृतः ॥	२१

शिव उवाच—

महाविपञ्चीमवलम्ब्य निष्ठितः स वायुसुतः शिवमन्त्रपृच्छत ।	
न्यायार्जितैरेव हि पूजने विभोः कीदृग्भववानयजैः फलं वद ॥	२२
चौर्वैरयो किं फलमपि तार्पणे उपादत्तद्रव्यसमर्पणेन ।	
एकैकशो मे भगवन्वदेश प्रश्नोत्तरं किं कथयाऽऽशु शंभो ॥	२३

अथेश्वरो वानरमावभापे वदामि सर्वं तव ध्यानतः शृणु ।
 न्यायार्जितैः पूज्य सदाशिवं त्वजं संपाप चैश्वर्यमिदं हि गौतमः ॥ २४
 पुरा द्विजो मङ्गणमूनुराकथः सुशोभनामाप सती द्विजात्मजाम् ।
 दरिद्र एकः करुणासमन्वितः पष्ठाहभोजी पितृवर्जितश्च ॥ २५
 उपोष्य पञ्चाहमथापि भोक्तुं प्रवृत्त एवाथ समापतद्यतिः ।
 यतिर्वभापे मधुरं तदा कथं मासोपवासी तव भोक्तुमागतः ॥ २६
 तिष्ठामि भुङ्क्षे(भोक्ष्ये) यदि वाऽस्ति ते मुने न वै बुभुक्षाऽन्यगृहादिभोक्तुम् ॥ २७

आकथ उवाच—

न मे भुजिः पञ्चदिनं द्विजेन्द्र पष्ठे दिने मे भुजिरागतश्च ।
 तदा मया कार्यमचिन्तनीयं प्रक्षालयाम्येहि तवाथ पादौ ॥ २८
 ओमित्यथ क्षालितपादयुग्मः स भोजनं कर्तुमियेष योगी ।
 रम्भादलांशे बुभुजे तदन्नं विपाच्य संपादितमाज्ययुक्तम् ॥ २९
 वन्यैः सुसंयुक्तमथाऽऽदरेण न किंचिदुच्छेपितमन्नमस्य ।
 अथाऽऽकथो वीक्ष्य मुनिं सुतुष्टं तुतोप भार्यासहितस्तपस्वी ॥ ३०
 गतोऽथ भुक्त्वाऽपि यतिः स चाऽऽकथः सुतुष्टचित्तोऽथ जपं चकार ।
 कपोतवृत्तिं स चकार पत्न्या तपोवितानाय स सज्जनो मुनिः ॥ ३१
 पीठेऽथ कृत्वा तमुपापति शिवं लिङ्गे समाराध्य समन्वितं गणैः ।
 लिङ्गं निधायाथ निरीक्षमाणो ददर्श चाज्ञातकृशाकृतिं द्विजम् ॥ ३२
 दिगम्बरं पादविहीनमेतं काणं कुणि कर्णविहीनकं प्रभुम् ।
 सामोद्विरन्तं बहुशास्त्रपारंगं गृहं समायान्तमथो ददर्श ॥ ३३

अथाऽऽकथो भार्या सुशोभनामिदमुवाचायं हि विकृतवेषो ब्राह्मणः समायाति । अर्धं देय-
 मैतस्मै भोजनं रक्षार्थमन्नं चास्मिन्नपि दिने गते पष्ठेऽङ्कि भोजनाभावाच्च जीवितं न तिष्ठतीति
 मम मतीयते किं तु त्वं मन्यसे वद ॥ ३

सा शोभनोवाचाऽऽपुर्ललाटे लिखितं मान्तरा नश्यति ॥ २

आकथ आह यथा वद्धायुषोऽपि यक्ष(दक्ष)स्य वीरभद्रेण च्छिन्नं शिरोऽनस्तात्मनः किमुत मनु-
 प्याणां पापात्मनामिति । तदनं परिहृत्य त्वया भुज्यते यदि त्वेतस्मै मयाऽन्नं दीयते तवेच्छानु-
 सारतो मम कतव्यम् ॥ ३

भार्या प्राह कथमहं भोक्ष्ये त्वय्यभुक्ते मया किं पूर्वं भुक्तमिदमपरं शृणु ॥ ४

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः प्रत्यक्षं सर्वदेहिनाम् । तस्मादन्नमदो यस्तु प्राणदः स निगद्यते ॥ ३४

अन्नाद्गतानि जायन्ते वर्धन्ते तानि वै यतः । तस्मादन्नाधिकं किञ्चिन्नास्य दानं महाफलम् ॥ ३५

अभ्यक्ष्यचलपत्राग्रलीनतोयद्रास्तिके । जीविते न हि यो दद्यात्तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ३६

परलोकसहायो हि धर्मो भार्या न वान्धवाः । भार्या वा पितरौ पुत्रा यावदायुर्न वान्धवाः ॥ ३७

संपदयः सुहृदिह इहामुत्र हितं स्थितम् । धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं भुक्ते चान्ने किमावयोः ॥ ३८

इति भार्यारचः धृत्वा आरुह्यः करुणानिधिः । अविशङ्कितमेवास्यै दत्तवानन्नमूर्जितम् ॥ ३९

अयं स शंकरो देवो नानाकरणमागतः । इति निश्चित्य मनसा तस्याङ्गं पापनाशनम् ॥ ४०
 आजानु पादं प्रक्षाल्य पराजिह्वमतः परम् । गुल्फं च तदधस्तस्य मक्षाल्याऽऽचमयद्विजम् ॥ ४१
 अथाऽऽकथोऽपि पतंसंधिं गृहङ्गणमुपानयत् । उन्मुच्य पादसंधिं स निपसादापितासने ॥ ४२
 समभ्यर्च्योऽऽकथः सम्पद्भोजयामास तं मुनिम् । एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदुन्मत्तो गृहमागतः ॥ ४३
 पादसंधिमथाऽऽदाय गृहवार्षमपानयत् । अथादहश्च तद्देहं दंपती चाप्यताडयत् ॥ ४४
 अशक्तस्ताडितो विभो दहमानं गृहं तदा । विवेश देवभीशानमादारुं तूर्णमेव वा ॥ ४५
 अथाऽऽदाय महेशानं दग्धपूजं द्विजोचमः । निर्गत्य च ततो दृष्ट्वा मुखसंतापमेव च ॥ ४६
 दग्धपूजां तिरस्कृत्य वीक्ष्य दग्धाङ्गमप्युत ! भार्यायुनाच धर्मात्मा यथा पूजा महेशितुः ॥
 तथा मम समस्ताङ्गं कर्तव्यमविशङ्कितम् ॥ ४७

व्यङ्ग उवाच—

पश्चादपि कृता पूजा सफला ते भविष्यति । यथाऽन्यद्रव्यदहने तादृशं दीयते जनैः ॥ ४८
 पूजाया दहने तद्रूपेणाऽस्य क्रियतामिति ॥ ४९

आकथ उवाच—

चौयेणाप्यर्जितैर्द्रव्यैः पूजया न हितं भवेत् । न चान्यायार्जितैर्विभं ब्रह्मोः पूजा शुभप्रदा ॥ ५०
 इत्युक्त्वा चाऽऽकथस्तूर्णं स्वाङ्गं दग्धमुपाक्रमत् । दग्धं लिङ्गं तदोन्यत्तो गृहीत्वाऽन्तर्दधे क्षणात् ॥
 अथ व्यङ्गो हरो भूत्वा वारयामास चाऽऽकथम् । किमर्थं स्त्रियते विभं वरदोऽहं वरं वृणु ॥
 आकथोऽपि विभोः पादभक्तं वध्रे सुनिश्चलाम् ॥ ५२

सूत उवाच—

एतां श्रुत्वा कथां रामः महद्यो मुनिर्भित्तः । भारद्वाजं नमस्कृत्य प्रयाणाङ्गामयाचत ॥ ५३
 अथो भारद्वाजमुनिः प्रसन्नं शंभुं वसिष्ठं मुनिपुंगवं च ।
 नारायणं चपिर्मणांश्च नत्वा व्यसर्जयत्तेऽपि ययुः प्रणम्य ॥ ५४

नैमिषीया ऊचुः—

गत्वाऽयोध्यां महातेजाः समस्तमुनिसंयुतः । किं चकार ततो रामः स च शंभुर्महायशाः ॥ ५५

सूत उवाच—

कौसल्यामासिकश्राद्धमपरेऽहनि राघवः । विचिकीर्षुर्द्विजवरानृषिकल्पानकल्पयत् ॥ ५६
 शंभुं समस्ततत्त्वज्ञं नारदं रोमशं भृगुम् । विश्वामित्रमथो राम एकभक्तव्रती ततः ॥ ५७
 भूमौ सुखासृतापां च सुप्तापाव्याकुलेन्द्रियः । परेद्युरथ संशोभे मातः स्नात्वा विधानवित् ॥ ५८
 अन्नं शाकादिकं शुद्धं जनरेव त्वकारयत् । नानाद्यानि विचित्राणि चोप्याद्यानि तथैव च ॥ ५९
 च(व)टकादींस्तथा भक्ष्यानष्टाविंशदकल्पयत् । पायसं पद्मविधं चैव एकसाकशतद्वयम् ॥ ६०
 अपकामिश्रकाणां च शतत्रयमकल्पयत् । कालशाकादिकं शाकं फलानि विविधानि च ॥ ६१
 मूलानि चैव कन्दानि वल्कलानि च राघवः । कारयित्वा नदीं गत्वा सहभ्रातृपुरोहितः ॥ ६२
 शरयूसलिले स्नात्वा हुत्वाऽग्नीस्त्वागतान्दिजान् । उक्त्वा तु स्वागतं तांस्तु कृतदेवार्चनो नृपः ॥
 माणानायम्य संकल्प्य क्षणं चैव प्रदत्तवान् । रोमशं नारदं रामे वैश्वदेवे न्यमन्त्रयत् ॥ ६४
 शंभुं भृगुं कौशिकं च मातृस्थाने न्यमन्त्रयत् । भीमयेन ततः कृत्वा मण्डलं पूज्य चार्हतः ॥ ६५

पादप्रक्षालनं चक्रे सीतादत्तोदकेन च । आचामयित्वा तान्निग्रामान्दृष्ट्वा गन्तुमथोद्यतः ॥ ६६
 अभ्यागतः समायातः स्थविरो विकृताकृतिः । कुशः संप्रचलद्वात्रो वेपिताद्ग्रिशिरास्तथा ॥ ६७
 लम्बमानत्वगुत्कर्षच्छ्वासकासादिपीडितः । दूषिकाक्षिन्नगण्डश्च लालासंपृक्तकूर्चकः ॥ ६८
 उवाच रामं राजानमहमेको द्विजः स्थितः । ममापि भोजनं देयं स्थविरस्य कुशस्य च ॥ ६९
 रामोऽपि तद्वचः श्रुत्वा लक्ष्मणं वाक्यमुक्तवान् । पादौ प्रक्षालयास्य त्वमहमभ्यर्चये द्विजम् ॥ ७०
 अभ्यागतोऽपि वचनमाह राममथाऽऽकुलम् । त्वया प्रक्षालिते पादे मम भोजमभिष्यते ॥ ७१
 मथोऽधिका द्विजाः किं ते येन मामवमन्यसे । आर्द्रधर्मं न जानीषे महर्षिगणसेवितम् ॥ ७२
 मयावमानतः सर्वविभाणामवमाननम् । आर्द्रं विहन्यते चापि नरकं च गमिष्यासि ॥ ७३
 अथ रामः स्वयं विमपादौ प्रक्षालयत्तदा । आचामयित्वा तं विभं दृष्टं प्रावेशयत्ततः ॥ ७४
 आचान्तश्च स्वयं रामो विष्टरं दत्तवानथ । आसीनेषु च विमेषु प्राणवायुं निरुध्य च ॥ ७५
 स्वकर्मकरणानुज्ञां लब्ध्वाऽथ सतिलं जलम् । अपहृतेति मन्त्रेण द्वारदेशे विचि(नि)क्षिपेत् ॥ ७६
 उदीरतामिति तथा पितृपात्रस्थले क्षिपेत् । गायत्र्या चाक्षतजलं देवपात्रस्थले क्षिपेत् ।
 पाकजातं तथाऽभ्युक्ष्य मन्त्रपंतदु(पु)दीरयेत् ॥ ७७
 आर्द्रधूमिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं जनार्दनम् । वस्वादींश्च पितृन्ध्यात्वा ततः आर्द्रं मृत्त(वर्त)य
 विश्वेदेवार्चनं कुर्याद्यैवैषां तद्गुलैरथ । मूलाग्रयोजितौ दर्भौ दृष्ट्वा साक्षतावथ ॥ ७८
 भूस्पृष्टदक्षजानुस्तु द्विजहस्ते जलार्पणम् । पुरुरवारद्रवाणां वै देवानामिदमासनम् ॥ ८०
 इति दत्त्वाऽऽसनं तेषां आर्द्रदः प्रार्थयेत्क्षणम् ॥ ८१
 अर्घं कृत्वा ततः पश्चादुत्तराग्रकुशेष्वथ । न्युञ्जं पात्रं ततः कृत्वा कुशग्रन्थिमथोपरि ॥ ८२
 उत्तारं तु ततः कृत्वा जलैरभ्युक्ष्य रौक्मकैः । पवित्रान्तर्हिते पात्रे शं नो देव्या जलं क्षिपेत् ८३
 वैश्वदेव्याऽखिलं कर्म यावच्चद्विधिचोदितम् । यवोऽसिं धान्यराजो वा इति पात्रे क्षिपेद्यवान् ८४
 मधुमिश्रास्तु करकान्गन्धपुष्पैस्ततो ददेत् । द्विज तेऽस्त्वर्थ इत्युक्त्वा त्वस्त्वर्घोचरतस्ततः ॥ ८५
 आवाहयिष्ये तान्देवानिति पृष्ट्वा तदुत्तरम् । विश्वेदेवास इत्युक्त्वा विममूभि कुशान्क्षिपेत् ॥ ८६
 विश्वेदेवाः शृणुतेममागच्छन्तिवति संजपेत् । समागतो निषण्णोऽस्थ(थ) सदभं पात्रमाहरेत् ॥ ८७
 दक्षिणे चरणे क्षिप्त्वा मुख्यपात्रोदकं ततः । विप्रस्य दक्षिणे हस्ते प्रागग्रेऽथ पवित्रके ॥ ८८
 या दिव्या इति मन्त्रेण निक्षिपेत्पात्रवारि तत् । इदं भो अर्घ(र्घ्य)मित्युक्त्वा हस्तवर्धो(व्यो)चरतस्ततः
 पात्रे धृत्वाऽर्घ(र्घ्य)तोयं च तत्पात्रं स्थापयेत्कचित् । अथ दत्त्वा करे तोयं यवैरेतानर्थाचयेत् ९०
 अर्चतमार्चत इति पृष्ट्वा चोत्तरतस्ततः । पादादिपूष्यपर्यन्तमभ्यर्च्य जलदस्ततः ॥ ९१
 गन्धद्वारेति मन्त्रेण तथेत्युक्तोचरतस्ततः । पितृणामर्चनं कुर्यादेवमेवापसम्यकम् ॥ ९२
 उपवीतं द्विजं कृत्वा कुशान्धमास्तिलान्वितान् । वामजानुं भूमिगतं कृत्वा दद्यात्तदासनम् ९३
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा क्षणमश्रमथो वदेत् । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु न्युञ्जं पात्रत्रयं न्यसेत् ॥ ९४
 त्रिकुशग्रन्थिसंयुक्तमुत्तानमथ कल्पयेत् । ततः संप्रोक्ष्य पात्रेषु सपवित्रतिलेषु च ॥ ९५
 शं नो देव्या जलं क्षिप्त्वा तिलोऽसीति तिलान्क्षिपेत् । गन्धपुष्पमयो दत्त्वा स्वधार्घ्य इति पृच्छति
 दत्तोचरोऽस्त्वर्थ इति पितृनावाहयेत्ततः । तिलपुण्यकुशैस्तित्पुण्यकल्पितार्घ्यं करे दधेत् ॥ ९७
 उन्नतस्त्वेति मन्त्रेण त्रिरर्घ्यदिकमर्पयेत् । अर्चनं तु तदा तेषामपसम्यं तु पूर्ववत् ॥ ९८

मंशाल्य भाजनं स्वर्णं देवानां परिकल्पयेत् । पितॄणां रंजतं कुर्याद्यथासंभवेव वा ॥ १९
तदभावे तु कांस्यं स्यादनन्याशितमुत्तमम् । पात्राणि तदभावे स्युः पालाशानि न मध्यमम् ॥ २०
रम्भाणि चूतपत्राणि जम्बूपुंनागकानि च । पराकान्यथ चाम्पानि मधूककुटजान्यपि ॥ २०१
मातुलङ्गस्य पत्राणि श्राद्धे देयानि वै नृभिः । दर्भ्यामन्नमथाऽऽदाय कराभ्यामाज्यमेव च ॥ २०२
प्रवेपणं ततः पृच्छेत्प्राचीनावीतवान्द्विजम् । करिष्येऽग्नौ करणमिति कुरुष्वेति तदुत्तरम् ॥ २०३
परिविष्योपवीती स्यादभिघार्य समाहरेत् । हुनेत्सोमाय पितृमते स्वधा नम इतीरयन् ॥ २०४
यमायाङ्गिरसे पितृमते स्वधा नम इति । द्वितीयामाहुतिं हुत्वा चाभिघार्याक्षतं ततः ॥ २०५
अग्नये कण्ववाहनाय स्वधा नमस्ततः परम् । हुत्वाऽपसव्यं कृत्वा तु परिविष्य द्विजान्व्रजेत् ॥
मैक्षणेन ततोऽभीक्ष्णं पातयेत्पितृपात्रके । पिण्डपात्रमतः श्रेष्ठं दर्वाप्रक्षालनं ततः ॥ २०७
मैक्षणस्याग्निनिक्षेपं ततः पात्राण्युपस्तरेत् । पात्रदक्षिणभागे तु दद्यादन्नमनन्तरम् ॥ २०८
भक्ष्याणि भोज्यैश्चाकानि सर्वाण्येव स दत्तवान् । अथातिथिर्महावृद्धो वीक्षमाणस्ततस्ततः ॥ २०९
उवाच राघवं श्रान्तं शीघ्रमेव नमस्कुरु । बुभुक्षा वर्ततेऽस्माकं भोक्ष्येऽहं वा तवाऽऽङ्गया ॥ २१०
रामो बभाषे वचनं विलम्बय क्षणं मुने । देवताः पितरो मद्भक्षु नमस्यन्तेऽधुना मया ॥ २११
इत्थुक्त्वा राघवः प्रादादन्नं पात्रगतं तदा । प्राक्सौम्याप्राङ्कुशान्दैव प्रतीचीदक्षिणाग्रकान् ॥ २१२
पित्रेऽग्नये पवित्रे ये दर्भा यवानथ तिलानपि । अन्नप्रदानं कुर्वन्ति पृथिवी इति मन्त्रतः ॥ २१३
इदं विष्णुरिति स्पृष्टमङ्गुष्ठेन द्विजस्य तु । देवेभ्यः प्रथमं दद्याद्ये देवा इति वै पठन् ॥ २१४
पितॄणां च ततो दद्यादद्यादतिथये ततः । देवताभ्य इतिपुस्तानुचार्याऽऽपोशनं ददेत् ॥ २१५
त्रिजिपित्वा तु गायत्रीयुपवीती पुरोमुखः । प्राचीनावीतवान्भूयान्मधुत्रयमतः परम् ॥ २१६
भुञ्जध्वमिति तानुक्त्वा भुञ्जानेषु द्विजातिषु । रसोन्नमन्नपठनं भक्ष्यभोज्यादि दापयन् ॥ २१७
एतस्मिन्नन्तरे विप्रो योऽतिथिस्तदिदं तथा । कृतवान्महदाश्चर्यं तद्वदामि समासतः ॥ २१८
पात्रास्थितमशेषं च ग्रासेनैकेन चाग्रसत् । प्राणाहुतीनां पर्याप्तं दीयतामिति चाब्रवीत् ॥ २१९
एतावद्वातुमशक्तः कथं श्राद्धक्रियोद्यतः । भयैकस्य प्रदाने त्वमशक्तो राम किं वृथा ॥ २२०
बहूनां भोजनं दातुमुक्तो राम किं वृथा । सहस्रा(सा) कृतकर्माणि न समाप्तिं प्रयान्ति च ॥ २२१
त्वया कृतमशेषाणां नालं प्राणाहुतिर्मम । कथं मे दीयते भुक्तिः कथमेपां तथा वद ॥ २२२
रामस्तमब्रवीद्दीरो भुङ्क्ष्व त्वं हि यथासुखम् । इत्थुदीर्य निरीक्ष्यास्य कर्म तत्परमाद्भुतम् ॥ २२३
अथ शंभुं समाहूय आह त्वं परिवेषय । त्वं पिता पार्वती माता शिवा देवीति मे मतिः ॥ २२४
अन्नपूर्णेश्वरी देवी भवान्येवेति मे मतिः । सा शांभवी वचः माह तत्पर्याप्तं ददाम्यहम् ॥ २२५
अयोमा कांस्यमादाय भिस्सापूर्णमलंकृतम् । स्वर्णदर्भ्या समादाय पायसं गन्धकान्तिमत् ॥ २२६
अस्याक्षयमिदं भूयादिति प्रादात्तु पायसम् । द्विजस्य दक्षिणे हस्ते साऽददात्सत्कृतं मुदा ॥ २२७
स शिरः कम्पमानस्तु ऊर्ध्वदृष्टिरथाभवत् । प्रसारितकराऽऽसीदृहीत्वा पायसं करे ॥ २२८
दीयतां पायसं स्वाद्दु सुषु पङ्कमिदं तु किम् । शंभुपत्नी चमारे तं करे भुङ्क्ष्व ततो ददे ॥ २२९
अभक्षयत्ततो विमः पुनः करतले स्थितम् । तदक्षयमथ ज्ञात्वा प्रासारयदथेतरे ॥ २३०
तस्मिन्करतले देवी पायसं दत्तवत्युत । अन्येषामपि विप्रानां पक्षाक्षय्यमदात्सती ॥ २३१
अथ पाणिद्वयगतं विज्ञायाक्षय्यपायसम् । ह(स्त)द्वया करान्तरमथो प्रासारयत स द्विजः ॥ २३२

उवाचान्नमृदातव्यं ससूपघृतमुत्तमम् । शिवा देवी तथा प्रादादक्षय्यं शंभुर्बलभा ॥ १३३
 यद्यत्प्रादात्तदा साध्वी सर्वमेव तदक्षयम् । करान्तरमयो सृष्टं परिपूर्णं पुनः पुनः ॥ १३४
 एवं करसहस्रं तु कृत्वा स विरराम ह । उवाच वचनं विप्रो देहि गण्डूपवारि मे ॥
 तर्पितोऽस्मि त्वया भद्रे न रामेण न सीतया ॥ १३५

शंभुरुवाच—

रामेण सीतया दत्तं मया दत्तं हि यत्र च । इतः परं हि किं देयं पूर्णं वा त्वं वदस्व मे ॥ १३६

द्विज उवाच—

तृप्तोऽस्मि न च मे देयमधिकं च करस्थितम् । विद्वन्नतः करगतं न पपात कथंचन ॥ १३७
 निपण्णो हि चिरं दध्यौ कथं मे केवलः करः । भुक्त्यै कृतमिदं सर्वं नान्यस्मै कर्मणे मम ॥ १३८
 तस्मादन्यकृतेरेतत्सर्वं रिक्तं भविष्यति । इति निश्चित्य मनसा लिप्ताङ्गोऽतिथिराभवत् ॥ १३९
 पश्यत्सु सर्वदेवेषु तदद्भुतमिवाभवत् । तृप्तानथ द्विजाञ्ज्ञात्वा राघवः परमार्थवित् ॥ १४०
 दर्वीकरोऽथ तृप्ताः स्थ इति पृष्ट्वा यथाविधि । तृप्ता स्म इति विभेन्द्रा विकीर्यान् समन्त्रकम् ॥ १४१
 पात्रस्य याम्याभिमुखः संनिधौ पिण्डमर्पयेत् । गण्डूपमपि विप्राणां तत्रैव परिकल्पयेत् ॥ १४२
 उच्छिष्टपर्णपात्रेषु ते गण्डूपमकुर्वत । गृहान्तरे च ते विप्रा विविशुस्तवतिथिं विना ॥ १४३
 आहातिथिर्बहिः कार्यं मयाऽऽचमनं विद्यते । उत्थातुं नैव शक्नोमि करं मे देहि राघव ॥ १४४
 अथ रामः करं प्रादात्तोत्थितस्तु द्विजोत्तमः । हनुमानथ चाप्यस्य दत्तवान्वलवत्करम् ॥ १४५
 इतरेण गृहीत्वा तु करेण द्विजपुंगवम् । आचर्क्य कपीन्द्रस्तु द्विजः साक्रोशमुक्तवान् ॥ १४६

द्विज उवाच—

छिद्यते मे करो व्यक्तमुत्थापय ततोऽन्यतः । लाङ्गुलेन सपीठं तमाहृत्याऽऽमस्तकं बलात् ॥ १४७
 अथाथावचतः पृथ्वी द्विजस्तु न चचाल ह । अथ वानरवीरस्तु पद्भ्यां चकृन्त तां महीम् ॥
 पादौ विन्यस्य सुहृदौ द्विजमूर्धानमाक्षिपत् । विशीर्णमभवद्देश्म द्विजाः सर्वे बहिस्तथा ॥ १४९
 सहृदद्विजः सोऽथ हनुमान्वहिरभ्यगात् । पीठे च स्थापयामास ब्राह्मणं स्थविरं कृशम् ॥ १५०
 द्विजाय जलमादाय जाम्बवान्मृन्मये घटे । आह स्वच्छं जलं विप्र त्वयाऽऽदेयं सभाजनम् ॥ १५१
 सीता प्रक्षालयेदङ्गं लक्ष्मणो जलदो भवेत् । जाम्बवानाह तं रामं ब्राह्मणोक्तमशेषतः ॥ १५२
 द्विजप्रक्षालने रामो व्यादिदेशानुजं भियाम् । सौमित्रिर्जलमादाय द्विजाङ्गप्रक्षालने तथा ॥ १५३
 प्राक्षालयद(त्व)शेपाङ्गं प्रतिमाभिव भूभुजः । अथ रामोपदेशेन चक्रतुस्तौ तथैव च ॥ १५४
 अथातिथिः स्वगण्डूपं सीतावक्रे व्यमुञ्चत । सालंकाराऽम्भविर्न्यासा प्राक्षालयदथो सती ॥ १५५
 श्लेष्मलालासुप्रचुरं मुखं विप्रस्य सा सती । प्रमार्ज पुनः क्षाल्य नासाश्लेष्माणमत्यजत् ॥ १५६
 *आचामयित्वा सौमित्रिस्तृप्तेत्यब्रवीद्विजम् । द्विजो न शक्यमित्याह हनुमानप्यथाऽऽगतः ॥
 अतिथिः प्राह तं विप्रः पीडितोऽहं हनूमता । गृहीत्वोद्धरता पूर्वं व्यथितो वानरेण च ॥ १५८
 जाम्बवानथ तं प्राह लोमाङ्गं मम वै मृदु । मयाऽथो ध्रियसे विप्र न च पीडा भविष्यति ॥ १५९
 इत्युत्त्वा जाम्बवान्विप्रं दोर्म्यामालम्ब्य चोद्धरन् । द्विजान्तमयाऽऽदाय स्थापयामास तं मुनिम्
 अथ रामो द्विजेन्द्राणां प्रदक्षिणमवर्तत । दक्षाशीरपि विभेन्द्रैर्दत्त्वा ताम्बूलमग्रतः ॥ १६१

* त्यभाव आर्थः ।

१ ष य विमुदस्तव ।

पादावलम्बकृद्रामो भ्रातृभिः सह चाब्रवीत् । अयि सीतेऽतिथेरस्य त्वया न स्नातितं वपुः १६२
जङ्घायुगतिथेरस्य करं चास्य मलान्वितम् । सम्यक्प्रक्षालय मुखं द्विजो न सहते मलम् ॥

सीतोवाच—

तथा प्रक्षालितं सम्यगिदानीं निर्गतं पुनः ॥

१६३

राम उवाच—

पुनः प्रक्षालय मलं दोषः स्यादन्यथा मम । अथ सीता तथा कृत्वा तूष्णीमेव बभूव ह ॥ १६४
आह रामं च सीतां च द्विजः परमकार्यवान् । पादौ यौ मम राजेन्द्र तौ सीताऽऽलम्बयेदिति १६५
भवान्करौ च भरतो मम वीजं प्रयच्छतु । लक्ष्मणः केशनिचयप्रसाधनकरो भवेत् ।

शत्रुघ्नः श्लेष्मनिर्मुक्तं स्ववस्त्रेण करोतु माम् ॥

१६६

सूत उवाच—

अथ ते चक्रुरतिथेरशेषमुदितं तथा । तथाऽऽर्पुर्विस्मयं विभ्रा नरवानरराक्षसाः ॥ १६७

शिवा देवी च शंभुश्च सभ्रूभङ्गमुदितताम् । मनसा चाप्यभाषेतामतिथिः शंभुरेव च ॥ १६८

अतिथिश्च प्रसन्नोऽभूच्छङ्खचक्रगदाधरः । पीताम्बरसमस्ताङ्गभूषितोऽनीव वीक्षितवान् ॥ १६९

यः पुराऽऽराधितः शंभुः प्रसन्नोऽभूत्रिलोचनः । शुद्धस्फटिकसंकाशः सर्वाभरणभूषितः ॥ १७०

कोटिस्पर्शप्रतीकान्नः किरीटी करुणानिधिः । आलम्ब्य चक्रिणः पाणिमतिष्ठत सदाशिवः ॥ १७१

रामः परमधर्मात्मा पुलकाञ्चितविग्रहः । दण्डवन्निपपातोन्म्यामानन्दप्लावितेक्षणः ॥ १७२

अनमन्भ्रातरस्तस्य दण्डवद्भ्रूतले स्थिताः । शिव उत्थाप्य काकुत्स्थमालिङ्ग्याऽऽप्राय मस्तकम् ॥

१७४

उवाच मधुरं वाक्यं रामं राजीवलोचनम् ॥

शिव उवाच—

वरं द्रष्टुं प्रसन्नोऽस्मि ब्रह्मादेरपि दुर्लभम् । तवादेयं न मे किञ्चिद्द्रष्टुं त्वं न चिराय वै ॥ १७५

श्रीराम उवाच—

न याच्यं मे जगन्नाथ भूराज्यं मम सांप्रतम् । स्वर्गश्च कर्मभिः प्राप्तो भक्तिस्त्वत्पाददर्शनात् १७६

आरोग्यं मे पश्य भुञ्जे सा सीता योषितां वरा । वशीकृताः सर्वतृपाः मजा धर्मसमन्विताः १७७

हर्षं एव ममाऽऽपन्नस्त्वदागमनतोऽच्युत । तथाऽपि वरये किञ्चिद्भक्तिरस्तु स्थिरा त्वयि ॥ १७८

तथा मम गृहे देव त्रिवर्षं तिष्ठ हे प्रभो । दुवन्सप्तस्तधर्माश्च रूपेणानेन शंकर ॥ १७९

शिव उवाच—

एवमस्तु तथा राम सर्वे ते संभविष्यति । अथाऽऽह चक्री राजानं रामं राजीवलोचनम् १८०

विष्णुरुवाच—

वरं द्रष्टुं महाभाग प्रसन्नोऽहं यमिच्छामि । श्रीराम आह वचनं मम प्रार्थ्यं न चास्ति हि १८१

यत्प्राप्यं शंभुतः प्राप्तमन्यत्सर्वमुदीरितम् । किञ्चैकं वरये विष्णो मत्तनः सर्वदा भव ॥ १८२

अथ सीतां हरिः प्राह प्रसन्नोऽहं तवापुना । वरं द्रष्टुं मयच्छामि तया सीताऽब्रवीदिदम् ॥ १८३

सीतोवाच—

वरो वृतः पुरा भर्ता न चान्यो मे वरो वरः । यदि कार्यं मयच्छेथा मनश्च परपूरुषात् ॥ १८४

सनिवृत्तश्च (चं च) भवता न (च) मस्तेऽस्तु द्विज प्रभो । अथ ते मुनयः सर्वे मणेषु देवतोत्तमो ॥ १८५

अथासौ राघवं ग्राह भुङ्क्ष्व त्वं वन्धुभिः सह । एकान्तमन्दिरे चाहं देव्या सह वसामि ते १८६
 विष्णुः समस्तकरणः समुद्रतनयान्वितः । एकस्मिन्मन्दिरे राम तिष्ठतां लोलुपो हि सः ॥ १८७
 अथ शुद्धमहागारे पीठाढ्ये बहुभाजने । अग्रे वसिष्ठो भगवानुपविष्टस्तयोर्मुनिः ॥ १८८
 अपरे ऋषयः सर्वे यथाहृद्वा (ह्रं) नृपास्तथा । तेषामभिमुखो रामो भ्रातृभिः सहितो नृपः १८९
 तरुणे समभागे च ह्यासने तानवेशयत् । हनुमत्प्रमुखान्भृत्यानाह रामोऽनुसान्त्वयन् ॥ १९०

श्रीराम उवाच—

भवन्तः परितिष्ठन्तु पश्चाद्भुज्यत नान्यथा । तथेति प्रददुः सर्वे पादार्धाननुपूर्वशः ॥ १९१
 भूभुजश्चापि ते सर्वे ये रामस्योपसेविनः । तेषां दत्त्वाऽथ ताम्बूलं कपीन्द्रादीनभोजयत् ॥ १९२
 भुक्तवत्सु समस्तेषु रामो राजीवलोचनः । दीनान्धकृपणादीनां पशुपक्षिमृगस्य च ॥ १९३
 दत्त्वा हि भोजनं संध्यां वन्दितुं हि समारभत् । संध्याजपादिकं कृत्वा नत्वा तेषां नृपस्ततः ॥
 सिंहासनगतो रामः पौरजानपदादिभिः । सेव्यमानः सभास्थानगतो रेजे स राघवः ॥ १९५
 सर्वदेवपरीवारो यथा देवः शचीपतिः । राजकार्यमशेषं च कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १९६
 नाम्ना चैकैकशः सर्वान्विससर्ज स राघवः । भ्रातृन्विसर्जयामास वानरादींस्तथाऽपरात् ॥ १९७
 अथ रामं महातेजा वसिष्ठो वाक्यमुक्तवान् ॥ १९८

वसिष्ठ उवाच—

तव प्रातर्हि यत्कार्यं न च विस्मर राघव ॥ १९९
 आस्ते शंभुर्जगन्नाथो भगवानम्बिकापतिः । स्मर्तव्यो वन्दनीयश्च भगवानथ यत्नतः ॥ २००
 तथेत्युक्त्वा गुरुं राजा नत्वा तं च व्यसर्जयत् । स्वयं च भार्यामभजद्देवदेवं विचिन्तयन् ॥ २०१

ऋषय ऊचुः—

प्रातः समुत्थाय गुरो रामो मतिमतां वरः । किं चकार तदारूपाहि श्रोतुं कौतूहलं हि नः २०२
 सूत उवाच—

शंभुं विलोक्याथ ततो वभापे रामः कथां कीर्तय शंकरस्य ।

तृप्तिर्न जाता मुनिवर्य शृण्वतो महेशमाहात्म्यमर्घाघनाशनम् ॥ २०३

शंभुरुवाच—

अथ प्रश्नशेषस्योत्तरमीशभाषितं ते कीर्तयिष्यामि । अन्यायार्जितद्रव्यैरीश्वरं य उपासते ते व्यङ्गा
 ज्ञायन्ते ॥ १

तद्यथा कश्चिद्भूपको नाम राज्ञसोऽन्यायार्जितेन द्रव्येण शंकरमाराध्य तेनैव द्रव्येण घण्टामीश्व-
 रप्रीतये कृतवान् ॥ २

तस्य पुत्रः संपातिरिति ख्यातश्चाप्यार्जितैः शंकरं पूजयामास ॥ - ३

तावुभावेकस्मिन्दिवसे ममरतुः ॥ ४

गतां शिवलोकं वीरभद्रेण भाषितौ च भो रूपकान्यायार्जितद्रव्येण पूजा कृता घण्टादिकं च
 तेन भावेन व्यङ्गा भूत्वा चोरगणो भविष्यति ॥ ५

शिवपदवचनाद्वक्तं (क्त)नामाश्रवणाच्छ्रोत्रं तस्य स्वनेन ध्वस्तं भवति नो दर्शनमेतावदेव
 त्वयेश्वरपूजा सम्यग्कृताऽतो भक्तिश्च भविष्यति वीरभद्रस्त्वनशनं नाम गणं कचिद्विचरन्तमित्या-

दिदेश ॥

तौ च तथाभूतौ शिवलोके तिष्ठतः ॥

६

७

शंभुरुवाच—

अथोपहृतद्रव्यपूजाकथां हनुमते महेशभाषितां कथयिष्यामि । शृणु राघव प्रमथानां चरितम्
एकैकस्य कर्मविपाकं कथयिष्यामि ॥ ९

उपहृताङ्गणव्याख्या क्रियतामिति हनुमत्पृष्टः शिव उवाच ॥ १०

तदुपहृतद्रव्यं ज्ञानतो य ईश्वरेऽर्पयिष्यति । एतदुक्तं ज्ञानिनोऽतः शृणु ॥ ११

एष सर्वाङ्गस्वेदिलः सर्वकालं सर्वाङ्गस्वेदिलः स्वेदाद्रवसनः स्वेदसंपादिताल्पप्रवाहशरीरो
नासाग्रनिपतितस्वेदविन्दुः स्पर्शयोग्यो दृश्यते स पुरा स्वेदकरणेश्वरार्चनं कृतवान् ॥ १२

अत्रेतिहासं कीर्तयिष्यामि ॥ १३

चेकितानिरिति ख्यातो ब्राह्मणः कर्पकोऽभवत् । स नित्यं कृषिमुत्पाद्य मातः स्नात्वा च नित्यशः
मध्याह्नकाले समाप्ते (सं)जपन्ब्राह्मणस्त्वसौ । अन्नमानय मे क्षिप्रमिति भार्यामभाषत ॥ २०५
तयाऽऽनीते च दानानि (न चाग्नेन) वेगेन शिवपूजनम् । कृतवानर्कसंतप्तः स्वेदिलः सर्वदेव तु ॥
गन्धपुष्पाक्षताद्यैश्च स्वेदविन्दुसमन्वितैः । अथ सायंदिने माते क्षालिताङ्गसुशोभनः ॥ २०७

पूजयामास देवेशं कालसंभवसाधनैः । ममाराध महाबुद्धिः शिवलोके गतश्च सः ॥ २०८

वीरभद्रेण चाप्युक्तो भव त्वं स्वेदिलो गणः । स्वेदस्पृष्टपदार्थं पुरा शंभुः प्रपूजितः ।
नित्यं स्वेदसमायुक्तस्तेन स्वेदिगणो भव ॥ २०९

शंभुरुवाच—

वीरेणाय समादिष्टः मासो राम गणः स्वयम् ॥ २१०

अमुं घण्टामुखं पश्यायं पुरा वैश्यो विभावसो ना(सुर्ना)प्रधार्मिको महादानकर्ता नित्यं ब्राह्म-
णभोजनं कारयित्वा कृतानुष्ठानः प्रातःकाले शिवं नमस्कृत्य कुसुमैः संपूज्य किञ्चित्प्रदेशं
गोमयेनोपलिप्य पद्मादिकं रचयित्वा देवाय समर्प्योपहृतघण्टानादं कृतवान् ॥ २१४

राम उवाच—

कथमुपहृतघण्टा ॥ १५

शंभुरुवाच—

आसीत्पुरा यलः कश्चित्सोम इत्यभिविधुतः । तस्य पुत्रश्च मन्दाख्यो दशवर्षवया अभूत् ॥ २११
स चाग्निप्रककुल्मापान्वयिष्यायां माक्षिणन्ष्टप । तानभक्षयदाशेषं तेन चोपहृताऽभवत् ॥ २१२
श्रीतुमथ तं वैश्यं यतमानोऽब्रवीदिदम् । अथ वैश्यः स्वयं तत्र निधित्य द्रव्यशोधनम् ॥ २१३
लौकिके कृतवाङ्गिके व्यवहारपदश्च ताम् । एतेन पापयोगेन गणो घण्टामुक्तोऽभवत् ॥ २१४

राम उवाच—

द्रव्यशुद्धेशुद्धा सा कथं पापस्य कारणम् । सम्यगुक्तं द्रव्यशुद्धै कथं न द्रव्यशोधिनी ॥ २१५

शंभुरुवाच—

न लौकिकव्यवहारे तव भक्तो भविष्यति । स याति च शिवस्थानं वक्ता चापि तथा भवेत् ॥

+ पूर्वतरंगतरेनाकारं च शिवशुद्धतमिति प्रतिभाति ।

१. २. "सुन्दर" ३. ४. "सुन्दर" ।

सूत उवाच—

यश्च वक्ति कथामेतां स तेन सदृशो भुवि । गुह्याद्गुह्यतमं विभाः शिवज्ञानप्रदं भवेत् ॥ २१७
 एतद्गः कथितं विभाः पुण्यायुष्यतमं महत् । य इदं शृणुयाद्भक्त्या शिवलोके महीयते ॥ २१८
 पुराणवक्त्रे द्वातव्यं वस्त्रं गोह्रमभूषणम् । भूमिः सस्यफलोपेता देवा शक्त्यनुसारतः ॥ २१९
 शिवरायवसंवादं सर्वाधौघनिकृन्तनम् । यः शृणुच्छृणुयाद्वाऽपि स याति परमं पदम् ॥ २२०

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे पातालखण्डे शिवरायवसवाद उपरिभागे राममोक्षो नाम त्रयोदशोत्तराद्यतमोऽध्यायः ॥११३॥

इति श्रीमहामुनिव्यासप्रणीते महापुराणे पाद्मे चतुर्थे पातालखण्डे समाप्तम् ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९५९७

अध्यायानामादितः समष्ट्यङ्काः—२६४